PHILOLOGIA MEDIANA

Овај број часописа *Philologia Mediana* (XIV/14, 2022) објављује се уз финансијску помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

University of Niš
Faculty of Philosophy

PHILOLOGIA MEDIANA

Year XIV, Vol. 14.

Niš, 2022.

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

PHILOLOGIA MEDIANA

Година XIV, број 14.

Ниш, 2022.

PHILOLOGIA MEDIANA
Journal of Philological Studies
Faculty of Philosophy, University of Niš

EDITOR-IN-CHIEF
Goran M. Maksimović (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

EDITOR
Jelena Jovanović (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

EDITORIAL TEAM
Irena Arsić (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)
Nikoleta Momčilović (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)
Snežana Božić (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)
Mihailo Antović (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)
Selena Stanković (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)
Snežana Milosavljević Milić (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)
Dejan Marković (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)
Jean-Marc Vercruysse (Artois University, Faculty of Letters and Arts, France)
Sanja Macura (University of Banja Luka, Faculty of Philology, Bosnia and Herzegovina)
Nemanja Radulović (University of Belgrade, Faculty of Philology, Serbia)
Virna Karlić (University of Zagreb, Faculty of Philosophy, Croatia)
Katja Bakija (University of Dubrovnik, Department of Communicology, Croatia)
Natalija Niagalova (Veliko Trnovo University St. Cyril and Methodius, Faculty of Philology, Bulgaria)
Slobodanka Vladiv Glover (Monash University, Faculty of Arts, Australia)
Sanja Bošković-Danojlić (University of Poitiers, Faculty of Literature and Languages, France)
Ljiljana Banjanin (University of Turin, Department of Foreign Languages, Literatures and Modern Cultures, Italy)
Marko Jesenšek (University of Maribor, Faculty of Philosophy, Slovenia)
Ivan Čarota (Belarusian State University, Faculty of Philology, Republic of Belarus)
Svetislav Kostić (Charles University in Prague, Faculty of Philosophy, Czech Republic)

SECRETARY
Aleksandar M. Novaković (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

www.filfak.ni.ac.rs
www.philologiamediana.com
philologiamediana@filfak.ni.ac.rs
https://doi.org/10.46630/phm.14.2022

PHILOLOGIA MEDIANA
Часопис за филолошке науке
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

ГЛАВНИ УРЕДНИК
Горан М. Максимовић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

УРЕДНИК
Јелена Јовановић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

УРЕДНИШТВО
Ирена Арсић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Николета Момчиловић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Снежана Божић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Михаило Антовић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Селена Станковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Снежана Милосављевић Милић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Дејан Марковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Жан-Марк Веркруис (Универзитет Артоа, Филолошко-уметнички факултет, Француска)
Сања Мацура (Универзитет у Бањалуци, Филолошки факултет, Босна и Херцеговина)
Немања Радуловић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Србија)
Вирна Карлић (Свеучилиште у Загребу, Филозофски факултет, Хрватска)
Катја Бакија (Универзитет у Дубровнику, Одјел за комуникологију, Хрватска)
Наталија Ниагалова (Универзитет Велико Трново, Св. Ћирил и Методије, Филолошки факултет, Бугарска)
Слободанка Владив Гловер (Monash University, Факултет уметности, Аустралија)
Сања Бошковић-Данојлић (Универзитет у Поатјеу, Факултет за књижевност и језике, Француска)
Љиљана Бањанин (Универзитет у Торину, Департман за стране језике, књижевности и модерне културе, Италија)
Марко Јесеншек (Универзитет у Марибору, Филозофски факултет, Словенија)
Иван Чарота (Белоруски државни универзитет, Филолошки факултет, Белорусија)
Светислав Костић (Карлов универзитет у Прагу, Филозофски факултет, Чешка Република)

СЕКРЕТАР
Александар М. Новаковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

www.filfak.ni.ac.rs
www.philologiamediana.com
philologiamediana@filfak.ni.ac.rs
https://doi.org/10.46630/phm.14.2022

САДРЖАЈ

СТУДИЈЕ И ОГЛЕДИ / STUDIES AND ESSAYS

Мирјана Д. Бојанић Ћирковић (Ниш)
ПОЕТИКА СВЕДОЧЕЊА СПАСЕНИХ: ОД СВИТАКА ДО ВЕЛИКЕ ПРИЧЕ..... 19

Јелена С. Младеновић (Ниш)
НЕОЛОГИЗАМ „ОНОЦВЕТНО" У *АРИЉСКОМ АНЂЕЛУ* БРАНКА МИЉКОВИЋА 35

Ђорђе М. Ђурђевић (Крагујевац)
АПОКАЛИПТИКА РЕАЛНОГ: ХРИШЋАНСКО-АПОКАЛИПТИЧНИ ОКВИРИ ПРИПОВЕТКЕ *ПОШЉЕДЊИ ВИТЕЗОВИ* СИМЕ МАТАВУЉА 45

Nermin S. Vučelj (Niš)
RAMEAU, UN MORALISTE DIDEROTIEN 57

Стефан С. Симоновић (Ниш)
ПЕРИОДИЗАЦИЈА СЛОВЕНАЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ XX ВЕКА У ИСТОРИЈАМА КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ЈУГОСЛОВЕНСКО ПОДРУЧЈЕ 69

Христина Љ. Аксентијевић (Ниш)
КУЛТУРА СВАКОДНЕВНИЦЕ: РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ДРУШТВЕНЕ СТВАРНОСТИ У ДУБРОВАЧКОЈ КОМЕДИЈИ *ЈЕРКО ШКРИПАЛО* 83

Оливера С. Марковић (Ниш)
ГРОТЕСКА КАО КОГНИТИВНИ ФЕНОМЕН ПОЕТИЧКОГ ДИСКУРСА У ПРЕДРОМАНТИЗМУ И РОМАНТИЗМУ 97

Јелена Д. Стојковић Стојанов (Софија)
НАЧИНИ УМЕТНИЧКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ МУШКОГ ИДЕНТИТЕТА У ПРИПОВЕТКАМА БОРИСАВА СТАНКОВИЋА..... 113

Соња М. Павловић (Београд)
МАГБЕТ – ОД ИДЕАЛНОГ ДО ТРАГИЧНОГ ЈУНАКА..... 129

Anja B. Petrović (Niš)
PRESERVING ONE'S HUMANITY IN CHALLENGING TIMES: THE VARIOUS FORMS OF RESISTANCE IN GEORGE ORWELL'S 1984 141

Nataša R. Tučev (Niš)
REPRESSED SOCIAL CONTENT IN A MODERNIST NARRATIVE: *THE CASE OF LORD JIM*..... 153

Mirna B. Radin Sabadoš (Novi Sad)
REVISITING A HISTORY OF THE WORLD IN 10 ½ CHAPTERS – ABOUT TWO EXPLANATIONS OF EVERYTHING AND THE UNRELIABLE NARRATOR.....163

Тамара Г. Бабић (Београд)
О СВЕТИМ МЕСТИМА СВЕТОГ САВЕ: ХИЈЕРОТОПИЈА ИСТОКА И ЗАПАДА У ДОМЕНТИЈАНОВОМ И У ТЕОДОСИЈЕВОМ *ЖИТИЈУ СВ. САВЕ*.....173

Ненад Ђ. Благојевић (Ниш)
СИЖЕЈНО-МОТИВСКИ КОМПЛЕКСИ У ПОВЕСТИ „ЖУТА СТРЕЛА“ ВИКТОРА ПЕЉЕВИНА И ПРОБЛЕМ ЊИХОВОГ ТУМАЧЕЊА.....185

Велимир Илић (Ниш)
СИМБОЛИЧКИ АСПЕКТ ФОЛКЛОРНОГ ЛИКА МОСКВЕ 195

Vladimir M. Lukić (Pardubice)
ASSESSING THE NARRATIVE FROM THE SOCIAL AND LITERARY PERSPECTIVE: THE CASE OF MACINTYRE AND MURDOCH 207

Бранислав Д. Ивановић (Београд)
ФУНКЦИЈЕ И ОБЕЛЕЖЈА РЕЛАЦИОНИХ КОМПОНЕНАТА У НЕМАЧКОЈ ФРАЗЕОЛОГИЈИ.....215

Софија А. Биланџија (Београд)
СЕМАНТИЧКА И ПРАГМАТИЧКА ДЕТОПИКАЛИЗАЦИЈА АГЕНТИВНОГ КАУЗАТОРА НА ПРИМЕРУ ПАСИВНИХ И ДЕКАУЗАТИВНИХ КОНСТРУКЦИЈА У НОРВЕШКОМ ЈЕЗИКУ.....231

Mladen M. Popović (Niš)
OVER AND *PREKO* – AN IMAGE SCHEMA-BASED APPROACH TO CONTRASTIVE ANALYSIS..... 245

ИСТРАЖИВАЊА / RESEARCH

Ивана З. Митић (Ниш)
АНАЛИЗА ОБЈАВА НАСЛОВА У ГРАЂАНСКОМ НОВИНАРСТВУ НА ПРИМЕРУ ФЕЈСБУК ГРУПЕ *НЕ ДАМО НИШКИ АЕРОДРОМ*.....263

Ђорђе В. Шуњеварић (Ниш)
ТВОРБЕНЕ И СЕМАНТИЧКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ИМЕНИЦА НА *-АЧ* И *-ER* ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ОСОБА У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ.....277

Nikola M. Tatar (Niš)
MORPHOLOGICAL (STRUCTURAL) PRIMING WITH SERBIAN PREFIXED VERBS 291

Неда Н. Стефановић (Ниш)
ЗАМЕНИЧКЕ ПРИСВОЈНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ПРАГМАТИЧКИ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ ФАКТОРИ УПОТРЕБЕ 303

Александар М. Новаковић, Емилија Г. Јовић (Ниш)
АНАЛИЗА И КЛАСИФИКАЦИЈА ГРЕШАКА СТУДЕНАТА ИЗ РУСИЈЕ НА ПОЧЕТНОМ НИВОУ УЧЕЊА СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ 315

Антонина В. Костић (Београд)
ЕЛЕМЕНТИ РЕТОРИКЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВИЈАЊА УСМЕНЕ ПРОДУКЦИЈЕ НА СТРАНОМ ЈЕЗИКУ – ПРИМЕР МОДЕРНОГ ГРЧКОГ 341

Матија Д. Милић (Ниш)
БАЊЕ СТАРЕ СРБИЈЕ У СРПСКИМ ПУТОПИСИМА XIX ВЕКА – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ БАЊСКОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ 355

Miloš B. Tasić, Dušan M. Stamenković (Niš)
PICTORIAL AND MULTIMODAL METONYMY IN POLITICAL NEWSPAPER DISCOURSE: THE CASE OF BREXIT REPORTS 371

Aleksandar N. Pejčić (Niš)
AUTHORIAL PRESENCE IN SERBIAN AND ENGLISH CO-AUTHORED SOCIAL SCIENCE ARTICLES 393

Gorica R. Tomić (Kragujevac)
HYBRID ENGLISH-SERBIAN AND SERBIAN-ENGLISH LEXICAL BLENDS IN SERBIAN 409

Марија Н. Јаневска (Крагујевац)
ПРОДУКЦИЈА ПОСТВОКАЛСКОГ /r/ КОД СРПСКИХ СТУДЕНАТА АНГЛИСТИКЕ 429

Ана Д. Павловић (Београд)
АНАЛИЗА ГРЕШАКА ПРИ ПРЕВОЂЕЊУ ПРАВНИХ ТЕКОВИНА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ 449

Jelena S. Trajković (Novi Sad)
METATEXTUALITY AND NARRATIVE TECHNIQUES IN STEPHEN SONDHEIM'S *INTO THE WOODS* ON STAGE AND SCREEN 465

Jovica M. Mikić (Banja Luka)
CLASSE À DISTANCE SUR RTRS : UTILISATION DE LA LANGUE MATERNELLE EN CLASSE DE FLE 477

Биљана Ј. Стикић (Нови Сад)
НАУЧНО ЗНАЊЕ И ПРЕДАВАНО ЗНАЊЕ У НАСТАВИ ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА

У ЈУГОСЛАВИЈИ: СУБЈУНКТИВ ИМПЕРФЕКТА У ШКОЛСКИМ ГРАМАТИКАМА (1920-1939) 491

Joana M. Hadži-Lega Hristeska (Skoplje)
LA REPRÉSENTATION DE LA BOUCHE DANS LES UNITÉS PHRASÉOLOGIQUES FRANÇAISES, AROUMAINES ET MACÉDONIENNES..... 501

Ema N. Živković (Niš)
PRAGMATIC COMPETENCE OF ADVANCED SERBIAN EFL LEARNERS: A STUDY OF REFUSAL STRATEGIES 519

Sofija B. Filipović (Niš)
ANALYSE DES BESOINS DES ÉTUDIANTS SERBES DE LA LANGUE ET LITTÉRATURE FRANÇAISES PENDANT LA MOBILITÉ UNIVERSITAIRE EN FRANCE..... 539

Неда М. Маенза (Београд)
УЗРОЦИ ПОТЕШКОЋА ПРИ УЧЕЊУ ФРАНЦУСКОГ КАО ДРУГОГ СТРАНОГ ЈЕЗИКА НА СЕКУНДАРНОМ И ТЕРЦИЈЕРНОМ НИВОУ ОБРАЗОВАЊА 555

Маја Г. Бањић Ћосић (Београд)
О НЕКИМ ПРЕДЛОЗИМА У ГРАМАТИКАМА И ПРИРУЧНИЦИМА ЗА УЧЕЊЕ САВРЕМЕНОГ ГРЧКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ 573

Виолета П. Џонић (Ниш)
АЛТЕРНАТИВНЕ МОГУЋНОСТИ ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ ИМПЕРАТИВНОСТИ У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ..... 587

Ирина Антанасиевич (Београд)
ГЕОМИФОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК ЕДИНАЯ ЭСТЕТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА (НА ПРИМЕРЕ МИФА О КОСОВОМ ПОЛЕ) 595

Катарина М. Ивановић (Зрењанин)
ПОЗНАВАЊЕ ЖАНРА И ПРАГМАТИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА У НАСТАВИ ПИСАЊА КРОЗ АНАЛИЗУ ПРИЈАВЕ ЗА ПОСАО 613

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА / CONTRIBUTIONS AND ORIGINAL MATERIAL

Александар С. Пејчић (Београд)
РУКОПИС КОМЕДИЈЕ *ШТЕФИЦА ФИЛМСКА ЗВЕЗДА* БРАНЕ ЦВЕТКОВИЋА 629

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Горан М. Максимовић (Ниш)
ИНОВАТИВАН ПРИСТУП ПРОЗНОМ ДЈЕЛУ ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА 655

Снежана М. Милосављевић Милић (Ниш)
СЛИКА: ИСТОРИЈСКО–ПОЕТИЧКО И ГЕНОЛОШКО ЧИТАЊЕ. 661

Снежана В. Божић (Ниш)
ПОЛИФУНКЦИОНАЛНОСТ КЊИЖЕВНОГ ТЕКСТА У НАСТАВИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА 665

Мирјана Бојанић Ћирковић (Ниш)
НУЛТА ДИСЦИПЛИНА ДАНИЛА КИША ИЛИ ЕСЕЈИЗАЦИЈА КАО ИНТЕГРАЛНИ ПРОЦЕС.....669

Нина Љ. Судимац (Ниш)
ТОПЛИЦА КАО СИМБОЛИЧКИ ТОПОС ДРАИНЧЕВОГ СТВАРАЛАШТВА.....673

Александра В. Чебашек (Крагујевац)
И ПРИПОВЕСТ И ПОВЕСТ: ПРИВАТНА ИСТОРИЈА ЧИТАЊА РАНКА ПОПОВИЋА.....677

Јелена З. Милић (Ниш)
АНДРИЋЕВА ПРИЧА ОД КОНВЕНЦИЈЕ ДО ТРАНСЦЕДЕНЦИЈЕ.....685

Анђела Д. Васиљевић (Београд)
ЛИНГВОСТИЛИСТИЧКА АНАЛИЗА РЕКЛАМНО-ПРОПАГАНДНОГ ЖАНРА У СРПСКОМ ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ.....693

Сара Р. Јекић (Косовска Митровица)
ЈЕДИНА СВЕТЛОСТ КОЈА СЕ НИЈЕ СРЕЛА СА ТАМОМ ИВИЦЕ ЖИВКОВИЋА 701

Христина Љ. Аксентијевић (Ниш)
ДУБРОВАЧКЕ СЛИКЕ И ПРИЛИКЕ: У ПОТРАЗИ ЗА АУТЕНТИЧНИМ БЕРСОМ. 705

СТУДИЈЕ И ОГЛЕДИ / STUDIES AND ESSAYS

Оригинални научни рад
УДК 343.819.5(=411.16)“1939/1945“(093.3)
82.09-94
Примљен: 31. јануара 2022.
Прихваћен: 9. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.01

Мирјана Д. Бојанић Ћирковић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

ПОЕТИКА СВЕДОЧЕЊА СПАСЕНИХ: ОД СВИТАКА ДО ВЕЛИКЕ ПРИЧЕ

Предмет рада је анализа жанровских одлика хетерогеног корпуса сведочанстава о Холокаусту насталих непосредно на тлу нацистичких логора и оних обликованих са веће временске дистанце од проживљених искустава, сачуваних у виду докумената или транскрибованих разговора. Истражену грађу чине Свици из Аушвица (*Megilas Oyshvits*, 1973), разговори Гидеона Грејфа/Gideon Greif, најзначајнијег историчара Холокауста, са преживелим члановима „Радних одреда” и дела Прима Левија/Primo Levi, такође преживелог заробљеника логора „Аушвиц”. Анализа наведених морфолошки и методолошки различитих сведочанстава (свитака, дневничких бележака, разговора, аутобиографско-мемоарских записа, текстова на линималној позицији романа, есеја и научне студије) доводи до закључка о њиховом доприносу усложњавању жанровског система књижевно-научних врста и деконструисању неких елементарних поставки у вези са фактографијом као „полом” истине и науке у њима.

Кључне речи: мемоарско-аутобиографска проза, дневник, разговор, свитак, наративна рефлексија, Холокауст

Да се све дрвеће на свету претвори у оловке а сви океани постану мастило, опет не би могло да се запише и потпуно забележи оно што се дешавало у Холокаусту.

Јаков Силберберг

1. Увод у поетику и методологију истраживања сведочанстава о Холокаусту

У развоју аутобиографско-мемоарске прозе, значајну, може се рећи и прекретничку фазу представљају сведочанства преживелих заробљеника концентрационих логора. Њихова веза са класичном мемоарском књижевношћу остварује се највише путем интенције мемоаристе да не говори само у своје име, односно да свом сведочењу да печат мисије. Потом, овакви мемоари такође су резултат упитаности над одређеним догађајима из свог живота, односно „погледа уназад”. Међутим, ова морфолошки разнолика сведочанства доприносе жанровском распону аутобиографско-мемоарске прозе јер у значајној мери проблематизују канонске одлике самог жанра, нарочито у погледу односа фактографије и рефлексије. У по-

* mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

гледу ауторства, кроз сведочанства преживелих заробљеника концентрационих логора обликује се у правом смислу речи рикеровски тип аутора – моралног сведока (RICOUER 2000) као жртве која носи и физичке трагове прошлости, што на плану приповедања резултује (у овом случају легитимним) приповедачевим афективним и моралним учешћем у причи коју приповеда. Мемоари бивших логораша постали су грађа су за важне студије когнитивних психолога о фалсификовању сећања, негирању стварности, а преживели логораши су, према увидима поменутих научника, имали психички интерес за „рат против памћења".[2] Њихова специфичност углавном се налази на формалном плану; ови мемоари неретко могу бити фрагментарни, тј. сачињени из низа кратких неуланчаних прича. Ова формална карактеристика резултат је унутрашњег ослобађања фрагмената сећања по њиховој неодложности.

Корпус у којем разматрамо поетичке одлике сведочанстава из „Аушвица" обухвата четири основна типа ове прозе: сведочанства са тла „Аушвица", која су у највећем обиму публикована у оквиру Свитака из Аушвица (*Megilas Oyshvits*, 1973) и морфолошки претежно у форми дневничких записа и кратких фактографских бележака, разговоре[3] Гидеона Грејфа/Gideon Greif, једног од првих и најзначајнијих израелских историчара Холокауста и универзитетског професора у Аустралији, Естонији, Израелу, Литванији, Немачкој, Новом Зеланду, Пољској и Сједињеним Америчким Државама, са преживелим припадницима „Радних одреда", аутобиографско-мемоарску прозу Прима Левија/Primo Levi у оквиру које указујемо на методолошку и жанровску разлику два рубна дела Левијевог опуса (Зар је то човек/ *Se questo è un uomo*, 1947, односно 1958, и Потонули и спасени/ *I sommersi e i salvati*, 1986).[4]

2. Свици: жанровски лик сведочанстава из Аушвица

Гидерон Грејф, истраживач историје Холокауста и уредник значајне хрестоматије у којој су сакупљена непосредна сведочанства (разговори) преживелих логораша „Аушвица", сачинио је прву систематизацију писаних сведочанстава, углавном насталих у логорима „Аушвиц" и „Биркенау", а касније публикованих под називом

2 О идентификовању фактора који могу да измене садржај запамћеног опширније в. FREEMAN 2003: 54–74 и BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ 2019: 108–109.

3 Током педесетогодишњег истраживања Холокауста, Гидеон Грејф је разговарао са тридесет једним преживелим заробљеником логора „Аушвиц". Разговори су као документарни материјал публиковани у вербалном, визуелном и визуелно-аудитивном виду; уједно, они су Грејфу били грађа за огледе о „Радним одредима" у логорима „Аушвиц" – „Биркенау". Грејф је коаутор прве књиге о побуни „Радних логора" (Greif, Gideon, Itamar Levin, *Aufstand in Auschwitz: die Revolte des jüdischen "Sonderkommandos" am 7 Oktober 1944*, translated from the Hebrew by Beatrice Greif, Cologne & Vienna: Böhlau, 2015). Од 2015. године, његова историографска и антрополошка истраживања усмерена су ка логорима „Мајданек" и „Јасеновац".

4 Посебан тип сведочанстава о Холокаусту чине хронике (Danuta Chech, *Auschwitz Chronisle 1939–1945: From the Auschwitz Memorial and the German Federal Archives*, New York, 1992), говори одржани у тренутку депортације и публиковани у оквиру документарне грађа о Холокаусту (в. говор Хаима Румковског/Chaim Rumkowski у: Yitzak Arad, Yisrael Gutman, Abraham Margaliot (eds.), *Documents on the Holokaust: Selected Sources on the Destructions of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union*, Jerusalem 1981, pp. 283–284) и енциклопедије – хрестоматије микро-мемоара преживелих заробљеника (David Patterson, Alan L. Berger, Sarita Cargas (eds.), *Encyclopedia of Holocaust Literature*, London: Oryx Press, 2002). Они ће бити предмет засебног рада.

Свици из Аушвица.[5] Наведена документа, одређена синтагмом „тајни списи 'Радних одреда'" (GREJF 2020: 60), или сведочанствима као широм, паратекстуалном одредницом Грејфове књиге, садрже дневнике и друге историографске и књижевне текстове написане углавном на јидишу, „претежно руком ортодоксних Јевреја активних у покрету отпора који је планирао побуну 'Радних одреда'." Упркос различитом жанровском виду, ови текстови имају најмање две константе, а оне се огледају у ауторству[6] и интенцији: њихови аутори су чланови „Радних одреда" логора, упослени као (тачније присиљени да буду) извршиоци разних послова у вези са логорским крематоријумом, уједно једини из редова логораша који су могли прибавити папир и оловку, а топос њихових текстова јесте нада да ће њихови списи једног дана бити нађени и постати „изворник за проучавање уништења јеврејског народа" (GREJF 2020: 60). Списи су настајали кришом, смештани су у конзерве и закопавани су на тлу два највећа и најозлоглашенија нацистичка логора. Називајући их „нашим најпоузданијим извором о духовном свету припадника 'Радних одреда' – њиховим мислима, њиховим емоцијама, њиховим бригама и њиховим патњама током рада у постројењима за уништење", Гидеон Грејф (2020: 60) им даје статус „историјских домената за потомство". Међутим, ови списи „одговарају" на широк спектар хипотетичких питања која су се могла поставити непосредним сведоцима трагедије у нацистичким логорима; имајући то на уму, писци свитака често су се обраћали читаоцу[7] са надом да ће, уз реципирање непосредног сведочанства, разумети њихов положај и спектар инстиката и интенција које су их у датом „положају" одржавали.[8] Аспект разумевања важан је на индивидуалном и колективном плану: аутори свитака пишу „у њихово [страдалих, прим. аут.] и у наше [своје, припадника 'Радних одреда', прим. аут.] име" (GREJF 2020: 61), са циљем сазнања и схватања „до извесне мере" (GREJF 2020: 61) историје масовног уништења јеврејског народа.

Наведени списи имају висок степен документарности која није нарушена, већ ојачана рефлексијом аутора о „свету" њихове свакодневне стварности који је де(кон)струисао систем свих духовних, етичких, материјалних и других, урођених и стечених вредности. Рефлексивни сегменти сведочанстава са тла „Аушвица" и

5 Белешке о којима је овде реч публиковане су у више етапа и кроз различита издања: први списи (Левенталов Дневник) објављени су у билтену Јеврејског историјског института у Варшави, а каснија (непотпуна) верзија на пољском објављена је у публикацији Државног музеја Аушвиц – Биркенау. На подручју Израела, одломци наведеног дневника публиковани су фрагментарно у часопису Универзитета у Тел Авиву 1973. године, а целовито издање Дневника на јидишу објављено је тек 1973. године под насловом Свици из Аушвица *(Megilas Oyshvits)*. Како су сведочанства (свици, Грејфови разговори) која анализирамо у овом огледу написана/вођена углавном на јидишу или на хебрејском језику, и како су до нас доспела у преводу (пољском, енглеском, српском), определили смо се за навођење извора на нашем матерњем језику као преводном пандану оригиналу, равноправном са осталим фигурирајућим преводима.

6 Неки од аутора „тајних списа" насталих у „Биркенауу" су Залман Градовски, Хаим Херман, Лајб Лангфус, Залман Левентал и Марсел Најдариј. (Нав. према: GREJF 2020: 60).

7 Уп. „Драги налазачу ових списа!" (З. Градовски, Дневник, нав. према: GREJF 2020: 61)

8 Уп. са дневничким белешкама Залмана Градовског: „Имам молбу за вас. Главни циљ због којег сам ово писао јесте да мој живот, осуђен на прерани крај, ипак добије смисао и да моји дани у паклу, моја јутра без наде, послуже неком будућем циљу." (Нав. према: GREJF 2020: 61) У изворнику: Zalmen Gradowski, *From the Heart of Hell. Manuscripts of a Sonderkommando Prisoner, Found in Auschwitz*, Auschwitz-Birkenau State Museum (January 1, 2017), 32.

„Биркенауа" садрже потребу аутора за разумевањем не само људском уму несхватљивих чињеница и сцена, већ слободном човеку непознатих, граничних осећања и размишљања. Апелативни коментари аутора садрже и молбу (до преклињања) налазачу списа да не одустане од потраге док не пронађе сва документа закопана у тле логора.[9] Стога ауторско ми мемоарских записа логораша задобија димензије колектива у сусрету током безвременог тренутка сведочења о људском уму до тада непојмљивим искуствима, уједињеног у мисији очувања чињеничне димензије историје страдања јеврејског народа у нацистичким логорима.

На микро плану, дневничке белешке са тла логора у форми су „тачног и поузданог извештаја" (GREJF 2020: 61) о хронологији, поступцима и разлозима истребљења јеврејског народа у овим јединицама. Аутентичност описа и осталих поступака излагања мотивисани су пуном свешћу аутора/сведока о немогућности људског ума, чак и са аспекта имагинације, да појми догађаје који су се одвијали у нацистичким логорима. По овој интенцији нарочито се издваја спис Залмана Левентала/Zalman Leventhal; са пуном свешћу о историјском значају свог сведочења, Левентал је настојао да својим сведочењем допринесе правилном сагледавању и схватању Холокауста и свих догађаја у вези са њим. Међутим, сви аутори свитака деле уверење (спознање) о недовољности њихових индивидуалних сведочења и стога често позивају будуће проналазаче њихових рукописа да сведочења материјализују и биолошким траговима са тла логора. У погледу истине, аутори су такође свесни немогућности реципијената да посредно дођу до стварности логора чија је прича „неизмерно трагичнија и ужасна" (речи З. Левентала наведене су према: GREJF 2020: 62) Топос сведочанстава насталих на тлу логора је и самокритика; та аутентична размишљања о свакодневици и судбини припадника Радног одреда садрже и унутрашњи монолог у виду (само)анализе о покушајима одупирања аутоматизацији и постварењу. Разлог наведеним (само)анализама између осталог налазимо и у чињеници да је већина аутора овог типа сведочанства припадало ортодоксним Јеврејима.[10]

9 Уп.: „Драги налазачу, претражите све парцеле. Десетине докумената који расветљавају оно што се овде дешавало – писали смо их и ја и остали – закопани су ту. Закопано је и много зуба. Ми смо их расули, ми, припадници 'Радног одреда', по читавом подручју, колико смо год могли да досегнемо, како би могли да буду нађени трагови милиона људи који су овде убијени." (З. Градовски, Дневник, нав. према: Грејф 2020: 61) О настојању Градовског да документује догађаје којима је присуствовао сведочи и Шломо Драгон током разговора са Гидеоном Грејфом: „Залман Градовски правио је спискове људи који су угушени гасом и спаљени, на основу извештаја од припадника Радног одреда. […] Градовски је описивао читав поступак убијања. […] Рекао нам је да треба документовати догађаје у логору како би цео свет знао за то. […] Стављао је нотесе у стаклене тегле, налик на термос, и закопавао их на разним местима." (DRAGON 2020: 169; 170)

10 Постоје и супротна тумачења поузданости ових сведочанстава. Тој струји тумача припада Примо Леви, такође преживели (морални) сведок „Аушвица". У различитим видовима своје мемоарске прозе Леви одриче објективност (само)анализа логораша из 'Радног одреда', приписујући им конотацију покушаја оправдања и рехабилитације. Огледи Хане Арент (Порекло тоталитаризма, 1951, Положај човека, 1958. и др.), бивше заробљенице логора „Гурс" садрже аверзију и прикривену осуду преживелих припадника 'Радних одреда' логора. Истраживач и уредник хрестоматије сведочења Јевреја из „Аушвица", припадника Радних логора, заступа позицију немогућности апсолутног разумевања дубоке моралне дилеме и комплексности ситуације у којој се нашла наведена група заробљеника. Током разговора са сведоцима, Гидеон Грејф неће заобилазити питања о моралном аспекту поступака заробљеника у 'Радним одредима', али на сваку реплику саговорника надовезаће се извињењем

Примо Леви, један од аутора – моралних сведока који су у различитим формама документарне, књижевно-научне и књижевноуметничке прозе пренели своје непосредно искуство из нацистичких логора током Другог светског рата, наведени опус сведочења класификује на четири општа типа: дневнике или мемоаре логораша, где се као критеријум дистинкције (недовољно прецизно, уз занемаривање канонских одлика наведених жанрова) узима фрагментарни карактер дела, књижевне обраде сведочења (бивших) логораша, социолошка и историјска дела. Његово формално опредељење у погледу вербалног обликовања свог сведочења било је жанровски хибридно; већ Левијево прво дело (Зар је то човек) садржи елементе класичне дневничке и мемоарске прозе, психолошког (и психоаналитичког) огледа и аутобиографског романа у који је инкорпорирано неколико биографија његових познаника – заробљеника у логору „Аушвиц".

3. Мала форма велике приче: поетика документарних разговора

Гидеон Грејф је своја истраживања Холокауста спроводио кроз два основна вида: проучавање материјалних сведочанстава, похрањених у музејима, јавним или приватним архивима и архивама[11], и живе речи непосредних сведока Холокауста – Јевреја из „Аушвица" и „Биркенауа", припадника „Радних одреда". Методологија његових истраживања Холокауста, прецизније улоге „Радних одреда" логора, на трагу је методолошког пута који је оцртао Ерик Кулка/Erich Kulka, први проучавалац „Радног одреда" и његов некадашњи припадник. Он је водио разговоре са преживелима, који су углавном били настањени у Израелу и Сједињеним Америчким Државама, са тежиштем на приказивању слике живота заробљеника у „Радним одредима". Ти разговори[12] и данас имају велики историјски значај. Други аутор значајан са историјског и методолошког аспекта истраживања Холокауста јесте Бер Марк, директор Јеврејског историјског института у Варшави, који је сакупљена сведочанства са тла „Аушвица" публиковао у више издања, а целовито у књизи Свици из Аушвица. Међу првим ауторским публикацијама о непосредном искуству у „Аушвицу" је дело Људи и пепео (*Anashim va-effer – Sefer Auschwitz-Birkenau*, Merhavia 1957) Израела Гутмана/Israel Gutman, жанровски хетерогено и сачињено из личних сећања, записаних сећања чланова јеврејског отпора у „Аушвицу", одломака из тајних списа и других историјских материјала.

Као учесник (тачније саговорник) у креирању наратива непосредних сведока Холокауста из редова 'Радних одреда', Грејф је подједнако заинтересован за документарни, фактографски и приватни, интимни пол приче преживелих сведока, избегавајући да изнесе свој угао гледања, али не одступајући од знатижеље савреме-

---

због постављања питања чије димензије није у стању да сагледа нико ко нема неспосредна искуства са нацистичким логором.

11 Међу њима су музеји „Јад Вашем" у Јерусалиму и Гиватајиму, „Аушвиц – Биркенау", Институт Јеврејске историје у Варшави, Центар за савремене јеврејске студије „Су и Леонард Милер" на Универзитету у Мајамију, Фондација „Браман" и низ од више десетина појединаца, кустоса, научних радника и непосредних и посредних учесника Холокауста.

12 В. *Catalog of Testimonies and Documents on the Participation Czechoslovak Jews in the War Against Nazi*, Germany – Jerusalem, 1976; *The Holocaust Is Being Denied!: The answer of Auschwitz survivors* – English: Tel Aviv, 1977; German: Jerusalem, 1975, Tel Aviv 1977;

ног читаоца у вези са закључцима учесника наведених историјских догађаја, са велике дистанце од њиховог непосредног одвијања. Грејф читаоца своје хрестоматије Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда (1995; 2004) упознаје најпре са портретом колективног јунака – преживелог, спасеног, обликованог на основу укупног истраживања Холокауста (од материјалних трагова злочина до пронађених списа, записника са првих сведочења[13] на суђењима нацистима и разговора са спасенима). Увођење читаоца у причу кроз наратив о „Радном одреду" нацистичког логора открива још једну Грејфову интенцију, која га повезује са осталим ауторима жанровски разноликих сведочанстава о Холокаусту, а то је проблематизовање појмова и концепата слободе, нужности, жртве, милосрђа и човека уопште. Уводне странице Грејфове хрестоматије су ауторски оглед о човеку као психолошком, социјалном, религијском бићу, често на лиминалној позицији. Мото Грејфовог огледа је рефлексивна песма Гинтера Андерса/Günther Anders, написана током суђења нацисти Адолфу Ајхману, која покреће низ сложених и „осетљивих" питања која се огледају у понашању јеврејских жртава које су нацисти присиљавали да обављају одређене послове у концентрационим логорима. Грејф доноси дијахронију настанка и развоја „Радних одреда" логора, функционисање и попис конкретних послова, не заобилазећи питања моралне дилеме „изабраних" да преживе, односно наратив самокритике и критике са којом су се суочавали преживели.[14] Такође, Грејф тумачи документарне трагове наводне побуне „Радних одреда" и сагледава околности њеног неуспеха. У вези са питањем моралне (само) осуде, Грејф се изјашњава искључиво посредно, „антологијом" цитата о „грчевитим питањима" и „смрти душе", нађених у сведочанствима – свицима, или пак у Левијевој студији о преживелима и спасенима. Могући закључак о питањима чију сложену етичку ситуацију не може сагледати неко ван датог контекста, Грејф налази у речима Волфганга Софског:

> „Моралне осуде постоје само када постоји избор. Смрт (тј. самоубиство), међутим, није алтернативни поступак, јер елиминише све предуслове за даље поступке. Мученишство није стварна алтернатива. Могућност саможртвовања, највиши чин моралности, искључена је од самог почетка. Ако би се убили, тиме не би спасли ниједан људски живот." (SOFSKI 1998: 1157, нав. према: GREJF 2020: 79)

Читалац Грејфових разговора иницијално се упознаје са личношћу сведока – саговорника. Инсистирање на самом лику саговорника у складу је са Грејфовом интенцијом разумевања човека и његових поступака у специфичним (непој-

13 Аутори првих сведочења у форми записника били су Слама (Шломо) Драгон, Хенрик Таубер (Хењек Фушбрунер), Станислав Јанковски, Алтер Фајнслибер, др Сигмунд Бендел, др Андре Летич и др. Транскрипти наведених сведочења објављени су у следећим публикацијама: Stanislav Jankowski (Alter Feinsilber), *Manuscripts of the Sonderkomamando*; Strzelecki, *Endphase des KL Auswitz*; Francizek Piper, *Die Zahl der Opfer von Auschwitz*, Oswiecim 1993; *Archive of the Main Commission for the Investigation of Crimes against the Polish People* – National Memorial Institute, Warsaw (Glowna Komisja BZpNP IPN Warszawa) NTN 93 (the Höss trial) и др.

14 Уп. „Да ли вас је стид?"; „Опростите ми што ћу питати: да ли бисте се сложили са претпоставком да је то што осећате стид заправо начин да замаскирате осећање кривице?"; „Шта мислите, зашто су неки људи тако сумњичави према 'Радном одреду'?"; „А кад гледате уназад?" (GREJF 2020: 277; 323; 182; 183)

мљивим) околностима. Наслови разговора са преживелим припадницима „Радних одреда" често су у форми крилатице која их је одржала: „Да преживимо, како би се сазнала истина" (Јозефа Закара/Josef Sackar), „Изађи ћу одавде!" (Јакова Габаја/Ya'akov Gabai), „Захваљујући једној пољској породици" (Елијезера Ајзеншмита/Eliezer Eisenschmidt). Сразмеран број наслова разговора у форми је реплике са циљем објашњења или предупређења потенцијалних питања и коментара у вези са моралном проценом поступака затвореника у „Радним одредима": „Живот више није био битан, смрт је била сувише близу" (Шаул Хазан/,Shaul Chazan:), „Били смо дехуманизовани, били смо роботи" (Леон Коен/Leon Cohen:), „Један дан у крематоријуму деловао је као година" (Јаков Силберберг/Ya'akov Silberberg:). Разговори имају следећу структуру: упознавање са биографијом саговорника и опис свакодневице мирнодопског живота; дијахронија поступања према Јеврејима у периоду окупације (од прогласа, преко одласка у гето до депортације у логор); топос губитка личног идентитета (тетовирањем броја), потом социјалног и верског; приступање „Радном одреду"; опис топографије и топонимије (крематоријума, барака) логора; приказ функционисања логора; рефлексија о поступцима заробљеника и надређених; значење Холокауста за појединца и човечанство. Уз на наведену хронолошку схему, у основи разговора је и наративна схема – дантеовска матрица силаска у доњи свет, чије су капије проласка пут (транспорт до „Аушвица"), селекција и излазак – марш смрти или бекство које ће након ослобођења задобити другачији, психолошки вид. Иако је примарна интенција Грејфових разговора документарна, сами разговори нису лишени књижевноуметничке вредности, а у овом погледу, на микро и на макро плану укупних разговора можемо нагласити уметничку вредност наратива о дехуманизацији. Он је заснован на нарацији (прецизном излагању додељених радњи), психолошком опису доживљаја тих ради, рефлексивном (процењујућем) монологу и ламенту о дехуманизованом човеку.

Иако су Грејфова питања прилагођавана саговорницима у погледу њиховог статуса у логору, националности, вероисповести и др., у њиховој структури и садржини постоје одређене константе: Грејф инсистира на детаљном опису сцена, а сама питања организује градацијски, где кулминативну тачку представљају варијације питања да ли је заробљеник знао какав се посао од њега очекује у „Радном одреду" и да ли је учествовао у заваравању мушкараца и жена који би доспели у ходник који води ка гасној комори. Реакције испитаника на наведена питања биле су суштински идентичне, али различитог интензитета, што је резултовало Грејфовим честим извињавањем због постављеног питања. Последњи сет Грејфових питања односи се на место сећања и искуства из „Аушвица" у садашњости преживелог логораша. Опште место наратива – одговора испитаника јесте настојање да се сећање потисне из свести и признање о његовом јачем интензитету ноћу или сублимацији путем снова. На њих се надовезују питања која испитаника мотивишу на кратку (само) анализу метода које су допринеле преживљавању „Аушвица". Топос одговора овде је жеља за животом како би се сведочило: „Више од свега желео сам да видим да Немци добију заслужену казну. Од тог тренутка надаље трудио сам се да све превазиђем, да живим, да радим свој посао. Хтео сам да живим, кратко и јасно." (SILBERBERG 2020: 308) „Цео свет мора да чује ову причу" – закључује, и нада се Јозеф Закар (2020:

129) на крају разговора са Грејфом.

Допринос Гидеона Грејфа проучавању „Радних одреда" је вишеструк. Најпре, Грејф је методологијом својих истраживања истакао нужност интердисциплинарног проучавања Холокауста. Његова истраживања спроведена су у оквиру вишедеценијског пројекта, који је подразумевао истраживање свих видова грађе о Холокаусту, од документарне, преко искуствене до имагинарне. Резулате својих истраживања Грејф је публиковао у виду мемоара, изјава сведока, хрестоматија и филмова. Потом, његови огледи допринели су другачијем (позитивнијем) ставу јавности према преживелима, припадницима „Радних одреда" и њиховом „изласку из илегале". Међутим, Грејф (2020: 91) и у тренутку припреме ревидираног издања хрестоматије о сведочењу Јевреја из „Аушвица" открива да је оптуживања некадашњих припадника „Радних одреда" бележио до 2001. године и у Израелу, и у Сједињеним Америчким Државама. Наслов хрестоматије – „Плакали смо без суза" – речи су Јакова Габаја којима је током разговора аутору књиге покушавао да објасни зашто је у „Биркенауу" било немогуће плакати, које указују и на повлашћен статус питања моралног оправдања поступака заробљеника у „Радним одредима", изузимајући разматрање евентуалне осуде људи „бачених" у трагичан парадокс историјских, социјалних, психолошких, етичких и религијских околности.[15] Сви саговорници били су суочени са питањем у вези са променом става и прихватањем задатака у „Радном одреду". Уз опште место – жељу за сведочењем као мотивацијом – Јаков Силберберг, потомак породице коена и религиозан Јеврејин, наводи да је додељени задатак прихватио као мицву (верски императив, вољу Творца).

Сви разговори публиковани у Грејфовој хрестоматији настали су након више деценија ћутања припадника „Радних одреда" о искуствима из „Аушвица" и „Биркенауа". „Бег" од приче последица је њиховог перманентног настојања да се побегне од сећања. Јозеф Закар, Абрахам/Abraham и Шломо Драгон/Shlomo Dragon, Јаков Габај, Елијезер Ајзеншмит, Шаул Хазан, Леон Коен и Јаков Силберберг, Грејфови саговорници, као јунаци својих, али и колективних прича о преживелима, припадају другачијем типу Одисеја – несмирника, на путу перманентног тражења начина да се изборе са искуствима која непрестано ре-конструишу њихов живот. Јаков Силберберг, након признања да четрдесет година није могао да вербализује проживљена искуства, саговорнику открива да је као радник увек захтевао ноћну смену у пекари, како би предупредио сублимацију сећања у ноћни сан. Сви саговорници признају да прави начин превазилажења сећања, односно начин за заборав проживљеног искуства нису пронашли, али не одустају ни од ове борбе. Трећина саговорника признаје да је „осећај стида заправо начин да замаскирају осећај кривице" (SILBERBERG 2020: 323). Један од њих, Јаков Силберберг, и експлицитно признаје да је у „Аушвицу" изгубио веру у Бога и да је никада није повратио. Грејфова питања, чија је честа реч објаснити, подстичу саговорнике да вербализују рефлексију о искуству у логору, а хронотоп разговора доприноси интензитету њихове наративизације. Разговор са Јозефом Закаром и Елијезером Ајзеншмитом вођен је на отвореном простору – у меморијалном комплексу „Аушвиц" и „Биркенау". Суочавајући

15 Уп. и „Нисам плакао. Нисам плакао до дана данашњег. […] Не могу више да плачем. Све људске емоције, плач, умрли су у мени. Да, већ сам вам рекао, ја себе више не сматрам људским бићем." (SILBERBERG 2020: 316; 322)

се са сећањима на самом тлу њиховог настанка и обликовања, Закар је уз Грејфово усмеравање оставио значајно и детаљно фактографско сведочење о функционисању „Радних одреда" и шире, целог нацистичког логора. На истом простору вођен је и разговор са Шаулом Хазаном, који је, у споју вешто одабраних питања и хронотопа разговора допринео Хазановом (2020: 254) ослобађању:

> „нешто што је било закопано у мени више од четрдесет година сада се коначно ослободило. До данас нисам рекао никоме од породице ни реч о своме животу током Холокауста. Просто нисам могао да им говорим о оном што сам радио у Биркенауу. Сада осећам олакшање. Окови који су ми стезали срце сада су отворени."

С друге стране, затворен простор – приватна соба – Леона Коена подстицала је на рефлексију, те је већи део његовог сведочанства есејистичког типа. Ово сведочанство, настало пред саму Коенову смрт, садржи и топос покајања и искупљења. Приватни (затворен) простор утицао је и на само вођење разговора: дневна соба Леона Коена, на чијем зиду се налазио прегршт његових успомена из мирнодопског живота, допринела је Грејфовом другачијем доживљају овог саговорника у односу на остале преживеле заробљенике „Радног одреда"; Грејф се задржава на детаљима Коеновог лица и у њима наслућује особине (искреност, пристојност, људскост, одсуство самосажаљења и самољубља) које ће се испољити кроз потоњи разговор. Хронотоп дневне собе као интимни простор допринео је реалистичности и језовитости описа у сведочењу Леона Коена.Затворен, приватни простор је и током дела Грејфовог (2020: 215) разговора са Елијезером Ајзеншмитом био плодоносан у погледу информација.

Мимо свих психолошких – когнитивистичких теорија (FREEMAN 2010: 67–94), Грејф (2020: 254) је разговорима са преживелим заробљеницима нацистичких логора посведочио позитивну страну „враћања у прошлост":

> „Шаулове речи су ми показале да путовање у прошлост може да има и позитивне последице – прочишћење од болног и нарастајућег терета који људи попут њега носе у себи деценијама. […] Терет сећања на Аушвиц више му није био тегобан као раније."

4. Велика прича као психолошка студија

Ко је био мучен, заувек остаје мучен.
Жан Амери

Рубне позиције Левијеве прозе припадају делима која везује само тематскомотивска нит, док суштински представљају два типа студија о човековом памћењу. Прво Левијево сведочанство, Зар је то човек (*Se questo è un uomo*, 1947; 1958), зачето је током боравка у нацистичком логору „Аушвицу", а вербално је уобличено непосредно након ослобођења. Ово дело обликовано је сходно интенцији непосредног сведочанства о Холокаусту, прожетом одређеним видом и степеном рефлексије о људској природи у „измештеним" просторним, временским и вредносним параметрима, сагледаној силазном линијом, тачније кроз свеопшти пад људских духовних и физичких обележја. Дело Зар је то човек прва је етапа ка квалитативно опсежни-

јој Левијевој студији о историјској, етичкој, сазнајној, свеколикој процени епистема попут злочина, милосрђа, бола и самог сећања/памћења, обликованој у форми „велике приче" са више од четрдесетогодишње дистанце од непосредних логорских искустава, базиране на наративној рефлексији која је аутора овог пута довела до спознаје „дубље" истине о одиграним догађајима и актерима, сада груписаних кроз категорије потонулих и спасених. Стога се може закључити да је у основи Левијеве прозе индуктивно-дедуктивни метод, при чему иницијални део опуса има аналитички карактер, док последње дело Потонули и спасени (*I sommersi e i salvati*, 1986) представља синтезу психолошких, филозофских, етичких, социолошких и религијских промишљања Холокауста.

Мото Левијевог сведочанства Зар је то човек у знаку је поетичког елемента свитака из Аушвица; у њему је похрањен снажан порив за сведочењем, уз бојазан да ли ће сведочанство бити реципирано и (верно) пренето, изражену клетвом: „Преносим вам ове речи / […] Понављајте их својој деци. / Ил' нек' вам се кућа сруши, / Нек' вас болест скрши, / Ваши рођени нек' од вас лице окрену.", LEVI 2021: 7). Структура Левијеве књиге и надаље у великој мери прати структуру свитака: у уводним сегментима аутор наставља са појашњењем интенције свог писања, а она се може разложити на три ахронијске етапе: силовит порив за писањем, потребу за унутрашњим ослобађањем и увођењем других у причу о логорским данима.

Већ смо истакли да се Левијева замисао о овој књизи родила још у логорским данима, узрастајући у мисију сведочења која је уједно мотивациони фактор већине преживелих заробљеника нацистичких логора. Ткиво Левијевог (2021: 9) сведочења настајало је „према степену његове неодложности", тачније динамиком „унутрашњег порива", док је процес уклапања и спајања фрагмената урађен плански и накнадно. Иако аутор књиге усмерава читаоца ка садржају (ткиву) као примарном, чак и једином важном аспекту, важно је истражити мотивациони систем „уклапања и спајања" фрагмената, „планског и накнадног". Од првог поглавља, „Пута", евидентно је формално обликовање Левијеве књиге према дантеовској матрици „силаска у доњи свет"; хипотеза бива потврђена већ другим поглављем, „На дну". Треће, кулминативно поглавље Левијеве књиге такође има индикативан наслов („Иницијација"). У погледу перипетије, важна су поглавља „Потонули и спасени" и „Прича о последњих десет дана" која доносе ауторове накнадне спознаје значења преживљених догађаја; у овим поглављима Леви изнова проживљава догађаје и сцене из логорског живота, настојећи да донесе опште закључке о узроцима, последицама и њиховим размерама у индивидуалном, колективном и глобалном опсегу. Друга матрица обликовања Левијеве приче је одисејевска: аутор, морални сведок, глас малог колектива преживелих (спасених), припаднике „Радних одреда" и себе доживљава као ликове спева о Одисеју, чије се јунаштво не огледа у преживљавању Лагера, већ у очувању минималних услова људскости. „Zahvaljujući Lorencu dogodilo mi se da ne zaboravim da sam i sam čovek" (LEVI 2021: 141) – ово је највећи подвиг „Одисеја" на путу силаска.

Топос приче коју нико не жели да слуша из Левијевог дела Зар је то човек налазимо и у сведочанству Шаула Хазана, насталом кроз разговора са Гидеоном Грејфом. Хазан (2020: 275; 276) припада ретким сведоцима који су желели да испри-

чају своју причу; међутим, његови саговорници су увек остајали у неверици:

> „'Не причајте више са њим; није при здравој памети. Како да поверујемо у тако нешто? Да су спаљивали људска бића?' Нису могли да поверују чак ни мени, који сам био тамо. Нико није могао да схвати. […] Када сам стигао у Палестину, посетио сам једног од својих ујака у Јерусалиму и ту се поновило исто што и у Грчкој. Почео сам да ппричам своју причу, а он није хтео да ме слуша. 'Не говори глупости! Зар мислиш да ћу ти поверовати?' Ни он ми није веровао, и поново су ме сматрали поремећеним."

У погледу обликовања ликова Левијеве прозе тежиште је на психолошкој карактеризацији, а она је најчешће конкретизована кроз једну носећу особину која припада спектру „вештина" преживљавања у логору смрти, какав је био „Аушвиц". И сами описи увек су у функцији психолошке карактеризације не само аутора – моралног сведока, већ колектива заробљеника кроз чију призму небо (не небеса!) и земља имају увек исте визуелне, аудитивне и олфакторне квалитете (тачније, минус-елементе). Интенција Левијевог (2021: 8) целокупног опуса јесте „пружити материјал за одмерено проучавање неких видова људске душе"; стога Леви своја сведочанства жанровски одређује књигом, алудирајући тиме на Библију као историју човечанства, са нарочитим занимањем за рубне приче (књиге) Постање и Откривење. Средишњи део приче, библијски – левијевски Потоп јесте повест о Лагеру као „производу схватања света који је с неумољивом доследношћу доведен до својих последица" (LEVI 2021: 8). „Ова моја књига (подв. М. Б. Ћ)", упркос истицању индивидуалног, личног и непосредног сведочења, није Левијева (2021: 8) интимна исповест, већ прича која широко захвата један простор, време (биолошко, социјално и психолошко) и хетерогени колектив, чији су највећи део сачињавали Јевреји. Аутор у више наврата наглашава и чињеничну истинитост свог сведочења: „ништа не додаје ономе што читаоци целог света већ знају о узнемирујућој теми логора за масовно уништавање."; „Izlišno je, čini mi se, dodati da ništa nije izmišljeno." (LEVI 2021: 8; 9).

У Левијевом сведочењу у првом лицу једине налазимо дихотомију приповедно ја – доживљајно ја. Са аспекта времена приповедања, Леви неретко експлицитно процењује време своје приче; међутим, оба пола Левијеве приче прожета су (не)могућношћу схватања Лагера услед изостанка когнитивних оквира за разумевање и у погледу реципијената, и у домену самих учесника. То превазилажење свих и свеколиких граница, које резултује неразумевањем, а за последицу често има стид моралног сведока да исприча своју причу, опште је место аутобиографско-мемоарске прозе преживелих заробљеника нацистичких логора. „Повратак у садашњост" неизбежно је у релацији са садашњим временом логора и неминовно резултира реструктурирањем перцепције неких наизглед свакодневних мотива и детаља; као аргумент можемо навести Левијев доживљај песме кроз ритам и омамљивање које изнова убија мисао.[16]

У Левијевом сведочењу налазимо увођење структурног елемента умножа-

16 Уп. Песме су „glas Lagera, opipljiv izraz njegovog geometrijskog bezumlja, nečije tuđe odlučnosti da nas najpre unište kao ljude da bi nas potom lagano ubijali." (LEVI 2021: 56) Левијев доживљај песме уопште измењен је (тачније, измештен је) услед искуства стеченог у логору где је песма била део логорских „обреда".

вања фукоовских хетеротопија (FUKO 2005: 29–36), који ће постати топос потоње аутобиографско-мемоарске прозе о Холокаусту. Значење овог топоса утолико је комплексније јер је иницијални простор Левијевог сведочанства и сам „друго место", које превазилази све филозофско-психолошке и социјалне оквире оцртане у тадашњој (и потоњој) научној и књижевноуметничкој литератури. Један од примера Левијевих (2021: 50) умножених хетеротопија је „Ка-Бе", односно болница, где су затвореници „u [određenom] roku dužni da umru ili da ozdrave. […]; ko pokazuje znake pogoršanja, iz Ka-Be biva poslat u gasne komore.". На „другом месту", у болници, одвија се највећи човеков пад. Та сцена, приказана до детаља, сублимирана је у закључку болничара – „Du Jude kaputt. Du schnell Krematorium fertig – (ti Jevrejin pripao, tu brzo krematorijum, nema spasa)" (LEVI 2021: 55) и Левијев доживљај те анализе и реплике као најокрутније увреде. Ткиво Левијевог сведочанства сачињавају и амбигвитетна размишљања о (не)могућности разумевања не толико процеса логорског уништења, од Потопа до Апокалипсе, колико самог пада човека без обзира на статус у логорском уређењу.[17]

Дело Потонули и спасени се формом и садржајем може одредити као студија; томе доприноси најпре композиција уоквирена пишчевим предговором и закључком који сажима одговоре о на питања о постојаности памћења, понижења, стида, насиља, стереотипима о (преживелим) заробљеницима и типу интелектуалца у „Аушвицу", који ће постати доминантан у нама савременој прози о Холокаусту.[18] Мото дела – стихови Колриџове Баладе о старом морнару антиципирају велику причу базирану на наративној рефлексији, насталу са циљем унутрашњег ослобађања аутора/субјекта текста.[19] Иницијални, уједно динамички мотив Предговора је сан, оцртан у делу Зар је то човек, потврђен на примеру ауторовог непосредног искуства четрдесетак година након настанка његовог првог сведочења. Функција наратива о сну је истицање немогућности реципијента да прими појединости сведочења заробљеника „Аушвица", што „по правилу", упркос постојању приличног фонда литературе о Холокаусту, резултира неверицом. Суочавање са овом истином о Холокаусту – немогућношћу прихватања чињеница, неверицом, а паралелно са тим – немогућношћу сведока да се избори са сећањима, Примо Леви издваја два типа моралних сведока „Аушвица": потонуле и спасене, који се и сами, кроз искуство наративне рефлексије, типолошки усложњавају.

Одељак „Памћење понижења" доноси јединствен психолошки оглед о дисторзији памћења изазваној траумама, личним интересом – супституцијом, измењеним стањима свести и/или физиолошким заборавом (LEVI 2002: 18). Прва три наведена процеса иманентна су сећањима из „Аушвица". Међутим, Примо Леви (2002: 19) овде експлицитно говори о дисторзији сећања као борби појединца про-

17 Наведену проблематику опсежније је разматрао Александар Костић у докторској дисертацији Фигуре преображаја у књижевном делу Данила Киша и Прима Левија: од књижевне поетике до културне антропологије (Београд: Универзитет у Београду, 2016). У делу Прима Левија Костић тумачи мотив преображаја као тему и обликовни поступак. В. поглавља: „Метафора преображаја у описивању и објашњавању логорског света" и „Митски и архетипски симболи у књижевности. Ритуали прелаза. Иницијастички сижеи и слике у Кишовој и Левијевој прози" (KOSTIĆ 2016: 113–117; 133–136).

18 В. дела Тетоважер из Аушвица Хедер Морис, Последња станица Аушвиц Едија де Винда и др.

19 Уп. „Отад, у неки чудни час / Тај бол се јави худ, / И тек кад причу кажем сву, / Тад лакша ми је груд." (С. Т. Колриц, Балада о старом морнару, превод др Ранке Куић, стихови 582–585.)

тив памћења које, и са велике дистанце, постаје оптерећујуће и претеће. У основи Левијеве велике приче је наратив о уздизању и моралном паду; о сећању, кривици и срамоти; о смрти као потонућу (физичкој смрти) и спасењу („смрти душе"), са честим интертекстуалним релацијама према делима Фјодора Достојевског са мотивима злочина и казне (нпр. причом о Грушењки у роману Браћа Карамазов), Томаса Мана са хронотопом – хетеротопијом, Шекспира (Мера за меру), док насловом алудира на X и XIV певање Дантеовог Пакла. Дело Потонули и спасени је и ризница романсираних биографија, попут оне о симболичном и језгровитом лику Хаима Румковског, „краља Јевреја" и Хансу Мајеру/Жану Америју (LEVI 2002: 54–62; 116–129). Поглавље „Писма Немаца", поред епистоларне и документарне функције, даје увид у историју рецепције Левијевог првог сведочанства, књиге Зар је то човек.

5. Закључак

Наведена грађа, до сада позиционирана у дијахронији психолошких, историографских и књижевноуметничних истраживања (в. DUŠANIĆ 2017), захтевала је разматрање у контексту канонских и савремених одлика књижевно-научних жанрова. Морфолошки разнолика сведочанства спасених (свици, дневничке белешке, разговори, аутобиографско-мемоарски записи, текстови на линималној позиицији романа, есеја и научне студије) допринела су усложњавању жанровског система књижевно-научних врста и деконструисале су неке елементарне поставке у вези са фактографијом као „полом" истине и науке у њима. Сведочанства бивших заробљеника нацистичких логора много су више од књижевних и историографских врста, грађе за психолошке студије и материјалних сведочанстава. Вишеструко интендирана (унутрашњим и спољашњим околностима), она су амбигвитетан чињенични документ о доживљају и једној вишој истини о непосредном искуству, изграђеној са велике временске дистанце, методом наративне рефлексије, без лишавања ауторске моралне процене и оцене, али који исто тако захтева пијетет савременог читаоца и уздржавање од свог суда при анализи њиховог ткива – околности које су јединствене, и, надамо се, непоновљиве.

Цитирана литература

BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ 2019: BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ, Mirjana. „Da li memoari mogu lagati?", Kragujevac: *Lipar*, br. 70, str. 105–115. [orig.] БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ, Мирјана. „Да ли мемоари могу лагати?", Крагујевац: Липар, бр. 70, стр. 105–115.

DUŠANIĆ 2017: DUŠANIĆ, Dunja. *Fikcija kao svedočanstvo: Iskustvo Prvog svetskog rata u prozi srpskih modernista*. Beograd: Dosije, 2017.

GREIF 2005: GREIF, Gideon. *We Wept Without Tears: Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven: Yale University Press, 2005.

GREJF 2020: GREJF, Gideon. *Plakali smo bez suza: svedočenja Jevreja iz Aušvica, pripadnika Radnih odreda*, prevod Zvezdane Šelmić, Beograd: Knjiga komerc, 2020. [orig.] ГРЕЈФ, Гидеон. Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда, превод Звездане Шелмић, Београд: Књига комерц, 2020.

KOSTIĆ 2016: KOSTIĆ, Aleksandar. *Figure preobražaja u književnom delu Danila Kiša i Prima Levija: od književne poetike do kulturne antropologije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu,

2016.

RICOUER 2000: RICOUER, Paul. *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*, Paris: Seuil, 2000.

FREEMAN 2003: FREEMAN, Mark. „Too Late: The Temporality of Memory and the Challenge of Moral Life", *Journal fur Psychologie*, 11, (2003), pp. 54–74.

FREEMAN 2010: FREEMAN, Mark. „Moral Lateness". In: *Hindsight: The Promise and Peril of Looking Backward*, Oxford Universitu Press, 2010, pp. 67–94.

FUKO 2005: FUKO, Mišel. „Druga mesta". U: Pavle Milenković i Dušan Marinković (prir.), *Mišel Fuko: hrestomatija*, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, str. 29–36.

Извори

DRAGON 2020: DRAGON Abraham i Šlomo, „Zajedno – u očajanju i u nadi". U: Gideon Grejf, *Plakali smo bez suza: svedočenja Jevreja iz Aušvica, pripadnika Radnih odreda*, prevod Zvezdane Šelmić, Beograd: Knjiga komerc, 2020, str. 131–184. [orig.] ДРАГОН, Абрахам и Шломо, „Заједно – у очајању и у нади". У: Гидеон Грејф, Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда, превод Звездане Шелмић, Београд: Књига комерц, 2020, стр. 131–184.

ZAKAR 2020: ZAKAR, Jozef. „Da preživimo kako bi se saznala istina". U: Gideon Grejf, *Plakali smo bez suza: svedočenja Jevreja iz Aušvica, pripadnika Radnih odreda*, prevod Zvezdane Šelmić, Beograd: Knjiga komerc, 2020, str. 99–130. [orig.] ЗАКАР, Јозеф. „Да преживимо како би се сазнала истина". У: Гидеон Грејф, Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда, превод Звездане Шелмић, Београд: Књига комерц, 2020, стр. 99–130.

KOEN 2020: KOEN, Leon, „Bili smo dehumanizovani, bili smo roboti", U: Gideon Grejf, *Plakali smo bez suza: svedočenja Jevreja iz Aušvica, pripadnika Radnih odreda*, prevod Zvezdane Šelmić, Beograd: Knjiga komerc, 2020, str. 279–300. [orig.] КОЕН, Леон, „Били смо дехуманизовани, били смо роботи", У: Гидеон Грејф, Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда, превод Звездане Шелмић, Београд: Књига комерц, 2020, стр. 279–300.

LEVI 2002: LEVI, Primo. *Potonuli i spaseni,* prevod Elizabet Vasiljević, Beograd: Clio, 2002.

LEVI 2021: LEVI, Primo. *Zar je to čovek*, prevod Elizabet Vasiljević, Beograd: Plato, 2021.

SILBERBERG 2020: SILBERBERG, Jakov, „Jedan dan u krematorijumu delovao je kao godina". U: Gideon Grejf, *Plakali smo bez suza: svedočenja Jevreja iz Aušvica, pripadnika Radnih odreda*, prevod Zvezdane Šelmić, Beograd: Knjiga komerc, 2020, str. 301–324. [orig.] СИЛБЕРБЕРГ, Јаков, „Један дан у крематоријуму деловао је као година". У: Гидеон Грејф, Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда, превод Звездане Шелмић, Београд: Књига комерц, 2020, стр. 301–324.

HAZAN 2020: HAZAN, Šaul, „Život više nije bio bitan, smrt je bila suviše blizu". U: Gideon Grejf, *Plakali smo bez suza: svedočenja Jevreja iz Aušvica, pripadnika Radnih odreda*, prevod Zvezdane Šelmić, Beograd: Knjiga komerc, 2020, str. 253–278. [orig.] ХАЗАН, Шаул, „Живот више није био битан, смрт је била сувише близу". У: Гидеон Грејф, Плакали смо без суза: сведочења Јевреја из Аушвица, припадника Радних одреда, превод Звездане Шелмић, Београд: Књига комерц, 2020, стр. 253–278.

Mirjana Bojanić Ćirković

THE POETICS OF THE TESTIMONY OF THE *SAVED*: FROM *MEGILAS* TO *THE BIG STORY*

The subject of the paper is the analysis of genre features of the heterogeneous corpus of Holocaust testimonies created directly in the Nazi Concentration Camps and those formed from a greater time distance from lived experiences, preserved in the form of documents or transcribed conversations. The research material consists of *Megilas Oyshvits* (1973), conversations of Gideon Greif, the most important historian of the Holocaust, with surviving members of the "Sonderkommandos" and the work of Primo Levi, also a surviving prisoner of the Auschwitz camp. The analysis of the mentioned morphologically and methodologically different testimonies (*megilas*, diary notes, conversations, autobiographical-memoir records, texts on the linear position of novels, essays and scientific studies) leads to the conclusion of their contribution to complicating the genre system of literary-scientific types and deconstructing some elementary settings. connection with factography as the "pole" of truth and science in them.

Keywords: memoir-autobiographical prose, diary, conversation, *megilas*, narrative reflection, Holocaust

Оригинални научни рад
УДК 821.163.41.09-1 Миљковић Б.
Примљен: 31. јануара 2022.
Прихваћен: 9. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.02

Јелена С. Младеновић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

НЕОЛОГИЗАМ „ОНОЦВЕТНО" У *АРИЉСКОМ АНЂЕЛУ* БРАНКА МИЉКОВИЋА[2]

Песма „Ариљски анђео" из збирке *Ватра и ништа* (1960) Бранка Миљковића још један је песников израз претварања метафизичког у поетско. У њој се огледају сви важни проблеми Миљковићеве поетике, односно поетике неосимболизма: однос поезије и стварности, брисање предметности (заборав) и природа песме. У лику анђела (фреска и песничка слика), Миљковић је пронашао неопходну равнотежу материјалног и духовног. Однос стварности са ове и са оне стране зида је предуслов схватања Миљковићевог појма празнине, не само као места рођења поезије, већ и откривања њеног онтолошког смисла. Имајући у виду лексикографски аспект песме „Ариљски анђео", овде посматрамо Миљковићев неологизам „оноцветно" као кључни поетизам у којем се сажима Миљковићев стваралачки принцип повезивања метафизике и поезије.

Кључне речи: оноцветно, Бранко Миљковић, празнина, метафизика, неосимболизам, поезија

1. Увод

Поезија Бранка Миљковића, која баштини симболистико наслеђе кроз сасвим особену ауторску поетику, од стране самог аутора смештана под окриље рада неосимболистичке групе, најчешће је препознатљива по разгранатом метафоричком језику, снази парадокса, херметичности израза, као и аутентичности симбола. Бирајући како из наше националне тако и из европске песничке традиције оне ауторе и она поетичка места која је сматрао темељима свог певања, Миљковић је у своје три објављене збирке, *Узалуд је будим* (1957), *Порекло наде* (1960), *Ватра и ништа* (1960) и једној заједничкој збирци са Блажом Шћепановићем – *Смрћу против смрти* (1959), као и у песмама које су остале у часописима и у рукописној заоставштини, успео да сагради комплексан песнички свет који вечито мами на нова читања. Остајући у оквирима симболистичке поетике, Миљковић је певао о границама између физичког (материјалног) и метафизичког, служећи се познатом лексиком српског језика. Отуда се његова кованица из веома дуге песме „Ариљски анђео" – *оноцветно* – посебно издваја у језичком материјалу и заслужује додатну истраживачку пажњу.

* jelena.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

2 Рад је настао као део истраживања која се изводе на пројекту Српске академије наука и уметности – *Лексиколошка проучавања југоисточне Србије*, односно у оквиру потпројекта *Поетски речник Бранка Миљковића*.

У својој последњој за живота објављеној збирци *Ватра и ништа* (1960) још једном је празнина добила свој стиховани израз. Збирка је компонована по строгим (нео)симболистичким принципима, где се веома много водило рачуна о организацији циклуса: *Свест о песми*, *Ариљски анђео*, *Утва златокрила*, *Похвале*, *Патетика ватре* и *Лауда*. Циклус *Ариљски анђео* састављен је из две целине: троделног поетско-прозног записа (песме у прози или прозаиде) „О анђелу на зиду" (1957) и дуже песме „Ариљски анђео" (1958), која и сама садржи четири формално различита дела.[3] *Ариљски анђео* је наговештен већ у „Трагичним сонетима" (KOMNENIĆ 1972: 30) – *Срце пуно мрака анђела свог бира* („Почетак путовања"), док је прва верзија певања о анђелу из Ариља остала сачувана као краћа песма под насловом „Анђео из Сопоћана"[4].

Можемо приметити да се „Ариљски анђео" често због своје дужине одређује као поема (MIKIĆ 2002: 88; JOVANOVIĆ 1994: 116; PETROVIĆ 1991: 53). Остајемо при томе да ју је боље одредити као песму, будући да поема захтева виши степен наративности од овде присутног. Ако бисмо и хтели представити догађајност, она би била сведена на догађај доласка песничког субјекта пред зид и посматрања фреске Плавог анђела.[5] За Миљковићеву поезију управо је карактеристично одсуство догађајности. У есејима где је излагао своје схватање поезије и поетике, он је говорио да поезија мора бити очишћена од догађајности. Тако у есеју „Поезија и облик" наводи: „У песми не сме ништа да се догађа, одиграва, развија, јер би то захтевало причање, нарацију, инвентарисање. Све што се догоди, мора да се догоди пре песме" (MILJKOVIĆ 2018: 114). Паралелно томе, у огледу „О анђелу на зиду" читамо: „Заузме своје место између седам звезда када престаје ватра и збивање и почиње чиста кристализација подарена у смиривању" (MILJKOVIĆ 2015: 227).

Сâм сусрет песника као уметника са уметничким делом које припада некој другој уметности познат је историји како светске тако и наше поезије. Долазак пред зид на којем је фреска анђела, отвара питање како реалност пред очима заменити оним што настаје у духу посматрача. У запису „О анђелу на зиду", Миљковић и описује ову ситуацију: „Али један песник који је дуго стајао испод зида у који је било немогуће посумњати, ваљда због његовог горког укуса и тврдоће, препознао је своје лице безброј пута сеђено на једном српском средњовековном анђелу. Онда он стварно постоји између елемената и односа који поравнавају свет, постоји у чистој могућности као чудо и верност силама иза зида" (MILJKOVIĆ 2015: 227). Представљени опис не само да реферише на песнички субјект његове песме, већ призива и

3 Први део садржи три октаве са укрштеном римом, један катрен са обгрљеном и шеснаест секстина са комбнацијом паралелне и обгрљене риме. Други и трећи део астрофично су организовани и везани паралелном римом. Четврти део садржи двадесет и четири катрена са укрштеном римом. Структура песме указује на кретање од проблема ка решењу (PETROVIĆ 1991:53) Упркос марљиво грађеној композицији, Новица Петковић (1994) сматра да песма поред добрих има слабих стихова.

4 Објављена је у сарајевском часопису *Живот*, VIII, књ. X, бр. 11/12 (1958), стр. 855.

5 Поред Белог анђела у Милешеви, фреска Плавог анђела у Ариљу, у Цркви Светог Ахилија, задужбини краља Драгутина, једно је од ремек-дела средњовековног српског фрескосликарства. Анонимни живописац га је насликао да лебди високо на зиду олтарске преграде. Фреска представља детаљ призора Благовести, када Свети архангел Гаврило доноси Богородици благу вест. У туники плаве боје, анђео је представљен као израз додира материјалног и нематеријалног света, што је послужило и као основа за Миљковићево песничко искуство преточено у песму „Ариљски анђео".

загледаност у фреску Попиног песничког субјекта у песми „Каленић". Казивање у првом лицу је код Миљковића најдоминантније, али га смењује и казивање у другом лицу једнине, као и у првом лицу множине. Анђео и песник се препознају један у другоме: „[...] јер, загледаност у ариљског анђела истоветна је његовој загледаности у самога себе, у тамне просторе сопственог бића" (JOVANOVIĆ 1994: 118), што је код Попе развијено кроз хијазам, симетрично укрштање заменица *мој* и *твој*. Управо су очи као место сусрета субјекта који гледа и објекта на зиду који бива сагледаван, веома важни и Миљковићу: „Дотле треба сачувати своје очи које гледају са неког зида и чувати се ослепљења и заслепљења." (MILJKOVIĆ 2015: 228), док у лицу анђела код обојице песника читамо „одраз сопствене душевности" (PETROVIĆ 1991: 55) тј. душевности песничких субјеката, мада је Миљковићева упитаност о универзалним истинама истакнутија.

Свака Миљковићева песма, па и ова о Ариљском анђелу, развија основне три неосимболистичке теме: однос поезије и стварности, брисање предметности (заборав) и природу песме (JOVANOVIĆ 1994: 84). Загледаност песничког субјекта (који је уистину и песник) у фреску представља загледаност песника у језик (PETKOVIĆ 1996: 27), а граница између поезије и поетике се брише, као што је укинута и она између метафизике и поезије. У овој песми која се бави проблемом визуелног репрезентовања чисте духовности (в. ŠUTIĆ 1996), долази до одбацивања романтичарског прожимања песме осећањима (в. NOVKOVIĆ 1996) зарад мисли и идеје која је снажнија од чулног (варљивог), мада без њега не може: „[...] осетим да се мења структура мојих чула и да уместо чела имам једну једину мисао." (MILJKOVIĆ 2015: 227). Посредством прилога „оноцветно", који је Миљковићев неологизам и поетизам, касније ћемо видети како се изражава суштина на овај начин представљене његове поетике.

2. Миљковићева поетика у „Ариљском анђелу"

Миљковићевог „Ариљског анђела" карактеришу реторичност и патетичност, сажетост, парадоксални искази и херметична места (в. JOVANOVIĆ 1994) – све главне поетичке особине Миљковићевог певања у целости. За Милосава Шутића, песма „Ариљски анђео" представља највећи домет модерне српске метафизичке поезије, у тренутку када можда још једино Миљковић пише овакву поезију (1996: 123). Као песник апсолутне поезије (ŠUTIĆ 1996: 123), он достиже и врхунац сопствене лирске трансценденције у овој песми. Миљковићев песнички дискурс јесте презасићен филозофским, метафизичким и онтолошким терминима, међутим, он није сведен на чисту појмовност филозофске апстракције (ŠUTIĆ 1996: 123).[6] Успелост његовог певања се и огледа у томе што је онтологија одмерена поетиком, а што се у песничким сликама обликовао аутентични систем симбола као репрезент метафизичког искуства. То препознајемо и у „Ариљском анђелу", у његовој основној идеји, али и у појединачним детаљима.

У својој интерпретацији песме о плавом анђелу, Шутић креће од објашњења појма анђела – од његовог архетипског обрасца до богате религиозне иконогра-

6 Новица Петковић говори о заводљивој реторичности Миљковићевих филозофема, односно поетема (1994: 20).

фије (1996: 124). Иако Миљковићу није најважији религиозни концепт анђела, он баш из хришћанства преузима идеју о анђелу као божијем гласнику, посреднику између Бога и људи (ŠUTIĆ 1996: 126), који одражава савршен однос телесног и бестелесног[7]. Сâм изглед и дела анђела, његово блаженство, невиност и чистота, нису искључени из његовог описа као симболички и метафорички обогаћеног архетипа. Миљковић креће од религијске иконографије и дескрипције небеских сфера, додирујући алхемијске и мистичке принципе у значењу бројева, да би испевао своју песничку опсесију – драму односа стварног и привида, као и драму односа материјалног и нематеријалног, присутног и одсутног, што је у уводном прозном делу и најављено: „И мада је супстанција тих звезда око главе нематеријална, оне припадају човековом простору. [...] Иза тога нечија крв чека да буде рођена и она ће препознати то лице. У срцу се пали светлост која обећава да ће све бити виђено и сагледано у сећању и будућности и себи самом" (MILJKOVIĆ 2015: 228)[8].

Већ следећи корак јесте кретање од конкретног анђела до издвајања празнине и нематеријалног као кључног места Миљковићеве онтологије и поетике: „Ипак ништа није изгубљено, јер празнина је то чега нема (MILJKOVIĆ 2015: 228)". Песниково око сведочи да су зид и фреска стварни, али анђео својом суштином доводи у питање илузију стварности. Иза света појавности, фреске на зиду, налази се суштина. Зато је она *иза зида*. Есенција је у невидљивом, али се до ње ипак долази посредством чуда видљивог. Отуда је Миљковићеву пројекцију и однос појавног и есенцијалног и могуће било представити посредством метафоре зида: песнички субјект у сфери је појавног; анђео је такође у сфери појавног, али сам по себи чудо које представља додир материјалног и нематеријалног; зид је граница светова; иза зида налази се нематеријално, односно есенција јача од појавности. Овако упрошћено просторно представљен систем односа појавног и суштине, у складу је и са терминолошком разликом између физичког и метафизичког (оног које долази *иза* физике), односно иза појавног света, света репрезентације[9].

Анђео на зиду, на граници, јесте (хришћанско) чудо по себи јер је он излив духовности у материјалном, те и апсолутни модел нашег сопственог спознања. Парадоксалност стиха - *Непомичан си, зато те не могу стићи* – указује на близину двају светова, али и немогућност да се они због различитих природа додирну. Анђео као песников водич од појединчаног ка песми о универзалном, од појавности до бића, свесно је пронађен „симбол твораштва и судбине створеног које се јавља на средокрађи видљивог и невидљивог, као биће и као форма" (KOMNENIĆ 1972: 44). Анђео носи амбивалентност апсолута и релативизма човекове дисхармоничне егзистенције (GOLIJANIN ELEZ 2014: 101), посредује између овостраног и оностраног и оличење је оживеле празнине: „[...] анђео на зиду је, долазећи из неког конкретног временског тренутка, изашао из времена, постао је сличан празнини тако што се

7 Комненић у „Ариљском анђелу" види песнички догађај који није нимало религиозан: „[...] ја не замишљам песника пред конкретним ликом, очију упртих у фреску; замишљам га како кроз виђено тражи дух лика" (1972: 36).

8 Уп. Миљковићеву песму „Болани Дојчин" - *Је ли истинито оно што је стварно / ил само влада?* [...]

9 Метафизика (или „прва филозофија") као спис који отвара питања о основама бића и првим узроцима постојећег, наводно је име добила захваљујући Андронику који је приликом систематизације Аристотелових списа оне из прве филозофије рећао иза списа из физике.

претворио у потенцијалност, у постојање које је изван власти материјално-телесног начела" (MIKIĆ 2002: 90). Празнина о којој Миљковић пева је есенцијална, а не егзистецијална. И она је суштина анђела – чудо – појава духовног у материјалном. А празан гроб над којим анђео *оноцветно* бди, може бити и испражњен Христов гроб који је потврда највећег чуда над чудима – чуда васкрсења, победе живота над смрћу. „Певање о Ариљском анђелу је", како наводи Јовановић, „певање о поезији, о њеном одвајању од конкретне стварности и предмета, суочавању са Празнином коју треба да савлада/припитоми, са Понором који треба да премости."(1994: 122)

Да би песмом проговорио и оном најдубљем у себи, он мора најпре да се одрекне себе (JOVANOVIĆ 1994: 122–123). Празнина је супротност појавном. Лишена је бивства и постављена у сферу мишљења као истинска стварност, (парадоксално) истинско присуство. Супстанца је трајна, али је иза појавног. Певање о поезији је певање о одустном, суочавање са дубином и понором, одвајање од стварности. А не може се певати о ономе што јесте, док се не упозна оно што није: *[...] Никад цвет не могу рећи / Ако не мирисах нецвет много већи*, односно: *Стваран је цвет чија одсутност мирише / И цвета, а цвета већ одавно нема.*

Налазећи се на том граничном месту између два света, песнички субјект се окреће од чулног ка духовном, претварајући стварно у мит, у чему Марија Јефтимијевић Михајловић види најзначајнију компоненту његове поетике (2012: 142). Између цвета и нецвета таман је толико колико је од ствари до њеног чулног и мисаоног доживљаја (KOMNENIĆ 1972: 36). Зато постаје важна и симболика цвета, односно биља. Биљке остварују прелазак из семена као празнине, потенцијалне и у себе затворене пуноће у чулно и појавно, док су кореном и даље везане за оно испод. Силажење у дубине попут Орфеја, понирање имагинације, губљење света видљивог, одвија се како би се остварила судбинска промисао (KOMNENIĆ 1972: 29). Цвет, нецвет и оноцветно као метафоре улазе у дијалектику певања о празнини и односу појавног и есенцијалног, јер ни Миљковић, као ни Валери, о метафизици не може да не размишља као о уметничком делу (VALERI 2003: 77).

Јасно уочавамо да Миљковић наставља Валеријеву идеју певања о празнини: „Пранина је стваралац. [...]Као што црвена боја ствара зелену, празнина је творац по принципу комплементарности, сходно потреби за пуноћом. Негација тако позитивно делује на нас: необичан феномен наше осећајности." (VALERI 2003: 13, 32). Миљковићева и Валеријева поетика се преклапају управо у откривању смисла апсолутне поезије. Валери сматра да се концепт чисте уметности може применити на уметности у којима посредује језик (2003: 56), те се зато поезија и третира као „злоупотреба језика" (2003: 58). Посредством сликовности песничког језика који је користио, Миљковић је и објаснио своју поетску метафизику, дајући, како наводи Драган Жунић, онтолошку предност песничким речима попут руже или вишње „које у песми цветају и миришу лепше и трајније него у трошној стварности" (2003: 294–295).

3. Стилематичност и стилогеност неологизма „оноцветно"

Лексеме као језичке јединице и начин на који се користе имају посебан, централни значај за информацију садржану у тексту (MAJENOVA 2009: 115). За наш рад

нарочито је индикативна лексема „оноцветно", прилог који се свега једном јавља у песми „Ариљски анђео", али који сажима целу Миљковићеву неосимболистичку поетику и разрешава напетост дихотомије материјалног и нематеријалног, присутне не само у овој песми, већ у читавом његовом опусу.

Стилистичка анализа захтева најпре подсећање на дефиниције појмова стилема, стилематичности и стилогености.[10] Рифатерова структурална стилистика уводи појам стилема као основне (минималне) лингвостилистичке јединице. Под овим појмом подразумевамо јединицу појачане изражајности на било којем језичком нивоу, од фонолошког до текстуалног (фоностилеме, морфостилеме, семантостилеме, синтаксостилеме и текстостилеме), односно стилистички структурирану форму језичке јединице која носи одређену стилску информацију. Стилеми настају поступцима онеобичавања природнојезичких, општеупотребних јединица само са семантичком, а не и са стилистичком информацијом (KOVAČEVIĆ 2000: 322). Они представљају израз одступања од минимално карактеризираног језичког облика, на „формалном, семантичком или формално-семантичком плану" (Ковачевић 2012: 40).[11] Стилемска за разлику од нестилемске јединице има и додатну, дакле редундантну, стилистичку информацију као над-информацију (KOVAČEVIĆ 2000: 322), што је специфичност језика књижевности као другостепеног моделативног система, према Лотмановој појмовној апаратури.

Стилематичност означава структурно (формално) онеобичавање или одступање од уобичајене тј. општеупотребне семантичке (значењске) вредности неке језичке јединице, док је стилогеност њена функционална (контекстуална) вредност. Иако овде говоримо о два комплементарна плана стилеме као минималне стилске јединице, знамо да није сваки стилем стилоген, као што ни све што је стилогено није стилемско (KOVAČEVIĆ 2000: 323). Стилематичност је само особина стилема док је стилогеност особина и стилема и нестилема, па је приликом истраживања стилогености одређеног текста потребно узети у обзир и једну и другу групу језичких јединица. Изучавање стилематског плана, задатак је лингвистичке стилистике у ужем смислу, а стилогеност је задатак проучавања књижевне стилистике, односно књижевне теорије и анализе. Стилематско истраживање, тј. откривање структуре стилема је предуслов стилогеном истраживању како би се открила књижевна (уметничка) вредност датих стилема у одређеним дискурсима, али је тек стилогеност примарни предмет стилистике и крајњи циљ у анализи једног књижевноуметничког текста (KOVAČEVIĆ 2000: 323).

Стилогеност није апсолутна и сваком стилему иманентна особина, па се стилогеност сваке језичке јединице одређује њеном употребом, будући да и стилски неутралне језичке јединице могу постати стилогене ако су употребљене у неуобичајеном контексту. Отуда је уметничку вредност стилеме као изабране варијанте немогуће анализирати ван контекста (KOVAČEVIĆ 2000: 322). Контекст заправо постаје кључни елемент у одређењу стилогених ефеката како стилемских тако и нестилемских јединица, и посебно важан у анализи књижевних дела, јер омогућава

10 Термине стилем, стилематичност и стилогеност користимо у смислу у којем их у нашој стилистици употребљава Милош Ковачевић (2000: 321–324).

11 Јединица са нултим степеном карактеризације, уобичајена језичка јединица, се применом одређених језичко-стилских поступака претвара у стилске фигуре и стилеме (KOVAČEVIĆ 2000: 321).

да се језичке јединице посматрају у међусобној интерференцији, чиме се оправдава њихово увођење, као и повезивање зарад остварења семантички и семиотички кохерентних целина.

Неологизми нису стилистичке доминанте Миљковићевог опуса, али баш зато, када се јаве, постају од посебне интерпретативне важности.[12] Тако је и са Миљковићевим неологизмом (кованицом) „оноцветно" који добија статус поетизма. Лексикостилистичка анализа овде има за циљ да истакне емоционално-експресивне и функционално-стилске особине лексеме која на посебан начин фигурира у Миљковићевом песничком и поетичком систему. Употреба стилематичне лексике, тј. лексикостилема, открива сву сугестивност песничког језика. Према структурном критеријуму Миљковићева новотворевина јесте неологизам, а према функционалном поетизам. Поетизми представљају стилематичне и стилогене језичке јединице карактеристичне за језик појединог писца, а настају најчешће поступцима онеобичавања: додавањем, одузимањем, замењивањем и премештањем (KOVAČEVIĆ 2012: 57). Неологизам подразумева стилематичност (специфично језичко ткање лексеме), док поетизам подразумева стилогеност (функционалну вредност дате лексеме).

4. Однос метафизике и стилистике

Миљковићеву онтологију покушавамо да сагледамо кроз неологизам „оноцветно". Како је контекст веома важан за разоткривање стилогених аспеката, погледаћемо целу строфу не бисмо ли прецизирали значење прилога „оноцветно" којим се описује радња приписана анђелу, односно да бисмо открили његову стилогеност тј. функционалну вредност:

Још мало и заћутаћу пред тобом,
Док бдиш оноцветно над испражњеним гробом,
Анђеле пред неумољивом лепотом краја
Где је мир и зрелост песму заменила,
И мрамор где мрмор вечне воде спаја
Са каменом коме израстају крила.

Са ове стране зида је, како смо већ поменули, песнички субјект који се обраћа анђелу на зиду, упућеном у комуникацију са обе стране зида, док је иза зида есенција одређена одсуством материје – празнином која је изгубила појавност, догађајност, да би могла ући у песму. Анђео бди изнад испражњеног гроба, где смо већ препознали референцу на чудо васкрсења.

Оноцветно је прилог компонован на следећи начин. Најпре је први део речи сачињен кроз аналогију према прилогу „оно-страно", јер уистину и реферише на нешто „са оне стране". Други део везан је директније за Миљковићев песнички и симболички систем. Наиме, у Миљковићевом песничком свету постоји и *цвет* као његова програмска творевина (PETKOVIĆ 1996: 24), метафора материјалног, и *нецвет* као небиће. Тако постоји и *оноцветно* као ознака за нешто што је иза појавног,

12 Под појмом доминанте Јакобсон подразумева средишњу компоненту књижевног дела која усмерава, одређује и преображава остале компоненте и која даје специфичност неком делу (1978: 120).

али што није његова негација, већ есенција рођена из празнине – парадоксална присутност, тј. одсутност која бива посредована језиком. Ако је *цвет* и *цветно* ознака за материјално, физичко, *оноцветно* је ознака метафизичког и одбацивања конкретног садржаја. *Бдети оноцветно* ‑ то је оно о чему Миљковић говори у свом есеју „Поезија и онтологија": „Моћи се удаљити и при томе остати веран ономе од чега се удаљило." (2018: 17) и на том месту се рађа његова херметична песма. На највећој удаљености од очигледне реалности – *цвета*, јесте ‑ *оноцветно*: „Све је замењено речима, али ништа није изгубљено" (MILJKOVIĆ 2018: 19)[13].

Конкурентна нестилематична јединица за „оноцветно" била би оностранo или метафизичко, али је ипак употребљена кованица са статусом поетизма, која одговара представљеном песничком свету и систему симбола, где је цвет већ имао своје место. Песник ту реализује сву снагу песничког говора и могућност да о једној ствари говори као да је друга ствар: „Пишући, песник ствара свет и поредак. Он нема шта да изрази, он мора да створи." (MILJKOVIĆ 2018: 30) Зато Миљковићев неологизам разлизује програмску идеју стварања и употпуњује већ формирани песнички универзум.

5. Закључак

Миљковић је песник који је у својој целокупној поезији метафизичко претварао у поетско. Брисање предметности, удаљавање од догађајности, заборав материје да би се из те празнине, одсутне реалности, родила песма, није само његов поетички поступак, већ и аутопетички став. Песничка слика је почетак одсутности света, а метафора суштинско одређивање те настале празнине (уп. JOVANOVIĆ 1994). Миљковићу је јасно да се у потрази за суштином мора бавити појавним, јер се у појавном не налази истина, већ оно што влада („Болани Дојчин"), али без којег пута до истине нема.

Лингвистика као општа наука о језику каже да језик омогућава да нешто одустно приликом општења буде присутно. Присутност анђела на зиду, анђела у речи – у крајњој линији и песме „Ариjски анђео" ‑ доводи у питање чулну стварност, али води ка откривању суштине. Миљковић није од оних песника који су умели да необичношћу своје лексике, неологизмима, уприличе аутентичност свог исказа, али баш зато је прилог „оноцветно" добио посебну стилогену вредност. Он сажима читаво виђење есенције празнине која се налази *иза цвета* са врло јасним материјалним утемељењем. Деловање анђела описано је овим прилогом како би се нагласила његова улога да повеже два света, те да у једној надреалистичкој слици какве Миљковић ствара с посебним умећем, још једном отвори празнину како би проговорила суштина. Чежња за смислом и овде је везана искључиво за поезију која је за Миљковића и једино истинско бивствовање.

Цитирана литература

GOLIJANIN ELEZ 2014: GOLIJANIN ELEZ, Sanja. Ontološki status pesništva i prodor u o n o -

13 Бдети оноцветно за Сању Голијанин Елез значи бдети из одсутности, из будне празнине, не тамо где је ватра, већ где је кристализација (2014).

strano kao mišljenje pevanja. U: A. B. Laković (ur.). *Branko Miljković. Moć reči: z b o r - nik radova o stvaralaštvu Branka Miljkovića (1934-1961)*, 88–116. [orig.] Голијанин Елез, Сања. Онтолошки статус песништва и продор у ностранo као мишљење певања. У: А. Б. Лаковић (ур.). *Бранко Миљковић. Моћ речи: зборник радова о стваралаштву Бранка Миљковића (1934-1961)*, 88–116.

JAKOBSON 1978: JAKOBSON, Roman. *Ogledi iz poetike*. Beograd: Prosveta.

JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ 2012: JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ, Marija. *Miljković između poezije i mita*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu Priština/Leposavić. [orig.] Јефтимијевић Михајловић, Марија. *Миљковић између поезије и мита*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.

JOVANOVIĆ 1994: JOVANOVIĆ, Aleksandar. *Poezija srpskog neosimbolizma: istorija jedne pesničke osećajnosti*. Beograd: „Filip Višnjić". [orig.] Јовановић, Александар. *Поезија српског неосимболизма: историја једне песничке осећајности*. Београд: „Филип Вишњић".

KOVAČEVIĆ 2000: KOVAČEVIĆ, Miloš. *Gramatika i stilistika stilskih figura*. Kragujevac: Kantakuzin. [orig.] Ковачевић, Милош. *Граматика и стилистика стилских фигура*. Крагујевац: Кантакузин.

KOVAČEVIĆ 2012: KOVAČEVIĆ, Miloš. *Lingvostilistika književnog teksta*. Beograd: SKZ. [orig.] Ковачевић, Милош. *Лингвостилистика књижевног текста*. Београд: СКЗ.

KOMNENIĆ 1972: KOMNENIĆ, Milan. Predgovor. U: B. Miljković. *Vatra i ništa. Sabrana dela Branka Miljkovića*. Prir. Dimitrije Milenković i Vice Petrović. Niš: Gradina, 11–83. [orig.] Комненић, Милан. Предговор. У: Б. Миљковић. *Ватра и ништа. Сабрана дела Бранка Миљковића*. Прир. Димитрије Миленковић и Вице Петровић. Ниш: Градина, 11–83.

MAJENOVA 2009: MAJENOVA, Marija Renata. *Teorijska poetika*. Prev. Biserka Rajčić. Beograd: Službeni glasnik.

MIKIĆ 2002: MIKIĆ, Radivoje. *Orfejev dvojnik: o poeziji i poetici Branka Miljkovića*. Beograd: Narodna knjiga–Alfa. [orig.] Микић, Радивоје. *Орфејев двојник: о поезији и поетици Бранка Миљковића*. Београд: Народна књига–Алфа.

NOVAKOVIĆ 1996: NOVAKOVIĆ, Jelena. Poezija kao „patetika uma": Branko Miljković i Pol Valeri. U: N. Petković (ur.). *Poezija i poetika Branka Miljkovića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost – Gadžin Han: Dom kulture „Branko Miljković", 49–77. [orig.] Новаковић, Јелена. Поезија као „патетика ума": Бранко Миљковић и Пол Валери. У: Н. Петковић (ур.). *Поезија и поетика Бранка Миљковића*. Београд: Институт за књижевност и уметност – Гаџин Хан: Дом културе „Бранко Миљковић", 49–77.

PETKOVIĆ 1996: PETKOVIĆ, Novica. Inverzija poezije i poetike. U: N. Petković (ur.). *Poezija i poetika Branka Miljkovića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost – Gadžin Han: Dom kulture „Branko Miljković", 12–30. [orig.] Петковић, Новица. Инверзија поезије и поетике. У: Н. Петковић (ур.). *Поезија и поетика Бранка Миљковића*. Београд: Институт за књижевност и уметност – Гаџин Хан: Дом културе „Бранко Миљковић", 12–30.

PETROVIĆ 1991: PETROVIĆ, Miodrag. *Pesnički svet Branka Miljkovića*. Niš: Gradina.

ŠUTIĆ 1996: ŠUTIĆ, Milosav. Arhetip i pesnički doživljaj („Ariljski anđeo" Branka Miljkovića). U: N. Petković (ur.). *Poezija i poetika Branka Miljkovića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost – Gadžin Han: Dom kulture „Branko Miljković", 123–146. [orig.] Шутић, Милосав. Архетип и песнички доживљај („Ариљски анђео" Бранка Миљковића). У: Н. Петковић (ур.). *Поезија и поетика Бранка Миљковића*. Београд: Институт за

књижевност и уметност - Гаџин Хан: Дом културе „Бранко Миљковић", 123-146.
VALERI 2003: VALERI, Pol. *Predavanja o poetici*. Beograd: NNK Internacional. [orig.] Валери, Пол. *Предавања о поетици*. Београд : ННК Интернационал.
ŽUNIĆ 2003: ŽUNIĆ, Dragan. Estetika Branka Miljkovića. U: R. Mikić (ur.). *PoezijaBranka Miljkovića: nova tumačenja*. Niš: Prosveta – Gažin Han: Opštinska biblioteka, 292-305. [orig.] Жунић, Драган. Естетика Бранка Миљковића. У: Р. Микић (ур.). *Поезија Бранка Миљковића: нова тумачења*. Ниш: Просвета – Гаџин Хан: Општинска библиотека, 292-305.

Извори

MILJKOVIĆ 2015: MILJKOVIĆ, Branko. *Pesme I*. Prir. M. Aleksić. Niš: NKC. [orig.] Миљковић, Бранко. *Песме I*. Прир. М. Алексић. Ниш: НКЦ.
MILJKOVIĆ 2018: MILJKOVIĆ, Branko. *Eseji i kritike*. Prir. S. Milosavljević Milić. Niš: NKC. [orig.] Миљковић, Бранко. *Есеји и критике*. Прир. С. Милосављевић Милић. Ниш: НКЦ.

Jelena Mladenović

THE NEOLOGISM "ONOCVETNO" IN BRANKO MILJKOVIĆ'S "THE ANGEL OF ARILJE"

"The Angel of Arilje", a poem from Branko Miljković's volume of poems Fire and Nothing (1960), is the poet's another expression of transforming the metaphysical into poetical. All the significant questions in Miljković's poetics, furthermore, in neosymbolist poetics are mirrored in it: the relation between poetry and reality, erasing of subject (oblivion), and the nature of poem. Within the image of an angel (a fresco and poetic imagery), Miljković has discovered the desired balance between the material and the spiritual. The relation between the realities of the former and the latter side of the wall is a precondition for understanding Miljković's notion of emptiness, not only as a place of birth of poetry, but also as the discovery of the ontological meaning. Having in mind the lexicographic aspect of the poem "The Angel of Arilje", here we observe Miljković's neologism "onocvetno/other-florally" as the key poetism in which Miljković's creative principle of connecting metaphysics and poetry is epitomized.

Keywords: onocvetno/other-florally, Branko Miljković, emptiness, metaphysics, poetry, neosymbolism

Оригинални научни рад
УДК 821.163.41.09-32 Матавуљ С.
Примљен: 17. јануара 2022.
Прихваћен: 31. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.03

Ђорђе М. Ђурђевић*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет**
Центар за проучавање језика и књижевности

АПОКАЛИПТИКА РЕАЛНОГ: ХРИШЋАНСКО-АПОКАЛИПТИЧНИ ОКВИРИ ПРИПОВЕТКЕ *ПОШЉЕДЊИ ВИТЕЗОВИ* СИМЕ МАТАВУЉА

У раду се анализира апокалиптични дискурс Матавуљеве приповетке *Пошљедњи витезови* (1903), начини наративног уобличења апокалипсе, однос реалистичког наратива према апокалиптичним сликама и представама, те они сегменти у приповеци који реалистички наратив отварају ка апокалиптичном. Описују се и интерпретирају апокалиптична места у приповеци, уобличена као имплицитни цитатни упути на *Откривење Јована Богослова*, док се посебна пажња посвећује анализи (превртоване) фигуре светог ратника, представљеног у лику Илије Булине. Притом, приповетка обилује религијским мотивима и симболима: имена јунака (Илија, Јаков, Тодор), светитељи (Св. Фрањо, Св. Доминик), иконе, покајање, грех, што отвара могућност теопоетске анализе саме приповетке.

Кључне речи: апокалипса, реализам, теопоетика, теопоетско читање, књижевна есхатологија, апокалиптични дискурс

1. Досадашња истраживања религиозних аспеката Матавуљевог дела

Повећано интересовање за проучавање религиозних аспеката књижевности није промакло ни проучаваоцима Матавуљевог књижевног дела.

Ту су посебно важни радови: „Религиозне теме – Матавуљево зрно вере" и „Грех и грешни људи у приповеткама Симе Матавуља", окупљени у књизи *Огледавања*: *Лаза Лазаревић – Симо Матавуљ* (2014), Драгане Вукићевић и Снежане Милосављевић Милић, радови Павла Ботића, „Тајна алегорије (С. Матавуљ: 'Богородица тројеручица')", Немање Радуловића, „Спиритистичке теме Симе Матавуља", Тање Поповић, „Симо Матавуљ и литерарни спиритизам", Оливере Радуловић „Библијски мотиви у Матавуљевим приповеткама", објављени у зборнику радова *Симо Матавуљ – дело у времену* (2011), „Матавуљев удес", објављен у монографији Драгана Бошковића, *Нулти степен реализма*, (2018), те одељак монографије Драгане Бошковић, *Моћ фантастике* (*фантастика у прозном и драмском стваралаштву српског реализма*), (2018), посвећен анализи религиозне фантастике у Матавуљевом делу. Иако се ни у једном од ових радова теопоетика не приказује као метод анализе, ипак,

* djordje.djurdjevic@filum.kg.ac.rs

** Рад је део истраживања на пројекту 178018: *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура*: *национални*, *регионални*, *европски и глобални оквир* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у већој или мањој мери, они показују интенцију управо ка теопоетским истраживањима (в. ĐURĐEVIĆ 2021: 11–50). Поменути радови расветљавају интертекстуалну отвореност Матавуљевих приповедака према Библији, пучко-побожним причама, обредној и обичајној традицији источне и западне хришћанске цркве, народним предањима, као и ондашњој научно-теолошкој литератури, коју је Матавуљ посебно читао у младости и о чему сведочи у својој аутобиографији, *Биљешке једног писца*.

Тако се нпр. приповетка *Пилипенда* архитекстуално уписује у *Књигу о Јову* (в. VUKIĆEVIĆ, MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2014: 177), док се у подтексту *Аранђеловог удеса* открива первертовани јеванђеоски одељак о Богородичином безгрешном зачећу (в. BOŠKOVIĆ 2018: 32), итд. Између других Матавуљевих приповедака, које у себи носе религиозну матрицу, истичу се *Авимелах*, *Наумова слутња*, *Свечев лик*, *Богородица тројеручица*, *Марија, Ошкопац и Била*, *Поварета*, *Грешно дете*, *Покајан грех*, и др. Занимљиво је то да се приповетка *Пошљедњи витезови* не убраја у дату скупину. С једне стране, њено изостављање сасвим је оправдано, јер на денотативном плану *Пошљедњи витезови* обрађују „одумирање приморског племства" (MAKSIMOVIĆ 2014: 188), приказано кроз спој два испрва раздвојена наратива – једног, везаног за статусом опадајућу и скоро сасвим пропалу племићку породицу, и другог, везаног за псеудо-војника, који, такође, пропада. Међутим, како ће се у следујућем показати, а на основу увида поменутих аутора о присуству хришћанских мотива у Матавуља, дата приповетка се, кроз обиље скривених хришћанско-апокалиптичких момената, сасвим оправдано може прикључити набројаним. Како је есхатологија „у српској књижевности присутна кроз два модела: преко књижевних текстова доминантног есхатолошког опредељења и кроз корпус есхатолошких идеја" (BOJOVIĆ 2004: 5), тако *Пошљедњи витезови* у себи окупљају значајан број хришћанских, посебно есхатолошко-апокалиптичних мотива.

Обиље имплицитних упута на хришћанску апокалипсу раскрива Матавуљев однос према библијској матрици: она је за њега „залиха симбола, сижеа који се поступцима интертекстуалних интерсекција (реминесценцијама, топосима, одјецима) слободно укрштају, повезују са савременим, актуелним, за реалистичку поетику карактеристичним темама" (VUKIĆEVIĆ, MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2014: 268). Успостављањем трансжанровских симбиоза између реалистичког и библијског текста, „Матавуљ је стварао рецепцијску напетост, поигравао се са читалачким аутоматизмом и тиме крајем епохе реализма, у великој мери дестабилизовао њена поетичка начела" (VUKIĆEVIĆ, MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2014: 178).

Такође, иако се живот самог писца налази са друге стране живота његових уметничких текстова, ипак нам интерпретативну пажњу ваља упутити и на питање Матавуљеве религиозности, о којој он више пута проговара у *Биљешкама*. Посебно су важне његове речи о кризи вере, која се догађала у његовој раној младости, те напомена да ју је превазишао спознајом 'песничке стране религије', што је оно 'зрно вере и веровања', због ког је схватио „нешто, што је била наснова и властитом размишљању и туђим мислима, које су ме опет привеле Богу" (MATAVULJ 1939: 21). Речено указује на Матавуљево осећање близине и, ако се може рећи, међузависности религијске и поетске матрице, што постаје једно од важних места Матавуљеве поетике.

2. *Пошљедњи витезови*: Литература, теопоетика, апокалипса

Припадајући кругу прича везаних за Матавуљево родно подручје, за Далмацију и Шибеник, приповетка *Пошљедњи витезови* први пут је објављена 1889, носећи наслов по двојици главних јунака – *Конте Иле Десети и Илија Булин*. Објављивање коначне верзије, промењеног наслова, одиграло се 1903. године. Као најупечатљивији елемент ове приповетке препознат је лик Илије Булина, описаног као *miles gloriosus* (в. ŽIVKOVIĆ 1977: 208), као јунака чудног и митомана, који је „мијешао свијет својих причања и фантазија са реалним и за њега веома суровим животом" (MAKSIMOVIĆ 2014: 128), који је „лажац, хвалисавац, чија је 'причалачка страст', као и 'слушалачка' оних који га окружују, често мотивисана његовом позицијом исељеника или војника (miles gloriosus) и егзотичношћу прича које приповеда" (VUKIĆEVIĆ, MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2014: 172), те је на тај начин проналазио „начина да се наметне, да се угура у живот" (MITROVIĆ 2011: 143).

Међутим, Булиново приповедање израња из много ширег мозаика апокалиптичних гестова у приповеци, те је интерпретирање датог приповедања условљено раскривањем његове апокалиптичне позадине. Матавуљева изузетна приповедачка опсервативност последује у наративној експанзији различитих иманентних прича и детаља унутар истог наративног оквира (в. ŽIVKOVIĆ 2019: 63), те су, у том смислу, посебно драгоцени почетни делови приповетке *Пошљедњи витезови*, због тога што се управо кроз њих текст отвара ка апокалиптичном дискурсу.

2.1. Криза

Наративни свет јунака анализиране Матавуљеве приповетке пренасељен је религиозним знаковима, чак и у потпуности сачињен од њих. Постављањем опустелог двора старе породице М-вића у улицу, названу по Светом Фрањи Асишком, ствара се наративна напетост између учења поменутог хришћанског светитеља и природе саме фамилије М-вића. Наспрам фрањевачког инсистирања на емулацији Христове смирености и понизности стоји конте Иле Девети. Његово прво појављивање „у црној закопчаној хаљини"[3] својеврсно је первертовање монашке ризе тамних боја, карактеристичне за овај римокатолички ред, док је његово занимање – зеленашење – сушта супротност фрањевачком инсистирању на сиромаштву. Како у *Беседи на гори* Исус поручује: „Нико не може два господара служити; јер или ће једнога мрзети, а другога љубити; или ће се једнога држати а другога презирати. Не можете служити Богу и мамону." (Мт 6, 24), стиче се утисак да је дом М-вића постао својеврстан *храм новца*, док је Иле Девети *свештеник* датога храма. Осим што је дати двор „крпеж од неједнакијех грађевина", чиме по гротескном изгледу постаје близак руинама од старозаветних Содоме и Гоморе до нпр. Толкиновог Мордора, његова псеудо-храмовност двоструког је порекла. Острвљани, како их Матавуљ назива, људи који Илу долазе по помоћ, двору прилазе пуни осећања 'надања, страха, притајене срџбе, чак и очајања' – дакле, долазе на начин сличан ономе како би прилазили самом Богу и цркви. Да је посреди управо такво осећање међу острвљанима, сведочи и то што се они моле Илу Деветом „ка' ча се моли ови распети", мислећи на

3 Сви наводи из приповетке *Пошљедњи витезови* учињени су према: MATAVULJ 1948.

икону распетог Бога, која виси над главом педесетогодишњег племића, притом га називајући „конте свитли".

Повереност новцу, а не Богу, поставља питање како религиозности самог Ила, тако и функције многих црквених елемената у његовом простору. Одабир иконе разапетог Исуса, пред којом „*чкиљаше* (подвукао Ђ. Ђ.) пламичак у сребрном кандиоцу", осветљава позицију Бога у наративном свету приповетке. Из мноштва других момената Исусовог живота, одабира се онај који је, ни мање ни више, но везан за божанску смрт. Поменути расцеп између породице М-вића и хришћанског искуства, радикализован оприсутњењем Христове смрти, бива потврђен и тиме што „с десне стране Господа нашега *осмјејкиваше се* (подвукао Ђ. Ђ.) добродушни лик Пија IX-ог, а с лијева ћесара Франа Јосипа". Божанска моћ нестаје у власти његових представника на земљи, актуелног римског папе, који 1870. проглашава догмат о папској непогрешивости, и аустријског цара, чија власт, такође, замагљује божанску. Како је религија „најдубља тачка сваког бића: трансцендентни врхунац живота", тако је модерна криза увек везана за религиозну кризу (в. HAMVAŠ 2017: 135). Свакодневни контеов одлазак на јутарњу и вечерњу мису пре је обичајног и традиционалног карактера, но што има везе са верском потребом и живим искуством саме вере, док људи, које он на путу ка катедрали среће увелико раскривају и положај саме цркве, схваћене као заједнице верних града X: за „њим измиголи њека ситна, погурена госпођа, небично дугих образа", односно, „за њима пристаде гдекоја баба грађанскога реда, гдјекоји старији умировљени чиновник и старије слушкиње". По повратку, Иле бива обасипан 'ружним појавама', које подразумевају увреде од незадовољног народа. Посебно је упечатљив сусрет са припадником друге, супротстављене племићке породице: „Ено доље чак у дну улице витлају се густи колути дима око главе једног високог господина". Његов задимљени изглед, као и риђа коса, слична представи ђавола у Мановој *Смрти у Венецији*, недвосмислено упућују на хтоничну, дијаболичку фигуру.

Није управо поменути конте Славко једини преображен у нехуманолико биће. Острвљани су за Ила Деветог 'бештије', док ће његову метаморфозу (после реплике једног од острвљања: „По светога Франу, ком си завитан, дошло ми је да – да – да. Ах! *баш нимаш душе* (подвукао Ђ. Ђ.)") приповедач прокоментарисати: „Ето у какву се звијерку преобрази витез из времена Кулина бана, сердар из друштва Јанковића". Није претерано рећи да у приповеци *Пошљедњи витезови* људи уопште и нема, што ће потврдити слуга И-хан, који „нека је напољу сасвијем видно, рецимо љетњега дна, пред сунчев огранак, слуга ипак излази са запаљењим фењером" (Матавуљ 2011). Дати фрагмент двоструко је значајан. Прво, њиме се асоцијативно оприсутњује диогеновска потрага за *човеком* по античком полису – у приповеци, јасно је, тражени се не проналази; друго, град X осветљен је иако нема сунца. Одсуство сунчеве светлости недвосмислена је ознака Христовог одсуства, који се у Матавуљу добро знаним црквеним песмама назива *светлост разума* и *сунце правде* (нпр. у Божићном тропару). Удаљеност од Бога а блискост дијаболичком мотивисана је и на самом почетку приповетке, где Матавуљ проговара о знамењу племићке куће М-вића: на њиховом је грбу „окруњена аждаха исплазила језичину, пропела се на задње ноге, а у предњој шапи држи мач", те како је страшна аждаја „витешко оби-

љежје М-вића", тако се увелико наставља первертовање хришћанских образаца – у конкретном случају, хришћанина-ратника, који убија звер.

Притом, цела приповедна линија, посвећена М-вићима, одише смрћу и пропадањем, који потичу управо из кризе положаја и функције божанског. У таквом контексту, одлазак на мису Ила Деветог, често призивање Исусовог или Мадониног имена, или његово „прекрстио се побожно", тек су пуки гестови, испражњени било каквог истинског односа са Богом.

Друга наративна линија посвећена је православној породици Булин. За разлику од добропознатог племићког порекла и имена сваког од предака породице М-вића, „бог сами зна", рећи ће у приповеци Матавуљ, одакле су Булини. Да је Бог заиста повезан са пореклом ове сељачке породице потврдиће и само име првог именованог Булина – Тодор, онај који је Божији дар. Међутим, булиновска повезаност са Богом, такође, доживљава свој крах. Јасно је да Матавуљ успоставља паралелу између две породице, те се може закључити да на месту контеовог зеленашког греха стоји Тодорова склоност ка крађи, што свој наративни врхунац доживљава у отмици свештеног лица. Међутим, и поред уочљиве паралеле, као композиционог начела приповетке, појављивање еквивалентних догађаја узроковано је општим искуством тотализујуће кризе. Четири су степена пропадања, рећи ће Бела Хамваш, кроз које је европска култура прошла: „окретање од цркве (реформација), од догме (просвећеност), од Бога (материјализам) и коначно од морала (цинизам)" (в. Хамваш 2017: 130). Свет и јунаци Матавуљеве приповетке управо се налазе на прелазу између треће и четврте фазе, с тиме што су потоњој доста ближи. Иако ће Тодорови синови и даље носити библијска имена (Јаков, Периша (Петар) и Илија), она ће, као што је то био случај и са контеом, постати празне ознаке. Дато ће бити највидљивије у најстаријем сину, Илији, с којим „растијаше свако зло". Страхотно раскривање Илијиног идентитета, праћено је, теновски, тиме да је он своју природу наследио од оца, јер „у крви им је тако" и „зло је при њему рођено, као и (при, Ђ. Ђ.) покојноме оцу!". Поред овога, Илијино одрастање у одређеној мери може творити итертекстуалну осцилацију са параболом о блудном сину. Попут блудног сина, Илија напушта дом, те сличност између Матавуљевог и јунака Христове параболе похрањена је у томе што обојица страдају у одсуству од породице и потуцању по свету. Илијино страдање утолико је веће што се „разболи смртно на улици", те сусрет са смрћу постаће једно од централних места Илијиног идентитета, које ће се, како ће се касније видети, понављати.

Како је суштина параболе о блудном сину (осим очеве љубави) синовљево покајање, тако ће и у датој Матавуљевој приповеци метаноја бити присутна. Бдећи над одром свог полумртвог сина, Илијина мајка ће, позивајући се на Госпу врхпољску, рећи: „Могао би се поправити, ако преболи". Међутим, како је показано, божанско одсуство, те одсуство очеве љубави, покајање показује немогућим, услед чега биће кризе неповратно нараста. Како се криза увећава, тако ће будућа Илијина дела довести до смрти његове мајке Ике, те ће он поново напустити дом. Тиме ће се у приповеци, у животима јунака, отворити зјапећи простор – празан простор између саме кризе, која све захвата, и жељеног изласка из ње. Остала браћа, Јаков и Периша, живеће привидно пристојан живот, оснивајући породице, док ће Илијин боравак

до његовог поновног појављивања у приповеци бити затамњен, чак ни после тога са сигурношћу неће се знати где се налазио.

2.2. Папагај – Гласник апокалипсе

Свети Фрања, дивећи се целокупној божанској творевини, посебну наклоност и љубав показивао је према птицама, „које воле свјетло а зазиру од таме сумрака" (BONAVENTURA 2018), са којима је *говорио*, што се, или с највећим пијететом или пак с подсмехом, памти. Конте Иле Десети, син Ила Деветог и последњи М-вић, који је, ћелав и без зуба, по свом психичком и физичком изгледу био потпуни одраз пропасти свог дома, као најдражег љубимца имао је „старог оперутаног папагаја". Бивши веома интелигентна (што је она особина која је Илу Десетом недостајала) животиња, папагај је савладао велики број речи и служио као разонода М-вићима. Његово поштовање у датој породици било је толико, да ће слушкиња Гарофола рећи: „Грихота (је), боже прости, чак ни кршћен, ех кад је био млуод, имал је више памети него млоги кршћени!". Иако се може оправдано помислити да је посреди бласфемична идеја – крстити животињу –, дата Гарофолина изјава много је дубљег карактера. Архетипски одражавајући фрањевски орнитолошки разговор са Творцем, папагај постаје једна од кључних фигура приповетке *Пошљедњи витезови*. Поменута празнина не јавља се тек у животима Булина, већ и живот Ила Деветог карактеришу прекиди, места која не бивају саопштена. Период контеове младости обележен је двама важним моментима. Први је везан за 'прекид закона', „који дотле бјеше напосе за властелу, а напосе за пучане и кметиће" – дакле, повезан је са променом друштвено-политичког уређења Далмације. Сама промена више је од тога – мења се устројство света Ила Деветог! Живот после дате промене за једног племића, где његов статус бива дубоко уздрман, јесте *живот у кризи* и кобности. Спољашње околности утичу на унутрашње, уједно породичне и индивидуалне. Непознате је шта се десило с мајком Ила Десетог, супругом Ила Деветог. Иако се може наслути да је контеша Матилда била у недозвољеном односу са извесним младим пуковником, папагај „Ронрон једино могаше поуздано знати бјеше ли истина што се по граду говорило...". Када мештар Лујо буде, заједно с дечаком Илом Десетим, прегледао папагаја, чиниће то на исти начин као да чита књигу: „Лујо лагано растргне крило папагајево, те издрљивши очи кроза зеленкасте наочари, тражи зарезнике". Папагај ће, дакле, постати вишеструки метатекстуални простор унутар наративног света Матавуљеве приповетке.

Он ће постати оно место, које ће уздрмати реалистичку поетику, јер ће њиме бити прекривено неизрециво, несаопштиво, *реално* самог реалистичког дискурса, он ће постати место у ком се налази разрешење *тајне*, али које неће моћи да буде *прочитано*, он је траг „који реалистички текст потискује и излаже рационалној контроли" (BOŠKOVIĆ 2018: 18), он је канал, кроз који ће проговорити несвесно реалистичког текста, у њему „откривамо идеолошке и семиотичке центре које текст жели да потисне" (BOŠKOVIĆ 2018: 19), те место „пресека дискурзивно свесног и несвесног једне епохе и једне поетике" (BOŠKOVIĆ 2018: 26), наративно место кроз које проговара сакривена и потиснута траума самих јунака.

У таквом искуству, када је „спала књига на два слова", пошљедњи витезови,

Иле Десети и Илија, постаће, уколико се можемо послужити Фукоом, слични Дон Кихоту. Сервантесов витез „личи на неки знак. Дуг, мршав графички знак попут слова, као да управо излази из отворене књиге. Читаво његово биће јесте само језик, текст, одштампани листићи, већ преписана прича. Сачињен је од изукрштаних ријечи; то је рукопис који лута по свијету међу сличним стварима." (FUKO 1971: 111) Конте Иле Десети лутаће у неразговетном говору свог љубимца Ронрона, док ће Илија постати врсни приповедач, који ће, такође, залутати у сопственом приповедању. И папагајево крештање и Илијино приповедање потврдиће оно што је Фуко у *Дон Кихоту* уочио: „Језик раскида своју стару везу са стварима да би ушао у ону суверену усамљеност, из које се више неће вратити, у своје стрмо биће, које је постало литература" (FUKO 1971: 113). Заробљени у сопственим наративима, оба витеза једино могу да заврше у смрти.

Папагајево понављање неколико језичких формула блиско је Илијиној узречици 'сакрамент'. Осим веома непоузданог Илијиног приповедања о боравку у млетачкој војсци, у приповеци се не саопштава где се заиста Булин налазио и како је његов живот у датом периоду изгледао. Једина реч, која ближе може посведочити дато искуство, јесте 'сакрамент'. Булинов долазак међу породицу и старе познанике праћен је важним запажањем брата Јакова: „Ја сам мислио да си одавно на ономе свијету и душе сам се твоје сјећао". Непознатост правог места Илијиног боравка, Јаковљева мисао, као и Илијино име и узречица, оправдавају претпоставку да он није био у Млецима, у Италији, него – што је већ у детињству доживео – у смрти.

Илија Булин јесте јунак који се враћа из смрти.

Биће је тако „структурирано као да није са овога света, анђео, када се препусти реализацији жеље мора да га (свет, Ђ. Ђ.) напусти, и да остварење жеље не може да остане у симболичком поретку него сам субјект мора да нестане, и за собом остави расцеп унутар примарне породице" (BOŠKOVIĆ 2018: 31–32), што Илија управо чини. Смрт, као место Илијиног боравка, реалистички је непредстављива. Она ће, једино, бити пројављена узречицом *сакрамент*, коју ће, све више боравећи међу *живима*, Илија све теже изговарати: 'са-кра-мент', 'сакр...', 'сакррр...', 'сакраментхинајн', односно, све теже ће му бити да заиста саопшти шта је проживео. Непрестано покушавајући да саопшти истину тог *сакрамент*, постаће одличан и свима занимљив приповедач. Даље, узречица *сакрамент*, са својим дефектним формама, показаће да је:

> „језик у свом суштински поетском карактеру истовремено откривење и истовремено посредовање које се намеће и, у тој мери, прекрива ствари као такве – 'стварност' у њеној крајњој, неизрецивој истини. То је стварност, каква би, претпоставља се, била представљена апокалипсом. Ако се апокалипса заиста догоди, то се уопште не дешава у језику. Апокалипса је тренутак када се језик на својим границама распада и сва бића остају без речи присутна и отворена једна за друге, тренутак када су превазиђене све артикулишуће разлике" (FRANKE 2009, X–XI).

Узречица *сакрамент* постаће, дакле, откривењско место приповетке *Пошљедњи витезови*. Целокупно Илијино приповедање заправо је само наративна маска, иза које се скрива оно што се кроз *сакрамент* жели саопштити. Истина *са-*

крамент-а истина је која „припада оном што није још ту, или оном што је било, али као нешто што никада и само није било ту, не као потпуно, до краја, као присутност, као презент. Апокалиптичка истина је истина која ће се тек открити" (MILIĆ 2003: 15). Колико год изгледало да разрешење *сакрамент*-а може бити једино у прошлости, одакле га Булин доноси, оно, оцртавајући скривену везу са транценденцијом и покушавајући да пређе преко рубова језика и саопштивости, заправо лежи у будућности. Једино ће Илијина поновна смрт – из које се неће вратити – моћи да открије шта *сакрамент* значи.

2.3. Матавуљеви витезови наспрам хришћанског светог ратника

У основама западне цивилизације похрањена су два контрапунктна мита: први, старији, паганski јесте мит о вечном повратку, док је други, јудео-хришћански, посвећен јунаку који убија змаја. Први, заснован на циклизму природе, оцртавајући мајчинско-женски поредак времена, нема почетак и крај. Породица М-вића у одређеној мери одговара овом принципу, те није без наративног оправдања и то што је конте Иле *девети* члан своје династије, на тај начин оцртавајући недвосмилени мајчински број. Племићи једноставно *постоје*, њихови се наследници смењују, носе иста имена, и по логици ствари, односно, логици мита о вечном повратку, они се никада неће завршити. Међутим, приповетка сведочи управо крај таквог поретка – поменута се 'смена закона' догодила. Дати крах упризорује апокалиптични моменат, чиме се показује да је апокалиптика „створена да би приказала општи историјски процес, или боље, општи закон који је деловао, делује и деловаће увек, у симболичкој, појавној форми" (KUZNJECOV 2013: 244). Отуда и хералдичко обележје М-вића: аждаја настаје као симболичка форма извитоперења и деструктивности саме породице, док се на ширем плану укључује у бестијаријумско-дијаболички каталог библијских звери од нпр. *Књиге пророка Исаије*, где се појављује морска неман Левијатан, преко четири звери *Књиге пророка Данила* до развијеног бестијаријумског каталога *Откривења Јовановог*. Појава звери ознака је катастрофичног, самим тим и апокалиптичког (в. ĐURĐEVIĆ 2021, 156–166). Уколико се звер схвати као некакво засебно биће, борба са њоме никада не може бити окончана. Ма колико ратник „махао мачем – то је рационално бесмислено јер на месту одрубљене главе ниче нова, победа се достиже духом а не силом. Беспредметно је бунити се против система, подизати револуције, устанке – резултат је увек да једну 'главу' смени друга. Потпуно се 'змај' може уништити само у себи..." (KUZNJECOV 2013: 245). Ниједан М-вић дато не успева, те је зато потребна појава јунака, који звер може победити.

После 14 година одсуства, 14 година празнине, у недељу „одједном, иза рогља њихове (Јакова и Перише Булина, Ђ. Ђ.) уске улице изађе њеки војник, са штапићем у руци". Кихотијански наоружан, первертовани хришћански ратник, у приповеци бива препознат као 'чудан војник'. Његова *чудност* потиче из мистериозности његовог пређашњег боравка, неочекиване појаве те изузетних приповедачких способности. Ратујући са самим собом, са демонима прошлости своје младости, са сенима свог мртвог оца Тодора, своје мртве мајке Ике, Илија, с једне стране показује „тенденцију да се ратује са прошлим чудовиштима", односно, испредањем прича покушава да преосмисли катастрофичну садашњост – будућност, да оствари „ви-

зију стварања новог и бољег света" (FONDA 2013: 218). Борећи се са звери и, кроз покушај уласка у породицу М-вића, желећи да звери подиђе изнутра, он се бори за „разинституционализацију традиционалних друштвених здања", подрива „традиционални ауторитет" и доноси „ново и савршеније друштво" (FONDA 2013: 218).

Приповедни одељак посвећен заједничком лову на птице Ила Десетог и Илије заправо је, у Сервантесовом духу, пародирање витешког обрасца, те како је звер постала огромно биће, а ратник веома слаб (уместо светоратниковског копља и мача тек штапић), тако, „грохотан смијех са свију страна пропрати витежев пад". Иако је *апокалипса* изворно религијски појам – откривање, откривење, откровење, визија, виђење, замишљеност, инспирација у загледаности, созерцање, огољавање, такође, голотиња, свученост – у двадесетом веку (прецизније речено, постмодерни) њено значење превасходно се испуњава у секуларном, односно, постсекуларном контексту, те је посреди реч о „апокалипси у којој је преостао само још катаклизмички аспект" (PRNJAT 2012: 113; такође в. ĐURĐEVIĆ 2021: 62–64), услед чега се апокалипса данас примарно перципира као катастрофа, смрт, пропаст, крај. На основу тога, постмодерна апокалипса може се означити оксимороном: апокалипса без откривења, односно, апокалипса без трансценденције (PRNJAT 2012: 116). Управо таква апокалиптика дефинише Матавуљеву приповетку, те његовог ратника – витеза, који се бори са звери.

3. Крај / Крах или '?'

Поновни Илијин повратак у породични дом праћен је активирањем старозаветне матрице о сукобу два брата: Исава и Јакова. Иако је право наследства припадало старијем брату, Исаву – у Матавуљевој причи Илији –, користећи се одређеним лукавствима, Јаков је тај који од оца Исака добија благослов. Библијска матрица код Матавуља бива утолико промењена, што се браћа међусобно деле, међутим, Матавуљева приповест проширује архетипску матрицу, укључујући у њу апокалиптички импулс. Осећање кобности, по мишљењу Беле Хамваша, јесте једно од кључних ознака човековог доживљаја апокалипсе. Јаковљево осећање кобности потиче из његовог страха да ће му млађи брат узети имовину:

> „Прецизно речено: човек живи као да му стално прети коб. Ово осећање кобности није ништа друго до субјективна страна есхатонске ситуације. Кобност се може осетити као стални немир, устрепталост и напетост људске свести. Овај немир, ужурбаност и 'нервоза' могу се приметити на свим подручјима укупног човековог живота" (HAMVAŠ 2017: 185).

Осећање криза само се, дакле, продубљује, те ће у једном тренутку Јакову лице позеленети, односно, његово понашање постаје толико неконтролисано, ужурбано и истргнуто, те он „опсова, скочи, нагло свуче кружат, отпаса се и изу, све то у тињи час, као да мишљаше у воду скочити, па се пружи у кревет". 'Тињи час' ознака је да се време у Јакову фузијски сабија, те он постаје ходајуће експлозивно биће. Сваки његов корак оцртава апокалитички ход између живота и катастрофе. Међутим, за разлику од Илије, који се од себе путем приповедања ослобађа, Јаков непрестано имплодира. Занимљиво је и то да ће оба брата завршити на исти начин. Илија ће се

утопити (барем ће на денотативном плану приповетке тако бити назначено), док ће Јаков, како смо цитирали, 'као у воду скочити'.

Крај приповетке подразумева извесни извештај о смрти јунака. Сви јунаци, на различите начине умиру.

Међутим, њихове смрти ни у ком смислу не означавају крај нарације и завршетак апокалипсе. Њихови животи пренеће се у литературу: „Послије смрти нашега пјесника Дон Јосифа Б. међу његовијем артијама, наћи ће се потпуно дјело у класичном језику далматинскога приморја, коме је натпис: *Писме Ластрице Врху Конта Иле М-вића и Илије Булина, спиване од Д. Ј. Б.*". Отварање прозног текста ка поезији бива условљено апокалиптичким налогом, јер се реалистички наратив показује немоћним да изрази апокалиптички еруптивни потенцијал и зато се премеће у поезију. Такође, сам крај приповетке и смрт последњег јунака, Ила Деветог, дати наратив оставља у отворености. Конте Иле Девети „бјеше се погурио", те, уколико следујемо поменуту Фукоову интерпретацију, сам конте постаје *знак питања*. Дати знак упитаности, нејасности, мистериозности, неодговорљивости, неразумевања, постаје истина Матавуљеве приповетке. '?' постаје апокалиптичка загледаност у будућност: хоће ли се *сакрамент* објаснити, открити, појавити, постати присутан – хоће ли *нови свет*, после тотализујуће кризе и апсолутне катастрофе, и поред одсутних (псеудо)витезова бити могућан, бити *реалан*?

Дубински преозначавајући стварност, и тиме ћемо завршити – иако анализа дате приповетке уопште није исцрпљена – Матавуљ, гледе Илијиног лика, у приповеци прави још један помак. Иако ће и за Илу Деветог и Илу Десетог експлицитно рећи да су умрли, Илијина смрт, као и цео његов живот, остаће необјашњена. „Илија поста као аветиња", чисти *дух приповедања*, који је још увек живео само у својим нарацијама, те га, скочивши у море, „валови заклопише". На исти начин као што Бог 'узе' пророка Илију, тако валови 'заклопише' приповедача Илију, а како ће пророк Илија поново доћи (Отк 11), тако се Илијин наративни дух у самој приповетки не може угушити, већ се преноси преко смрти, преко апокалипсе.

Литература увек бива кроз смрт и апокалипсу – кроз неизвесност и тајну човековог живота. Литература се, како показује Матавуљ, увек завршава – или, пак, само тамо дешава – у апокалиптичким просторима, са друге стране смрти.

Цитирани извори

BONAVENTURA 2018: BONAVENTURA. *Životopis sv. Franje*. 2018. https://ofm.hr/sv-bonaventura-zivotopis-sv-franje/ (3. 9. 2020).

MATAVULJ 1939: MATAVULJ, Simo. *Bilješke jednog pisca*. prir. Marko Car. Beograd: Srpska književna zadruga, 1939. [orig.] МАТАВУЉ, Симо. *Биљешке једног писца*, прир. Марко Цар, Београд: Српска књижевна задруга, 1939.

MATAVULJ 1948: MATAVULJ, Simo. *Pošljednji vitezovi*. Beograd: Prosveta. [orig.] МАТАВУЉ, Симо. *Пошљедњи витезови*. Београд: Просвета.

Цитирана литература

BOJOVIĆ 2004: BOJOVIĆ, Dragiša. *Srpska eshatološka književnost*. Niš: Centar za crkvene studije; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet, 2004. [orig.] БОЈОВИЋ, Драгиша. *Српска*

есхатолошка књижевност. Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2004.

BOŠKOVIĆ 2015: BOŠKOVIĆ, Dragan. *Nulti stepen realističkog diskursa*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet. 2015. [orig.] БОШКОВИЋ, Драган. *Нулти степен реалистичког дискурса*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет. 2015.

VUKIĆEVIĆ, MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2014: VUKIĆEVIĆ, Dragana, MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ, Snežana. *Ogledavanja*: *Laza Lazarević – Simo Matavulj*, Niš: Filozofski fakultet. 2014. [orig.] ВУКИЋЕВИЋ, Драгана, МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ, Снежана. Огледавања: Лаза Лазаревић – Симо Матавуљ, Ниш: Филозофски факултет. 2014.

ĐURĐEVIĆ 2021: ĐURĐEVIĆ, Đorđe. *Teopoetika*: *O apokaliptičnom diskursu srpske poezije*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet. 2021. [orig.] ЂУРЂЕВИЋ, Ђорђе. *Теопоетика*: *О апокалиптичном дискурсу српске поезије*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет. 2021.

ŽIVKOVIĆ 1977: ŽIVKOVIĆ, Dragiša. Lik *militis gloriosi* kod Sime Matavulja. u: *Evropski okviri srpske književnosti*. Beograd: Prosveta. 1977. [orig.] ЖИВКОВИЋ, Драгиша. Лик милитис глориоси код Симе Матавуља. у: Европски оквири српске књижевности. Београд: Просвета. 1977.

ŽIVKOVIĆ 2019: ŽIVKOVIĆ, Ana. *Slika u srpskom realizmu (Istorijskopoetička studija)*, Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2019. [orig.] ЖИВКОВИЋ, Ана. *Слика у српском реализму* (*Историјскопоетичка студија*), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2019.

KUZNJECOV, Jurij 2013: KUZNJECOV, Jurij. Zakon Titanika (teorija katastrofa). u: *Apokalipsa*, *teorija*, *praksa i estetika propasti sveta*. prir. Goran Stanković. Beograd: Službeni glasnik. 2013.

MAKSIMOVIĆ 2014: MAKSIMOVIĆ, Goran, *Kazivanje grada i drugi ogledi*, Niš: Filozofski fakultet. 2014. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Горан, *Казивање града и други огледи*, Ниш: Филозофски факултет. 2014.

MILIĆ, Novica 2003: MILIĆ, Novica *Istina apokalipse*, *književnost i filozofija na „poslednjem sudu"*. Čačak: Gradac, 2003.

MITROVIĆ 2011: MITROVIĆ, Marija. Geografija i pripovedanje – Matavuljeve priče iz primorja. *Simo Matavulj – delo u vremenu*, Zbornik radova sa međunarodnog skupa Književno delo Sime Matavulja (29. i 30. maj 2008). ur. Dušan Ivanić, Dragana Vukićević. Beograd: Filološki fakultet. 2011. [orig.] МИТРОВИЋ, Марија. Географија и приповедање – Матавуљеве приче из приморја. *Симо Матавуљ – дело у времену*, Зборник радова са међународног скупа Књижевно дело Симе Матавуља (29. и 30. мај 2008). ур. Душан Иванић, Драгана Вукићевић. Београд: Филолошки факултет. 2011.

PRNJAT 2012: PRNJAT, Aleksandar. Apokalipsa bez otkrivenja: Svetozar Stojanović o mogućnosti samouništenja čovečanstva. *Theoria*: časopis Filozofskog društva Srbije. Beograd: Filozofsko društvo Srbije. god. 55. br. 4.

FRANKE 2009: FRANKE, William. *Poetry and apocalypse*: *Theological Disclosures of Poetic Language*. Stanford, California: Stanford University Press. 2009.

FONDA 2013: FONDA, Mark. Postmodernost i apokalipsa: studija žanra. u: *Apokalipsa*, *teorija*, *praksa i estetika propasti sveta*. prir. Goran Stanković. Beograd: Službeni glasnik. 2013.

FUKO 1971: FUKO, Mišel. *Riječi i stvari*, *arheologija humanističkih nauka*. Beograd: Nolit. 1971.

HAMVAŠ 2017: HAMVAŠ, Bela. *Istorija i apokalipsa*, prevod Sava Babić. Beograd: Draslar. 2017. [orig.] ХАМВАШ, Бела. *Историја и апокалипса*, превод Сава Бабић. Београд: Драслар. 2017.

Djordje M. Djurdjevic

APOCALYPTICS OF THE REAL: CHRISTIAN-APOCALYPTIC FRAMEWORKS OF THE STORY *THE LAST KNIGHTS*, BY SIMA MATAVULJ

The paper analyzes the apocalyptic discourse of Matavulj's short story *The Last Knights* (1903), as well as the ways of narrative shaping of the apocalypse, the relation of the realistic narrative to apocalyptic images and performances, and those segments in the short story that open the realistic narrative to the apocalyptic. Apocalyptic passages in the story are described and interpreted, shaped as implicit quotations to the *Revelation of John the Theologian* (Babylonian harlot and greenery, strongly present figure of the beast, desire for a new world and the downfall of the former one, feeling of the end of a form of existence and time, sense of doom in the existing world, personal tragedies and family ruins), while special attention is paid to the analysis of the (perverted) figure of the holy warrior, represented in the character of Ilija Bulin. At the same time, the story abounds in religious motifs and symbols: names of heroes (Elijah, James, Todor), saints (St. Francis, St. Dominic), icons, repentance, sin, which opens the possibility of a theopoetic analysis of the story itself. Although this story by Matavulj has not been included in the corpus of his pious stories so far, it can, through the abundance of hidden Christian-apocalyptic moments, quite justifiably join the given corpus.

Keywords: apocalypse, realism, theopoetics, theopoetic reading, literary eschatology, apocalyptic discourse

Pregledni rad
UDK 821.133.1.09-31 Diderot D.
Primljen: 11. februara 2022.
Prihvaćen: 26. marta 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.04

Nermin S. Vučelj*
Université de Niš
Faculté de philosophie**
Département de langue et littérature françaises

RAMEAU, UN MORALISTE DIDEROTIEN***

La présente recherche analyse le personnage nommé Lui dans *Le Neveu de Rameau* dans le dessein de réexaminer l'éthique du fameux Neveu que Diderot rendit immortel. En tant que personnage fictif, Lui-Rameau rassemble les traits de plusieurs personnes réelles, en premier lieu ceux de Jean-François Rameau et ceux de Ferdinando Galiani. Mais, avant tout, le Neveu est un personnage conceptuel, la métaphore littéraire d'une conception éthique élaborée par Diderot. Il est aussi le démon malicieux de l'auteur même, ce qui fait de Rameau un moraliste diderotien.

Mots-clés : Lui-Rameau, éthique, immoralisme, idiotismes moraux, conscience générale, sublime en mal

1. Introduction

De tous les ouvrages de Diderot, *Le Neveu de Rameau* suscita le plus d'admiration chez les critiques, et fut le plus souvent marqué comme un chef-d'œuvre de son auteur. Les deux interlocuteurs de cette satire dialoguée, désignés comme Lui et Moi, se lancent dans un débat sérieux sur les questions éthiques et esthétiques. Lui – égoïste et nihiliste, génie raté et parasite social, mais un égoïste plein d'esprit, ou plutôt un vrai égotiste : c'est le neveu du célèbre musicien Rameau, à savoir Jean-François Rameau. Moi – altruiste et moralisateur, citoyen éclairé et engagé soumettant l'intérêt individuel à l'intérêt général : c'est le Philosophe, à savoir Denis Diderot.

Toutefois, identifier les dialoguistes Lui et Moi comme Jean-François Rameau et Denis Diderot signifie réduire la complexité de la satire à une interprétation simplifiée et appauvrie. En 1966, Michel Launay constata que le personnage de Moi n'était pas le vrai Diderot, « mais la stylisation d'une tendance de Diderot » et que le personnage du Neveu n'était pas le réel Jean-François Rameau, « mais sa transfiguration par l'écriture de Diderot » (Launay 1966 : 111). André Magnan le répète en 1993 : le vrai neveu du fameux musicien Rameau « n'est pas assimilable » à ce neveu de Rameau qui est le personnage di-

* nermin.vucelj@filfak.ni.ac.rs

** Cet article est rédigé dans le cadre du projet scientifique international *Les langues, les littératures et les cultures romanes et slaves en contact et en divergence*, no 1001-13-01, approuvé le 1er mars 2021 par la Faculté de Philosophie de l'Université de Niš.

*** Une partie de cette recherche, sous le titre « Jean-François Rameau ou l'éthique du mal », fut présentée au colloque *Les Études françaises aujourd'hui – Dire, écrire, agir en français 4*, tenu les 15 et 16 octobre 2021 à la Faculté des Lettres et des Arts à Kragujevac.

derotien (Magnan 1993 : 659).

Diderot fut un penseur qui aimait se contredire, car sa méthode d'affirmer deux points de vue opposés servit de tremplin à sa pensée philosophique. Toute la philosophie de Diderot, encadrant l'éthique et l'esthétique, nous suggère de reconnaître dans les personnages de Lui et Moi les deux facettes de Diderot. Comme l'a constaté Baldine Saint Girons, Diderot se querelle avec lui-même aussi bien à travers Moi, qu'à travers Lui (Saint Girons 2017 : 225). Mais, c'est Lui qui est le maître de la conversation et Moi joue un second rôle dans ce dialogue philosophique qui est un traité éthique par excellence. Cette recherche a pour but de réexaminer la personnalité de Lui-Rameau en tant que moraliste diderotien.

2. Rameau dans tous ses états

Lui conteste la morale de Moi dont les principes ne se relèvent pas dans la Nature. Au nom de l'intérêt général, on fait introduire la contrainte sociale au détriment du bonheur de l'individu. Et les mœurs ne sont que le masque de l'hypocrisie. Selon Rameau, l'intérêt général n'existe pas :

> Moi. – Défendre sa patrie ?
> Lui. – Il n'y a plus de patrie : je ne vois d'un pôle à l'autre que des tyrans et des esclaves.
> Moi. – Servir ses amis ?
> Lui. – Vanité ! Est-ce qu'on a des amis? Quand on en aurait, faudrait-il en faire des ingrats? Regardez-y bien, et vous verrez que c'est presque toujours là ce qu'on recueille des services rendus. La reconnaissance est un fardeau, et tout fardeau est fait pour être secoué. (Diderot 2006 : 648)
> (…)
> Moi. – Mais, à votre compte, il faudrait donc être d'honnêtes gens ?
> Lui. – Cependant je vois une infinité d'honnêtes gens qui ne sont pas heureux, et une infinité de gens qui sont heureux sans être honnêtes. » (2006 : 650)[4]

2.1. Rameau larochefoucauldien

Le Neveu est-il un moraliste larochefoucauldien, c'est-à-dire un philosophe cynique ? Lorsque Rameau constate que les dévots sont si durs, fâchés et insociables, puisqu'ils se sont imposé une tâche qui ne leur est pas naturelle, cela rappelle La Rochefoucauld. Le moraliste de XVIIe siècle repensa la notion de vertu et fit tomber le masque de cette qualité morale. Rameau fait la même chose à sa façon. Lorsque le Neveu dit que l'« on loue la vertu, mais on la hait, mais on la fuit, mais elle gèle de froid, et dans ce monde, il faut avoir les pieds chauds » (651), sa moralité côtoie les sentences du moraliste classique. On reconnaît de même le ton larochefoucauldien dans ces phrases de Lui : « La vertu se fait respecter ; et le respect est incommode. La vertu se fait admirer, et l'admiration n'est pas amusante. » (651). Nous reconnaissons de même le Rameau larochefoucauldien dans cette maxime : « On avale à pleine gorgée le mensonge qui nous flatte, et l'on boit goutte à goutte une vérité qui nous est amère. Et puis nous avons l'air si pénétré, si vrai ! » (659). Ou dans la phrase

4 Comme toutes les citations du *Neveu de Rameau* sont données selon l'édition de Versini (Diderot 2006), dans la suite de cet article les références bibliographiques entre parenthèses portent seulement l'indication de la page.

suivante : « Nous comptons tellement sur nos bienfaits, qu'il est rare que nous cachions notre secret à celui que nous avons comblé de nos bontés. » (670). Si nous lisons toutes ces sentences sans savoir qu'elles sont tirées de la satire de Diderot, nous croirions qu'elles viennent de La Rochefoucauld. Amour-propre, vanité, flatterie, orgueil – nous retrouvons tous ces mots-clés larochefoucauldiens dans le propos du personnage diderotien.

2.2. Rameau moliéresque

Rameau n'est pas seulement un moraliste théoricien, il est aussi un moraliste praticien vivant sa morale, ou plus précisément son immoralisme. Sincère et ouvert, il embrasse tous les défauts du caractère qui lui sont propres. Lui-Rameau est-il un misanthrope moliéresque ? Non pas l'Alceste qui, méprisant l'hypocrisie sociale, exerce une sincérité sans réserve, ce qui lui cause beaucoup d'ennuis, mais plutôt le Don Juan luttant contre la société hypocrite en la ridiculisant. Ce fameux libertin s'érige en censeur des actions d'autrui, juge mal tout le monde et n'a de bonne opinion que de soi-même. Alceste ne lui ressemble qu'en apparence. Alors que ce misanthrope triste cherche à corriger les défauts de son entourage, le dangereux séducteur veut vaincre la société hypocrite en embrassant ses vices et en faisant leur apologie. Les deux maximes de Don Juan (act. V, sc. 2) – « un sage esprit s'accommode aux vices de son siècle » et « il faut profiter des faiblesses des autres » (Molière 2014 : 772) font sa philosophie de vie. C'est aussi le crédo de Rameau, car le héros de Diderot avoue sans remords qu'il fait son bonheur par des vices qui lui sont naturels, qu'il a acquis sans travail et qu'il conserve sans effort (651).

Don Juan apprend à son valet Sganarelle que « l'hypocrisie est un vice à la mode » et que « tous les vices à la mode passent pour vertus » ; par conséquent, « la profession d'hypocrite a de merveilleux avantages » (Molière 2014 : 771). Dans ses relations avec les autres, Rameau pratique la méthode donjuanesque qu'il avait étudiée en lisant les moralistes, tels que Théophraste, La Bruyère et Molière, lesquels ne lui enseignaient point d'aspirer à la vertu mais plutôt d'embrasser ses vices :

> « Moi, j'y recueille tout ce qu'il faut faire et tout ce qu'il ne faut pas dire. Ainsi quand je lis l'*Avare*, je me dis : Sois avare, si tu veux, mais garde-toi de parler comme l'avare. Quand je lis le *Tartuffe*, je me dis : Sois hypocrite, si tu veux, mais ne parle pas comme l'hypocrite. Garde des vices qui te sont utiles ; mais n'en aie ni le ton ni les apparences qui te rendraient ridicule. Pour se garantir de ce ton, de ces apparences, il faut les connaître ; or, ces auteurs en ont fait des peintures excellentes. Je suis moi et je reste ce que je suis, mais j'agis et je parle comme il convient. » (661).

Non seulement que le héros diderotien partage la conception morale avec le héros moliéresque, mais il a de même du talent dans le métier dans lequel Don Juan excelle. Rameau se vante de connaître plus de cent façons de séduire une jeune fille, à côté de sa mère sans que celle-ci s'en aperçoive (657). Ce qui sépare Rameau de Don Juan c'est sa position sociale. L'entreprise de Don Juan n'a pas d'obstacle car sa noblesse sert de couvert pour son libertinage, et selon la maxime de Rameau : « Quoi qu'on fasse, on ne peut se déshonorer quand on est riche. » (648). Pour son malheur, le Neveu n'est qu'un gueux et il le signale très souvent à son interlocuteur le Philosophe.

2.3. Rameau le bouffon

Aucun grief de Moi-le Philosophe ne peut gêner Lui-Rameau. Aucun reproche moral fait de la part du Philosophe ne serait plus grave que celui que Rameau pourrait se faire. À ces mots de Moi – « vous êtes fainéant, un lâche, une âme de boue », Lui rétorque – « je crois vous l'avoir dit ». (693). Il dit encore : « Vous savez que je suis un ignorant, un sot, un fou, un impertinent, un paresseux, ce que nos bourguignons appellent un fieffé truand, un escroc, un gourmand. » (632). Sa servitude envers les riches est conforme à son « caractère de fainéant, de sot, de vaurien » (650). C'est par ces *qualités* que Rameau, en tant qu'« apôtre de la familiarité et de l'aisance » (666), s'était recommandé à son protecteur Bertin.

Le spectacle de Rameau représente à la fois son propre panégyrique et une autodérision. Sa *performance* musicale et scénique est d'un arlequin. Rameau se montre comme un excellent mime. En joueur du violon, il imite le mouvement de l'archet par son bras droit, sa main gauche et ses doigts se promènent sur la longueur du manche. Soudain il s'arrête comme s'il a faisait un ton faux, et il remonte la corde et la pince de l'ongle pour s'assurer qu'elle est juste ; ensuite il reprend le morceau là où il l'a laissé. Ce n'est qu'une de ses nombreuses pantomimes musicales qu'il avait jouées devant le Philosophe au *Café de la Régence*. Dans une de ses pantomimes théâtrales, en s'imaginant devenu grand homme, Rameau mima sa prétendue vie de fameux musicien en s'adressant à soi-même à la deuxième personne du singulier :

> « Tu aurais une bonne maison (et il en mesurait l'étendue avec ses bras), un bon lit (et il s'y étendait nonchalamment), de bons vins (qu'il goûtait en faisant claquer sa langue contre son palais), un bon équipage (et il levait le pied pour y montrer), de jolies femmes (à qui il prenait déjà la gorge et qu'il regardait voluptueusement) ; cent faquins me viendraient encenser tous les jours (et il croyait les voir autour de lui : il voyait Palissot, les Fréron père et fils, La Porte ; (…) et le grand homme, Rameau le neveu, s'endormirait au doux murmure de l'éloge qui retentirait dans son oreille ; (…) il fermait les yeux, et il imitait le sommeil heureux qu'il imaginait. » (631–632).

Moi aperçut que Lui avait « porté le talent de faire des fous, et de s'avilir aussi loin qu'il est possible » (655). Lui rétorque de ne s'avilir point en faisant comme tout le monde. Rameau avoue qu'il apprenait des autres en faisant comme eux, mais mieux car il est « plus franchement impudent, meilleur comédien, plus affamé, fourni de meilleurs poumons » (654). Le meilleur rôle que cet homme *sans conséquence* (633) peut jouer auprès des grands est celui de fou, et il est le fou de Bertin et de beaucoup d'autres. En fin du compte, ce sont les autres que Rameau rend fous. Comme il y eut le fou du roi en titre, et en revanche il n'y eut pas en titre le sage du roi, et que celui qui serait sage n'aurait pas de fou, il en résulte : « Celui donc qui a un fou n'est pas sage ; s'il n'est pas sage il est fou ; et peut être, fut-il roi, le fou de son fou. » (662).[5]

Si Rameau joue un fou dans la maison des Bertin, dans le *Café de la Régence*, en

5 Jean Fabre note que le dernier fou de cour en France fut Langély, amené des Pays-Bas pour divertir Louis XIV. (Fabre 1950 : 204)

revanche, il se montrait comme un excellent bouffon de la commedia dell'arte, digne du nom de comédien. Il y chantait des airs italiens et français, tragiques et comiques en incarnant des différents personnages de l'opéra avec une telle virtuosité dramatique (« Tout y était, et la délicatesse du chant, et la force de l'expression, et la douleur. », 677) qu'il attirait l'attention des joueurs des échecs dans le *Café* et des passants dans la rue qui s'arrêtaient devant les fenêtres du café. Rameau le comédien jouait son spectacle « saisi d'une aliénation d'esprit, d'un enthousiasme si voisin de la folie, qu'il est incertain qu'il en revienne » (677). En comédien passionnel éprouvant l'émotion qu'il incarne, il est proche de Dorval, le génie préromantique dans les *Entretiens sur Le Fils naturel* (1757), et bien loin du comédien jouant de sang froid que Diderot honorera dans *Le paradoxe sur le comédien* (1770).[6]

De nombreux diderotistes soulignent à quel point le Neveu ressemble à Ferdinando Galiani, secrétaire d'ambassade à Paris, avec lequel Rameau partage « le double talent du conteur et du mime », ne citons ici que Versini dans ses notes critiques pour la *Correspondance* (Diderot 1997 : 269).[7] France Marchal fait le parallèle entre la leçon de Rameau et celles de Galiani, de Rabelais et d'Érasme – « la folie permet à la sagesse d'avoirs ses entrées » (Marchal 1999 : 1016).[8]

3. Les idiotismes moraux

Rameau excelle de même en tant qu'esthéticien. Le Philosophe ne comprend pas comment il est possible que Lui, ayant une grande sensibilité pour les beautés de l'art musical soit si insensible à la vertu et aveugle pour la morale. (681). Le Neveu affirme que chacun de nous agit selon « un pacte tacite entre l'homme et son singe ou son perroquet », le pacte qui nous enseigne que « tôt ou tard nous rendrons le mal pour le bien qu'on nous aura fait » (666–667). Selon « ce pacte universel et sacré », tout homme a son singe et il est, à son tour, le singe d'un autre homme. On est, plus ou moins, en permanence ou en alternance – mystifié ou mystificateur, dupe ou dupeur, singe ou maître. Par conséquent, tout le monde « prend des positions » à l'égard des autres. Le Philosophe partage l'avis de Rameau que « quiconque a besoin d'un autre, est indigent et prend une position » et qu'il est obligé de faire « son pas de pantomime » (692). La pantomime devient ainsi « une exigence de toute vie sociale », empruntons ici l'expression à Philip Knee qui constate que Rameau réduit toute pantomime à l'immoralisme de l'intérêt ce que le Philosophe conteste en gardant l'espoir qu'« on peut échapper à la pantomime par l'invocation d'un ordre naturel » (Knee 2003 : 46).

Que l'homme puisse être le pire ennemi de son semblable, nous enseigne une sentence latine – *Homo homini lupus est*, dont la célébrité est due à Thomas Hobbes.[9]

6 Contrairement à ma conclusion, Lucien Nouis affirme que Lui-Rameau incarne le comédien sublime du *Paradoxe*, celui qui joue de sang froid n'éprouvant point les émotions qu'il présente. Bien que Moi-le Philosophe constate que Rameau est pris d'une rage durant son spectacle, Nouis n'est pas sûr que cette rage soit vraiment vécue par le Neveu ; dans son jeu il voit plutôt *l'ironie*. (Nouis 2015 : 275)

7 Le Philosophe le révèle de même à la fin de la satire : « Les folies de cet homme, les contes de l'abbé Galiani, les extravagances de Rabelais m'ont quelquefois fait rêver profondément. » (2006 : 105)

8 Marchal désigne la lettre de Diderot, du 20 octobre 1760, rapportant l'anecdote du coucou et du rossignol narrée par Galiani comme « un avant-texte du *Neveu de Rameau* » (Marchal 1999 : 1010). Voir la lettre à Sophie Volland : Diderot 1997 : 265–277.

9 La première occurrence de cette locution se trouve dans la *Comédie des Ânes* de Plaute (Plautus, *Asinaria*, vers 195 av. J.-C, ac. II, sc. 4, v. 495) : "Lupus est homo homini, non homo, quom qualis sit non novit"

Lui-Rameau boit la coupe hobbesienne à moitié, en restant du côté d l'égoïsme inné de l'humain, contrairement à Moi-le Philosophe qui opte pour la théorie hobbesienne du contrat social.[10] Le Neveu explique au Philosophe que « dans la nature toutes les espèces se dévorent » et « toutes les conditions se dévorent dans la société » (646).[11] Rien n'est moral ou immoral par sa nature, mais – *naturel*. Pour cette raison, lorsque Rameau dit *vicieux*, il parle dans la langue du Philosophe afin que celui-ci puisse le comprendre, – « car si nous venions à nous expliquer, il pourrait arriver que vous appelassiez vice ce que j'appelle vertu, et vertu ce que j'appelle vice. » (662).

Recourant à la philologie, Lui-Rameau fait un parallèle entre la grammaire et la morale (645). Comme il y une grammaire générale, il y a de même une *conscience générale* ; comme il y a des exceptions à la grammaire générale – les *idiotismes* étant une façon de s'écarter des usages ordinaires ou des lois générales du langage, il y a de même des exceptions à la conscience générale – qu'il faut appeler les *idiotismes de métier*, à savoir les idiotismes moraux.[12] La langue courante n'obéit pas à la grammaire stricte, la pratique morale de même s'éloigne de la conscience générale. Autrement dit, la pratique des mœurs s'oppose à la métaphysique de l'éthique tout comme la pratique langagière s'oppose à la métaphysique du langage.[13] En conséquence, Lui conteste la morale que tout le monde a à la bouche, mais personne ne la pratique (645). Rameau reproche au Philosophe de soigner une « étrange vision romanesque » de la moralité, de croire que le même bonheur est fait pour tous, en décorant du nom de vertu *cette bizarrerie* qu'il appelle *philosophie* (647). La prétendue modestie des philosophes n'est que le manteau de l'orgueil et leur prétendue sobriété n'est que la loi du besoin.[14] En ce sens, la philosophie n'est moins métaphysique, voire

(« L'homme qu'on ne connaît pas n'est pas un homme, c'est un loup. », Plaute 1876 : 94). L'auteur latin vise ici la peur de l'inconnu et notre méfiance de ceux que nous ne connaissons pas et non la violence innée des humains. Or, pour ses proches (sa famille, ses compatriotes, ou pour sa classe sociale), « un homme est un dieu à un autre homme » ; en revanche, envers des étrangers, dont on se méfie comme de ses ennemis (une autre classe sociale, nation ou religion), « un homme est un loup à un autre homme ». Cette métaphore est reprise par Hobbes dans son « Épître dédicatoire » de l'ouvrage *Du Citoyen* (*Elementa philosophica de Cive*, Paris, 1642) : "Profecto utrumque vere dictum est, *Homo homini Deus & Homo homini Lupus*", Hobbes 1642 : II (« Assurément, ces deux choses sont exactes – un homme est un dieu à un autre homme, et un homme est un loup à un autre homme », [ma traduction]).

10 Comment passer de l'état *Homo homini Lupus* à l'état *Homo homini Deus* Hobbes en disserte dans le chap. XIV de la première partie du *Léviathan* (Hobbes 2012 : 111–122). En bref : la société fut précédée par un état de nature qui est l'état de guerre de tous contre tous ; pour en sortir, les individus choisissent de faire un contrat social les soumettant à obéir à la loi de l'État de droit au lieu d'obéir à la loi du plus fort. Comme l'a expliqué Lilian Trichon, « l'anthropologie hobbesienne propose donc à l'homme de connaître ses passions pour être en mesure d'instituer durablement avec ses semblables des relations civilisées et pacifiées » (Truchon 2018 : 8).

11 Ce sont les conditions sociales, comprises plutôt dans le sens de l'appartenance à un métier que dans le sens de l'appartenance à une classe sociale, qui façonnent notre comportement moral. Comme l'a conclu Duflo, le Neveu comprend le monde social comme une structure où chacun tient le rôle et le discours qui conviennent à la place qu'on occupe. (Duflo 2013 : 484)

12 Selon France Marchal, le personnage de Diderot emprunte à Galiani ses propos sur les idiotismes moraux, car ils « sont plus de la compétence du latiniste italien que du bohème français » (Marchal 1999 : 1011).

13 Selon Jean Fabre, seul Diderot « n'était pas d'humeur à supporter la tyrannie des grammairiens » et « Rameau s'autorise donc de Diderot lui-même pour porter son attaque sur le terrain connexe de la conscience générale. » (1950 : 175).

14 En dénigrant des grands hommes, ce qu'il fait systématiquement, Rameau *prouve* que Voltaire est sans

déconnectée de la vraie vie, que la conscience générale connue sous le nom de l'éthique ou de bonnes mœurs.

Lui-Rameau affirme qu'il partage avec les nobles et les bourgeois les mêmes instincts moraux ; ce n'est que la condition sociale qui les distingue, et non point leur catéchisme. Si Rameau était à leur place, il mènerait exactement leur vie, mais lorsqu'on est gueux, et que les boyaux crient, « la voix de la conscience et de l'honneur est bien faible » (646). Plus les temps sont malheureux, plus les gens s'écartent de la conscience générale et leur conduite est remplie d'*idiotismes moraux*, conclut Rameau (645) ; car la lutte pour gagner sa vie et pour s'imposer dans la société rend l'exercice d'un métier plus féroce. Étant gueux, le Neveu se fait valoir par ses idiotismes moraux.[15] Contrairement à Lui, Moi se tient à la conscience générale, à savoir à sa métaphysique, et il qualifie les idiotismes moraux « d'adresses viles, d'indignes petites ruses » (646).

Toutefois, le Philosophe trouve que Rameau dit à haute voix ce que les autres pensent et qu'il n'est pas hypocrite, ni plus ni moins abominable que les autres, mais plus franc et plus conséquent, « et quelquefois profond dans sa dépravation » (684). Le Philosophe est « surpris de la justesse des observations de ce fou sur les hommes et sur les caractères » (661). En usant sa liberté de s'exprimer sans aucun contrôle, ce « sac inépuisable d'impertinences » (665) dit des choses sensées ou impertinentes comme elles lui viennent : « Je n'ai pensée de ma vie, ni avant que de dire, ni en disant, ni après avoir dit. » (659). Le Philosophe ne cache point son admiration pour cet « archifou aux idées justes » (642). Comme l'a noté Gerhardt Stenger (Stenger 2017 : 31), Lui démolit la philosophie morale de son antagoniste Moi, avec l'évidente complicité de Diderot.

4. Le démon malicieux de Diderot

Selon Lester G. Crocker (Crocker 1974: 93–94), la lucidité de Rameau de ne pas se reconnaître entièrement dans aucun de ces rôles qu'il jouait le mena au cynisme, au nihilisme et à son aliénation, ce qui créa « un étrange drame intérieur » ("a strange inner drama") que Diderot avait capté dans les termes les plus subtils et esthétiquement les plus valables. Selon le théoricien américain, la satire n'offre aucune réponse définitive et n'aboutit pas à une conclusion rassurante, mais elle fonctionne comme une expérience morale et esthétique. Jacques Chouillet cherche à échapper à l'interprétation éthique de la satire. Comme Lui va jusqu'au bout de son cynisme et Moi jusqu'au bout de son moralisme, et comme la jonction ne se fait pas, le nihilisme peut triompher (Chouillet 1973 : 530). De ce fait, ce diderotiste français change de perspective : il voit la vérité demeurant au-dessus du bien et du mal, celle étant de l'ordre esthétique. Yvon Belaval dénonce de même « quelque danger d'immoralisme » chez Diderot lorsque le Philosophe opte pour Racine méchant homme mais poète sublime, plutôt que pour Racine bon homme mais poète médiocre. Tout bien considéré, Belaval croit néanmoins que Diderot voit dans la moralité « la destination dernière de l'homme » et qu'il est trop sensible et généreux pour se plaire aux

génie, que Montesquieu n'est qu'un bel esprit, que Bouffon n'est qu'un déclamateur ampoulé et qu'il faut reléguer d'Alembert dans ses mathématiques. (647). Jean Fabre croit que Diderot fait Rameau dire hautement ce qu'il pense en secret de ses illustres confrères. (1950 : 179)

15 Comme l'a remarqué Colas Duflo, la précarité de l'existence de Rameau pèse sur tous ses actes et sur toutes ses pensées. (Duflo 2013 : 484)

délectations égoïstes de l'immoralisme (Belaval 1973 : 285).

Contrairement à Chouillet et Belaval, qui assument mal la leçon (im)morale du *Neveu de Rameau*, il ne manque pas de diderotistes prenant cette piste de recherche. Ainsi le philosophe slovène Miran Božovič fait-il une analyse comparée de la devise de Rameau – « s'il importe d'être sublime en quelque genre, c'est surtout en mal » (669),[16] et de la confidence épistolaire de Diderot (lettre à Sophie Volland, du 30 septembre 1760) – « je ne pouvais m'empêcher d'admirer la nature humaine, même quelquefois quand elle est atroce » (Diderot 1997 : 230), tout en faisant des parallèles avec la théorie de l'esthétisation du crime de Thomas de Quinsey dans *De l'assassinat considéré comme un des beaux-arts* (*On Murder Considered as one of the Fine Arts*, 1854).

Dans sa lettre à Sophie Volland, du 30 septembre 1760, Diderot mentionne les pickpockets qui opèrent dans un lieu public dans la foule au moment où l'on exécute un autre voleur. Ainsi les voleurs s'exposent-ils au supplice même qu'ils ont sous les yeux. « Quel mépris de la mort et de la vie ! » (1997 : 230) – conclut Diderot, fasciné par les grands scélérats. Božovič interprète l'admiration de Diderot à la lumières du principe que Thomas de Quinsey inaugure pour l'art suprême de l'assassinat. Bien que la raison suggère aux assassins de pratiquer leur métier la nuit, les effets les plus authentiques de leurs actions se produisent en négligeant toute précaution. Comme l'a remarqué Miran Božovič (Božovič 2008: 37), une telle action n'est point issue de la nécessité, mais d'un plaisir pur que procure une situation dangereuse, ce qui produit « la beauté du cas » ("the beauty of the case"), dit dans le vocabulaire de Thomas de Quinsey, ou « le sublime de la méchanceté » – selon le terme de Božovič. En termes proprement diderotiens c'est être « sublime en mal ». L'auteur du *Neveu de Rameau* admire de même les voleurs qui opèrent dans une situation périlleuse selon leur *nature*, c'est-à-dire (empruntons ici au vocabulaire freudien), ils arrivent à garder leur être tel qu'il est dans son essence. Miran Božovič définit cet état comme « le concept pré-éthique immoral de l'énergie » qui est celui de Rameau. Ainsi le Neveu fonde-t-il son bonheur sur les vices qui lui sont innés, car les vertus gênent et accusent et ne sont que nuisibles pour l'homme. C'est pour cette raison que Rameau ne veut pas se donner un caractère étranger au sien, se faire autre qu'il ne l'est (651).

Le philosophe slovène (Božovič 2008: 48) nous rappelle de même que Diderot admira « l'audace et la grandeur du crime manqué » de Robert François Damiens, qui avait tenté d'assassiner le roi Louis XV. Diderot fut fasciné par la réaction de Damiens : après avoir entendu la sentence terrible – d'être déchiré avec des ongles de fer, arrosé d'un métal bouillant et démembré par des chevaux – le condamné dit ironiquement que « la journée serait rude ». Dans sa lettre à Sophie Volland, en date d'octobre 1760, Diderot recourt à la question rhétorique : « (…) le crime serait-il capable d'un enthousiasme que la vertu ne pourrait concevoir » (1997 : 255). Tout bien considéré, Michel Launay eut raison de conclure que Diderot se servait de Lui-Rameau comme d'un masque « pour exorciser ce qu'il n'avait pas voulu devenir, mais aussi pour libérer son propre personnage de Philosophe de ce qu'il pouvait avoir de guindé » (Launay 1966 : 111).

16 Voici la dissertation toute entière du Neveu sur ce sujet : « S'il importe d'être sublime en quelque genre, c'est surtout en mal. On crache sur un petit filou, mais on ne peut refuser une sorte de considération à un grand criminel : son courage vous étonne, son atrocité vous fait frémir. On prise en tout l'unité de caractère. » (669)

5. Conclusion

À la fin du XXe et durant le premier quart du XXIe siècle, *Le Neveu de Rameau* suscita un vif intérêt parmi les diderotistes. Selon James E. Fowler (Fowler 1998 : 84), le narrateur est *homo duplex* : il se divise à deux, étant à la fois Moi et Lui, un moi moralisateur (le Philosophe) et un autre moi aliéné (Rameau), ce qui lui cause une souffrance morale. À l'opposé, Duflo affirme (Duflo 2013 : 480) que, pour Diderot, écrire à deux voix représente « l'acte philosophique du moi multiple », un *décentrement* indispensable à la pensée. Toujours est-il que la voix du Neveu emporte sur celui du Philosophe, car face à une éruption verbale de Lui, Moi est réduit au silence (Mall 1997 : 36), et cet « avocat de l'immoralité » ("the advocate of immorality"), comme Emita Hill a désigné Rameau il y a cinquante ans, reste le personnage diderotien le plus mémorable, étant ouvertement immoral et défendant violemment l'immoralité.[17] Dans une recherche récente, Rameau est désigné comme « un dialecticien jamais en peine d'arguments » (Bourdin 2015 : 68), dont les pensées prennent « le contre-pied de la vulgate des Lumières » (2015 : 71). Toutefois, il n'est pas un *antiphilosophe*, mais un *contre-philosophe* se servant de la philosophie dans sa suprême dérision où « rien n'est sérieux, mais tout est sérieux » (2015 : 73).

Pour Colas Duflo (2013 : 479), le neveu de Rameau n'existe pas et Lui n'est qu'un *personnage conceptuel* créé par le Philosophe qui dialogue avec lui-même en laissant parler les différents points de vue qui s'expriment en lui. En conséquence, ce sont « des pensées qui s'autonomisent » en portant le nom de Rameau. Duflo lit la satire comme une réponse « complexe, dispersée, multiple » à une question très simple : comment est-il possible d'être aveugle aux notions morales, l'honnête et le déshonnête ? Lui et Moi, deux personnages moralement opposés, s'accordent au moins sur un point : la visée ultime est le bonheur. Mais comment le définir et comment y parvenir – c'est par leur réponse que les deux interlocuteurs s'opposent. Laquelle est la mieux justifiée dans la satire, selon Duflo, il n'est pas facile d'y répondre.

Le dessein de la présente recherche ne fut point d'en donner une réponse définitive, mais de prendre part à un débat toujours ouvert entre les diderotistes, de faire un aperçu des recherches sur *Le Neveu de Rameau* et d'offrir ses propres considérations analytiques sur ce chef-d'œuvre afin d'apporter sa contribution aux études diderotiennes.

Références bibliographiques

Belaval 1973 : Belaval, Yvon. *L'Esthétique sans paradoxe de Diderot*. Paris : Gallimard, 1973.

Bourdin 2015 : Bourdin, Jean-Claude. « Jean-François Rameau contre-philosophe », *Diderot Studies*, 2015, vo. 35, p. 59–96.

Božovič 2008 : Božovič, Miran. „Deni Didro : filozofija i književnost". In : *Trinaest čitanja*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2008, p. 7–79.

Chouillet 1973 : Chouillet, Jacques. *La Formation des idées esthétiques de Diderot 1745-1763*. Paris : Librairie Armand Colin, 1973.

Crocker 1974 : Crocker, Lester G. *Diderot's Chaotic Order. Approach to Synthesis*. Princeton University Press, 1974.

Duflo 2013 : Duflo, Colas. « Le Neveu de Rameau, nouvel aveugle ». In : *Diderot philosophe*. 1er

17 "Although Diderot repeatedly affirmed his belief in man's natural goodness, his most memorable character was flagrantly immoral and aggressively defended immorality." (Hill 1973 : 91).

édition 2003. Paris : Honoré Champion, 2013, p. 479–489.

Fellows 1952 : Fellows, Otis E. "The Theme of Genius in Diderot's *Neveu de Rameau*", *Diderot Studies*, 1952, vol. 2, p. 168–199.

Fowler 1998 : Fowler, James E. « Je m'entretiens avec moi-même » : Self versus Other in *Le neveu de Rameau*", *Dalhousie French Studies*, 42, 1998, p. 77–87.

Hill 1973 : Hill, Emita. "Human Nature and the Moral *Monstre*", *Diderot Studies*, 1973, vol. 16, p. 91–117.

Hobbes 1642 : Hobbes, Thomas. *Elementa philosophica de Cive*, Paris : [s. n.],1642.

Hobbes 2012 : Hobbes, Thomas. *Léviathan. Traité de la matière, de la forme et du pouvoir de la république ecclésiastique et civile*. Première partie – *De l'homme*. Traduction de Philippe Folliot. Édition électronique revue et corrigée en 2012. Chicoutimi : Université du Québec, <http://classiques.uqac.ca/classiques/hobbes_thomas/leviathan/leviathan.html> 08. 02. 2022.

Knee 2003 : Knee, Philip. « Diderot et Montaigne, Moral et Scepticisme dans *Le Neveu de Rameau* », *Diderot Studis*, vol. 29, 2003, p. 35–51.

Launay 1966 : Launay, Michel. « Sur les intentions de Diderot dans *Le Neveu de Rameau* », *Diderot Studies*, 1966, vol. 8, p. 105–119.

Magnan 1993 : Magnan, André. « De Rameau le neveu au neveu de Rameau », *Revue d'Histoire littéraire de la France*, n° 5, sept.-oct. 1993, p. 659–668.

Mall 1997 : Mall, James. "Le Neveu de Rameau and the Idea of Genius", *Eighteenth-Century Studies*, vol. 11, No. 1, Autumn 1997, p. 26–39.

Marchal 1999 : Marchal, France. « Galiani, un modèle du neveu de Rameau. Le prestige des mimes », *RHLF*, 1999, n° 5, p. 1007–1020.

Nouis 2015 : Nouis, Lucien. « La colère et la joie : éthique et esthétique des passions dans *Le Neveu de Rameau* », *Diderot Studies*, 2015, vol. 35, p. 255–292.

Plaute 1876 : Plaute, Titus M. *L'Asinaire*, dans *Comédies de Plaute*, traduction par Édouard Sommer. Paris : Hachette, 1876, p. 71–111.

Saint Girons 2017 : Saint Girons, Baldine. « Y a-t-il un sublime dans le mal ? *Un brigand heureux avec des brigands* », *Diderot Studies*, 2017, vol. 35, p. 213–233.

Stenger 2017 : Stenger, Gerhardt. « *Le Neveu de Rameau* ou l'impossible morale », *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie,* n° 52, 2017, p. 71–86.

Truchon 2018 : Truchon, Lilian. *Hobbes et la nature de l'état*. HAL Open Science, 2018. Document numérique, HAL Id : ffhal-01868819.

Sources

Diderot 2006 : Diderot, Denis. *Œuvres*,Tome II – *Contes*. Texte du *Neveu de Rameau* présenté, établi et annoté par Laurent Versini. 1ère éd. 1994. Paris : Robert Laffont, 2006.

Diderot 1997 : Diderot, Denis. *Œuvres*, Tome V – *Correspondance*. Éd. L. Versini. Paris : Robert Laffont, 1997.

Fabre 1950 : Fabre, Jean. Édition critique du *Neveu de Rameau* avec Introduction, notes et lexique. Genève – Lille : Librairie Droz – Librairie Giard, 1950.

Molière 2014 : Molière, Jean-Baptiste. *Œuvres complètes*. Tome I. Éd. Robert Jouanny. Paris : Classiques Garnier, 2014.

Нермин С. Вучељ

РАМО, ДИДРООВСКИ МОРАЛИСТА

Узимајући о обзир досадашња истраживања, у овом раду се преиспитује психолошки сложен лик Рамоа из Дидроове чувене сатире у којој је означен као Он (Lui). Да ли је Рамо моралиста ларошфукоовског типа, тј. философ-циник, или је он молијеровски мизантроп, не Алцест – разочаран у људе и с презиром према њиховој хипокризији, него Дон Жуан који се поиграва с људима и побеђује друштво користећи се његовим оружјем притворности? Или је Рамо, пак, промашени геније сведен на приватну арлекинску представу коју изводи било за трпезом свог добротвора Бертена (Bertin) који окупља луђе да га забављају, било пред редовним муштеријама у *Кафеу Намесништва* (*Café de la Régence*) где среће и сабеседника философа, означеног у сатири као Ја (Moi)? То су полазна питања чијим се елаборисањем у овом истраживању систематизује морални наук чувеног Синовца којег је Дидро учинио бесмртним. Као књижевни лик, Синовац је сублимисани прототип стварног Рамоа и италијанског дипломате Галијанија, с примесама још неколико стварних личности које су оставиле утисак на француског просветитеља. Али, пре свега, Синовац Рамо је појмовни лик, тј. књижевна метафора једног етичког концепта који аутор елаборише, уједно и Дидроов несташни демон, чиме је, онда, Рамо прави дидроовски моралиста.

Кључне речи: Рамо, етика, иморализам, морални идиотизми, општа савест, узвишен у злу

Оригинални научни рад
УДК 821.163.6.09“19“
Примљен: 8. новембра 2021.
Прихваћен: 18. фебруара 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.05

Стефан С. Симоновић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Студент МАС србистике

ПЕРИОДИЗАЦИЈА СЛОВЕНАЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ XX ВЕКА У ИСТОРИЈАМА КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ЈУГОСЛОВЕНСКО ПОДРУЧЈЕ

Имајући у виду тезу да историје књижевности као најрелевантније и најобухватније синтезе о развоју књижевности (ре)конструишу књижевну прошлост и/или садашњост, у раду настојимо да утврдимо начела периодизације и укажемо на главне мене у развоју словеначке литературе XX века. Корпус сачињавају историје словеначке књижевности Станка Јанежа (1959), Антона Слодњака (1972), Јожа Погачника и Франца Задравеца (1973), те књижевноисторијски преглед Марије Митровић (1995). У раду ћемо се осврнути и на српско-словеначки културни дијалог у оквирима социјалистичке Југославије.

Кључне речи: словеначка књижевност XX века, периодизација, Станко Јанеж, Антон Слодњак, Јоже Погачник, Франц Задравец, Марија Митровић, јужнословенска компаратистика

1. Српско-словеначке културне везе у југословенском контексту: кратак увод

Друштвено-политичке прилике у Југославији условиле су специфичан интеркултурни дијалог међу чланицама-републикама. С једне стране, тенденциозно су се националне културе потирале зарад стварања југословенског идентитета, а са друге стране, неговала се идеја о независним и самосталним целинама, на којој се радило када су политички притисци слабили. Југословенски књижевно-културни живот сведочи о богатој издавачкој продукцији (издавачке куће са јасном уређивачком политиком, велики тиражи белетристичких и других дела, часописи испарцелисаних оријентација) и схватању културних производа као капитала који богати националну културу. Тадашњи интеркултурни контекст уважавао је стручњаке – критичаре који владају целином простора других књижевности:

> „Ona [književna kritika, S. S.] kao svojevrsna međuknjiževna kritika nije samo u prošlosti aktivno sudjelovala u stvaranju kanonskoga statusa pojedinoga teksta, nego je bitno svjedočila o onome što u teoriji zovemo dvo- ili višejezičnost ili još bolje – poliliterarnost, koja podrazumijeva određenu mjeru usvojenja dviju ili više književnih

* s.simonovic-18487@filfak.ni.ac.rs

tradicija, za razliku od dvo- ili višepripadnosti pojedinih pisaca koji tvore ono što ja zovem interkulturni pisci, odnosno specifična međukulturna književnost." (KOVAČ 2012: 132).

У СФРЈ-и постојали су истраживачки напори да се књижевна грађа југословенских народа[22] представи у виду антологијских едиција, књижевноисторијских прегледа, књижевних лексикона, библиографија међусобних превода, студија и монографија које су захватале поетике класика националних литература, итд. У првој Југославији курс из словеначке књижевности на београдском универзитету држао је Урош Џонић, а у социјалистичкој Југославији предмете су организовали Димитрије Вученов, Тоде Чолак, Марија Митровић, и др. Након распада заједничке државе, словеначка књижевност је све мање присутна на универзитетима у Републици Србији, а данас се као засебан предмет проучава само на новосадском универзитету (Бојана Стојановић Пантовић и Милош Јоцић), док се на београдском универзитету изучава у оквиру ширег прегледа јужнословенских књижевности. На Филозофском факултету Свеучилишта у Љубљани није било прекида у изучавању јужнословенских књижевности, али је курикулум, почев од болоњског система студија, прилагођаван друштвено-политичким приликама и новијим и актуелнијим методолошким струјама:

„Ljubljanski je bolonjski studij južne slavistike interdisciplinaran, moguće je povezivanje sa svim studijskim grupama na Filozofskom fakultetu, a možemo govoriti i o njegovoj unutarnjoj interdisciplinarnosti, tj. o povezivanju jezikoslovnih i književnoznanstvenih predmeta te o prelaženju okvira pojedinih južnoslavističkih disciplina i filologija. Studij je osmišljen na komparativnom pristupu i problematiziranju pojava – srodnih, sličnih ili suprotnih u južnoslavenskim književnostima i jezicima. Bolonjski magistarski studij južne slavistike [...] predviđa prije svega kolegije interkulturne metodološke orijentacije, prevodilačko-teorijske predmete, problemske kolegije iz svih južnoslavenskih jezika i književnosti, urbane kulture, interkulturne komunikacije, naglašeno je proučavanje književnosti (i jezika) u interkulturnom položaju te interkulturno posredovanje." (STRSOGLAVEC 2011: 133).

2. Словеначка књижевност XX века: о појединим периодизацијским аспектима

2.0 Дисконтинуитети у развоју словеначке књижевности били су условљени територијалним и друштвено-политичким положајем. Државану самосталност, политички и национални суверенитет Словенија је добила после Другог светског рата. Наглашава се да је словеначка књижевност остварила континуитет са регионалним/европским токовима књижевности тек у 20. веку, док се ранији периоди посматрају кроз призму националног освешћивања и конституисања[3].

2 У корпусу разматраних историја књижевности налазе се библиографске јединице о најзначајнијим публикацијама посвећеним појединим раздобљима, писцима и њиховим делима, и сл.

3 Станиша Тутњевић (2011: 96–119) развојни пут словеначке књижевности посматра кроз следеће етапе: 1. *почеци писмености,* 2. *одјек реформације* (16. век): превођење Библије и израда прве граматике словеначког језика са правописним правилима, 3. *период католичке обнове* (17. век и прва половина 18. века): властитим језиком људи се споразумевају, али је културни живот изван њих будући да се одвија на латинском, немачком и италијанском језику, 4. *време просвећености и предромантизма* (друга половина 18. века–1819–1830) у знаку је национално-будничких идеја које су обележиле читав

2.1 Станко Јанеж[4] је према издању *Zgodovine slovenske književnosti* (урађена у коауторству са Мирославом Равбарјем, Марибор, 1957) приредио *Istoriju slovenačke književnosti* (Сарајево, 1959). При томе је Станко Јанеж извршио извесна скраћивања, измене, исправке и допуне у односу на словеначко издање, док је за израду селективне библиографије о литерарно-историјским и есејистичким делима о словеначкој књижевности на српскохрватском језику био задужен Франц Добровољац из Љубљане. Словеначка књижевност XX века је сагледана кроз четири књижевна периода – *модерну*, *књижевност између два рата*, *књижевност народноослободилачке борбе* и *књижевност у деценији после ослобођења*.

Као граничници периодизације *словеначке модерне* узете су година објављивања песничких збирки (Цанкарева „Еротика" и Жупанчичева „Чаша опојности", 1899) и година смрти Ивана Цанкара / формирање заједничке југословенске државе, 1918. Раздобље је представљено кроз осврт на привредне, друштвене, културне прилике у Словенији тога доба, те представнике словеначке модерне. Стваралаштво најзначајнијих представника словеначке модерне (Драготина Кетеа, Јосипа Мурна Александрова, Ивана Цанкара, Отона Жупанчича) сагледано је у најширем смислу: песнички радови, прозни текстови, књижевност за децу, критички и полемички списи, полемички говори и предавања, преводилачки радови, и сл.

Словеначка књижевност између два рата представљена је кроз родове / жанрове – поезију, прозу, драму; дечју и омладинску књижевност; историју књижевности; филологију; лингвистику; критику и есеј; марксистичку публицистику. Раздобље „експресионизам и социјални реализам" хронолошки је омеђено 1918. годином (завршетак Првог светског рата и оснивање југословенске државе; смрт Ивана Цанкара) и 1941. годином (напад фашистичких држава на бившу краљевину Југославију и почетак ослободилачког рата против окупатора и домаћих израбљивача). Издвојена су два правца у словеначкој међуратној књижевности:

> „U prvom razdoblju (1918 do 1930) u slovenačkoj književnosti javlja se struja umjerenog ekspresionizma. Ona je prije svega izraz duhovnih traženja čovjeka koji je proživio ratne

19. век „због тога што се тиме надокнађивао недостатак сопствених националних културних и научних институција и што све до средине 20. вијека Словенци нису имали сопствену државну творевину" (TUTNJEVIĆ 2011: 106), 5. *романтизам* (1830–1848): преовладава у часопису *Крањска чбелица* у коме најизразитије прилоге објављују Матија Чоп и Франце Прешерн, 6. друга половина 19. века у словеначкој књижевности обилује просветитељским, сентименталистичким, романтичарским, предромантичарским и познорамантичарским тенденцијама те се не може говорити о доследном реализму, 7. *модерна* (1892–1918): уважавање домаће (усмене) традиције и друштвено-културних прилика словеначког народа, 8. *међуратна књижевност* (1918–1945): експресионизам, футуризам, конструктивизам; покрет социјалне литературе, 9. после 1945.: социјални реализам; хватање у коштац са модерним европским књижевним струјањима.

4 Станко Јанеж (1912–1991) као историчар књижевности се у регионалном контексту најпре истиче књигом *Slovanska književnost* као првог дела *Pregleda zgodovine jugoslovanskih književnosti* (1953). (JUGOSLOVENSKI KNJIŽEVNI LEKSIKON 1984: 274). Јанежов приређивачки рад обухвата класике словеначке литературе: Мишко Крањец (*Волио сам их* (1957), *Земља се с нама покреће* (1958)), Прожихов Воранц (избор – 1960), Франце Прешерн (избори – 1959, 1960, 1961, 1963), Тоне Селикшар (*Другови* – 1960, 1961, 1963)), Иван Цанкар (*Слуга Јернеј и његово право. Приповетке* – 1963, 1965, 1966, 1969, 1971, 1977). У Словенији је 1987. објављено 6. измењено и допуњено издање прегледа најзначајнијих приповедних и драмских текстова новије словеначке књижевности – *Poglavitna dela slovenske književnosti, Vsebine in označitve, 1, Pripovedna i dramska dela: 1789–1986*.

> godine i koji je sve više gubio idejnu orijentaciju. Uporedo se javlja i grupa pisaca koji nastoje da realistički prikažu društvene poratne prilike s osobitim akcentom na socijalne suprotnosti vremena. U drugom razdoblju (1930–1941) iz borbe sa društvenom i političkom reakcijom izrasta grupa socijalnih pisaca, koji su pod uticajem Komunističke partije i naglašavaju idejnu borbu protiv reakcije, pripremajući slovenački narod za događaje koji su kasnije nastupili – Narodnooslobodilačku borbu." (JANEŽ 1959: 335).

Писци су разврстани по књижевним генерацијама и на основу улоге коју је њихово књижевно стварање имало у друштвеним и идејним струјањима: 1) *генерација на прелазу* (песници: Алојз Градник, Павел Голиа, Фран Албрехт, Иго Груден, Јанко Глазер и др.; прозаисти: Иван Прегељ, Франце Бевк, Јуш Козак, и др.); 2) *генерација експресиониста и социјалних песника* (песници: Тоне Селикшар, Сречко Косовел, Миле Клопчич, Миран Јарц, Антон Водник, Едвард Коцбек, Божо Водушек, и др.; прозаисти: Тоне Селикшар, Владимир Бартол, Богомир Магајна, Лудвик Мрзел, Рудолф Клресал, и др; драмски писци: Антон Лесковец, Славко Грум, Братко Крефт, Фердо Козак, Јоже Крањц, и др.); 3) *генерација социјалних реалиста* и упоредо с њом *генерација касних експресиониста* (прозаисти: Ловро Кухар = Прежихов Воранц, Мишко Крањец, Антон Инголич, Иван Потрч, Цирил Космач, и др.). У оквиру сваке од поменутих генерација издвајају се основне поетичке иновације подстакнуте европским струјањима. У портретима нагласак се ставља на живот, рад и карактеристике писца (тематско-мотивске, жанровске и формалне). Код класика словеначке књижевности, управо оних чије се стваралаштво не може строго временски омеђити, прибегава се анализи целокупног опуса, тако да је горенаведена жанровска подела по генерацијама само условна. Излагање о драмској књижевности укључује: значај оснивања позоришта, нове драмске врсте, портрети писаца – Станка Мајцена, Антона Лесковеца, Славка Грума, Рудолфа Голуха, Ангела Церквеника и Братка Крефта. Књижевност за децу и омладину представљала је одраз друштвених збивања и носи класно обележје. Омладинска књижевност обухвата поезију, прозу и драму, а писци су приказани кроз био-библиографске чињенице.

Књижевност народноослободилачке борбе настајала је у распону од 1941. када је на бившу Југославију извршен напад до 1945. када је ослобођена Словенија, као и читава Југославија. Тематика је усаглашена са потребама борбе, углавном су то ствараоци који су у претходном раздобљу видно изражавали идеје народног и социјалног ослобођења словеначког народа. Најчешће је присутан илегални рад у виду умножавања дела у рукопису, брошурама, мањим књигама које су настајале у илегалним штампаријама. Дају се осврт на збирке песама, партизанско позориште, партизанску прозу, партизанско песништво, као и портрети Матеја Бора и Карела Дестовника Кајуха.

Књижевност у деценији после ослобођења је обрађена у прегледу због временске блискости. Указано је на подстицаје које је извршила марксистичка филозофија, али и одјеке из совјетске, француске, енглеске, немачке књижевности.

Граничници периодизације су, код С. Јанежа, у складу са ширим друштвеноисторијским приликама и националним књижевним збивањима. Селекција грађе је извршена по жанровском критеријуму, с тим да се поред белетристичких текстова у разматрање узимају и други видови/форме културног живота – нпр. преводи,

полемике. У појединим случајевима прибегава се и поделама по књижевним генерацијама и улози коју ти аутори имају. У представљању појединих праваца/струја доминира следећи приступ: осврт на друштвено-историјска збивања и европске књижевне прилике, општи приказ књижевног развоја хронолошког исечка и преглед часописа и друге издавачке делатности, портрети писаца који садрже следеће елементе: кратку забелешку о значају писца, живот писца, најзначајнија остварења или жанровски преглед (истицање тематских, композиционих и других поетичких особености), указивање на однос критике према опусу и препознавање европских / регионалних утицаја, закључна запажања о поетици у целини, селективну библиографију примарних текстова и избор критичких текстова.

2.2 *Историја словеначке књижевности* Антона Слодњака[5] појавила се у Љубљани 1968, а на српски језик је преведена 1972. Историја словеначке књижевности сагледана је кроз три периода – 1) *историју усменог и писменог језичког стваралаштва у доба спречене државне интеграције Словенаца*; 2) *историју усменог и писменог стваралаштва на словеначком језику у доба буђења, јачања и усклађивања народнотворачке моћи* и 3) *савремену књижевност*. Антон Слодњак сматра да превласт песничког стваралаштва над писменошћу код Словенаца отпочиње после 30-их година 19. века. Дакле, нагласак је на другом периоду који је сагледан кроз следеће етапе: *продор нових књижевних струја и њихов утицај у лирици, епици и драми* (1896–1918); *књижевност као израз општељудских црта и потреба* (1918–1930); *књижевност као орган социјалног протеста, обнове и социјалистичке изградње* (1930–1950). Трећи период – *савремена књижевност* – представља преглед дат из пера Јожа Погачника.

Продор нових књижевних струја подељен је на: *прелазни период* (1890–1918); *`нова струја` или словеначка варијанта натурализма* (1895–1900); *преображај словеначке поезије* (1896–1904) и *родољубиво-друштвена фаза словеначке модерне* (1905–1918). Поступак укључује детаљан приказ литературе хронолошког одсечка: промене на друштвено-политичком плану, у периодици и културном животу, однос критичара према делу, текстолошке напомене, упоредно разматрање писаца у хронолошкој перспективи, интертекстуалне релације (уочавање и навођење сродних текстова, оповргавање поетичких начела на нивоу појединачних опуса, препознавање утицаја друге литературе и истицање индивидуалности писца; епигонство), доминацију тематског, композиционог, идејно-етичког и биографског приступа, учестало препричавање дела, ширу анализу најзначајнијих остварења.

Књижевност као израз општељудских црта и потреба (1918–1930) најпре је сагледана у широј културној перспективи, а потом су дати портрети најзначајних представника. *Књижевност као орган социјалног протеста, обнове социјалистичке изградње* (1930–1950) отпочиње указивањем на дотадашње токове словеначке књи-

5 Антон Слодњак (1899–1983) је историчар књижевности, прозни писац, есејист, универзитетски професор, аутор монографија посвећних словеначким писцима реализма и натурализма, те романсираних биографија (JUGOSLOVENSKI KNJIŽEVNI LEKSIKON 1984: 752–753). Књижевноисторијски рад А. Слодњака укључује *Pregled slovenskega slovstva* (Љубљана, 1934) и *Историју словеначке књижевности: поводом 1000-годишњице Брижинских споменика* (Београд, 1972). Слодњак је, између осталог, приредио избор из поезије Франца Прешерна (1962, 1981), те избор из драмског стваралаштва Ивана Цанкара (1968).

жевности и уз контрастирање према ономе што долази 30-их година 20. века. Књижевни живот је подељен у две фазе: а) *књижевност као орган социјалног протеста* (1930–1941) и б) *књижевност у народноослободилачкој борби и првој фази обнове социјализма* (1941–1950). Иновација у односу на обраду претходних етапа односи се на сведеније портрете писаца и прегледније навођење генолошких особености. У том смислу су значајна и запажања о периодичким публикацијама које су неговале специфичне тематске или жанровске преокупације аутора. Прегледније су и синтезе које аутор нуди у вези са приказом одређених етапа књижевног живота.

Јоже Погачник је обрадио поглавље о *савременој књижевности,* и у њему доминира систематичнији приступ (у односу на Слодњаков метод) с обзиром на то да су јасно разграничени садржаји о којима се говори, те је смањена могућност за бројна понављања. Концепција приказа савремене слованачке књижевности подразумева: општи поглед на друштвено-политичке и књижевне прилике, издвајање поетичких иновација и присуства других филозофских примеса или књижевних подстицаја, жанрови поезије, приповетке и драматике приказани су тако да читалац може стећи основни увид у развој целокупне савремене књижевности, а потом и у специфичности на нивоу ауторске поетике.

Антон Слодњак је словеначку књижевност 20. века посматрао кроз функцију коју она остварује у националном контексту, те издвојио етапе: *доба јачања и усклађивања народнотворачке моћи* (варијанте: *продор нових књижевних струјања*; *књижевност као израз општељудских црта и потреба*; *књижевност као орган социјалистичких потреба, обнове и социјалне изградње*) и *савремену књижевност.* Контекстуализација обухвата детаљан приказ промена на друштвено-политичком плану, периодике, културног живота, односа критичара према делима. Анализа дела је спроведена кроз текстолошке напомене, интертекстуалне релације, тематски, композициони, идејно-етички и биографски метод, приступа се свеобухватнијој анализи најзначајнијих остварења, неретко се прибегава и препричавању дела.

2. 3 Јоже Погачник[6] и Франц Задравец су према раније публикованом ана-

6 Јоже Погачник (1933–2002) је универзитетску каријеру градио на загребачком, новосадском, словеначким универзитетима. У Србији је објављивао научне радове у истакнутим научним часописима – *Књижевна историја*, *Зборник Матице српске за славистику*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, *Летопис Матице српске*, *Поља*, *Књижевност и језик*, и др. Научна делатност Јоже Погачника у Србији се може груписати у неколико целина: (1) (теоријски аспекти) проучавања југословенске компаратистике – нпр. „Tipologija starijih razdoblja u južnoslovenskim književnostima" (1979), „Odrednice savremenog jugoslovenskog eseja" (1980), „О регионалним истраживањима: (могућности и границе) (1983), „Књижевни аспекти идентитета" (2001); (2) огледи и студије посвећене словеначким ауторима – нпр. „Pesništvo Julijana Tamaša" (1986); (3) уређивачки рад у едицијама Матице српске – нпр. избор из дела Јанка Керсника (1975), *Златни чун* Сречка Косовела (1981), избор из поезије Симона Грегорчича (1984), књижевноисторијски преглед *Словеначка књижевност* (1987) и другим издавачким кућама – нпр. *Пролећни дан* Цирила Космача (1981), *Песме* Ервина Фрица (1981), односно (наставним) подухватима (*Samonikli* Prežihova Voranca (1982); (4) радови посвећени класицима српске књижевности – нпр. „Физиономија Стеријиних `Родољубаца`" (1981), „Andrićeva radikalizacija tradicije romana" (1981), „Nastanak i razvoj Vukove kulturološke zamisli" (1987); (5) интегралне публикације – нпр. *Норме и форме* (1981) укључује радове посвећене периодизацијским аспектима, генолошким особеностима, већински захвата словеначке и српске ауторе 19. века, тј. обједињује европски и јужнословенски контекст у стваралачкој синтези. Последња Погачникова синтеза словеначке књижевности на овим просторима је *Slovenska književnost* (Загреб, 1991) настала у

литичком раду у осам књига (1968–1972) приредили *Istoriju slovenačke književnosti* (1973). Прерађени рукопис потписују Јоже Погачник са уделом приказа развоја словеначке књижевности до краја 19. века и послератних прилика, и Франц Задравец[7] који приређује преглед словеначке књижевности прве половине 20. века. Публикацију су на српски језик превели Милорад Живанчевић и Марија Митровић, а њене интенције су усмерене ка међусобном споразумевању српске и словеначке културне средине. Словеначка књижевност XX века је представљена кроз следеће правце: *неоромантизам*, *експресионизам и социјални реализам*, *егзистенцијализам и структурализам*.

Контекстуализација *словеначког неоромантизма* обухватила је истицање германизације, европеизације, прилагођености домаћим културно-политичким приликама. Преглед књижевно-естетских погледа укључује: естетски субјективизам, презир формалистичке поетике и католичке нормативне естетике, признање спонтаног природног ритма и облика, побуна против деперсонализације лирске песме, присуство мотива европске декадентне лирике, познавање модерних европских песника и њихових гласила, тежња за дематеријализацијом свега материјалног, и др. (POGAČNIK i ZADRAVEC 1973: 339–354). Детаљно су размотрени главни тематски слојеви лирике, прозе и драме, те облик и стил у коме се изражавају. У сталне лирске песничке облике убрајају се песма, сонет, газела, епигрми, сатиричне песме, баладе, романсе; у оквиру приповедачке прозе издвојени су романи, исечци из сеоске и грађанске цивилизације и културе, псеудонатуралистички роман, социјални и национално-политички роман, историјски роман, психолошки роман, новела, уметничка приповетка, цртица (виньета, силуета); док су у оквиру драмске књижевности истакнуте реалистичка драма са натуралистичким и симболистичким примесама, натуралистичка и симболистичка једночинка, класицистичко-романтичарска трагедија, народна игра) (POGAČNIK i ZADRAVEC 1973: 354–386). Типолошко-стилске особености жанра укључују: зачетке жанре на нивоу поетике раздобља, битна обележја жанра код појединачних представника – примесе жанра, тематски и композициони оквири, дистинктивна обележја, (европски) узори, експлицитну поетику, и др. Генеза уметничког израза прати се код најзначајнијих представника словеначког неоромантизма – Драготина Кетеа, Јосипа Мурна, Ивана Цанкара, Отона Жупанчича, Франа Финжгара, Алојза Градника, Владимира Левстика, Ивана Прегеља, Изидора Цанкара и Фраба Милчинског. Завршни део сумира запажања о поетичким иновацијама.

Словеначки експресионизам и социјални реализам (1918–1952) сагледан је кроз социјалне, политичке и културне прилике, основне књижевно-естетске токове овог раздобља, разматрани су проблеми позоришта и књижевне теорије тога доба. Проучене су формално-естетске карактеристике на жанровском плану. Припове-

коауторству са Иваном Цесаром.

7 Франц Задравец (1925–2016) је у словеначкој науци о књижевности познат по приређивачком раду (нпр. сабрана и/или изабрана дела Прежихова Воранца, Мишка Крањеца) и књижевноисторијским синтезама (нпр. *Slovenski roman dvajsetega stoletja* у два тома 1997–2002). У Србији је учествовао у публиковању изабраних приповедака Мишка Крањеца (1958, 1964, 1975), објављивао радове у научним часописима (*Летопис Матице српске*, *Књижевност и језик*), изналазио везе између српског и словеначког симболизма, писао о Селимовићевом делу, и др.

дачкој прози је посвећено значајно место – роман, новела, бајка, легенда, социјално-критичке цртице, словеначка варијанта експресионистичког романа, колективни социјални роман, роман лика, историјски роман, аналитичко-психолошки роман, (ауто)биографски роман, путописна и мемоарска проза. На словеначку драмску књижевност утицале су марксистичка мисао, Фројдова психоанализа, док су најчешће форме експресионистичка драма, историјска драма, колективна драма, реалистичка сеоска/грађанска драма, драма народноослободилачког рата и револуције.

Послератна словеначка књижевност (од Другог светског рата до 70-их) именована је периодизацијским константама – егзистенцијализам и структурализам – које чине мисаони и стилски слој овог периода и симултано се реализују. Естетика утилитаризма, утицај америчке и француске књижевности (филозофија егзистенцијализма, тема апсурда), трагови немачких егзистенцијалистичких мислилаца (Јасперса и Хајдегера), коришћење митолошких, историјских, књижевних аналогија – приближавају словеначку књижевност европским токовима. Жанровски преглед показује да су промене видљивије у поезији и драми, док је приповедачка проза, због много чвршће везе са традицијом, теже доживљавала преображај. У општем погледу на послератне тенденције истакнута је склоност ка постреалистичким, постекспресионистичким и постсимболистичким формално-стилским елементима.

Ј. Погачник и Ф. Задравец су периодизацију словеначке књижевности 20. века засновали на следећим естетским категоријама – *неоромантизам* (крај 19. века до 1918.), *експресионизам и социјални реализам* (1918–1952), *егзистенцијализам и структурализам* (од Другог светског рата до 70-их година). Њихов књижевноисторијски приступ укључује: разматрање социјалног, политичког и културног контекста словеначког народа, преглед књижевног развоја кроз најзначајније естетске постулате и појединачне ауторске поетике, анализу сталних књижевних облика и иновација, генолошке особености, сумирање изнетих запажања.

2. 4 Марија Митровић[8], ауторка *Pregleda slovenačke književnosti*, на српском

8 Марија Митровић (1941) је докторат (*Иван Цанкар и књижевна критика*) одбранила на Филолошком факултету у Београду, где је и предавала словеначку књижевност. Своја научна интересовања М. Митровић усмерила је ка проучавању новије словеначке књижевности, а посебно се истакла радовима о писцима словеначке модерне. Између осталог, учествовала је у приређивању следећих издања: *Песме* Јанка Керсника (1974), антологије *Mogućnosti čitanja: izbor iz savremenog slovenačkog eseja* (1978), избора из поезије Франца Прешерна (1979), *Изабране песме* Едварда Коцбека (1983), *На кланцу. Краљ Бетајнове* Ивана Цанкара (1983), антологије *Савремена словеначка поезија* (1988), а у оквиру издања Матице српске треба поменути следеће: *Савремена кратка проза* (1977), *Очишћење* Алојза Градника (1979), *Проза* Ивана Цанкара (1981). Радове је објављивала у часописима (*Књижевна историја*, *Зборник Матице српске за славистику*, *Летопис Матице српске*, *Књижевност и језик*, *Повеља, Slovenika*) и бројним зборницима радова. Студије Марије Митровић сведоче о изузетном компаративном и теоријском надахнућу (уп. истраживачке теме бајронизам и словеначки романтизам, словеначка усмена књижевност и романтизам, авангардни часописи у контексту словеначке периодике после 1918., проблеми превођења литерарних референци у постмодернистичкој поезији, и др.). Значајан допринос М.

Митровић дала је и у читањима српске књижевности – комедија Ј. Ст. Поповића, Б. Нушића и Д. Ковачевића, Домановићеве прозе, прозе Ј. Димитријевић, мотива мртве драге у поезији српских модерниста, Медитерана у српској прози 20. века, дела М. Црњанског и И. Андрића, итд. Учествовала је у писању уџбеника за средњу школу у коауторству са Јованом Деретићем и Златом Бојовић. За потребе предметне наставе приредила је монографију *Kralj Betajnove Ivana Cankara* (1982) и низ школских издања посвећених Цанкаревом делу.

језику, у предговору (1995: 5–12), експлицира особености рада на прегледу једне националне књижевности у специфичном (пост)југословенском контексту. Примарне интенције овог прегледа, по речима М. Митровић, усмерене су ка подстицању заинтересованости читаоца за целокупну словеначку књижевност и традицију. Књижевно-естетска релевантност је кључни критеријум у избору грађе, а преглед развоја књижевности другог народа може позитивно утицати на поимање књижевног развоја у целини. Словеначка књижевност у књижевноисторијској пројекцији Марије Митровић заснована је на уважавању специфичности историјско-политичких и друштвених фактора, а превласт је дата литерарним категоријама – књижевним родовима и врстама, те интертекстуалним укрштањима (према европским књижевностима и регионалним књижевностима).

Периодизацијски термин *модерна књижевност* се схвата као књижевна епоха која окупља неколико праваца XX века – *модерну, међуратну књижевност, књижевност у време НОБ-а* и *савремену књижевност*. *Модерна књижевност* (MITROVIĆ 1995: 185–186) сагледана је кроз призму хибридности стилских праваца и покрета. Опште одлике модерне књижевности су: свест о самосталности уметничког дела, отклон од миметичког начина стварања, већа брига за формалну структуру дела, својства се јављају и као последица промена у поимању света, филозофским и психолошким сазнањима, мења се позиција песничког субјекта, као и језик његовог дела, измењен однос према књижевној традицији и према друштвеној стварности.

Модерна је у словеначкој књижевности омеђена последњом деценијом 19. века када ђачке и друге литерарне дружине испољавају нове погледе на уметност и стваралаштво. Као завршна година словеначке модерне узета је 1918, уједно година смрти најплоднијег представника тога раздобља, Ивана Цанкара. Модерна је представљена кроз неколико струја – *импресионистичко-симболистичка струја*, *нова струја – словеначка варијанта натурализма* и *нови облици реализма*. *Импресионистичко-симболистичка струја* настаје као отпор дотадашњем реализму, а међу најзначајнијим представницима – И. Цанкаром, Д. Кетеом, О. Жупанчићем и Ј. Мурном – постоје велике стилско-идејне разлике. Доба словеначке модерне у знаку је препорода хуманистичких наука и свих уметности. Словеначки модернисти су истицали жељу за повезивањем са европским књижевним токовима, а са друге стране, су истицали „svoju duboku povezanost i uslovljenost domaćom, osobito usmenom tradicijom, kao i književnom, kulturnom i društvenom situacijom" (MITROVIĆ 1995: 189). Иновације се јављају у свим жанровима: мисаона поезија обогаћена је иронијом, сатиром, духовитошћу, родољубиву поезију употпуњавају осећања према велеграду и свету у целини, доминантни прозни жанр је цртица, роман карактерише фрагментарност приповедања, есејизација и лиризација епског, драмско стваралаштво користи подстицаје скандинавских натуралиста, Ибзена и Стриндберга. Процват доживљава и текућа књижевна критика – „od koje se očekuje da bude oštra i da se žestoko suprotstavlja svakom diletantizmu" (MITROVIĆ 1995: 190). *Словеначка варијанта натурализма* се програмски изјаснила за француски натурализам (Зола и Мопасан као узори), а, жанровски, за романе, новеле и драме са изразитом тенденцијом – човеково понашање је довођено у везу са његовим наслеђем. Доминантни тематски оквири – грађанска аморалност, алкохолизам, сексуалне заблуде – сме-

штени су у радничке четврти града. Ова струја паралелно делује са неоромантичарима те долази и до стапања појединих стилских одлика. Дати су портрети писаца: Франа Говекара, Алојза Краигера, Зофке Кведер. *Нови облици реализма* се јављају кроз следеће поетичке одлике: пародија и хумор служе као средства обрачуна са превазиђеним стилским и идејним својствима књижевних остварења; везаност за историју као извор тематско-мотивских садржаја, проза са сеоском тематиком се комбинује са социјалном проблематиком, модерни психолошки реализам, и др. У оквиру ове струје издвојени су репрезентативни представници: Фран Милчински, Иван Тавчар, Фран Салешки Финжгар, Милан Пугељ. Након осврта на струје у словеначкој модерни дати су портрети најзначајних аутора правца – Ивана Цанкара, Драготина Кетеа, Јосипа Мурна Александрова и Отона Жупанчича. Највише места дато је Цанкаровом делу, а схема излагања изгледа овако: општи осврт на књижевно дело писца у сагласју са биографским чињеницама, општи поглед на рану, бечку и позну фазу Цанкаревог књижевног дела, издвајање поетичких специфичности по жанровском принципу (кратка проза, новела, роман, драма, критика), завршни коментар, попис коришћене примарне и секундарне литературе. Код других, „мањих" писаца пажња је усмерена ка поетичким одликама њихових најзначајнијих остварења и иновацијама које су донели.

Књижевност између два рата се раслојава у две декаде. Прва декада (до пред крај 20-их година 20. века) склона је „eskperimentu, traganju za novim književnim postupkom i jezikom", док је друга његова половина мање склона „za istraživanje u samom književnom postupku i jeziku" (MITROVIĆ 1995: 244). Експресионизам се у словеначкој књижевности јавља од средине друге до краја треће деценије 20. века. Словеначки експресионисти нису одбацили наслеђе (националног) симболизма, а од страних аутора уочен је утицај Рилкеа, Метерлинка, Витмена, Валјда и Тагоре. Главне поетичке особености експресионизма су: патетичност и драстичност израза, идеал дисхармоније и контраста, фрагментарност, утопизам, политички ангажман који води у правцу револуционарне измене свести и ка протесту унутар религиозног виђења света, одн. ка заговарању личне, индивидуалне религиозности у контексту свести о губљењу религије као догматске вере (MITROVIĆ 1995: 246–247). Најзначајнији представници експресионизма у Словенији су: С. Косовел, М. Јарц, Т. Селикшар, И. Прегељ и С. Грум. Доминантни родови/жанрови су остварени у оквиру поезије и драме, те краткој прози. Особеност словеначке књижевности се састоји у томе што се, уз експресионизам, јавио футуризам (најзначајнији представник Антон Подбевшек) и конструктивизам (делимично присутан код Сречка Косовела), а елементи надреализма срећу се код Косовела, Грума и Коцбека. *Нова стварност* се јавља пред крај треће деценије када експресионизам почиње да се мења под утицајем тзв. „нове стварности" (у немачкој књижевности се јавио 20-их година). *Социјални реализам* се јавља упоредо са утицајем нове стварности и под утицајем левичарске идеологије и позитивистичког поимања човека. Доминантни су роман и новела (Мишко Крањец, Прежихов Воранц, Антон Инголич, Цирил Космач), реалистички драмски текстови са социјалном проблематиком (Иван Потрч, Братко Крефт, Фердо Козак), поезија (Иго Груден, Миле Клопчић, Бодомил Фатур). Ово раздобље је стилски хетерогено јер се јављају дела која садрже елементе критичког и поетског

реализма, натурализма, експресионизма. Социјални реалисти тежиште стављају на тематско-мотивске садржаје и идејни аспект без потенцирања естетизма. На тај начин они окупљају најшири круг читалаца. М. Митровић (1995: 250–254) издваја значајније новине које је обележио међуратни период у словеначкој књижевности. Највећи успон доживљава роман – иновације су присутне у бројним подврстама: сеоски, историјски, колективни реалистички роман, ратни роман, роман о одрастању сопствене генерације, историјски роман-парабола, и др. Кратка проза обогаћена је гротескношћу у сликању човековог унутрашњег света, стилизацијом, асптракцијом и лиричношћу. У поезији су одбачене чврсте версификационе форме, песма често добија облик песме у прози, користе се библијске слике и симболи укључујући и развијене визије, апокалиптичне слике о крају света, приметан је утицај филма. Повећао се број драмских стваралаца што је утицало на преобликовање грађанске драме, историјске драме, сеоске драме, реалистичке драме са сеоском проблематиком, створен је низ кратких експресиониситких драма (најчешће једночинки). Књижевна критика такође доживљава успон, посебно у оквирима заједничке државе. Међуратни период у словеначкој књижевности је представљен кроз портрете најзначајнијих аутора – Изидора Цанкара, Владимира Левстика, Франца Бевка, Алојза Градника, Сречка Косовела, Мирана Јарца, Антона Водника, Јуша Козака, Славка Грума, Владимира Бартола, Прежихова Воранца, Мишка Крањеца и Божа Водушека. Портрети писаца углавном садрже основне био-биоблиографске податке, указује се на значај и новине које су донели, разматра се однос према традицији и савремености, тумаче се најзначајнија остварења.

Књижевност у доба народноослободилачког рата је чврсто повезана са поетиком социјалне литературе у свим југословенским књижевностима. Најчешћа је поезија, проза се своди на репортажу и сећања, негују се једноставне драмске форме – скечеви и једночинке. Дати су портрети Карела Дестовника Кајуха и Франца Балантича.

Савремена словеначка књижевност је схваћена у најширем смислу – кроз све оне тенденције које су се јавиле после Другог светског рата. Прве послератне године обележава дехуманизација индивидуе, идејно-естетска стереотипност и схематичност која је водила књижевност у ћорсокак. Први наговештаји модернизоване поезије и прозе јавили су се у периодици, а касније, током 60-их и 70-их година, приметан је јак утицај европских и америчких модерних писаца из читавог 20. века. Оно што отежава приступ савременој књижевности јесте мала временска удаљеност и поетичка хетерогеност: „Svedoci smo čestih promena i zaokreta; tolika raznolikost mogućnosti i istovremeno prisustvo različitih poetika gotovo da onemogućuju pronalaženje uopštenijih formula." (MITROVIĆ 1995: 322). У тадашњим прегледима најчешће поделе су оне на књижевне родове и на генерације, те се тај критеријум доследно примењује и у овом прегледу. Дати су прегледи словеначке поезије, прозе, драме и критике, а потом су размотрени портрети следећих писаца: Едварда Коцбека, Цирила Космача, Јожа Удовича, Бена Зупанчича, Андреја Хинга, Витомила Зупана, Доминика Смола, Дана Зајца, Грегора Стрнише, Вена Тауфера и Томажа Шаламуна. Најчешће је реч о завршеним опусима, о стваоцима који су присутни и у предратном периоду, али који су значајна остварења написали после Другог

светског рата. Гледано у целини, методолошки поступак Марије Митровић, између осталог, подразумева: указивање на тематско-мотивске преокупације, композицију, мотивацију, слику света, идејне аспекте, језичко-стилске и жанровске елементе, издвајање кључних епизода (неретко и сажет приказ дела) како би се читалац мотивисао да прочита дело у целини, разматрање текст(ов)а у контексту ауторске поетике (генезе) и других сродних струјања (националних или европских), текстолошка запажања, повезивање експлицитних поетичких идеја са појединачним књижевним текстом, уочавање комплементарности белетристичког и критичко-есејистичког дела, увид у тадашњи књижевни живот у смислу односа критике/јавности према делима, исказивање вредносног суда са одговарајуће временске дистанце, принципи обједињавања једног опуса почивају на жанровским, тематским или хронолошким параметрима.

3. Закључне напомене

Периодизација словеначке књижевности 20. века је, у пројекцији Станка Јанежа, заснована на жанровском и хронолошком критеријуму, при чему се у оквиру жанровског критеријума, поред белетристичких жанрова узимају и друге форме културног живота, док хронолошки критеријум подразумева и издвајање књижевних генерација. Антон Слодњак је своју периодизацију засновао на функцији коју књижевност остварује у националним оквирима. Јоже Погачник и Франц Задравец су периодизацију утемељили на естетским и типолошким мерилима. Најпотпунија периодизација је она коју је понудила Марија Митровић, што је и разумљиво, будући да њена периодизација уважава раније књижевноисторијске радове и утемељена је на књижевно-естетској релевантности. Дакле, као критеријуми периодизације словеначке књижевности 20. века узети су хронолошки, жанровски, естетски и типолошки критеријуми. Граничници периодизације се, у већој или мањој мери, поклапају код свих горенаведних аутора, а изведени су из ширих друштвено-историјских прилика и довођења у везу са националним књижевним збивањима.

Цитирана литература

KOVAČ 2012: KOVAČ, Zvonko. „Kanonski tekstovi i interkulturni pisci „u regiji". U: Velimir Visković (ur.). *Sarajevske sveske*, 37/38 (2012): 130–136. <http://www.sveske.ba/files/brojevi/Sarajevske%20sveske%2037-38%20small.pdf> 26. 10. 2021.

JUGOSLOVENSKI KNJIŽEVNI LEKSIKON 1984: *Jugoslovenski književni leksikon*. Drugo dopunjeno izdanje. Ur. Živan Milisavac. Novi Sad: Matica srpska, 1984.

STRSOGLAVEC 2012: STRSOGLAVEC, Đurđa. „Južna slavistika u Ljubljani". U: Velimir Visković (ur.). *Sarajevske sveske*, 32/33 (2012): 131–134. <http://www.sveske.ba/files/brojevi/Sarajevske%20sveske%2032-33%20small.pdf> 26. 10. 2021.

TUTNJEVIĆ 2011: TUTNJEVIĆ, Staniša. „Počeci i razvojni put slovenačke književnosti". *Razmeđa književnih tokova na Slovenskom Jugu*. Beograd: Službeni glasnik, 2011, str. 96–119. [orig.] ТУТЊЕВИЋ, Славиша. „Почеци и развојни пут словеначке књижевности". *Размеђа књижевних токова на Словенском Југу*. Београд: Службени гласник, 2011, стр. 96–119.

Извори

JANEŽ 1959: JANEŽ, Stanko. *Istorija slovenačke književnosti*. Prema drugom slovenačkom prerađenom izdanju u saradnji s Miroslavom Ravbarom. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša", 1959.

MITROVIĆ 1995: MITROVIĆ, Marija. *Pregled slovenačke književnosti*. Novi Sad–Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1995.

POGAČNIK i ZADRAVEC 1973: POGAČNIK, Jože i Franc Zadravec. *Istorija slovenačke književnosti*. Prevod Marija Mitrović i Milorad Živančević. Beograd: Nolit, 1973.

SLODNJAK 1972: SLODNJAK, Anton. *Istorija slovenačke književnosti*. Preveo Milan Rakočević. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1972. [orig.] Слодњак, Антон. *Историја словеначке књижевности*. Превео Милан Ракочевић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1972.

Stefan Simonović

THE PERIODIZATION OF SLOVENIAN LITERATURE OF THE 20TH CENTURY IN HISTORIES OF LITERATURE FOR YUGOSLAV AEREA

Having considered thesis that histories of literature, as most relevant and most comprehensive synthesis of literature development, reconstruct literary past and/or present, in this paper we tend to determine principles of periodization and point out main phases in the development of the Slovenian literature of 20th century. The corpus consists of histories of Slovenian literature by Stanko Janež (1959), Anton Slodnjak (1972), Jože Počanik and Franc Zdravec, including literary-historical review by Marija Mitrović (1995). In this paper we will also examine Serbo-Slovenian cultural dialog within socialist Yugoslavia.

Keywords: Slovenian literature of the 20th century, periodization, Stanko Janež, Anton Slodnjak, Marija Mitrović, South Slavic comparative studies

Оригинални научни рад
УДК 821.163.42.09-2"16"
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 14. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.06

Христина Љ. Аксентијевић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

КУЛТУРА СВАКОДНЕВНИЦЕ: РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ДРУШТВЕНЕ СТВАРНОСТИ У ДУБРОВАЧКОЈ КОМЕДИЈИ *ЈЕРКО ШКРИПАЛО*[2]

Рад истражује начине књижевног моделовања дубровачких културолошких образаца у анонимној драми *Јерко Шкрипало*, са циљем осветљавања репрезентација (тумачених у кључу теоријских концепата савремених културолошких студија) дубровачке социјалне стварности, односно елемената нематеријалне и материјалне културе. Анализирањем рефлекса свакодневног живота дубровачког друштва 17. века у књижевном свету драме, као и осцилација између жанровског и реалног у обликовању ликова, указује се на спектар односа стварносног и фикционалног у уметничком обрасцу дубровачких анонимних комедија, чиме се, у крајњој линији, упућује и на њихов културолошки значај у ширем контексту дубровачке барокне књижевности.

Кључне речи: свакодневница, култура, Дубровник, анонимна комедија, дубровачка књижевност, драма

1. Између живота и позорнице: ка истраживању свакодневног у дубровачким анонимним драмама

Комедија *Јерко Шкрипало* значајан је део анонимног драмског репертоара дубровачке књижевности 17. века – њоме почиње друго поглавље дубровачке театарске активности, у веку који успева да одржи богату традицију доминантног књижевног рода уметничке и културне праксе претходне епохе. У погледу драмске књижевности, 17. век је, како је више пута сумирано у литератури, у знаку доминације мелодраме, да би у његовој другој половини дошла до изражаја комедиографска продукција примарно усмерена на забаву и смех у најширем смислу речи. С тим у вези, значајно је запажање Н. Батушића о настанку ових комедија сагледаних у широј слици литерарне и сценске продукције барокног театра – као „živa, akciona scenska slika", која разноврсним сценским средствима маме „smijeh i pljesak" дубровачке публике, оне се, како истиче Батушић, појављују као својеврсна реакција на дотадашњу озбиљну књижевно-позоришну праксу у бароку, са претензијом ка поновном повезивању живота и позорнице (BATUŠIĆ 1978: 132).

Чврсту везу стварности и уметности у овим комедија и њихову окренутост ка свакодневници реалног дубровачког живота условила је синтеза различитих

* hristina.aksentijevic@filfak.ni.ac.rs

2 Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200165).

аспеката. Најпре, настављајући линију ренесансних комичких остварења, комедија друге половине седамнаестог века налазила је своју инспирацију у поетичкој пракси дубровачких комедија 16. века, којом ће се повезати са старим, традиционалним обрасцима и формама карактеристичним за римску, плаутовску и теренцијевску драматургију, као и за остварења новоатичке комедиографије. Конвенционалне поетичке одлике некадашњих комичних жанрова, сумираних још древним Аристотеловим правилом по којем се комедија као књижевна врста стваралачки усмерава на људе „горе од нас", обична и свакодневна дешавања и приказ мање вредних карактера, наћи ће своје место и у репертоару дубровачких анонимних драма, везујући је, у тематском погледу, за културу свакодневних дешавања и ликове тадашње дубровачке стварности.

Други разлог окренутости ка свакодневном и реалном везан је за њихов карактер и време извођења – сврставајући се у покладни театар, оне припадају покладној култури која, како наводи Бласина, живи „изван сфере политике и полиса" (BLASINA 2003: 27). Оваква култура цветала је у карневалској атмосфери позоришног живота старог Дубровника, са настојањем дубровачких позоришних дружина да „о карневалским данима, понуде своме пуку мало смеха и *бурлања*, музике и *кантања* (PANTIĆ 1978: 281). Такво позориште се, како сведоче историјски и књижевнокритички извори, одржало и током 17. века, а касније „ушло у XVIII (...) а онда је, тамо негде око средине XVIII в., нагло попустило, потиснуто интересом за помодним италијанским позориштем које су, преко мора, доносиле дружине професионалних глумаца." (1978: 281). Припадајући, бахтиновски речено, форми народне смеховне културе, ове комедије одражавају, у складу са основним карневалским принципима, неофицијални поглед на свет, човека и људске односе (BAHTIN 1978: 12), приказујући „život (...) uobličen igrovnom slikom", „drugi život naroda", остајући „na granici umetnosti i samog života" (1978: 13–15).

Поетика дубровачке нововековне књижевности парадигматичан је пример синтетичке, мултикултуралне књижевно-уметничке делатности. Пратећи токове западноевропских струјања, дубровачка драмско стваралаштво у себе интегрише све водеће поетичке и естетичке одлике – у првом реду италијанске комедиографије, а касније и француске. Утицај ове комедије, међутим, до дубровачких драма долази посредним путем, преко једне од жанровских модификација италијанске комедије дел арте, тзв. *ridiculosa*, које су по форми и начину извођења ближе дубровачким комедијама. За разлику од комедије дел арте, коју су професионални глумци изводили по сценарију (*canovaccio*), са делимичним уделом импровизације, *ridiculose* су имале у потпуности написан текст и приказивали су их аматери (BLASINA 2003: 5). Као такве, користећи искуства актуелне италијанске продукције, оне су усмерене ка свакодневном, обичном и народски смешном, а како су поникле на дубровачком тлу, многим елементима одржавају „domaću stvarnost", окренуту ка „našijenstvu" (NOVAK, LISAC 1984: 123), и представљају компромис између властите традиције и италијанских трендова (NOVAK 1999: 565).

Истраживање дела и ширег културног контекста, односно дела и његовог односа према стварности и реалном животу методолошки је поткрепљено херменеутичким доменима савремених културолошких студија. Удаљавајући се од ели-

тистички концептуализованог појма културе, савремена истраживања усмеравају се на „određena značenja i vrednosti ne samo u umetnosti i nauci, već i u institucijama i svakodnevnom ponašanju" (VILIJAMS 1976: 12). Свакодневницу (на тај начин схваћену) представља низ активности обликованих одређеним културним механизмом који им конструише значење. Анализирање књижевне слике о начину деловања људи у свакодневном животу под утицајем одређених културних кодова, заправо је тумачење уметничког начина конструисања представа, тј. *репрезентација* (у постканговском кључу интерпретираних као конструисане „представе стварности"), које Стјуарт Хол објашњава у својој анализи конструкционистичког приступа значењима у језику (HOL 1997: 25). Анализом свакодневнице, односно репрезентација свакодневног живота у дубровачкој комедији *Јерко Шкрипало* биће обухваћени доминантни културни кодови и социјални обрасци који реконструишу аутентичну дубровачку стварност друге половине 17. века.

2. Хронолошки оквири и веза са стварношћу; проблематизација ауторства

Упркос широј локализацији анонимних комедија, чији се настанак смешта у другу половину 17. века, прецизније фиксирање хронолошких оквира за већину комедија није било могуће. Ниједна од ових адеспотних драма не пружа ни податке о могућем ауторству, а само две комедије (*Шимун Дундурило* и *Старац Климоје*) чувају изворне наслове, док је за остале процес насловљавања био углавном ствар договора стручњака који су се њима бавили (ŠUNDALIĆ, PEPIĆ 2011: 22). *Јерко Шкрипало* је прва од ових драма која је у целости објављена, и једина којој се може тачније одредити време настанка, будући да неки подаци у самој драми упућују на чињеницу да је написана пре 1651. године. Према томе, већ сам покушај временског фиксирања ове комедије успоставља везу са тадашњом дубровачком стварношћу и реалним ликовима дубровачке свакодневнице.

Текст ове комедије, како наводи М. Пантић, сачуван је у више рукописа из 17. и 18. века, што није био случај када су у питању остале комедије поменутог репертоара (PANTIĆ 1978: 328). На могућност подударности са реалним ликовима дубровачке средине први указује М. Решетар, наводећи примере њиховог помињања у првој и најстаријој верзији овог рукописа: „За вријеме када је написан *Јерко Шкрипало* могло би нам послужити и име ‘жудјела‘ Арона Коена (...) и ‘канџилијера‘ Мара Руга, ако су то, како је сва прилика, имена једнога жидова, који је у то доба збиља живио у Дубровнику, и ондашњега писара дубровачке канцеларије." (REŠETAR 1922: 10). Идући Решетаровим трагом, Пантић у процесу детаљнијег архивског истраживања елиминише могућност идентификације Арона Коена са познатим јеврејским свештеником, трговцем и писцем (1586–1656), због пронађених информација о Јеврејима који су у то доба имали исто име, што га је даље преоријентисало ка откривању могуће подударности са другим ликом названим Маро Руга. Пронађени архивски подаци о Руги, једином дубровачком канцелару у 17. веку који носи ово име, Пантића наводе на закључак да је комедија *Јерко Шкрипало* могла настати након 1614. године (када је Руга изабран за канцелара дубровачке Жупе), односно пре 1656. године, када је он умро (PANTIĆ 1978: 334). Још уже одређење доноси Пантићево откриће одлуке којом 21. јануара 1651. године дубровачки Сенат

изриче забрану „хазардне игре с картама која се звала башета" (1978: 335). Како се у одређеним деловима драме Маро приказује као љубитељ ове игре, Пантић закључује да је комедија највероватније настала пре изрицања поменуте забране.

У издању објављеном 1922. године, које обухвата, поред *Јерка Шкрипала*, још три анонимне драме у прози, Решетар наводи да рукопис (који је набавио 1910. године) датира из прве половине 19. века, броји 206 пагинираних страница и припада Сплићанину Иноценту Чулићу (REŠETAR 1922: XIII). У изворном латиничном рукопису биле су уочљиве туђе интевенције, које су, како наводи, квариле првобитни текст, али је од значаја дописана информација о приказивању ове комедије „прид Двором" 1699. године. Од осталих верзија, познато је да је један одломак овог текста (додуше, нечитљиви) имао и Армин Павић, који га помиње у *Хисшорији дубровачке драме* из 1871. године (PAVIĆ 1871: 198). Рукопис је имао 27 листова и писан је нечитко и без интерпункције. Решетар у предговору издања из 1922. наводи како су познате још две верзије рукописа ове комедије – један је припадао Дум Ивану Стојановићу (који је касније прослеђен Антуну Фабрису), а други проф. Перу Будманију.

Питање ауторства свих ових комедија проблематизовано је у многим књижевноисторијским текстовима, али, нажалост, увек са неуспешним исходом. Међу њиховим могућим ауторима помињани су Франо Радаљевић, Џанлука Антица, Шишко Менчетић, Иван Бунић, Петар Канавеловић и други, од којих је претпоставка о Канавеловићевом ауторству, чини се, добила највише подршке. Тези о Канавеловићевом ауторству оштро супртоставио се Фрањо Фанцев, а Пантић је ближим одређењем настанка комедије *Јерко Шкрипало* у потпуности одрбацио ту могућност, позвавши се на временску неподударност година Канавеловићевог живота и настанка драме. Ф. Швелец ће у неколико својих радова изнети претпоставку да су аутори ових драма највероватније били чланови аматерских позоришних дружина, и да су настале као производи колективног рада на текстовима (ŠVELEC 1998: 401–403).

Проблематизовано питање ауторства ових дубровачких комедија може се свести на две главне претпоставке. Према првој, писац комедија могао би бити неко од дубровачких познатих писаца или, пак, глумаца-аматера, којима су власти писмено забраниле појављивање реалних дубровачких личности на позорници. Како наводи Ф. Швелец, међу архивским записима пронађена је наредба којом се четворици младих Дубровчана забрањује да се у току представе приказују живи дубровачки грађани, „bilo muški, bilo ženski, bilo kršćanske, bilo židovske vjere" (1988: 405). Друга теза претпоставља колективно ауторство свих оних који су учествовали у смишљању, извођењу и организацији ових представа, а посматра их као аутохтоне дубровачке драмске творевине, са примесама драматуршких образаца италијанске импровизоване драме (BATUŠIĆ 1978: 127–128).

3. Култура свакодневнице у комедији *Јерко Шкрипало*

Књижевно-критичка рецепција ових комедија у прошлости углавном је била фокусирана на решавање питања ауторства и хронолошких аспеката њиховог настанка и извођења, док су озбиљнија књижевна анализа и сагледавање њихове релације према ширем контексту дубровачког културног живота остали у сенци. Често су ове комедије оцењиване као естетски и семантички слабе, али им је, барем

поменом, ако не детаљнијом анализом, призната књижевно-историјска вредност. За комедију *Јерко Шкрипало*, Пантић запажа како „не доноси много уживања" надовезујући се на суд Павла Поповића да „лепа није (...) није ни јака, још мање фина (...) и има доста грубости, а нарочито порнографије и скатологије" (PANTIĆ 1978: 328). Ипак, оно што јој се као посебна вредност не може одрећи јесте аутентичност приказане свакодневнице дубровачког живота из друге половине 17. века:

„у књижевности маленог града [она] продужава један књижевни род који је у претходном столећу био тамо на изузетној висини (...)" и што је „дубровачком човеку говорила о њему самом и о његовим ближњима, и то говорила му кроз уста сугрђана и познаника, а не, (...) кроз уста плаћених професионалних глумаца" (1978: 330).

Грађа из реалног живота уткана у само језгро ових комедија омогућује нам реконструкцију аутентичне културне стварности чији је референтни контекст свет дубровачке свакодневнице. Фигурирајући на нивоу текста као свет у малом, култура свакодневнице у себе укључује ликове препознатљивих дубровачких становника, њихов менталитет и социјална устројства, познате просторе и локалитете, односно целокупну материјалну и нематеријалну културу тога доба. Као таква, текстуална конструкција дубровачке свакодневнице у драми *Јерко Шкрипало,* иако претежно миметичка, представља аутентично и значајно сведочанство историје и културе једног времена и простора. Из тог разлога, не само ова, већ и остале драме овог корпуса, сагледане из културолошке призме савременог критичког дискурса и књижевно-историјских истраживања, заслужују подробнију књижевну анализу и ревалоризацију.

3.1 Репрезентација социјалне стварности: представе нематеријалне културе

3.1.1 Лик елитног трговца и дубровачког племића; *келовна* од града

Свакодневница која је структурирана од људи и ствари на одређеном простору уско је повезана са градом, његовим становницима и приликама (ŠUNDALIĆ, PEPIĆ 2011: 72). Истраживање свакодневног живота и дубровачке културе у овој комедији обухвата анализу социјалног устројства Града, људе, њихове међусобне релације (класне, родне, породичне...) стереотипе и менталитетске обрасце, начин живота, као и елементе материјалне културе дубровачког друштва. Радња ове комедије одвија се у Шумету, дакле, у околини Града, за време *јематве*, односно бербе грожђа. Главни лик комедије, по чијем је имену и добила име – Јерко – обликован је као тип старца тврдице, који осим уобичајеног тврдичлука има још једну доминантну особину – склон је заљубљивању и љубавним авантурама са младим девојкама. Јеркове типске особине стандардно су деривиране, што из ликова ерудитне комедије (*comicus senex*), што из конвенционалног репертоара италијанских комедија дел арте (*vecchi* – Панталоне, Доторе), а у већини аспеката његов лик следи обрасце дубровачке комедије 16. века. У многим моментима, у лику Јерка препознаћемо сличне особине шкртости или ласцивности које обележавају комедију ренесансног периода – поготово ликове Држићевих и Наљешовићевих комедија. Фабуларну сржкомедије чине дешавања која се тичу Јеркових љубавних односа и пословних дога-

ђаја везаних за бербу.

У сталешком погледу, Јерко припада дубровачком племству, што је више пута потенцирано у драми – он је „од првијех" (REŠETAR 1922: 9), некада је био кнез: „ ја сам фонтана, ја сам синдик, ја сам келомна од града" (1922: 17), „сва му је република на скини" (1922: 9) – како у разговору са Мердохаином истиче Јерков син Маро, хвалећи се да је „од првијех властела од града" (1922: 25). Јерко је у високим републичким службама (у Већу) што сазнајемо и од његове жене Пере: „Што ће рићи властели, кад обзнаду твој оваки живот? скартаће те (...) и изгнат из вијећа!" (1922: 30). У својству репрезентације сталешке раслојености ликова, ликовима властеле (која фигурира као представник градске средине) подређени су радници на селу и берачи. Јерку и његовој породици (као властели која учествује у управљању државом) не приличи физички рад и механичке вештине, па зато унајмљују раднике који обављају послове бербе. Ова врста сталешког диференцирања није заступљена у осталим комедијама, како запажа Бласина (2003: 26), а кореспондира са тада већ угроженим статусом племићке класе, која се, због претензије што оштријег одвајања од пучана, клонила физичког рада. Јерков лик употпуњује још једна димензија везана за свакодневну животну праксу дубровачке средине – он се бави трговачким пословима, а спретним пословањем успео је да се уздигне до статуса богатог елитног трговца. Племство је у господарском смислу свој живот темељило на трговинским пословима и земљишном поседу. Трговина му, дакле, помаже да, осим материјалне користи, напредује и у погледу друштвеног положаја. Како је у том периоду Дубровник већ задобио статус значајног трговачког центра, трговином се тада бавио велики део становништа, али, опет, са разликом класног диференцирања. Трговачка пракса је представљала битан фактор и у свакодневном животу и у одређеној мери предодредила менталитет, обичаје и стил живота појединаца.

Лик угледног и имућног дубровачког властелина подсећа на неке од ликова из Наљешковићевих комедија, али се та критика и исмевање властелина код Наљешковића ишчитава индиректно, незванично и на маргини фокуса комедије, док је овде у средишњој тачки читаве драме. Осим тога, ретко је који шкрт и махнити старац приказан у толикој мери негативно и погубно за средину у којој се налази. Поред тога што је тврдица и што се упушта у ласцивне авантуре са девојкама, негативна карактеризација његовог лика продубљена је у сликању односа које успоставља са својим најближима – покушава да се на најгрубљи начин реши своје жене, малтретира послугу и размеће се државним функцијама као да су његово приватно власништво. Склон подвалама, преварама радника, разводњавању вина и осталим неморалним радњама, његов лик се у живој и динамичној слици бербе градативно формира и постаје један од најрељефније обликованих ликова племића које дубровачка драма познаје. Смелост да се на овај начин, директно и јавно изврне руглу *келовна* дубровачке властеле, може бити сугестивна у погледу разрешења питања извођења ових анонимних комедија, а у њој се можда налази и повод већ поменуте забране сценског приказа реалних грађана Дубровника.

3.2. Друштвени односи у светлу односа према *Другом*

3.2.1 Однос мушкарца и жене: сфера приватног

Однос према жени, било супрузи, било слушкињи, у структури дубровачког дома сагледава се на релацији полне/родне другости. Када су у питању племкиње, њихово поље деловања ограничено је на сферу *приватног*, односно на аспекте кућног живота и породичног односа, будући да је модел њиховог понашања био строго условљен захтевима сталежа и лишен могућности учествовања у сфери *јавног*. Дубровачке жене племићког рода, за разлику од жена у неким европским државама, нису имале могућност да остваре било какав политички или друштвени утицај. Владикама су изласци били сведени на најмању могућу меру, а додир са јавношћу имале су врло ретко. Како би сачувале своју част, могле су да у дом примају свештенике и грађане, али не и племиће. Удајом је племкиња стицала одговорности и обавезе породичног живота, а морала је донети строго прописани мираз (JANEKOVIĆ ROMER 1994: 203). Као резултат тога, многи бракови су, управо због оваквих услова, били склопљени са циљем политичког или материјалног интереса.

Брачни однос Јерка и Пере угрожен је Јерковом неморалном делатношћу и односима које успоставља према женама нижег сталежа, односно слушкињама. Љубомора, која је чести иницијатор брачног сукоба, најчешће је настајала са женске стране, јер неверство дубровачких жена није била толико честа појава (STOJAN 2003: 220) Осујећена мужевљевим неверством, Пера је у сталној колизији са сопственим мужем, што ће фрагментарно, готово кроз цео текст драме, омогућити смену конвенционалних, лакрдијашких епизода њихових вербалних, а некада и физичких сукоба. Овакви комични фрагменти употпуњују негативну карактеризацију Јерковог лика, приказујући га у сценама у којима се према жени опходи грубо и сурово. Покренута сасвим очекиваном љубомором, Пера се препушта непрестаном ухођењу и праћењу Јеркових акција, што ће га довести до жеље да се је трајно реши: „Пођи с врагом! Бог ти ме скапуло од ње; cazzo не да ми ниђе нога развестит: свуд за мном, свуд ме тражи, свуд ме спијава, свеђ ми гринта (...)" (REŠETAR 1922: 4). Након неуспелог покушаја да је баци „низ Коно" Јерко наставља да смишља планове којима ће се отарсити џангризаве жене.

Осцилирање између жанровског и стварносног (реалног, дубровачког) представља сталну тенденцију у обликовању ликова ове комедије. Брачни пар племићког порекла, иако оживљен многим тадашњим дубровачким социјално-културним обрасцима, често остаје у домену жанровски типизираног обликовања. То је посебно уочљиво у сценама негативног сликања Јерка и Пере као припадника владајућих слојева друштва – за дубровачку средину нису карактеристичне џангризаве, бесне и агресивне племкиње, као ни нелојални и неприлични племићи. Груба, фарсична комика доминира у сценама вербалних окршаја између мужа и жене, при чему Јерко често користи животињске лексеме или псовке како би је увредио, називајући је разним погрдним именима: „змијом пепељухом", „кучком", „випером", „рђом", „базиљишком" итд. Пера, међутим, не заостаје у одговорима на увреде. На моменте, њен лик излази изван уобичајеног шаблона понашања властелинке – у сценама у којима покушава да се физички обрачуна са Јерком, или када му истом мером

узвраћа увредама: „Управ ти се може ријети: недочињењаче, килавче, махниче, крни кутлу без ручице, не мириташ оваке младице који ми нијеси за рилице" (1922:23). Како истиче С. Стојан, вербални напади на жене и мушкарце разликовали су се садржајем, јер су оне упућене женама углавном погађале женину сексуалну репутацију (као што се више пута дешава и у овој комедији), док су се напади на мушкарца углавном сводили на вређање његове полне способности (STOJAN 2003: 277).

3.2.2. Сфера социјалне другости (слуге, годишнице, справљенице, јемачице, виленице/траварице)

Будући да је основни сижејни склоп драме једним делом изграђен на бази брачног конфликта због неморалних активности мужа (старца), што је била и једна од омиљених тема оваквог типа комедије, ликовима слушкиња и њиховим односима са господарем посвећен је добар део радње. Дубровачке годишнице у домаћинства су долазиле као младе девојке или девојчице, а послови које су обављале, осим кућних, често су били везани и за јавну сферу Града. Мужевљево неверство и ласцивни односи са слушкињама, као и код ранијих ренесансних дубровачких драма, функционише као базични драмски конфликт и стални фактор одрживе мотивације за сукоб међу супружницима. „Veza sa sluškinjom obično je nastajala u vrijeme gospodarova boravka na ladanjskom imanju, dok je nadzirao poljodelske radove svojih kmetova" (2003: 105). Јерко Шкрипало, преокупиран љубавним и телесним жељама више него бербом, доводи своју слушкињу на јематву у Шумет и са слугом планира њихова тајна вићања. Љубавна жеља, неприлична за једног старца, не зауставља се ту; Јерко неће пропустити ни прилику да под изговором откривања крадљивца грожђа, додирује и кметице које обављају берbу. На развратност господара упућује чак и слуга Прхун: „Нути лудости у слабости! (...) Бит стар, лаком говногризац и цјепидлака, а хтјет ходит у госпоћа, то је цусто ко да се вјетром пасе а димом хука." (1922: 19). Занимљива је чињеница да, како објашњава С. Стојан, оваква пракса сексуалног искоришћавања није била скандалозног карактера, већ појава која се толико усталила да је постала делимично прихватљива (STOJAN 2003: 113).

Сексуално искоришћавање жена из подређених слојева друштва било је обележје дубровачког међукласног живота богатих и угледних племића, па су многе слушкиње због развратних активности господара остајале трудне. И поред очигледне сексуалне експлоатације, кривица је увек приписивана слушкињама и тумачила се као последица пуких телесних порива и њихових склоности ка неморалу. У комедији *Јерко Шркипало* уобличен је лик господара који бесрамно улази у односе са својим слушкињама, тенденциозно се држећи става: „из моје се куће нигде није дјевојка с прћијом одвела, доста ти је свињо, да није с млијеком." (1922: 6). Одступање од уобичајеног драмског обасца ових комедија запажено је на релацији господарица–слушкиња. У *Јерку Шкрипалу* нема љубоморне жене која улази у отворени сукоб са слушкињом. Основни драмски конфликт остаје у домену отвореног сукоба жене и мужа, а Пера се више пута у драми жали: „Неће му реушкат сваку редом с пунијем трбухом а с празном скрињом из куће одправљат" (1922: 8). Све њихове слушкиње напуштају кућу трудне. Перин предлог да своју слушкињу, сада већ *справљеницу*, Милицу, удају за пудара Милету, Јерко више пута одбија. Милица ће се на то и сама

пожалити Милети, са тврдњом да је госпар „не пристаје напаствоват".

Суровост и нечасност господара посебно је потцртана у односу према *јемачицама* – кметицама, које су дошле да обаве бербу. Драмска слика бербе обликована је живо, уверљиво, готово реалистички: јемачице беру, мушкарци носе грожђе у кошарама на „тијештење", чувари винограда надзиру послове. Јемачице се у више наврата окомљују на Јерка, са оптужбом да за свој посао нису плаћене („да хоћ нам дат то плате жље?"), а на његово застрашивање канџилијером оне прете физичким нападом („ми ћемо тебе на синдике и на фонтану ће се свак умива"). *Товијернарица* Ката Јагода такође ће бити подвргнута сексуалним баханалијама свог господара. Њен лик је занимљив из перспективе реакције на господареве сексуалне претензије – Ката кокетно пристаје на састанак који Јерко жели да уговори са њом, па се приближава и лику лукаве блуднице, уз чију помоћ Јерко и Прхун успевају да обману и преваре Мердохаина. Како су дубровачке *товијерне* биле места многих пијаних окупљања, колективних весеља и велике циркулације људи нижег друштвеног ранга, тако су *товијернарице*, долазећи у додир са мушким гостима крчме, због типа посла и окружења биле чешће изложене оптужбама за нечасно и неморално понашање.

Потпуно нови лик који се појављује у овој анонимној комедији јесте лик *виленице*, за коју је већ утврђено да подсећа на Чубрановићеву Јеђупку (RADATOVIĆ 1931: XIX). У литератури је њена појава у драми често тумачена као интетекстуални нанос који корелира са другим жанровским формама, у првом реду са маскератом (ŠUNDALIĆ, PEPIĆ 2011: 58), са којом дели неколико сличних конвенционалних поступака – представљање циганке/виленице на почетку („Ја сам султана из влашке земље, чак с Дробњака, име ми је Љељена Рогоева; умијем среће вадит"), прорицање судбине („угонени ми колико ћу живјет и хоће ли ми жена брзо умрије") и др. У *Јерку Шкрипалу* се, међутим, сцена прорицања судбине подвргва комичној инверзији. Како би добила што више новца, виленица прилагођава свој одговор Јерковим жељама, али, опет, са комичним обртом – пошто му предвиђа да ће живети три године дуже од своје жене, потребно је да и она живи дуже, што за Јерка, опет, није жељени исход.

Присутност оваквих ликова у животу дубровачких становника потврђују бројне маскерате, што нам говори о још једној пракси која је била део свакодневног живота у Дубровнику – о популарности лечења биљкама (STOJAN 2003: 187). Многи грађани сматрали су да су траварице знале вештину лечења људи захваљујући познавању лековитих својстава биљака. Готово сва истражена архивска грађа о поменима извођења врачбина на овим просторима доказује да су се оваквим пословима бавиле Влахиње, које су се из граничних подручја Османске државе силазиле у Град и обмањивале лаковерне грађане. Таква је и Влахиња из Дробњака у овој комедији, али је, ипак, позвана другим поводом – да открије ко је опљачкао Јерка Шкрипала. Значајно је и запажање А. Бласине: због реалног описа, без вела тајанствености и мистификације, али и очигледног неповерења аутора у њене натприродне моћи, њен лик је у драми представљен као лик гатаре/варалице, која обманама лаковерних жели да заради новац (BLASINA 2003: 22).

Однос који се успоставља према мушком делу послуге сасвим је другачији.

Када су у питању мушке слуге, динамика и поље њихових активности и кретања по јавном простору града много је шире – од кантуна, улица, воштарија, коноба до товијерни. (ŠUNDALIĆ, PEPIĆ 2011: 116). Међу бројним споредним ликовима који обављају функцију слугу, својом делатном активношћу највише се истиче Прхун, главни Јерков слуга. Он има и важну сижежно-делатну функцију, будући да бројним манипулацијама и стратегијама усмерава даљи ток радње. По лукавости, лојалности коју завређује код својих господара (Јерка и Мара), вештом управљању ситуацијама, Прхун подсећа на бројне ликове интриганте из наслеђа ерудитне, плаутовске комедије, односно, у домену домишљатости и спретности, може се повезати са арлекијанским ликовима италијанских импровизованих комедија.

3.2.3. Сфера етничке/конфесионалне другости: ликови Јевреја

Јевреји су у већини књижевноисторијских извора представљени као најкултурнија и најобразованија етничка група на дубровачком простору. Први пут се у директној вези са Дубровачком Републиком помињу у описима маскерада извођеним за време предускршњих и ускршњих свечаности по угледу на римске уличне представе џудијате (*giudiata*), у којима су се појединачни припадници ове етничке групе изврgавали подсмеху, односно порузи (PANTIĆ 1971: 211). До краја 15. века, Јевреји долазе у Дубровник само појединачно, али се доласком већих јеврејских групација и заснивањем јеврејске колоније крајем 15. века мења друштвена структура дубровачког народа, што се одразило и на свакодневни живот у Дубровнику. Статус Јевреја се током година мењао, па су тако од повремених трговачких и занатлијских пословних партнера постали грађани Дубровника, расути по Граду или концетрисани у Гету (1971: 215). Иако угледни и образовани грађани, успешни трговци и лекари, Јевреји су у свакодневном културном животу града били врло ограничени законски регулисаним дозволама и забранама, што је на ширем плану значило немогућност потпуне друштвене асимилације (FALIŠEVAC 2007: 35). Први писац који уводи лик римског Јеврејина као делатну драмску јединку био је Марин Држић, у чијем је делу представљен као носилац одређеног скупа стереотипних одлика и типичног менталитетског склопа. Сади Жудио, атрибуиран као *вражји Жудио*, не само да је једини Јеврејин у сачуваним Држићевим комедијама, већ је и једини лик Јеврејина у читавој дубровачкој ренесансној књижевности 16. века (1971: 217). То је типичан лик *другог*/*другачијег* са варијабилним модусима нађеним у ликовима странаца, обликован у знаку негативних стереотипних представа, којима се иначе уобличавају ликови из других етникума.

Уобличени, делатни ликови Јевреја ће се у 17. веку поново појавити овде, у репертоару анонимних дубровачких комедија, а посебно ће бити истакнути у првом драмском остварењу ове комедиографске линије – у *Јерку Шкрипалу*. Према историјским изворима, тадашња дубровачка влада прописала је висину станарине коју су били у обавези да плате, како би живелу у Гету (1971: 215). У време када настаје ова комедија, велики број Јевреја је под утицајем и притисцима католичке цркве живело ван Гета, што је донекле одговарало и домаћем становништу, које је у њима видело трговачке конкуренте. Два јеврејска лика, Арон Коен и Мердохаин, обухваћена су радњом ове комедије, с тим што се, за разлику од Мердохаина, који

је делатни лик у драми, Арон појављује само као поменути лик у току разговора са Маром. О Арону Коену је већ било речи у делу о одређењу хронолошких аспеката драме, будући да се ради о лику који је у дубровачкој свакодневници 17. века имао свој стварносни прототип.

Трговац Мердохаин, који је и речју и делом присутан у комедији, приказан је у двема кључним ситуацијама: у превари коју над њим изводи Јерков расипни син Маро, и у љубавној жудњи за Катом Јагодом, лукавом Јерковом слушкињом, која ће га такође довести до невоља. Лик Мердохаина грађен је према стереотипној хетеослици којом се у дубровачкој књижевности представљају особине Јевреја – неспособни или покварени, ситни трговац/лихвар и неуспешан, исмејан, насамарени љубавник. О томе сведоче и бројне увреде које су му од стране различитих ликова упућене: „Амо га *јарца* за главу и ноге!" (1922: 27), „да могу кадгоди овому *псу Мердохаину* измакнут му динаре" (1922: 32), „вуците га јарца и пса некрштена Самаританина у обор међу праце (...) Чинићу га ужећ у пакљеној бачви" (1922: 28) и сл. Конципирање Мердохаина као верског *другог* и *другачијег* кореспондира са стереотипним дубровачким хетеросликама, а посредно утиче и на ширење увида о аутоидентитетској слици коју су Дубровчани имали о сопственом народу. Наивни Мердохаин ће на крају платити рачун за крађу вина и изазвати бес Јерка Шкрипала због лажне оптужбе за обљубу служавке Кате. Из заточеништва га, међутим, спашава тек *карта бјанка*, која га обавезује да Јерку исплати жељену своту новца. Грубо исмејавање са упадљивим антисемитским изразима могло би се схватити као одраз противјеврејског расположења у тада актуелном јавном и друштвеном животу Дубровника, али се чини адекватнијим тумачење А. Бласине да драма, „uz pomoć rasnih predrasuda razotkriva i osuđuje takve stavove kao protivne politici Republike i stavu većine pučanstva" (BLASINA 2003: 21).

4. Репрезентације материјалне културе

С обзиром на то да проучавање књижевне и културне репрезентације свакодневнице осим начина живота, обичаја, и стереотипних друштвених образаца укључује и делове материјалне културе, културу свакодневног дубровачког живота у овој комедији могуће је реконструисати и на основу просторних одредница града/села, начина одевања и хране и пића карактеристичних за време у коме је настала. Сваки град у себи носи пројекцију културних пракси, вредности, идеологију и интересе своје друштвене заједнице (MALANI 2007: 103). Људи и ствари су, по мишљењу Фернана Бродела, међусобно неодвојиви, јер у симбиотичком постојању чине материјални живот од којег је саздан концепт свакодневног живота и духовности (BRODEL 1992: 19). Детаљнијом анализом ових елемената откривамо симболичке материјалне структуре и начине на који оне условљавају животне услове у одређеном времену и простору. У комедији *Јерко Шкрипало* елементи материјалне културе нису заузели велики део драмског простора, али су ипак значајни за потпунију слику дубровачког живота 17. века.

Простор у којем се дешава радња *Јерка Шкрипала* конкретизован је – ради се о дубровачком приградском насељу Шумет у општини Конавле. Опис Јерковог простора становања изостао је; само се у назнакама наслућује да се ради о богатом

властелину који уз кућу поседује и виноград. Топографија драме укључује и антитетичност односа градског и сеоског простора у сврхе сталешког диференцирања – Јерку, Пери и Мару као припадницима градске властеле подређени су сви остали ликови, који су већином приказани на селу, у току бербе. Разговарајући о могућностима прикупљања мираза за слушкињу Милицу, Јерко наводи: „најбоља је то прћија два рога, шупаљ котлић и буклија" – што су, заправо, речи које ближе скицирају поље сеоског живота и простора, на којем живе за време трајања бербе. *Прћија*, односно мираз давао се слушкињама из богатијих кућа – обично је подразумевао одређену своту новца, одећу или кућну опрему, а у ређим случајевима чак и некретнине. Након удаје, мираз је припадао мужу девојке и у потоњем брачном животу сматрао се његовим власништвом. Иако припадници властеле, Јерко и Пера у овој комедији стационирани су у селу, па је описани сеоски простор у сталној вези са градским простором, јер га ликови стално помињу.

Начин одевања је у већини случајева описан са циљем дивергирања богатих и сиромашних становника. У критици је запажено да је начин одевања у корпусу ових анонимних комедија углавном посвећен сликању категорије сиромашних, будући да је су у већини драма доминантно тематизовани нижи друштвени слојеви. У овој комедији, делови који откривају начин одевања нису заступљени, а одевање се помиње једино у сцени *машкарања* – тј. прерушавања (током Ивановог шпијунирања Јерка, по наредби Пере), које је било део уобичајене карневалске покладне атмосфере у Дубровнику: „Нека ти лажу, нека ти говоре је ли – јес! Нека ти за ти глас ставим ови вентриг на нос мјеште очала, да боље видиш, инека ти учиним брке; а сад си прави машкар од поклада" (1922: 11).

Аспекти хране и пића махом су везани за виноградарство, као доминантну делатност која представља окосницу радње у драми. Мотив вина значајан је динамични мотив – у комедији која власника винограда представља као типичног шкртог, али богатог старца, вино је представљало тражену вредност, тј. извор зараде и прихода. У Дубровнику је виноградарство било једна од главних привредних грана, а за крађу вина, попут оне која се дешава у *Јерку Шкрипалу* – законом су прописиване строге казне. Правим домаћим вином сматрало се оно које потиче са простора Астареје, а иностраним чак и оно произведено на острвима која су припадала дубровачком подручју и била у поседу дубровачке властеле. По Статуту Дубровника, казна за увожење вина са туђим пореклом била је плаћање новчане накнаде од двадесет и пет перпера. На територи „Oboda, Župe, Brgata, Lokruma, Ploča, Šumeta, Rijeke, Gruža, Vrbice, Zatona, Koločera, Lopuda i Šipana (...) su glavni proizvođači bili vlastela" (VINAVER 1956: 442). Осим трговачког средства, вино је могло бити и компезанција за отплату мираза, али се у овој драми помиње само са сврхом опијања – у лику пудара Милете који се у неким тренуцима у драми појављује „пјан ко реп". Храна, којом се такође осликавала друштвена хијерархизација слојева, у Дубровнику је углавном била сведена на једноставна јела са доминантним месним оброком и сиром, будући да Дубровчани нису били вични припремању сложених јела (STOJAN 2007: 177). Помени хране у драми најчешће се везују за говор послуге, која непрестано чезне за јелом (*јуха*, *јајца фрешка и јабучица*, *салчичата* (кобасица), *бешкот* (хлеб), *мантала* (слатко од бадема)), а овде се појављује и као средство награде за

Иваново успешно шпијунирање господара по налогу Пере: „како ме госпођа научи, која ми да за ову лупештину лијепу ужину: „један куљен надјевен сухвим и крвим који ми сам пође низ грло" (1922: 11).

5. Закључак

Истраживање свакодневнице дубровачког живота у комедији *Јерко Шкрипало* омогућило је увид у елементе духовне и материјалне културе уткане у слику живота у Дубровнику, као и реконструкцију аутеничне књижевне и културне слике тадашње дубровачке стварности. Упркос слабијим уметничко-естетским аспектима, ова комедија на комичан и ведар начин слика дубровачку атмосферу друге половине 17. века, и зато је у културолошком и књижевноисторијском смислу посебно вредна. У погледу аспеката друштвене стварности, указано је на начин живота, обичаје, стереотипе и односе, како међусобне, тако и односе према странцима (*другима*) који су обележавали тадашњу социјалну структуру Дубровника. Репрезентације материјалне културе омогућиле су помен препознатљивих топографских места, а анализом материјалних добара које се у комедији помињу, указано је на симболичко кодирање свих елемената материјалне културе у сврхе социјалног раслојавања становништва (*сиромашни/богати*), односно просторног дивергирања (*приватно/јавно*). Остварени увиди и богата културолошка грађа коју дело доноси, доказ су нужности њене поновне валоризације у ширем контексту дубровачке барокне књижевности.

Цитирана литература

BAHTIN 1978: BAHTIN, Mihail. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit, 1978.

BATUŠIĆ 1978: BATUŠIĆ, Nikola. *Povijest hrvatskog kazališta*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

BLASINA 2003: BLASINA, Antonia, *Hrvatska komedija 17. stoljeća*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2003.

BRODEL 1992: BRAUDEL, Fernand. *Struktura svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća.* Zagreb: August Cesarec, 1992.

FALIŠEVAC 2007: FALIŠEVAC, Dunja. *Dubrovnik otvoreni i zatvoreni grad*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2007.

HOL 1977: HALL, Stuart. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices (Culture, Media and Identities series)*. London: Sage publications, 1977.

JANEKOVIĆ ROMER 1994: JANEKOVIĆ ROMER, Zdenka. *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994.

MALANI 2007: MULLANEY, Steven. „Prema retorici prostora u elizabetanskom Londonu". *Poetika renesansne kulture, novi historizam*". Zagreb: Disput, 2007.

NOVAK 1999: NOVAK, Slobodan, *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva „poroda od tmine" do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga" iz 1756*, Zagreb: Antibarbarus, 1999.

NOVAK, LISAC 1984: NOVAK, Slobodan; LISAC, Josip. *Hrvatska drama do narodnog preporoda I, II*. Split: Logos, 1984.

PANTIĆ 1971: PANTIĆ, Miroslav. „Jevreji u dubrovačkoj književnosti". *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja (JIM)*. knj. I. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971.

PANTIĆ 1978 PANTIĆ, Miroslav. *Iz književne prošlosti*. Beograd: SKZ, 1978. [orig.] ПАНТИЋ,

Мирослав, *Из књижевне прошлости*, СКЗ, Београд, 1978.
PAVIĆ 1871: PAVIĆ, Armin. *Historija dubrovačke drame*. Zagreb: JAZU, 1871.
RADATOVIĆ 1931: RADATOVIĆ, Vinko. „Predgovor". *Šimun Dundurilo, dubrovačka komedija XVII veka, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku*. Knjiga XXIII, Beograd: SANU, 1931.
STOJAN 2003: STOJAN, Slavica. *Vjerenice i Nevjernice*. Zagreb: Prometej, Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti, 2003.
STOJAN 2007: STOJAN, Slavica. *Slast tartare, Marin Držić u svakodnevici renesansnog Dubrovnika*, Zagreb; Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2007.
ŠUNDALIĆ, PEPIĆ 2011: ŠUNDALIĆ, Zlata, PEPIĆ, Ivana. *O smješnicama & smješnice*, Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J.J.Strossmayera u Osijeku, 2011.
ŠVELEC 1998: ŠVELEC, Franjo, „Tragikomički i komički teatar u Dubrovniku XII stoljeća". *Iz starije književnosti hrvatske: rasprave*. Zagreb: Erasmus naklada, 1998.
VILIJAMS 1976: WILIAMS, Raymond. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society.* New York: Oxford University Pres, 1976.
VINAVER 1956: VINAVER, Vuk. „Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII veka". *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku,* Vol. No. 4-5, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1956.

Извори

REŠETAR 1922: REŠETAR, Milan. „Četiri dubrovačke drame u prozi iz kraja VII vijeka". *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*. 1. odeljenje, knj. XXIII. Beograd: izdao Milan Rešetar, S.K. Akademija, 1922. [orig.] РЕШЕТАР, Милан. „Четири дубровачке драме у прози из краја VII вијека". *Зборник за историју, језик и књижвност српског народа*. 1. одељење, књ. XXIII. Београд: издао Милан Решетар, С.К. Академија, 1922.

Hristina Lj. Aksentijević

CULTURE OF EVERYDAY LIFE: REPRESENTATIONS OF SOCIAL REALITY IN DUBROVNIK COMEDY *JERKO ŠKRIPALO*

The paper investigates the ways of literary modeling of Dubrovnik cultural patterns in the anonymous play *Jerko Škripalo*, with the aim of illuminating representations (interpreted in the key of theoretical concepts of contemporary cultural studies) of Dubrovnik social reality, ie elements of intangible and material culture. Analyzing the reflexes of everyday life of Dubrovnik society in the 17th century in the literary world of this play, as well as the oscillation between genre and reality in character formation, points to the spectrum of reality and fiction in the artistic pattern of Dubrovnik anonymous comedies, and their cultural significance in the broader context of Dubrovnik Baroque literature.

Key words: everyday life, culture, Dubrovnik, anonymous comedy, Dubrovnik literature, drama

Оригинални научни рад
УДК 82.01
81'373.612.2
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 24. маја 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.07

Оливера С. Марковић[1]
Филозофски факултет Универзитета у Нишу
Департман за србистику

ГРОТЕСКА КАО КОГНИТИВНИ ФЕНОМЕН ПОЕТИЧКОГ ДИСКУРСА У ПРЕДРОМАНТИЗМУ И РОМАНТИЗМУ[2]

Надовезујући се на наше истраживање о схватању гротеске од антике до предромантичарског периода (Marković 2018) и полазећи од тезе да је природа испитиваног феномена прагматички условљена, тј. да дијахронијско проучавање истог неће дати једнаке одговоре на то шта дата категорија јесте, гротески прилазимо из позиције когнитивних наука, дефинишући је као когнитивни оквир при чијем моделовању учествују чиниоци различитих нивоа (синтаксичког, семантичког, прагматичког). Гротеску дефинишемо као лиминални феномен одређен разликом према историјски променљивој категорији лепог, односно ружног, што и тип догађајности (емоционалне реакције) који гротеска производи код реципијента чини варијабилним. Из датог закључујемо да, иако се о инваријантности испитиване категорије може дискутовати у вези са њеним синтаксичким, семантичким и прагматичким нивоима, ниједан од ових нивоа није строго фиксиран, што категорију чини отвореном и контекстуално динамичном. Посебна пажња у раду усмерена је на истраживање односа између гротеске и хумора, те на могућности проучавања ове релације у дијахронијском контексту. На крају рада указујемо на могуће трасе проучавања гротеске и хумора у вези са инконгруентношћу, те указујемо на модел вишеструко утемељене семантике (Antović 2016, 2021) као алтернативно методолошко средство за разумевање семантичко-прагматичке дистанце која постоји између два концепта која су доведена у везу у оквиру гротескног споја.

Кључне речи: гротеска, лепо, комично, хумор, смех, когнитивне науке, когнитивни оквир, утемељење, предромантизам, романтизам.

1. У раду *Гротеска као когнитивни феномен поетичког дискурса до предромантизма*, објављеном у часопису *Philologia Mediana* (MARKOVIĆ 2018) и замишљеном као први део студије о дијахронијском схватању гротеске, узели смо, као теоријско-методолошко полазиште за разумевање феномена гротескног, теорију когнитивног оквира, односно појам когнитивног оквира (FILMOR 2014). Когнитивни оквир, схваћен као релативно трајни ментални образац мишљења и разумевања, главни облик људског организовања/категоризације знања и искустава, чини се адекватним методолошким апаратом за структурирање (врло разноврсно схваћеног) појма гротеске, и то из два разлога. Пре свега, когнитивни оквир окупља око себе прототипична (централна) знања о једном феномену, што га чини рела-

1 olivera.markovic@filfak.ni.ac.rs

2 Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (уговор бр. 451-03-68/2022-14/200165).

тивно стабилном когнитивном структуром, без обзира на контекстуалне чиниоце који могу утицати на процес семиозе. Са друге стране, когнитивни оквир је ретко кад чврсто фиксиран; знања, искуства, очекивања окупљена око њега су расплинута и подложна надоградњама, померањима и променама. У нашем истраживању поетичких списа о гротески уочено је да постоје огромне разлике у схватању овог феномена од антике до савременог доба, те да је појам „значајно променио поље значења од свог конституисања у 15. веку", након чега постаје „ознака за естетичку категорију, тип сликовности, начин представљања, стил, структуру, а примењује се за означавање ових феномена у свим традиционалним формама уметности, као и за описивање носећих карактеристика појединих стилских формација" (MARKOVIĆ 2018: 119). Отежавајућа околност у истраживању представља и чињеница да се гротеска редовно дефинише на фону схватања *лепоте* (са атрибутима правилног, симетричног, уређеног), али без изједначавања са феноменом *ружног*, што је чини трансмодалитетом (CONNELLY 2003: 4), превасходно одређеним сопственом догађајношћу (THOMPSON 1972), односно, когнитивном реакцијом[3] реципијента у сусрету са истом. Имајући у виду конструктивистичку тезу о културолошкој условљености емоционалних реакција, наш је закључак да се одређење гротеске као когнитивног оквира може извршити само уколико се у први план стави прагматички ниво дате категорије[4], те да је потрага за инваријантношћу унутар датог когнитивног оквира адекватна једино онда када се узме у обзир то да когнитивни оквири/категорије према којима се гротеска одређује, као и когнитивни оквири/категорије које она укључује, нису инваријантне. Речју, иако синтаксички аспект гротеске увек подразумева јукстапозиционирање амбивалентних елемената, контекстуално варира који ће спој бити препознат као оштра амбиваленција и какве ће реакције такав спој изазвати (у том смислу може се говорити о „окидачима" преко којих се дати когнитивни оквир активира, као и о семантичко-прагматичкој дистанци која постоји између активираних когнитивних оквира изражених кроз један медиј). У наставку овог текста покушаћемо да опишемо синтакстички, семантички и прагматички ниво[5] категорије гротеске у епохи предромантизма и романтизма, те да укажемо на даље могућности истраживања проблема, у теоријском и литерарном дискурсу, посредством савремених когнитивносемантичких приступа.

2. Док се за епохе које почивају на класичном (калокагатијском) моделу лепоте може констатовати постојање отпора према категорији гротеске, маниризам и барок наговестиле су заокрет у том погледу – заокрет који ће у предромантизму и романтизму прећи у отворену афирмацију гротеске, виђену сада као централно обележје уметничког. Иако је веза између потоња два покрета и предромантизма и романтизма далека (барокна епоха на Западу превасходно је обнова религиозне

3 Гротеска понекад изазива пријатно изненађење, због чега се може препознати као хуморна појава. Са друге стране, гротеска се може препознати и као негативна појава, онда кад код реципијента изазове гађење или чак страх. Ово су само неки видови афективно-когнитивних реакција на гротескно.

4 Гротеска се може проучавати „искључиво у дијахронијском низу, у зависности од дискурзивних пракси које структурирају значење ове речи у конкретним епохама" (MARKOVIĆ 2018: 124).

5 При разликовању синтаксичког, семантичког и прагматичког нивоа знака ослањамо се на модел жанра Дејана Милутиновића (2012).

мистике, док се предромантизам посебно утемељује у идејама о природном човеку/племенитом дивљаку и варијантама деизма), у њиховом односу према гротески могуће је повући извесну паралелу. Аналогија је оправдана односом ових епоха према класичној концепцији лепоте и уметности. С тим у вези Волфганг Кајзер (Kajzer) исправно примећује да је гротеска добијала на важности у оним епохама „које више нису могле да верују у заокружену слику света и утврђени поредак ствари претходних времена [...] Уобличења гротескног су најгласнији и најсмисленији отпор сваком рационализму и сваком покушају систематизације мишљења" (KAJZER 2004: 263–264). Ова је тврдња утолико више занимљива уколико се узму у обзир могуће импликације – да ће на прелазу епоха гротескно у уметности бити учесталија појава, те да се гротеска може повезати за неким лиминалним жанровима попут пародије. Епохе у којима је, по Кајзеровом мишљењу, гротеска појава од изразите важности јесу 16. век, период *Sturm und Drang*-а и романтизма, као и модернизам.

И Умберто Еко (2007: 169) узима 16. век као прекретнички када је реч о класичном схватању лепог, указујући на пресудну улогу коју је у том погледу одиграо маниризам у сликарству, подређујући подражавање (као објективни стваралачки принцип) субјективним стваралачким начелима:

> Ako se pre govorilo o *maniru* da bi se ukazalo na stil određenog autora, a zatim i na učestalo, jednolično vraćanje prethodnim uzorima, sada se manirizam definiše kao doba u kojem umetnik, obuzet nemirom i „melanholijom", ne teži više lepoti kao podražavanju, već kao *izražajnosti*. Teoretičari manirizma iznose doktrinu Oštroumlja i *Ideje*, a unutrašnji crtež osmišljen u umu umetnika jeste iskazivanje, obdareno snagom demijurga, božanskog, koje u njemu obitava. Izobličenje je, dakle, opravdano, budući da predstavlja odbacivanje bezizraznog podražavanja i *pravila*, koja ne određuju *duh*, već se rađaju iz njega. (EKO 2007: 169).

Маниристичка субјективизација перспективе у складу са уметниковом неспутаном фантазијом, склоност ка бизарном, неправилном, искривљеном, отварају простор за гротеску.[6] Управо су такве новине у уметности најавиле и заокрет од ренесансне ка барокном типу осећајности. Према Валтеру Бењамину, суштина барокне осећајности почива на претпоставци да је свет простор перманентне катастрофе, у којем не постоји ништа извесно јер се ствари стално крећу између контрадикција, и да у складу са тим и субјективни идентитет постаје флуидан и заменљив идентитетима других бића или чак ствари (према: PERNIOLA 2005: 233).[7] Уколико је ренесансни човек, чврсто везан за класични модел лепоте, гротеску везивао или за чудовишно или за паганско и карневалско, барокни човек гротескну сликовност може тумачити само у вези са сопственом представом о свету који је изашао из равнотеже и у којем је суштина ствари у дубоком нескладу са њеном спољашњошћу: гротеска

6 „U slikarstvu manirizam razbija renesansne kompozicione strukture perspektive i srazmere, harmoničnosti i logičnosti, i uvodi kombinacije poremećenih odnosa, koji slici daju karakter predstava iz snova i vizija: pojedini predmeti su opisani s najvećom tačnošću i vernošću prirodi, ali su dovedeni u nestvarne odnose (stilski postupak groteske)." (ŽIVKOVIĆ 1992: 76).

7 „Заједно са идентитетом нестаје и јединство: све се расклапа и кида на безброј делова који могу да доведу до најдиспаратнијих комбинација. На том феномену се заснива барокна алегорија захваљујући којој сваки лик, која год ствар, ма каква ситуација, могу да значе ма коју другу [...]" (PERNIOLA 2005: 233).

је, дакле, адекватна представа таквог виђења и уметност барока се овим поступком обилато користи.

Међутим, теоријски дискурс 16. и 17. века не прати ову појаву у уметности. То, ипак, не значи да речи гротеска и гротескно излазе из употребе: напротив, управо тада у француској језичкој пракси долази до ширења фигуративног смисла придева *гротескно*, па се у речнику Академије из 1694. године ова лексема дефинише као *смешно, будаласто, екстравагантно, смешно допадљиво, комично, бурлескно* (KAJZER 2004: 31). Промена у схватању лепог и, у складу са тим, уклањање оштрих дихотомија између доживљаја предмета као уређеног/правилног/лепог и искривљеног/хаотичног/ружног, у 17. веку приближила је гротеску подручју хуморног и, у погледу уметничких жанрова, фарси, комедији дел арте и карикатури. У датом је периоду заправо дошло до битног померања у семантичком пољу когнитивног оквира за гротеску – манеристички субјективистичко-објективистички приступ гротески, виђеној сада као *одраз* објективне стварности, помера феномен од подручја чисте фантазије ка спољашњем свету, и управо то померање отвара простор да се гротескно схвати, у извесним случајевима, и као хуморно: „Ту се, дакле, *изгубила она нелагодност* везана за гротескно, сада оно изазива благи смешак. Оно што су естетике 20. века умеле још да кажу о том појму, заправо је представљало само понављање [...] праксе 17. века." (KAJZER 2004: 31, *подвукла О. М.*). Тако ће се у 18. и 19. веку о гротески као о естетској категорији, иако у донекле пејоративном значењу (као о облику ниже комике), говорити код Јустуса Мезера (*Harlekin oder die Verteidigung des Grotesk-Komischen*, 1761: *Харлекин или одбрана гротескно-комичног*), Ф. Т. Фишера (*Естетика*, 1857), Томаса Вајта (*A History of Caricature and Grotesque in Literature and Art*, 1865: *Историја карикатуре и гротеске у књижевности и уметности*), Џона Адингтона Симондса (*Caricature, the Fantastic, the Grotesque*, 1890: *Карикатура, фантастика, гротеска*), Хајнриха Шнеганса (*Geschichte der grotesken Satire*, 1894: *Историја гротескне сатире*) (THOMPSON 1972).

Даљи преображаји појма гротеска дешавају се на немачком културном простору, и њима се донекле прати горе поменута барокна линија. Култ осећајности, који је крајем 17. века у назнакама постојао у сензуалистичким естетикама, ескалираће у 18. веку, и то нарочито у немачкој култури. Заокрет у расположењу према Француској, који је често добијао облик отворене франкофобије, у немачким државицама почиње да се изражава и кроз опирање класицизму. На супротној страни од класицистичког укуса нашао се покрет *Sturm und Drang*, који истиче индивидуалност, снажне емоције и ирационалност природног човека, те као такав представља транзициони период према романтизму. Интересовање за гротеску у *Sturm und Drang*-у везано је за неколико момената. Гротеска је припадницима покрета

могла изгледати као одговарајући модус да се изрази стваралачки дух слободан од правила, отворен за широк размах маште и осећања, али и за критику рационалистичког духа европске цивилизације. Схваћена као поступак погодан да изрази субјективност људског духа, гротеска у романтизму постаје и ознака за начин функционисања људског ума („arabeska je najstarija i iskonska forma ljudske fantazije" – Schlegel 1992: 45)" (MARKOVIĆ 2018: 130–131).

Епоха обнавља интересовање за Шекспира, који постаје највећи узор писа-

ца тог периода. Епитет генијалности који почиње да се везује за Шекспирово дело сагледава се и у вези са жанровском хибридизацијом, због чега немачки песник Хајнрих Вилхелм вон Герстенберг (Heinrich Wilhelm von Gerstenberg) у вези са Шекспиром и може написати да „[о]н поседује све – сликама богат дух природе у миру и природе у покрету, лирски дух опере, дух комичне ситуације, па чак и дух гротеске – а најнеобичније је то да нико не може да каже да ово има мање, а оно више" (цитирано према KAJZER 2004: 51). Управо у вези са овим наводом Кајзер констатује да Вон Герстенберг не осећа потребу да објасни дистинкцију између духа комике и духа гротеске, те да је гротеска у овом периоду почела да се узима као естетска категорија (KAJZER 2004: 51–52).

Епоху романтизма карактерише умножавање дискурса о гротески; гротеска се измешта са маргиналне позиције, препознаје као суштинска карактеристика уметности, историјски ситуира и према њој се валоризују карактеристике различитих стилских формација. Један од најзначајнијих теоретичара епохе, Фридрих Шлегел, ставиће гротеску у централну позицију свог *Разговора о поезији* (1800). Расправа Виктора Игоа о природи књижевности у *Предговору Кромвелу* (1827) такође представља гротеску као одређујући феномен нове (и прогресивне) књижевности, истичући да гротеска, у синтези са узвишеним, као њој супротним полом, остварује висине античке књижевности и превазилизи их. Књижевник позног романтизма, Едгар Алан По, своју збирку приповедака из 1840. насловљава са *Арабеске и гротеске*, потврђујући да је гротеска једна од централних феномена читавог романтичарског периода. Гротеска постаје поетички амблем периода романтизма из неколико разлога. Наглашавањем важности гротеске романтичари се отворено супротстављају конзервативном мишљењу свог доба, и класичним узорима лепоте које то мишљење препознаје. Гротеска тако постаје начин да се истраже и искажу алтернативна искуства (CONNELY 2003: 1). Потенцијал који је у том смислу романтизам препознао у гротески може бити везана за њену нефиксираност, нестабилност, непредвидивост:

> Другим речима, гротеске се могу боље разумети као „транс–", као модалитети; боље се могу описати преко онога шта чине, него преко онога шта јесу. Можемо направити и корак даље и додати да се ови модалитети јављају у граничним подручјима и нигде више. Гротеска се дефинише тиме шта границама чини, кршећи их, спајајући, преливајући, дестабилизујући их. Једноставније речено, гротеска је биће границе и не постоји другачије осим у релацији према граници, конвенцији или очекивању. (CONNELY 2003: 4).[8]

Своју популарност у романтизму гротеска дугује управо способности да изазове широк круг емоционалних реакција код рецепијената – од радозналости, страха, осећања за узвишено, до смеха. Ирационалним спојевима у оквиру гротескног поступка разбија се конвенционална слика света и ступа се у подручје осећајно-

8 „In other words, grotesques may be better understood as "trans—", as modalities; better described for what they do, rather than what they are.We can go a step further to add that these modalities are at play on the bound- aries and nowhere else. The grotesque is defined by what it does to boundaries, transgressing, merging, overflowing, destabilizing them. Put more bluntly, the grotesque is a boundary creature and does not exist except in relation to a boundary, convention, or expectation."

сти и маште, а тиме и приближава, у очима апологета романтизма, *истинитијој реалности*. У неким од најважнијих жанрова романтичарске епохе (хорору, детективици) гротеска постаје незаобилазни елемент, носилац онога што ће С. Фројд (2010) касније одредити као осећај језе [Das Unheimliche] у књижевности (Е. Т. Хофман, Бонавентура, Жан Паул, Е. А. По). Управо је хорор литература допринела томе да се гротеска схвати у смислу у којем нам сугерише Кајзер (2004: 80): „Читалац треба да буде лишен сигурности своје слике света, као и осећања спокојства у склопу традиције и људске заједнице." Поједини мотиви који се данас обично схватају као гротескни (на пример, мотив присуства нељудског у људском свету) у „високу" књижевност улазе управо захваљујући поменутим жанровима.

Треба нагласити и то да је битна карактеристика гротеске романтичарског периода везана за наглашавање комичног елемента унутар гротескног споја. Ова карактеристика произлази и из сатиричне функције дате књижевности, која је требало да разобличи лажни морал и испразне друштвене конвенције, али и из романтичарске ироније као једне од кључних *естетичких* и *онтолошких* категорија епохе. Значења комичног, која је гротеска добила у 17. веку, пренела су се и у традицију 18. и 19. века, али тада се когнитивни оквир везан за овај појам богати новим значењима, због чега гротеска почиње да се поима као комплекс нових хетерогених елемената, страшног и смешног, узвишеног и ниског, преображавајући се, дакле, не само на семантичком, него и прагматичком плану. Према Михаилу Бахтину (1978: 47), преображај карневалског у камерно и, у складу са тим, редуковање карневалског смеха у облике хумора, ироније, сарказма, јесте суштинска карактеристика гротеске у романтизму: „Ovde se deklariše kontemplativni i univerzalni karakter smeha – obavezna odlika svake groteske – slavi se njegova *snaga koja oslobađa*, ali nema ni pomena o *preporađajućoj* snazi smeha, i zato on gubi svoj veseli i radosni ton" (1978: 47). У том смислу одржива је Кајзерова теза да гротеска увек подразумева елемент отуђености од света, јер смех може имати функцију уклањања нелагодности због неразумљивости онога што нам је пре било блиско и познато. Међутим, у оба случаја не треба искључити, као дистинктивни моменат епохе, романтичарски концепт ироније као средства трансцеденције.

Комични елемент у гротескном приказивању предмет је и утицајног предромантичарског текста *Harlekin oder die Verteidigung des Groteske-Komischen* Јустуса Мезера (Justus Möser). Мезер гротеску означава као естетичку категорију аутономног света комедије дел арте, што значи да он гротеску не сагледава са аспекта лепог или узвишеног, већ јој додељује специфичне законитости и критеријуме савршенства. Мезер издваја следеће карактеристике гротеске: химеричност (Бахтин химеричност тумачи као сједињавање разноврсних елемената – BAHTIN 1978: 44; према Кајзеровом мишљењу химеричност се односи на потенцирање ношења маски у комедији дел арте, чиме се људским делима дају животињска својства – KAJZER 2004: 49); хиперболичност (јер гротеска нарушава природне пропорције); карикатурални и пародијски елемент. Треба напоменути и то да иако је гротеска у овом раду смештена у подручје комике, Мезеру је стало до тога да одвоји гротеску и комедију дел арте од „нижих" облика комике. Специфичност естетичких категорија које су предмет његовог разматрања огледа се и у њиховој функцији, тачније, у изостанку

дидактичке функције: једина корист која се може извући из комедије дел арте и гротескног приказивања везана је за задовољење најдубље потребе душе *за радошћу*. На овај начин Мезер помера своју аргументацију према ирационалном у човековој природи, и тако у расправу укључује и схватања 18. века о природном човеку и о природном моралу.

За схватање комичног елемента у романтичарском поимању гротеске од великог је значаја и Жан Паулов (Jean Paul Friedrich Richter) *Увод у естетику* (1804). Немачки писац заправо и не користи термин гротеска, већ говори о тзв. „хумору који уништава", видећи деструктивни карактер овог облика хумора у његовој способности да обезвреди и обезличи све делове стварности и преведе их у нешто страно (аутор говори о „Welt-Verlachung", исмејавању целог света). Јасно је да такав смех има меланхолични карактер и да је у том смислу ослобођен карневалског момента који Бахтин везује за гротеску у народној култури. О овом типу хумора као сатанском Жан Паул каже следеће:

> Смех хумора није слободан; ту, штавише, „настаје онај смех у којем [...] постоји одређени бол". Једном меланхоличном народу (Енглезима) захваљујемо најбоље хумористе. Али највећи хумориста би био – ђаво. „Једну значајну идеју, идеју ђавола, један истински изокренути свет... могу да замислим као највећег хумористу и *whimsical man* (ћутљивог, каприциозног човека)..." (KAJZER 2004: 70–71).

И док Кајзер сматра да се испод разарајуће црте сатанског хумора налази позитивни аспект, јер разарање заправо јесте „скидање вела са стварности" и пут ка „идеји бескрајног" (KAJZER 2004: 72), Михаил Бахтин у Жан Пауловом схватању гротеске види само њен деструктиван карактер:

> Žan-Pol izvanredno shvata i razume univerzalni karakter grotesknih slika. „Humor koji uništava" nije usmeren na parcijalne negativne pojave u stvarnosti, nego na celu stvarnost, na čitav završen svet u njegovoj celini. Sve konačno, kao takvo, uništava se humorom [...] Ali njegova teorijska koncepcija zna samo za reducirani smeh (humor), lišen pozitivne snage što preporađa i obnavlja, i zato mračan i bez radosti. (BAHTIN 1978: 51–52).

На Жан Паулово схватање гротеске надовезује се већ поменуто дело Фридриха Шлегела, *Разговор о поезији*, организовано као низ расправа о књижевности који међу собом води група пријатеља. Иако се у *Разговору* заправо говори о арабески, јасно је да се реферише на гротеску:

> Da, taj veštački organizovani nered, ta dražesna simetrija protivurečja, to zadivljujuće večno smenjivanje entuzijazma i ironije, koje je prisutno čak i u najmanjim delovima celine, izgledaju mi već sami po sebi kao da su indirektna mitologija. Organizacija je upravo ista jer, konačno arabeska je najstarija i iskonska forma čovečje fantazije. (ŠLEGEL 1992: 45).

Арабеска је један од кључних појмова у другој расправи у спису, у Лодовиковом *Говору о поезији*. Лодовико постулира тезу да се поезија старих народа одликовала утемељеношћу у митологији као у „материнском тлу". Митологија, означена овде као „уметничко дело природе" (1992: 44), јесте извор и фактор кохезије поезије

старих; штавише, митологија и поезија су у старо доба биле јединствене и неодвојиве (1992: 40). Разлог за то је свепрожимајући мистични дух, који повезује хаотичност света и људску фантазију, а резултат тога је „најузвишенија лепота", односно „лепота и поредак хаоса [...] таквог који очекује само додире љубави како би се развио свет хармоније" (1992: 40). Стара митологија била је непосредни одраз природе јер је производ фантазије човечанства у његовој младости и невиности. Савремени човек је, са друге стране, обескорењен, јер не може пронаћи задовољење у митологији, будући да је у дисконтинуитету са природом. Отуда се јавља „аналитичка поезија", која се само условно може назвати поезијом будући да није пророчка: пророчки карактер поезије долази од склада човекове осећности и мисаоности. Отуда нова митологија, која ће бити извор нове поезије, треба бити сачињена од „најскривенијих дубина духа". Оличење ове обнове види се у идеализму, који је истовремено и излажење из ограничености људског духа и враћање на њега кроз стваралачки акт, те је стога спој идеалног и реалног. Међутим, ова синтеза на плодно тле наилази тек у поезији, која има способност оживотворења будући да почива на љубави и фантазији, као виду наслућивања скривених основа света у појединачном. Стара митологија и романтичарска поезија, као пример нове митологије, одликују се способношћу да се уочи „оно највише" путем усклађивања и преображавања хаотичног (1992: 44). Природа реалности је у диспаратности, али управо та диспаратност одговара природи фантазије која је садржана у „лепом нереду", „исконском хаосу људске природе" (1992: 45). Гротеска је овде означена као најстарија форма људске фантазије, те самим тим и основ сваке „више" уметности. Оваква улога гротеске лежи у њеној способности да уочи противуречности и прозре кроз њих, организујући их у виши ред, односно, превазилазећи путем „наивне дубокомисаоности" (путем пророчке снаге контемплативног духа удруженог са љубављу и израженом кроз фантазију) „привид изопаченог и безумног или глупог и тупоглавог" (1992: 45). Као таква, *права* романтичарска поезија увек показује ведрину и лепоту устројства света. С тим у вези, Кајзер уочава да Шлегеловим дефиницијама арабеске недостаје „осећање безбедности, понорности и престрављености које се јавља у тренутку суочења са чињеницом да се руши свет заснован на одређеном реду и устројству" (2004: 66). Као што је већ раније истакнуто, Кајзер гротеску дефинише у границама модернизма, те је оваква опаска сасвим тенденциозна. Шлегелово одређење гротеске Кајзер везује за „мешање хетерогених елемената, збуњеност, сметеност, фантастично" (KAJZER 2004: 66) – међутим, не постоји ништа налик „отуђењу света", јер романтизам претпоставља свет који је уређен (*хармонија сфера*) и који се може наслутити, осетити, открити путем осећања и интуиције, односно, напуштања увређених перспектива цивилизације у име истинског реда. Управо зато Кајзер допуњује своју опаску: „За Фридриха Шлегела се у осећању нелагодности обелодањује најдубља загонетност бивствовања, *па самим тим појам добија други садржај*" (2004: 66, *подвукла О. М.*). Другачији садржај, дакле, произлази из другачијих онтолошких и епистемолошких претпоставки романтичарске епохе; али уколико су садржај и рецепција феномена другачији, чак и ако његова синтакса није, то значи да је дошло и до промене у схватању природе феномена. Другим речима, дошло је до промене дискурзивне праксе, дакле и до промене прагматичког аспекта датог когнитивног оквира, а самим тим

и до промене очекивања о ономе што је лепо, узвишено, племенито и истинито. С тим у вези, Шлегел ће у трећој расправи свог *Разговора* истаћи да арабеска, као „оштроумна игра слика" *нужно* изазива задовољство и да је она блиска усхићењу које читалац осећа због Стерновог хумора (1992: 55). Поред тога, Шлегел истиче да је суштинска одлика романтизма, не као епохе него као феномена трансисторијског карактера, отелотворена у „генију целине" (1992: 74), обједињењу „античког и савременог" (1992: 75). Романтичарски песник се заправо игра иронијом, фантастиком и парадоксом, чиме демонстрира своју стваралачку слободу.

У не тако похвалном тону о гротески говори Семјуел Тејлор Колриџ.[9] За Колриџа гротеска није ни у каквој вези са узвишеним у уметности, већ управо супротно – гротеска је ознака за ниже функције уметности јер нема способност да морално делује, већ само да креира сензацију. При дефинисању духовитог, смешног и хуморног као облика интелектуалних операција које почивају на проналажењу сличног у различитом[10], Колриџ уочава и један облик *лажног хумора* који почива на поступку јукстапозиционирања елемената. Операција само привидно проналази сличност међу диспаратним елементима, што за резултат има спојеве који су окарактерисани као бизарни или чудни: „Када се речи или слике ставе у необичне јукстапозиције место да се повежу, и уколико се тако поставе само због необичности јукстапозиције – онда имамо посла са чудним или гротексним […]" (COLERIDGE 1914). Оно што је занимљиво јесте то да Колриџ Раблеов хумор одређује као прави (морални и узвишени), *негротескни* хумор. У литератури је већ примећено да је управо овим предавањем Колриџ скренуо пажњу каснијих критичара на могућност *узвишености гротеске* (HAAR 1983: 3–4).

На споју гротескног и узвишеног инсистира Виктор Иго у свом *Предговору Кромвелу*. Иго сматра да је гротеска постојала одвајкада, али да је тек са доласком хришћанства она могла у пуној мери изражена јер тек хришћанство признаје дистинкцију између душе и тела (1979: 320). С обзиром на то да је полазна тачка песништва увек религија, разликовање душе и тела отворило је хоризонте естетском виђењу стварности у смислу да се космос сада сагледава као спој супротних елемената, лепог и ружног, наказног и љупког, гротескног и узвишеног, зла и добра, светлости и таме, уз констатацију да није лепо све што је људско (1979: 320). Уметност новог века обилато треба користити гротеску као свој извор.

Иго гротески додељује неколико функција. На првом месту, гротеска има важну улогу у рецепцији естетског дела јер контрастрирањем према узвишеном разбија монотонију и омогућава да се узвишено препозна у пуној мери.[11] Иго овим понавља тезу браће Шлегел према којој лепота представља јединство разноликости,

9 Реч је о предавању које је 1818. године песник одржао о Раблеу, Свифту и Стерну.

10 Колриџова теза да се идеје јављају и удружују по сличностима и разликама заправо је била добро позната његовим слушаоцима: Колриџ овде понавља тзв. теорију психолошког асоцијанизма, која је била широко раширена на англосаксонском културном подручју у другој половини 18. века и која представља прелаз између емпиризма Џона Лока и романтизма.

11 „Ona sveopća ljepota koju je antika svečano prosipala na sve imala je nečeg jednolična; isti dojam, stalno ponavljan, može naposljetku zamoriti. Kada se uzvišeno slaže na uzvišeno, izazivlje suprotan dojam, pa ćutimo potrebu da se od svega odmorimo, čak i od lijepoga. Čini se da je groteskno, naprotiv, trenutak predaha, cilj uspoređenja, polazna točka od koje se uzdižemo prema lijepom sa svježijim i bodrijim opažajem." (HUGO 1979: 321).

те да је манифестација праве лепоте видљива у иронији као самосвести песника који се поиграва ограниченошћу сопствених могућности, а која је транспонована у уметничко дело. Сукоб између песника и света и сукоб у самом песнику, утемељен у базичној опозицији душа – тело, постаје врховни принцип поезије новог доба. Овај принцип своју пуну афирмацију добија у драми, и нарочито у комедији, као доминантном жанру епохе. Врхунац нове уметности Иго проналази у Шекспиру: „Shakespeare, to je Drama; drama, koja istim dahom stapa groteskno i uzvišeno, strašno i lakrdijaško, tragediju i komediju, drama je pravi značaj trećeg razdoblja pesništva, suvremene književnosti." (1979: 322).

Управо је у споју контрастног садржана друга битна димензија Игоовог одређења гротеске, којим је овај феномен померен „у близину ружног, којег у поређењу са *једним* лепим има хиљаде врста" (KAJZER 2004: 75)[12]. Функција овог аспекта гротеске је у приближавању уметности и реалности. Препознавши истину света захваљујући хришћанству, савремени песник може истинитије приказати стварност („U drami [...] sve se povezuje i izvodi kao u stvarnosti" – HUGO 1979: 323). Дакле, за Игоа гротеска није само естетичка категорија, већ постоји и у свету око нас (THOMPSON 1972).

До средине 19. века, дакле, усталила су се два виђења гротеске – оно према којем гротеска стоји у рангу са узвишеним, и оно према којем гротеска представља нешто грубо, вулгарно, ружно. Оба схватања присутна су у делу *Камење Венеције* (*The stones of Venice*, 1851–1853) викторијанског писца Џона Раскина. Раскин разликује два типа гротеске: племениту или праву гротеску и простачку или лажну гротеску. Племенита гротеска омогућава да схватимо човекову несавршену и трагичну природу, она нас упућује на истинитост света; лажна гротеска нас затвара у самовољу и упућује на фриволности. Да ли ће произведена гротеска бити прве или друге врсте зависи од уметника: у рукама племенитог и спиритуалног човека (на пример, Дантеа), могуће је помоћу гротеске створити највише облике уметности (THOMPSON 1972). Други тип гротеске нарочито је присутан у архитектури Венеције (у њеним готским грађевинама и у зградама из периода ренесансе) и јасан је знак за колапс друштвених вредности у граду.

Када је реч о структури гротеске, Раскин инсистира на комбинацији смешног и ужасног унутар ње, при чему је овај потоњи елемент у ауторовом тумачењу повезан са оним трагичним у људској ситуацији. Комични елемент може бити схваћен као резултат нагона за игром, јер је за Раскина јака жеља за игром, инвенцијом и манипулацијом увек почетни импулс за стварање гротеске (THOMPSON 1972). Притом, наглашава Раскин, то што је гротеска увек амбивалентне природе не имплицира нужно равнотежу између њених конститутивних елемената. Ово друго, можемо додати, пре би одговарало категорији хумора, онако како хумор схвата Ар-

12 Кајзер, међутим, сматра да Иго, ставивши у први план контраст, није успео да у потпуности одреди природу гротеске будући да је контраст „неодређени структурални принцип и може да има различита значења" (KAJZER 2004: 77–78). Он, наиме, сматра да Игоови примери за гротеску уопше не доказују његову тезу о споју гротескног и узвишеног, нити тезу о комичном аспекту гротескног споја, већ управо неразрешивост и неугодност контраста, садржану у продору нељудских сила у простор људског (KAJZER 2004: 77).

тур Кеслер (KOESTLER).[13]

Кратко ћемо се осврнути још и на Шарла Бодлера, који, иако се јавља „u osvitu episteme modernizma" (PERIŠIĆ 2012: 105), показује да је предромантичарски и романтичарски поетички дискурс о гротески извршио снажан утицај на схватања хумора и смеха и код писаца друге половине 19. века. Пре свега, Бодлерова начелна склоност да о свету промишља као о споју поларности добила је одраз и у његовој формулацији смеха као изразу „dvostrukog osećanja, ili protivurečnog" због чега „dolazi do grča", као о појави која је ђаволска, и стога дубоко људска (BODLER 1979: 232, 229; нав. према PERIŠIĆ 2012: 106). Смех се у Бодлеровој визури може довести у везу са романтичарском иронијом, јер је за њега смех истовремено „znak i beskrajne veličine i beskrajne bede, beskrajne bede u odnosu na apsolutno biće čiji je zametak, a beskrajne veličine u odnosu na životinje. Iz stalnog sudaranja tih dveju beskrajnosti razvija se smeh" (BODLER 1979: 229; нав. према PERIŠIĆ 2012: 106). Одавде произлази Бодлерово разликовање двају типова смеха – оног који је одређен осећањем супериорности према другом човеку (одраз првог пола, тј. „znak beskrajne bede") и оног који је усмерен на животиње/природу (и стога блиско „nevinom životu i apsolutnoj radosti" – 1979: 233; нав. према PERIŠIĆ 2012: 108), али и повезан са гротеском. „Apsolutno smešno izraz je radosti [...] Ali, takav smeh nije samo stvar prirode. Postoje i umetnički oblici smešnog koji nisu opterećeni zapažanjem slabosti ili nesreće bližnjih. To je smeh izazvan groteskom." (PERIŠIĆ 2012: 107–108).

Паралела између Бодлеровог схватања смеха и гротеске и Мезеровог, Иговог и Раскиновог виђења гротеске као двозначног феномена чини се јасном; она потврђује да се од епохе барока, а нарочито предроматизма, у европској култури гротеска види као средство демаскирања стварности (а не њеног искривљавања) и да се све чешће ставља у близину категорије смешног, те да се управо на фону овог односа према гротески може пратити и постепено померање европске културе од класичних естетичких идеала ка онима модерне провинијенције.

3. У овом раду пратили смо промене у схватању феномена гротеске у поетичким дискурсима предромантизма и романтизма, посебно указујући на два момента: 1. у датим периодима долази до напуштања нормативистичке естетике и класичних образаца лепог, што отвара простор да се гротеска схвати у афирмативном кључу и у вези са новим друштвеним, и не само друштвеним, функцијама уметности; 2. феномен гротеске се доводи у везу са хумором – и то не увек са нижим облицима хумора (нпр. гротеска као средство трансцеденције, посебно у вези са романтичарском иронијом). Док је пре 18. века когнитивни оквир за гротеску био ближи категорији ружног и опониран категорији за лепо, напуштање ригидних естетичких правила и, у том смислу, све флуидније схватање лепоте, помера овај

13 „Образац који је у основи обе приче је *схватање ситуације или идеје, Л, у два самоодржива, самодоследна, али обично некомпатибилна оквира референце, M1 и M2* (слика 2). Догађај Л, у којем се дати оквири укрштају, такав је да симултано вибрира на две различите таласне дужине [...] Све док необична ситуација траје, Л није само повезан са једним асоцијативним контекстом, него је *бисоциран* са два. (KOESTLER 1976: 35). [„The pattern underlying both stories is *the percieving of a situation or idea, L, in two self-consistent but habitually incompatible frames of reference, M1 and M2* (Fig. 2). The event L, in which the two intersect, is made to vibrate simultaneously on two different wavelenghts ...] While this unusual situation lasts, L is not merely linked to one associative context, but *bisociated* with two."].

когнитивни оквир ка категорији узвишеног. Притом, синтакса датог когнитивног оквира не доживљава значајне преображаје кроз епохе: она увек подразумева постојање најмање два амбивалентна – инконгруентна – елемента доведена у блиски однос. Међутим, простор за промишљање гротеске у дијахронијском следу пружају нам друга два аспекта категорије, семантички и прагматички аспект, на којем је очито – у периоду од нешто више од два века – дошло до значајних промена, а које смо покушали да доведемо у везу са ширим променама које ова столећа доносе у погледу онтолошког, епистемичког и естетичког односа према стварности. Промена епистеме одредила је и какви ће спојеви бити препознати као гротескни и какве ће когнитивно-афективне реакције такви спојеви произвести код припадника епоха(е). У том смислу гротеска може бити одлично полазиште за дијахронијска проучавања не само поетичких идеја, већ и других друштвених категорија, и то на плану семантичко-прагматичке дистанце коју припадници појединачних епоха препознају у конкретним гротескним појавама. С тим у вези се као предмет проучавања намеће и феномен хуморног – што није ни чудно уколико се као теза прихвати да синтаксички аспект категорије гротеске, баш као и хумора почива на неком типу инконгруенције у остваренom (вербалном, визуелном итд.) споју. Међутим, за разлику од хумора, гротеска инсистира на оштрој дискрепанцији између поређених феномена и, чешће него хумор, своје ефекте заснива на спацијалној димензији таквога споја (код хумора је темпоралност наглашенија). Типичан пример може бити уметничка слика која се препознаје као гротескна: овде је гротескна инконгруенција изражена одједном, без постојања скривеног значења које ће се реципијенту *неочекивано* открити и које ће показати да у случају појединачне слике две интерпретације заиста могу егзистирати на „двема таласним дужинама". Са друге стране, уколико моменат изненађења у вези са гротеском постоји, тај ће моменат вероватно бити препознат као ефекат Das Unheimliche. Поред тога, хуморну инконгруенцију најчешће уоквирује ситуација коју реципијент схвата као сигурну, разиграну, опуштајућу, док код гротеске то обично није случај. То може бити разлог због којег су поједини теоретичари сматрали да гротеску треба довести у везу са „озбиљним" сферама уметности или да треба направити разлику према „нижем" хумору; то такође може бити разлог због којег се гротеска почела доводити у везу са ефектом страха. Истовремено, уколико прихватимо тезу да и хумор и гротеска представљају когнитивне мегаоквире који су уређени по принципима расплинутих скупова, дозвољавамо да наше анализе препознају ситуације у којима гротескно јесте и хуморно, што је дијахронијско истраживање поетичких дискурса у овом раду и показало.

Даља истраживања гротеске у вези са ширим епистемичким карактеристикама једне епохе може ићи у најмање два правца – у правцу проширења корпуса истраживања (окренути се, на пример, уметничким текстовима који су припадници једне епохе доводили у везу са гротеском) и у правцу обогаћења методолошких перспектива на којима се таква истраживања заснивају. У том смислу овде ћемо поменути апликативност модела вишеструко утемељене семантике (*multi-level grounded semantics*) Михаила Антовића (ANTOVIĆ 2016, 2021)[14] при промишљању семантич-

14 Модел полази од у когнитивним наукама широко прихваћене тезе да су наши концепти утеловљени (*embodiment*, *embodied cognition*), тј. да је наша когниција утемељена у нашој телесности, те да процес семиозе зависи од бројних, али у дискурсу неексплицираних, контекстуалних претпоставки

ко-прагматичке дистанце између два елемента (делова когнитивних оквира или читавог оквира) који су доведени у гротескни спој. Будући да је један концепт најчешће везан за неколико нивоа утемељења, могуће је претпоставити (уз, дакако, извесне ограде) две ствари: 1. концепти који су у конкретном случају стављени у неки напоредни однос пре ће бити препознати као инконгруентни и, евентуално, гротескни, уколико је њихова дистанца на онтолошкој оси утемељења већа, тј. уколико су они везани за различите нивое утемељења; 2. у случају да су два концепта примарно везана за исти ниво утемељења, препознавање датог споја као инконгруентног (и гротескног) јесте резултат секундарне дистанце на онтолошкој оси утемељења, тј. последица тога што су ти концепти секундарно везани за оне нивое утемељења између којих постоји већа дистанца. У потоњем случају истраживање инконгруенције и гротеске мора ићи у правцу разматрања ширих контекстуалних претпоставки које одређују конкретне категорије за припаднике једне епохе. Речју, феномен гротеске отвара огроман простор за проучавање не само естетичких феномена, у синхронији и дијахронији, већ представља и један од алтернативних путева за проучавање природе људске когниције – онога шта смо били и онога шта јесмо.

Цитирана литература

ANTOVIĆ, Mihailo. „Multilevel grounded semantics across cognitive modalities: Music, vision, poetry." *Language and Literature*, 2021, 30(2): 147–173. <https://www.academia.edu/45599936/Multi_Level_Grounded_Semantics_Across_Cognitive_Modalities_Music_Vision_Poetry>. 24.3.2021.

BAHTIN, Mihail. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse.* Preveli Ivan Šop i Tihomir Vučković. Beograd: Nolit, 1978.

COLERIDGE, Samuel Taylor. *Coleridge's essays and lectures on Shakespeare and some other old poets and dramatist*. <https://archive.org/stream/coleridgesessays00cole/coleridgesessays00cole_djvu.txt>. 10. 7. 2017.

CONNELLY, Frances S. (ed.). *Modern art and the grotesque*. <http://digitalarts.bgsu.edu/faculty/cjoritz/Fall10/artc2210_1/images/modern%20art%20and%20the%20grotesque.pdf>. 16. 5. 2017.

EKO, Umberto. *Istorija ružnoće*. Prevele Danijela Maksimović i Dušica Todorović Lakava. Beograd: Plato, 2007.

FILMOR, ČARLS. „Semantika okvira". Семантика оквира". RASULIĆ, Katarina i Duška Klikovac (ur.). *Jezik i saznanje (hrestomatija iz kognitivne lingvistike)*. Prevod Predrag Niketić i dr. Beograd: Filološki fakultet, 2014, str. 73–104. [orig.] Филмор, Чарлс. „Семантика оквира". РАСУЛИЋ, Катарина и Душка Кликовац (ур.). *Језик и сазнање (хрестоматија из когнитивне лингвистике.* Превод Предраг Никетић и др. Београд: Филолошки факултет, 2014, стр. 73–105.

FREUD, Sigmund. *Pojam jeze u književnosti i psihologiji (1919).* Zagreb: Scarabeus naklada, 2010.

HAAR, Maria. *The Phenomenon of the grotesque in modern southern fiction (some aspects of its form and function).* <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:643431/FULLTEXT02.

и знања. М. Антовић предлаже да се ове контекстуалне претпоставке схвате као делимично хијерархијски структуриране дуж онтолошке осе уземљења (замишљене осе утемељења која контролише процес конструкције значења), разликујући шест нивоа утемељења: физиолошки, сликовносхематски, афективни, концептуални, елаборирани културолошки и индивидуални ниво. Значајно је поменути и то да нижи нивои овако замишљене структуре делимично ограничавају процес семиозе на њеним вишим нивоима.

pdf>. 12. 6. 2017.

HUGO, Victor. „Predgovor 'Cromwellu'". BEKER, Miroslav (prir.). *Povijest književnih teorija (od antike do kraja devetnaestog stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979, str. 315–332.

KAJZER, Volfgang. *Groteskno u slikarstvu i pesništvu.* Novi Sad: Svetovi, 2004. [orig.] КАЈЗЕР, Волфганг. *Гротескно у сликарству и песништву*. Нови Сад: Светови, 2004.

KOESTLER, Arthur. *The act of creation: with a new preface by the author.* 2nd ed. London : Hutchinson, 1976.

MARKOVIĆ, Olivera. „Groteska kao kognitivni fenomen poetičkog diskursa do predromantizma", *Philologia Mediana*, br. 4, god. 4, str. 119–134. [orig.] МАРКОВИЋ, Оливера. „Гротеска као когнитивни феномен поетичког дискурса до предромантизма", *Philologia Mediana*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

MILUTINOVIĆ, Dejan. *Istorijska poetika detektivske priče (doktorska disertacija).* Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, 2012.

PERIŠIĆ, Igor. *Uvod u teorije smeha (kratak pregled teorija smeha od Platona do Propa).* Beograd: Službeni glasnik, 2012.

PERNIOLA, Mario. *Estetika dvadesetog veka.* Prevele Drenka Dobrosavljević i Marija Radovanović. Novi Sad: Svetovi, 2005. [orig.] ПЕРНИОЛА, Марио. *Естетика двадесетог века*. Превеле Дренка Добросављевић и Марија Матић Радовановић. Нови Сад: Светови, 2005.

RASKIN, John. *Stones of Venice*. <https://paesaggisensibili.files.wordpress.com/2016/09/ruskin_-the-stone-of-venice.pdf>. 30. 5. 2017.

ŠLEGEL, Fridrih. *Razgovor o poeziji*. Beograd: Rad, 1992.

THOMPSON, Philip. *The grotesque*. <http://davidlavery.net/grotesque/major_artists_theorists/theorists/thomson/thomson.html>. 30. 5. 2017.

ŽIVKOVIĆ, Dragiša (ur.). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit, 1992.

Olivera S. Marković

GROTESQUE AS A COGNITIVE PHENOMENON OF POETIC DISCOURSES UNTIL PRE-ROMANTISISM

Following our research on the apprehension of the notion of grotesque from antiquity to pre-Romanticism (Marković 2018) and starting from the thesis that the nature of the phenomenon under scrutiny is pragmatically conditioned, i.e. that a diachronic investigation will not give the same answer to the question of what the given category is, we approach the phenomenon from the position of cognitive sciences, and define it as a cognitive frame modeled by factors of different levels (syntactic, semantic, pragmatic). We define the grotesque as a liminal phenomenon shaped by its difference towards the historically changeable category of beauty, or ugliness, that is, which makes the type of eventfulness (the emotional reaction) it produces variable as well. Thus, we conclude that even though the invariance of the given category may be discussed in relation to its syntactic, semantic and pragmatic levels, none of those levels are strictly fixed, which makes the category open and contextually dynamic. The paper pays special attention to the relations between the grotesque and the humor, as well as to the possibilities of studying this relation in the diachronic context. At the end of the paper, we point out some possibilities of investigating the grotesque and the humor in their relation to the incongruity and point to the Multi-level grounded semantics (Antović 2016, 2021) as an alternative methodological apparatus that may be utilized in a search for a deeper understanding of the semantic and pragmatic distance that exists between the two concepts of a grotesque joint.

Keywords: grotesque, beauty, comical, humor, laughter, cognitive sciences, cognitive frame, grounding, pre-Romanticism, Romanticism.

Оригинални научни рад
УДК 821.163.41.09-32 Станковић Б.
Примљен: 12. јануара 2022.
Прихваћен: 4. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.08

Јелена Д. Стојковић Стојанов*
Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“
Факултет за славистику
Катедра за словенске књижевности
Студент докторских академских студија

НАЧИНИ УМЕТНИЧКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ МУШКОГ ИДЕНТИТЕТА У ПРИПОВЕТКАМА БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

У раду се указује на појам и схватање идентитета. Рад нуди потенцијалну класификацију мушког идентитета. Представљање мушког идентитета остварено је преко пожељног модела и одступања од пожељног модела мушког идентитета. Таквој категоризацији одговара подела на нормативни и алтернативни модел. Мушки ликови се посматрају кроз улоге које се остварују на плану приватног и јавног патријархата. Изградња мушких ликова у приповеткама Борисава Станковића остварена је преко широког дијапазона мотива. Праћење техника, начина изградње и заступљености мотива у функцији је ближег одређења различитости мушког идентитета. Анализа одабраних карактерних особина мушких ликова указује на постојање различитих идентитета који се могу груписати око нормативног идентитета и алтернативних идентитета. Сагледавање мушких ликова и њихова међусобна компарација вршена је у циљу приказивања могућих начина изградње мушког идентитета у приповеткама Борисава Станковића.

Кључне речи: мушки идентитет, приповетке Борисава Станковића, нормативни и алтернативни модели идентитета, конструкција идентитета

О идентитету, моделима идентитета и конструкцији мушког идентитета

Да бисмо могли разматрати начине изградње мушког идентитета неопходно је најпре сагледати значење појма идентитет. Покушавајући да објединимо различите теорије и приступе, издвојили смо запажање Сузан Стенфорд Фридман о идентитету. Идентитет је релационо конструисан разликом у односу на другог. Поистовећивање са групом засновано на роду, раси или сексуалности, зависи од бинарног система „ми“ насупрот „њима“, при чему разлика у односу на другог дефинише групу којој неко припада. Обрнуто, идентитет сугерише и истост, као у речи идентично. Идентитет подржава неки облик заједништва, неки заједнички терен (STENFORD FRIDMAN 2005: 107).

Када имамо на уму мушки идентитет у књижевном делу Борисава Станковића треба споменути да се класификација може вршити према пожељном моделу и одступању од пожељног модела[2]. Пожељни модел мушког идентитета почива на

* jelenast.stojkovic@gmail.com

2 Пожељни модел и одступање од пожељног модела је термин који користи Бојан Чолак. Видети:

патријархалном идеалу мушкости. Патријархални идеал мушкости променљива је категорија која варира у односу на време и средину. Стога патријархални идеал мушкости посматрамо у контексту просторне и временске локализације стваралаштва Борисава Станковића. Патријархална заједница тог периода конципирана је на правилима, обавезама, захтевима и патријархалним стандардима уз дубоку испреплетеност са традицијом и наслеђем. Сваки мушки лик који оствари процес асимилације у датој патријархалној средини, прихваћен је од патријархалне заједнице и његова мушкост препознаје се као пожељна.

„Од тога колико је мушкарац успевао да прихвати (...) стереотипе као сопствену природу, зависила је његова друштвена прихваћеност. Једно од главних обележја мушкарца била је дисциплина у сваком тренутку... Страх од искључења из света мушкараца, од тога да не изгуби поштовање и дивљење заједнице, да му се не порекне мушкост, достојност родне улоге, узроковао је да је мушкарац чинио све што се од њега захтевало“ (ČOLAK 2008: 488).

Свако неиспуњење обавеза или несагласност са оним што је прописано као патријархални идеал мушкости, води ка одступању од пожељног модела. Узроци и разлози који доводе до немогућности асимилације мушког лика са очекиваним, патријархалним идентитетом многоструки су и бројни.

Чолакову поделу на пожељни модел и одступање од пожељног модела, можемо означити као поделу на нормативни и алтернативни модел. При том треба нагласити да се нормативни модел идентитета посматра као референтни патријархални идентитет, док алтернативни модел идентитета представља сва одступања од очекиване референтне вредности патријархалног мушког идентитета. Како не постоји јасна граница која би указивала да је нешто искључиво нормативни, а нешто алтернативни, определили смо се да демаркациона линија буде патријархат. Све што излази из оквира патријархалне законитости, сматра се алтернативним. Алтернативни модел рађа различите скрајнуте, маргинализоване, рањене мушке идентитете. Зато говоримо о алтернативним моделима јер у себи окупљају све различитости и сва одступања од нормативног, утврђеног модела. Када, пак, говоримо о нормативном моделу, говоримо у једнини. Подразумева се да је то један модел идентитета који је постојан и утврђен и који је у складу са патријархалном заједницом и њеним вредностима.

Начин изградње мушког идентитета зависи од улога које књижевни лик остварује у јавном и приватном патријархату. Јавни и приватни патријархат стоје у опречном односу.[3] То се најбоље може репрезентовати посматрањем одређеног лика и у сфери јавног и у сфери приватног. Улоге које књижевни ликови реализују у сфери јавног пролазе строгу критику јавности. Стога не може бити речи о уступцима и повлађивању. Уступци и одређена ослобађања допуштени су, донекле, оном сегмен-

Чолак, Б. (2013). Модели представљања патријархалног друштва у прози српске модерне, Београд. Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

3 Мисли се на конвенционално схватање у коме су политика, заједница, држава увек у домену јавног, а кућа, породица, сексуалност увек у домену приватног. „Односи између породица су искључиво мушки, док су односи унутар породица, изузев оних из еротске сфере, дати као искључиво женски, при чему се појам мушко повезује са практичном, материјалном страном, а појам женско са емоционалном, родственичком страном живота.“ (Деретић, Јован. Српски роман 1950-1800, Београд, Нолит, 1981, стр. 214).

ту књижевног лика који се односи на приватно. Често и у приватности породице, и у приватности куће не долази до јасније промене слике идентитета. Најчешће је само реч о спознаји незадовољства датим стањем. Праве промене нема нити јој се тежи. Помиреност са оним што је дато остаје високо укорењено и од тога се не одступа. Један од разлога, по мишљењу Зорице Томић, јесте лојалност групи (уместо себи) која постаје извор моралног задовољства. У контакту са институцијом, индивидуа је принуђена да јој се подреди како би, превасходно преко категорије припадности, потврдила своје постојање (TOMIĆ, Z. 2007: 102).

Један од начина изградње идентитета у прози Борисава Станковића заснован је на репресивним механизмима који воде ка дестабилизацији и несигурности јединке. Тако је уочљива слика деградације појединачног идентитета зарад стварања колективног идентитета. У прилог томе иде и чињеница да дислоцирање јединке од породичног центра није допуштено.

Изградња идентитета базирана је на мањој или већој идентификацији са географском законитошћу. У обзир се мора узети и утицај географског простора на чињеницу фаворизације одређених идентитетских конституената. „У питању је ситуациони приступ идентитету који подразумева да се идентитет мења у односу на географски простор“ (STEVANOVIĆ 2014: 21). Стога водимо рачуна о географском локалитету јужне Србије, али и о отоманском утицају који је оставио дубоки траг на становништво крајњих јужних крајева. Свакако да локално оставља свој траг при посматрању и анализирању изградње идентитета у прози Борисава Станковића. Једна од карактеристика изградње локалног, патријархалног, колективног идентитета јесте и потцењивање и деградирање свега онога што се не сме желети и не сме имати. У том ниподаштавању проналази се даљи смисао бивствовања. Управо је то свесно или несвесно обезвређивање један од начина књижевне конструкције идентитета.

Разматрање техника и начина изградње мушког идентитета у нераскидивој је вези са анализом патријархалне породице. Генеза патријархалне породице открива један управљачки систем који се одликује нефлексибилношћу, ригидношћу, дисциплином. Иста очекивања има и од својих чланова.

> „...патријархална култура држи до слике о себи која се формира у колективу; у патријархалној култури је од истине важније шта ће свет рећи, а битна улога у форматирању конвенција на којима патријархална култура почива (јер свака почива на неким конвенцијама) припада колективу“ (AHMETAGIĆ 2010: 540).

С тим у вези наводимо став да „нема друштва без чврсте структуре, макар она била и веома једноставна. Нема друштва уколико међу члановима не постоји свест о припадништву истој групи“ (ORTEGA I GASET 1998: 44).

При сагледавању начина конструисања идентитета битна је и перспектива из које се сагледава патријархална нормалност. Веома је мали број књижевних ликова који су спремни да се одрекну патријархалног схватања нормалности зарад љубави. Углавном је Станковић представљао ликове који не устају против донетих одлука. Могу жалити, бити незадовољни, али та њихова патња је тиха патња патријархално орјентисаног човека. Оно што је забележено јесте да нагло устајање прати нагли прекид и повратак на нормалу. Постоје ликови који, пропустивши прилику за

реализацију љубавног и брачног живота, покушавају да надокнаде изгубљено када им се укаже могућност. Покушај, наравно, не значи и реализацију, али боље осветљава уметнички поступак изградње идентитета.

Реду мотива који доприносе конструисању књижевног идентитета можемо прикључити и мотив слабости, или недовољне решености да се одређена замисао оствари до краја. Свакако да слабост своје упориште проналази у мотиву страха који води, између осталог, и ка пасивности. Често је страх толико изражен да паралише било какву активност. Страх од грешке, страх од јавног понижења, страх од патријархалне изопштености само су неки од различитих врста страхова који умногоме утичу на изградњу маскулиног идентитета. Под тим утицајем усмерено је било какво деловање ликова. Ако би се и усудили да предузму нешто, страх је главна кочница која их спречава да своју одлуку реализују до краја. У прилог овоме иде и запажање Марије Грујић да су „страх од сиромаштва, као најснажнија манифестација страха од смртности, и страх од распада заједнице, која је, опет, исто тако, само илузорна вредност, једни од примарних ослонаца литерарне мотивације" (GRUJIĆ 2015: 13).

Разматрајући начине изградње мушког идентитета у обзир узимамо све емоције, сва осећања која утичу на конструкцију мушког идентитета. Као кључне треба издвојити пасивност, страх, осећај кривице, осећај инфериорности, али и јасну диференцијацију мушког и женског света. Бурдје (2001: 17) сматра да томе, између осталог, доприноси, врло строга подела рада која подразумева расподелу времена, места, средстава, начина обављања задатих обавеза са циљем потврђивања мушке владавине. У блиској вези са посматрањем мушкости и женскости налази се тематизација еротског, тела и телесности. „Претпостављена, битно различита телесност мушкараца и жена предуслов је за суштински појам идентитета" (ŠMALE 2011: 187). Телесност и еротизација тела, или супротно томе, гушење сваке еротизације битније одређују формирање идентитета. Доживљај тела и еротског нераскидиво је дат са осећајем стида. Осећај стида, пак, води ка интровертности и изолацији. Како запажа Христова (2012: 643) „самоидентификација јунака је повезана с интензивним опажајем тела; израз унутрашњих преживљавања најчешће је немушт и преноси се језиком тела". Самоизолација као последица кривице услед уочене телесности, свакако утиче на начин формирања идентитета у прози Борисава Станковића. Загледаност у себе остварује се ауторефлексијом, самоопажањем себе. То се постиже осматрањем тела, као видљивог, али и осматрањем унутрашњег, прикривеног света. Индивидуална самоспознаја манифестује се на широкој лествици од пасивности, неделатности до (не)испољавања различитих врста емоција. Битним стожером у уметничком формирању идентитета сматра се контрола. Контрола се рефлектује у виду самоконтроле осећања, нагона, мисли. Исто тако подразумева и контролу над свима који су у било каквој врсти подређеног односа. Са савлађивањем и самосавлађивањем блиско је повезан осећај суздржавања и сузбијања нагона да се не би показали грамзиви, или другачији од онога што се очекује. Јасмина Ахметагић указује да постоји „тачка у којој врлина, доведена до крајности, постаје прекомерна и претвара се у своју супротност, а сам јунак показује да је интериоризовао злостављајуће гласове других и да је себе оштетио као људско биће " (AHMETAGIĆ 2010: 542).

Поред побројаног од велике важности за изградњу идентитета јесте и одсуство многих елемената. У ову групу сврставамо одсуство или непоказивање емоција. Прикривање осећања обухвата широку скалу емоција. Од тога да се књижевни лик не сме јавно обрадовати до тога да се ни за покојником не сме жалити како срце налаже. Тако супруга не сме јавно нарицати за умрлим супругом. То смеју само жене, и то старије животне доби. То само говори у прилог томе да су и жал и жалост уређене патријархалним правилима. Такође, указује да говор као средство изражавања има битну улогу при уметничкој конструкцији идентитета. „Готово по правилу, проговарање одаје какво мисаоно или емотивно огрешење, због нечега се узима за недоличну слабост" (JOVIČIĆ 1976: 25). Специфичност патријархалног говорног изражавања може се сагледати кроз крилатицу да је мање у ствари више. Говорно изражавање праћено је гестовима и мимиком, обарањем погледа, или неговорењем као знаком патријархалне врлине и патријархалног стида. Христова истиче да говор тела у Станковићевом уметничком свету истискује и замењује вербалну комуникацију. Гестови су засићени специфичним ритуализованим смислом, и санкционисани строгим законима патријархалног света. Уједно, као израз психичког и емоционалног стања јунака, оптерећени су важном улогом симбола. Најчешће је визуализација неименоване забрањене жеље израз потиснутог индивидуалног доживљаја. (HRISTOVA 2012: 644)

Зато и (не)говорно понашање ликова узимамо као начин књижевне конструкције идентитета. С тим у вези, дајемо осврт на симболичко насиље [4] које има битан удео у конструкцији идентитета. Како је полна подела уочљива и у говору, онда не изненађује да мушка владавина, оличена кроз симболичко насиље, узима примат и над језиком, и начином и количином изражавања. Стално присутна концентрација различитих видова симболичког насиља утиче на то да, временом, књижевни лик почне вршити симболичко насиље над самим собом. То је последица тортуре која се врши над књижевним ликом. Испрва је тај процес усмерен од споља ка унутра. Спољни фактори временом изврше толики утицај да превладају над унутрашњим факторима. Тиме симболичко насиље постаје саставни део идентитета личности.

> „Посљедица симболичке владавине (...) не врши се голом логиком сазнајућих свијести већ преко схема опажања, процјењивања и акције, које су саставни елементи хабитуса и на којима се темељи, изван свјесних одлука и контрола воље, један однос сазнања који је сам себи дубоко нејасан." (BURDJE 2001: 54).

4 Термин Пјера Бурдјеа. Симболичко насиље је сила која се не врши директно већ индиректно преко знања и умења и оних који га врше и оних који насиље трпе. Најбољи пример симболичког насиља Бурдје види у мушкој владавини. Симболичко насиље је благо, невидљиво, неосетно чак и за жртве. Врши се једино симболичким путевима комуникације и знања, или незнања, захвалности, привлачности, сугестија, позивањем на ред и дужност, претњи, заповести. Прекид односа саучесништва које жртве симболичког насиља имају са владајућим могућ је само радикалном променом друштвених услова производње диспозиција које наводе потчињене да заузму исто становиште владајућих, и о самом себи и о владајућем. (Бурдје 2001: 6/60). То што симболичко насиље, најчешће није видљиво или није лако уочљиво, не значи да је мање штетно у односу на физичко или било који други вид насиља.

Видети књигу на коју се овај рад у више наврата позива: Burdje, Pjer. (2001). *Vladavina muškaraca*. Podgorica: CID, Univerzitet Crne Gore

Као препреке ка књижевној изградњи стабилног мушког идентитета издвајамо немогућност избора, немогућност самосталног одлучивања. Књижевни лик је, патријархалним обзирима, спречен да самостално дела. Уочава се да писац обликује поједине књижевне ликове уз местимичну детронизацију патријархата. Управо је то етапно демаскирање уочено као предуслов за изградњу књижевног идентитета.

Станковић гради идентитет својих ликова поштујући патријархалне законитости. Поштовање тих законитости не значи и њихову идеализацију. Зато и формира књижевне ликове који одступају од идеализованих. Станковић је свестан погубности система по јединку. При конструкцији мушког идентитета писац не иде ван оквира друштва и средине, као и околности у којима се ти ликови формирају.

Станковић у оформљавању идентитета делимично задире у унутрашњи живот књижевних ликова. У току тог процеса бележи њихове мисли или претпоставља шта у датој ситуацији књижевни лик може мислити и осећати. Приказује обрисе идентитета у сврху даљег представљања неког догађаја или ситуације. Та делимичност фигурира само код одређених књижевних ликова. Писац одређене ликове обликује без унутрашњег представљања. И док код неког лика можемо пратити његов унутрашњи свет, код других је присутна само слика пластичне спољашности. Но и то је само још један од начина конструкције мушког идентитета. Станковић, често, слику мушког идентитета гради преко спољашњег детаља. Онда се може говорити о поетици детаља која је управо у функцији изградње идентитета.

Од нормативног ка алтернативним моделима мушког идентитета у приповеткама Борисава Станковића

Промишљање о нормативном и алтернативним моделима мушког идентитета у приповеткама Борисава Станковића усмерено је ка томе који је модел мушког идентитета патријархално пожељан, а који је пак патријархално непожељан. Запажање не подразумева само идентификацију базирану на мушким и женским особинама, пословима и поступцима. Нормативни патријархални модел мушког идентитета подразумева сагледавање лика у породичном и пословном окружењу кроз различите улоге које један књижевни лик остварује у сфери приватног и јавног. Може бити приказан кроз једну или више улога, као формирани лик или пак лик у развоју. Често Борисав Станковић даје лик у развоју. Тако се формирање нормативног патријархалног модела код многих ликова може пратити од најранијих дана. Полазна основа таквог модела садржана је у васпитању кроз глаголе *треба* и *мора*. Одличан пример такве праксе дат је у приповеци *Они*. Немогућност да се поступи по жељи срца изазива унутрашњу немоћ која доводи до постепене физичке немоћи и смрти. Лик Мите приказан је као идеалан патријархални модел од најранијих дана дечаштва и младићства до периода брачног живота. Без обзира на женидбу нежељеном девојком, оставља утисак човека који се оженио и прихватио, бар иницијално, брачни живот. Одбијање извршавања обавеза нема у Митином примеру. Одувек прихвата све родитељске жеље, савете, захтеве чак и ако се косе са његовим личним мишљењем и ставом.

„А знао је да ће им угодити само тако, ако буде што мирнији, стидљивији."

(STANKOVIĆ 1988a: 118)

Но оно што карактерише Миту јесте пасивни бунт. Побуна се у Митином случају не огледа ни у чему јасно израженом. Мита ништа не одбија, ничега се децидирано не одриче. Оно чега се одриче јесте живот послушног сина Мите који живи онако како се од њега очекује. Према запажању Новице Петковића највећи број социокултурних запрека у Станковићевим сижеима везује се за женидбу. Женидба је приказана као догађај са најоштрије испољеном опреком међу личним побудама и породичним интересима. Зато се кроз женидбу прелама судбина ликова. (PETKOVIĆ 1988:166) Тако је и код књижевних ликова Мите и Јована женидба преломна тачка. Опис женидбе Митиног оца Јована указује на књижевни лик који се својим поступцима јавно супротставља начелима друштвено пожељног патријархалног модела. Као младић устао је против свих и стао у одбрану својих принципа. Оженио се како је хтео, по вољи свог срца. Одрекао се очевине, оставио све имање браћи и са женом започео нови, одељени живот у новим махалама где је земља била јефтинија. Јован, као лик у развоју, мења перспективу делања. Од књижевног лика који пркоси патријархалном схватању, постаје књижевни лик који је типични представник истог оног друштва против ког је револтирано устао. Понашање према најближима, супрузи и сину, репрезентује патријархални однос старешине куће према подређеним члановима. Сина васпитава тако да се понаша у складу са патријархалним мерилима, од којих ни у ком случају не треба одступити. Тако је било и са женидбом. Оженили су Миту, не вољеном, већ девојком која је подесна за њихову кућу. Када је у питању љубав Мита не изневерава своје љубавне идеале. Све друго може бити жртвовано, па чак и он сам. Он иде против себе, али ни у ком случају не руши спољашњу слику о себи као узорном моделу патријархалног друштва. С тим у вези указујемо на аутентичну и лажну, испразну узорност. Хосе Ортега и Гасет у огледу *Наравоучениje: Не будите узорни!* издваја два типа узорности: аутентичну и лажну, испразну узорност. Аутентична узорност рађа се из надмоћности појединца. Надмоћност и изузетност аутоматски буде код осталих покретачку снагу привлачења и слеђења. Но насупрот аутентичној узорности постоји и лажна, испразна узорност. Лажна, испразна узорност има саму себе за циљ. Намера јој је да постане образац и модел. Лажна, испразна узорност одлучује да буду узор док аутентична узорност својом изузетношћу то природно постаје (ORTEGA I GASET 1998: 44-45). У Митином случају родитељи формирају модел узорности који Мита беспоговорно следи. Једини пут када се Мита јавно напио и када је одговорио оцу било је на дан Марине свадбе. Одговор оцу пропратио је плачем. Осећај беса и немоћи доводи до агресивности према Марики. Сва Митина потоња реакција огледа се у тихом копњењу и чекању смрти. Та резигнираност је оно што Миту издваја из реда нормативног модела.

Алтернативном моделу мушког идентитета припада лик Димитрија (*Прва суза*). Димитрија је представљен као лик који није доживео потпуну интелектуалну и старосну зрелост. Зато се појединци према Димитрију понашају слободно, бахато. Према Димитрију су без поштовања и деца која се њему подсмевају. У Димитријином случају не важи однос млађих према старијима који се сматра стубом патријархалног уређења друштва. Због дискутабилности Димитријиног идентитета ис-

кључује се стандардни начин понашања који се везује за одраслог мушког члана патријархалног друштва. Код Димитрија је изражена опсесија цвећем и страст ка песми и кићењу цвећем, што је особина која се приписује женском свету.

> „...закити се цвећем око ушију к`о девојка, и метнув руке под појас иде он, клати се и пева разне песме, али све на један глас." (STANKOVIĆ 1988a: 8)

Заинтересованост за цвеће, али и песму подрива мушки идентитет. Анулирање мушког идентитета утиче на понашање других књижевних ликова према Димитрију. Димитрија је представљен као асексуални књижевни лик. Нарочито је то приказано кроз лик Тоде која се отворено понаша према Димитрију. Понаша се према њему као према детету јер она њега не доживљава као мушкарца. Интелектуална заосталост која је изражена у Димитријином случају омогућава Тоди другачије понашање од уобичајеног. Управо је љубав Димитрија према Тоди „једино очовечење, једина светлост у помрачености духа и једина спона са светом" (JOVIČIĆ 1976: 145)

Игра и кићење цвећем предмет је и приповетке *Луди Риста*. Тиме се указује да опседнутост цвећем може бити само код мушкараца који из неког разлога не припадају нормативном патријархалном моделу.

Да се бројни мушки ликови у прози Борисава Станковића одређују са мањком мушкости говори и Цветино запажање када чује да јој се приближава Стојан (*У ноћи*). Стојану се придодају особине женскости, бар по питању гласа. Цвета запажа да је Стојанов глас више женски него мушки. Такође, отац у бесу одриче сину својство мужа и домаћина. Стојан на прекорне речи не одговара већ само ћути. На Стојанову равнодушност наизглед ништа не утиче. Оно што поколебава Стојана је очев плач и очева немоћ. Неочекивана очева слабост, односно, показивање слабости, трза Стојана из резигнираности и враћа га на пут којим треба да иде ожењен човек, домаћин. Стојан је спреман на све сем на то да види пораженог оца. Разлог томе је што је Стојанов отац одређен као типични патријархални представник који нема емоције.

> „Отац Стојанов беше прек и суров човек. По натмуреном и косматом лицу изгледаше да нико од њега није чуо благу и нежну реч. Са женом и Стојаном, који му беше јединац, поступаше као са осталим слугама. Сви су се њега бојали и стрепили од њега." (STANKOVIĆ 1988a: 36)

У ред деспота стаје и приповедачев стриц у приповеци *Станоја*. Приказан као прек човек који туче стрину и избацује је из куће. Стричева реч била је прва и последња у кући. Као књижевни лик који одступа од нормативног модела издваја се Станоја. Некада имућни човек који се пропио када се приповедачев стриц оженио стрином. Отада је дућан запустио, кућу дао сестри и дошао код стрица служити. Побуна, изазвана нереализованом љубави, узрок је друштвеног пада и у Станојином случају. Поређење Станоја са женом јавља се онда када се стрина Ката разболела, стриц био на путу па није имао ко бринути о деци и кући. Бригу о свему преузео је Станоја:

> „Чистио је кућу, намештао децу, облачио их и радио све послове по кући као нека жена. И кад би увече све спремио, децу намирио, успавао, онда би сео на праг од собе у којој лежаше стрина и целу ноћ би пробдио, чекајући да јој штогод не затре-

ба.“ (STANKOVIĆ 1988а: 49)

Другачија карактеризација усмерена је ка књижевним ликовима у приповеци *Покојникова жена*. Реч је о браћи Рибинчики који су представљени као напрасити људи, чувени као убице који се баве кријумчарењем. Исказана брига о мајци и сестри, које потцењивачки називају женама, проистиче из потенцијалног осећаја стида да се оне одећом или говором не покажу просте и тиме и њих понизе. Однос према мајци, сестри, брига о томе да се не покажу недостојним, указује на постојање патријархалних принципа. Непоштовање жене, сматрање за недораслу јединку која не може својим интелектуалним и умним способностима парирати мушкарцима додатно појачава јаз између мушких и женских припадника друштва. Однос према жени као непуноправном члану брачне заједнице одговара патријархалном моделу мушког идентитета. Због свог друштвеног положаја кријумчара и потенцијалних убица, браћа Рибинчики не могу бити увршћени у ред нормативног модела мушког идентитета. Својим сумњивим пословањем дискредитују идентитет патријархалног мушкарца који почива на врло високим вредностима, или бар представљању врло високих вредности.

Приликом обликовања мушких ликова Станковић користи и мотив породичне срамоте. Пример привидно нормативног патријархалног модела дат је кроз лик Коље у приповеци *Увела ружа.* Једини преостали мушки члан породице добија задужење да заустави неумитни ток времена. Очекивања су велика. Не жели да разочара и зато не сме рећи колико је тежак терет. Суочавање са евидентним пропадањем главни је покретач да се истраје у намери да се поврати изгубљено. Стога је одрицање од вољене, сиромашне девојке главна окосница и ове радње. Тиме се *Увела ружа* придружује реду других приповедака чији су јунаци „у искушењу да сруше табуе, а то ипак не чине, што условљава душевну депресију, елегично расположење па и самомучење“ (VUČKOVIĆ 1990: 285). Материјална, финансијска сигурност породице изнад је права на љубав и личну срећу. Мотив жртве и саможрве, свакако, постоји. Ипак слабо и изнемогло тело наговештава постојање алтернативног модела мушког идентитета:

> „Зар је то младост? Увек сам сув, изнемогао и блед. Чак ми је бледоћа и годила. Мој корак беше тром, немарљив и несигуран. Мој поглед или мутан или грозничаво светао. Имао сам врло честу главобољу или несвестицу. Па и само учење било ми је мучно, тешко, неугодно.“ (STANKOVIĆ 1988а: 262)

Посматрање ликова бабе и унука, као и њихов однос, очекивања и обавезе, у овој приповеци указују на замену идентитета.

Другачија карактеризација мушког идентитета понуђена је у лику Милована Пејића из сличице *Тајни болови*. Након мајчине смрти Милован Пејић, предавач у гимназији, добио је сандук са стварима покојне мајке. Између осталог, наишао је на писма која сведоче о томе да је његова мила, драга мајка имала љубавника и да је узрок њеног самоубиства срамота која не би могла да се сакрије. Након првобитног шока, писац бележи намеру књижевног лика да разуме мајку удовицу:

> „ - Не! На страну све предрасуде! Мајка је... али и – жена!“ (STANKOVIĆ 1988б: 14)

Значајан је покушај књижевног лика да оправда поступке мајке. Поред тога

што је мајка, Милован Пејић истиче да је она и жена. Уобичајено је да су у књижевним текстовима Борисава Станковића жене приказане само у улози мајке и у строгој улози удовице. Ипак сваки преступ кажњава се оштро. И у овој сличици казна није избегнута. Николић бележи да је у прози српског реализма уочљива тенденција стереотипног представљања жене, што је детерминисано њеном породичном или друштвеном улогом. Када је у питању личност мајке, њену индивидуалност, а посебно сексуалност, патријархална средина не само да не препознаје, него је и не признаје (NIKOLIĆ 2021: 182).

Вредно пажње је и да представници патријархалног маскулинитета у тренуцима немоћи и бола могу пустити сузу. Такав случај је и са ликом Милована Пејића. Иако је на снази патријархална забрана непоказивања емоција, пукотине код већине мушких ликова постоје. Наметнуто је мишљење да сузе као вид емоције не постоје у патријархалном друштву. Мушки ликови представљани су као снажни, јаки, неумољиви, отпорни на све видове патње и бола, на све видове трагедија. Васпитавани су да од најранијих дана владају собом, жељама и емоцијама. Зато је суза, плач, јецај оно што може изненадити када се узму у обзир мушки ликови.

Пратећи ликове у прози Борисава Станковића износимо запажање да је добар део мушких ликова бар једном пустио сузу или зајецао. Плач као последица немоћи карактеристика је и Шаћир бега (*Стојанке, бела Врањанке*):

> „Глас га издаде и тешко јецање изви му се из груди“ (STANKOVIĆ 1988б: 44)

Писац је лик Шаћир бега представио као заљубљеног младића. „Њему није стало само да се каже да је она његова, већ жели њену љубав, због чега је Шаћир бег само један у низу Станковићевих трагичних мушких ликова“ (NIKOLIĆ 2021: 119). Стојну не жели ограбити јер је не жели насилно узети. Жели да пође с њим из љубави. Лик Шаћир бега креће се од заштитника вољене девојке до њеног убице. Тиме Шаћир бег остаје обележен као деспот. Страх од губитка, помешан са осећањем љубоморе, доводи до трагичног исхода.

Постојање мотива страха и љубоморе окосница је и мушког идентитета у приповеци *Јовча*. Издвајање у односу на остатак породице и фамилије, надређени и надмени однос карактеристике су припадника патријархалних имућних породица какав је и Јовча. У овој приповеци, пак, постоје две врсте страха које иду у супротним смеровима. Прва врста страха односи се на страх коме је Јовча извор. Страх полази од Јовче и шири се на укућане, породицу, фамилију и остале чланове друштва. Тај страх други осећају, не и Јовча. Друга врста страха усмерена је ка Јовчи. Јовча осећа страх од губитка ћерке. Тај страх је, пак, помешан са љубомором.

> „И, Јовча, љут, бесан, што је унапред знао да неће бити тога који ће моћи то да осети, увиди толику лепоту ... да буде достојан његове Наце, одвоји је, као огради од света.“ (STANKOVIĆ 1988б: 57)

Да је представљање мушких идентитета реализовано преко различитих мотива сведочи и приповетка *Чок* у којој се издваја подређеност мушког књижевног лика:

> „Муж је био задовољан њоме, управо срећан што је она за њ пошла. И, није се у ништа мешао. А још мање тражио да је његова реч прва у кући, да оно што каже то

мора да се учини. Што год она учинила, зготовила, унапред је он био задовољан." (STANKOVIĆ 1988б: 84)

Опис задовољног супруга који жени даје сва права у функцији је карактеризације женског књижевног лика из ове приповетке, као и њене комшијске љубави из младости. Мотив подређености почива на замени улога. Подређеност мушког члана друштва указује на алтернативни мушки идентитет из угла патријархата. Супротно подређеном супругу стоји лик комшије, некадашње младалачке љубави, који чини све да се докаже и покаже већим и другачијим. Женидба се и овде приказује као неопходан доказ за улазак у свет озбиљних људи. Сврставање у одређени модел патријархалног мушког идентитета захтева различиту карактеризацију мушких особина. Подређеност жени и њеној вољи сигнализира да је реч о алтернативном моделу мушког идентитета. Пркос према жени, лумповање по механама, јасне су смернице пожељног модела мушког идентитета.

Борисав Станковић приказује знатне различитости мушког идентитета. Тако је са приповетком *Риста бојаџија.* Опис Ристе бојаџије више одговара опису женског лика, и то удовице, у прози Борисава Станковића. Приказан је као књижевни лик који иде увек у страну и увек погнуте и оборене главе. И у случају Ристе бојаџије може се говорити о конвертовању идентитета. За Ристу се као главна карактерна особина истиче мирноћа, чистоћа, повученост.

Апсолутни опозит лику Ристе бојаџије јесте лик Ристе кријумчара из истоимене приповетке. Последица вечитог лутања јесте аљкаво, просто, сељачко одело које заудара на масноћу. У сукобу са кумом долази до повређене части што резултира осветољубивошћу. Риста кријумчар чини грех, убија кума.

Пут од нормативног ка алтернативном, компромитованом идентитету приказан је и у приповеци *Један поремећен дан.* Истицање бриге о сину јединцу дато је као контраст слици у којој отац умире због тог истог сина јединца.

Очинска брига за сина представљена је и у приповеци *Стеван Чукља* где се прати отклон од идеала при чему се стиже до скрајнутог, алтернативног идентитета. Син руковођен страстима извршава убиство.

Вредносни систем традиционалног друштва рефлектован је у приповеци *Стари Василије* као пример нормативног модела:

> „Био је осоран, прек. И што старији то све осорнији. Све је од реда грдио, осуђивао и то гласно, јавно." (STANKOVIĆ 1988б: 136)

Насупрот дуговечном, успешном Василију, стоје слаби потомци. Син умире млад, док за унука постоји бојазан да је слабашан.

Прелаз од нормативног ка алтернативним моделима остварен је и преко мотива отуђености који се најбоље проналази у приповеци *Мој земљак.* Син се, одласком на школовање у већи град, удаљава од остатка породице. Ни братовљева смрт не изнуђује његов долазак. На крају мотив алијенације води ка алтернативним моделима мушког идентитета:

> „После, напослетку умрли и они тамо. И он, тек када се све свршило, образовала се маса, све се распродало, претворило у новац, тек тада отишао да то прими и отуда се тако брзо вратио да ови његови, у кафани, за њиховим столом, нису могли ни

да примете његов нестанак, а камо ли да сазнају да је он ишао тамо, код својих.“ (STANKOVIĆ 1988б: 213)

Потреба да се буде другачији спаја приповетку *Мој земљак* са приповетком *Јово-то*. Одвајање јединке, излазак из колектива сигуран је пут ка погубности не само за јединку која се издваја већ и за целу породицу као што је и приказано у приповеци *Јово-то*. Узрок погубности је Јовотоова жена која не припада патријархалном друштву. Отуда и опис снаје као раскалашне жене која се шета у готово провидним хаљинама и ништа не ради нити зна радити. „Поред социјалне и културне припадности, одећа у Станковићевој прози често открива и дели судбину свога носиоца.“ (PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ 2008: 17). Писац завршава приповетку обистињењем слутње да због снајиног слободног понашања и проклете, узавреле крви, пада љага на породицу. Тиме поентира да велики искорак из патријархата не може бити добар по индивидуу.

Са друге стране у приповеци *Његова Белка* Станковић даје постојаног представника патријархалног друштва:

„Ето, такав је био њихов последњи опраштај. Ни загрљај, ни пољубац, а камо ли сузе и нарицања. А од свега, ње, жене, деце, куће што можда никада у животу више неће видети као да то ништа није постојало већ само та, његова јуница, Белка. Али она је знала да он није такав.“ (STANKOVIĆ 1988б: 319)

Пишчев запис о томе да је децу и супругу у току ноћи брижно гледао и љубио док је веровао да су у дубоком сну сведочанство је типичног патријархалног мушког идентитета.

Закључак

Побројани начини уметничке изградње идентитета обухватају различите мотиве преко којих се тематизира мушка идентичност. Сви они указују на то да се конструкција идентитета у прози Борисава Станковића креће од нормативног идентитета према алтернативном идентитету који се углавном прикрива. Управо је новина са стваралаштвом Борисава Станковића, у односу на претходне књижевне ствараоце, у томе што описује и маргинализовани, рањени идентитет. Приказује и слабији идентитет и онај који је погођен патријархалном опресивношћу. Средства којима се омогућава таква градња идентитета су, често, замаскирана и теже уочљива. То је у складу са тежњом да рањени идентитет остане прикривени. Демаскирање средстава и начина изградње потпомаже и видљивости маргинализованих идентитета.

Несумњиво да сагледавање поменутих начина уметничке изградње мушког идентитета доприноси бољем разумевању књижевних ликова. Стога и остајемо с мишљу да књижевни идентитети не поседују непроменљивост, фиксност, трајност. Односно, почетак процеса формирања књижевног идентитета и завршетак тог процеса не морају обухватити исти модел. Нарочито стога што књижевни лик преузима идентитет који кореспондира са географско – историјском одредницом. Изградња таквог идентитета подложна је сталним променама. Дозвољава миграције од нормативног до алтернативних модела и обрнуто. Светлана Томић запажа

да књижевни идентитет може мање или више кореспондирати са нормама једног друштва. Како долази до променљивости и несталности, тако долази до променљивости и флексибилности идентитета (TOMIĆ 2014: 83).

Разматрани начини, који активно учествују у конструкцији идентитета, истовремено доприносе деконструкцији нормативног патријархалног идентитета. Разлог, између осталог, лежи и у томе што се књижевни идентитет обликује преко одлука и поступака које свака индивидуа чини. Шмале (2011: 199) истиче да је „идентитет, као уосталом и сваки идентитет, добијен омеђавањем од другог". Избор одређених средстава и одређеног начина конструкције утиче, самим тим, на врсту идентитета.

Побројани ликови обухватају опсег од идеалног патријархалног мушког идентитета, до отклона од идеалног модела. Распон је постигнут тиме што се карактеризацији приступа са различитих интересних тачака. Сваки представљени мотив, свака техника и начин конструкције могу бити даље анализирани и интерпретирани. Циљ овог рада јесте само уочавање различитих поступака при формирању мушког идентитета.

Цитирана литература

AHMETAGIĆ 2010: AHMETAGIĆ, Jasmina. „Treba – glagol zlostavljanja: *Gazda Mladen* Bore Stankovića". *Književna istorija*, god. 42, br. 142, 2010, str. 537- 547. [orig.] Ахметагић, Јасмина. „Треба – глагол злостављања: Газда Младен Боре Станковића", Књижевна историја, год. 42, бр. 142, 2010. године, стр. 537–547.

BURDJE 2001: BURDJE, Pjer. *Vladavina muškaraca*. Podgorica: CID, Univerzitet Crne Gore, 2001.

ČOLAK 2008: ČOLAK, Bojan. „Stereotipne predstave o muškom identitetu i književno delo Borisava Stankovića. *Književna istorija*. LX, 2008, broj 136, Institut za književnost i umetnost, 2008, str. 485-500. [orig.] Чолак, Бојан. 2008. „Стереотипне представе о мушком идентитету и књижевно дело Борисава Станковића". Књижевна историја, LX, 2008, број 136, Институт за књижевност и уметност, 2008, стр. 485-500.

DERETIĆ 1981: DERETIĆ, Jovan. *Srpski roman 1800-1950*. Beograd: Nolit, 1981. [orig.] Деретић, Јован. Српски роман *1800-1950*. Београд: Нолит, 1981.

GRUJIĆ 2015: GRUJIĆ, Marija. *Rod i kultura fragmentarnosti: Nečista krv i Gazda Mladen Borisava Stankovića*. Beograd: Institut za književnosti i umetnost, 2015. [orig.] Грујић, Марија. Род и култура фрагментарности*:* Нечиста крв и Газда Младен Борисава Станковића. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

HRISTOVA 2012: HRISTOVA, Ina. „Nečista krv Borisava Stankovića: Žanrovska i stilska obeležja". *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*. Knjiga 60, sveska 3, Novi Sad: Matica srpska, 2012, str. 637-647. [orig.] Христова, Ина. 2012. „Нечиста крв Борисава Станковића: Жанровска и стилска обележја". Зборник Матице српске за књижевност и језик. Књига 60, свеска 3. Нови Сад: Матица српска, 2012, стр. 637-647.

JOVIČIĆ 1976: JOVIČIĆ, Vladimir. *Umetnost Borisava Stankovića*. Beograd: Književna misao. 1976. [orig.] Јовичић, Владимир. 1976. Уметност Борисава Станковића. Београд: Књижевна мисао. 1976.

NIKOLIĆ 2021: NIKOLIĆ, Jovana. *Erotizam u književnom stvaralaštvu Borisava Stankovića*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2021. [orig.] Николић, Јована. Еротизам у књижевном стваралаштву Борисава Станковића. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет 2021.

ORTEGA I GASET 1998: ORTEGA I GASET, Hose. „Naravoučenije: Ne budite uzorni!". *Posmatrač*. Beograd: Clio. 1998, str. 43-49.

PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ 2008: PEŠIKAN LJUŠTANOVIĆ, Ljiljana. „Borisav Stanković – između tradicije i modernosti". *Borisav Stanković*: *Izabrana dela*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. 2008. [orig.] Пешикан-Љуштановић, Љиљана. 2008. „Борисав Станковић – између традиције и модерности" у: Борисав Станковић: Изабрана дела, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 2008.

PETKOVIĆ 1988: PETKOVIĆ, Novica. „Sofkin silazak". *Dva srpska romana*. Beograd: Narodna knjiga. 1988. [orig.] Петковић, Новица. 1988. „Софкин силазак". Два српска романа. Београд: Народна књига. 1988.

STENFORD FRIDMAN 2005: STENFORD FRIDMAN, Suzan. „`Preko` roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike". *Genero*. Beograd: Centar za ženske studije. 2005, str. 103-127. [orig.] Стенфорд Фридман, Сузан. „`Преко` рода: нова географија идентитета и будућност феминистичке критике". Генеро. Београд: Центар за женске студије. 2005, стр. 103-127

STEVANOVIĆ 2014: STEVANOVIĆ, Kristina. *Konstrukcija identiteta u književnom delu Rastka Petrovića*. Novi Sad. 2014. [orig.] Стевановић, Кристина. Конструкција идентитета у књижевном делу Растка Петровића.Нови Сад. 2014.

ŠMALE 2011: ŠMALE, Volfgang. *Istorija muškosti u Evropi (1450-2000)*. Beograd: Clio, 2011. [orig.] Шмале, Волфганг. Историја мушкости у Европи *(1450-2000)*. Београд: Clio, 2011.

TOMIĆ 2014: TOMIĆ, Svetlana. *Realizam i stvarnost, nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike. 2014. [orig.] Томић, Светлана. Реализам и стварност, нова тумачења прозе српског реализма из родне перспективе. Београд: Алфа универзитет, Факултет за стране језике. 2014.

TOMIĆ 2007: TOMIĆ, Zorica. *Muški svet*. Beograd: Čigoja štampa. 2007. [orig.] Томић, Зорица. Мушки свет. Београд: Чигоја штампа. 2007.

VUČKOVIĆ 1990: VUČKOVIĆ, Radovan. „Pripovedanje o čežnji i rasulu (B. Stanković) ". *Moderna srpska proza*. Beograd: Prosveta. 1990. [orig.] Вучковић, Радован. „Приповедање о чежњи и расулу (Б. Станковић)". Модерна српска проза. Београд: Просвета. 1990.

Извор

STANKOVIĆ 1988a: STANKOVIĆ, Borisav. *Stari dani. Dela Borisava Stankovića,* knjiga prva. Beograd: Bigz –Prosveta, 1988. [orig.] Станковић, Борисав. *Stari dani*. Дела Борисава Станковића, књига прва. Београд: Бигз – Просвета. 1988а.

STANKOVIĆ 1988b: STANKOVIĆ, Borisav. *Iz moga kraja. Dela Borisava Stankovića,* knjiga druga. Beograd: Bigz –Prosveta, 1988. [orig.] Станковић, Борисав. Из мога краја. Дела Борисава Станковића, књига друга. Београд: Бигз – Просвета. 1988б.

Jelena D. Stojković Stojanov

DIFFERENT WAYS OF BUILDING MALE IDENTITY IN THE STORIES OF BORISAV STANKOVIĆ

The work is clearly pointing to understanding of identity. Work also offers potential classification of male identity. The representation of male identity was achieved through a desirable model and deviations from the desirable model of male identity. Such a categorization corresponds to the division into normative and alternative models. Male characters are observed in roles men have in private and public patriarchy. Building of male characters in stories of Borisav Stanković is achieved through wide range of motives. Following the techiques and motives are in function to determine diversity of male identity. Analysis of chosen male characters point to different identities that can group around normative and alternative identity. Perseption of male characters and their comparison is done in order to represent possible ways of building male identity in stories of Borisav Stanković.

Kew words: male identity, stories of Borisav Stanković, normative and alternative identity model, construction of identity.

Прегледни научни рад
УДК 821.111.09-2 Шекспир В.
Примљен: 22. марта 2022.
Прихваћен: 5. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.09

Соња М. Павловић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за англистику

МАГБЕТ – ОД ИДЕАЛНОГ ДО ТРАГИЧНОГ ЈУНАКА

Предмет овог рада је Магбет – главни јунак и носилац Шекспирове истоимене трагедије. Трагедији *Магбет* приступићемо најпре указивањем на карактерне особине главног јунака тако што ћемо испитати на који начин Магбет може бити детерминисан као идеални, а на који начин као трагични јунак. Аналитичким приступом трагедији, усмерићемо се на три кључна чиниоца која се постављају за темељ истраживања: вештице, Магбетову амбицију и утицај који леди Магбет има на Магбета. Испитивањем ова три фактора ћемо указати на Магбетов продор у свет злочина који започиње вештичјим пророчанствима и потпуно изобличује моралне норме које је до тада следио. Магбетова амбиција, постављена у центар као преломна тачка његове злобе, нарочито је оснажена пророчанством треће вештице и има највећег удела у Магбетовом трагичном паду. Леди Магбет је додатни елемент претходно поменутим чиниоцима. Не допушта да се већ усађена злочиначка нит у Магбету прекине и улога јој је да га подстакне на криминогену активност. Међусобно испреплетани, ови фактори утичу на кореницу метаморфозу Магбетове личности, урушавају његов интегритет, његово племенито унутрашње биће које се окреће злу и погубно делују на његово психичко стање. Стога је циљ указати на генезу коју је лик Магбета прошао – од идеалног до трагичног, као и на то како је тај нагли прелаз резултирао трагичношћу Магбетове судбине, односно како је Магбетова судбина у узрочно-последичној вези са његовим почињеним злоделима.

Кључне речи: Магбет, трагедија, јунак, вештице, пророчанство, амбиција, леди Магбет, злочин, судбина

1. Увод

За годину настанка Шекспировог *Магбета* узима се 1606. година, да би само пет година касније уследило прво извођење представе *Магбет* у позоришту *Глоуб*. Настанак *Магбета* мотивисан је историјским контекстом и везује се за „Барутну заверу" (*The Gunpowder Plot)* из 1605. године када је покушано краљеубиство на Џејмса I зато што краљеви супарнички противници окренути католицизму нису прихватали протестантски режим његове владавине. Једна од најкраћих трагедија, штампана постхумно 1623. године, у себи има елементе сенеканске трагедије који додатно појачавају заплет. Грађу за *Магбета* Шекспир је преузео из Холиншедове *Хронике* са већ оформљеним заплетом, ликовима и фабулом. Донекле је следио садржај из *Хронике*, док је делом стварао сам, препуштајући се сопственом стваралачком заносу уз право да у своју верзију унесе извесне модификације.

Бројне су студије чији је предмет интересовања био *Магбет*, па се тако ова

* sonja9538@gmail.com

трагедија изучавала с аспекта психоанализе и еко-критике, младе научне дисциплине. У психоаналитичкој студији супружника Магбет, Фројд (FROJD 1916: 133–136) се бавио изучавањем узрока психичког слома челичне леди Магбет и Магбетовог наглог преокрета у тиранина. Након извесних претпоставки, ипак није дошао до одговора. На крају је, вођен ставом психоаналитичара Лудвига Јекелса (Ludwig Jekels) (в. FROJD 1916: 137), закључио да супружнике Магбет не треба посматрати као два одвојена ентитета, већ као јединство да би се узроци њихових промена сасвим увидели. Еко-критика (IGAN 2006: 82, 86–87) пружила је новије тумачење трагедије *Магбет* усредсређујући се на однос природе и човека, односно повезаност коју са њом остварује Магбет. Природа је у највећем конфликту са главним јунаком – буни се против његове злобе и исказује је изазивањем несклада у живом свету: ветар свом силином односи димњаке, земља подрхтава, сова се чује, а Данканови коњи нападају једни друге (ŠEKSPIR 2003: 65, 70) као одраз жала за краљем кога је убио Магбет. Овакав пример покушај је да се каже да са природом треба остваривати хармоничан однос и поштовати њене законе како се не би преобратила у људског непријатеља који сурово кажњава.

Упркос различитим приступима изучавања ове трагедије, Магбетов лик ћемо посматрати кроз призму Аристотелове теорије трагичног јунака који, слично Магбету, не „pada u nesreću zbog svoje zloće i svog nevaljalstva nego zbog neke pogreške" (ARISTOTEL 2008: 77). Магбет има јасан циљ пред собом, али методе за којима посеже често се сукобљавају са оним што је дозвољено. Рационалне мисли којима се усмери ка остварењу циља, као пут којим најпре крене, а потом од њега одустане, прекида трагична грешка развијањем прекомерне плодоносности његове маште и жељом за убиствима где незаустављиво срља из једног злочина у други занемарујући последице. Овакав след догађаја који по интензитету постаје све снажнији, а ефекат трагедије драматичнији, доводи до све убрзанијег и динамичнијег сплета несрећних околности у којима Магбет губи живот. Магбетово страдање последица је погрешног расуђивања које га наводи да одступи од предвиђеног начина делања и издигне се изнад судбинских сила. Њега савлађује разум, мотивима који га подстичу на делање не може се одупрети, а умом и неделима жели досегнути границе ирационалног. Ипак, треба имати у виду да његова злоба није урођена, већ је продукт трагичне грешке која изобличује његову перцепцију морала.

Шекспир је Магбета исконструисао на крајње необичан начин, као јунака дуалне природе због чега је Магбет описан као „херој-злочинац"[2] (BLUM 2010: 4) који је „некад био јунак" (KLAJN 1964: 31), а постао је убица. Оваква класификација чини Магбета несвакидашњим јунаком Шекспировог опуса у коме се преплићу елементи добра и зла док су остали јунаци махом одређени као трагични, чак и пре него што се такав епилог догоди.

2. Магбет као прототип идеалног јунака

Магбет је на самом почетку трагедије представљен као прототип идеалног јунака коме је тешко уочити иједнуману. Он је храбар ратник, војсковођа, синоним за оличење одважности, смелости и неустрашивости чији свет чине борбе, ратовања

2 "hero-villain"

и бројни успеси које остварује на бојним пољима. Борбе у којима учествује и врло често ризикује живот обилују динамиком и неочекиваним опасностима. Магбет је неустрашив и у потпуности је раван супротставити се сваком противнику колико год да је борба неизвесна и тешка, што и потврђује његово иступање у борби против Макдоналда, вође побуњеничких снага удружених против краља Данкана:

„Магбет јуначни
– Тај назив он ваљано заслужује –
Пркосећ срећи, мачем витлаше,
Од крвна посла што се пушио –
[...]
Прокрчи себи пут, док не спази
Тог роба, нит му руке пружио,
Ни реко због, већ га распори
Од пупка све до зуба, па му главу
На утврђења наша натаче“ (ŠEKSPIR 2003: 38).

Сличан став исказује и Кољевић (2012: 110) који додаје да је „[т]име [...] већ наговештено да за Магбета нема препреке пред којом би застао ни тачке од које не би могао отићи још даље“. Изузев предводничке војске пред којом се истиче својим врлинама и заслугама, Магбет се посебно истиче и код краља Данкана који не скрива задивљеност срчаношћу којом Магбет приступа борбама. Несумњиво, Магбетова снага је надљудска, оданост краљу беспрекорна и доноси му велике повластице. Погубљењем издајничког тана од Кодора, али и због успеха који је Магбет постигао у борби са Макдоналдом, Магбетов титуларни ранг заслугом постаје виши, па уз титулу тана од Гламиса коју је наследио од оца, присваја и кодорску. Тактичка стратегија коју је осмислио прилично је добро утврђена – одлуке које доноси су чврсте, он дела самоуверено, а успешан исход борби унапред је познат.

Моралним особинама и физичком снагом, Магбет умногоме подсећа на англосаксонског јунака Беовулфа из истоименог епа који се истицао „kao idealni heroj“ (DEKANIĆ – JANOSKI 1998: 144). Поред тога, Магбетово опхођење према Данкану и ратничка етика којој прибегава подсећају на привржености херојском кодексу из средњовековног периода.

Херојски кодекс је чинио скуп правила која су се ратници обавезали да ће поштовати, бити покорни свом подређеном, па чак жртвовати и живот ако је потребно. Магбет је савесно испуњавао критеријум дужности ратника према Данкану. Осећао се морално одговорним за сваки свој ратнички поступак, па му је био циљ да, победама које оствари, оснажује и своје ратнике у тежњи да постану идентични.

Заснован на критеријумима које је Тацит поставио у својој *Германији* (в. DEKANIĆ – JANOSKI 1998: 22), херојски кодекс се сматрао тестом издржљивости ратника, уверењем у којој мери је ратник способан истрајати пред најтежим изазовима и показатељем врлина које га чине идеалним и издвајају из масе. Као такав, стиче славу и постаје узор другима који сличном теже.

Међутим, постоје изазови којима јунак мора одговорити и изван оквира

херојског кодекса. Магбет показује човечност када се испрва одупире регициду, чиме иступа као побуњеник против било ког вида насиља шаљући поруку тиранском свету да убиство није легитимно средство којим се оправдава постизање вишег циља. Аверзија Магбета према убиству омогућава му да се над ситуацијом издигне и не дозволи да га жеља за влашћу савлада. На тај начин истиче важност доследности својим ратницима у намерама и ставовима колико год награда примамљива била. Јунак је онај ко идеализам задржи и у ситуацијама када греши или чини преступ као Магбет, који се и тада труди да одржи слику идеалног. У својој трагици изналази простора за кајање, што се сматра племенитим људским поступком, па тиме у читаоцима подстиче саосећајност према самом себи која га још више уздиже.

Магбет је остварена личност и у породичном животу. Његов складан однос са леди Магбет заснован је на слози, потпори, међусобном поштовању и разумевању, а јачина таквог односа омогућује им да компензују бездетство и учвршћује њихову идилу. За њу је он идеални супруг и ослонац коме она узвраћа верношћу и привржености. Слично ратницима у борби који уз Магбета осећају велику сигурност, и Леди се осећа заштићеном, па се безбрижна препушта благодетима живота.

Изазови са којима се Магбет свакодневно сусреће не спречавају га да одговорно приступа свом ратничком позиву и породичном животу и тако се оствари на пољу и идеалног јунака и супруга.

3. Вештице – пророци Магбетове трагике

Вештице су у елизабетанском добу због својих натприродних способности изазивале страх. Имале су моћ да изазову болест, уништавају усеве, проузрокују бродоломе, склапају пакт са ђаволом и посредством својих невидљивих помагача у облику животиње наносе зло потенцијалној жртви. Опасност од вештичје магије односила је велики број живота због чега је краљ Џејмс I увео *Акт о вештичарењу* из 1563. по коме је вештичарење важило за кривично дело, да би касније уведен *Акт* из 1604. године за овакав магијски ритуал омогућио изрицање смртне казне. Шекспир, који је био краљев поклоник и знао је за његову опчињеност вештицама, у његову част написао је *Магбета* и започео своје дело управо овим „јунакињама".

У *Магбету* вештице имају призвук мистичности, порекло им је непознато, спољни изглед застрашујући, комуницирају специфичним језиком, па њихова пророчанства углавном захтевају темељну анализу. У пророчким исказима којима вештице поздрављају Магбета: „Здраво, Магбете, гламиски тане, здраво! / Здраво, Магбете, кодорски тане, здраво! / Здраво, Магбете, потоњи краљу, здраво!" (ŠEKSPIR 2003: 42) пак нема загонетности, али уносе извесну збуњеност и утичу на промену Магбета и његовог досадашњег живота. Одједном се Магбетов фокус са верне службе краљу најпре помера на размишљање о другом изреченом пророчанству. Он вапи за више информација. Нејасно му је на који начин ће постати кодорски тан, али га вештице остављају без одговора и муњевито ишчезавају са сцене. Магбет је занемео. Такво пророчанство му импонује, али и делује апстрактно. Енигма Магбетове друге титуле убрзо се разрешава јер откривањем издајства кодорског тана, Магбет бива овенчан њоме. Међутим, „[т]ек након треће поруке Макбет

постаје заинтересованији и замишљенији, јер га на нешто подсећају, што он чува у себи" (PETROVIĆ 2004: 15). Трећа порука је позив на зло коме се Магбет не одупире јер је жељан онога што тренутно није у његовом поседу.

Ипак, остаје упитно, ако је намера о Данкановом убиству већ постојала у Магбетовом уму пре визије треће вештице, ко су онда оне. Јесу ли оне предсказивачи будућности који на нешто упозоравају или наговештавају, гласнице судбине или подстрекивачи на злодело? Већина критичара (BREDLI 1992: 303; ALARDAJS 1931: 116; EVANS 1979: 200; GORDIĆ PETKOVIĆ 2003: 22; NATOL 2007: 284; SNAJDER 2010: 75) сагласна је у ставу да „Магбету вештице проричу блиставу каријеру, али му не кажу нити налажу да убије Данкана. То је Магбетова одлука, а њихово пророчанство је само снажна, почетна 'инспирација' " (KOLJEVIĆ 2012: 18). Вештице су само „симболични прикази" онога што Магбет планира (BREDLI 1992: 303), штит обелодањивања његових мисли на јаву иза којих се скрива, имагинарни „кривац" Магбетове зле судбине и оправдање за његове злочиначке замисли. У стварности, једини кривац је Магбет који своју судбину исписује сам препуштајући се надаље амбицији и њеном разорном утицају.

4. Амбиција – Магбетово двоструко огледало

Амбиција је „јака жеља да се у нечему успе"[3] (SAMERS 2003: 43). Јачина жеље активира борбене механизме појединца, па оснажен њима стреми ка остварењу циља, док се понекад жеља за успехом надвије над границом нормалности и води ка деструкцији. Амбиција често корелира са завишћу и љубомором и све се оне могу назвати страстима које на нешто подстичу. Зависно од начина на који се усмеравају ка циљу, могу бити подстицајне или патолошке.

Код Магбета амбиција има две стране: она која га глорификује и она која је узрок његове деструктивности. Прва страна његове амбиције је компетитивног духа која се нарочито истиче на бојном пољу. Он је личност акције, вођа ратника који мора показати најбоље карактеристике, што и изискује да мора бити амбициозан. У амбицији носи једну (не)контролисану страст, покретачку снагу, мотив за сталним напредовањем и истицањем, проналази смисао живота и ратовања, подстрек на акцију која увек резултира победом, а он бива адекватно награђен.

Приметимо само са колико жара и амбиције ступа у борбу против Норвежана са Банком када њих двојица извојевају још једну од већих победа: „Ко топови са двоструким мецима, / [н]а непријатеља они ударише / [с] удвострученим ударцима" (ŠEKSPIR 2003: 39). Његова амбиција равна је силини крволочних удараца којим се осмељује на противника. Иако првенствено човек, на терену је тиранин са циљем да искорени непријатеља из својих редова. Нема сентименталности ни према коме. Сентимент људскости одвојен је од оног ратничког од тренутка када се краљу заветовао на верност. Амбиција га одржава, оснажује да буде оно што је, доноси му славу, просперитет и бенефите којима ниједан ратник не би одолео.

Узрок Магбетове амбиције лежи у *темпераменту* (BREDLI 1992: 308) настањеном у биолошкој страни његове личности – предузимљив је, агресиван и изнад свега амбициозан. Међутим, присећање да је олако постао гламиски и

3 "a strong desire to achieve something". У тексту је дат ауторов превод цитата на српски.

кодорски тан буди у њему помисао о „олакшаној“ методи доласка на трон. Његово размишљање о краљеубиству заснива се на чисто здраворазумској логици – ако су му убиства непријатеља доносила повласт, зашто му и убиство Данкана не би донело титулу. Ту долази до споја здраве са патолошком амбицијом са којом се Магбет све више саживљује и дозвољава јој да, у виду необуздане страсти, преузме потпуну контролу над њим и његовим поступцима. Магбет постаје роб сопствене амбиције. У њему лоше надвладава добро, свирепост морал, жеља за влашћу човечност, убилачка жеља његове супруге постаје и његова, чиме он, према другој редуктивној теорији трагедије (в. FRAJ 2000: 238), урушава сва три начела: морално и људско заједно јер себе преображава у злочинца, а своју борбену амбицију у убилачку, као и божанско јер планира убиство, а то је велики грех.

Магбетови људски нагони првобитно се противе убиству. Свестан је онога што мора, али поново тражи легитимни бег од убиства препуштајући жељу за краљевањем судбини: „Хоће ли срећа да ја будем краљ, / [...] нек ме срећа закраљи / [а] да се и не макнем“ (ŠEKSPIR 2003: 45). Такав вид Магбетовог размишљања краткотрајног је карактера јер вест да Данкан планира поставити сина Малколма за легитимног наследника сасвим неутралише Магбетове недоумице и појачава спремност на злочин када Магбетова амбиција достиже врхунац. У том тренутку, Магбет, слично драмском јунаку, „[s]uočen sa višnjom nužnošću koja mu se nameće i usmerava ga, [...] unutrašnjim kretanjem svoga karaktera usvaja tu nužnost, čini je svojom do te mere da je hoće, da čak strastveno želi ono čemu se inače suprotstavlja“ (STOJANOVIĆ 1984: 11, fn. 9). Злочин је неминовност осликан кроз амбицију. Магбет мора убити.

5. Леди Магбет у улози подстрекивача на злочин

Леди Магбет једна је од најсвирепијих Шекспирових јунакиња чију појаву прате озлоглашени епитети. Представљена је као „прототип дијаболичне жене“ и „оличење зла“ (PETROVIĆ 2004: 65, 107). Овако дескриптивно обојена нота њене личности сведочи о озбиљности њеног задатка – да ојача Магбетову амбицију и омогући да се предсказана визија вештица реализује у дело. Снагу њеног детерминизма и непоколебљивост у намери одржава Хеката, богиња црне магије која каналише зло, чиме и сама Леди испуњава све критеријуме демона придружујући се трима вештицама. Изразито амбициозна Леди на злочин је најпре мотивисана јер јој доноси титулу краљице, јачање моћи и уздизање положаја на друштвеној лествици. Из њега ће настојати да извуче максималну корист, а све то може се остварити једино ако Магбета стратегијом претвори у свог пиона. Прва препрека на коју наилази је Магбетова доброћудна нарав коју мора испунити злобом. Циљ јој је да његова убилачка снага буде приближна снази њеног карактера да би могао убити.

Сазнање о Данкановом доласку у двор усмерава је на радикалан корак преображаја сопственог тела у супротни пол како би убрзала динамику заплета и осигурала успешност акције:

„Ходите, дуси ви,
Што убилачке мисли рађате,

Ражените ме овде,
[...]
У моје женске груди
Ви, убилачке слуге, уђите,
[...]
Став'те ми [ж]уч место млека!" (ŠEKSPIR 2003: 50).

Тиме се жели ослободити свега што је природно и људско и Магбету предочи нови модел „морала" у коме доминира зло. Очекује да се преображајем самостално искаже на делу јер је, према елизабетанским правилима, као жена увек била у подређеном положају и Магбетовој сенци. Преображај би јој омогућио да убија и по први пут искуси Магбетову устаљену улогу на бојном пољу. Као жена не би смела убити Данкана, нарочито што у њему види очинску фигуру, па постоји оправдана сумња да би је емоционалност могла савладати и тиме урушити читаву акцију. Надаље тиранију прогресивно повећава захтевом од злих сила да јој дају снагу којом тврди да би новорођенчету „[и]з безубих [...] десни сису [...] / [и] стргла своју и мозак истресла" (ŠEKSPIR 2003: 55). Жели да уместо мајчиног млека унутрашњост њеног тела буде испуњена отровом. Тиме потврђује да су људски и мајчински сентименти у њој одумрли и да је кивна на цео мушки род, поготово вештице јер су Магбету ставиле јалов скиптар у руке (ŠEKSPIR 2003: 74) како му не би могла подарити наследника, што у њој изазива жељу да се убијањем других свети.

За крајњи изазивачки стимулус одабира повреду Магбетове мушкости:

„Је л' страх те бити делом, храброшћу,
То што си жељом?
[...]
То беше онда звер што учини
Да мени повериш овај подухват?
Кад си га подузет дрзно – био си човек,
Па да си више сад но што си био,
Још више само човек био би" (ŠEKSPIR 2003: 54–55).

Ове речи подсећање су Магбета на циљ и покушај елиминисања његове слабости јер ако успе у отклањању свих унутрашњих препрека које га спутавају у намери, Магбет ће означити потврду „човечности" и самим тим спремност на злочин.

Супружници Магбет очигледно имају различиту перцепцију зла и хероизма. За Леди је преступ не одважити се ђавољем позиву на службу, злодело које Магбет треба да учини је *херојско* (BREDLI 1992: 323), што се коси са оправданим хероизмом који Магбет испољава на бојном пољу. Неутралисањем непријатеља доноси добробит држави и краљу док ће краљевим убиством, сем немира у Шкотској, нанети доживотни немир и себи. Магбет се не може издићи над унижењем величине своје мушкости. Слови за Данкановог најбољег ратника, па осећа унутрашњу потребу за самопотврђивањем пред Леди, пред собом, чак и пред целим светом. Бива сломљен, а то значи пристанак на злочин. Повреда мушкости за њега је већа и болнија од ране

коју он зада или прими од непријатеља у борбама. Његова „рана“ не зацељује, већ разгаљује на акцију у којој убиство рођака треба да постане еквивалентно убиству непријатеља, где се свака граница људскости губи, а охолост започиње.

Вербална реторика која краси Леди прожима се кроз трагедију и сматра њеним најјачим оружјем којим слама жртву да се може поредити са врсним римским ораторима. Њени аргументи толико су убедљиви да завршавају на нивоу реторичких питања после којих јунак одмах дела. Чак и у тренуцима Магбетове сумње у успех злочина, Леди, довољно речнички поткована, категорички се одупире таквој могућности. Речитост је њен божански дар који је злоупотребила за зле махинације у коме недостижно постаје остварив, а имагинарно реалност, баш као и нож који се Магбету привиђа пред злочин. Имагинарни нож, који Магбет доживљава као физички опипљив предмет, потпора је реторичком насиљу Леди над Магбетом, а крваве пеге на ножу означавају већ предвиђени резултат исхода, Магбетов последњи позив на злочин, али и позив ка моћи и власти који му, након краљеубиства, остаје сасвим отворен.

6. Извршење и последице злочина. Магбетов трагични крај

Речи су те којима Магбет једино потврђује извршење злочина. Изостављањем поступка, Шекспир је хтео да избави Магбета „гнушања и осуде“ читалаца (GORDIĆ PETKOVIĆ 2003: 20) нудећи им слободну интерпретацију, тако да се убиство не окласификује гнуснијим него што јесте нити да се Магбету припише умањена кривица јер убија под утицајем спољних сила. Магбет сасвим беспомоћног Данкана убија у сну, а помисао на такву сцену изазвао би јаке емоционалне реакције читалаца будући да Магбет са краљем остварује родбинску везу. Без обзира на то, Магбет се издиже над сукобом лојалности, не дозвољава да његова лична осећања према краљу надвладају она злочиначка и убија из освете јер краљ, упркос Магбетовим заслугама, ниподаштава његове претензије на престо. Магбет му је само привидно наклоњен из користољубља јер се нада круни док Данкана оцењује као слабог, пасивног владара, без ауторитета чија је једина предност што има власт.

Док је убијао, могуће је да га покушај одустајања од такве намере није заобишао ни тада, а све то Шекспир је вешто скрио како би очувао чврстину Магбетовог лика који ни од једне опасности не зазире, чак и кад треба убити. По извршеном убиству, постепено попушта и Магбетова емоционална страна. Сећање за злочин праћено је грижом савести и кајањем. Магбет у мислима често визуализује злочин, узнемирује га свачији шум или покрет, а понајвише окрвављени нож којим је убио.

Трагедија *Магбет* не кулминира Данкановим убиством. Оно Магбету постаје полазна тачка за нова злодела које ће он тек починити. Краљево убиство потресло је готово читаву Шкотску, али не и Магбета. Магбет се наоружава новом снагом, отуђује од Леди и сам себи постаје најјачи савезник у планирању даљих убистава.

Банко је Магбетова нова жртва јер се чини да га угрожава више него Данкан за време владавине. Магбетова бојазан да би се пророчанство треће вештице о Банковом наследнику трона могло остварити ствара раздор између двојице

некадашњих пријатеља и ратничких компањона који су у борбама једни другима штитили животе. С друге стране, Банкова физичка снага и интелигенција развијају осећај инфериорности у Магбету јер не може доминирати. Банко је врло брзо прозрео намеру вештица да својим пророчанствима Магбета наведу на пропаст, али и Магбетову жељу да пророчанство треће вештице спроведе у дело. То је Банка навело на закључак да је једино Магбет, притајени малициозни јунак који се скрива иза маске идеалног, имао мотив да убије краља. Можда Магбет умишља да би Банко после Данкана могао постати краљ јер има све предиспозиције за такав положај: поштење, честитост, физичку снагу, изузетно развијен интелект, па је то додатни разлог за мржњу. Магбет, спрам оваквих Банкових особина, једино има ум испрограмиран за убиства и уклањање супериорнијих од себе. Самим тим, склоп Банкове личности за њега је недостижан, што он не може поднети, те одлучује да Банка уклони налагањем убиства.

Магбет надаље добија мотив за наношење зла Магдафу. До Магбета допире вест да Магдаф и Данканов син Малколм, удружених снага, оснажени енглеском војском, планирају да га збаце с престола и самим тим му одузму титулу коју је незаконито стекао Данкановим убиством. Таква вест подстиче Магбета на бурну реакцију. Одмах налаже убиство Магдафове супруге и детета, чиме утиче на гашење још једне племићке лозе, а Магдафу оставља трајни белег који један родитељ доживотно носи са собом. Магдафовог сина убија један од Магбетових унајмљених крвника док убиство леди Магдаф није приказано. Погођен сазнањем да је остао без породице која је чинила смисао његовог живота, Магдаф се обавезује на освету Магбету и његову што скорију смрт, у чему наилази на Малколмову потпору. Убиство Магдафове породице само је привидна утеха нестанка свих Магбетових препрека, али на крају, у свету пуном крви и сивила у који је Магбет укопан, долази до једине правде – Магдаф убија Магбета, враћа стабилност Шкотској, моралне ратничке вредности поново оживљава, а Малколм с правом завређује титулу краља која му је одувек законски припадала.

Овакав епилог трагедије специфичан је у односу на остале епилоге трагедија у којима је типично да „junak umire zbog svoje greške ili pokušaja da je popravi, ali pre nego što umre, postaje plemenitija ličnost, zato što je postao svestan svog nedostatka i zato što je zbog toga izmenio svoj način delovanja u toku radnje“ (ANDERSON 1975: 343). У Магбету, напротив, све људско одумире, он смело прекорачује све претходно поштоване моралне, етичке и законске норме, мотивисан искључиво убилачким нагонима на добит. Вештице су, незасите туђом патњом и страдањем, преварile Магбета у намери да се одважи злочиначком подухвату, што он прекасно увиђа. На тренутке увиђа и своју грешку која га, уместо у покајање, одводи у још једну борбу са фаталним исходом. Магбетова жеља за покајањем можда је једнака колико и Магдафова жеља за осветом, али чак и у кобном тренутку, Магбет се труди да у борбу унесе некадашњи ратнички дух, поново на себе навлачи плашт тиранина и одазива се мегдану у ком, већ свестан исхода, одлучује да достојанствено погине: „Кад смрт ми, ево, почиње да прети, / [б]ар ћу под оружјем ко јунак умрети!“ (ŠEKSPIR 2003: 123).

Магбет је Шекспиров најкрволочнији јунак по убиствима исто колико је

Леди најсвирепија по карактеру. Злодела изводи у низу спрам Отела који најпре тражи доказ Дездемонине неверe да би је потом убио и Хамлета који не пристаје олако на злочин иако зна да једини може осветити оца. Исто тако, Магбет показује најмањи степен жала за учињеним, што је у супротности са Отеловим јауцима због убиства Дездемоне када схвати да је био Јагова марионета и тескобе коју Хамлет све време носи због освете оца. У односу на грчке јунаке, шекспировски јунак сам руководи својом судбином и следи је до тренутка страдања, а Магбет је морао страдати због сукоба неморала и части узрокованих амбицијом.

7. Закључак

Анализом Магбета успели смо да сагледамо јунака у свим сегментима, како се доследан правилима службе, која подсећају на средњовековни херојски кодекс, по јунаштву и хероизму може упоредити са Беовулфом, једним од највећих јунака англосаксонске епохе, како са Леди остварује складан породични живот, али и како тиранија, нечовештво, безосећајност и охолост под утицајем амбиције доминира његовим карактером. С путање идеалног, Магбета понајвише преобраћа пророчанство треће вештице о потенцијалном краљевању, у чије остварење верује, пошто су се претходна два пророчанства олако остварила. Треће пророчанство Магбет прихвата као „светлу" судбину коју одлучује да следи. Доживљава га као „награду" за дотадашња ратничка постигнућа и јединствену шансу коју никада није имао. Зато размишља о краљеубиству и надаље се препушта амбицији која на њега делује погубно. Даљи низ, започет вештичјим пророчанствима, па настављен амбицијом, употпуњује леди Магбет призивањем злих сила да је ражене, повређивањем Магбетове мушкости и вербалном реториком како би убрзала акцију. Леди тријумфује над Магбетом у надмудривању речима, постиже циљ и заузврат добија његову потврду за злочин.

Магбет убија, али му злочин не доноси ништа добро. Означава почетак Магбетовог психолошког пада из ког се не може извући. Његово стање праћено је великим унутрашњим немирима, кривицом и грижом савести. Међутим, уместо наслућеног епилога, долази до преокрета. Када се очекивало да Данкановим убиством уследи и Магбетов трагични крај, до тога ипак не долази, већ Магбет изналази нове жртве – Банка и Магдафову породицу и тако наставља са даљим злоделима. Магбет зазире од остварења пророчанства треће вештице о Банковом потенцијалном наследнику који би засео на трон и сасвим угрозио Магбетов план о краљевању, док се Магдаф удружује са Малколмом да би заједничким снагама свргли Магбета са престола. Будући да Магбету прети опасност с обе стране, то му је сасвим довољан мотив да наложи убиства Банка и Магдафове породице, с тим да Банка и Магдафовог сина убијају крвници које је унајмио Магбет, док се убиство леди Магдаф, попут Данкановог, одиграло изван видокруга читалаца.

Изучавањем Магбетове личности увидели смо колико је амбиција, нарочито подстакнута пророчанством треће вештице и сасвим распламсана утицајем Леди, разорила Магбета и у њему уништила све оне часне и моралне особине којима су се, почев од краља, и сви остали ратници могли дивити. Његово јунаштво, херојство, оданост, срчаност и надасве моралне особине које су га одувек пратиле у борбама,

и чиниле и идеалним и јединственим јунаком, нестале су оваквим убиствима, а са њима је, и у буквалном и у фигуративном смислу, убијена једна велика личност као што је Магбет. Магбет је цену живота платио смрћу, али је исто тако „убијен" захваљујући амбицији и лаковерности коју је испољио према онима под чији је утицај олако пао, недовољно виспрен да се самостално и у правом тренутку одупре том истом утицају и тако избави из канџи зла.

Цитирана литература

ALARDAJS 1931 [1927]: ALLARDYCE, Nicoll. "The Tragedie of *Macbeth*". In: *Studies in Shakespeare*. London: The Hogarth Press, No. 3, 1931, 110–136.

ANDERSON 1975: ANDERSON, Maksvel. „Suština tragedije". U: *Drama. Rađanje moderne književnosti*. Priredila Mirjana Miočinović. Beograd: Nolit, 1975, 340–346.

ARISTOTEL 2008 [oko 335. p. n. e.]: ARISTOTEL. „Tragična lica. Strah i sažaljenje". U: *O pesničkoj umetnosti*. Prevod s originala, predgovor i objašnjenja Miloš N. Đurić. Beograd: Dereta, 2008, 76–78.

BLUM 2010: BLOOM, Harold. "Introduction". In: *Bloom's Modern Critical Interpretations: William Shakespeare's Macbeth – New Edition*. Edited and with an introduction by Harold Bloom. New York: Infobase Publishing, 2010, 1–6.

BREDLI 1992 [1904]: BRADLEY, Andrew Cecil. "*Macbeth*". In: *Shakespearean Tragedy: Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, Macbeth*. Introduction to the Third Edition by John Russell Brown. New York: Macmillan Education, 1992, 290–354.

DEKANIĆ – JANOSKI 1998 [1988]: DEKANIĆ-JANOSKI, Sonja. „Herojski kodeks u istoriji i književnosti"; „Lik Beovulfa, istorija i legenda, simboličko značenje i hrišćanski nauk koji nagoveštava". U: *Kritička istorija stare engleske književnosti*. Drugo, ispravljeno izdanje. Beograd: Filološki fakultet; Kragujevac: „Nova svetlost", 1998, 22–30, 144–151.

EVANS 1979: EVANS, Bertrand. "The Dramatist as Practiser: *Macbeth*". In: *Shakespeare's Tragic Practice*. Oxford: Clarendon Press, 1979, 181–222.

FRAJ 2000: FRYE, Northrop. "Mit jeseni: tragedija". U: *Anatomija kritike: Četiri eseja*. S engleskog prevela Giga Gračan. Zagreb: Golden marketing, 2000, 234–252.

FROJD 1916: FREUD, Sigmund. "Some Character-Types Met with in Psycho-analytical Work". In: *Shakespeare: Macbeth; A Casebook*. Edited by John Wain. London: Macmillan, 1968, 132–137.

GORDIĆ PETKOVIĆ 2003: GORDIĆ PETKOVIĆ, Vladislava. „Šekspirov Magbet: iskušenja vlastoljubivosti". U: *Magbet*. Autor Vilijam Šekspir. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003, 7–34. [orig.] ГОРДИЋ ПЕТКОВИЋ, Владислава. „Магбет: искушења властољубивости". У: *Магбет*. Аутор Вилијам Шекспир. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003, 7–34.

IGAN 2006: EGAN, Gabriel. "Nature and Human Society: *Macbeth*". In: *Green Shakespeare: From Ecopolitics to Ecocriticism*. London and New York, Routledge: Taylor & Francis Group, 2006, 82–91.

KLAJN 1964: KLAJN, Hugo. „Šekspirove tragedije". U: *Šekspir i čoveštvo*. Beograd: Prosveta, 1964, 22–38.

KOLJEVIĆ 2012 [1981]: KOLJEVIĆ, Nikola. „Magbetov put u visoko društvo". U: *Šekspir tragičar; Andrićevo remek-delo*. Tom III. Beograd: Službeni glasnik; Banja Luka: Akademija nauke i umjetnosti Republike Srpske, 2012, 108–132. [orig.] КОЉЕВИЋ, Никола. „Магбетов пут у високо друштво". У: *Шекспир трагичар; Андрићево ремек-дело*. Том III. Београд: Службени гласник; Бања Лука: Академија науке и умјетности Републике

Српске, 2012, 108–132.
NATOL 2007: NUTTALL, Antony David. "The Trigger: *Macbeth*". In: *Shakespeare the Thinker*. London: Yale, 2007, 284–290.
PETROVIĆ 2004: PETROVIĆ, Stevan P. *Makbet i ledi Makbet*. Beograd: Partenon, 2004. [orig.] ПЕТРОВИЋ, Стеван П. *Макбет и леди Макбет*. Београд: Партенон, 2004.
SAMERS 2003 [1978]: SUMMERS, Della. *Longman Dictionary of Contemporary English.* Harlow: Longman, 2003, 43.
STOJANOVIĆ 1984: STOJANOVIĆ, Zoran. „Pitanje tragedije". U: *Teorija tragedije*. Priredio Zoran Stojanović. Beograd: Nolit, 1984, 9–21.
SNAJDER 2010: SNYDER, Susan. "Theology as Tragedy in *Macbeth*". In: *Bloom's Modern Critical Interpretations: William Shakespeare's Macbeth – New Edition*. Edited and with an introduction by Harold Bloom. New York: Infobase Publishing, 2010, 73–84.
ŠEKSPIR 2003: ŠEKSPIR, Vilijam. *Magbet*. Predgovor Vladislava Gordić Petković. Preveo Svetislav Stefanović. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003. [orig.] ШЕКСПИР, Вилијам. *Магбет*. Предговор Владислава Гордић Петковић. Превео Светислав Стефановић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

Sonja M. Pavlović

MACBETH – FROM IDEAL TO TRAGIC HERO

The subject of this paper is Macbeth – the main hero and the bearer of Shakespeare's tragedy of the same name. Firstly, we will approach the tragedy of *Macbeth* and point out the character traits of the main hero by examining in which way Macbeth can be determined as an ideal and in which way as a tragic hero. With an analytical approach to the tragedy, we will focus on the three key factors that are laid as the groundwork of the investigation: witches, Macbeth's ambition and the influence Lady Macbeth has on Macbeth. Examining the three factors, we will point out Macbeth's penetration into the criminal world that begins with the witches' prophecies and completely distorts the moral norms he followed until then. Macbeth's ambition, placed at the centre of his malice, is considerably strengthened by the prophecy of the third witch and plays the greatest part in Macbeth's tragic downfall. Lady Macbeth is an additional element to the previously mentioned factors. She does not allow the criminal thread already ingrained in Macbeth to be cut and her role is to incite him to criminogenic activity. Mutually intertwined, these factors affect the radical metamorphosis of Macbeth's personality, undermine his integrity, his noble inner being that turns evil and disastrously impact his mental state. Therefore, the aim is to point out the genesis Macbeth's character underwent – from ideal to tragic and how this abrupt transition resulted in the tragicality of Macbeth's fate, that is, how Macbeth's fate is causally related to his committed misdeeds.

Keywords: Macbeth, tragedy, hero, witches, prophecy, ambition, Lady Macbeth, crime, fate

Originalni naučni rad
UDK 821.111.09-31 Orwell G.
Primljen: 31. marta 2022.
Prihvaćen: 18. aprila 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.10

Anja B. Petrović*
University of Niš
Faculty of Philosophy
English Department[2]

PRESERVING ONE'S HUMANITY IN CHALLENGING TIMES: THE VARIOUS FORMS OF RESISTANCE IN GEORGE ORWELL'S *1984*

This paper will aim to analyze George Orwell's novel *Nineteen-Eighty-Four* (1949) in order to uncover the ways in which the characters in the novel resist the influence of an oppressive totalitarian regime and preserve their humanity, that is, the instincts and impulses which characterize a human subject. The modernist point of view will be chosen as the theoretical framework for analysis, due to the fact that modernist literature focuses on the subjective outlook of a character and foregrounds the complex mental processes occurring in his psyche. The concepts evoked in Lionel Trilling's essay, "Freud: Within and Beyond Culture" (1968), will be referred to when describing the means of resistance that are available to a human subject. Special emphasis will be placed on Freud's idea of biological resistance which is grounded in a person's physiology, and on the argument that exposure to different cultures allows an individual to oppose negative cultural influences. Additionally, the view that sexual liberty defies political authority, as is proposed in Martha Nussbaum's essay "The Transfiguration of Everyday Life: Joyce" (2001), will be taken as an example of how erotic love can also function as a means of opposing the dominant regime.

Key words: George Orwell, Lionel Trilling, Martha Nussbaum, totalitarianism, resistance

1. Introduction

Modernism is both a literary and cultural movement that emerged in the late nineteenth century and lasted during the first four decades of the twentieth century (POTTER 2012:2). A defining characteristic of the modernist movement is the emphasis it places on the inner psyche of a human being (QUINONES 2004:3; GASIOREK 2015:247). As Randall Stevenson writes in his book, *Modernist Fiction: An Introduction* (1992), the modernist writers were concerned with the "exposition of mental life" (1992:18). Thus, the authors of this time period foregrounded the intricate processes happening in the mind of an individual. However, in order to accurately portray the inner reality of a character, writers such as Henry James, Joseph Conrad, Virginia Woolf, James Joyce, gradually introduced some novelties to the novel form. Namely, the language and style that the writers used had to be modified in order to "encompass ever more minute mental movements" (quoted in STEVENSON 1992:18). Therefore, the modernist employed the subjective method, which allowed a writer to portray the subjective point of view of a character (PATKE 2013:49). Moreover, the omniscient narrator was excluded as a direct consequence of the fact that

* a.petrovic-18516@filfak.ni.ac.rs

2 This paper was written as a seminar paper for the Modern Anglophone Prose course, which is part of the Master's course in English Language and Literature at the Faculty of Philosophy in Niš.

society had lost faith in an omnipresent God who oversees everything. With the decline of religion, a sense of doubt and crisis permeated throughout the general public, erasing any certainties in life and, this was reflected in literature as well. Thus, without the existence of absolute truths, which religion used to offer to the masses, the vision became subjective in order to portray the self as being abstracted from the world. An individual had to discover the truth alone, without any other mediating authority influencing their reasoning. Furthermore, the focus was no longer on contemporary societal problems or world affairs, but on individual experience. Thus, the conventional linear narrative and logical progressives order was brought into question.

One of the chief influences on the modernist movement proved to be Sigmund Freud's theories, which became available to the English-speaking public in the early nineteenth century (ELLMAN 2010:1). As Stevenson suggests, the preoccupation with the human mind stemmed "from the new extent to which psychology had become a topic of deliberate study" (1992:62). It was due to Freud's theories that society gained a new perception of the human character. The unconscious and the dreamworld became subjects of study. Another reoccurring theme in modernistic writing is the revolt against the reoccurring "portrayal of people as things or objects" (STEVENSON 1992:75). The rise and expansion of capitalism contributed to the increased feeling of alienation. The machine age equated human lives to lucrative resources for exploitation. Therefore, man was considered to be an instrument which enabled the factory owners to gain more wealth. In order to oppose this instrumentalization, modernist writers sought to preoccupy themselves with the inner psyche and, as Stevenson insists, "look within" (1992:76). The detrimental effects of capitalism are also visible in Orwell's novel *1984* (1949). In his novel, the controlling government party values its citizens based on their ability to contribute to Big Brother. Each party member is supposed to assume their assigned role in the hierarchical system of labor. However, any meaningful relations between the party members are forbidden. Personal loyalties are frowned upon, as each party member should only be devoted to Big Brother.

In his essay, "Freud: Within and Beyond Culture" (1968), Lionel Trilling connects Freud to literature because he suggests that both the modernist authors and Freud were curious to examine how the self was treated in the social sphere. He states that "both for literature, as for Freud, the self is the first object of attention and solicitude" (TRILLING 1968:103). Thus, it can be concluded that literature strives to explore the psyche of an individual human being in order to offer an accurate interpretation of the self, similarly to how Freud seeks to describe the role of the self in culture. Trilling uses Freud's life as an example of how a person can resist the influence of a repressive society. He explains that Freud lived in Vienna when the circumstances were very antisemitic, therefore, there were a lot of cultural impediments which marginalized anyone of Jewish origin. Nevertheless, Trilling argues that the unfavorable circumstances which marked Freud's upbringing did not "impair the function of his ego or his super ego" (1968:112), meaning that Freud managed to resist all the negative cultural influences which could have impeded his intellect and contributed to an attitude of intolerance. Freud's ability to oppose the dominant narrative of hatred and tyranny, was, as Trilling argues, grounded in his access to alternative cultures. Namely, apart from being reared in a Jewish family, Freud also studied Greek in

order to get acquainted with the classical period which produced the finest works of art of the ancient world. Additionally, Freud's love for England and the English language also aided him in evading the influence of a restrictive society. Thus, it was due to his access to different traditions and styles of life that Freud succeeded in transferring himself to "a point beyond the reach of the dominant culture" (quoted in TRILLING 1968:112). Namely, by being aware of the existence of other cultures, Freud managed to use the insights he gained in order to juxtapose them to his surroundings. This procedure allowed him to discover all the inadequacies and deficiencies of his own culture.

Another form of cultural resistance, which Trilling attributes to Freud, is what Trilling labels "the sense of oneself as a biological fact" (1968:112). This 'sense' is grounded in our physiological circumstances, that is, in the unique nature of our bodies which differentiates us from other species. Freud was interested in the biological being because he believed that it represented an integral aspect of ourselves which could resist the influence of culture. This revolutionary idea was considered dangerous, as it would threaten to destabilize the widely upheld notion of culture being an omnipotent and indistinguishable construct. Namely, if there exists a part of ourselves that cannot be manipulated by culture, for it is inaccessible to cultural control, then this biological inclination can diminish the high-value society ascribes to culture. Nevertheless, Freud's liberating idea is empowering because it suggests that even if a person's mind is subdued by the dominant ideology, which prevents it from actively revolting against the oppressive regime, their body will still be able to resist the influence of culture. Thus, this biological core will eventually become activated and reject any attempt at subjugation imposed on an individual.

The third type of resistance, which will be foregrounded in this paper, is the resistance through sexual love, which is described in Martha Nussbaum's book, *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions* (2001). Specifically, in the chapter labeled, "The Transfiguration of Everyday Life: Joyce", which focuses on the motif of bodily love that appears through James Joyce's writings. Nussbaum argues that sexual liberty and erotic love represent a means of opposing the dominant ideology. She postulates that saying yes to sexuality is "saying yes to all in life that defies control" (NUSSBAUM 2001:717). This viewpoint can be explained by arguing that love is, in its essence, the opposite of the hatred and violence that one encounters in the real world. Namely, if a person accepts and cherishes their own body without refusing to answer its needs and desires, then he or she will become more tolerant and accepting of themselves and of others. An individual who accepts their body with all of its imperfections and faults will learn to accept the bodies of other human beings, regardless of whether they stem from different ethnic and cultural backgrounds. Therefore, the tendencies for revenge and aggression will become subdued if erotic neediness remains unrestrained. However, this defense of sexual liberty defies society's norms and standards, which aim to suppress and limit one's sexual freedom through the introduction of prohibitions and restrictions. By advocating that the sexual act is disgraceful and shameful, the governing authorities succeed in distancing and alienating human beings from one another, which invariably leads to solipsism and intolerance of the other. In order to prevent the rise of any excessive and aggressive patriotic tendencies in human beings, a person needs to say yes to sexual love.

2. Cultural Resistance

Although George Orwell's style of writing is considered to be far less involuted when compared to those of modernist writers in terms of directness and urgency, the main themes of Orwell's novel *1984* (1949) correspond to those present in modernism. Orwell writes about life in a totalitarian superstate called Oceania. The year is 1984, and The Party, a governing body that is designed to instill obedience into individuals, has taken control of the lives of every citizen in Oceania. The Party's leader, an ominous vague entity called Big Brother, is described as the ideal figure who embodies goodness and love. The novel depicts the life of a thirty-nine-year-old man named Winston Smith. Winston is a member of the Outer Party and he works in the records department in the Ministry of Truth, where he falsifies and alters historical facts and records that conflict with the Party's interests. By describing Winston's position within the Party, Orwell strives to suggest that the "narrative of history has no grounding in reality" and that it can be altered by those in power. (WANNER 2007:54). Moreover, the readers learn that apart from falsifying historical documents, the Party relies on other illiberal measures to ensure the uniformity of its citizens. Namely, in order to create a militant and subservient society, basic human rights are postponed until the imaginary war with two other superstates (Eurasian and Eastasia) is won. Additionally, all the citizens of Oceania are placed under continual surveillance, which aims to uncover any instances of disobedience or unverbalized rebellious thoughts. Moreover, the secret law-enforcing body named the Thought Police is employed to locate and eliminate any individuals who are capable of independent and creative thinking, otherwise known as 'thoughtcrime'. Apart from persecuting dangerous individuals who threaten to undermine national unity, the Party is also actively striving to implement a new language called Newspeak, which is supposed to prevent political rebellion by eliminating all words associated with insurrection. However, Winston Smith wants to oppose this unjust system which aims to destroy one's individuality and create a society based on sameness.

In his essay, "Freud: Within and Beyond Culture" (1968), Lionel Trilling proposes that one of the methods of resisting the influence of a repressive culture is for an individual to get acquainted with the existence of different and foreign lifestyles which are not akin to the one they are familiar with. In Orwell's novel *1984* (1949), Winston Smith does just that. He seeks to learn more about the culture and way of life that preceded the totalitarian regime in which he is currently living. Firstly, Winston is interested in the proles and their primitive lifestyle. The proles are described as a "swarming disregarded mass" of people (ORWELL 1949:89), who comprise the overwhelming majority of the population of Oceania. They are deemed to be naturally inferior beings who ought to be kept in a state of subjugation, similar to animals. In the novel, proles are shown to be living in the poorest quarters of the town, where they work, breed, and die without leaving any significant mark on history. Their whole life consists of a set of trivialities, menial distractions, heavy physical labor, and household chores. In other words, the proles are described as an apolitical class of people who behave in accordance with their own biological clock. Additionally, Winston says that the proles are not indoctrinated, for it is believed that they bear no strong patriotic feelings. Due to their primitive rearing and lack of education,

the proles will never begin to contemplate the state of affairs in the world, for any larger injustices are beyond their level of comprehension. Moreover, instances of prostitution, drug peddling, and theft that occur in their communities remain unpunished because the leading authorities do not have a habit of interfering in any prole-related matters. Instead, the proles are allowed to adhere to their own code of morals when confronted with minor transgressions. Thus, in a sense, the proles are allowed to remain human and follow a natural biorhythm which dictates when they will toil, sleep and mate. Their primordial way of life fascinates Winston, who seeks to understand the laws and principles that guide their behavior. One of the reasons why he is engrossed by the proles is the fact that Winston believes they could succeed in overgrowing the government: "If there was hope, it must lie in the proles" (ORWELL 1949:89). Winston's admiration of the working class and his "fantastic and wholly unconvincing hope that the proles might offer salvation" is grounded in the fact that the proles make up eighty-five percent of the population (BLOOM 2007:4). Therefore, due to their large numbers, he believes that the proles could easily rise up and dismantle the current political system if it were not for their passivity and lack of political interest.

Furthermore, in his quest for knowledge, Winston visits the slums in order to learn more about the 'prole culture' and get a better understanding of what life was like before the revolution. An elderly man sitting in a pub catches Winston's attention, and he develops a strong desire to question him: "If there was anyone still alive who could give you a truthful account of conditions in the early part of the century, it would be a prole" (ORWELL 1949:110). Winston's eagerness to learn more about the past and what life was like before the party took control can be interpreted as his yearning to gain access to different traditions and styles of life. Namely, the truths that he would illicit would allow him to contrast the current state of affairs in his country with the knowledge of how life used to be (TRILLING 1968:112). This contrast and comparison would allow him to uncover the inadequacies and deficiencies of his own culture. Additionally, Winston's predilection for foreign and extrinsic artifacts belonging to different cultures is seen in the scene when he comes across a peculiar glass object with an embedded coral inside of it at the small antique show in the prole quarters. He immediately purchases the old object, even though he has no apparent use for it: "What appealed to him about it was not so much its beauty as the air it seemed to possess of belonging to an age quite different from the present one" (ORWELL 1949:121). The true value of the glass object is inherited in its antiquity and prominent aura of a bygone era. Due to the fact that the Party prohibited its members from owning any aesthetically pleasing, or for that matter outdated items, the mere fact of obtaining the glass figure is an act of rebellion. Any intertwining of cultures is strictly forbidden because it could inspire needless questions among the masses and give rise to public discontent. Namely, if the citizens of Oceania become aware of the existence of other, alternative ways of life, which are different from the one they are used to, it could lead to a public revolt. Winston manages to preserve his humanity due to his inquisitive nature and open-mindedness with which he approaches any unknown concept. For example, when Mr. Charrington, the owner of the second-hand shop, leads him to a room on the second floor of the shop, Winston becomes aware of a feeling of nostalgia and longing when viewing the contents of the dusty room. Instead of feeling disgusted or repulsed at

the sight of the tattered and broken furniture, and the smell of mold that filled the small space, Winston exhibits genuine happiness at finding himself in a place that remained untouched by the modern hand.

3. Biological Resistance

Trilling explains that every human being possesses an "indestructible core of biological urgency" (1968: 115). This biological aspect of one's being operates in such a way as to preserve a person's interests and is not susceptible to external societal pressure. Thus, this biological core allows an individual to assume autonomy from culture because it enables one to elude pernicious cultural influences (TRILLING 1968: 116). For example, if a person's agency is constrained to a greater degree due to certain sociopolitical circumstances, the physical body will naturally be inclined to rebel against these imposed limitations, even if the mind remains compliant with the status quo. Thrilling's theory which describes the portion of ourselves that opposes the culture's quest for the subordination of the self, will be used in order to exemplify the various instances of biological resistance present in Orwell's novel *1984*.

Winston's first act of rebellion was to purchase a diary, in which he would "transfer to paper the interminable restless monologue that had been running inside his head" (ORWELL 1949:12). Even though Winston was aware of the fact that writing his private thoughts in a diary was considered a crime punishable by death, due to the fact that any expression of individualism encouraged thoughtcrime, he still proceeded to relay his thoughts onto the paper before himself in a bout of panic. Therefore, it can be concluded that even if Winston knew that this act of transgression would result in his imminent death, the urge to write and to express his innermost ideas and feeling overpowered his reasoning and logic. The body's need to resist the culture's dominion manifested itself through the act of writing. As Winston was forbidden to voice his thoughts in public, his body compelled him to release the tension building inside of himself by pouring out his emotions on paper. Even though the mind can be "corrupted or contaminated by societal constraints, the body can still function as a motivational force for action against totalitarian control" (JACOBS 2007:4). Therefore, Winston's madness becomes "a strategy of resistance", for it is only when he is free from the influence of reason that he can truly be himself (WANNER 2007:54). His impulse to write is understood as his reaction against the "controlled insanity of the totalitarian society" in which he lives (BLOOM 2007:57). Moreover, each time Winston sat down to write in his diary, his hand seemed to operate on its own accord, as though it was severed from the rest of his body. It was only when Winston came out of his trans-like states of writing that he would become aware of the letters he had jotted down while sitting before the open diary. Another instance where Winston's body is shown to have dictated his action was when he had accidentally, after a purposeless walk around the prole's district in London, emerged before Mr. Charrington's shop:

> "The instant he allowed his thoughts to wander, his feet had brought him back here on their own accord. It was precisely against suicidal impulses of this kind that he had hoped to guard himself by opening the diary" (ORWELL 1949:84).

The fact that Winston admits that one of the reasons why he began writing in his

diary was to ward off any self-destructive urges, exemplifies the fact that he was aware that his biological makeup influences his decision-making and reasoning. Despite the fact that Winston promised himself that he would never return to the small secondhand shop in the prole's quarters, as soon as his mind drifted away from the present moment, his feet led him in the direction of the shop. Again, special emphasis is placed on the agency of the physical body. In this instance, Winston's feet play a decisive role in influencing his course of actions. The moment when the mind's authority over the body subsides, the body begins to behave in a self-preservative manner that may not be compliant with the person's current situation. In this case, Winston's body strives to satisfy his secret urge for cultural fulfillment and enlightenment, even though this urge is incongruous with the laws and regulations in his country. Nevertheless, the body operates in such a way as to fulfill the interests of the individual self and not the interests of the public (TRILLING 1968:114). Therefore, it rejects the norms and standards proposed by society, even if such an imprudent course of action will directly endanger the individual in the long haul. As Orwell quotes: "In moments of crisis one is never fighting against an eternal enemy, but always against one's own body" (ORWELL 1949:91). The individual self's interest is always to break free from culture and to preserve its autonomy. A third and most revealing instance of biological resistance is encountered in the scene where Winston was performing the Physical Jerks, a morning exercise routine that is broadcast for the members of the Outer Party. At one point, the instructor demanded that everyone ought to try and touch their toes. Winston reluctantly bent down before the telescreen and reached his fingers out towards his feet. However, as his thoughts had drifted away to other topics, his ungoverned body refused to comply with the loathsome physical task that brought discomfort to his legs and knees. It is clear that his instincts appeared to be "more powerful than intention" (JACOBS 2007:7). The small lapse of concentration resulted in Winston receiving a scolding from the telescreen: "'Smith!' Steamed the shrewish voice from the telescreen. '6079 Smith W.! Yes, you! Bend lower, please!" (ORWELL 1949:36). In a world where a single eye twitch or involuntary movement of the lips could give away a person's thoughts and intentions, an individual was compelled to remain enigmatic for their own safety. Therefore, Winston's failure to mask his intentions exposed him to the leading authorities. The incongruity between his actions and intentions, that is, between the bodily act of partially reaching for his toes and his intent on actually touching them, exemplifies the body's revolt against the mind's acceptance of the norms and standards which invariably harm the individual.

4. Sexual Resistance

In the chapter, "The Transfiguration of Everyday Life: Joyce" (2001), Martha Nussbaum postulates that erotic love allows people to liberate themselves and others from the oppressive and violent tendencies present in society. She recognizes that societies' failure to acknowledge the needs of the body fosters a culture of intolerance and hatred. Therefore, Nussbaum argues that it is only by advocating sexual liberty that humans can renounce the narrative of hatred and become more accepting of other individuals belonging to different ethnic backgrounds (NUSSBAUM 2001:716). Moreover, Nussbaum links sexual repression and violence. She states that in a society where sexual frustration can

easily be harnessed into destructive impulses, indulging in one's erotic desires would extinguish ethnocentrism and antipathy towards other races. Nussbaum's arguments will be taken as a framework for understanding how erotic love functions as a means of countering political orthodoxy in Orwell's *1984* (1949).

Throughout the novel, one of the key objectives of the Party is to suppress any erotic urges in its citizens due to the fact that sexual desire is thought to be incompatible with loyalty to Big Brother. Namely, the energy which is kindled by lustful desires and bodily prohibitions is supposed to be redirected to worshiping Big Brother. The party aims to leave its citizens in a tense state where they are desperately in need of sexual release, so as to channel their intense feelings of hatred and adoration into political zeal. Thus, the sexual act is shown to be stripped of its pleasure value as marriage is reduced to a loveless union between two Party members which would hopefully result in the creation of offspring. Any personal loyalties or tender feelings between the spouses are considered to be subversive to the Party's interests because every individual has a first and foremost duty towards their homeland. After having been reared in such a community where sex is viewed as a despicable and shameful act that is devoid of any passion, Julia's voluptuous appearance immediately aroused feelings of aggression and hatred in Winston when he first sees her. As Julia emblematizes the "the nature of the bodies under the rule of Big Brother" Winston initially detests her existence (JACOBS 2007:8). The crimson sash of the Junior Anti-Sex League and her gray Party attire led him to believe she was just another mindless puppet of the system: "I hated the sight of you…I wanted to rape you and then murder you afterward" (ORWELL 1949:108). Winston's sadistic fantasy of Julia can be explained by evoking Nussbaum's statement, where she claims that the root of hatred is the "refusal to accept erotic neediness" (NUSSBAUM 2001:717). Winston despised Julia because he could not engage in a sexual relationship with her. It is only after Winston learned that he could possess her physically, that his feelings of anger and resentment dissipated. This occurrence testifies to the fact that sexual privation fuels an attitude of intolerance and hostility among people. As soon as Winston and Julie had slept with each other, all of Winston's negative emotions became substituted by a positive feeling of bliss and peacefulness. Moreover, Orwell describes their act of sexual transgression as "a blow against the Party" (ORWELL 1949:112). The fact that sex is equated with a political act of rebellion emphasized the fact that erotic love is a clear anti-thesis to everything that the Party stands for. Sexual puritanism is advocated by the Party due to the fact that the ability to indulge in erotic desires can allow an individual to experience personal freedom and enjoyment within a system that thrives off of people's repressed emotions. Order and obedience will ensure as long as the people of Oceania are kept in a constant state of yearning. Any excess negative emotions in the form of hatred will be directed towards traitors such as Goldstein, and any positive emotions, in the form of adoration, towards Big Brother. Thus, if Winston and Julia exhaust energy while they are making love, they will afterward feel drained and unmotivated to engage in any political activities. The Party does not want its subjects to feel content and appeased, instead, they want to always keep them alert and energetic. "By denying a satisfying bodily existence to its members, the Party intensifies the importance and effectiveness of the Party-designed experience" (JACOBS 2007:6). This repressive lifestyle invariably leads to the destruction of the self, as life is viewed as a monotonous sum

of events where the only available venting points are the cathartic political rituals of hatred and adoration. Nevertheless, once Winston and Julia start to periodically see each other, Winston's physical state improves. He stops drinking gin and even gains a healthy amount of weight. Additionally, Winston's varicose ulcer subsides and his coughing fits reduce: "The process of life had ceased to be intolerable, he had no longer any impulse to make faces at the telescreen or shout curses at the top of his voice" (ORWELL 1949:133).

Before meeting Julia, Winston's job was described as his greatest pleasure in life, implying that he had no other interest or pastime to which he could devote himself. He was alienated from other people, both in the workplace and the personal sphere, so he sought cheap satisfaction in the form of alcohol and cigarettes. However, as soon as Winston and Julia begin to be involved with each other, their secret love affair introduces some sort of novelty into their lives and makes the "process of life" bearable (ORWELL 1949:186). Namely, for the first time, Winston experiences what it feels like to be in a loving and intimate relationship with someone, so this unfamiliar and unique encounter shifts his focus away from the Party and their politics. Thus, Winston's "psychic and physical wounds of oppression" become healed (JACOBS 2007:8). For the first time, he does not feel the need to partake in the Party's daily Two Minutes Hate, which is designed to allow the citizens of Oceania to express their personal grievances and dislikes towards enemies of the state. Now that Winston is sleeping with Julia, his tendencies for revenge and aggression are subdued because his "impulse for revenge is cut short by arousal" (NUSSBAUM 2001: 717). For the first time Winston feels satisfied and content, therefore, the Party and its policies do not concert him. He has relieved himself of any excess negative feelings and does not feel the need to participate in the ecstatic rituals. Thus, in a sense, Winston has found his personal happiness. However, a happy and satisfied party member is considered dangerous in the eyes of the state power, due to the fact that the Party cannot employ its tactic of physiological manipulation on that individual.

5. Conclusion

Although some critics consider Orwell to be a "social realist" due to his ethical and political commitment to social realism (SHERRY 1987:85), the themes which he explores in his novel *1984* (1949) are considered to be characteristic of modernist literature. As a writer, Orwell had managed to capture and portray "the assault upon the human mind and body which characterized the first few decades of the twentieth century" (quoted in MAYERS 2005:93). The novel *1984* (1949) documented the brutality and violence employed against the human subject, which threatened to destroy the spirit of man. It is through the eyes of Winston Smith that the reader experiences the cruel and dystopic state of affairs in the novel. Winston's individual experience and his subjective worldview forge a political and ethical vision of life that the reader follows, just like in a piece of modernist writing. Throughout the novel, Winston's greatest aspiration is to preserve his own humanity in an age of conformity and subordination. In order to achieve this dangerous feat and protect his individuality, he opposes the dominant regime by resorting to cultural, biological, and sexual forms of resistance. Winston's interest in other cultures, that is, his fascination with the lifestyle of the proles, allowed him to maintain an attitude of tolerance and inclusion. Instead of rejecting anyone who was not a party member, Winston

attempted to understand and study the individuals who were deemed to be subhuman in the eyes of the state. Additionally, Winston's interest in artifacts belonging to the previously forgotten era served to further his imaginative capacities and keep the human spirit of curiosity afloat. Secondly, Winston's body strove to preserve its autonomy by rejecting the negative influence of culture. By refusing to comply with the restrictive norms and regulations put forward by the Party, Winston's biological being attempted to revolt against the oppressive system that limited his freedom. Even though Winston is shown to be alarmed by his body's natural instinct to refuse being situated in intolerable situations, he could not control his biological being, which functioned in such a way as to ensure the protection of his personal interests. Finally, giving in to the erotic impulse aided Winston in evading the government's manipulative strategy to control and exploit a person's libido. By adhering to his sexual urge, despite the government's prohibitions, Winston managed to preserve his humanity and oppose the Party's plan to turn him into an instrument of hatred. Thus, his erotic affair with Julia allowed him to clench his thirst for sexual gratification and achieve a blissful state that extinguished any nationalistic tendencies in him.

Works Cited

BLOOM 2007: Bloom, Harold, ed. *Bloom's Modern Critical Views: George Orwell- Updated Edition*. New York: Infobase Publishing, 2007.

ELLMANN 2010: Ellmann, Maud. *The Nets of Modernism: Henry James, Virginia Woolf, James Joyce, and Sigmund Freud*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

GASIOREK 2015: Gasiorek, Andrzej. A *History of Modernist Literature*. Vol. 7. Chichester, UK: John Wiley & Sons, 2015

JACOBS 2007: Jacobs, Naomi. "Dissent, Assent, and the Body in Nineteen Eighty-Four." *Utopian Studies* 18, no. 1 (2007): 3–20. http://www.jstor.org/stable/20719844.

MEYERS 2005: Mayers, Jeffrey. "George Orwell and the Art of Writing." *The Kenyon Review* 27, no. 4 (2005): 92–114. http://www.jstor.org/stable/4338803.

NUSSBAUM 2001: Nussbaum, Martha. "The Transfiguration of Everyday Life: Joyce." *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions,* ed. Martha Nussbaum, 679-710. Cambridge: Cambridge University Press.

ORWELL 1949: Orwell, George. *Nineteen Eighty-Four*. United Kingdom: Martin Secker and Warburg, 1949.

PATKE 2013: Patke, Rajeev S. *Modernist literature and postcolonial studies*. Edinburgh University Press, 2013.

POTTER 2012: Potter, Rachel. *Modernist Literature: Edinburgh Critical Guides*. Edinburgh University Press. 2012.

QUINONES 2014: Quinones, R. J. *Mapping Literary Modernism* (Vol. 21). Princeton University Press, 2014.

SHERRY 1987: Sherry, Vincent. "George Orwell and T. S. Eliot: The Sense of the Past." *College Literature* 14, no. 2 (1987): 85–100. http://www.jstor.org/stable/25111729.

STEVENSON 1992: Stevenson, Randall. "Space." *Modernist Fiction: An Introduction*, ed. Randall Stevenson, 17-82. University Press of Kentucky, 1992.

TRILLING 1968: Trilling, Lionel. "Freud: Within and Beyond Culture." *Beyond Culture: Essay on Literature and Learning,* edited by Lionel Trilling, 89-118. New York: The Viking Press.

WANNER 2007: Wanner, Adrian."The underground man as Big Brother: Dostoevsky's and Orwell's anti-utopia." *Bloom's Modern Critical Views: George Orwell – Updated Edition*. Ed-

ited by Harold Bloom. Infobase Publishing, 2007.

Anja Petrović

OČUVANJE LJUDSKOSTI U IZAZOVNIM VREMENIMA: RAZNI OBLICI OTPORA U DŽORDŽ ORVELOVOM ROMANU HILJADU DEVETSTO OSAMDESET ČETVRTA

Ovaj rad ima za cilj da analizira Džordž Orvelov roman *Hiljadu devetsto osamdeset četvrta* kako bi otkrio načine na koje se likovi u romanu odupiru uticaju represivnog totalitarnog režima i očuvavaju svoju ljudskost, odnosno instinkte i impulse koji karakterišu ljudsko biće. Za teorijski okvir za analizu biće izabrano modernističko gledište, zbog činjenice da modernistička književnost u prvi plan stavlja subjektivni doživljaj lika i fokusira se na složene mentalne procese koji se dešavaju u njegovoj psihi.Koncepti koji se pominju u eseju Lajonela Trilinga, „Frojd: unutar i izvan kulture" (1968), biće upotrebljeni kada se opisuju sredstva otpora koja su dostupna ljudskom subjektu. Poseban akcenat će biti stavljen na Frojdovu ideju o biološkoj otpornosti koja je zasnovana na fiziologiji osobe i na argumentu da izloženost različitim kulturama omogućava pojedincu da se suprotstavi negativnim kulturnim uticajima u svojoj sredini. Pored toga, stav da seksualna sloboda prkosi političkom autoritetu, kao što je predloženo u eseju Marte Nusbaum „Transfiguracija svakodnevnog života: Džojs" (2001), biće uzeto kao primer kako erotska ljubav takođe može da funkcioniše kao sredstvo suprotstavljanja dominantnom režimu.

Ključne reči: Džordž Orvel, Lajonel Triling, Marta Nusbaum, totalitarizam, otpor

Originalni naučni rad
UDK 821.111.09-31 Conrad J.
Primljen: 31. marta 2022.
Prihvaćen: 15. aprila 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.11

Nataša R. Tučev*
University of Niš**
Faculty of Philosophy
English Department

REPRESSED SOCIAL CONTENT IN A MODERNIST NARRATIVE: THE CASE OF *LORD JIM*

The paper starts from the assumption that the social content is not absent from the major works of Modernist literature, but merely repressed or displaced through various narrative strategies. While the early critical debate on Modernism – which started with Lukács' writings in the 1930s – condemned this literary movement as apolitical, and too narrowly focused on the subjective, inward experience of an individual, subsequent contributors to the debate took a more balanced approach. The paper pays special attention to Fredric Jameson's theory on the existence of repressed social meaning in Modernist works, and his view that by applying Marxist hermeneutics it is possible to discern it and show how it affects the narrative. Joseph Conrad's novel *Lord Jim* (1900) is used in this paper to exemplify the features of Modernism discussed by Jameson. Some of the key scenes and motifs in the novel are analysed with a view to establishing their underlying socio-historical dimension and demonstrating how it contributes to the overall understanding of Conrad's artistic vision.

Key words: Joseph Conrad, Modernism, Marxist literary criticism, social content, narrative strategies

1. Introduction

Modernist literature, and Modernist art in general, has often been accused of being apolitical. Its focus on individual consciousness and the concomitant subjective experience was regarded by some critics as too narrow, leaving a great portion of social reality underrepresented, or failing to consider the interaction between an individual and the objective political and social circumstances. Such negative appraisals of Modernist art have been especially prominent in Marxist and ideological criticism, and it is usually assumed that the rejection of Modernism on political grounds begins with the observations of the Hungarian philosopher and Marxist literary critic Georg Lukács. Lukács' first important assault on contemporary art was expressed in his essay "Expressionism: Its Significance and Decline" (Größe und Verfall des Expressionismus, 1934)[3]. His criticism in the article is directed in particular against the German Expressionists[4], whom Lukács blames for sub-

* natasa.tucev@filfak.ni.ac.rs

2 Prepared as a part of the project *English Studies in the Digital Age*, conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 455/1-1-1-01).

3 The essay was first published in the journal *Internationale Literatur*.

4 Since the term "Modernism" covered a number of interrelated and overlapping movements which emerged in the first decades of the twentieth century – such as Imagism, Symbolism, Futurism, Cubism, Surrealism, Dada or Expressionism – Lukács' negative assessment of Expressionism in this article may be

jectivism, solipsism and an overall apolitical stance. While these authors, as Lukács maintains, embrace Neo-Kantian idealism and condemn all materialistic inclinations in their contemporary society, they do not ascribe the vice of materialism to any particular class, but postulate a kind of eternal conflict between materialism and idealism, obfuscating the pressing social issues. The article establishes Lukács' critical position and his negative attitude towards Modernism in general, which he would maintain throughout his oeuvre (LIVINGSTONE 1980: 10–11).

Lukács' views are even more elaborately expressed in his well-known essay "The Ideology of Modernism", published as a chapter of his study *The Meaning of Contemporary Realism* ((*Die Gegenwartsbedeutung des Kritischen Realismus*, 1957), where he contrasts Modernism with Realism, or with traditional literature in general, stressing the merits and advantages of the latter. In traditional literature, as Lukács argues, man is invariably depicted as *zoon politikon*, a social being. This Aristotelian definition, as he explains, means that the individual existence of literary characters in traditional literature "cannot be distinguished from their social and historical environment. Their human significance, their specific individuality cannot be separated from the context in which they were created" (LUKÁCS 1996: 143). As opposed to this, Lukács criticizes Modernist literature because it fails to represent literary characters as social beings, in meaningful interaction with their environment, viewing them instead as solitary, asocial and unable to connect with one another or with their community in general. The solitariness represented in Modernism is not a rare or exceptional human condition, as Lukács maintains; instead, it is depicted as "the inescapable, central fact of human existence". In Modernist literature, man neither forms his society, nor is formed by it, which also renders any narrative of social progress or social change impossible in these works (ibid., 144).

An important theme in Lukács' essay concerns the difference between two philosophical categories which he refers to as *abstract* and *concrete potentiality*. Abstract potentiality is understood by Lukács as a term which comprises an almost indefinite number of possibilities for the development of one's personality and the direction one's life may take. However, in reality, only a few of these possibilities are in fact actualized. Namely, as Lukács maintains, in real life we face certain critical situations which demand that we make a decision and a crucial choice. In the act of choosing, we actualize one of our abstract potentials, thus making it concrete. Lukács draws a parallel with literary characters, arguing that, just like actual individuals, they cannot be defined nor gain clear contours just on the basis of their abstract potentials, which are infinite; only the critical moments of choice reveal one's character. This is what makes the ontology on which Modernism is based so problematic, according to Lukács: namely, all the distinction between the abstract and the concrete is annulled due to the Modernists' exclusive focus on subjectivity. Since the Modernist text insists on an individual's essential solitariness and isolation, there never occurs a dialectic between the subjective and the objective – that is, between one's inner being and the socio-historical reality. Reading a Modernist narrative, as Lukács maintains, does not enable us to establish which of the character's abstract potentials may become concrete, nor what crucial decision they would make in a moment of crisis. This, in his opinion, inevitably leads to the disintegration of human personality in a Modernist work

subsumed under his general criticism of Modernist art.

(ibid., 146–147).

Lukács' harsh criticism of Modernist literature has been contested by a number of critics, including those whose political views are akin to his own. Most notably, Bertolt Brecht, himself immersed in Marxist thought both as a theorist and as a creative writer, did not share Lukács' belief that Modernism was apolitical. He polemicizes with Lukács' argument in a well-known article titled "Against Georg Lukács"[5]. Viewing his own work as strongly affiliated with Modernism, Brecht affirms its capacity for expressing non-ideological, progressive views. He argues that Modernist subjectivity in itself is simply a novel literary experiment, whose purpose needs to be established in each individual case, and that any formal innovation which may contribute to articulating the truth about the modern man should be encouraged (BRECHT 1980: 75). In *Marxism and Literary Criticism*, first published in 1976, Terry Eagleton likewise expresses his disagreement with Lukács with regard to Modernist literature; however, he also points out that when evaluating Lukács' work, historical factors which have shaped his attitude should be taken into consideration (EAGLETON 2003: xii). Thus, one should bear in mind that Lukács launched his first attack against the authors who wrote in Germany in the 1930s, at the time when Nazism was on the rise. The ascent of totalitarian regimes and the threat of a new war looming over Europe made critics such as Lukács feel that the artistic trends of the first two decades of the twentieth century were becoming inadequate. Modernists' preoccupations with the phenomena of individual consciousness, or with the subjective experience of temporality, seemed incongruent with the urgency of the political situation that literature need to address (MATZ 2006: 217).

In his writings, Neo-Marxist literary critic Fredric Jameson has taken a different approach towards the politics of Modernism. He points out that

> even those who wish to sustain Lukács' hostile verdict on modernism would necessarily insist on the existence of a repressed social content even in those modern works that seem most innocent of it. Modernism would then not so much be a way of avoiding social content... as rather of managing and containing it, secluding it out of sight in the very form itself, by means of specific techniques (JAMESON 1980: 202).

Unlike Lukács, Jameson does not view Modernist subjectivism as a negation of social and historical reality, or an act of withdrawal and escape from this reality into the individual's inner being. Instead, he argues that the relationship between Modernist art and contemporary world, or between "the text and its social subtext", is much more complex and should be interpreted in terms of "production, projection, compensation, repression, displacement and the like" (JAMESON 1982: 44). The political dimension is therefore not completely absent from the Modernist text, but has been "managed and contained" by means of various narrative strategies.

In Jameson's opinion, Joseph Conrad's fiction provides some very good examples of the way in which political content may be hidden from the surface layer of a Modernist text, while still contributing significantly to its overall meaning. He singles out Conrad's famous novel *Lord Jim* (1900), which on the surface tells the story of Jim's struggle with the issues of guilt, honour and self-realization, whereas the social and historical context of this

5 This text was first published in Brecht's book *Schriften zur Literatur und Kunst* in 1967.

struggle is repressed but may still be decoded by means of Marxist hermeneutics. A paradigmatic scene which, in Jameson's opinion, demonstrates Conrad's strategy of repressing the political content, takes place close to the beginning of the novel. As Jim watches the Malay pilgrims sleeping peacefully on the upper deck of the steamer Patna, he enjoys "the great calm of the waters under the inaccessible serenity of the sky" (CONRAD 1994: 20). This blissful quiet is only occasionally disturbed by the noise from the boiler room deep below the deck: "the short metallic clangs", "the sharp scrape of a shovel", "the violent slam of a furnace door" (ibid.). Jameson points out that what is "below the deck" in this scene is not only the labour of the workers in the boiler room but also, by implication, the entire social and political reality which shapes the events in Conrad's novel and Jim's own destiny:

> ...this ground bass of material production continues underneath the new formal structures of the modernist text, as indeed it could not but continue to do, yet muffled and intermittent... its permanencies ultimately detectable only to the elaborate hermeneutic geiger counter of the political unconscious and the ideology of form (JAMESON 1982: 215).

In the following sections of this paper, several important motifs in Conrad's *Lord Jim* will be analysed with a view to establishing their underlying political dimension and demonstrating how it contributes to the overall understanding of Conrad's artistic vision. It will be discussed how Conrad manages the political content in the novel by means of narrative strategies such as repression and displacement, while keeping in mind Jameson's argument that this method is at the same time characteristic for Modernist fiction in general (ibid., 44).

2. The Sea as a Non-Place

In his study *The Political Unconscious* (1981), Fredric Jameson argues that Conrad's choice of the sea as a setting in numerous novels and short stories may be viewed as this author's "strategy of containment". Namely, in these works the sea functions as a kind of ideological construct which enables Conrad to detach his storyline from the urban life of the late industrial capitalism and avoid dealing explicitly with the conflicts and contradictions of the capitalist society. Prior to writing *Lord Jim*, Conrad already applied the same strategy in several other works, most notably in his novel *The Nigger of the Narcissus* (1897). Here, Conrad deliberately moves the community of sailors aboard the Narcissus away from the social issues which dominate the mainland. Even though Narcissus is a merchant ship, Conrad's writing technique gives us an impression that, when its sea-journey begins, all the utilitarian motives are left behind on land. As we are told, "The august loneliness of her path lent dignity to the sordid inspiration of her pilgrimage" (CONRAD 2000: 13). The Narcissus sets sail for "sordid" materialistic reasons – in order to transport a load of merchandise – but nevertheless gains dignified stature as soon as it finds itself on its lonely sea path. This narrative method enables the author to focus on the inner life of the sailors and explore their collective psyche in an ostensibly timeless setting, through their confrontation with the forces of nature and a sense of existential loneliness.

In *Lord Jim*, the same "strategy of containment" enables Conrad to focus on Jim's character at a moment of personal crisis. As Jameson explains, Conrad uses the sea as a

"non-place" in order to focus on his protagonist's psychological experience and represent it as a universal existential problem, unrelated to the social and historical circumstances (JAMESON 1982: 213). This manoeuvre is evident, for instance, in an early scene in the novel where Jim is shown on a training ship for officers of the merchant navy. Having climbed the ship's fore-top, he is looking down from this position at the distant factory chimneys on the shore; it is, as Jameson comments, "the place from which Jim can contemplate that dreary prose of the world which is daily life in the universal factory called capitalism". As he concludes, Jim has chosen a vocation "such that he can step completely outside all... class terrains and see them all equally, from over a great distance, as so much picturesque landscape" (ibid., 210–211).[6]

However, as Jameson points out, this is not the only function of the sea in Conrad's novels. Historically, at the time when Conrad wrote his fiction, the sea was also an essential "highway", connecting the outposts of imperial capitalism with the mother country and enabling the flow of merchandise and raw material from the colonies. In addition to this, Conrad's novels also provide a realistic depiction of the life of sailors, so it may be argued that the sea is for Conrad also "a place of labour" (ibid., 213). All these features of the life at sea are latently present in *Lord Jim*:

> For the sea is both a strategy of containment and a place of real business; it is a border and a decorative limit, but it is also a highway, out of the world and in it at once, the repression of work... as well as the absent work-place itself. …[T]he sea is the empty space between the concrete places of work and life; but it is also, just as surely, itself a place of work and the very element by which an imperial capitalism draws its scattered beachheads and outposts together... Nor is the sea merely a place of business; it also a place of labour, and clearly we will say nothing of consequence about the author... if we overlook the "realistic" presentation of working life at sea (ibid., 210, 213).

Therefore it may be argued that the sea in *Lord Jim*, in addition to providing the setting for the protagonist's existential drama, also has a political meaning. Although it has been repressed from the surface of the text, it still has its function in the narrative and contributes to the complexity of Conrad's artistic intention. As the subsequent analysis will show, the connection of the sea to the enterprise of imperial capitalism, and Jim's own merchant service, will prove especially relevant for understanding the novel's social and historical connotations.

3. Jim's Desertion and the Category of Concrete Potentiality

The reason Jim has chosen the life at sea is that he is by nature prone to bovarism and day-dreaming. We are told that before joining the merchant navy, he has read extensively popular adventure novels about the life on the high seas; he fantasized about gaining heroic stature similar to the protagonists of these novels and experiencing the kind of adventures they describe. His day-dreams of performing heroic feats are inspired by this

6 When it comes to spacial metaphors, it is also interesting to observe the chosen vocation of Jim's father, who is an Anglican parson. Conrad represents his "little church" as quite literally placed halfway between the cottages where the poor people live and the mansions belonging to the rich upper class, suggesting the function of institutionalized religion in producing the dominant ideology, making the society appear harmonious in spite of the class differences, and maintaining status quo (JAMESON 1982: 211).

"course of light holiday literature":

> He saw himself saving people from sinking ships, cutting away masts in a hurricane, swimming through a surf with a line... He confronted savages on tropical shores, quelled mutinies on the high seas, and in a small boat upon the ocean kept up the hearts of despairing men – always an example of devotion to duty, and as unflinching as a hero in a book (CONRAD 1994: 11).

However, in the crucial moment of crisis in the novel, Jim betrays his youthful romantic ideals, deserting the damaged steamer Patna and endangering the lives of its eight hundred Malay passengers. The centrality of this crisis in Conrad's narrative seems to contradict Lukács' claim that such motifs are only characteristic for fiction written in the period of Realism (LUKÁCS 1996: 146). While Lukács insists that the dialectic between a character's subjectivity and the objective social reality does not take place in Modernist works, the motif of Jim's leap from the Patna implies exactly such dialectic. Jim's daydreams of heroism correspond to the category which Lukács calls abstract potentiality, consisting of innumerable possibilities for one's psychological development; whereas his decision to jump denotes his concrete potentiality. In a situation of actual, life-threatening danger, Jim does not actualize his potential for heroism, devotion to duty and self-sacrifice, but his potential for cowardice, self-serving concerns and betrayal of the seamen's code of conduct. Contrary to Lukács' claim that Modernist fiction never differentiates between the abstract and concrete potentiality, the crucial moment of choice in *Lord Jim* leads to exactly such differentiation.

In fact, as Thomas Moser argues in his study *Joseph Conrad: Achievement and Decline* (1957), the motif of choice plays an important role throughout the period which Moser considers the first (and best) phase of Conrad's output, from 1895–1912, and in which his fiction is focused on the issues of fidelity and betrayal. Moser maintains that the central situation in these novels is a test. It is a test of moral responsibility, demanding that, in a moment of crisis, the protagonist should remain loyal to his proclaimed values and principles (MOSER 1966: 15). Thus, the subjective world of Conrad's protagonists is tested through confrontation with objective reality in a number of his novels – such as *Almayer's Folly* (1895), *Heart of Darkness* (1899), *Lord Jim* (1900), *Nostromo* (1904), *The Secret Agent* (1904), or *Under Western Eyes* (1911). This confrontation often has devastating consequences for the hero's delusional perception of the self. Conrad's characters attempt to act in the real world, but usually do not succeed in affirming their proclaimed ideas and values; instead, they discover that they have lived in illusions, betray their projected goals and experience moral failure. Therefore, it may be concluded that the interaction of the Conradian hero with the objective social and historical reality is not absent from the narrative, as Lukács would maintain. On the contrary, it plays an important role in the author's exploration of the self, its primary purpose being to expose the protagonist's delusions and his unattainable ego-ideal.

4. "Social Scandal" and the Imperialist Myths

Jim's leap from the Patna does not only reveal the truth about his own character, but also has wider social implications. They are discussed, for instance, by Otto Bohlmann

(1991), who draws parallels between the worldview presented in Conrad's novels and the tenets of Sartre's philosophy, as well as those pertaining to existentialist philosophy in general. In his analysis of *Lord Jim*, Bohlmann argues that in the moment when Jim jumps from the Patna he heeds his "inauthentic self", the self wedded to the conventional "they" (the other European officers who have already deserted the ship) who applaud his choice (BOHLMANN 1991: 115). As Bohlmann explains, according to the existentialist ethics, the responsibility we assume upon making each individual choice extends beyond the individual to encompass, in the last analysis, the entire humanity. This is because, by fashioning ourselves through our individual choices, we also fashion a certain image of man as we would have him to be. Nothing can be regarded as a better choice for an individual unless it is also a better choice for all men. While choosing what he will be, man is at the same time a legislator deciding for the whole of mankind. Therefore, as Bohlmann concludes, "only a diminished existent not responsibly himself makes choices that adversely affect man at large" (ibid, 107). At the moment of desertion, Jim corresponds to Bohlmann's category of a "diminished existent", fashioning a negative image of himself, but also of man at large. As Sartre writes in *Being and Nothingness* (1943),

> from the instance of my upsurge into being, I carry the weight of the world by myself alone without anything or any person being able to lighten it... I find myself suddenly alone and without help, engaged in a world for which I bear the whole responsibility without being able, whatever I do, to tear myself away from this responsibility for an instant (SARTRE 2011: 670–671).

Fredric Jameson likewise draws parallels with Sartre's work, comparing the experience of estrangement which accompanies Jim's leap with Roquentin's experience in *La Nauseé* (1938). However, Jameson focuses more closely on the consequences of this event on the community of merchant navy officers in the Far East, pointing out that Jim's discovery of Sartrean freedom causes a "social scandal":

> ...it becomes clear that there were always two problematics:... Roquentin's "discovery" of being in *La Nauseé*, with all the unavoidable results for him as an individual subject – and that quite different matter which is the relationship of the social institution – the bourgeoisie in Bouville – and its structures of legitimation to this shattering discovery, and to the scandal of the asocial individual. Conrad pretends to tell us the story of an individual's struggle with his own fear and courage; but he knows very well that the real issues are elsewhere, in the social example Jim cannot but set, and the demoralizing effect of Jim's discovery of Sartrean freedom on the ideological myths that allow a governing class to function and to assert its unity and legitimacy (JAMESON 1982: 264).

Jim's failure to make a responsible choice is, as Jameson maintains, "socially significant". It is not only related to one individual's struggle with fear and courage, but also sets a social example that has a "demoralizing effect" on the dominant ideological myths. These ideological issues are only hinted at in Conrad's narrative, as the officers of the merchant fleet presented in the novel do not seem to belong to any clearly defined social structure or organisation. As the novel's chief narrator Marlow explains, they are just members "of an obscure body of men held together by a community of inglorious toil and by fidelity to a certain standard of conduct" (CONRAD 1994: 43–44). However, in Jameson's opinion,

there is a symbolical connection between these merchant officers, adventurously gaining wealth and influence in the far reaches of the world, and the bureaucracy of the British Empire: "it is the ruling class of the British Empire, the heroic bureaucracy of imperial capitalism which takes that lesser, but sometimes even more heroic, bureaucracy of the officers of the merchant fleet as a figure for itself" (JAMESON 1982: 265). Therefore, the "ideological myths" which Jim's failure undermines are, in the final analysis, the myths of racial and cultural superiority, the same myths which sustain the British Empire and European imperialism in general.

The theme of supremacist discourse, and the ideological support it provides to imperialism, is not explicitly stated in *Lord Jim*. However, the shattering effect of the Patna incident on the legitimacy of this discourse may be clearly observed on the example of a side character, captain Brierly. Brierly's conversation with Marlow implies that he considers the Malay pilgrims who were on board the Patna as no more important than any other kind of cargo. He shows no concern for their welfare and is solely worried about the public disgrace and humiliation that Jim's trial is causing to the white merchants and naval officers:

> This infernal publicity is too shocking: there he [Jim] sits while all those confounded natives… are giving evidence that's enough to burn a man to ashes with shame... We are trusted. Do you understand? – trusted! Frankly, I don't care a snap for all the pilgrims that ever came out of Asia, but a decent man would not have behaved like this to a full cargo of old rags in bales (CONRAD 1994: 55–56).

In such situations, as Paul Armstrong maintains, a society generally seeks to avoid facing disturbing insights and re-examining the dominant ideological narratives; instead, it resorts to marginalizing and scapegoating the problematic individual. Jim is thus officially branded a criminal, which enables the society to exorcize, along with him, the reminder of the frailty of all it takes for granted: "By labelling the culprit 'other' than itself, society repels any suggestion that it need re-examine its beliefs" (ARMSTRONG 1987: 116). However, the problem with scapegoating Jim is that he does not fit the stereotype of a "villain". There is a striking discrepancy between the thoroughly positive impression Jim leaves upon an on-looker, and the hidden "soft spot" which has made him jump the ship in panic and endanger hundreds of lives. By his outward appearance, Jim seems to be a perfect representative of his culture, a healthy, strong, decent-looking young man epitomizing its idealized self-image and proclaimed values. Knowing the truth about the Patna, Marlow is angered by this discrepancy as soon as he lays eyes on Jim: "I was as angry as though I had detected him trying to get something out of me by false pretences. He had no business to look so sound" (CONRAD 1994: 36). Jim represents a problem for the community because it is difficult to label him as "the other", given that his appearance invites identification rather than rejection. It is this disturbing inconsistency, or ambiguity of Jim's status which, in Armstrong's opinion, causes a psychological crisis in both Marlow and Brierly, eventually leading Brierly to commit suicide (ARMSTRONG 1987: 117). Jameson likewise argues that Brierly's suicide represents a "social gesture" and that the reasons behind it cannot be reduced to a personal psychological crisis (JAMESON 1982: 264).

5. Conclusion

While the early critical debate on Modernism – which started with Lukács' writings in the 1930s – condemned this literary movement as apolitical, the subsequent contributors to the debate took a less radical approach, eventually reaching a conclusion that the social and historical content is not entirely absent from the Modernist text, but only repressed and displaced through various narrative strategies. The Modernists, according to Fredric Jameson, reacted to reification, fragmentation and overall dehumanization of the late industrial capitalism by offering a kind of "utopian compensation" (JAMESON 1982: 266) which consisted in cherishing and minutely exploring the subjective self. While focusing on the inner life of an individual, the Modernist narrative still retains a complex relationship with the social subtext, so that the creative method of these writers cannot be reduced to some form of escapism. By combining Marxist and post-structuralist analysis, Jameson demonstrates that it is possible to discern political meanings and show how they continue to affect the narrative "under the new formal structures of the modernist text" (ibid., 215).

Joseph Conrad's novel *Lord Jim*, published in 1900, may be used to exemplify the narrative techniques discussed by Jameson. It is usually cited as chronologically the first novel in Conrad's oeuvre which fully belongs to the Modernist movement, both in terms of its innovative stylistic features and its subject matter, keenly focused on the individual destiny and inward quest of its protagonist. By moving the action to the sea, away from the contradictions and tensions of the late industrial capitalism on the mainland, Conrad frames Jim's fateful leap from the steamer Patna and his subsequent struggle as a timeless existential problem, ostensibly divorced from social and historical circumstances. The narrative of *Lord Jim* is often viewed as a kind of "unofficial inquiry" whose purpose is to explore and establish the root causes of Jim's moral failure – which the official inquiry, carried out in the course of his trial, has not accomplished (BERTHOUD 2003: 78–79).

It turns out, however, that the social and political circumstances of Jim's case cannot be excluded from such an inquiry. In addition, the consequences of Jim's failure likewise transcend the problematics of a personal destiny, affecting the entire community of white merchants in the Malay Archipelago and gaining social significance. In the last analysis, the narrative shows, albeit subtly and indirectly, how Jim's cowardly act undermines the ideological myths of racial and cultural superiority which sustain European imperialism. All these facts demonstrate that the Modernist strategies applied in *Lord Jim* by no means render the novel apolitical; while the political content of the novel is less manifest, it nevertheless represents an integral part of Conrad's artistic vision.

Works cited

ARMSTRONG 1987: ARMSTRONG, Paul B. *The Challenge of Bewilderment*. Ithaca: Cornell University Press, 1987.

BERTHOUD 2003: BERTHOUD, Jacques. *Joseph Conrad: The Major Phase*. Cambridge: CUP, 2003.

BOHLMANN 1991: BOHLMANN, Otto. *Conrad's Existentialism*. London: Palgrave, 1991.

BRECHT 1980: BRECHT, Bertolt. "Against Georg Lukacs." In T. Adorno, W. Benjamin et al.. *Aes-*

thetics and Politics. London: Verso, 1980, pp. 68–85.
EAGLETON 2003: EAGLETON, Terry. *Marxism and Literary Criticism*. London: Routledge, 2003.
JAMESON 1980: JAMESON, Fredric. "Reflections in Conclusion." In T. Adorno, W. Benjamin et al. (eds.). *Aesthetics and Politics*. London: Verso, 1980, pp. 196–213.
JAMESON 1982: JAMESON, Fredric. *The Political Unconscious*. Ithaca: Cornell University Press, 1982.
LIVINGSTONE 1980: LIVINGSTONE, Rodney. "Presentation I." In T. Adorno, W. Benjamin et al.. *Aesthetics and Politics*. London: Verso, 1980, pp. 9–15.
LUKÁCS 1996: LUKÁCS, Georg. "The Ideology of Modernism." In T. Eagleton and D. Milne (eds.). *Marxist Literary Theory: A Reader*. Cambridge MA: Blackwell, 1996, pp. 142–162.
MATZ 2006: MATZ, Jesse. "The Novel." In D. Bradshaw and K. Dettmar (eds.). *Modernist Literature and Culture*. Oxford: Blackwell, 2006, pp. 215–226.
MOSER 1966: MOSER, Thomas. *Joseph Conrad: Achievement and Decline*. Hamden: Archon Books, 1966.
SARTRE 2011: SARTRE, Jean-Paul. *Being and Nothingness*. Trans. H. Barnet. New York: Philosophical Library, 2011.

Sources

CONRAD 1994: CONRAD, Joseph. *Lord Jim*. Harmondsworth: Penguin, 1994.
CONRAD 2000: CONRAD, Joseph. *The Nigger of the Narcissus*. Blackmask Online, 2000.

Наташа Тучев

ПОТИСНУТИ ДРУШТВЕНИ САДРЖАЈ У МОДЕРНИСТИЧКОМ НАРАТИВУ: СЛУЧАЈ *ЛОРДА ЏИМА*

У раду се полази од става да се не може говорити о потпуном одсуству друштвеног садржаја у најзначајнијим делима модернистичке књижевности, већ да је такав садржај потиснут или измештен путем различитих наративних стратегија. Критичка дебата о модернизму, која је почела са Лукачевим изузетно негативним ставом о аполитичности овог покрета, у каснијим фазама попримила је одмеренији тон. Рад се нарочито фокусира на теоријске поставке Фредрика Џејмсона, према којима у модернистичком тексту долази до потискивања друштвеног и политичког садржаја, при чему Џејмсон сматра да је путем марксистичке херменеутике могуће декодирати такав садржај и установити његову улогу у наративу. Роман *Лорд Џим* Џозефа Конрада (1900) узима се у раду као пример управо оних одлика модернизма о којима говори Џејмсон. У раду се анализирају неки од кључних мотива у овом роману, са циљем да се утврди његова друштвено-историјска димензија и покаже како она доприноси потпунијем разумевању Конрадове уметничке визије.

Кључне речи: Џозеф Конрад, модернизам, марксистичка књижевна критика, друштвени садржај, наративне стратегије

Originalni naučni rad
UDK 821.111.09-31 Barns J.
Primljen: 31. marta 2022.
Prihvaćen: 15. aprila 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.12

Mirna B. Radin Sabadoš*
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
English Department

REVISITING *A HISTORY OF THE WORLD IN 10 ½ CHAPTERS* – ABOUT TWO EXPLANATIONS OF EVERYTHING AND THE UNRELIABLE NARRATOR

The paper offers a reading of the novel *A History of the World in 10 ½ Chapters* by Julian Barnes introducing current theoretical frameworks dealing with the relationship of history and fiction from the perspective of the second decade of the 21st century. Although the novel explicitly deals with the issue of history, it was often insufficiently addressed in the critical analyses of Barnes's work as well as in the treatment of history in fiction, especially in terms of the analysis of structure and the treatment of time explained as the experience of the present. Considering the processes Mark Currie defines as crucial for understanding the relationship of time in fiction, time-space compression, archive fever and accelerated recontextualization, the paper offers an insight how those function in the novel from the standpoint that the late XX century fiction is no longer considered to be a part of our 'contemporary' setting.

Keywords: *A History of the World in 10 ½ Chapters* (novel), Julian Barnes, historiographic metafiction, accelerated recontextualization, archive fever

1. Understanding the postmodernist concerns with history and fiction: transitions into the Millennium

In their deliberation on the relationship of history and literature in the literary works produced in the last two decades of the XX century, most of the recent critical studieselaborate on the concepts of Linda Hutcheon and Frederic Jameson in a context that constitutes a radical cultural change of the twenty years that followed year 2000. The assumptions of the late XX century that the end of the Cold War brought the ultimate domination of the capitalist cultural model and that it constituted the end of history, clearly required a re-evaluation and recontextualization with the persistence of history symbolized in 9/11 and with the acceleration of the changes materialized in world-wide crises. Pollard and Schoene (2018) go as far as to claim that "the final two decades of the twentieth century no longer constitute an integral part of what we call the contemporary" (1). In addition to the crises that contradicted the idea of the end of history, they emphasize the immense effects of the widespread technological advancement that constitute this difference placing the inhabitants of everyday of the XXI century into the category of the 'supermoderns'. They question the ability of the present digital natives or even of the digital nomads (those

* mirna.radin.sabados@ff.uns.ac.rs

born before the Internet) to accurately remember the "bygone world that did not have the internet, email, social networking, wifi or the mobile phone" (POLLARD AND SCHOENE 2018:1). This assumption inevitably calls for a re-examination of the questions related to the accessibility of any past experience, expecting modulation of the records under the influence of the new media which result in the distortions of memory. Consequently, the literary production of the late XX century becomes open for a new interpretation which would focus on it as a hint or an announcement of the emergent phenomena pointing to the present, rather than a reflection of the end of an era. In considering the potential for predicting change of literature of any given period, Pollard and Schoene point out that "Literature not only records but also anticipates and projects change" (1), since they believe it to be much more responsive to the social and cultural context than either historiography of critical theory. Therefore, literature is considered to be the site of competing discourses – always marked by the processes of inclusion or exclusion, and encompassing political and cultural domains, but also the matters concerning technology and nation, "positioning literature as both *within* and *of* them rather than as a mere repertoire of cultural objects produced by them" (POLLARD AND SCHOENE 2018: 2). Although they recognize that the period of the 1980s to the 2000s is marked by a sometimes unwilling immersion of the literary production in a set of new contexts, what makes that period extraordinary is not the mere recognition of the world changing under the influence of new technologies, but rather the "the unprecedented totality and speed with which it penetrates and revolutionises the culture" (2). This 'totality and speed' invites the question whether the tension of the competing discourses, or simply the competing stories narrating different experiences, can still be maintained or is the availability of technology simultaneously introducing the silencing of all the incongruent voices. This is the context which calls for the revisiting of the narratives of the late XX century in general and especially Barnes's *A History of the World in 10 ½ Chapters*.

Juxtaposing the notions of 'nation' and 'society', Pollard and Schoene reach into the post WWII period, describing it as the onset of the time of the end of security which is to culminate in the present-day time of general surveillance and insecurity. It represented a context for the introduction of the state-sanctioned discourse on the concept of 'nation' aimed at countering the more organically generated concept of 'society'. The opposition of the two may be observed as crucial in the defining of the underlying discourses which need to be taken into account when discussing Barnes's treatment of the processes of generating and recording data we interpret as history and its presentation in the form of a narrative. In this context, 'nation' is a notion described as "the superimposed collective imaginary that subsumes the broad kaleidoscopic spectrum of differences among individuals, groups and communities under one all-encompassing matrix" (POLLARD AND SCHOENE 2018: 3) it depends on the maintaining a concept of totalizing collective identity which does not facilitate or accept history as a multitude of voices. On the other hand, 'society' is an open concept, described as an 'ever-changing configuration' of different communities representing the lived experience of the present in the present moment and in recording those experiences as fragments of heterogenous collective experience, susceptible to transformations and diversifications (4). If we accept that literature may be interpreted as a "vehicle for experiencing, processing and shaping the contemporary"

(7) then the question of attribution of the stories chosen to be assembled as 'a history' becomes actualized with every subsequent diversification of the traditional "group identities rooted in gender, sexuality, race and ethnicity" (4). Thus, a history compiled as a collection of seemingly unrelated fragments told from different points of view, from different points in time bearing different levels of significance to the points of time from which those are interpreted, adhering to different genre conventions, when revisited from the volatile perspective of the 21st century becomes a commentary on the contemporary, too, questioning the current timescapes, the presence or the absence of the conflicting voices, their intensity or silences.

2. *A History of the World in 10 ½ Chapters*: between historiographic metafiction and the boundaries of genre

Offering a comprehensive account of the typology and poetics of postmodernist historical fiction, Ansgar Nünning (1997) considers the position taken by Brian McHale: "if literary historical 'objects' such as postmodernism are constructed, not given or found, then the issue of *how* such objects are constructed…becomes crucial" (NÜNNING 1997:219) as the point of departure in discussion on postmodernist historical fiction. It should be noted that McHale's interpretations of postmodernist historical fiction, as well as Nünning's and Hutcheon's, must be considered as belonging to the context of the late XX century, the context still acknowledging the end of history as coinciding with the end of the Cold War and not yet anticipating the totality and the speed of technological change producing the contemporary everyday reality despite the anticipations projected in the literature of the 1980s. Nünning problematizes the concept of Hutcheon's historiographic metafiction being used as a template for defining postmodernism, interpreting it as one of the many competing narratives of postmodernism and inviting the remapping of both the fields of metafictions and of postmodernist historical fiction (219). What is more, Nünning sees identification of postmodernist historical fiction with historiographic metafiction as "an unwarranted assumption of homogeneity" (219). In addition, he explains McHale's position on the postmodernist historical novel as being revisionist; firstly, with respect to the content of historical record, its interpretation and the resulting 'orthodox' version of the past (220); secondly, with respect to the conventions of historical fiction. This is particularly important regarding the constraints in treatment of historical facts in the traditional historical novel against which Nünning positions the tendency of postmodernist fiction to "foreground the seam between fiction and historical reality" (221). Decentering the manner of presenting history as well as transformation of realist conventions along with the innovations of form are among the major features of historical fictions of postmodernism. Accentuating historiographic metafiction as addressing problems of writing history "explicitly in metafictional comments" (224), Nünning focuses on the idea of the metahistorical novel as defined by Schabert and Foley describing it as directed towards "the continuity of the past in the present, the interplay between different time levels, on forms of historical consciousness, and on the recuperation of history" (224). The metahistorical novel is, thus, perceived as a text that emphasizes "the process of historical reconstruction" and the role of the consciousness of the protagonist, or the narrator, in the structuring and the perception of the past (224). This approach introduces into the relationship of histo-

ry and fiction the processes linked to the experience of time, particularly the experience of the present in the technologically advanced and highly mediated, globalized environments. What is more, it must be acknowledged that metahistorical novels do not aim to represent a "historical world" by reconstructing it on the level of events and characters, but consider the "appropriation, revision and transmission of history" (224) and the relevance of these processes in the present as set up in the fictional narrative universe. In contemporary literature, the narrative of, for example, *Last Orders* by Graham Swift or *My Name is Red* by Orhan Pamuk correspond to the pattern of metahistorical novel. On the other hand, historiographic metafiction, as it is defined by Hutcheon, affects the boundaries of historiography and fiction which is in the first place evident in the postmodern tendency to manipulate documentary data, or the factual historical records. Hutcheon's concept draws on reintroducing historical context as paramount, yet Nünning emphasizes that it simultaneously brings about questioning of the validity and purpose of historical knowledge. By juxtaposing "documentary historical actuality" with "formalist self-reflexivity and parody" (NÜNNING 1997: 226) Hutcheon contends that in postmodern context history is to be taken as a reference to past reality and as a discursive practice, which allows for the critical approach to the reference. It is contrasted with the traditional historical novel where history is interpreted as a collection of facts established outside the fictional universe and generally unquestionable and unquestioned. Regardless of the approach, we may conclude that the postmodernist historical novel puts history in the spotlight as a process that unfolds continuously, that the process itself is contingent on the context and current variables, but what is most important, that the access to history is never direct, but rather mediated through narratives constructed by human consciousness assuming a particular point of view, and influenced by the processes of remembering, interpretation and recording.

In terms of genre conventions and postmodernist historical fiction, Nünning concludes that as with most of the postmodernist literary production, it dominantly mixes and blurs the traditional genres generating new forms, and some works even resist genre classification. In this respect, *A History of the World in 10 ½ Chapters* is interpreted as an example of the "wide range of mutations" (234) resulting from the blurring of the boundaries of genre and hybridization. As an assemblage of different approaches of the representation of past in fiction, Nünning considers the novel "a paradigm example of postmodernist historical fiction" (234). Demonstrating already in the title an intentional diversion from objectivity, continuity and totality, Barnes focuses on the "incommensurability between an experience and any recording of it" (234), which is related to the concepts structuring the experience of the present relevant for the contemporary context, the archival fever and the accelerated recontextualization, which will be addressed in the section that follows. As an example of the discrepancies between different formats of recording of an event, Nünning offers the chapter dedicated to the shipwreck of the *Medusa*. He explains that in the essay on the painting by Gericault we may observe the artistic and the historiographic representations as mediated forms through which we are accessing the past, yet neither of which could be taken for the "transparent reflection or a reliable account of any historical event" (235). Additionally, this example emphasizes the role and the influence of the conventions of representation which are related to the particular medium in the production of a specif-

ic record which at a later point becomes accepted as a part of the collective memory of the event. The conventions in this example clearly participate in the record that for the sake of complying to the form sacrifices the data that does not fit. Barnes indirectly warns the reader by pointing to our inability to find "the way ahead" (BARNES 1989:242) without recognizable patterns that would lead to hopeful conclusions, whether those be rigid and set as the rules of composition in Gericault or loose and arbitrary as fabulation, filling in the blanks in the silences we are unable to access.

3. History as timescapes, fragments and the "explanations of everything"

Although the work of Julian Barnes remains in the focus of the contemporary scholarship, *History of the World in 10 ½ Chapters* appears to be one of the works that has not received the attention it deserves. Daniel Lea (2007) considers it "strangely neglected text…[which seems]… to have become increasingly marginalised within criticism of Barnes's work" (380) although "[u]ntil the publication of *Arthur and George* in 2005 … it was considered by many to be Barnes's defining output and a landmark in British postmodern writing" (381). *History of the World* … is explicitly dealing with the issues of representing past in postmodernist fiction as explained by Nünning: it is involved both with the focus of the metahistorical novel – the interplay of present and past, and with the issues of historiographic metafiction confronting the assumed historical document with the approach of self-reflexivity and parody. In addition, Lea emphasizes that the novel is "the most explicit example of recent British writing's engagement with the politics of history-telling" (381). In terms of form, the novel is an example of how hybrid literary genres are generated with the idea of exposing the "discursive forms through which history is produced and received" (LEA 2007:381). This issue is often clouded by the debate on whether the text in terms of genre fits the definition of the novel, or it is rather a collection of short stories. However, the treatment of the topic of history is the obvious focus of the novel, which should be taken as a constitutive element or an overarching frame for the interpretation of the text rendering the genre 'fitting' discussions obsolete. The formal features of the text can and should be observed as a result of the perspective of the recording time and the structuring of those records as versions of history reflecting the dominant politics of history-telling. Lea refers to Steven Connor claiming that the formal features of the novel reflect the "incommensurability between the subject and the form" (381) and interprets the fragmentary narrative as a subversion for the homogenized historical discourse promoting the monolithic image of the past claiming the right to supply 'the history' of the world. Instead, Barnes breaks the timeline and emulates stacking of anecdotal narratives told by most unlikely and unreliable narrators sharing the idea of survival. Such composition asks direct questions about the validity of a source, preference of the perspective, change of context, asks whether there is more to know and what is most important, what it signifies in the present. Barnes's history is based upon fragmentation, discontinuity and contingency and it highlights that *any* history is composed on the same principles. In the arbitrariness of the sequencing of the stories and the links created by loose associations between them, Barnes avoids the imposition of a single unifying trope, or idea, in order to problematize the interpretation.

Structurally, the novel is a sequence of ten short texts joined by the idea of surviv-

al, and it is often interpreted as a model of Darwinian thinking, however, it openly subverts the concept of the 'survival of the fittest' positioning the survival not as an accomplishment of an individual (or species), but rather as a chance, random event, which precisely undermines the idea of merit as its condition. Within this structure the crises or disasters that create the tension of the events do not represent a selection of crucial conflicts recognized along any particular linear timeline. The events that constitute chapter narratives bear with them a sense of uncertainty; they simply produce survivors who take precedence in storytelling that the reader has a choice to either trust or to question. In addition to being open to doubt, most of the events are susceptible to the processes characteristic for the experience of time in highly mediated environments – time-space compression, archive fever and accelerated recontextualization as introduced by Mark Currie in his study *About Time* (CURRIE 2007). Barnes here toys with the idea of history seen as an assemblage made of puzzle pieces that never fit perfectly together that he would present in a more explicit form in his novel *England, England* (1999). In *History of the World*… the ten chapters are the puzzle pieces intended to leave gaps, silences defined by the noise that surrounds them which are constitutive of the story as much as the voices being heard. Mitchum Huehls discussing the historical fiction and the XXI century contexts points out that "the goal is not to understand history historically, but to use history to understand the present historically, to produce a strong sense of historicity, that is, 'a perception of the present as history'" (2017:141). As Barnes's broken chronology testifies, the most important for understanding history is to understand that the concept of linear teleological relationship of events which anticipates a chain of events leading to a pre-determined outcome is a faulty one. *A History of the World* …implies seeing past and history as a series of accidental *nows* creating a contingency that opens the interpretation of the present as imagined from the future-accidental-history or the past-yet-to-come (HUEHLS 2017:145). The concepts of time in contemporary cultural theory described by Currie emphasize this relationship and reflect the change in the experience of the present, which is one of the most powerful features of the novel. While the time-space compression refers to the reducing of time required to cover space which results in the "compression of time horizons" (CURRIE 2007:9) it indirectly communicates that "the present is all there is" and that it is shared on a global scale (9). The gaps between the pieces of puzzle in the modelling of time-space point to another inevitability derived from Heidegger – namely, the present is always already contaminated by "the spatiotemporally absent" (CURRIE 2007:10). There are traces of the past in the present which govern our understanding of the present inviting the process of accelerated recontextualization, the positioning of an item, artifact, notion, or even historical figure in a present, new, context. Oftentimes it leads to conclusions that we choose to be the truth, however unsubstantiated, because we choose to ignore the gaps in our puzzle. The link between chapter 6, "The Mountain", and chapter 9, "Project Ararat" precisely points to it. Miss Amanda Fergusson, a 19th century Englishwoman in search of traces of God's presence on Earth, stays alone in a cave up in the mountain Ararat, and she dies there. Her travel companion wonders about the real outcome of the journey, re-evaluating the events – "The question she was avoiding was whether Miss Fergusson might not have been the instrument of her own precipitation, in order to achieve or confirm whatever it was she wanted to achieve or confirm" (BARNES 1989:141). In her pursuit for her version of the

truth, the one in which she needed to discover "divine intent, benevolent order and rigorous justice" (124), for Miss Fergusson there was no room for the truth of her late atheist father who could see "only chaos, hazard and malice" (124) and as she explained to her companion "there were two explanations of everything, that each required the exercise of faith, and that we had been given free will in order that we might choose between them" (BARNES 1989: 141). Her death and her posed remains in the cave, in the future-to-come in the following century will participate in a process of abductive reasoning - a trace from the past that crashed into the present of the two Americans looking for the Ark. At their third and last attempt in search of any evidence of the presence of remains of the mythic voyage in the deluge, the skeleton of Miss Fergusson becomes an artefact – "We found Noah" (BARNES 1989: 227). When, being both man of science and man of faith, one of them expresses his doubts about the origin of the bones because they appear too well preserved, we are offered an explanation which invites us to accept the gaps in reasoning and believe the miracles of Christian myth so that the idea about divine intent could be perpetuated and despite the pieces of the puzzle that would not fit the project Ararat continues.

In terms of narrative, the ten chapters present a sequence of moments in time that function as snapshots of the events designed to become objects of future memory, with a potential to become a record of the past at a later point. The mode of anticipation of memory, or the view on the present as a source of records to be archived, in his book *Archive Fever: A Freudian Impression* (1998) Jacques Derrida names the *archive fever* and it functions in congruence with accelerated recontextualization. Archive fever is not simply a manner of recording a past that would exist even if it were not a part of the archive. Currie interprets Derrida's concept as a process that *produces* the content as much as it records it. According to Lea, *History of the World…*demonstrates the principle where the control of the narrative is a result of privilege and the illusion of historical truthfulness is a consequence of singular or limited perspective materialized in the "monologism of the naratorial voice" (LEA 2007: 383). However, the novel still exhibits a great degree of polyphony in Bakhtinian sense, insisting on competing voices, even when those are literally trapped in silence, where the equal (un)reliability of the narrator(s) is foregrounded and the reader is confronted with the responsibility of choosing whom to believe – whose archive, whose experience, whose truth or fabulation constitutes the reality of the past we choose to prioritize? It is perhaps best illustrated by the narrative in chapter 8, "Upstream!" which overlaps several layers of data produced by archival fever and transformed in accelerated recontextualization but confronted by the two competing and incompatible realities which are on the independent level presented as a fabulated dialogue where one side is completely silent. The perspective of unreliable narrators who narrate their manufactured realities to reinforce their world views is one of the strongest links between the chapters-fragments. In "Upstream!" the story unfolds as a series of letters, snapshots, addressed to a 'darling', a person whom the narrator perceives as his lover. From the first few lines emulating a postcard, the narrator exhibits a strong colonial worldview confronting 'Johnny Walker' with 'local firewater'. This remark functions both as a clue to the setting, as much as a means of self-characterization. It is an account of the film crew's trip to the rainforest in Venezuela told from the perspective of one of the leading actors. The purpose of the trip, or what we learn from the narrator, appears to be working "our way into the re-

ality of a couple of deeply dead Jesuit priests" (BARNES 1989: 162). As the trip unfolds, the narrator presents himself as a frivolous person having little respect either for the person to whom he writes or to the 'tribe' they travel to meet for the purpose of the film project. The 'Indians' are seen as a means to achieving authenticity in a reconstruction of the historical event involving the Jesuit priests, and beyond that they are implicitly observed through the colonial stereotypes as one-dimensional beings, not unlike archive objects: "The girls are pretty, too (don't worry, angel – riddled with diseases)" (165). They build two camps, one for whites and one for Indians because some of the crew "thought they'd get their watches stolen" (165). In the fourth letter we establish the time frame, placing this trip in years after the astronaut's flights into space, since the narrator compares his newly discovered enthusiasm for the simplicity of life he observes in the 'tribe' with the overwhelming experience of space which caused some of the astronauts to turn to religion. Yet, interpreting this remark in the light of the story about the outcome of some specific astronaut's religious enterprises in the search for the Ark, and the fact that the narrator's snapshots remain laced with stereotype "I'm not coming back with a bone through my nose" (166), the reader is to remain cautious. What is more, this letter also offers a hint about the issues in the presupposed relationship of the narrator and the 'listener', mentioning dishonesty on the part of the narrator. In the narrator's discovery that the 'Indians' do not have a name for themselves, nor the name for their language, Barnes directly challenges the homogenizing concept of a nation and society, here "Everyone [is] *contributing*" (167). It also reveals how little the narrator, or anyone, knows about the 'tribe' or even about the event they wish to replicate on film:

> What I'm dying to know is does the tribe remember? Do they have ballads about transporting the two white men dressed as women up to the great watery anaconda to the south, or however they might put it? Or did the white men vanish from the tribe's memory as completely as the tribe vanished for the white man? (BARNES 1989:167)

The story goes on revealing that the 'tribe' does not differentiate between 'acting' and reality, that they believe the actors in priest robes to be the priests themselves, and finally, they participate in the re-enactment of the scene in the fashion that they verbatim repeat the event, capsize the raft and let one of the actors drown. The narrator explains the actions of the Indians to be a consequence of incommensurability between the experience and the records available to the film crew and data that perhaps persisted in the collective memory of the 'tribe':

> Those Jesuits were probably quite big in the Indians' history. Think of that story getting passed down the generations, each time they handed it on it became more colourful and exaggerated. And then we come along, another lot of white men who've also got two chaps in long black skirts with them, who also want to be poled up the river to the Orinoco. (BARNES 1989:180)

The resulting actions, in accordance with the proposition of Miss Fergusson's that there are two explanations of everything, resembled a re-enactment of "a ceremony" which both for the film crew and for the Indians depended on recontextualization and the archive fever "producing" the event anew, yet the result was a clash generated by the incommen-

surable contexts of the apparently competing versions of history. However, Barnes continues the layering of information that subverts the validity of the narrator's perspective demonstrated by the conspicuous silence from the interlocutor on the other side which ends the chapter in a sequence of enraged telegraphic messages demanding the break-up of the relationship which questions the truth value of the data of the entire chapter (182). The opposing perspectives are not very dissimilar to the stories of the chapter "Survivor", where "entropic inevitability and psychotic instability oppose each other across a space of contested rationality" (LEA 2007: 384). Barnes persists in maintaining the contesting positions in a balance so either is unable to discredit the opposing one explaining that the authority is volatile, "an outcome of accident and contingency" (384) and the historical discourse a consequence of the interplay between the fabulation and facticity. As he dismisses any possible overarching or controlling idea, Barnes also rejects a singular narrative as the source of any truth. The truth, if such a thing is possible, results from "palimpsests of impermanent authorities" (385), the overlapping explanations of everything and the voices of (un)reliable narrators we choose to trust.

4. *History of the world* in the accelerated times

We consider the last twenty years of the XX century as a period of transition, a time when one era ended and something new was on the horizon, however, it should be noted that the same period saw the peak of postmodernism, when it became the most dominant cultural form, as well as its redefinition or recontextualization. Although it is an ongoing debate whether postmodernism gave way to another super-, post- or meta- or it persists along with it, one of the defining features of postmodernism that continues to the present is the temporality specific to this 'mode of production'. Often described as contradictory, it refers to the perception of time as simultaneously accelerating and stalling, a time in which everything is in a process of newly becoming while being already over. Reading anew a novel first published at the peak of postmodernism which deals with the topic of history invites us to consider the nature of transition we now believe the period signified and to divert our attention to the models of experiencing time as a sequence of present moments. Understanding that the "motors of history have stalled" (BOXALL 2018:34) and that the mechanisms of representing reality have grown increasingly inadequate, the novel as genre offers some options in our search for the appropriate form, even if it is only to signal "that where history is supposed to be, where the material foundation of the culture should lie, there is just a kind of emptiness" (BOXALL 2018:36). *A History of the World in 10 ½ Chapters* is a novel that speaks not only of the failure of the self-referentiality and traditional historical protocols to respond to the continuing reality of history that we are currently witnessing, but most emphatically about the contingency of history and of imperfection and subjectivity of our methods of recording the past. There is no way of making an unmediated record of a historical truth, and the past is always a product of a narrative constructed when the moment has passed. In the process of recording, there is also a portion of data that manufactures, or actively produces the event in question positioning it as a future memory or contaminating it with the traces of the past. The "shared assertion of a fantasy of historical completion" (BOXALL 2018:41) of the high postmodernism is undermined by the transitions that we witnessed since the onset of the new

millennium that radically altered the context pushing the late XX century away from the time we recognize as our own, and with it opened new paths for the interpretation of the relationship of history and fiction.

Works Cited

BARNES 1989: BARNES, Julian. *A History of the World in 10 1/2 Chapters.* S.I.: Knopf Doubleday Publishing Group, 1989.

BOXALL 2018: BOXALL, Peter. 'The Ends of Postmodernism', in *British Literature in Transition, 1980–2000*, edited by Eileen Pollard and Berthold Schoene, Cambridge University Press, 2018, pp. 28–41. DOI:https://doi.org/10.1017/9781316344071.004

CURRIE 2007: CURRIE, Mark. *About Time: Narrative, Fiction and the Philosophy of Time*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.

HUEHLS 2017: HUEHLS, Mitchum. 'Historical Fiction and the End of History', in *American Literature in Transition, 2000–2010*, edited by Rachel Greenwald Smith, Cambridge University Press, 2017, pp. 138–51. DOI:https://doi.org/10.1017/9781316569290.010

LEA 2007: LEA, Daniel. '"Parenthesis" and the Unreliable Author in Julian Barnes's A History of the World in 10 1/2 Chapters'. *Zeitschrift Fur Anglistik Und Amerikanistik*, 55.4 (2007): pp. 379–94.

NÜNNING 1997: NÜNNING, Ansgar. 'Crossing Borders and Blurring Genres: Towards a Typology and Poetics of Postmodernist Historical Fiction in England since the 1960s'. *European Journal of English Studies*, 1.2 (1997): pp. 217–38. DOI:https://doi.org/10.1080/13825579708574388

POLLARD AND SCHOENE 2018: POLLARD, Eileen, and Berthold Schoene, 'Introduction', in *British Literature in Transition, 1980–2000*, edited by Eileen Pollard and Berthold Schoene, Cambridge University Press, 2018, pp. 1–22. DOI:https://doi.org/10.1017/9781316344071.002

Mirna Radin-Sabadoš

NOVI OSVRT NA ROMAN ISTORIJA SVETA U 10 ½ POGLAVLJA – O STAVU DA ZA SVE POSTOJE DVA OBJAŠNJENJA I O NEPOUZDANOM PRIPOVEDAČU

Rad predstavlja jedno čitanje romana Džulijana Barnsa *Istorija sveta u 10 ½ poglavlja* iz perspektive druge decenije dvadeset prvog veka i kroz teorijske okvire koji kraj dvadesetog veka više ne smatraju nama savremenim dobom. Iako se roman nedvosmisleno bavi odnosom istorije i fikcije kroz kompleksne predloške beleženja prošlosti i metode njenog predstavljanja i interpretacije, kritičke studije koje se bave ovim tekstom veoma često zanemaruju postupke strukturisanja pripovedanja i povezivanja fragmenata u kontekstu tumačenja iskustva vremena i sadašnjeg trenutka. Pored tumačenja kojim dominiraju principi istoriografske metafikcije, u radu se razmatraju procesi koje Mark Kari (Currie) opisuje kao presudne za razumevanje odnosa iskustva vremena u pripovedanju – kompresija vreme-prostora, arhivska groznica i ubrzana rekontekstualizacija kao pojmovi vezani za iskustvo vremena kao niza sadašnjih trenutaka u okruženju visoko zasićenom elektronskim medijima. Predloženo čitanje romana ilustruje kako se ovi procesi odražavaju na funkcionisanje strukture romana i kako se u kombinaciji sa perspektivom nepouzdanih pripovedača formiraju palimpsesti pripovesti unutar kojih tražimo istorijsku istinu.

Ključne reči: *Istorija sveta u 10 ½ poglavlja* (roman), Džulijan Barns, istoriografska metafikcija, ubrzana rekontekstualizacija, arhivska groznica

Прегледни научни рад
УДК 821.163.41.09-94"04/14"
Примљен: 22. марта 2022.
Прихваћен: 5. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.13

Тамара Г. Бабић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Српска књижевност с јужнословенским књижевностима

О СВЕТИМ МЕСТИМА СВЕТОГ САВЕ: ХИЈЕРОТОПИЈА ИСТОКА И ЗАПАДА У ДОМЕНТИЈАНОВОМ И У ТЕОДОСИЈЕВОМ ЖИТИЈУ СВ. САВЕ

Висока садржајност Доментијановог, и делимично Теодосијевог, својеврсног симболичко-просторног система је, уз његову врло изражену политичку актуелност кроз целокупну српску историју, била плодно полазиште за разноврсна тумачења током векова рецепције ова два дела. Темељна питања која се испостављају код ранијих проучавалаца тичу се смера и природе тумачења средњовековног приказа простора на оси исток-запад и стога се прва целина рада тиче управо проблема суштинског неразумевања природе средњовековног симболичког мишљења које резултује површним и погрешним закључивањем о значењу ових симболу контексту представљања Савиног мишљења и деловања. Новије теорије усмерене ка проучавању процеса стварања сакралних простора у средишту су нашег тумачења идејних полазишта и књижевних поступака у првом реду Доментијана, а потом и Теодосија. Сходно томе, други и трећи део рада појединачно се баве проблематиком хијеротопије истока и запада у поменутим житијима. Поетичке разлике и различит историјски контекст у ком су писци стварали своја дела и њихов утицај на приказивање простора у Савиним житијима јесу питања која се разматрају у последњој целини рада. Коначно, ова разматрања, ослањајући се и надовезујући се на претходна истраживања блиских тема, другачије осветљују неке од њених познатих проблема – ауторску оригиналност, могућност спољашњих тумачења уметничког текста, однос између књижевног приказивања и физичког постојања стварности, природу западне позиције Савиног отачаства.

Кључне речи: Свети Сава, Доментијан, Теодосије, хијеротопија, симболика простора, средњовековна књижевност, ходочашће

Увод

Једна од најзначајнијих одлика средњовековног погледа на свет, а самим тим и културе и књижевности које из њега настају, јесте тежња за апстраховањем

* tamaracezar59@gmail.com

видљивог, што је за главну последицу имало развијање и високо вредновање новог, нематеријалног, симболичког света. Напетост између истовременог постојања два умногоме различита, а неретко и сасвим супротна, света, видљива је и у разумевању и приказивању чина путовања које, према својој наопштијој дефиницји, отвара могућности за успостављање свакаквих семантичких односа између различитих простора. Прва тематска и мотивска изворишта за описивање пута у српској књижевности била су вишеструка кретања Светог Саве на основу којих су његови први биографи створили засебан идејни и симболички слој у својим житијима, а који је добрим делом заснован на традиционалним опозицијама византијског средњовековног просторног и временског симболизма. Новија читања старих текстова[2] показују да су описи простора у житијима много ближи топосима него реалним местима, чак и онда када су нам позната по имену и у искуству – што потврђује став о томе да се простор у средњовековној култури посматра симболички (ŠPADIJER 2012: 300). У светлу таквих разматрања, значајни су нам појмови „хоротоп" и „хијеротопија". Први настаје као нека врста одговора медијевистике на Бахтинов појам „хронотопа" којим се означавају време и место у књижевном делу и за разлику од ког хоротоп означава простор измишљен тако да се налази између апстрактног и материјално препознатљивог – као такав, он се функционално уклапа у идеје и ток књижевног дела (ŠPADIJER 2012: 300). Хијеротопија се, пак, истовремено односи на мисаону активност стварања простора који се препознају као свети и на хуманистичку дисциплину која ту активност проучава (ŠPADIJER 2012: 300), што се, ради лакшег сналажења у терминологији, може и диференцирати (ŽIVKOVIĆ 2021: 11). Сложени поступци којима се неко место осветљује у књижевном делу[3], уз систематичност која показује идејно формулисану и вођену намерну везу између новоствореног идентитета простора и личности и група повезаних с њим, јесу питања које ћемо, у наслovљеном контексту, покушати да ближе осветлимо.

Проблем тумачења појмова исток и запад у средњовековном и у савременом симболичком мишљењу

Протоком времена, појмови који су испрва означавали материјалне стране света добили су огроман пртљаг апстрактних значења која их данас чине погодним обележјима за различите појаве у култури, историји и друштву. Ипак, показује се да велики симболички потенцијал које свако време, у складу са својим датостима, у њима препознаје и развија, некад може бити извор великих неспоразума у разумевању појмова исток и запад. Зато је за наше бављење овом темом изузетно значајна студија Симе М. Ћирковића „Свети Сава између истока и запада" (1998: 27–37) јер се на основу закључака из ње може оцртати мапа значењских чворишта у рецепцији оних делова житија у којима је развијена просторна симболика специфична за сред-

2 Када је српска медиевистика у питању, овом темом су се подробно бавили И. Шпадијер, А. Савић и М. Живковић. Радове поменутих аутора ћемо цитирати у наредним деловима текста. За подробније информисање о хијеротопији у ширим оквирима од нашег, упућујемо на рад М. Живковића.

3 У ширем контексту, ова разматрања су већ била предмет у познатим студијама М. Елијадеа. Будући да тежиште нашег рада није усмерено на теоријско-методолошку проблематику бављења светим просторима, за квалитетно информисање о томе, упућујемо на текст М. Живковића који смо већ цитирали.

њи век.

Као прва препрека за исправно разумевање употребе појмова исток и запад издвајају се противречности између физичке и духовне тачке посматрања њиховог односа. Исток не мора увек бити источно, нити запад увек мора бити западно – кључеви таквог парадокса пронађени су у низу исказа: Антиохија је, у односу на Јерусалим, запад „иако су на приближно истом меридијану" (1998: 29); када византијски цар поклони Стефану Немањи физички западни део свог царства, он ће ипак бити назван источним зато што потиче од „источног цара"(1998: 30); за Теодосија је наша црква западна зато што се налази западно од центра источне цркве, а не зато што припада католичкој цркви коју ми данас називамо западном (1998: 30) итд. На основу тога, може се рећи да наши неспоразуми са средњовековним писцима, када је разумевање простора у питању, једним делом потичу одатле што је наша представа о свету одређена меридијанима и паралелама у прецизно одређеном кординатном систему, док се, с друге стране, може рећи да прецизност средњовековног система мишљења – ако је прецизност уопште релевантна за представљање простора у неком књижевном делу – свакако није заснована на математичким законитостима. Као што се примећује на основу примера, исток је главно полазиште у односу на које се мере сви остали простори, и то захваљујући томе што је Бог тамо створио човека (1998: 30) и што се тамо налази земаљски Јерусалим (1998: 30).

Друга тачка могућег спотицања у тумачењу ове теме односи се на пројектовање наших садашњих симболичких представа о значењима источног и западног на помен тих појмова у текстовима писаним у време постојања другачије утемељеног симболичког система. Ту је првенствено реч о подели хришћанске цркве на источну и западну, на темељу којих су настале касније поделе у европској цивилизацији, и о специфичном положају српских земаља између те две стране. Иако ми данас знамо да се и у Савином времену политички, а самим тим и културно и верски, превирало између истока и запада, сами књижевни текстови не помињу готово ништа од тога (1998: 33–34). Постоји неколико могућности за појашњење ове појаве. Прво, синхронијски (овде средњовековни) и дијахронијски (овде наш) поглед на неку појаву никад не може бити исти и то нема везе само с конкретном епохом коју разматрамо, али је такава разлика у поређењу средњовековног и данашњег мишљења посебно добро видљива. С тим у вези, примећено је већ да је „идеја поетског тоталитета, којим је одређено књижевно стварање Срба у средњем веку, условила све остале законе и изразила се у низу књижевних појава" (BOGDANOVIĆ 1991: 63) – тоталитет о ком је реч односи се управо на јединство синхронијског и дијахронијског временског пресека. Са становишта саме поетике средњовековне књижевности[4] и њене херменеутике, такође је значајан посебан однос средњовековних писаца према материјалној стварности из које у различитој мери измештају стварност својих књижевних дела – из такве тенденције се средњовековни симболизам и родио.[5] На-

4 С обзиром на особености средњовековне поетике које је чине различитом у односу на поетике стилских формација и епоха које су се развијале након ње, а које су добрим делом обликовале данашње разумевање појма поетике уопште, напомињемо да под поетиком у овом раду подразумевамо ону поетику српске средњовековне књижевности коју су описали и дефинисали Димитрије Богдановић (BOGDANOVIĆ 1991: 57–88) и Ђорђе Трифуновић (TRIFUNOVIĆ 1966: 60–68).

5 Овај суд доносимо на основу уводног дела Поетике раовизантијске књижевности (AVERINCEV

довезујући се на ту особеност средњовековне књижевности, примећујемо и трећи фактор у приказивању догађаја - „еластичну стабилност" жанрова средњовековне књижевности која се, пре свега, односи на парадокс да су жанрови истовремено међусобно флуидни али и чврсто одређени формом и садржином које би требало да представљају.[6]

Предочено је већ то да су Савини ставови према њему савременим догађајима видљивији у делима везаним за њега која се тичу црквеног права, односно световних питања при чему се у првом реду мисли на Номоканон и антилатинске текстове у његовом саставу (1998: 35). У односу на правни или државни документ, јасно је да књижевни текст (који описује живот једног светитеља или свеца), посебно у средњовековном жанровском богатству, није прикладно подручје за отворено изражавање политичких ставова који су несумњиво морали постојати. Ипак, не желећи да поједноставимо условне жанровске поделе и питање стваралачке слободе, у последњем одељку ћемо указати на то да у самим текстовима постоје одређена места на основу којих можемо претпоставити евентуалну везу између пишчевог обликовања простора и државне климе тог времена.

Идеја о истоку као резултат стварања светих простора

У осврту на већ примећени континуитет и везу између Савиних ходочасничких путовања на Свету Гору и на Свету земљу (SAVIĆ 2020: 38), указаћемо на неке од видова моделовања тих простора код Доментијана. У првом реду, најочигледнија заједничка особина ових места јесте то да су сва, у односу на српске земље, на истоку и стога се тумачење њихове симболике прикључује нашем одгонетању представе о источном у Савиним житијима и, посредно, у српској средњовековној књижевности и култури.

Као прво Савино одредиште и касније исходиште, Света Гора је уведена у тек зачети симболички систем српске културе, књижевности и вере, још за време Савиног живота – чињеница да је и Сава (1986: 108-109) и његов брат Стефан Првовенчани (1988: 56) у првим текстовима у историји српске књижевности представљају као locus amoenus, указује на тежњу да се тај простор издвоји као не само посебан у односу на остале, већ и као квалитативно близак божанском. Када се то има у виду, касније Доментијаново писање се може тумачити као фаза у развијању симболике Свете Горе и то се види у његовом инсистирању на Растковим пустиножитељним жељама које своје прво испуњење налазе на Светој Гори симболички везаној за хришћанску идеју о пустињи као месту припреме за сусрет с Богом и, самим тим, Свету земљу (SAVIĆ 2020: 26-27). Још очигледнији начин стварања светог простора и његовог преплитања с личним и колективним идентитетом јесте подробно описивање подизања светилишта Хиландара – његова реална намена и историјска улога постају полазиште за апстраховање значења Свете Горе до симбола паралел-

1982: 17-45) у ком се прецизно описује духовно-историјска залеђина рођења књижевности на чијим основама је касније изграђена и српска књижевност. Пажњи читаоца свакако препоручујемо и све остале одељке ове значајне студије.

6 Више о проблематици жанровског одређења дела средњовековне књижевности у: (ŠPADIJER :1996 365-373).

ног Синајској гори (2020: 33–34).

Посматрана засебно у односу на Свету Гору, и по динамици Савиних кретања приказаних у житијима и по сопственој, независној и у хришћанској васељени неуопоредивој симболици, Света земља се као сакрални простор састоји из много, по величини, не и по значају, мањих простора од којих су као кључна препозната (2020: 33–34) два: Јерусалим и Синај. Светост Јерусалима у контексту Савиних животописа има више функција: то је његова друга, поред Свете Горе, најзначајнија „ходочасничка база" (2020: 37); она је, такође, подручје његовог задужбинарског рада аналогног оном на Атосу (2020: 40); коначно, земаљски Јерусалим постаје узор и посредник сваком другом месту које као своје коначно исходиште види небески Јерусалим. Карактеристичан за симболику Савиних ходочашћа јесте реални и симболички прелазак од једне горе ка другој – од Свете Горе ка Синају. На плану књижевних поступака, вероватно је најупадљивија раскошна Доментијанова похвала Светом Сави (DOMENTIJAN 1988: 209–217) у којој асоцијативно повезује путничке елементе његовог живота и дела с Мојсијевим (SAVIĆ 2020: 37), симболички их доводећи у исту раван онако како је то већ учинио с њиховим полазишним просторима (горама). Тако се Сава уклапа у прототип свештеника (2020: 40) и још старији архетип пророка који, заједно са сунцем, долази са истока.

Када осмотримо однос истока и запада на макроплану овог житија, могли бисмо рећи да је просторна симболика обликотворно ткиво на коме се заснива целокупна композиција Доментијанове уметничке грађевине (MARINKOVIĆ 2007: 218). То је највидљивије у два централна и свепротежућа чиниоца сваког, па и овог, житија (2007: 215): на првом месту, у књижевном лику Светог Саве сустичу се и прожимају лични и колективни духовни осећај идентитета који је условљен физичким егзистирањем на месту које се налази на једној од две стране водоравне просторне осе (2007: 215); друго се огледа у кретању Савиног лика (по тој истој оси) које у буквалном смислу твори читаву фабулу житија (2007: 215). На плану карактеризације, код Саве је приметна свест о посредничком положају сопствене личности између источне и западне природе свог отачаства (DOMENTIJAN 1988: 216), што његово делање осветљује као резултат вођен личном мишљу. Ипак, оно што Савину промисао смешта у подручје много шире промисли јесте мотивацијски план његових кретања, чији је значајан показатељ својеврсно Симеоново пророчанство о томе да ће Сава „оптећи истоке и западе" (1988: 226). Управо тај исказ Савином подухвату обезбеђује врхунску духовну легитимацију чија се залеђина може сматрати као сама божанска промисао – будући да ту истину изриче света личност и да је као такав, Савин подухват препознат као део божанског плана.

Посматрани из перспективе Савиног личног идентитета, пустиножитељни живот и ходочашћа као његов значајни израз, омогућили су му духовни успон до светачког статуса (SAVIĆ 2020: 24). Када се сагледају у том светлу, његова путовања се виде као природна исходишта неутољиве жеље за осамљењем, што га је водило путевима ка потпуном остварењу личног односа са Богом тј. идеала анахортеског живота (DOMENTIJAN 1988: 216). Ипак, додатна, и за нашу тему можда и важнија, димензија његових подухвата тиче се „отачаства". Као истакнути појединац у свом колективу, Сава је на својим путовањима повезивао своје западне српске земље

са источним светим просторима и тиме је увео српски народ у универзалну хришћанску заједницу народа (SAVIĆ 2020: 26). На том трагу, примећујемо да је управо сакрализовање територије чин од пресудне важности за заснивање идентитета заједнице која се на њој настањује (ELIJADE 2003: 85). Када имамо у виду да је време у коме је Сава живео период интензивних процеса стварања српске националне индивидуалности, јасно је да су потоња тумачења Савиних кретања добрим делом одредила природу колективне свести Срба о себи као народу између истока и запада, који, међутим, културно и историјски све до савременог доба гравитира од запада ка истоку, чија су се симболичка значења трансформисала кроз време. Међутим, иако је наше тумачење ових појмова данас нужно и неповратно одређено свим тумачењима која стоје између савремене и средњовековне епохе српске историје, то не важи у обрнутом случају – мисао која се јавља у позним ступњевима генезе ове симболике, не можемо приписивати њеним почецима.

Запад као свето место: (не)остварење (не)могућности

У говору разних усмерења, врста и нивоа, уобичајено је да свако помињање истока у неком од његових симболичких значења (културном, политичком, економском итд) уз себе асоцијативно везује (подразумева) и запад, и то као антипод. Када је реч о симболици простора у српској средњовековној књижевности, несумњиво је да и исток и запад стоје на истакнутим местима и у некаквом међусобном односу, али у контексту хијеротопије о којој говоримо, разложно је упитати се да ли запад уопште може да постоји као свети простор без истока и ако може, под којим условима као такав фигурира.

Из претходних закључака назире се да је симболичка констелација запада, када је реч о погледу српског средњовековља, ипак доста више индивидуализована од универзално (само)разумљиве симболике истока – управо зато што су њен облик, значење и значај тесно везани с оним што је у личности Светог Саве вишак квалитета, под чиме поглавито подразумевамо његову припадност отачаству. Препозната као јединствена у европској књижевности тог доба, веза између Саве и отачаства описује се као стваралачка (MARINKOVIĆ 2007: 215), још прецизније, она се може дефинисати и као узајамно-обликујућа. Првобитно је западно отачаство обликовало личност Растка Немањића која се, након свог првог, али и сваког каснијег путовања на исток, враћа као Сава, који тада (пре)обликује то исто отачаство, учвршћујући али и оплемењујући његову западну позицију тако што је симболички везује за исток. На том трагу, примећујемо да је постојаност запада као светог простора готово у потпуности одређена светошћу Светог Саве која, пројектована на отачаство, суштински мења његову почетну позицију при уласку у хришћански и византијски комонвелт (место на перферном западу васељене, која се у традиционалном хришћанском симболизму разуме као мрачна и зла страна света). То би значило да сваки пут када именује отачаство као западно, Доментијан у виду има његову вишеструку симболику, у којој је оно универзално значење западности само полазиште за успостављање индивидуалног значења запада и (само)разумевање унутар такве позиције, које извире из личне везе између Саве и отачаства, временом проширене на перспективу надличног односа који сваки појединац у отачаству

може остварити.

Ако у том светлу осмотримо Теодосијев текст, који се не заснива на сталним осцилацијама између истока и запада као код Доментијана, већ се запад и исток помињу и приказују поглавито ситуационо (онда када се описују неки битни догађаји, као што су чуда код Симеоновог гроба или Савина посета Никеји, када се чини да су оба одредишта много више материјално него духовно одређена (ĆIRKOVIĆ 1998: 30–31)) – примећујемо да је он много податнији за поједностављена, идеолошка, политичка, у основи секуларизована и погрешна мишљења и интерпретације. Некоме недовољно упућеном у идејне основе српске средњовековне културе, мишљења и књижевности, може деловати да Теодосије, у складу са друштвено-политичком ситуацијом свог доба[7], у свом тексту исказује реалполитички став о хегемонији српских земаља и њиховој независности од истока (Византије), с намером да то има и неко практично политичко дејство или да то, можда, означава неку блискост с римокатоличким западом. Навешћемо два аргумента која оповргавају такву могућност. Наиме, колико год биле различите, поетике Доментијана и Теодосија се врло јасно приближавају и надопуњују управо кроз ова два житија (али једну повест), тако што Доментијанов текст, а самим тим и његов симболички систем, претходи Теодосијевом тексту[8] те би онда било разложно претпоставити да, онда када говори и о истоку и о западу, Теодосије зна шта је о томе већ речено код Доментијана и бира да, у складу са својим уметничким (и хагиографско-хроничарским) осећањем, у фокус свог стави неке друге аспекте приче о Савином животу. С иманентно уметничког становишта гледано, Теодосије може да заснива своју оригиналност другачије од Доментијана, док се истовремено ослања на значења правовремено створеног[9] Доментијановог оригиналног тумачења односа истока и запада преломљеног кроз историјску егзистенцију Светог Саве и његовог отачаства.[10] Дакле, када говори о западу, врло је вероватно да Теодосије говори управо о оном западу који заснива Доментијан, а који, како смо показали, није истоветан западу уопште. Друго, када текстове и њихове могуће импликације посматрамо у ширем културном контексту, треба имати у виду особености владарске идеологије Немањићке династије која је, будући да за праузоре има своје оснивача – Св. Симеона али и Св. Саву (иако он не представља световног владара!) – дубоко зависна од њихових личних и јавних представа. Онда, ако и претпоставимо да се иза Тедосијевог запада крије некакав политички наум о моћи, превласти и самосталности, треба се сетити да чак и најмоћнији Немањићи, који владају државом која претендује да буде или већ јесте империја,

7 Детаљније о самој хронологији у наредном одељку.

8 Најефектнији показатељ несумњиве поетичке везе двојице писаца налази се у познатим и нашироко тумаченим речима којима Теодосије наслovљава своје дело: „Житије и подвизи у пустињи са оцем, и засебно путовања, а делимично и приповедање о чудесима светога оца нашега Саве, првога архиепископа и учитеља српскога, што је испричао преподобни Доментијан, јеромонах манастира званога Хиландар, а написао Теодосије, монах истога манастира." (курзив Т.Б)

9 Овде пре свега мислимо на то што Доментијан припада оном периоду нашег средњег века у ком се заснива држава Немањића, па будући да је његова сложена симболика простора међу нашим првим књ. текстовима, то омогућава многобројна, дуговечна и далекосежна позивања на њу и у наредним текстовима.

10 Напомињемо да појмове уметнички и оригинални разумемо онако како се испољавају у контексту средњовековне поетике.

деле императиве оне исте владарске идеологије коју Св. Сава утемељује, што се види на основу списа који им се приписују (MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ 1997: 243–246). Како ни Савини хагиографи, природно, нису издвојени од света у ком живе и чију духовну залеђину стварају, закључујемо да је западни део природе нашег отачаства ипак само њен део, односно једна страна или сенка, која без истока не само да не би могла да постоји као самостална (јер западни део хришћанске васељене, у политичком смислу, увек тежи томе и сам постане исток) већ не би могла да постоји уопште.

„Доментијанов" исток и „Теодосијев" запад: поетичке антонимије Савиних биографа у контексту симболичког представљања простора

Почевши од старијег текста, надовезаћемо се на неке од већ поменутих особености Доментијановог писања. Доследан тежњама средњовековних писаца да стварност посматрају симболички, Доментијан у свом приповедању о Савиним путовањима готово уопште не помиње њихов материјални аспект (POLOVINA 2010: 161). Будући да је пишчево искључиво помињање реалнопостојећих места, без описивања њихове спољашњости, повод да се са Савином личношћу и делатношћу повежу библијске личности и догађаји (2010: 161), може се рећи да је Доментијанов примарни фокус на духовним аспектима чина ходочашћа. Када имамо у виду хијеротопске одлике његовог представљања простора – стварање нових светих простора и потврђивање светости већ створених, можемо рећи да иако је тачно да помињањем истока Доментијан несумњиво „украшава" свој текст (ĆIRKOVIĆ 1998: 30), исток код њега ипак пре јесте израз симболике него „метафорике". Такође, израз „украшавати" нам, у контексту средњовековне и особито Доментијанове поетике, не делује прикладно, будући да асоцира на чин који најчешће нити има дубљу логику нити извире из промишљене намере – у складу с тим, рекли бисмо да Доментијан обогаћује свој текст симболиком истока. Систематичност, доследност, садржајност, значењска неисцрпљивост и херменеутичка непресушност Доментијановог комплекса идеја о истоку свакако оповргавају могућност тако једнозначних судова. Ако говоримо о метафорама код Доментијана, којих свакако има, управо бисмо, за комплекс идеја обликованих кроз метафоре, могли прогласити запад, чија су апстрактна значења далеко мање самостално евоцирана и развијана у тексту житија.[11] Различити степени апстраховања, видљиви на плану стила и литерарног поступка, утврђују став да је исток код Доментијана заиста привилегован у односу на запад. Представљањем Савиног путовања као подражавања онога што је описано у Библији, Доментијан поистовећује земаљску историју са свештеном (POLOVINA 2010: 137), чиме шири њен значај и смисао. Иако због тога делује да је његов текст много више заснован на фикцији него на фактографији (2010: 180–181), то не смањује његову садржајност и сазнајни потенцијал, већ само мења његово усмерење од хоризонталног ка вертикалном. Када говоримо о контексту у ком дело настаје, треба напоменути да је Доментијан највероватније био Савин савременик и ученик (RADOJČIĆ 1988: 10) – што значи да је своје дело створио у времену заснивања српске државности, када су српске земље много више зависиле од византијског др-

11 Ови закључци су резултати нашег промишљања на основу оних разлика између метафоре и симбола које је приметио и описао Јохан Хојзинга (HOJZINGA 1991: 271–288).

жавног и верског ауторитета него у наредним деценијама нашег средњег века. С тим на уму, као рефлексија спољашњих прилика, код Доментијана се делимично може препознати богословска посвећеност и прецизност у дефинисању вере на Сабору (DOMENTIJAN: 118–123) – сама путовања пак једва да имају додира са земаљским искуством.

С Теодосијем, како смо већ разложили, ствари стоје доста другачије. У поређењу с Доментијаном, када говори о путовању, Теодосије не уводи и не развија библијску симболику у вези с посећеним местима (POLOVINA 2010: 168) и такође не потенцира релацију исток-запад онако како то чини Доментијан (2010: 211). Уместо тога, он радије обогаћује свој текст реалистичним описима материјалне стране путовања. Чини се да се та разлика уклапа у свакако поједностављено, али донекле и тачно, уврежено мишљење о различитим поетичким приоритетима ових писаца и, следствено томе, различитим стилским средствима којима се служе у писању – док је Доментијан више усмерен на представљање духовне стварности, Теодосије се више труди да што верније прикаже њено материјално наличје. Ипак, то не значи да је Теодосије писац који ствара изван средњовековног симболичког система, што се најбоље огледа у његовој, за нашу тему изузетно значајној, представи и формулацији позиције запада који се такође одређује у односу на исток оличен у Византији (ĆIRKOVIĆ 1998: 30). Када имамо све то у виду, а текст показује да се Теодосијева просторна оријентација поклапа с „реалном географијом" (1998: 31), то нас може навести на више закључака. Посматрани у историјском контексту, Теодосијеви поступци у представљању просторног кретања (истицање наше западне позиције без глорификације истока) уклапају се у његову приметну тенденцију да Светог Саву, а посредно и отачаство, прикаже као много, пре свега политички, независније него што су реално били (TEODOSIJE 1988: 206–207)[12] – што може имати везе с духом времена у ком он сам ствара (највероватније друга половина 13. века) (ŠPADIJER 2010: 15)[13], али нам у основи делује као чин унутрашњег (а не наметнутог спољашњег) налога који може извирати из духа времена. Ипак, оно што несумњиво везује Теодосијево виђење истока за византијску перспективу, јесте чињеница да је његов запад и даље одређен у односу на исток чије је средиште Цариград (ĆIRKOVIĆ 1998: 32). На основу тога се може закључити да је, када је запад у питању, у његовом представљању утицај културног (симболичког) обрасца доста снажнији, продорнији и дуготрајнији од утицаја политичких прилика јер њихов утицај на представљање простора, ако и постоји, никада не задире у идејну (хришћанску) раван његовог позиционирања.

Закључак

Обе Савине хагиографије, а посебно прва, представљају историјски релевантна сведочанства о, по много чему одсудном, времену заснивања српског иден-

12 Најочигледнији израз те тежње јесте измена стварних историјских околности крунисања Стефана Првовенчаног тако да оно у потпуности буде одређено Савином иницијативом.

13 Будући да је у раду који смо цитирали детаљно представљена проблематика око датирања Теодосијевог живота и рада, напомињемо да је за наше излагање најбитније да он свакако припада времену када је српска држава Немањића већ стабилно заснована и на путу да постане империја, што са собом повлачи и разлику о политичкој и културној свести и перспективи Теодосија насупрот Доментијану.

титета у ширем контексту подела хришћанске Европе (почев од стицања аутокефалности српске православне цркве па све до последњих деценија 13. века, односно почетака владавине краља Милутина). Са становишта науке о књижевности, међутим, неупоредиво је важније то што и једна и друга представљају врхунске уметничке изразе у којима се утемељује мишљење о верској, националној и просторној припадности Срба које је, иако духовно засновано, имало реалне материјалне импликације у надолазећим вековима. Такав, нимало једноставан подухват, захтевао је од личности које су га заснивале да помно посматрају однос простора и времена у интервалу који им је био доступан и да у томе увиђају правилности које ће касније апстраховати до читавог система мишљења, веровања и (само)разумевања. То смо, разматрајући описе Савиних ходочашћа у његове две хагиографије, и показали, јер и поред истог референтног система – византијског средњовековног симболизма – Доментијан и Теодосије ипак оригинално обликују представе о истоку и западу. Користећи се сличним сликама, они потпуно слободно и у складу са својим поетикама могу истицати различите ствари (парадигматски је пример употребе симболике птице (POLOVINA 2010: 210)). Тако се обојица креативно остварују у оквиру једног симболичког система, што нам, из садашње перспективе, делује као идеал средњовековне уметности.Чињеница да и данас, након скоро осам векова, одговори на питања о Савином погледу на однос између истока и запада не само да нису коначно дати, већ, у светлу убрзаних смена политичких прилика и историјских догађаја, делује да је потреба за њима све насушнија, довољно говори о важности непрестаних тумачења сведочанстава која су нам доступна.

Цитирана литература

AVERINCEV 1982: AVERINCEV, Sergej S. *Poetika ranovizantijske književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1982. [orig.] Аверинцев, Сергей С. Поетика рановизантијске књижевности. Београд: Српска књижевна задруга, 1982.

BOGDANOVIĆ 1991: BOGDANOVIĆ, Dimitrije. *Istorija stare srpske književnosti.* Beograd: Srpska književna zadruga, 1991. [orig.] Богдановић, Димитрије. Историја старе српске књижевности. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.

ELIJADE 2003: ELIJADE, Mirča. *Sveto i profano*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003. [orig.] Елијаде, Мирча. Свето и профано. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2003.

ŽIVKOVIĆ 2021: ŽIVKOVIĆ, Miloš. „Hijerotopija kao izvor novih mogućnosti komparativnog istraživanja srednjovekovne kulture i književnosti". *Pojmovnik uporedne književnosti* br. 2. (2021): str. 9–41. [orig.] Живковић, Милош. „Хијеротопија као извор нових могућности компаративног истраживања средњовековне културе и књижевности". Појмовник упоредне књижевности бр. 2. стр. 9–41.

MARINKOVIĆ 2007: MARINKOVIĆ, Radmila. *Svetorodna gospoda srpska*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, 2007. [orig.] Маринковић, Радмила. Светородна господа српска. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2007.

MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ 1997: MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, Smilja. *Vladarska ideologija Nemanjića*. Beograd: Clio, Srpska književna zadruga, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, 1997. [orig.] Марјановић-Душанић, Смиља. Владарска идеологија Немањића. Београд: Clio, Српска књижевна задруга, Свети архијерејски синод

Српске православне цркве, 1997.

POLOVINA 2010: POLOVINA, Nataša. *Topos putovanja u srpskim biografijama XIII veka: Domentijan i Teodosije*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2010. [orig.] Половина, Наташа. Топос путовања у српским биографијама *XIII* века: Доментијан и Теодосије. Нови Сад: Академска књига, 2010.

RADOJČIĆ 1988: RADOJČIĆ, Svetozar. „Lik svetog Save u Domentijanovom Životu i podvizima arhiepiskopa sve srpske i pomorske zemlje prepodnobnog i bogonosnog oca nastavnika Save", Život *Svetoga Save i Svetoga Simeona*. (1988): str. 39–50. [orig.] Радојчић, Светозар. „Лик светог Саве у Доментијановом Животу и подвизима архиепископа све српске и поморске земље преподобног оца и богоносног оца и наставника Саве". Живот Светога Саве *и* Светога Симеона (1988): стр. 39–50.

SAVIĆ 2020: SAVIC, Aleksandar Z. „Athos – Jerusalem – Sinai: Peregrinations and Identities in the Lives of St Sava of Serbia", *South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean* (2020): стр. 23–52.

TRIFUNOVIĆ 1966: TRIFUNOVIĆ, Đorđe. „Nacrt za poetiku stare srpske književnosti", *Letopis Matice srpske* god. 142, knj. 397, br. 3 (1966): str. 60–68. [orig.] Трифуновић, Ђорђе, „Нацрт за поетику старе српске књижевности", Летопис Матице српске год. 142, књ. 397, бр. 3 (1966): стр. 60–68.

ĆIRKOVIĆ 1998: ĆIRKOVIĆ, Sima M. „Sveti Sava između istoka i zapada". *Međunarodni naučni skup Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji* (1998): str. 27–37. [orig.] Ћирковић, Сима М, „Свети Сава између истока и запада" , Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији (1998): стр. 27–37.

HOJZINGA 1991: HOJZINGA, Johan. *Jesen srednjeg veka*. Novi Sad: Matica srpska, 1991. [orig.] Хојзинга, Јохан, *Јесен средњег века*. Нови Сад: Матица српска,1991.

ŠPADIJER 1996: ŠPADIJER, Irena. „Problem žanra u srednjovjekovnoj književnosti". *Književna istorija* knj. XXVIII, br. 100. (1996): str. 365–373. [orig.] Шпадијер, Ирена. „Проблем жанра у средњовјековној књижевности". Књижевна историја књ. XXVIII, бр. 100. (1996): стр. 365–373.

ŠPADIJER 2010: ŠPADIJER, Irena. „Hronološki okviri književnog rada Teodosija Hilandarca". *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* knj. LXXVI (2010): str. 3–16. [orig.]Шпадијер, Ирена. „Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца". Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор књ. LXXVI (2010): стр. 3–16.

ŠPADIJER 2012: ŠPADIJER, Irena. „The Symbolsim of Space in Medieval Hagiography", *Cyrillo-Methodian Studies* br. 21 (2012): стр. 300–307.

Извори

DOMENTIJAN 1988: DOMENTIJAN. *Život Svetoga Save i Svetoga Simeona*. Beograd: Prosveta i Srpska književna zadruga, 1988. [orig.] Доментијан, *Живот Светога Саве и Светога Симеона*, Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988.

Sveti Sava. *Sabrani spisi*. Beograd: Prosveta i Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] Свети Сава. Сабрани списи. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1986.

Stefan Prvovenčani. *Sabrani spisi*. Beograd: Prosveta i Srpska književna zadruga, 1988. [orig.] Стефан Првовенчани, Сабрани списи, Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, Београд, 1988.

TEODOSIJE 1988: TEODOSIJE. *Žitija*. Beograd: Prosveta i Srpska književna zadruga, 1988. [orig.] Теодосије. *Житија*. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988.

Tamara Babić

LES LIEUX SACRÉS DE SAINT SAVA LE SERBE : HIÉROTOPIE DE L'EST ET DE L'OUEST DANS LES HAGIOGRAPHIES DE SAVA PAR DOMENTIEN ET THÉODOSIOS

Dans cet article, nous tendons à montrer comment les nouvelles théories du symbolisme spatial peuvent être utilisées de manière à éclaircir certains problems familiers dans les interprétations de l'Est et de l'Ouest dans la literature medieval serbe. Tout d'abord, sur la base des recherché précédentes, nous présentons les différences entre les interpretations médiévales et modernes des symboles et les solutions possibles à cesmalentendus. Dans les deuxième et troisième parties de l'article, nous examinons comment le symbolisme spatial de l'Est et de l'Ouestest formé dans les deux hagiographies et quelle est la nature de sa relation. Enfin, nous donnons un aperçu des differences poétiques entre Domentien et Théodosios et de leur influence possible sur leurs idées et presentations littéraires des espaces sacrés.

Mots-clés: Hiérotopie, Saint Sava le Serbe, Domentien, Théodosios, littérature médiévale, sybolisme spatial, pèlerinage

Оригинални научни рад
УДК 821.161.1.09 Пељевин В.
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 11. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.14

Ненад Ђ. Благојевић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за руски језик и књижевност

СИЖЕЈНО-МОТИВСКИ КОМПЛЕКСИ У ПОВЕСТИ „ЖУТА СТРЕЛА“ ВИКТОРА ПЕЉЕВИНА И ПРОБЛЕМ ЊИХОВОГ ТУМАЧЕЊА

У овом раду предлажемо један од могућих начина интерпретације Пељевиновог текста који је обележио један период стваралаштва овог руског писца. „Жута стрела“ је текст испуњен мноштвом мотива, који у целини претварају читаво дело у алегорију. Жута стрела из наслова је назив воза у којем се налази главни јунак повести на путовању ка „срушеном мосту“. Мотив воза и железничке пруге изједначава се са светом и животом главног јунака Андреја, чија потрага за одговорима на „вечита питања“ поприма облик дискурса ограничен искључивом железничком тематиком. Железничком терминологијом означава се практично сваки аспект живота главног јунака и путника у возу, док се однос према свету који се налази иза прозора воза заогрће велом тајне коју путници за живота не могу да разоткрију. Мотивском анализом утврђујемо да су многи мотиви које аутор користи за стварање приповедачког света повезани са културом и филозофијом Истока, али су дати у облику који је у најмању руку прилагођен руској свакодневници с краја 90-х година. То нас упућује на закључак о постмодернистичкој деконструкцији елемената источњачког и западног културног кода у руском друштву, који писац предузима са циљем приказивања стања колективне свести у једном крајње осетљивом периоду историје.

Кључне речи: „Жута стрела“, Виктор Пељевин, постмодернизам, мотивска анализа

Метафора воза као живота за историју руске књижевности и културе није нова нити оригинална, али је у Пељевиновој интерпретацији добила нову свежину захваљујући увођењу источњачке филозофије у готово сваки план приповедања. Поред сада већ чувеног поређења садржаја колективне људске свести са вагонима воза у Јунговим радовима, метафизика воза је у руској култури добила на значају и као централна тема полемике међу присталицама патријархалне духовности са једне, и заговарачима техничког прогреса са друге стране (НЕПОМЊАШЧИ 2012: 92-105). Како пише Непомњашчи, током читавог XIX и XX века железничка пруга функционише као чест мотив у руској књижевности, чији се симболички значај огледао првенствено у њеној вези са индустријализацијом земље и, услед карактеристика развоја железнице у Русији, са развојем економије по западном моделу. У делима Достојевског и Леонтјева железници се придају карактеристике мистериозне и страшне персонификације зла, тзв. „глобалне паучине“, што није било толико усмерено на ирационалне страхове од новог вида транспорта, већ се пре односило

* nenad.blagojevic@filfak.ni.ac.rs.

на симболички значај железнице као оличења људске похлепе које ни пред чим не узмиче (ЛЕОНТЈЕВ 2007: 677). У стваралаштву Пастернака и Платонова железница се „ослобађа" негативне симболике која је послужила као основа за опозицију 'бездушна машина – живи човек', и добија значење „оруђа за преображај живота" (ФОМЕНКО 2004: 147) и симбола стваралачких потенцијала човека. У савременој руској књижевности железница и путовање возом добија ореол својеврсног духовног искуства, које функционише или као метафора на кризу друштва у преломним периодима модерне руске историје, или као путовање које не представља просто премештање у простору од тачке А до тачке Б, већ период усамљености који путнику омогућава да се „суочи сам са собом", са својим мислима, идентитетом, друштвеном улогом, смислом постојања итд.

Путовање возом као метафора за суочавање са „вечитим питањима" човека често је била предмет приповедања код писаца постмодерниста. Један од најоригиналнијих текстова те врсте био је роман „Москва – Петушки" Венедикта Јерофејева, где аутор даје дугачке монологе о историји, филозофији, култури и политици из призме „интелектуалца алкохоличара". Путовање возом као метафизичко искуство овде је условљено конзумирањем велике количине алкохола. Отприлике у исто време кад и Јерофејевљева поема у прози, почетком 70-х објављена је и трећа књига Карлоса Кастанеде, „Путовање у Икстлан", у којој се на сличан начин описује покушај тзв. „човека знања" да се врати на свој пређашњи, уобичајени начин живота, који се метафорички означавао топонимом ацтечког порекла Икстлан. И у случају Кастанедине књиге путовање је повезано са утицајем психотропних биљака на свест главног јунака, те се током читавог дела он труди да рационално објасни ствари које се дешавају са њим, да би на крају одустао од свог доживљаја света и „зауставио свет". Пељевинова повест „Жута стрела" је у тесној вези са оба текста, на шта је указивала и Заломкина у свом раду (ЗАЛОМКИНА 2005: 335-345). Кастенедин „шаманизам", како је овај мислилац езотеричне оријентације називао суштину учења о могућности човека да значајно прошири и у потпуности измени своје представе о сазнању и животу у целини, пројектован је у Пељевиновој повести на реалности живота у Русији, које је Јерофејев тако сликовито описао у свом делу. Амбијент воза је у „Жутој стрели" заправо естетски елемент у који је заогрнуто приповедање о животу и границама људског сазнања. Процеси који се одвијају у јунаковој свести јесу тежња ка превазилажењу границе уобичајеног доживљаја живота и људске спознаје, а који се манифестују на примеру понашања осталих путника у возу.

Егзистенцијална питања која муче главног јунака постају покретач процеса његовог проебражаја у духу зен-будистичке филозофије:

> „Топла сунчева светлост падала је на столњак покривен лепљивим флекама и мрвицама, и Андреј је одједном помислио како је то за милионе зракова светлости права трагедија – кренути на свој пут са површине сунца, проћи кроз бесконачну празнину космоса, пробити километарске слојеве неба – само да би се на крају угасио на одвратним остацима јучерашње супе. А било је сасвим могуће да су те жуте стреле што су косо падале кроз прозор имале свест, надале се најбољем и схватале неутемељеност те наде – то јест, да су баш као и човек располагале свим неопходним састојцима за страдање" (ПЕЛЕВИН 1999: 12, превод - Н.Б.)

Препознајући корене људског страдања у човековој самосвести и сазнању о узалудности наде у боље сутра, Пељевин овде приближава перцепцију света код главног јунака канонским текстовима будизма. Способност да и у најмањем елементу света који га окружује види метафору живота изазива код Андреја жељу да се ослободи страдања постојања, али не у смислу прекида постојања, већ превлађивања стања ограничености ума услед перцепције света из уске перспективе личног идентитета. Ово се може видети и на примеру веште манипулације значењем синтагме „жута стрела", коју аутор повести користи као метафору за зрак светлости са којим главни јунак упоређује свој живот. А како и воз у којем јунак путује носи назив „Жута стрела", долази до градацијског повезивања метафора: жута стрела као метафора сунчевог зрака – жута стрела као живот главног јунака – жута стрела као воз у којем је путовање изједначено са животом јунака. Размишљања Андреја у вагон-ресторану потврђују се у разговору са неименованим седим мушкарцем:

> „Сви се ми заправо суочавамо са једним истим проблемом, једино нам понос и глупост сметају да то признамо. Човек, чак и када је веома добар, увек је слаб, уколико је усамљен. Њему је потребан ослонац, нешто што ће његово постојање учинити смисленим. Њему је потребно да види одраз више хармоније у свему што ради. И у ономе што он дан за даном види око себе." (ПЕЛЕВИН 1999: 14, превод - Н.Б.)

Иако сам термин вуче своје корене из старогрчког језика, хармонија је као појам била присутна у готово свим цивилизацијама, независно од тога у којем делу света су се оне развијале. Као филозофска категорија, хармонија је означавала унутрашњу и спољашњу саобразност, целовитост и сразмерност садржине и форме, док се у естетици под тим појмом подразумевала усклађеност разноврсности и пропорционалност делова у односу на целину (ФЛОТЦИНГЕР 2016: 7-9). У историји европске филозофије јој је највише пажње удељено у радовима Хераклита, Псеудо-Аристотела, Боеција, Хорација, Кеплера, Бруна, Лајбница и Гетеа, док се у источњачкој религиозној литератури тзв. унутрашња хармонија узима за један од циљева сваког процеса преображаја човека у складу са учењем Буде Шакјамуни. Оно што је заједничко за све дефиниције хармоније је претпоставка о универзалној целовитости, која у себи обједињује све елементе људске спознаје, укључујући и оне који формирају бинарне опозиције. Ово „јединство различитости" је на Истоку постало неопходни услов за достизање како унутрашњег, тако и спољашњег мира, због уобичајене за источњачку културу перцепције света као нечега што је неодвојиво од људске свести. Саговорник главног јунака из Пељевинове повести шаље управо такву поруку: осмишљавање сопственог постојања тесно је повезано са усклађивањем својих поступака и виђења света са неком представом о општој целини, која даје смисао свим тим поступцима. Потреба да се човек осети „делом Целине", да буде у хармонији са читавим светом, може се сматрати следећом етапом развоја мисли главног јунака у правцу будистичког учења.

И за ову повест, као и за остала Пељевинова дела у којима се имплицитно појављује тема будизма, карактеристична је појава духовног учитеља. Овде ту улогу добија лик по имену Хан:

„Хан је био сам – седео је за столом, пијуцкао чај и гледао кроз прозор. Носио је, по обичају, црну тренерку са натписом „Angels of California", која је код Андреја увек изазивала благе сумње у погледу калифорнијских анђела. Још је Андреј приметио и да се Хан одавно није обријао, те да је почео да личи на Тоширо Мифунеа који се припрема за следећу улогу. Личио је на њега тим пре што су му због удела монголоидне крви очи биле исто тако накосе." (ПЕЛЕВИН 1999: 16, превод – Н.Б.)

Мистични Андрејев сапутник у возу Хан је као лик конципиран да код руских читалаца изазове снажну асоцијацију са носиоцима будистичког учења на просторима Русије – са малобројним аутохтоним сибирским народима, попут Бурјата, Калмика итд. И поређење са чувеним јапанским глумцем Тоширом Мифунеом, као и обраћање пажње на косину очију, има за циљ да створи специфичну атмосферу посвећења у источњачку духовност. Општи алегоријски тон приповедања води дијалог у правцу железничке тематике, али је у основи свих беседа Андреја и Хана источњачка концепција људског живота, света и човековог места у њему. Разглабање о томе да „нормалан путник никада не види себе као путника" (ПЕЛЕВИН 1999: 18) и да за њега „ништа осим воза и не постоји", заправо је осврт на стање свести савременог човека, за кога је размишљање о било чему што излази из оквира чулне перцепције пространства сувише апстрактно да би се могло доживљавати као реалност.

Ова подела на свет доступан људској спознаји и свет изван могућности спознаје добила је у повести облик приче о возу као свету који припада човеку, и спољашњем свету, о којем се најчешће говори у контексту „заустављања воза". Саветујући Андреја како да се избори са том мишљу, Хан му говори: „Остаје ти само оно најтеже у животу. Да путујеш у возу и не будеш његов путник" (ПЕЛЕВИН 1999: 19. Превод – Н.Б.). То у великој мери подсећа на суштину подвижништва тибетанских монаха, чије су вештине и учење усредсређене на то да на известан начин изазову сумњу у искључивост материјалног света. И на питање о томе како је сам Хан дошао до тих сазнања, Андреј добија одговор да су му то пренели људи који су „сишли са воза". За Андреја је ова метафора једино повезива са смрћу, што га наводи на категоричну примедбу да се „Жута стрела никада не зауставља" (ПЕЛЕВИН 1999: 20) – у ту сврху се у повест уводе и гротескне сцене погребне церемоније са избацивањем умрлих кроз прозоре купеа. Међутим, у току приповедања постаје јасно да Хан не говори о смрти, већ о једном сасвим другачијем искуству напуштања воза, односно јединог света који је путницима воза познат.

Супротстављање ентеријера и екстеријера воза као метафоре за материјално и духовно пројектује се и на остале ликове са којима Андреј остварује контакт. Један од њих, Гриша Струпин, функционише као сушта супротност Хану. Гришина посвећеност смишљању што оригиналнијих и иновативнијих начина да заради новац у возу и сталне примедбе Андрею да је изгубио контакт са реалношћу сведоче о томе да је овај лик конципиран као оваплоћење тржишно оријентисаног модела човека и међуљудских односа. Увођењем оба ова лика стварају се услови за растргнутост јунака између два света, улазак у стање пограничности светова, које је за Пељевина не само омиљени простор приповедања, већ кључни елемент његове поетике. Та подела обухвата и опозицију Исток – Запад, која је, због специфичности

алегоријског приповедања, повезана са тематиком железница:

> „Са сваким вагоном у правцу истока ходници вагона постајали су све запушенији, док су завесе које су од пролаза заклањале одељке пуне људи биле све прљавије и прљавије. У тим местима није било безбедно чак ни ујутру. Понекад је било потребно ходати преко пијаних, или пропуштати оне од њих, који још увек нису стигли да падну и заспу. Након тога су почели заједнички вагони – ма како то било чудно, ваздух је у њима био чистији, док су путници на које би наилазио били некако уреднији. Мушкарци су овде ишли у тренеркама, док су жене носиле од прања избледеле сарафане. Седишта су била ограђена једна од другог преградама самосталне израде, а на новинама, које су биле распрострте директно на поду, лежале су карте, љуштуре од јаја и исечена сланина. У једном вагону су под пратњом гитаре певали на три одвојена места, и чини се да су певали једну те исту песму – Гребеншчиковљев „Воз у ватри", али три различита дела песме: једно друштво је почињало песму, друго је већ завршавало, а трећа је пијано прежвакавало рефрен, али мало неисправно – певали су „овај воз у ватри, и више немамо где да живимо" уместо „немамо где да бежимо." (ПЕЛЕВИН 1999: 25-26, превод – Н.Б.)

Пељевинов воз из повести почиње да се дели на источни и западни део, где се овај први описује тако да подсећа на рурални део Русије током 90-х година, погођен сиромаштвом, запуштеношћу, прљавштином, и сталним осећањем несигурности. Па ипак, осећање припадности заједници, које се манифестује у облику извођења песме на гитари, контрастира у односу на западни део воза, где Гришин живот пролази у планирању спекулативних финансијских схема и начина да превари своје „пословне партнере". Симболична је и улога аутора песме Бориса Гребеншчикова, познатог руског музичара и песника, оснивача чувене рок-групе Акваријум, који се почетком 90-х година заинтересовао за будизам и у великој мери утицао на ширење популарности тог религиозног учења у Русији. Гребеншчиков је у тим годинама себе називао следбеником школе Карма Кагју, која је представљала европеизовану варијанту тибетанског будизма, и коју је осмислио лама данског порекла Оле Нидал (ЈЕРЕМИН 2010: 177-187). Познато је и да је Гребеншчиков често посећивао скит чувеног индијског гуруа Сај Бабе, што га је мотивисало да се бави проучавањем индијске и кинеске филозофије, па чак и да на руски језик преведе неколико староиндијских религиозних текстова. У сваком случају, Гребеншчиков се у Русији почео повезивати са духовном културом Истока, док се његово стваралаштво доживљавало у извесном смислу као русификирана индијска и кинеска религиозна филозофија. Извођење Гревеншчиковљеве песме о возу на више нивоа повезује основну тему повести са традиционалним схватањем о мешању утицаја Истока и Запада у коренима руске културе.

Две крајности воза изазивају у свести главног јунака промене које омогућавају да на другачији начин тражи одговоре на кључна егзистенцијална питања. Увидевши у прозору купеа свој транспарентни одраз, Андреј почиње да размишља како се ти одрази бесконачно смењују, и изражава своја осећања од тог искуства на следећи начин:

> „Желим да из овог воза изађем жив. Знам да је то немогуће, али ја то желим, зато што би жеља за нечим другим била просто лудило. И знам да та реченица – „же-

лим да изађем из воза жив“ – има смисла, премда речи од којих је она састављена немају никаквог смисла. Не знам чак ни ко сам ја сам. Ко ће се онда извлачити одавде? И куда?“ (ПЕЛЕВИН 1999: 29, превод - Н.Б.)

Метафора о свету као возу, која се од првих страница потенцира као лајтмотив повести, послужила је Пељевину да на сликовит и пријемчив начин прикаже суштину источњачких езотеричних доктрина. Снажан нагон за самоочувањем, који је у својој основи својствен сваком живом бићу, суочава се са мишљу о цикличности и пролазности живота. Фундаментални значај одраза у прозору вагона за самосвест главног јунака огледа се у функционалности самог прозора: сцени самосагледавања Андреја претходила је фантазмагорична сцена сахране једног од путника воза, која је подразумевала ритуално избацивање преминулог кроз исти тај прозор купеа. Тако се прозор и одраз главног јунака у њему претвара у својеврсни „axis mundi“, осу светова, која спаја материјални и духовни свет. Сагледавање свог одраза на прозору вагона кроз који је малочас „завршио своје путовање“ други човек наводи Андреја на мисао да ће се одрази са протоком времена само смењивати, што имплицира да је религијско искуство главног јунака инспирисано источњачком идејом о цикличности живота. Ова идеја је под називом сансара или самсара постала централни појам у хиндуизму, будизму, џајнизму и сикхизму, који се најчешће тумачио као непријатно сазнање да је душа заробљена у бесконачном кругу рађања и смрти. Као реакција на то сазнање код човека се јавља тежња ка ослобођењу (мокша) и очишћењу од последица својих ранијих поступака (карме) (ШОХИН 2010). У хиндуизму и са њим повезаним религиозним учењима за основни разлог заробљености душе у свету сансаре узима се незнање, које спречава личност да спозна своју истинску природу и своје право „Ја“, сводећи људски идентитет на поистовећење са крхким материјалним телом и илузорним материјалним светом. И у будистичкој и у хиндуистичкој пракси ослобођење се остварује достизањем неког вишег, трансцедентног стања свести, које се, међутим, другачије тумачи у свакој од школа источњачке религиозне мисли. У будизму се такво стање свести описује као „просветљење“, које се обично објашњава као „целовито и потпуно спознавање природе реалности“ (ТОРЧИНОВ 2002: 26). Просветљење је услов за ступање на пут Бодисатве, „пробуђеног“ бића које је превазишло субјектно-објектну дихотомију као услов за изградњу свог односа према свету, и тиме достигло апсолутно јединство са материјалним и духовним, поништавајући своје „Ја“ осећање. Андрејево спознавање сансаре у возу изазива у њему жељу за таквом врстом ослобођења, те је даљи ток приповедања посвећен јунаковом приближавању том циљу.

Лутајући по ходницима воза, Андреј наилази на следећи мотив који га приближава духовном препороду:

„Постојавши неколико тренутака на прагу, кренуо је даље дуж вагона, застао код сандучета од плексигласа на зиду и извукао отуда непознату брошуру. На корицама је била фотографија аутора, бркатог мушкарца који је личио на измршавелог, паметнијег и трезвенијег Ничеа, док се сама брошура називала „Водич кроз железницу Индије“ (Пелевин 1999: 35, превод – Н.Б.)

Наслов брошуре, опис аутора и сами цитати из тог текста, уведени у Пељевинову повест, наводе на претпоставку да се ради о књизи „Водич кроз живот и смрт“ (1987. г.) тибетанског мислиоца и монаха Чоки Нима Ринпочеа, коју је на руски језик превео управо Борис Гребеншчиков 1991. године. Сам Ринпоче је у складу са тибетанском духовном традицијом био препознат као реинкарнација индијског будистичког филозофа из II века и проглашен за XVII кармапу, односно главешину школе тибетанског будизма Карма Кагју (A brief biography of Chokyi Nyima Rinpoche, проверено 22.03.2022. на страници: https://gomdeusa.org/lineage-teachers/chokyi-nyima-rinpoche/). Од 1977. године Ринпоче организује институт и курсеве из праксе медитације, које привлаче пажњу све већег броја ученика са Запада, услед чега се он помиње као један од најактивнијих популаризатора будистичке филозофије у том делу света. У цитату из брошуре који Пељевин наводи у повести аутор се позива на још једног значајног учитеља источњачког мистицизма, преподобног Шри Бававсенаху, како би скренуо пажњу читалаца на то да човек заборавља на себе и свој идентитет када дуго посматра свет, и удуби се у оно што види.

Текст брошуре оставља веома јак утисак на Андреја, те он у складу са тим учењем почиње да мења свој поглед на свет и уобичајено схватање среће у животу. Пређашња песимистичка расположења главног јунака придобијају ведрије црте не због некаквих оптимистичких надања у бољу будућност, већ због тога што многе ствари у Андрејевом животу почињу да губе онај значај који им је он раније придавао. Главни јунак почиње да налази задовољство у најмањим стварима, а тренутак неописиве среће доживљава „када окреће главу од прозора и крајем свести (зато што је другачије то немогуће) примећује да тренутак раније није постојао, већ је постојао само свет иза прозора и нешто прелепо и несхватљиво, што чак није ни било потребно „схватати“, нешто што је неколико секунди постојало уместо уобичајеног роја мисли, међу којима једна од њих попут локомотиве вуче за собом све остале, обухвата их и назива саму себе речју „Ја“ (ПЕЛЕВИН 1999: 36, превод – Н.Б.). Овај опис измењеног стања свести, када се концентрација мисли усмерава на одређени предмет (у случају повести на свет иза прозора) који на тренутак потискује мисао о сопственом „Ја“, суштина је процеса трансцендентне медитације (РАСЕЛ 1977: 25-26).

Утеха коју главни јунак повести налази у брошури у великој мери корелира са реалношћу политичких и социјалних процеса који су се одвијали крајем XX и почетком XXI века у Русији. Чак се може говорити и о извесним аутобиографским цртама главног јунака. Када Андреј покуша да упозна свог пријатеља Гришу са суштином учења из брошуре, он добија следећи одговор:

> „Постоји живот, и постоји нека тамо уметност, стваралаштво. Соц-арт тамо, концептуализам овамо. Модерн тамо, постмодерн овамо. Ја их већ одавно не мешам са животом. Имам жену, ускоро ћу и дете – е, то је, Андрјуша, озбиљно.“ (ПЕЛЕВИН 1999: 46, превод - Н.Б.)

Сврставајући књижевност, уметност, религиозна учења итд., у посебни аспект људског живота, који нема ништа заједничко са „озбиљним“ животом, Гриша демонстрира за западну цивилизацију уобичајену опозицију реално – фиктивно. На

Истоку се перцепција стваралаштва и духовног живота развијала кудикамо другачије, па је уметник врло често прилагођавао свој „уобичајени“ живот идејама које следи, тако да су чак и крајње примењене делатности, попут, на пример, обраде дрвета, у том делу света добијале шири смисао, претварајући се у одређену врсту ритуалних радњи (ПОЛ, КВИН 2008: 43-51). На Западу се, пак, строга подела на реално и фиктивно темељи на ставу да је фиктивно све оно што је изведено из маште (енг. imagination), док се сама машта тумачи као креативна способност за стварање слика, идеја и осећања у уму, без непосредног учешћа чула (ЕГАН 1992: 50). Међутим, ово, на први поглед, строго разграничење на стваралаштво које се ослања на истине и чињенице, и стваралаштво које се ослања на машту, у епохи постмодернизма стављено је под велики знак питања због промене парадигме промишљања о категорији истине. Тако је истина у савремено доба лишена објективног статуса, и може се тумачити као „форма психичког стања личности (Кјеркегор), као вредност која „не постоји, али има значење“ (Рикерт и углавном баденска школа неокантијанства), феномен метајезика формализованих система (Тарски), спекулативни идеални конструкт (Н. Хартман) и др.“ (ГРИЦАНОВ, МОЖЕЈКО 2001: 187). Напредак технологије и развој средстава помоћу којих је могуће обманути рецептивни систем човека такође је уздрмао објективност ослањања на чула, а ни саме чињенице не могу да сачувају статус непоколебљиве потврде реалности. Испоставља се да су сви елементи који према горе наведеној дефиницији гарантују оправданост поделе на фиктивно и реално у постмодернизму доведени у питање, па изједначавање стваралаштва са животом постаје сасвим прикладна дефиниција постмодернистичке поетике, са том разликом што се стваралаштво сада не прилагођава животу (као што је то било у реализму), већ живот стваралаштву. Може се рећи да постмодернисти иду путем Истока, где реалност никада није излазила из оквира људског ума, изједначавајући се у том смислу са било којим другим производима свести.

Завршетак повести добија логичан облик силаска јунака са воза. Занимљиво је да у тренутку када Андреј напушта воз, Пељевин описује све остале путнике у замрзнутом положају – пошто је воз у повести поистовећен са светом, његово заустављање у просторно-временском смислу није могуће, што још више наглашава ванвремени, ванпросторни, и вансазнајни карактер Андрејевог доживљаја. Могли бисмо да спекулишемо о томе да писац оваквим завршетком повести жели да опише стање нирване, премда је то са тачке гледишта будизма погрешно, јер се стање нирване најчешће дефинише као нешто што „излази из оквира емпиријског сазнања и њему својственог језика описивања“ (ТОРЧИНОВ 1998: 221). На то се надовезују умирујући описи природе са којима се главни јунак по први пут сусреће са осећањем неописивог олакшања након избављења из воза. Иако сви ови елементи на известан начин подсећају на будистичка учења, они истовремено и нарушавају основне принципе религиозне филозофије Истока. Закључак који се сам по себи намеће је да тема источњачке перцепције света, око које је изграђена повест „Жута стрела“, заснована на источњачким елементима саме руске културе. Када се говори о руској култури, обично се наглашава паралелни утицај Истока и Запада на њен развој. Пељевин полази од другачије премисе: он корене руског идентитета тражи у одбацивању час једног, час другог света. У том смислу је силазак главног јунака

са воза достизање некакве „руске“ варијанте нирване, односно принципијелно одустајање од потраге за својим идентитетом како на Западу, тако и на Истоку. Овакав исход се поклапа са будистичком филозофијом утолико што је и у једном и у другом случају достигнуто стање свести предуслов за престанак страдања и патње.

За повест „Жута стрела“ карактеристичан је свеопшти алегоријски план приповедања. Поставља се питање због чега аутор бира овакав начин обраде теме које касније добијају веома значајно место у његовим романима? У савременом значењу алегорија „podrazumeva da se celokupno značenje teksta i svih njegovih delova odnosi ne na onaj niz pojava ili ideja koje se u tekstu eksplicitno pominju, već na potpuno drugi simultani niz dogadjaja ili ideja koje se u tekstu uopšte ne pominju“ (POPOVIĆ 2007: 27). Иако се као поступак у садашње време углавном везује за околности у којима није „moguće otvoreno izreći ono što je moralno i društveno neprihvatljivo“ (ibidem), алегорија је одвајкада употребљавана као уметнички опис апстрактних појмова. У том смислу алегорија је заузела посебно место међу источњачким народима, за чије је промишљање карактеристична сликовитост и богатство симбола. Као писац који се у погледу језика првенствено интересује за однос знака и означеног, Пељевину је алегорија потребна управо због тога да би о узвишеним темама могао да пише разумљивим свакодневним језиком. У случају повести „Жута стрела“ писац помоћу железничке терминологије говори о илузорности/променљивости сопственог „Ја“ и света у којем оно живи, и то схватање касније разматра у више својих текстова, не у циљу некаквог испољавања религиозности или мистицизма, већ услед препознавања очигледних процеса идентитетске кризе у савременом друштву, улоге постмодернизма у томе, и посебно услед распада конвенционалних ослонаца у људској самоспознаји.

Цитирана литература

ГРИЦАНОВ, МОЖЕЙКО 2001: Грицанов А., Можейко М. (2001) Постмодернизм. Энциклопедия. Минск: Интерпрессервис, Книжный дом.

ЕГАН 1992: Egan K. (1992) *Imagination in Teaching and Learning: The Middle School Years*. Chicago: University of Chicago Press.

ЗАЛОМКИНА 2005: Заломкина Г.В. (2005) Москва-Петушки: другая дорога в Икстлан // Памяти профессора В.П. Скобелева: проблемы поэтики и истории русской литературы XIX-XX веков: международный сборник научных статей. Под ред. С.А. Голубкова, Н.Т. Рымаря. Самара: «Самарский университет».

ЈЕРЕМИН 2010: Еремин Е.М. (2010) Религиозные искания рок-поэта Б. Гребенщикова (на материале поэтических текстов альбома “Сестра хаос”) // Религиоведение. № 2.

ЛЕОНТЈЕВ 2007: Леонтьев К.Н. (2007) Восток, Россия и Славянство. Москва: Эксмо.

НЕПОМЊАШЧИ 2012: Непомнящих Н.А. (2012) Железная дорога как комплекс мотивов в русской лирике и эпике // Сюжетно-мотивные комплексы русской литературы. Новосибирск: Академическое издательство «Гео».

ПОЛ, КВИН 2008: Paul D. Quinn A. (2008) *Zen architecture: The Building Process as Practise*. Salt Lake City: Gibbs Smith.

РАСЕЛ 1977: Russell P. (1977) *The TM Technique: An Introduction to Transcendental Meditation and the Teachings of Maharishi Mahesh Yogi*. London: Routledge.

ТОРЧИНОВ 1998: Торчинов Е.А. (1998) Религии мира: опыт запредельного. Психотехника

и трансперсональные состояния. СПб: Петербургское востоковедение.
ТОРЧИНОВ 2002: Торчинов Е.А. (2002) Буддизм: карманный словарь. СПб.: Амфора.
ФЛОТЦИНГЕР 2016: Flotzinger R. (2016) *Harmonie: um einen kulturellen Grundbegriff*. Wien.
ФОМЕНКО 2004: Фоменко Л.П. (2004) Мотив железной дороги в прозе Платонова // Творчество Андрея Платонова. Исследования и материалы. Кн. 3. СПб: Наука. Ленинградское отделение.
ШОХИН 2010: Шохин В.К. (2010) Новая философская энциклопедия. Институт философии РАН. [Електронски ресурс]. Проверено 20.03.2022. на страници: https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASH018dd6ec7a549db4256a3b8d?p.s=TextQuery.
POPOVIĆ 2007: Popović T. (2007) *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos.

Извори

ПЕЛЕВИН 1999: Пелевин В. Желтая стрела. Москва: Вагриус, 1999.

Ненад Благоевич

СЮЖЕТНО-МОТИВНЫЕ КОМПЛЕКСЫ В ПОВЕСТИ «ЖЕЛТАЯ СТРЕЛА» ВИКТОРА ПЕЛЕВИНА И ПРОБЛЕМА ИХ ТОЛКОВАНИЯ

В данной статье мы предлагаем один из возможных способов интерпретации текста Пелевина, ознаменовавшего собой целый период творчества этого русского писателя. «Желтая стрела» — текст, наполненный множеством метафор, превращающих все произведение в аллегорию. Желтая стрела из названия — это название поезда, в котором главный герой рассказа едет к «рухнувшему мосту». Мотив поезда и железной дороги отождествляется с миром и жизнью главного героя Андрея, чей поиск ответов на «вечные вопросы» принимает форму дискурса, ограниченного исключительно железнодорожной тематикой. Железнодорожной терминологией обозначается практически каждый аспект жизни главного героя и пассажиров поезда, а отношение к миру за окном поезда окутаны завесой тайны, которую пассажиры не могут раскрыть в течение всей жизни. Мотивный анализ показывает, что многие мотивы, использованные автором для создания повествовательного мира, связаны с культурой и философией Востока, но даны в форме, как минимум адаптированной к русской повседневности конца 1990-х гг. Это приводит нас к выводу о постмодернистской деконструкции элементов восточного и западного культурного кода в российском обществе, которую писатель предпринимает с целью показать состояние коллективного сознания в крайне нестабильный период истории.

Ключевые слова: «Желтая стрела», Виктор Пелевин, постмодернизм, мотивный анализ

Оригинални научни рад
УДК 94(470 Москва):81`22
82.0
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 14. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.15

Велимир Илић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за руски језик и књижевност

СИМБОЛИЧКИ АСПЕКТ ФОЛКЛОРНОГ ЛИКА МОСКВЕ

Проучавање градског текста на примеру анализе фолклорног лика Москве представља специфичну разраду традиционалног семиотичког модела, једног од основних начина истраживања текста градске културе, у оквиру кога се међу елементима текста посебно издвајају категорије симбола и мита. Симболичко-митолошки систем у том случају постаје својеврсни гравитациони центар, који онемогућује диференцијацију на појединачне локусе, чувајући тако целовитост и културну самобитност овог феномена. То је у складу са основним концептима семиотике градске културе тартуско-московске школе, у којој је и конципиран појам *градског текста*, са основним структурним елементима – *симбол* и *мит* града, касније обједињеним концептима *текста* (кода, знака, синтаксе, семантике) *простора*, као и његове митологије и симболизације.

Кључне речи: градски текст, Москва, симбол, митологија, лик града

1. Увод

Један од актуелних предмета интересовања савремене науке о књижевности јесте проучавање *градског текста*, који се од истраживања Ј. Лотмана и В. Топорова посматра као својеврсни хипертекст, при чему се као најважнији аспекати, са којих се ова комплексна тема може сагледати, издвајају: когнитивни, семиолошки, културолошки, комуникативни итд. Основни циљ издвајања ове врсте текста из категорије хипертекста је, поред осталог, осмишљавање и објашњење града као категорије културе у оквирима система многослојне и нелинеарне организације информације, односно као хибридног простора, насталог укрштањем најмање два типа простора – географског (физичког) и симболичког, чији семантички садржаји одређују сложену структуру значења, која постају структурни елементи мита града. Повезивањем са материјалним објектима (антропогеним и природним) у контексту свеукупности значења инваријантних за дату културу, настаје персонификовани лик града са честим бројним семантичким варијацијама.

Иако покушаји објашњења појма града и његове функције постоје још у античкој књижевности, на интензивнији развој градске теме утицало је настајање буржоаског друштва у 17. и 18. веку и општа урбанизација у Европи, када тема града почиње да заузима значајно место у делима многих аутора. Са повећањем тежње да се определи место у простору, расте и број дела у којима се актуелизују одређени

* velimir.ilic@filfak.ni.ac.rs

градски локуси, као и број истраживања која описују те књижевне локусе. Један од најистакнутијих проучавалаца књижевности 20. века, коме припада заслуга најсвестранијег и најсвеобухватнијег сагледавања Петроградског текста руске књижевности, В. Н. Топоров, градски текст описује као „синтетички надтекст, са којим се повезују виши смислови и циљеви. Само путем таквог текста, Петербург прелази у сферу симболичког и провиденцијалног." (TOPOROV 1995: 275).

2. Мит о стварању света и града

Оснивање сваког града представља покушај понављања мита о стварању света, реконструкцију модела света у конкретној култури, што је представљено и у неким од легенди и историјских предања о настанку Москве, у којима су мотиви освајања града и женидбе испреплетени у јединствен семантички комплекс. Према легенди из XVII века, кнез Георгиј (Јурије Долгоруки) убио је главешину села, бојара Степана Ивановича Кучку, основао на там месту град Москву, а свог сина Андреја оженио прелепом бојаревом кћери (ZABELIN 1996: 66). Другу сижејну верзију читамо у поеми А. Н. Муравјова *Оснивање Москве*: не би ли прикрио трагове злочина, погибију вољене Предславе и њеног старог мужа, Јурије Долгоруки на том месту гради *златоглаву Москву*:

„И на крови воздвигнул он,
Чтобы прикрыть след преступленья,
Золотоглавую Москву!
Под Капитолия стенами
Отрыли свежую главу! —
Москва заложена костями,
Ей первым камнем — череп был,
И Галл — меч об него разбил!"

И на крви сагради,
Да прикрије трагове злодела,
Златоглаву Москву!
К`о што под зидинама Капитола
Закопаше крваву главу! –
Москву утемељи на костима,
Њен први камен лобања би,
И Гал мач о њу разби! (MURAVJEV 2007: 139-140 – препев В. И).

А у фусноти одмах након песме, наводећи као извор Карамзинову *Историју*, нуди и појашњење:

„Москва је трећи Рим (како кажу летописци). Капитол је утемељен на окрвављеној глави; Москва је такође основана на крви" (MURAVJEV 2007: 140 – превод В. И).

2.1. Положај града

Један од најважнијих структурних елемената у изградњи града јесте вертикална компонента, којом се остварује веза неба са земљом и чиме се и објашњава изградња града на брдима, као што је случај са Римом и Москвом. Ову симболичку функцију често допуњују и рукотворна брда: куле, храмови и сабори. Структура града у суштини изражава структуру светог простора, на коме се увек одређује сакрални центар (алтар или храм) и постављају концентричне кружнице – зидине града, којима се одређују границе простора. Москва, као просторни симбол, доследно понавља овакву конструкцију, при чему се њен сакрални центар, Кремљ, идентификује са самим градом.

Град на брду представља један од модела, којим се изражава вертикална отвореност градског простора и његова усмереност ка небу. Москва на својих седам брегова у потпуности одговара том моделу, који се може сматрати фундаменталним у стварању мита. Најзаступљенији модели града у митовима, бајкама и фолклору уопште су: „град-планина, град на кристалној гори, град-дворац на стубу, град-острво на земљи, летећи град, блистави град, град-царство сунца, небески град, а најстабилнији архетипи – пењање на златну планину и пењање уз степенице, као симболи небеског успињања“ (DOMINKOV 2002: електронски извор). Симболички значај планине огледа се првенствено у повезивању земље и неба, односно указивању на пут ка небу, на могућност приближавања божанском. Сакрална значења симбола планине сачувала су се и у свакодневном језику: *идти в гору (ићи у планине)* – каже се у контексту побољшања ситуације у вези са неком ствари или послом; *златые горы (златне планине)* – велика блага; *пир горой (планинска гозба)* – богата гозба. У митовима *планина* има функцију божијег дрва, које повезује небо, земљу и подземни свет, као и степеница којима се душе успињу на небо.

Смештена на седам брда, Москва је својим положајем обезбедила обележја небеског града. Она се у изрекама наглашавају метафором у којој се Москва назива грбавом:

> „Москва горбатая; горбатая старушка (т. е. на холмах).“
> *Москва је грбава; грбава старица (тј. налази се на брдима)* (DALJ 2000: 342 – превод В. И).

Ипак, планина не отвара само пут у смеру на горе, већ и на доле, може представљати и улаз у пећину, тј. под земљу. Најархаичнији лик града и јесте *град-пећина*, *град под земљом*, са обавезном компонентом прилаза којим се отвара рупа за улазак у земљу. Модел пећине имплицира јасне двојаке асоцијације – са порођајном утробом, крилом мајке земље, са једне стране, а са друге – са гробом, односно смрћу. На тај начин, планина повезује почетак и крај човековог живота, као и човечанства у целости, просторе горе и доле, небеско царство и загробни живот.

Упоредо са *грбавом* Москвом, у усменом народном стваралаштву сусрећемо и низијску, блатњаву Москву:

> „Москва стоит на болоте, ржи в ней не молотят, а больше деревенского едят.“
> *Москва лежи на блату, раж се у њој не може млети, а једе се више него у селу.* (DALJ

2000: 342 – превод В. И).

Ова пословица није у контрадикторном односу са ликом планинске Москве, већ га на митолошком нивоу допуњује и одређује још један аспект феноменологије града, будући да је и лик града, који се потчињава истим бинарним законима као и било који други културни феномен, такође склон удвајању. У процесу развоја дошло је до настајања инверзије у оквиру које је лик града измењен и перципиран као космичко тело, *прагело* које се приноси на жртву. С једне стране, формира се лик светог града – *град храм*, при чему се улаз у град доживљава као приближавање сакралном, а са друге, град се доживљава као световни простор, исконски грешан, отворен за зло, понекад и као концентрација зла.

2.2. Град као сакрални простор

Механизмом удвајања добијамо небеске (сакралне) и земаљске (световне) градове. Универзалност лика града указује на семантичку кохерентност симбола, али и на удвојеност и амбивалентност архетипа града. Отуд и настајање различитих смислова, прожимање структура и мењање вредносних оквира унутар једног појма. Ова подела условила је поделу на *град-рај* и *град-ад*. Град може бити перципиран као рај због тога што се њиме издваја одређено место, сакрални простор у коме су сконцентрисане материјалне и духовне вредности цивилизације, где се приносе жртве, развија култура и ствара историја. У граду се налазе духовна и световна власт, које треба да приближе човека Богу. Град се супротставља спољашњим природним силама стихије и тежи успостављању унутрашње хармоније у односима човека и природе. Поред тога он штити од непријатеља, а отворен је за пријатеље. Ови модели, као својеврсни праобрази, примењиви су, поред осталих градова, и на Москву. У пословицама се ствара идеални лик, свесно удаљен од стварности:

„Земля московская вся под богом."
Московска земља цела је под богом (DALJ 2000: 339 – превод В. И).

„Кто в Москве не бывал, красоты не видал."
Ко у Москви није боравио, лепоте није видео (DALJ 2000: 341 – превод В. И).
„В Москве все найдешь, кроме птичьего молока, а поискать – и молоко найдешь."
У Москви ћеш наћи све осим птичијег млека, а ако потражиш, наћи ћеш и млеко (DALJ 2000: 342 – превод В. И).

Са друге стране, полазећи од уверења да је први град саградио Каин, град се доживљава као еманација зла, простор погодан за развој свих порока и болести цивилизације. У граду је тешко уздржати се од многобројних искушења и грехова и он са собом нужно носи проклетство и погибију. Град се идентификује са ликом блуднице и „иде у сусрет свом посрнућу, тражећи коме би се дао и не питајући ко га узима" (CIVJAN 1987: 128), а лако се претвара у Вавилон или Содому и Гомору. Оваквом доживљају града блиска је постфолкорна теза, у складу са којом је у сваком граду јасно одређен улаз у ад, а то могу бити: канализација, подруми и подземни пролази, катакомбе и подземља, улази у метро станицу и сл. У таквом граду све

изгледа нестално и вештачко, због тога и лажно, такав град нема милости за људе и отелотворење је бездушности. Управо се овакав лик града појављује у многим пословицама о Москви, да би се касније развио и у уметничкој књижевности. У наведеним пословицама истиче се неискреност Москве, отуђеност и одсуство присних рођачких или пријатељских веза међу људима који у њој живе, затим њена немилосрдност и индиферентност према становницима:

> „Велика Москва, а правде нигде нет места."
> *У великој Москви нигде места истини* (DALJ 2000: 339 – превод В. И).

> „В Москве все найдешь, кроме родного отца да матери."
> *У Москви ћеш наћи све, осим рођеног оца и мајке* (DALJ 2000: 341 – превод В. И).
> „Москва слезам не верит. Москву не разжалобишь. Москва ни по чем не плачет (не тужит). Москва по нашим (по чужим) бедам не плачет.
> *Москва сузама не верује. Москва не можеш да ражалостиш. Москва ни за ким не плаче (не тугује). Москва због наших (туђих) несрећа не плаче* (DALJ 2000: 343 – превод В. И).

Један од универзалних ликова града, заснован на архетипу постојања више реалности, који се, као што смо рекли, налази у основи идеје града, у вези је са мотивом уласка у град и изласком из града, будући да се у складу са овим концептом као услов за досезање небеског града, поставља неоопходност напуштања земаљског. Постоје различити начини да се напусти град: ходочашће по светим местима, одлазак у манастир, у пустињу, али такође и у безумље, самоубиство, смрт, што значи да одлазак из града може бити и одлазак унутар града, бекство без бекства, лутање или јуродство. Процес изласка из града обавезно прати и повратак ради искушења, или другачији повратак, у сакралном статусу. Долази, дакле, до поистовећивања са чудесним преображајем, иначе веома значајним у развоју лика фолклорног јунака. Значајну пажњу мотиву уласка у град посветила је О. Фрејденберг, тумачећи бројна значења, којима овај мотив обилује (FREJDENBERG 1998: 623-665).

Овакво универзално доживљавање града одређује његову митолошку географију, сакрални простор на коме се налази оно што се доживљава као град: сакрални центар, периферија, света граница. Стварање митова са просторном доминацијом појма сакралног центра условило је настанак четири основне идеалистичке или утопијске концепције града: *небески град*, *град сунца*, *град маште*, *град острво* (DOMINKOV 2002: електронски извор). У питању су прилично архаични модели идеалног града, у коме је све потчињено вертикалној отворености градског простора. Настали у представама о идеално организованом митолошком простору, ови модели су реализовани у структури сваког средњовековног града. Ни Москва није изузетак – положај на брдима (с посебним нагласком на седам брегова, што Москву поставља на исти ниво са светим Римом), присуство Кремља који затвара свети круг у коме доминирају храмови, тумачи се и схвата симболично. Сва ова обележја, заједничка многим средњовековним градовима, указују на постојање извесног праобраза града, идеалног прототипа небеског града, својеврсног небеског двојника. Бајковити небески град своје аналоге проналази не само у народном стваралаштву, већ и у хришћанској митологији, где је представљен у виду Светог Небеског Јеруса-

лима[2].

Појам небеског града прати мит о постојању града (царства) сунца. Небеска симболика даје посебну семантичку димензију карактеристикама модела града – издвајање од осталих градова највишим степеном праведности, присуством необично јако изражене светлости и чистоте. Често се град назива златним, што такође указује на присуство соларног мита у основи легенде. Ако се град не назива златним, онда се обавезно издваја бљеском, светлошћу, сијањем на сунцу; његове куполе цркве *горе као жар*. Тако ни Москва није случајно најчешће – *златоглава*. *Град који сија* може бити сагрђен и од других метала, поред злата, најчешће од бакра, сребра, олова, а такође и од драгог камења и кристала, што проналазимо у више бајки, поред осталих и у народној бајци: *Три царства – бакарно, сребрно и златно* (AFANASJEV 1984/I: 180—199.) Уђи туда може се једино претворен у птицу, најчешће сокола или орла (или у инсект). Управо овај мотив користио је и Пушкин у *Бајци о цару Салтану*, где је главни јунак, Гвидон, да би напустио град, био принуђен да се прерушава, час у комарца, час у бумбара.

2.3. Однос центра и периферије

Град представља отелотворење не само државне идеје, већ и идеје друштва у целини, те се у њему као фокусу одражава сва сложеност друштвене структуре. Традицији масе, заснованој на култу земље, власт супротставља хијерархијски принцип, заснован на култу кнежевског рода, односно владајуће породице. Како се у територијалној организацији традиционалног друштва власт заснива на принципима породично-родне хијерархије, глава кнежевског рода дели градове својим рођацима: старијим – крупније и богатије градове и земље, а млађим оне мање значајне. Односи старешинства унутар кнежевске породице пројектују се и на односе између градских центара. Династички принцип организације кнежевског рода лежи у основи односа између градова, као и у основи односа између центра града и његових периферних делова. Овај принцип је новији у односу на појам сакралног центра и у народном стваралаштву се најчешће своди на просту опозицију, по којој град представља простор око сакралног центра, док је све што остаје изван круга – село. У реалним условима у концепту удаљености града, као и у опозицији града и села, одражава се пре свега елементарни психолошки механизам дистинкције *свог* од *другог*, по принципу супротности. Условни град и условно село диференцирају бројни елементи. Просторној оријентацији сеоског насеља супротстављена је вертикална перспектива у граду (опозиција горе-доле), дрвеним тамним кућама (избама) супротстављене су камене беле грађевине (терем), у чему проналазимо опозицију камен-дрво, вештачко-природно. Са тим у вези, при опису Москве, често се јавља епитет *белокамена* – *Москва белокамена*. Сивим бојама свакодневнице, које описују периферију, супротстављене су живе, јарке боје, које у граду светле и сијају, а када је реч о материјалима, дрву се супротстављају бели камен и злато.

Хаотичности стихијског насељавања села, супротстављен је урбанистички план града. У пословицама о Москви, њена различитост заснива се управо на овим

2 Интересантно је да се сличним механизмом ствара лик идеалне Отаџбине – *Свете Русије* код Руса или *Небеске Србије* код нас. Тиме се, по свему судећи, реализује преосмишљавање појма светог града као духовног центра света, што је у хришћанским представама недвосмислено Јерусалим.

одликама, тј. разликама од села. Свакодневници сеоског света, света периферије, супротстављено је празнично стање света *другачијег*, у коме јунак непрестано доспева на гозбу, или га чека постављен сто. Москву као свет *другачији* прати атмосфера празника:

> „В Москве каждый день праздник."
> *У Москви је сваки дан празник.* (DALJ 2000: 342 – превод В. И).

И не без разлога, упоредо са наведеним епитетима, треће место заузима епитет који говори о раскоши, свечаности и гостопримству Москве – *хлебосольная (гостољубива)*. Схватање свечаности праћено је и непрестаном ситошћу „другачијег света":

> „В Москве недорода хлебу не бывает."
> *У Москви хлеба не може да не буде (жито не може да не роди)* (DALJ 2000: 342 – превод В. И).
> „Москва людна и хлебна."
> *Москва је многољудна и плодна* (DALJ 2000: 342 – превод В. И).

Са друге стране, у тежњи ка граду опажамо и опозицију у односу на природну повезаност човека са земљом. Стога су идеалне црте града далеке од реалности, лако се мењају у једнако удаљене од реалности негативне слике, у којима се *рајски* град замењује *адским*. „Провинција храни центар, снабдева људе као какав конгломерат и као механизам гута живот, користи душе, меље судбине, радећи све то у име више потребе." (DOMINKOV 2002: електронски извор). Овај став сублимисану формулацију добија у пословици у којој је јасно одређена граница између града и периферије, заснована на јасној подели функција:

> „Город – царство, а деревня – рай. Москва – царство, деревня – рай."
> *Град је царство, а село рај. Москва је царство, село је рај* (DALJ 2000: 337 – превод В. И).

Главна карактеристика периферије је повезаност са земљом, што је такође амбивалентна категорија. С једне стране, периферија се никада не одваја од земље, храни се уз помоћ земље, из земље црпе живот, енергију и снагу, у складу са чиме је и постојана, издржљива и стабилна. Са друге стране, периферија не може да се одвоји од земље, она је непосредно везана за њу, и из те повезаности настају стереотипи који животу на периферији придодају значења збијености, тежине, инертности. Хтонски елементи, који се осећају на периферији, конотирају нешто туђе и страшно, стихијско, надљудско начело, потенцијално јако опасно. Повезаност са земљом указује и на повезаност са подземним светом, са смрћу.

2.4. Сакрална ограда

У руској фолклорној традицији град, по правилу, није само смештен на планини или узвишењу, већ је и окружен каменом оградом, док се у центру налази царски дворац (белокамене палате) окружен баштом и храм. Простор таквог града одликује се свим обележјима светог простора, има свој сакрални центар и пери-

ферију затворену светом оградом. Све што се налазило изван градске ограде сматрало се периферијом, имало је све карактеристике сеоског света и било је лишено специфичне сакралности града, без обзира на то колико се близу границе тај свет налазио. За историјске социјално-утопијске легенде карактеристично је јачање мотива сакралности простора утопијских градова. Посебна пажња обраћала се на број цркава које се у њима налазе и на неприступачност тврђавских зидина. Легендарни утопијски град, Игната, руски сељаци замишљају на овај начин:

„Город у них большой, пяти церквах в нем, обнесен он высокой стеной: четверо ворот на запад, восток, север, юг. Ворота все закрыты. Только восточные открыты бывают днем. На воротах стоят окруженные часовые, а ночью и по стенам часовые ходят. В город свой те люди никого не пускают. Живут богато. У каждого каменный дом с садом, на улицах и в садах цветы цветут. Такая красота кругом." (TUMILEVICH-SHISHKANOV: електронски извор).

> *Град је њихов велики, у њему је пет цркава, ограђен је високим зидом: четири капије – на западној, источној, северној и јужној страни. Све капије су затворене. Само се источна отвара преко дана. На капијама су наоружани стражари, а ноћу стражари шетају и по зидинама. У свој град ти људи никога не пуштају. Живе богато. Свако има камени дом са баштом, на улицама и у баштама цвета цвеће. Лепота је свуда* (*Град Игната*: предање – превод В. И).

Као што видимо, појам сакралне ограде није био само услован, већ се она представљала конкретно, у виду зидина. Москва је зидинама Кремља понављала универзалну схему сакралног града, у оквиру које се, поред већ поменуте представе града на планини, заштита града зидинама доживљава као света ограда. У руској народној бајци узвишен положај града такође је нашироко представљен:

> „Поехал казак разыскивать оловянное царство. Много ушло времени, много воды утекло, на исходе седьмого года добрался до круглой горы; на той горе стоит оловянный замок, кругом замка высокая белокаменная стена. Поскакал на гору, перед ним стена раздвинулась, и въехал он на широкий двор." (AFANASJEV 1984/II: 269).
>
> *Крену козак да пронађе калајно Царство. Много времена прође, много воде протекне, и кад прође седма година, дође до велике планине; на тој планини стајаше калајни замак, око замка високи белокамени зид. Успење се на планину, пред њим се зид отвори и уђе у велико двориште* (Руска народна бајка *Принцеза-змија* – превод В. И).

Као семантички супституент планини, често се појављује и стуб (васељенска колона). Узвишени положај града-дворца понекад се представља његовим издизањем на стубу:

> „А дворец тот золотой и стоит на одном столбе на серебряном, а навес над дворцом самоцветных каменьев, лестницы перламутровые, как крылья в обе стороны расходятся..." (AFANASJEV 1984/III: 228).
>
> *А дворац тај од злата и стоји на једном стубу, на сребрном, а на настрешници изнад дворца драго камење, степенице од седефа, као крила, са обе стране дворца...* (*Бајка о Василиси, златној коси и о Ивану Грашку* – превод В. И).

Света ограда, сакрално ограђивање града, неизоставан је атрибут градског простора. Етимологија словенског појма *град* (*город*) своди се на *ограђивање*, *ограду*. Управо су тврђавске зидине представљале основно и неодвојиво својство града. Без њих, колико год насеље било, „не би било града, био би само центар" (DOMINKOV 2002: електронски извор). Ограда не означава само заштићеност града, већ и његову издвојеност од спољашњег света, непријатељског и потенцијално туђег граду. У свим бајкама мотив зидина-ограде појављује се као неодвојиви саставни део, а често и као основно одређење при опису градског простора. Градске зидине одвајале су *свој свет*, који је освојио човек и претворио у простор културе и цивилизације, од туђег, дивљег и неосвојеног света, што је условило настанак културне схеме *свој – други*.

Посебно место у митолошким представама града заузима модел *града острва*. У руској традицији то је варијанта лика Града Китежа у кругу побеснелих таласа насред мора или океана. Мотив зидина (ограде) овде је замењен окружењем морске воде, царством природног хаоса. Исто значење супротстављања *космоса* и *хаоса*, може се открити и у градовима окруженим шумама и мочварама:

„Где прежде был мох, да болото, пень да колода, там теперь дворец — ни в сказке сказать, ни пером написать, там сад — во всем царстве не сыскать, там люди — в белом свете не сыскать!" (AFANASJEV 1984/II: 302)

> *Где је пре било блато, маховина, пањеви и трупци, сада је тамо дворац – не може се ни причом испричати, ни пером написати, тамо је башта – тога нема у читавом царству, тамо су људи – тога нема на целом белом свету!* (Бајка *До колена ноге у злату, до лактова руске у сребру* – превод В. И).

Овакав модел града – град међу таласима истоветан је граду на узвишењу, и једнако се често сусреће у руском народном стваралаштву:

> „Едут-едут между небом и землей, пристали к неведомому острову." (AFANASJEV 1984 /I: 259).
> *Идоше-идоше између неба и земље, стигоше на непознато острво.* (*Бајка Седам Семионових* – превод В. И).

2.5. Семиотички простор града

Потребно је издвојити још две конститутивне сфере градске семиотике: град као простор и град као име (LOTMAN 1992: 9-22). Иако сам по себи представља затворен простор, град ступа у двојак однос са светом који га окружује. У вези са градом као простором, као и положајем града у семиотичком простору, издвајају се два типа градова од којих настају градски текстови: концентрични и ексцентрични градови. Град који заузима концентрични простор је град на планини, *град без краја*, *вечни град* (LOTMAN 1992: 9). То је својеврсни модел васељене, праобраз небеског града, о чему је већ било речи.

Пишући о ексцентричном и концентричном положају града, Лотман истиче да ексцентрични положај града подразумева његов положај на крају културног простора. У основи таквог града је супротстављање природе и човекове активно-

сти, што утиче на настанак циклуса градске митологије, у чијем се центру налази идеја о осуђености града на пропаст. „Концентричне структуре теже затворености, издвајању из окружења које се доживљава као непријатељско, а ексцентрични – отворености, културним контактима“ (LOTMAN 1992: 10-11). У руској књижевној традицији, Москва је сврстана у градове концентричног, а Петербург у градове ексцентричног типа. Постоје такође и градови који спајају у себи два архетипа и они се тумаче двојако и истовремено перципирају и као вечни и као градови осуђени на пропаст. Код таквих градова „присуство историје је неизоставан услов радног семиотичког система“ (LOTMAN 1992: 13). Органолептика града који заузима концентрични простор сложенија је него у случају ексцентричног града јер је оптерећена помоћним значењима, вечним, архетипским универзалијама.

3. Закључак

Треба истаћи да су могућности анализе и интерпретације феномена модела града средствима културног мита, чији су извори по правилу бајке и легенде, ограничене. Садржај културног мита сваког главног града, међу њима и Москве, одликује се покретљивошћу и сталним трансформацијама структуре схватања града у одређеном периоду, што анализу чини још сложенијом. Структура културног мита је инваријантна, а садржај различитих елемената и начин њиховог међусобног утицаја је покретан и умногоме условљен социокултурним контекстом. С друге стране, град је као универзалан мит статичан и стога функционална анализа није изводљива без узимања у обзир чињенице да градска средина, која се непрестано обогаћује новим садржајима, захтева конструисање адекватних семиотичких система између објекта и субјекта перцепције. У овом случају ради се о реализацији идеје организације простора живота човека, по којој се град перцепира као тело и као такав, посматра као продужетак човека, као његово симболичко тело на културном и социјалном плану. У основи идеје органопројекције, коју развио П. А. Флоренски, налази се схватање да је оруђе, као и сви предмети које ствара човек, антропоморфно, створено по потреби и плану човека, и представља фактичке продужетке његовог тела. Спољашњи свет ствари састоји се од имена, симбола, ликова, бројева, оруђа, које Флоренски назива деловима културног тела – органона. У складу са овим учењем, техника представља копију живог тела, а живо тело – праобраз сваке технике (FLORENSKI 2000: 402-420). Град је органолептичка пројекција свести човека на унутрашњи простор. Бити грађанин, значи градити, одређивати, структурисати свет око себе, као и самога себе.

Сви модели или ликови града настају по универзалним правилима, која одређују градски простор, а он нужно подразумева сакрални центар, периферију, свету ограду, са свим наведеним облицима и карактеристикама. Овим моделима може се додати још један аспект – родна специфичност лика града. У случају Москве изражени су женски елементи њеног лика у руском фолклору и књижевности, посебно у поређењу са мужевношћу млађе руске престонице, што може бити тема посебног истраживања.

Цитирана литература

CIVJAN 1987: CIVJAN, Tatjana V. (ur.) *Issledovanija po strukture teksta.* Moskva: Nauka, 1987. [orig.] ЦИВЬЯН, Татьяна В. (ред.) *Исследования по структуре текста*. Наука: Москва 1987.

DOMINKOV 2002: DOMINKOV, Sergej. „Car-gorod: russkij gorod v mifologičeskom prostranstve". *Novyj akropolj N. 5 (2002)* [orig.] ДОМИНКОВ, Сергей. „Царь-город: русский город в мифологическом пространстве". *Новый Акрополь* № 5 (2002): <https://www.newacropolis.ru/magazines/5_2002/Zar-gorod/> 29.03.2022.

FLORENSKI 2000: FLORENSKI Pavel A: *Sochinenija v 3 t*. T 3. knjiga 1. Moskva: Myslj, 2000. [orig.] ФЛОРЕНСКИЙ, Павел А. *Сочинения в 3 т.* Т. 3. Книга 1. Москва: Мысль, 2000

FREJDENBERG 1998: FREJDENBERG, Oljga M. *Mif i literatura drevnosti.* Moskva: Vostochnaja literatura, 1998. [orig.] ФРЕЙДЕНБЕРГ Ольга М. *Миф и литература древности*. Москва: Восточная литература, 1998.

LOTMAN 1992: LOTMAN, Jurij M. *Simvolika Peterburga i problemy semiotiki goroda. Izbranye statji v 3 t.* T. 2. Talin: Aleksandra, 1992. [orig.] ЛОТМАН, Юрий М. *Символика Петербурга и проблемы семиотики города*. Избранные статьи в 3 т. Т. 2. Таллинн: Александра, 1992.

TOPOROV 1995: TOPOROV, Vladimir N. *Mif. Ritual. Simvol. Obraz. Isledovanija v oblasti mifopoetičeskogo*. Moskva: Progres – Kultura, 1995. [orig.] ТОПОРОВ, Владимир Н. *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического.* Москва: Прогресс – Культура, 1995.

Извори

AFANASJEV 1984: AFANASJEV, Aleksandr N. *Narodnyie russkie skazki.* Tom I-III. Moskva: Nauka, 1984. [orig.] АФАНАСЬЕВ, Александр Н. *Народные русские сказки*. Том I-III. Москва: Наука, 1984.

DALJ 2000: DALJ, Vladimir I. *Poslovicy i pogovorki russkogo naroda.* Moskva: Eksmo-press 2000. [orig.] ДАЛЬ, Владимир И. *Пословицы и поговорки русского народа*. Москва Эксмо-Пресс, 2000.

MURAVJEV 2007: MURAVJEV, Andrej N. *Tavrida*. Spb: Nauka, 2007. [orig.] МУРАВЬЕВ, Андрей Н. *Таврида*. СПб: Наука, 2007.

TUMILEVICH-SHISHKANOV: електронски извор. *Gorod Ignata: predanie.*[orig.] ТУМИЛЕВИЧ-ШИШКАНОВ Ф. *Город Игната: предание*. <> 29.03.2022.

ZABELIN 1996: ZABELIN Ivan E. *Istorija goroda Moskvy.* Moskva: Svarog, 1996. [orig.] ЗАБЕЛИН, Иван Е. *История города Москвы*. Москва : Сварог, 1996.

Велимир М. Илич

СИМВОЛИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФОЛЬКЛОРНОГО ОБРАЗА МОСКВЫ

Изучение городского текста на примере анализа фольклорного образа Москвы представляет собой специфическую разработку традиционной семиотической модели, одного из основных способов исследования текста городской культуры, в рамках которого как основные выделяются категории символа и мифа. В данном случае символико-мифологическая система становится своеобразным гравитационным центром, который препятствует дифференциации на отдельные локусы, тем самым сохраняя целостность и культурную самобытность этого феномена. Это находится в соответствии с базовыми концепциями семиотики городской культуры тартуско-московской школы, в которой и зародилось понятие городского текста, с основными структурными элементами – *символ* и *миф* города, которые позже были объединены понятиями *текст (кода, знака, синтаксиса, семантики) пространства*, *мифология* и *символизация пространства*.

Ключевые слова: городской текст, Москва, символ, мифология, образ города

Originalni naučni rad
UDK 82.01
Primljen: 31. januara 2022.
Prihvaćen: 1. maja 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.16

Vladimir M. Lukić*
University of Pardubice
Centre for Ethics as Study in Human Value

ASSESSING THE NARRATIVE FROM THE SOCIAL AND LITERARY PERSPECTIVE: THE CASE OF MACINTYRE AND MURDOCH

This paper deals with the topic of the narrative. The goal is to make a differentiation between the personal, social, and literary narrative. In order to do that, we need to provide a theoretical outlook of the social narrative which is found in the theory of Alasdair MacIntyre and suggest a method of making a differentiation. The method that will be used is the one of semiosis. Through this method we end with a role of the literary author, of the social narrative and the personal narrative. The author is burdened with the process of hermeneutics and mimesis he/she derives meaning and encrypts that meaning within the literary art-piece. The theory used for the description of this process has been developed by Iris Murdoch. After this elaboration, we will end up with clear difference between the personal narrative, social narrative, and literary narrative.

Key words: narrative, mimesis, semiosis, hermeneutics, author

1.0. Introduction

One of the arguments that proved to be recurring when talking about the narrative notion of the personal identity and the social context was the following – what is the difference between psychological narrativity thesis and a literary notion of the narrative? The famous representative of critique is Peter Lamarque. His criticism entails that the narrative theories take the correlation between literature and life in a serious regard which leads to the confusion about both areas. Following from that, this tight correlation brings distortion on how we live our lives. (LAMARQUE 2007: 119.) The goal of this paper is to provide a way to intertwine the personal, social and the aesthetic category of the narrative as well as differentiate them. To provide an answer to this question, we would need to do the following steps – to elaborate what the socially induced notion of the narrative entails, providing the method of which this investigation shall be conducted upon and, at the end, give the clear differentiation between the personal, social and the literary narrative.

The first part will be answered by referring to the notion of the narrative which is found in the theory of Alasdair MacIntyre. MacIntyre does provide us with *differentia specifica* which helps us to think about the literary and the historical narratives (MACINTYRE 1981: 213.); however, the simple distinction leaves us with much to desire for. In this regard, this paper is an addition to MacIntyre's argument and provides a much-needed explanatory power.

* vl.lukic.96@gmail.com

2.0. MacIntyre's conception of the narrative unity

Let us, therefore, elaborate what it is meant by notion of the narrative. The conception of narrative that is used in this paper is strongly MacIntyreian in the sense that it has become an integral part of his system. When we talk about MacIntyre's philosophy and virtue ethics, we are talking about the three important concepts - practice, narrative history, and tradition. Each of them is linked to another and they represent a theoretical unity. Also, I shall skip the overall outlook on his theory and focus on the narrative itself, as it were an independent concept. In this regard, MacIntyre's essay *Epistemological Crises, Dramatic Narrative, and the Philosophy of Science* in *The Tasks of Philosophy* which was written before the publication of his *After Virtue* will prove to be of much help. Narrative is, in short, a world view which is shaped by various patterns that we perceive within the world. (MACINTYRE 2006: 5.) Namely, patterns give us coherence and certainty in our everyday lives in a given culture. These patterns are also a product of our interpretation of the social context in which we find ourselves. In the next part of this elaboration, we would need to briefly explain the ways in which we can think about the narrative.

Narrative is both social and individual. Individual in the sense in which something needs to unify our actions in such a way in which we form a narrative out of the "contingent mess" which is constituted of events, activities, and relations. Our practices are often unrelated, our relations are often all over the place, and the events that happen to us are unpredictable. The way in which this is unified is within one narrative. This effect of the narrative produces intelligibility which is, arguably, one of the most important concepts in MacIntyre's philosophy. Intelligibility is the starting point in MacIntyre's theory of human action and responsibility. (MACINTYRE 1981: 208.) To understand an action as intelligible, we must contextualize that action within the whole state of things of one tradition. We can look at intelligibility as one framework of reason-giving which is unified with the distinct conception of *telos*. One action prepossesses the whole infrastructure of motives, beliefs and events which are a part of a given tradition. Intelligibility explains the unification of practices. (MACINTYRE 1981: 209.) Namely, our actions are guided by being connected to the context which is shaped by the practices and human/political relations. Consider the following example - I am writing a novel on science fiction and I am telling my friend about the history of an alien race I am developing. The reason for me telling my friend this story is because I feel like he is initiated in the same traditional narrative where these stories are considered interesting. The reason for me writing the novel can be connected to my emotional attachment to the media I have consumed during my development. Another reason for my decision of writing the novel is the development of the practices which have influenced me to do so. Practice of literature, practice of movie/series making etc. have given me normative prescriptions on how one sci-fi artwork looks like, while social acceptance, social narrative etc. have equipped me with the motivation and sentiments for acting upon my desire to write a novel. This intelligibility is connected to the *telos*, or a goal which is connected to my way of life. That is to say, for one to attain excellence in one practice, one must be initiated in the way of life that is in accordance with that practice.

Let us now turn to the social aspect of the narrative. Human beings are, accord-

ing to MacIntyre, story-telling animals. (MACINTYRE 1981: 216.) As it was said in the previous chapter, we derive much of what we are through the social narrative. This is what MacIntyre means when he says that, although we are not essentially story-telling animals, we become through our histories. (MACINTYRE 1981: 216.) Social stories that we listen to, read, watch... give us the account of intelligibility that guides our actions. This is what leads MacIntyre to put mythology at the heart of things.

These narratives also have a place in which they are being told. We found ourselves to be the co-authors in the circumstances of the historical picture. For example, MacIntyre proposes historical traditions which differ from one another based on their categories of virtues, conceptions of the self, justice, outlook on the world and the notion of reality. (MACINTYRE 1981: 216.) They are historically oriented and are a product of the historical conversation. We find ourselves within the tradition which has a history behind it, and which proposes a specific world-view. That world view is given to us by a community which gives rise to the context of the history. When we ask ourselves who we are, we are also asking ourselves - of which history am I a part of?

While being embedded within the contextual histories, we are the co-authors of our lives; we are intertwined with other characters within one collective story. One might ask - well, what is the difference between the fictional myths and the historical narratives? History, according to MacIntyre, is the only dramatic story in which the characters are also the authors of it. When we write fictions, the characters are written by the author while the author does not participate in the affairs that his/her characters partake. He/she does, however, shape the events and shapes the development of his/her characters, but he/she is not a part of that narrative. What the author is a part of is a social/historical narrative. The author can influence the social narrative with the product of his/her practice, the same as every individual who is a part of some socially established activity. Therefore, all of us are merely co-authors of our stories, side characters in other people's stories. This is an intuitive response to the preliminary argument that was opened in the first part of this paper. However, it still demands further exploration. The first step that we would need to take is to propose the methodology and elaborate the meaning of the concepts that are important for the overall argument.

3.0. The method of semiosis

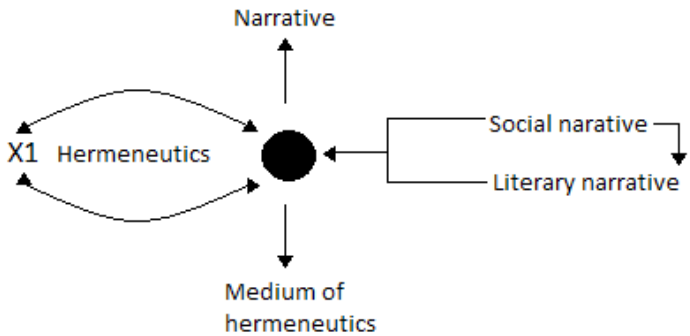
Let us provide the main outline of the method that shall be used to provide a claim in this paper. This method is the one of semiosis. Firstly, we would need to elaborate more on this method. The method of semiosis has received a rather wide attention in the fields of pragmatism and continental theory of language, taking into consideration that it has provided an alternative to the modern analytic philosophy. It is also worth noting that the very method has been a subject to changes and to constant revisions. With this in mind, I do not plan to expand more on this problem; in fact, this method will be taken into its most general form.

Semiosis is a relational process. It deals with the perception of the world and the decoding of the signs that we find in the world. According to the words of Charles W. Morris, we can derive four categories in this process – the sign vehicle, the designatum, the interpretant and the interpreter. (MORRIS 1971: 19.) We shall consider the following ex-

ample in order to shed some light on these concepts. Consider yourself as a person X. X is walking through a main street in the big city and his/her perception goes from Z1, Z2, Z3, Z4, Z5… Let us say that the Zn is something perceivable, or, in short, a symbol or a sign. Now, X is perceiving Z1 which is a snack commercial. As it was mentioned earlier, semiosis is a relational process, so semiosis begins the second in which X is related to Z1 by perceiving it. In this case, X, an interpreter becomes an interpretant of the Z1, which becomes a sign vehicle for the designatum which is the snack that is commercialized. Now, every time the object of our perception changes, in this case, Z1 to Z2, the process is repeated all over again from the beginning. In short, we are constantly in the relational process of semiosis because everything that we perceive carries a complex and encoded meaning.

One might ask – well, what does this have to do with the topic of this paper? As everything that we perceive is sign that we derive the meaning from, the same can be said about the work of art, in this regard, a narrative work of art. I would argue that Morris's schema is a schema of passivity; that is to say, semiotics[2] is taken only in the regards of perception. What shall we do about the creation of meaning which is a case with art? An author is a creator of meaning, a constitutor of the work of art. The role of an author is not included in this schema. We can, however, find his/her role in the schema that is offered to us by Roman Jakobson. Author is seen as the addresser, a sender of a message which has a context and a code. (Jakobson 1981: 2.) In this regard, author is a creator of meaning which opens the door to the interpreter to become an interpretant of his/her work of art.

By using this method, and introducing the concepts upon the project of a narrative rests, we can get a following schema[3]:

Narration schema 1. *The process and relation of narration*

X1 is a subject which is an interpreter of the sign that is a part of a bigger picture. This bigger picture is a narrative. The process in which X1 derives meaning from the particular sign will be called hermeneutics – the act of interpretation. The concept of hermeneutics is, in the contemporary philosophy which deals with the notion of the narrative, often in direct correlation with it. Therefore, as Hanna Meretoja states – *to elaborate narrative hermeneutics is to argue that the interpretation is the key concept in understanding nar-*

2 Morris expands the field of semiotics to an all-encompassing science of language and meaning which consists of semantical, syntactical and pragmatical dimension. From: *Ibid,* p. 21-22. It is also true that he is not concerned with the expansion of this theory to encompass the active force of creating a sign. Even in the chapter on the aesthetics, he is still writing on the perceivable object. From: *Ibid,* p. 415.

3 Schema 1.

rative, experience, subjectivity, memory and their interrelations. (MERENTOJA 2018: 43.) In this process, the sign becomes the medium of hermeneutics, as well as being connected to the narrative at the same time. When we are decoding a specific sign, we are never decoding it by its own individual meaning, the decoding is a product of both the individual and the social narrative. We are processing something in the regards of the narrative, or a structure of meaning in which that something is found, as well as in the regards of our personal narrative. Next, there is a relationship between social and literary narrative. In the next chapter, a thesis that the literary narrative is always a derivative of the social narrative mixed with personal interpretation will be defended. In order to do this, it is necessary to turn towards Iris Murdoch and her theory of *mimesis*.

4.0. Murdoch's theory of *mimesis*

I would like to open this part with two quotations from Murdoch. Both of them referring to the earlier parts of this paper. *We are all story-tellers and in this sense we are all literary artists.* (MURDOCH 1999: 260.) The first quotation is referring to the notion of the narrative. In essence, Murdoch says the same thing as MacIntyre – we are story telling animals who perceive the world and themselves within this world through the stories they tell. Let us take a look at the next quote. *It is, in its primitive form, concerned with the communication of emotion, and I think that art is clearly communication…* (MURDOCH 1999: 260.) In this sense, art is corresponding with the method of semiosis with an expanded schema we found in Jakobson's theory. According to Murdoch, even our everyday communication is based on a story. (MURDOCH 1999: 260.) When we talk with someone about how our day went, we are reconstructing the events in the form of a story – we tell stories about the events, people, times, occurrences etc. We tell these stories to other people, but also, Murdoch argues, to ourselves as well.

What is worth noting is that this claim is based on the series of arguments given by Murdoch in the opening of her text. The primary claim of this paper is the following – *art imitates nature – art is the imitation of nature*. (MURDOCH 1999: 251.) In this regard, Murdoch is invoking the concept, which is one of, if not the oldest concepts that was used in the philosophy of art. Murdoch, I think rightfully, mentions painting as the paradigm of this claim; that is, when we paint, we either replicate what we see in the world, or we transform it. In other words, the artist derives the substance from the world around him/her and gives it an artistic form which is embedded within a work of art. This process would be in line with the very meaning of *mimesis*, which is *the act of representing or imitating reality in art, especially literature*. (CAMBRIDGE DICTIONARY) It is, indeed, interesting that the literature is stated to be the prime example of *mimesis* in the dictionary. Nonetheless, this would also be in line with Murdoch's claim. She opens a question whether literature is also incorporating the process of *mimesis*. The answer, as one might imagine, is – yes. (MURDOCH 1999: 252.) The literary author is not only using the process of *mimesis* to constitute the literary work of art, but his/her artwork is the most intuitive to grasp.

Yet, we must also, in reaction, tell ourselves how ordinary and how natural and how instinctive art is. Literature, which might seem more sophisticated than painting or music, is just as natural - perhaps, given the existence of speech, more natural. (MURDOCH 1999: 259.)

The language that the artist uses is encrypted with the meaning derived from the social narrative. Following from this, literary authors use language which has acquired its meaning from the social narrative to construct their literary narrative art piece. It is through language that the author opens his/her door to the world of meaning to the reader. The language that the author uses, as mentioned by Murdoch, is often, if not always, evaluative. (MURDOCH 1999: 260.) The moral significance of the literary artwork also rests within the use of language. Be as it may, it is also the case that the value judgments are conceptually induced. These concepts gain their meaning in response to the structure of one social narrative. It would be, all things considered, very beneficial to make a distinction between the aesthetic sphere and the social sphere of the narrative. Reading, for example, Dostoyevsky's *Brothers Karamazov* or Homer's *Odyssey* opens a way for us to "time travel" into the past times and seemingly experience the social context in which the authors have written in. What is missing from this equation, however, is the life within that structure. Again, when we read Dostoyevsky or Homer, we are reading them within our language framework which is derivable from the social narrative in which we are encumbered. The illusion of stepping into a different social narrative is aesthetically induced; we are stepping into a literary narrative which we invoke from our current state of affairs. Homer and Dostoyevsky lived within a time which is inaccessible to us, and they have interpreted that time within their works of art. We can only access the literary narrative which is the derivative of the social narrative.

Hence, following Murdoch's text, we can sum up her point in the following manner. Art is a product of *mimesis*. In order to create a work of art, an artist is interpreting the world around him/her and forming it within an art medium. Literature (and other narrative work of art) comes from an Artist deriving the data from the world around him/her and transforming it into a literary work of art by using language. Even in our everyday lives, we are using language to describe the occurrences that have happened in the past and potential scenarios which might happen. We use language to communicate, and we communicate in the story-based form. When we tell stories, we are deriving data from the events, situations, or potential scenarios and, in the same regard, literary artists do the same process.

5.0. Social narrative and the literary narrative: the difference

Beforehand the schema was offered which is central to this paper. Having in mind that we have all of the necessary theoretical substance, we can elaborate this schema and by doing so, come towards a differentiation between the social and the literary narrative. A medium of hermeneutics is an object of our decryption and, in this instance, it is a literary work of art. Of course, like any medium of hermeneutics, it is connected to the whole infrastructure of meaning which we call a narrative. An artist is doing a hermeneutical reproduction, that is, a process of *mimesis* directed towards the world around him/her. That is to say, I find hermeneutical reproduction to be a process in which the artist is simultaneously deriving the meaning from the narrative and reproducing that meaning into the medium of hermeneutics. In this regard, the literary narrative is a derivative of the social narrative. Now, consider the X1, an interpreter or a subject who is deriving the meaning from the work of art. One might notice that, on the schema, the relation is twofold. When

participating in the process of hermeneutics, X1 is at the same time bestowing meaning unto the work of art, as well as deriving meaning from it. We can think of this process in the altered version of the Rawlsian notion of the reflective equilibrium. (RAWLS 1999: 43.) As we have mentioned, every individual considers himself/herself as a part of a story, therefore, he/she has a narrative conception of the self[4] This personal narrative can be seen as a lens through which X1 is acquiring meaning from the medium of hermeneutics. At the same time, the medium of hermeneutics is shaping the personal narrative of the X1. This equilibrium opens the door for the seemingly Schillerian interplay between the personal and the literary, the author and the reader. I believe that this would describe the unity of which Murdoch speaks:

The work of art in so far as its sketchy existence is completed by the ready fantasy of the writer and the reader, that wicked co-operating pair, is an illusory unity and pornography is, again, the pure case of this collusion between the artist and his client. (MURDOCH 1999: 259.)

But I digress. The main point of this paper was to elaborate the difference between the personal, social and the literary narrative. Following this schema, we can make a clear-cut distinction between the personal, social and the literary narrative. In the act of reading, this distinction does indeed blur because of the narrative intertwinement. However, this should not lead us from the distinction which was already given.

6.0. Concluding remarks

In the final part of this paper the need arises to conclude everything that has been said. The paper was opened with the problem of differentiation between the social, personal and the literary narrative. The first step in solving this issue was to provide the argument with the theoretical substance. The portrayal of the social narrative and the way in which it affects the ones who are embedded within it was taken from the theoretical account of Alasdair MacIntyre. Afterwards, we have provided a much-needed method of semiosis which serves, for this paper, as a basis in which reader interprets the work of art. Iris Murdoch has provided us with the notions of *mimesis* which is in line with the project as proposed so far. This method has helped us in the goal of illuminating the distinction between the social and the literary narrative. Lastly, when everything was set on the table, we could, following the schema given in the third part of this text, elaborate a clear distinction between the personal, social and the literary narrative.

Bibliography

MACINTYRE, Alasdair. *After Virtue: A Study in Moral Theory*, Notre Dame Press. 1981.

MACINTYRE, Alasdair. *Epistemological Crises, Dramatic Narrative, and the Philosophy of Science* in *The Tasks of Philosophy,* Cambridge University Press, New York. 2006.

MORRIS, Charles W. *Writings on the General Theory of Signs*, Mouton, Hague. 1971.

MERENTOJA, Hanna. *The Ethics of Storytelling: Narrative Hermeneutics, History and the possible*, Oxford University Press, New York. 2018.

RAWLS, John. *A Theory of Justice*: *Revised Edition,* Harvard University Press, Massachusetts. 1999.

4 This is a big premise that requires much more elaboration, however, let us take it, in this paper, for granted.

Mimesis, Cambridge Dictionary - https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mimesis, accessed 18.12.2021.

MURDOCH, Iris. *Art is an Imitation of Nature* in *Existentialists and Mystics*: *Writings on Philosophy and Literature*, Penguin Books, New York. 1999.

JAKOBSON, Roman. *Linguistics and Poetics* in *Poetry of Grammar and Grammar of Poetry Vol. 3.* 1981.

Владимир Лукић

ИСТРАЖИВАЊЕ НАРАТИВА ИЗ ДРУШТВЕНОГ И КЊИЖЕВНОГ УГЛА: СЛУЧАЈ МЕКИНТАЈЕР И МУРДОК

Овај рад се бави темом наратива. Циљ истог је да направи разлику између личног, друштвеног и књижевног наратива. Да бисмо то урадили, потребно је пружати теоријски поглед на друштвени наратив који се налази у теорији Аласдера Мекинтајера, те да предложимо метод прављења диференцијације. Метод који ће се користити је метод семиозе. Кроз овај метод долазимо до улоге књижевног аутора, друштвеног наратива и личног наратива. На аутора утиче процес херменеутике и *мимезиса*, он/она извлачи значење и шифрира то значење у оквиру књижевног дела. Теорију која се користи за опис овог процеса развила је Ајрис Мурдок. Након ове разраде, доћи ћемо до јасне разлике између личног наратива, друштвеног наратива и књижевног наратива.

Кључне речи: наратив, *мимесис*, семиоза, херменеутика, аутор

Оригинални научни рад
УДК 811.112.2'373.7
Примљен: 11. децембра 2021.
Прихваћен: 5. фебруара 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.17

Бранислав Д. Ивановић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за германистику

ФУНКЦИЈЕ И ОБЕЛЕЖЈА РЕЛАЦИОНИХ КОМПОНЕНАТА У НЕМАЧКОЈ ФРАЗЕОЛОГИЈИ

Термин релационе компоненте у фразеологији немачког језика представља збирни назив за предлоге, конјункторе, субјункторе, заменице и детерминативе у формалној структури фразеологизма. У досадашњим истраживањима квалификоване су као компоненте од секундарног значаја, чиме је успостављена јасна дискрепанца између њих и базичних елемената као скупа оних компонената, које потичу од аутосемантичних врста речи и за које се везују све релевантне функције, али и доминантна фразеолошка обележја замрзнутости морфолошког облика и уникатизације. Померање истраживачког фокуса у последње две деценије са глобалних и компонентних идиома на мање прототипичне супкласе провоцирало је и редефинисање функција, али и обележја релационих компонената. У раду се указује на функционални паралелизам између две групе компонената, што представља нови теоријски постулат за даља системска питања везана за компонентски састав фразеологизама.

Кључне речи: фразеологизам, базични елемент, релациона компонента, семантичка детерминанта, базична компонента, синтаксички нуклеус, замрзнутост морфолошког облика, уникатност

1. Увод

За разлику од базичних елемената (нем. *Basiselement, n*), фразеолошких компонената које потичу од аутосемантичних врста речи - именица, глагола, придева и одређеног броја прилога - које се код централних фразеолошких супкласа одликују израженом полифункционалношћу на различитим нивоима, предлози, конјунктори, субјунктори, детерминативи и заменице као компоненте фразеолошког формативa традиционално нису у великој мери привлачиле пажњу немачких фразеолога. Ово је потпуно разумљиво с обзиром на укупну традицију у германистичкој лингвистици, потеклу примарно из морфологије и синтаксе, да су у фокусу научног интересовања много више управо оне врсте речи које показују израженију способност да граде различите фразе, што у основи у великој мери кореспондира са подскупом аутосемантичних речи.

Од још већег значаја за етаблирање традиционалног, али и данас присутног становишта о израженој функционалној дискрепанци између базичних елемената и релационих компонената унутар фразеологизма свакако је и околност да се општи теоријски оквир немачке фразеологије као посебне лингвистичке дисциплине

* branislav.ivanovic@fil.bg.ac.rs; ivanovic.branislav17@gmail.com

постепено установљавао 70-их и 80-их година XX века на тај начин што су лингвисти своје научне закључке доносили и уопштавали у конзистентан теоријски систем готово без изузетка проучавајући најмалобројнију, а истовремено и прототипичну супкласу глобалних и компонентних идиома (BURGER, BUHOFER i dr. 1982: 31; HOJZERMAN 1977: 21-22), занемарујући притом чињеницу да се код највећег броја фразеологизама из наведених супкласа конјунктор и субјунктор уопште не јављају с обзиром на то да је канонски облик код обе групе идиома везан за различите синтаксичке форме испод нивоа реченице. Наведено се односи и на предлог, детерминатив и заменицу јер ни они као компоненте не морају бити обавезни у формалној структури глобалних и компонентних идиома. Несумњиво је да је изнетом ставу о секундарном значају предлога, субјунктора, конјунктора, заменица и детерминатива као фразеолошких компонената у великој мери допринео и приступ компонентском саставу из квантитативне визуре. Број базичних елемената код сваког конкретног фразеологизма из централних фразеолошких супкласа свакако је већи од броја присутних субјунктора, конјунктора, предлога, заменица или детерминатива, што је праћено и укупном квантитативном асиметријом између ове две подгрупе компонената с обзиром на затвореност, а тиме и ограничен инвентар пре свега заменица, детерминатива, субјунктора и конјунктора.

Захваљујући примарно постулираној функционалној дискрепанци и различитим специфичним обележјима, идентификованим и везаним искључиво за базичне елементе, класична фразеологија немачког језика је предлоге, конјункторе, субјункторе, детерминативе и заменице као компоненте фразеологизама посматрала искључиво као *релационе компоненте* (нем. *Relationskomponente, f,* изузетно ретко у ранијим радовима и *Verknüpfungselement, n*), при томе их квалификујући као компоненте од секундарног значаја с обзиром на то да се њихова функција најчешће не разликује битно од функције у ванфразеолошкој употреби у оквиру слободних синтагми и реченица, али и с обзиром на то да немају могућност да самостално без базичног елемента конституишу фразеологизам (FLAJŠER 1997: 82).

Извесно релаксирање дискрепанце између базичних елемената на једној и релационих компонената на другој страни уочљиво је у последње две деценије и мотивисано је померањем истраживачког фокуса са глобалних и компонентних идиома, крилатица и пословица као традиционалног предмета проучавања немачке фразеологије на новије фразеолошке супкласе без израженог обележја идиоматичности: колокације, прагматичке фразеологизме и фразеошаблоне. Посебно значајан импулс за могућност новог сагледавања релационих компонената представља издвајање *структурних* и *минималних фразеологизама*, периферних фразеолошких супкласа, чија формална структура се у највећем броју случајева састоји искључиво од релационих компонената (BURGER 2003: 36; REMER, MACKE 2005: 158-159; BERNŠTAJN 2011: 40).

2. Циљ рада

Релационе фразеолошке компоненте могу да показују одређена обележја и функције који се у досадашњим истраживањима традиционално сматрају инхерентним искључиво за базичне елементне. Циљ рада је да се на одабраним приме-

рима фразеологизама из савременог немачког језика установе управо она специфична обележја и функције, који се могу квалификовати као заједнички за обе групе компонената, што представља основ за редефинисано и интегративно сагледавање компонентског састава фразеологизама као једног од централних питања немачке фразеологије. У анализи компонентског састава овог језичког знака у будућим системским истраживањима би се морало поћи од премисе високог степена корелације у погледу функција и обележја између базичних елемената на једној и релационих фразеолошких компонената на другој страни, а релевантне закључке у погледу функционалних разлика између наведених група треба тумачити превасходно вишим степеном везаности релационих компонената за одређене супкласе фразеологизама са периферије фразеолексикона. Рад је заснован на квалитативном приступу с обзиром на то да су у фокусу уочавање и дескрипција заједничких обележја и функција за обе групе компонената, не и квантификација истих у фразеолексикону савременог немачког језика.

3. Типичне функције базичних елемената

Базични елементи у унутрашњој семантичкој структури фразеологизама насталим процесима компонентне фразеологизације имају две поларизоване функције: функцију *семантичке базе* (нем. *semantische Basis*) или функцију *фразеолошког фокуса*. Семантичка база представља ону компоненту која у укупном значењу фразеологизма задржава своју ендосememску структуру, тј. јавља се у једном од својих етаблираних (лексикализованих) значења, која се могу актуализовати и у слободним синтагмама. Ова компонента се често може појавити у оквиру значењске експликације укупног фразеолошког значења (BURGER 2003: 67; MRŠEVIĆ-RADOVIĆ 1982: 147). Функцију семантичке базе најчешће имају глаголске и именичке компоненте, како се и уочава у следећим примерима:

(1) *sich einen Bruch lachen* - 'heftig lachen'

(2) *bemooster Herr* - 'ein älterer Herr'.

Компонента из реда базичних елемената доминантно има и функцију супротну од семантичке базе. Реч је о функцији *фразеолошког фокуса* или *фразеолошког центра*: то је онај базични елемент, који се одваја од свог транспарентног (ванфразеолошког) значења, губи семантичку аутономију и добија ново, фразеолошки везано значење (MRŠEVIĆ-RADOVIĆ 1982: 147), нпр:

(3) *blinder Alarm* - 'grundlose Beunruhigung, grundlose Warnung bei Gefahr'

(4) *[immer] nur Bahnhof verstehen* - 'gar nichts verstehen'.

Базични елементи из обе наведене подгрупе, и семантичка база и фразеолошки фокус, из фразеографске перспективе имају најчешће додатно и функцију *семантичке детерминанте* (нем. *Stützwort, n*), тј. оне компоненте, под којом се фразеологизам у свом основном облику лематизује у речнику. У савременој немачкој штампаној лексикографији уобичајено је да се компонентни идиоми лематизују и под семантичком базом и под фразеолошким фокусом, при чему се економично-

сти ради[2] семантизују под другом од наведених компонената. Наведени тренд није увек доследан, а лексикографска обрада фразеологизама у великој мери одређена је и постојећим раскораком између теоријске фразеологије на једној страни - у смислу често нејасних и различитих супкласификација фразеологизама и непостојања дефинитивног одговора на питање да ли је одређени синтагматски низ уопште фразеологизам - и практичне лексикографије на другој страни, у чијем фокусу су тип и обим речника, циљна група и његова намена, али и већ постојећи речници (KOSTIĆ-TOMOVIĆ 2017: 264). Наведеном свакако треба додати и читав низ много комплекснијих питања везаних за лексикографску обраду фразеологизама (KOSTIĆ-TOMOVIĆ 2017: 264-268).

Базични елементи, и то превасходно именице и глаголи, доминантно се јављају и у функцији *базичне компоненте* (нем. *Basiskomponente, f*). То је она лексема која се сматра мотивном у веома сложеним процесима примарне фразеологизације (FLAJŠER 1997: 173-178). Истраживања показују да лексеме из одређених лексичкосемантичких поља показују већу могућност да се јаве у функцији базичне компоненте фразеологизма. Такав је нпр. случај са соматизмима (KAL 2015: 81):

(5) *jmds. Hand rutscht aus*

(6) *jmdm. sind die Hände/ Hände und Füße gebunden*

(7) *jmds. rechte Hand*

(8) *die linke Hand kommt vom Herzen*

(9) *eine Hand* wäscht die andere

(10) *viele Hände machen der Arbeit schnell ein Ende*

(11) *küss die Hand/ die Hände*

(12) *selbst Hand anlegen*

(13) *die Hand gegen jmdn. erheben*

(14) *Hand und Fuß haben*

(15) *seine Hände im Spiel haben*

Уз наведено, фразеолози у базичним елементима готово по правилу виде и *синтаксички нуклеус* фразеологизма, што је из синтаксичке перспективе веома често апсолутно неоправдано, а резултат је традиционалног и врло израженог раскорака између немачке синтаксе и фразеологије (IVANOVIĆ 2012: 79).

4. Досадашња истраживања релационих компонената

У досадашњим истраживањима фразеолози су своју пажњу највише усмеравали на одступања у употреби детерминатива унутар фразеологизама у поређењу

2 Проблем економичности и даље је актуелан код штампаних издања речника, док је у основи постао превазиђен код електронских речника.

са његовом употребом у слободним синтагмама и реченицама, али и на семантички и синтаксички статус одређених подгрупа заменица као фразеолошких компонената и њихову синтаксичку немотивисаност[3] (BURGER, JAKŠE 1973: 35; FLAJŠER 1997: 48, 86-88). Не треба пренебрегнути чињеницу да су прва истраживања рађена на мањем броју хетерогених фразеолошких супкласа, дакле без анализе обимнијег корпуса, што би несумњиво представљало својеврстан коректив у доношењу меродавнијих и свеобухватнијих теоријских закључака. Услед изражене изолованости немачке фразеологије од осталих области германистичке лингвистике, често је занемаривана и чињеница да је везана употреба детерминатива чак много конзистентније описана у релевантним граматикама немачког језика (DUDEN 1984: 217-218; DUDEN 1995: 314-315, 317-318; DUDEN 2005: 305-307). Нова, детаљна и врло утемељена сазнања о детерминативу и заменици као компонентама фразеологизама сагледана су и из перспективе корпусне лингвистике (ŠTUMPF 2015: 195-218, 235-251).

5. Функције и обележја релационих компонената у фразеологији савременог немачког језика

Обележја и функције релационих компонената увек се морају сагледавати у поређењу са базичним елементима и у контексту специфичности одређене фразеолошке супкласе. Треба нагласити да нису сва обележја, али ни све функције специфични за све релационе компоненте.

5.1. Релационе компоненте као комутационе фразеолошке компоненте

Под комутационим фразеолошким компонентама подразумевају се минимално две хомоморфне компоненте, било из подскупа базичних елемената, било из подскупа релационих компонената, које се у фразеолошкој структури јављају у дисјунктивном односу. Дисјунктивни однос комутационих компонената заснован је на чињеници да су и у ванфразеолошкој равни, дакле као лексеме, најчешће у специфичном парадигматском семантичком односу парцијалне синонимије, хетеронимије или антонимије.

Заједничко за обе групе компонената је то да је резултат компонентске комутације формирање ограниченог низа фразеолошких парова, између којих су такође успостављени системски парадигматски односи. Реч је о *хетеронимијским* или *антонимијским фразеолошким паровима*. Из наведених примера се уочава да не само комутација базичних елемената (примери (16), (17) и (18)), већ и предлога као релационе компоненте постаје конститутивни чинилац у формирању семантичких релација у фразеолексикону:

(16) *der <u>Himmel</u>/die <u>Hölle</u> auf Erden*

(17) *<u>schnell</u>/<u>langsam</u> schalten*

3 За било које специфичности у синтаксичкој структури фразеологизма, које представљају мање или веће одступање у односу на прототипичну синтаксичку структуру слободних синтагми или реченица, у немачкој фразеологији се усталио термин *syntaktische Anomalien* (синтаксичке аномалије). Наведени термин први су из некадашње совјетске фразеологије преузели Бургер и Јакше и увели га у фразеологију немачког језика (BURGER, JAKŠE 1973: 75; FLAJŠER 1997: 47-48).

(18) *zittern wie ein Lämmerschwanz*/(аустријски:) *Lamperlschwanz*

(19) *zu*/*auf Besuch* (други облик чешћи у Аустрији и Швајцарској)

(20) *nach dem*/*zum Rechten* (други облик чешћи у Швајцарској)

(21) *Geld zum*/*beim Fenster rauswerfen* (други облик искључиво у Аустрији)

(22) *etw. auf dem*/*am Kerbholz haben* (други облик искључиво у Аустрији)

(23) *von*/*ohne Belang*

(24) *zu*/*nach Hause*

(25) *mit dem Strom*/*gegen den Strom schwimmen*

За разлику од комутационих именичких базичних елемената, код којих се у морфолошком погледу може регистровати могућа алтернација категорије рода (*Himmel, m : Hölle, f*) и евентуално броја, код предложних комутационих компонената морфолошка слика у формалној структури фразеологизма је комплекснија с обзиром на то да међусобно могу да алтернирају чист аналитички облик и портманто-спој (*nach dem : zum, auf dem : am*), а додатно може да дође и до промене падежа именичког сателита условљене различитом валентношћу предлога, која у основном облику фразеологизма може, али не мора бити морфолошки транспарентна:

von Belang <датив> : *ohne Belang* <акузатив>

(нетранспарентна промена падежа именичког базичног елемента)

mit dem Strom <датив> : *gegen den Strom* <акузатив> *schwimmen*

(транспарентна промена падежа именичког базичног елемента)

5.2. Субјунктор у функцији конституисања антипословице

Иако у германистичкој лингвистици за термин *антипословица* (нем. *Antisprichwort, n*)[4] не постоји јединствена дефиниција, свакако је јасно да се при анализи овог феномена увек мора прилазити синтетички, и то из две перспективе: из перспективе системске фразеологије, али и из прагматичке перспективе. Најуопштеније се може рећи да антипословица представља специфичну, оказионалну, а у одређеним случајевима и псеудорекурентну, компонентски, синтаксички и семантички аналогну структуру лексикализованој пословици на нивоу употребе језика, којом се на специфичан начин исказује нов садржај у одређеном контексту. У зависности од контекста, садржај антипословице представља најчешће контрапункт, допуну или релативизацију примарне лексикализоване пословице, који су често праћени хумором или сатиром, при чему одређени број антипословица постепено може да прерасте и у нове лексикализоване јединице паремиолошког инвентара (MIDER 2006: 206).

4 Овај термин у фразеологију немачког језика први је увео Волфганг Мидер (Wolfgang Mieder) 1977. године (RERIH, MIDER 1977: 114).

Механизми одговорни за настанак антипословица веома су комплексни и разноврсни. Најдоминантнији је механизам *чисте компонентске супституције базичних елемената* сингуларног или мултиплог типа уз очување синтаксичке структуре, нпр:

(26) *Viele Köche verderben den Brei.* > *Viele Köche verderben die Köchin.*

(27) *Andere Länder, andere Sitten.* > *Gleiche Rechte, gleiche Pflichten.*

Осим наведеног, антипословица у ређим случајевима настаје механизмом *компонентске експанзије релационом компонентом* (MIDER 2004: 430). Увођењем субјунктора, дакле релационе компоненте, уместо асиндетског споја између два конјункта у мотивној пословици добија се хипотактички организована антипословица, при чему је промена формалне реченичне структуре и синтаксичког статуса другог члана (конјункт > клаузу) повезана и са семантичком модификацијом, која је омогућена актуализацијом различитих семема глагола *denken* (1. 'die menschliche Fähigkeit des Erkennens u. Urteilens anwenden; mit dem Verstand arbeiten; überlegen' > 2. 'eine bestimmte Meinung haben'):

(28) *Der Mensch denkt, Gott lenkt.* > *Der Mensch denkt, dass Gott lenkt.*

5.3. Релациона компонента у функцији синтаксичког нуклеуса/синтаксичког језгра фразеологизма

Опште заједничко обележје фразеологизама на једној и слободних синтагми на другој страни јесте и то да компоненте, односно речи од којих се састоје морају бити у одређеном синтаксичком односу. Из перспективе депенденцијалне граматике се сваки елемент од којег синтаксички зависе остали елементи у фрази назива *нуклеусом* (нем. *Nukleus, m, Kopf, m*). И док су односи зависности код слободних синтагми и реченица у оквиру депенденцијалне синтаксе доследно и јасно описани, дотле је фразеологија у том смислу и даље веома недоследна, а често и у колизији са формалном синтаксичким приступом.

Компонента која представља синтаксички нуклеус у немачкој фразеологији назива се језгром (нем. *Kernwort, n*) и дефинише се као синтаксички доминантан базични елемент целог фразеологизма (FLAJŠER 1997: 85). Ако се базични елементи дефинишу као скуп фразеолошких компонената сачињен од именица, глагола, придева и одређеног броја прилога (FLAJŠER 1997: 82), јасно је да је реч о веома суженој, синтаксички често немотивисаној, а није претерано ређи и погрешној перспективи у сагледавању синтаксичког нуклеуса.

Идентификација нуклеуса искључиво са базичним елементима у немачкој фразеологији мотивисана је чињеницом да се он по правилу одређује на основу доминантне семантичке функције коју има у конкретном фразеологизму и најчешће се изједначава са фразеолошким фокусом или семантичком детерминантом, на основу чега се нпр. фразеологизми *mit verschränkten Armen, ohne alle Umschweife, durch die Bank, Hab und Gut или hegen und pflegen сврставају у номиналне, односно вербалне фразе*, уз инсистирање да релационе компоненте, а посебно предлог, *није оправдано*

посматрати у улози синтаксичког нуклеуса (FLAJŠER 1997: 85). *Оваквим приступом немачка фразеологија потпуно пренебрегава чињеницу формалног карактера, а то је да* нуклеус као управни елемент фразе(ологизма) провоцира морфолошки облик свог сателита, позицију елемената унутар ње(га), а може да детерминише и однос између различитих сателита:

(29) *<u>im</u> Brustton der Überzeugung* (*in* $_{\text{<датив>}}$)

(30) *<u>durch</u> die Bank* (*durch* $_{\text{<акузатив>}}$)

(31) *[…], <u>dass</u> die Funken stieben* (провоцирана финална позиција финитума)

(32) *Hab <u>und</u> Gut* (*синтаксички равноправан однос два сателита).*

Уважавајући постулате синтаксе, мора се закључити да се у улози синтаксичког нуклеуса у системском смислу равноправно могу јавити обе подгрупе компонената, и базични елементи и оне релационе, што се може уочити и из следећег прегледа:

Базични елемент *као синтаксички нуклеус:*	***Релациона компонента*** *као синтаксички нуклеус*:
ГЛАГОЛ: *jmdn. in die Enge <u>treiben</u>*	ПРЕДЛОГ: *<u>mit</u> Engelszungen*
ИМЕНИЦА: *ein offenes <u>Geheimnis</u>*	КОНЈУНКТОР: *fix <u>und</u> foxi*
ПРИДЕВ: *<u>hässlich</u> wie die Nacht*	СУБЈУНКТОР: *[...] <u>als ob</u> jmd. von Donner und Blitz getroffen würde*
ПРИЛОГ: *<u>fort</u> mit dem Schaden*	
ЗАМЕНИЦА: *[ach] <u>du</u> ahnungsloser Engel!*	
ДЕТЕРМИНАТИВ: *<u>derjenige</u>, welcher*	

Од релационих компонената се као синтаксички нуклеуси свакако најчешће јављају предлог и конјунктор. Предлог може бити нуклеус код врло различитих супкласа фразеологизама, укључујући и оне прототипичне, док се конјунктор у овој улози јавља углавном код геминатних и моделираних коокуренција. Самостална субјунктурска фраза изузетно је редак основни облик моноцентричних компаративних фразеологизама без семантичке базе (IVANOVIĆ 2021: 368-369), а највећа ограничења код релационих компонената у улози синтаксичког нуклеуса вероватно постоје у погледу детерминатива с обзиром на то да се он по правилу не јавља самостално, већ као валентно аспецификан атрибут уз именицу (ENGEL 1988: 606).

Добро познавање синтаксичке структуре фразеологизма од изузетног је значаја с обзиром на то да је она један од дистинктивних критеријума, а некада и једини гномоничан параметар за сврставање одређеног фразеологизма у адекватну фразеолошку супкласу.

5.4. Релационе компоненте у функцији семантичке детерминанте

Улога семантичке детерминанте, тј. оне компоненте под којом ће се фразеологизам лематизовати у речнику постала је заједничка и за базичне елементе и за

релационе компоненте у новијим концептима немачке фразеологије, у којима статус фразеологизма има сваки синтагматски низ са обележјима стабилности, рекурентности и поликомпонентности, без обзира на одсуство базичних елемената или прототипично фразеолошко обележје идиоматичности (BURGER 2003: 15-16). У раду се указује на чињеницу да обе групе компонената могу да се нађу у улози семантичке детерминанте, не и на то каквим постулатима оперише теоријска лексикографија или, пак, како практична лексикографија поступа при решавању овог питања. Неопходно је истаћи да код релационе компоненте у улози семантичке детерминанте постоји директно пропорционалан однос са компонентским саставом фразеологизма, а тиме индиректно и са припадношћу истог одређеној фразеолошкој супкласи: она ће се утолико пре јавити уколико је реч о минималном фразеологизму.

Релациона компонента може да се нађе у улози примарне семантичке детерминанте, а то значи да се лематизација и семантичка експликација истовремено везују за једну релациону компоненту:

(33) *an Zahlungs statt* (*s.v. statt*)[5]

(34) *nicht [so] ohne sein* (*s.v. ohne*)

(35) *die da oben* (*s.v. die*)

(36) *dieser und jener* (*s.v. dieser*).

Релациона компонента може да преузме и улогу секундарне *семантичке детерминанте*, а под овим се подразумева да се фразеологизам лематизује и под релационом компонентом *и под фразеолошким фокусом*, при чему се семантичка експликација везује за фразеолошки фокус *из групе базичних елемената:*

(37) *per: per Anhalter: s.v. Anhalter*

(38) *per: per Daumen: s.v. Daumen*

Трећа могућност, свакако условљена компонентским саставом фразеологизма, *а у основи могућа искључиво код минималних фразеологизама, је она код које су и примарна и секундарна семантичка детерминанта из подгрупе релационих компонената:*

(39) *per: mit jmdm. per du sein: s.v. du*

5.5. *Замрзнутост облика релационих компонената*

Под замрзнутошћу или блокираношћу облика подразумева се појава да фразеолошка компонента у одређеним случајевима показује морфолошка обележја која нису специфична за данашње језичко стање, већ за изумрле епохе у историјском развоју немачког језика. Исти форматив ван фразеологизма, као реч у слободним синтагмама и реченицама, не показује никаква морфолошка одступања у

5 Примери (33) – (39) са назнаком под којом од компонената се лематизују преузети су из: *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik* (*Устаљени изрази. Речник немачких фразеологизама*) (DUDEN 2008).

односу на савремено језичко стање.

Феномен фразеолошке замрзнутости граматичке форме сматра се индикатором површинске стабилности фразеологизма. Морфолошки замрзнуте компоненте су у досадашњим истраживањима сврставане у посебну групу фразеолошки везаних компонената (нем. *phraseologisch gebundene Komponente*) и идентификоване су искључиво са базичним елементима (FLAJŠER 1997: 37-39; DOBROVOLJSKI 1978: 66-74; HEKI BUHOFER 2002: 429-433). Морфолошка замрзнутост као реликтно стање минулих језичких периода несумњиво је чешћа код базичних елемената, при чему код именица, за разлику од придева, прилога и глагола као фразеолошких компонената, показује и највиши степен хетерогености (IVANOVIĆ 2012: 172-183, 187-192):

(40) *auf Erden* (рефлекс преласка герм*анских -о-основа у консонантску деклинацију)*

(41) *voll wie tausend Mann* (остатак праиндоевропског *коренског плурала)*

(42) *auf gut-ø Glück* (изостављање деклинације код *придевског атрибута у левом пољу)*

(43) *Adam muss eine Eva han, der er zeihe, was er getan.* (*контрахована конјугација)*

Од свих релационих компонената, морфолошка замрзнутост везује се за подгрупу прономиналних и предложних. Од прономиналних компонената уочава се некадашњи генитивски облик релативних заменица *wer* и *der*, а од личних заменица реликтне облике у генитиву могу да показују *ich* и *du* (SRDIĆ 2008: 74; METKE 2000: 165; PAUL 1959: 172; IVANOVIĆ 2012: 184-186):

(44) *Wes das Herz voll ist, des geht der Mund* über.

(45) *Achte du mein, so acht` ich dein*.[6]

Поред заменица, формална замрзнутост се може срести и код предлога *anstatt* _{<генитив/датив>}. Док се у слободним синтагмама као нуклеус јавља у наведеном и данас уобичајеном синтетичком облику, насталом процесом универбирања, у фразеологији се може јавити и у свом примарном аналитичком облику, при чему се именички базични елемент као сателит јавља у циркумпозицији:[7]

6 Поред мањег броја пословица, наведени реликтни облици заменица јављају се и у врло малом броју речи као творбене конституенте, и то нпр. код именице *Vergissmeinnicht, n* и код прилога насталих процесом универбирања: *weshalb, weswegen, deshalb, deswegen.*

7 Код примарног, а тиме и старијег аналитичког облика реч је о предложној фрази са нуклеусом *an* и данас застарелом именицом *Statt, f* ' Ort, Stelle, Platz' као његовим сателитом. Доскорашња именичка компонента се од последње реформе правописа почиње писати малим почетним словом. Именичко порекло компоненте *Statt* у савременом језику се још увек препознаје, а највероватнији разлог за то је очуван формални и семантички контигвитет са именицом *Stadt, f.* Писање малим почетним словом свакако ће бити и један од формалних разлога за проспективно губљење везе са именичким пореклом и почетак проспективне уникатизације лексичког елемента *statt*.

(46) *an Eides statt*

(47) *an Zahlungs statt*

(48) *an Kindes statt*[8]

5.6. Уникатне релационе компоненте

Још виши степен изолованости од претходно описане замрзнутости граматичког облика представљају уникатне компоненте. Реч је о моноколокабилним фразеолошким компонентама, које су у ранијим језичким епохама постојале и као слободне лексеме, али се њихов колокациони опсег временом сужавао и данас више не постоје као интегрални део лексикона савременог немачког језика, већ су у њега индиректно инкорпорисане искључиво као компоненте фразеологизма. Уникатне компоненте се у фразеологији немачког језика идентификују искључиво са базичним елементима, пре свега са именицама и придевима, а нешто ређе и са прилозима и глаголима (DOBROVOLJSKI 1976: 27; FLAJŠER 1997: 37-39; PALM 1997: 30-31).

Постулат системске фразеологије немачког језика да уникатност показују искључиво базични елементи неопходно је кориговати у том смислу да се овај изузетно редак феномен прототипично може уочити код именичких и придевских, а нешто ређе код прилошких и глаголских компонената, али да се истовремено не може пренебрегнути ни код релационих компонената. Апсолутизација наведеног постулата и у данашњим истраживањима мотивисана је јасно уочљивом квантитативном и дистрибуционом асиметријом између уникатних базичних елемената на једној страни и уникатних релационих компонената на другој.

Иако је реч о изузетно ретком феномену, квантитативна асиметрија указује на то да је укупан број уникатних базичних елемената битно већи од броја уникатних релационих компонената. У истраживањима се наводе подаци да у савременом немачком језику постоји између 188 до чак 600 уникатних базичних елемената. Реч је свакако о апроксимативним вредностима с обзиром на постојање различитих премиса при дефинисању (HOLCINGER 2018: 202-203). Чак и ако се најмањи број уникатних базичних елемената упореди са бројем уникатних релационих компонената, а укупно их је 3, квантитативна асиметрија је више него уочљива.

Додатно, по питању дистрибуционе аисметрије мора се истаћи чињеница да уникатни базични елементи нису специфични искључиво за одређене фразеолошке супкласе, већ се, у већој или мањој мери, могу јавити код свих, при чему су искључене код прагматичких и моделираних фразеологизама у ужем смислу. За разлику од њих, уникатне релационе компоненте специфичне су искључиво за дво- и факултативно трочлане конјункторе као самосталну и периферну супкласу структурних (минималних) фразеологизама:

(49) *sowohl … als/wie [auch]*

(50) *entweder … oder*

8 Иако је правописом код наведених фразеологизама за компоненту *statt* прописано мало почетно слово, код фразеологизма *an Kindes Statt* се и даље пише великим почетним словом јер је реч о правном термину.

(51) *weder … noch.*

5.7. Релациона компонента у функцији базичне компоненте фразеологизма

Функција базичне компоненте, тј. мотивне лексеме у сложеним процесима фразеологизације, прототипично је везана за базичне елементе. Ову функцију периферно може да преузме и релациона компонента:

(52) *entweder ... oder* > *ent oder weder*

Предуслови да релациона компонента фунгира као базична у савременом немачком језику су: искљученост у процесима примарне фразеологизације, везаност за процес секундарне фразеологизације, која је истовремено праћена и везаношћу за супкласу минималних фразеологизама. Наведени пример је интересантан и у том смислу што се као базична компонента новонасталог фразеологизма јавља уникатна релациона компонента, а све уникатне компоненте имају обележје непродуктивности, а настанак новог фразеологизма омогућен је ретко присутном дијакопом[9] (нем. *Diakope*, f) у процесима секундарне фразеологизације.

6. Закључак

Предлози, субјунктори, конјунктори, заменице и детерминативи као компоненте фразеологизма у досадашњим истраживањима фразеологије немачког језика уобичајено су се обједињено посматрали под термином релационе компоненте и квалификовани су као компоненте од секундарног значаја, чија улога се не разликује битно од оне коју имају у ванфразеолошкој употреби унутар слободних синтагми и реченица. Приступ компонентском саставу, једном од централних питања системске фразеологије, заснивао се на јасној дистинкцији између фразеолошки релевантних базичних елемената на једној страни и релационих компонената на другој, што је провоцирало и јасну дискрепанцу у смислу могућих функција, али и обележја ове две групе компонената. Померање тежишта у истраживањима са глобалних и компонентних идиома условило је нов и интегративни приступ у тумачењима комплексног питања компонентског састава фразеологизма и редефинисању функција, али и свеобухватније сагледавање заједничких обележја, која у системском смислу показују и релационе компоненте, али и базични елементи.

У раду се уочава паралелизам између базичних елемената и релационих компонената по питању круцијалних функција, али и релевантих фразеолошких обележја, а разлике могу да буду условљене специфичношћу укупног компонентског састава фразеологизма и његове припадности одређеној фразеолошкој супкласи и тенденцији да релационе компоненте доминантне функције и обележја показују код периферних супкласа минималних фразеологизама.

Истраживање показује да релационе компоненте могу да комутирају и тиме

9 О феноменима тмезе и дијакопе и успостављању дистинкција између њих утемељене податке износи Милош Ковачевић на материјалу српског језика (KOVAČEVIĆ 2000: 213-226). Теоријско-методолошки постулати изнети у истраживању могу се прихватити и као универзални и применити као полазиште за истраживање наведених феномена у савременом немачком језику.

учествују у формирању парадигматских семантичких релација у фразеолексикону, често су у функцији синтаксичког нуклеуса фразеологизма, а могу да се јаве и у функцији семантичке детерминанте и базичне компоненте, што се у досадашњим истраживањима везивало искључиво за базичне елементе. Заједничка фразеолошка обележја са базичним елементима су и замрзнутост морфолошког облика, али и терминални стадијум уникатизације.

Цитирана литература

BERNŠTAJN 2011: BERNSTEIN, Nils. *„kennen sie mich herren/meine damen und herren". Phraseologismen in Moderner Lyrik am Beispiel von Ernst Jandl und Nicanor Parra*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011.

BURGER 2003: BURGER, Harald. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003.

BURGER, BUHOFER i dr. 1982: BURGER, Harald, Annelies BUHOFER, Ambros SIALM. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1982.

BURGER, JAKŠE 1973: BURGER, Harald, Harald JAKSCHE. *Idiomatik des Deutschen*. T*übingen: Max Niemeyer Verlag*, 1982.

DOBROVOLJSKI 1978: DOBROVOL´*SKIJ, Dmitrij. Phraseologisch gebundene lexikalische Elemente der deutschen Gegenwartssprache. Ein Beitrag zur Theorie der Phraseologie und zur Beschreibung des phraseologischen Bestandes*. Leipzig: Karl-Marx-Universität, 1978.

DUDEN 1984: DUDEN. *Die Grammatik*. Mannheim-Wien-Zürich: Dudenverlag, 1984.

DUDEN 1995: DUDEN. *Die Grammatik*. Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich: Dudenverlag, 1985.

DUDEN 2005: DUDEN. *Die Grammatik*. Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich: Dudenverlag, 2005.

ENGEL 1988: ENGEL, Ulrich. *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Julius Groos Verlag, 1988.

FLAJŠER 1997: FLEISCHER, Wolfgang. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997.

HEKI BUHOFER 2002: HÄCKI BUHOFER, Annelies. „Phraseologisch isolierte Wörter und Wortformen". *Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen. Bd.1*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2002: 429-433.

HOJZERMAN 1977: HÄUSERMANN, Jürg. *Phraseologie. Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1977.

HOLCINGER 2018: HOLZINGER, Herbert. „Unikale Elemente oder phraseologisch gebundene Wörter? Antworten aus korpuslinguistischer Sicht". *Revista de Filologia Alemana 26*, 2018: 199-213. DOI 10.5209/RFAL.60149

IVANOVIĆ 2012: IVANOVIĆ, Branislav. *Recesivna obeležja nemačkih frazeologizama i tendencije nivelacije prema savremenom jezičkom stanju* [neobjavljena doktorska disertacija]. Beograd: Filološki fakultet, 2012. [orig.] *Ивановић, Бранислав*. Рецесивна обележја немачких фразеологизама и тенденције нивелације према савременом језичком стању [*необјављена докторска дисертација*]. Београд: Филолошки факултет, 2012.

IVANOVIĆ 2021: IVANOVIĆ, Branislav. „Formalna obeležja komparativnih frazeologizama u srednjevisokonemačkom jeziku". *Filolog XII 23*, 2021: 363-379. [orig.] *ИВАНОВИЋ, Бранислав. „Формална обележја компаративних фразеологизама у средњевисоконемачком језику*". Филолог *XII 23*, 2021: 363-379. DOI 10.21618/fil2123363i

KAL 2015: KAHL, Stefanie. *Kontrastive Analyse zu phraseologischen Somatismen im Deutschen und Italienischen*. Bamberg: University of Bamberg Press, 2015.

KOSTIĆ-TOMOVIĆ 2017: KOSTIĆ-TOMOVIĆ, Jelena. *Savremena nemačka leksikografija. Nemački i srpsko-nemački rečnici u prvoj polovini 21. veka: tipovi, vrste informacija i upotreba*. Beograd: FOCUS – Forum za interkulturnu komunikaciju, 2017.

KOVAČEVIĆ 2000: KOVAČEVIĆ, Miloš. *Stilistika i gramatika stilskih figura*. Kragujevac: „Kantakuzin", 2000. [orig.] *КОВАЧЕВИЋ, Милош.* Стилистика и граматика стилских фигура. Крагујевац: „Кантакузин", 2000.

METKE 2000: METTKE, Heinz. *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000.

MIDER 2006: MIEDER, Wolfgang. *„Andere Zeiten, andere Lehren". Sprichwörter zwischen Tradition und Innovation*. Hohengehren-Baltmannsweiler: Schneider Verlag, 2006.

MIDER 2004: MIEDER, Wolfgang. „„*Andere Zeiten, andere Lehren*". Sprach- und kulturgeschichtliche zum Sprichwort". *Wortverbindungen – mehr oder weniger fest*. Berlin [u.a.]: Walter de Gruyter, 2004: 415-438. DOI 10.1515/9783110622768-020

MRŠEVIĆ-RADOVIĆ 1982: MRŠEVIĆ-RADOVIĆ, Dragana. „O kriterijima koji određuju mesto obrade frazeologizama u rečniku". *Leksikologija i leksikografija*. Beograd-Novi sad: Odeljenje jezika i književnosti SANU-Filološki fakultet Beograd-Filozofski fakultet Novi Sad, 1982: 141-148. [orig.] *МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ*, Драгана. „О критеријима који одређују место обраде фразеологизама у речнику" Лексикологија и лексикографија. Београд-Нови Сад: Одељење језика и књижевности САНУ-Филолошки факултет *Београд-Филозофски факултет Нови Сад*, 1982: 141-148.

PAUL 1959: PAUL, Hermann. *Deutsche Grammatik. Bd. II. Teil III: Flexionslehre*. Halle (Saale): VEB: Max Niemeyer Verlag, 1959.

PALM 1997: PALM, Christine. *Phraseologie*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1997.

REMER, MACKE 2005: RÖMER, Christine, Brigitte MATZKE. *Lexikologie des Deutschen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2005.

RERIH, MIDER 1977: RÖHRICH, Lutz, Wolfgang MIEDER. *Sprichwort*. Stuttgart: Metzler Verlag, 1977.

SRDIĆ 2008: SRDIĆ, Smilja. *Uvod u ranonovovisokonemački jezik*. Beograd: Filološki fakultet, 2008.

ŠTUMPF 2015: STUMPF, Sören. *Formelhafte (Ir-)Regularitäten. Korpuslinguistische Befunde und sprachtheoretische Überlegungen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015.

Извори

DUDEN 2008: DUDEN. *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich: Dudenverlag, 2008.

Branislav D. Ivanović

FUNCTIONS AND FEATURES OF RELATIONAL COMPONENTS IN GERMAN PHRASEOLOGY

Prepositions, conjunctions, pronouns, and determinatives are called relational components in the phraseology of the German language. These components are considered to be secondary because German theoretical phraseology attributes all relevant functions and features to basic elements, i.e. components that originate from autosemantic word classes, mainly from nouns, adjectives and verbs. Consequently, one has established a clear, but unmotivated functional

distinction between the basic elements on one hand, and the relational components on the other.

In this article, we analyze the possible parallelism in functions and features of these two sets of components. The examples show that relational components can appear as semantic determinants, basic components, and even as syntactic nuclei, or they can exhibit morphological frozenness and appear as unique components, a phenomenon that the research has so far ascribed exclusively to basic elements.

Key words: phraseologism, basic element, relational component, semantic determinant, basic component, syntactic nucleus, morphologicala frozenness, cranberry component

Оригинални научни рад
УДК 811.113.5'367
811.113.5'371
Примљен: 22. марта 2022.
Прихваћен: 5. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.18

Софија А. Биланџија*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за германистику

СЕМАНТИЧКА И ПРАГМАТИЧКА ДЕТОПИКАЛИЗАЦИЈА АГЕНТИВНОГ КАУЗАТОРА НА ПРИМЕРУ ПАСИВНИХ И ДЕКАУЗАТИВНИХ КОНСТРУКЦИЈА У НОРВЕШКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се полази од тога да се каузатор може формално периферизовати, при чему се у норвешком језику прототипични каузатори измештају на периферију у пасивним конструкцијама, а мање прототипични се, схваћени као околности, измештају у декаузативним конструкцијама. На основу овог запажања, испитали смо семантичке сличности пасива и декаузатива у норвешком језику посматрајући судбину каузативне компоненте – њену семантичку, прагматичку или комбиновану детопикализацију, полазећи од запажања превасходно руских аутора Падучеве, Куљикова и Плунгјана. У посебном фокусу је процес деагентивизације који нужно претходи декаузативизацији, и који мења семантичке улоге учесника и тематску класу глагола. Посебно се испитује однос једне врсте пасива (s-пасива) с обзиром на то да он дели формални маркер са декаузативом – полифункционални рефлексивни маркер.

Кључне речи: детопикализација, декаузатив, пасив, агенс, деагентивизација, декаузативизација, норвешки језик

1. Уводна разматрања

У досадашњем бављењу семантиком и граматиком каузативности у савременом норвешком језику приметили смо неколико занимљивости везаних за однос семантике каузатива и декаузатива, али и за однос каузативних и пасивних конструкција. Оне се везују за агентивни тип каузатора (узрочника) и могућност његовог парафразирања у односу на друге типове мање прототипичних каузатора, те за одређене семантичке корелације између декаузативних и пасивних конструкција с обзиром на (де)топикализацију агентивне компоненте у односу на каузативну конструкцију.

Иако се на позицији каузатора из перспективе теорије прототипа могу наћи различите типови учесника (прототипични агенс, као и мање протитипични агенси попут сила, стимулуса, ситуација, догађаја), примећујемо да се при трансформацији каузативне ситуације у другачији тип догађаја у коме се дефокусира каузатор, само прототипични агенс може јавити у пасивној конструкцији: *Tyven drepte ham med kniv* 'Лопов га је убио ножем' → *Han ble drept av tyven* 'Убијен је од стране лопова'.

* sofija.bilandzija@fil.bg.ac.rs; sofija.bilandzija@gmail.com

Други типови каузатора се пак могу јавити у декаузативним конструкцијама, као она пример: *Vårsolen har smeltet snøen* 'Пролећно сунце је отопило снег' > *Snøen har smeltet i vårsolen*. 'Снег се отопио на пролећном сунцу'.

Осим тога, у норвешком језику је пасивну дијатезу могуће исказати на два начина, перифрастично и морфолошки, при чему полифункционална морфема *-s* (настала од повратне заменице) може маркирати и низ других значења, између осталог и декаузативна. У вези са тим, може бити речи о декаузативној или пасивној *интерпретацији* једног те истог глагола, као у примеру *Antall arbeidsplasser knyttet til olje kan fordobles i løpet av de nærmeste årene*. 'Број радних места у нафтној индустрији може се / можемо удвостручити у наредним годинама'.

Разликовање пасива од декаузатива једна је од тема која још увек заокупља лингвисте будући да је доминантно реч о дискусијама које се тичу комплексних питања глаголске дијатезе, а Падучева питање ове разлике сматра једним од најбитнијих задатака у анализи декаузативних глагола (PADUČEVA 2001: 56). Уочено је да није увек лако разликовати декаузатив од пасива, што се само једним делом односи на истоветност њиховог маркирања.

Стога је циљ овог рада да испита појаву семантичке и прагматичке детопикализације агентивне компоненте (деагентивација) и каузативне компоненте (декаузативација) у трансформацијама каузативних ситуација у савременом норвешком језику. Истраживању се приступа из перспективе ширег когнитивно-функционалног оквира базираног на теорији прототипа и анализи семантичких улога, а примери су ексцерпирани из корпуса NoWac.

2. О појму каузатива и декаузатива

У раду полазимо од основних одређења семантике и граматике каузатива које смо извршили у Биланџија (2014): утврдили смо да норвешки језик на располагању има три типа каузативних конструкција којима исказује целокупност тзв. каузативне ситуације или њене супкомпоненте – аналитички каузатив, те синтетичке каузативе: морфолошки и лексички (BILANDŽIJA 2014). Такође смо утврдили да се прототипичним моделом КС сматра *агентивни модел узрочног ланца*, тј. прототипична транзитивна ситуација са минимално два одељена учесника у којој вољни агенс делује свесно и намерно, усмеравајући своју активност ка пацијенсу, чијом се променом (физичког) стања комплетира каузативни догађај (KROFT 1991: 155; TOMASELO 1998: 89; RAVUNS 2007: 88). Дакле, каузативни догађај изражава типично екстерну фактитивну каузацију и представља јединство које је с једне стране ограничено вољним чином агенса и крајњим циљем који је иницијатор и спроводник радње предвидео као резултат. Код синтетичких каузатива су учесници каузатор и пацијенс, а код аналитичких каузатор и каузант, те опционо пацијенс код тзв. прелазних аналитичких каузатива (BILANDŽIJA 2014: 15, 41ff).

У каузативистици је одавно примећено да синтетички каузативи могу имати своје глаголске парњаке који ситуацију представљају као семантички некаузативну. То је свакако принцип који је најуочљивији на примерима морфолошких каузатива, при чему је очигледна творбена веза између два глагола која деле исту основу, а правац формалне деривације може се одвијати у два смера. Један смер је

каузативизација, у којој се деривира морфолошки комплекснији глагол каузативног значења (непродуктиван смер у норвешком и српском, на пример), а други смер је антикаузативизација, у којој је творбено примаран глагол каузативне семантике – при чему долази до дивергенције између семантичке и формалне деривације. У оваквој усмереној опозицији је формално маркиран некаузативни члан пара, што не одговара претпостављеној сложености каузативне ситуације у којој се низу догађаја придодаје још један учесник (каузатор).

У овом раду ћемо за семантички и формални опозит каузативном глаголу користити термин *декаузатив*. Термин декаузатив није у литератури у тој мери распрострањен као термин антикаузатив, али је од њега мање оптерећен. Он се првенствено односи на семантички аспект ове проблематике јер је паралелан термину *декаузативизација*, којим се означава уклањање или периферизација семантичке каузативне компоненте из значења кореспондентног каузатива. Неки аутори, попут Падучеве, нису склони термину антикаузатив управо из перспективе семантичке транспарентности термина, полазећи од тога да се у процесу семантичке деривације овог типа каузативна компонента не уклања, већ се само измешта у други план, што ћемо ми управо и испитивати у овом раду (PADUČEVA 2003: 188).

У вези са непоклапањем правца семантичке и формалне деривације за анализу декаузатива остаје неразјашњено питање да ли је овде реч о декаузативном глаголу, дакле лексикализацији значења у посебној лексеми, или је реч о декаузативном облику глагола, дакле, о граматикализацији, чиме декаузатив постаје део глаголске парадигме. То се посебно актуализује код маркираних облика, и то посебно оних облика код којих различита значења бивају исказана истим формантом, као што су у норвешком језику инстанце декаузатива и морфолошког пасива (тзв. *s-пасива*). Чини се да је ова проблематика посебно актуализована кад аутори желе да избегну недоследност тиме што ће једне облике категоризовати као парадигму глагола (пасив) а друге, пак, као посебне глаголске лексеме (декаузатив).

3. (Не)прототипични агенси као каузатори – формална периферизација

Иако се прототипични агенс сматра прототипичним каузатором, установили смо да његове особине свесности, способности вољног планирања и намерног иницирања радње нису особине које захтева већина каузативних глагола (BILANDŽIJA 2014: 255). Само каузативни глаголи који у свом семантичком садржају спецификују узрочни догађај путем специфичног начина вршења радње који је одлика људског бића (као што су намера или употреба инструмената) лиценцирају специфичне каузаторе, док је за остале каузативне глаголе таксономска категорија каузатора немаркирана. Истим типом каузативне конструкције могу се кодирати и непланирана изазивања промене стања, као и велики број случајева акцидентне каузације. Стога се критеријским обележјем каузатора сматра особина иницирања радње која доводи до приметне промене стања другог учесника, и као проузроковачи се јављају и мање прототипични агенси који су перципирани као изазивачи одређених процеса: природне силе, неживи ентитети, ситуативни и евентивни агенси, те безлични генерализовани каузатор. Анализирани материјал показује пак да се без обзира на ово, при трансформацији каузативне ситуације проузроковачи изме-

штају на периферију у другачијем типу глаголске ситуације.

Каузативна ситуација је једна од типова ситуације којима се моделују сложени догађаји и већ је и сама подложна семантичкој и прагматичкој детопикализацији . У овом одељку смо испитали како се транзитивни модел кодирања каузативне ситуације може преобликовати у интранзитивни, при чему се проузроковач измешта на периферију или у потпуности укида, те смо анализирали средства формалног преобликовања.

За разлику од периферизације мање прототипичних агентивних учесника, код прототипичног агенса као каузатора синтетичких каузативних конструкција уочавамо немогућност дефокусирања у декаузативној конструкцији, већ само у пасивној конструкцији уз агентивну допуну. Овде уочене појаве су први корак у расветљавању важне особине декаузатива – нужне деагентивације као предуслова реализације декаузатива (уп. наредни одељак):

(1)

а) *Tyven drepte ham med kniv*. 'Лопов га је убио ножем' →

б) *Han ble drept av tyven*. 'Убијен је од стране лопова'

в) **Han døde av tyven*. 'Умро је од стране лопова'

(2)

а) *Innbruddstyven vekket ekteparet.* 'Провалник је пробудио брачни пар' →

б) *Ekteparet ble vekket av innbruddstyven.* 'Брачни пар је пробуђен од стране провалника'

в) **Ekteparet våknet av innbruddstyven.* 'Брачни пар се пробудио од провалника'

Периферизацију смо овом приликом илустровали двокомпонентним каузативним глаголима *drepe*[2] и *vekke*, чији проузроковачи могу бити и мање типични агенси; у тим случајевима се каузативна ситуација може парафразирати и помоћу пасивне конструкције са агентивном допуном (примери 3б и 4б) и помоћу декаузативне конструкције са допуном узрока, при чему је узрок најчешће концептуализован као околност или разлог (примери 3в и 4в):

(3)

а) *Stormen drepte 300 000 mennesker*. 'Олуја је убила 300 000 људи' →

б) *300 000 mennesker ble drept av stormen*. '300 000 људи је убијено од стране олује'

в) *300 000 mennesker døde i stormen.* '300 000 људи је умрло у олују'

(4)

а) *Skarpe smell vekket meg.* 'Пробудили су ме гласни звуци' →

б) *Jeg ble vekket av skarpe smell.* 'Пробуђен сам од стране гласних звукова'

в) *Jeg våknet av skarpe smell*[3]. 'Пробудио сам се од гласних звукова'

2 У норвешком језику постоје два глагола у значењу 'убити': *drepe* и *myrde*. Први не захтева специфичног каузатора, док дуги у свом значењу има инкорпорирану сему 'са намером', тако да он захтева прототипичног агенса на положају каузатора.

3 Овде није реч о агентивној допуни типичној за пасивне реченице, већ о употреби предлога *av*

Може се уочити својеврстан континуум парафраза на чијем је једном крају пасивни предикат и агентивна допуна са предлогом *av*, потом пасивни предикат и декаузативни предикат са другим типом допуне (примарно са предлогом *i*):

(5)

а) *Eksplosjonen drepte åtte mennesker.* 'Експлозија је убила осморо људи'→
б) *Åtte mennesker ble drept av en eksplosjon.* дословно: 'Осморо људи је убијено од стране експлозије' →
в) *Åtte mennesker ble drept i en eksplosjon.* 'Осморо људи је убијено у експлозији' →
г) *Åtte mennesker omkom/døde i en eksplosjon*. 'Осморо људи је погинуло/умрло у експлозији'

Узрочна допуна са предлогом *i* је веома фреквентна и говори нам нешто о томе да се узрок ситуације концептуализује као околност, и типично се појављује уз декаузативне предикате (6а-б)[4]:

(6)

а) *Snøen smelter i vårsolen*. 'Снег се топи на пролећном сунцу'
б) *Han blir søvnig i varmen*. 'Спава му се на/по врућини', дословно: 'Постаје поспан на врућини'
в) *Huset til Trond Teigen har blitt ødelagt i flommen.* 'Кућа Тронда Тејгена је уништена у поплави'
г) *Tre mennesker har blitt drept i en eksplosjon i Kashmirs hovedstad*. 'Троје људи је убијено у експлозији у главном граду Кашмира'
Нешто ређе се узрок може кодирати на периферији и помоћу временских предлошких синтагми са предлозима *etter* ('након') и *under* ('током'):

(7)

а) *Regnværet som har øst i det siste, har ødelagt grusveier*. 'Киша која је падала у последње време уништила је насуте путеве' →
б) *Grusveier er ødelagt etter regnværet som har øst ned i det siste*. 'Насути путеви су уништени након кише која је падала у последње време'

за исказивање семантичке компоненте каузације, као на пример у: *gråte av glede* 'плакати од среће'. На овај начин се типично парафразирају и остале невољне реакције, уп. *Søsteren hennes døde av medisinene*. 'Сестра јој је умрла од лекова'.

4 Чињеница да се и уз пасивни предикат може јавити допуна околности са предлогом и (као у примерима 6 в и г) , не умањује валидност опаске да се овакав тип допуне јавља примарно уз декаузативне предикате. Наиме, у норвешком језику постоји један мањи број глагола за које смо уочили да се типично јављају у облику пасива и онда кад су семантички еквивалентни свом декаузативном парњаку (*bli drept* : *omkomme* оба у значењу 'погинути', *bli knust* : *knuse* 'разбити се'), уп. на пример *Tallerkenen bare faller, og blir knust* ('Тањир само падне и буде разбијен (у значењу: разбије се). Глаголи попут *ødelegge* ('уништити') и *forgifte* ('отровати') немају своје декаузативне варијанте и јављају се у облику пасива чак и када кодирају случајно или спонтано дешавање, уп. *Barna ble forgiftet av naboens plante* ('Деца су с еотровала суседовом биљком', дословно: 'Деца су била отрована од стране суседове биљке'), при чему се биљци свакако не може приписати ни вољност ни намера, а не може се ни конструисати као активна реченица **Naboens plante forgiftet barna* ('Суседова биљка је отровала децу')

(8)

а) *Jordskjelvet ødela 85 prosent av alle skolene i Port-au-Prince.* 'Земљотрес је уништио 85% свих школа у Порт-о-Пренсу' →

б) *85 prosent av alle skolene i Port-au-Prince ble ødelagt under jordskjelvet.* '85% свих школа у Порт-о-Пренсу уништено је током земљотреса'

У случајевима када је каузативно кодирање ситуације могуће једино помоћу аналитичке каузативне конструкције са глаголом *få*, узрок се на периферију измешта помоћу вишечланог предлога *på grunn av* ('због'):

(9)

Salt får biler til å ruste. дословно: 'Со тера аутомобиле да рђају' → *Biler ruster på grunn av salt*. 'Аутомобили рђају због соли'

4. О семантици декаузатива

Семантички статус декаузатива је у когнитивистичким и њима сродним приступима обично представљен тако да означава последњи стадијум у каузалном ланцу, што је сродно и традиционалнијим приступима по којима каузативна ситуација обухвата и активност и промену стања, при чему би семантички опсег декаузативног предиката обухватао само компоненту промене стања или самосталног почетка обављања активности.

Због тога се доминантно поставља захтев да је примарни (и једини) учесник декаузативне ситуације једнак последњем учеснику одговарајуће каузативне ситуације, тј. пацијенсу, будући да самостално пролази кроз промену стања до које није довео никакав екстерни каузатор. Будући да има само једног учесника, кодираног на позицији субјекта, декаузативни предикат се сматра семантички (и синтаксички) непрелазним:

(10)

а) *Vinden har veltet treet.* 'Ветар је срушио дрво'

б) *Treet har veltet.* 'Дрво се срушило'

У каузативистици је одавно постављено питање у вези с тим који глаголи/које класе глагола допуштају декаузативизацију или учествују у каузативно-инхоативној алтернацији, а ови обрасци лексикализације доведени су у везу с чињеницом да декаузативни предикати допуштају реализацију узрока на периферији, али да не допуштају да узрок буде концептуализован као агентивни учесник, што смо већ уочили (уп. и HASPELMAT 1987: 15; LEVIN/RAPAPORT HOVAV 1995: 107; PADUČEVA 2001: 55–56).

Стога Падучева сматра да се комплетна декаузативизација одвија у три корака, тако што декаузативизацији претходи нужна *деагентивизација*, потом следи *декаузативизација у ужем смислу* (PADUČEVA 2001: 56; PADUČEVA 2003: 179, 181; PADUČEVA 2004: 32). У терминима које користи Падучева, при деагентивизацији долази до промене тематске категорије глагола, при чему се категорија *радње* преи-

менује у категорију *збивања* [5]:

Табела 1. *Процес деагентивизације и декаузативизације*

ДЕАГЕНТИВИЗАЦИЈА		*ДЕКАУЗАТИВИЗАЦИЈА*
Anne har åpnet dørene. ’Ане је отворила врата’	*Snøfokket har åpnet dørene.* ’Вејавица је отворила врата’	*Dørene har åpnet seg (av snøfokket).* ’Врата су се отворила (од вејавице)’
Kokken har smeltet sjokoladen. ’Кувар је отопио чоколаду’	*Varmen har smeltet sjokoladen.* ’Врућина је отопила чоколаду’	*Sjokoladen har smeltet (i varmen).* ’Чоколада се отопила (на врућини)’
Han drepte 10 mennesker. ’Убио је десеторо људи’	*Eksplosjonen drepte 10 mennesker.* ’Експлозија је убила десеторо људи’	*10 mennesker døde (i eksplosjonen).* ’Десеторо људи је погинуло (у експлозији)’
Mora vekket meg kl.8. ’Мајка ме је пробудила у 8 сати’	*Klokken som ringte vekket meg kl.8.* ’Сат који звони пробудио ме је у 8 сати’	*Jeg våknet kl.8 (av klokken som ringte).* ’Пробудила сам се у 8 сати (од сата који је звонио)’

Декаузативизацију, дакле, допуштају само они каузативни глаголи који на позицији субјекта допуштају мање прототипичне агентивне каузаторе, као што су природне силе, неживи ентитети, околности и догађаји. У литератури је овај захтев препознат првенствено као неспецификовање ситуације узроковања (LEVIN/RAPAPORT HOVAV 1995: 107) или захтев да глагол не сме имати исувише специфично значење (HASPELMAT 1987: 15; VOLF 2003: 42). Ови захтеви се заправо сви односе на каузативне глаголе који захтевају прототипичног агентивног учесника, који је свесно биће са способношћу вољног планирања и извршења радње, а специфичности које такви глаголи кодирају односе се првенствено на планирање и спровођење догађаја (као, на пример *myrde* ’убити (с намером)’, *lynsje* ’линчовати’, *henrette* ’погубити’, *sterilisere* ’стерилисати’) или на начин и карактер вршења радње, нарочито коришћењем инструмената за вршење назначене радње (као, на пример *steke* ‘пећи/пржити’, *skjære* ’сећи (ножем)’, *kjevle* ’разваљати’ или *låse* ’закључати’).

За разлику од деагентивизације, која представља актантску деривацију, процес декаузативизације у ужем смислу Падучева посматра као промену дијатезе, при чему учесници мењају своје синтаксичке позиције са прагматичким последицама које се тичу промене фокуса пажње, при чему она сматра да се учесник може наћи у центру, на периферији и бити ван фокуса (PADUČEVA 2003: 177-178). На тај начин се мање деагентивизовани каузатор измешта са позиције субјекта (центар) на периферију, и као свака промена фокуса са једног учесника на другог/са једне семантичке компоненте на другу може се посматрати као метонимијски процес. Овде је реч о прагматички условљеној промени комуникативног ранга учесника, при чему се каузативна компонента дефокусира, а у фокус долази пацијентивна компонента.

5 Падучева сматра да је једна од предности оваквог приступа и то што се декаузативизација тада може посматрати као промена дијатезе, док се лексичко значење мења при деагентивацији (PADUČEVA 2001: 57).

Како смо већ и показали у одељку 3, на месту периферног каузатора се уз декаузативне предикате јављају мање типични каузатори.

Упркос томе што се у литератури настоји показати да декаузативни предикати не означавају нужно спонтане процесе, ваља нагласити да је овде реч о континууму интерпретација, те да има и оних декаузатива који се морају интерпретирати као дешавања која говорник представља као да се одвијају без спољашњег утицаја. То су случајеви у којима се може након декаузативизације извршити и уклањање периферног узрока (*Background Causer Deletion* u PADUČEVA 2003: 179), тако да се ситуација површински представи као спонтано дешавање без опције формалног исказивања макар и периферног узрока:

(11)

а) *Vann utvider seg når det fryser.* 'Вода се шири кад се смрзава'
б) *Ryktene spredde seg raskt*. 'Гласине су се брзо прошириле'
в) *Situasjonen har ikke forverret seg.* 'Ситуација се није погоршала'

У формалним приступима је тешко објаснити немогућност исказивања периферизованог каузатора, уколико је већ постулирано да се декаузативни предикати не исказују спонтане догађаје, већ само оне до којих доводи екстерни каузатор иако није нужно исказан. Падучева предлаже приступ сличан ономе који се тиче изостављања објеката код одређених група транзитивних глагола (уп. *Unspecified Object Deletion* у DIKSON/AJHENVALD 2000: 10), које се могу на исти начин тумачити као *интерпретативна* смањења валентности и која подразумевају да је узрок промене непознат или тривијалан, или пак да не постоји (PADUČEVA 2003: 188).

5. Однос пасива и декаузатива у норвешком језику

5.1. Формална преклапања – рефлексивни маркер

Декаузативна семантика се у норвешком језику може исказати на више начина, а нас у овом раду посебно занима тзв. *антикаузативна опозиција*, тип продуктивне усмерене опозиције у којој се каквим формантом маркира декаузативни члан каузативно-декаузативног пара, у овом случају рефлексивни маркери *-s* и *seg*. У лингвистици је познато да се у ИЕ језицима декаузативи систематски маркирају полисемним и полифункционалним формативима које деле претежно са повратним и пасивним предикатима, и са којима су дијахронијски повезани. Будући да се истим формалним типом маркира низ семантички сродних појава, Хаспелмат их не назива антикаузативним морфемама, већ морфемама које маркирају антикаузатив (HASPELMAT 1987: 24). Норвешки као и сви скандинавски језици употребљава по два полифункционална рефлексивна маркера, постфикс *-s* и повратну заменицу *seg*.[6]

6 Оба декаузативна маркера су повезана са исходишном рефлексивном конструкцијом у старонорвешком језику, одн. са конструкцијама са повратном заменицом. Афикс *-s* је реликт повратне заменице *sik*, некада је изражавао повратно значење које је данас практично изгубљено, али је задржао низ других функција карактеристичних за рефлексивне маркере. Глаголи на *-s*, или *s-verb*, како се у скандинавистици типично називају, настали су енклизом тако што је повратна заменица *sik* срасла са глаголом (*Hon setr sik > Hon sezk)*. У највећем броју случајева у старонорвешком језику је значење још увек повратно, али је и тада било назнака полифункционалности ове морфеме, тако да су посве-

5.2. Пасивна или декаузативна интерпретација

Пример наведен у одељку 1, о могућности удвостручења радних места у нафтној индустрији (*Antall arbeidsplasser knyttet til olje kan fordobles i løpet av de nærmeste årene*) се без присуства ширег контекста може протумачити двојако: у пасивној интерпретацији је реч о улагању свесних напора од стране учесника ситуације како би се удвостручио број радних места на северу Норвешке (→ *Man kan fordoble antall arbeidsplasser knyttet til olje*. 'Можемо удвостручити број радних места у нафтној индустрији). Тек целокупни контекст новинског чланка говори о томе да је овде реч о декаузативној интерпретацији у којој се број радних места повећава спонтано због доласка нове компаније. Декаузативна интерпретација нам говори о томе да је ситуација *концептуализована* тако да је у њој присуство компаније схваћено само као неодређена околност, као посредни фактор омогућавања, док пасивна интерпретација подразумева агентивно, тј. свесно и планирано повећање радних места.

Дакле, за сада се може постулирати да је примарна сличност у томе што је на позицији субјекта исти тип учесника као и објекат одговарајућег активног или каузативног глагола, али за разлику од декаузатива, пасивни облици имплицирају делатност каквог агенса, што је на основу претходно реченог инкомпатибилно са семантиком декаузатива у складу са његовом нужном деагентивизацијом. На тај начин декаузативне конструкције не дозвољавају агентивне допуне (пример 12а), прилошке одредбе које имлицирају агентивног учесника, било да је реч о његовој намери или способности управљања инструментима (пример 12б и 12в), те бенефактивне одредбе које се тичу агенса (пример 12г), што је у складу и са њиховом активном семантиком:

(12)

а) *Vinduet ble knust av gutten*. 'Прозор је разбијен од стране дечака' : *Vinduet knuste *av gutten*. 'Прозор се разбио / је пукао *од стране дечака'
б) *Vinduet ble knust med vilje*. 'Прозор је разбијен намерно' : *Vinduet knuste *med vilje*. 'Прозор се разбио / је пукао *намерно'
в) *Vinduet ble knust med en stein*. 'Прозор је разбијен каменом' : *Vinduet knuste *med en stein*. 'Прозор се разбио / је пукао *каменом'
г) *Vinduet ble knust for hennes skyld*. 'Прозор је разбијен ради ње' : *Vinduet knuste *for hennes skyld*. 'Прозор се разбио / је пукао *ради ње'

Са формалне стране је важно напоменути да одређени декаузативни глаголи имају дублетне облике, тј. синтетични облици са -s се могу парафразирати и помоћу рефлексивне конструкције са потпуним маркером seg, што пасивне интерпретације не дозвољавају (уп. и TELEMAN/HELBERG i dr. 1999: 556):

дочена реципрочна, инхоативна и (у ученом регистру) пасивна употреба..

Табела 2. *Однос пасивних и декаузативних интерпретација маркираних полифункционалним афиксом -s у норвешком језику*

ДЕКАУЗАТИВ	*ПАСИВ*
*Hvordan utvikle**s** sykdommen?/Hvordan utvikler sykdommen **seg**?* 'Како се болест развија?'	*Her utvikle**s** fremtidens medisiner.* 'Овде се развијају лекови будућности'
*Om noen tiår vil antall nordmenn i alderen 67+ fordoble**s**/fordoble **seg**.* 'За неколико деценија ће се број Норвежана старијих од 67 година удвостручити'	*Klimainnsatsen må fordoble**s**.* 'Залагање за климу мора да се удвостручи'
*Rør hele tiden til sukkeret krystallisere**s**/krystalliserer **seg**.* 'Мешајте све време док се шећер не кристалише'	*Proteinmolekylene måtte krystallisere**s** før de kunne undersøke**s**.* 'Молекули протеина су морали да се кристалишу пре него што су могли да се испитају'
*Organisk materiale samle**s**/samler **seg** på bunnen og langs kantene.* 'Органска материја се накупља при дну и дуж ивица'	*Det som synker til bunnen av karet samle**s** inn og opparbeide**s** videre.* 'Оно што потоне на дно посуде се сакупи и даље прерађује'

У савременој каузативистици у вези са односом пасива и декаузатива једно од спорних питања и данас остаје питање односа (де)каузатива и глаголског рода или дијатезе, тј. да ли се и маркер декаузативности може сматрати флективним наставком као код пасива, или је реч о промени лексичког значења глаголске лексеме. Пошто се могу маркирати истим типом рефлексивног маркера, преклапајуће морфолошко маркирање тако није од велике користи при класификацији, а пут објашњења води типично преко семантичких, синтаксичких и прагматичких аспеката.

Иако постоји доминантно слагање у вези с тим да је и код пасива и код декаузатива реч о операцијама смањења валентности, о синтаксичкој промоцији директног објекта/демоцији субјекта, односно семантичко-прагматичком дефокусирању агенса, мишљења аутора се у неколиким тачкама могу битно разликовати. Тако, на пример, неки аутори обрађују декаузатив под инстанцама пасива, фокусирајући се на већ уочене сличности у вези са промоцијом исходишног директног објекта (DIKSON/AJHENVALD 2000: 7–9). Ипак, како наглашава и Куљиков, упркос сродном начину формалног маркирања и смањењу валентности, ова два типа конструкција се значајно разликују у систему глаголских категорија (KULJIKOV/FATER 1998: 139).

Иако се у многим граматичким традицијама (примарно уралским и алтајским) каузатив сматра једном од дијатеза (HASPELMAT 2001: 889), а неки аутори сматрају да се и каузатив и антикаузатив (као типични семантички медиј) могу подвести под *genus verbi sensu latiore* (HENČEL/FOGEL 2009: 157-158), између пасива и декаузатива постоји кључна разлика која условљава да се пасив мора посматрати као традиционална промена дијатезе, док декаузатив доминантно треба посматрати као актантску деривацију. То је у складу са мишљењем које износи Гивон, о томе да постоје примарно прагматички и примарно семантички процеси детранзитивације, при чему би пасив спадао у прву, а декаузатив у другу групу, при чему се не

искључује њихова дијахронијска повезаност и могућност преклапања интерпретација (GIVON 2001b: 91–92). Семантику и прагматику фокуса тешко је разликовати, и како наглашава Гивон, многи аутори их или не разликују или постулирају надређеност једне у односу на другу (GIVON 2001a: 198).

Пасив, као прагматички условљен процес, зависи од релативне топикалности агентивног и пацијентивног учесника. Код пасива се агенс детопикализује и када се фокус премешта на пацијентивног учесника (који се промовише на место синтаксичког субјекта) мења се само комуникативни ранг учесника (GIVON 2001a: 35–36; PLUNGJAN 2011: 194). Агенс може бити прагматички и формално присутан у различитом степену, те се тако неке ситуације могу представити са потпуним искључењем агенса (13), док неке захтевају агентивну допуну како би семантика ситуације остала иста (14):

(13)
а) (актив) *Jeg har betalt strømregninen*. 'Платила сам рачун за струју' →
б) (пасив) *Strømregningen har blitt betalt (av meg)*. 'Рачун за струју је плаћен (од стране мене)'

(14)
а) (актив) *Ibsen skrev Hedda Gabler*. 'Ибсен је написао Хеду Габлер' →
б) (пасив) *Hedda Gabler ble skrevet av Ibsen.* 'Хеда Габлер је написана од стране Ибсена'

Број учесничких улога остаје исти, а промена фокуса доводи само до другачије перспективизације ситуације. Глагол у случају канонских пасива задржава своју семантичку прелазност тако што агенс остаје део семантичке валентности, детопикализација је прагматичка, и синтаксички се не мора кодирати (ŠIBATANI 1985: 839). Семантика ситуације је непромењена, и увек се интерпретира као несамостални догађај, дакле догађај до ког је нужно морао довести неки екстерни учесник (и агенс и пацијенс остају део 'фрејма' пасивне ситуације)[7].

Насупрот томе, декаузатив подразумева промену броја учесника и промену семантичких улога учесника (или њихових референцијалних својстава/таксономске класе), и тиме се преобликује исходишна семантичка структура глагола, тако да се може подвести под актантску деривацију (уп. GENUŠIENE 1987: 98; PLUNGJAN 2011: 192). Као тип семантичке детранзитивације, декаузативи представљају ситуацију као нову, за разлику од пасива, који задржавајући семантичку интерпретацију ситуације мења само њену прагматичку интерпретацију (уп. и GIVON 2001b: 92). Декаузативација у ширем смислу представља исходишну каузирану (агентивну) ситуацију као неузроковану, као да се одвија сама од себе, и тако смањује број обавезних учесника ситуације:

(15)

7 Уп. да и случајеви такозваног имперсоналног пасива, који се у норвешком језику гради од непрелазних глагола и уводи се заменицом *det*, увек подразумевају тип активности чије се вршење приписује прототипичном агентивном учеснику: *Det arbeides mye her* 'Овде се много ради'; *Det syndes ofte mot denne regelen* 'Ово правило се често крши'; *Det ble danset til langt på kveld* 'Плесало се до касно у ноћ'.

Jeg har stengt spylepistol. 'Затворила сам пиштољ за заливање' → *Spylepistolen har stengt seg (automatisk).* 'Пиштољ за заливање се (сам) затворио'

Како смо претходно видели, промену броја и типа учесника (деагентивизација) може пратити и измена комуникативног ранга, која се заправо огледа у процесу декаузативизације и коначном брисању већ детопикализованог каузатора. Сматрамо да декаузативизација у ширем смислу, која обухвата именоване процесе деагентивације, декаузативизације у ужем смислу и брисање дефокусираног каузатора, заправо представља сложену семантичко-прагматичку операцију и да у томе лежи мноштво досадашњих недореченості у погледу односа пасива и декаузатива. У литератури је више пута наглашен некореспондентни однос по питању агентивности и неагентивности учесника ових ситуација, али је у највећем броју случајева остајала недоречена анализа периферног каузатора код декаузативних предиката, јер остаје необјашњен однос између спонтаности одвијања догађаја и могућег кодирања каузатора. Чињеница да се и декаузативна конструкција прагматички може обликовати тако да каузатор остане неисказан, те да на тај начин, на пример, вршилац радње може имати намеру да са себе скине одговорност у још већем степену него да је употребио пасивну конструкцију (у којој је непознати извршилац одговоран), подразумева да се и код декаузативних предиката одвија какво прагматичко дефокусирање. Уп. *Gryta har veltet* ('Шерпа се преврнула') насупрот активно-каузативном *Jeg har veltet gryta* ('Ја сам преврнуо/ла шерпу') или пасивном *Gryta ble veltet* ('Шерпа је перврнута / Неко је преврнуо шерпу'). а

6. Закључак

У раду смо анализирали однос између каузативних конструкција са једне стране, те декаузативних и пасивних са друге стране, настојећи да осветлимо промене које настају у учесничкој структури с обзиром на уклањање каузатора из структуре комплексног догађаја. У истраживању је фокус на сложеном односу семантике декаузативних конструкција и једног типа семантичке детранзитивације (пасива), и то нарочито оног где постоји јединство формалног обележавања помоћу рефлексивног маркера, мада смо се у првом делу рада дотакли и односа декаузатива и перифрастичног пасива с обзиром на то да се одређена семантичка поређења могу и морају вршити на формално разнообразним структурама.

Закључујемо да у оба типа структуре долази до детопикализације каузатора, али и да се дијатезе и актантске деривације врло комплексно односе према (минимално) двостепеном процесу декаузативизације: деагентивизација представља актантску деривацију у којој се мења лексичка структура глаголске лексеме, и она представља нужан први корак у томе да се нека ситуација може представити као декаузативна. Заузврат, процес декаузативизације у ужем смислу представља прагматичко дефокусирање које у великој мери наликује пасиву. Од дефокусирања агенса као прагматичке операције је мали корак до семантичке импликације да се догађај одвија спонтано, иако комуникативна периферност учесника не повлачи нужно његову семантичку опционалност

Најуочљивија особина декаузатива није потпуно уклањање каузативне ком-

поненте, иако је и антикаузативна интерпретација могућа, већ инкомпатибилност са каузатором агентивног типа, што ће се показати и као једна од кључних разлика између пасивних и декаузативних интерпретација истих конструкција. На периферији се могу појавити само *невољни каузатори*, чиме се декаузативни са спонтаним предикатима повезују преко чињенице да означавају неконтролисане догађаје, а једино што се може сматрати инкомпатибилним са декаузативизацијом јесте вољна умешаност каузатора, а не постојање екстерног узрока.

Цитирана литература

BILANDŽIJA 2014: BILANDŽIJA, Sofija. *Semantika kauzativnih konstrukcija u norveškom i srpskom jeziku* (neobjavljena doktorska disertacija). Beograd: Filološki fakultet, 2014.

DIKSON/AJHENVALD 2000: DIXON, R.M.W. & Aleksandra Y. AIKHENVALD (ur.). *Changing valency. Case studies in transitivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

GENUŠIENE 1987: GENUŠIENE, Emma. *The Typology of Reflexives*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1987.

GIVON 2001a: GIVÓN, Talmy. *Syntax: An Introduction. Volume 1.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001.

GIVON 2001b: GIVÓN, Talmy *Syntax: An Introduction. Volume 2.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001.

HASPELMAT 1987: HASPELMATH, Martin. *Transitivity alternations of the anticausative type.* Universität zu Köln: Institut für Sprachwissenschaft, 1987.

HASPELMAT 2001: HASPELMATH, Martin i dr. (ur.). *Language Typology and Language Universals,* tom II. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2001.

HENČEL/FOGEL 2009: HENTSCHEL, Elke & Petra M. VOGEL. *Deutsche Morphologie*. Berlin: Walter de Gruyter, 2009.

KROFT 1991: CROFT, William. *Syntactic Categories and Grammatical Relations. The Cognitive Organization of Information*. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1991.

KULJIKOV/FATER 1998: KULIKOV, Leonid & Heinz VATER (ur.), *Typology of verbal categories. Papers presented to Vladimir Nedjalkov on the occasion of his 70th birthday (Linguistische Arbeiten, 382)*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998.

LEVIN/RAPAPORT HOVAV 1995: LEVIN, Beth & Malka RAPPAPORT HOVAV. *Unaccusativity. At the Syntax-Lexical Semantics Interface*. Cambridge, London: The MIT Press, 1995.

PADUČEVA 2001: Paducheva, Elena V. „Kauzativnyj glagol i dekauzativ v russkom yazyke". *Russkij yazyk v nauchnom ocveshchenii,* knj. 1: str. 52–79. [orig.] ПАДУЧЕВА, Елена В. „Каузативный глагол и декаузатив в русском языке". *Русский язык в научном освещении,* knj. 1: str. 52–79.

PADUČEVA 2003: PADUCHEVA, Elena V. „Is there an 'anticausative' component in the semantics of decausatives?" *Journal Of Slavic Linguistics,* br. 11, sv. 1 (2003): str. 173–198.

PADUČEVA 2004: PADUCHEVA, Elena V. *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury, 2004. [orig.] ПАДУЧЕВА, Елена В. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры, 2004.

PLUNGJAN 2011: PLUNGYAN, Vladimir. A. *Vvedenie v grammaticheskuyu semantiku: grammaticheskie znacheniya i grammaticheskie sistemy yazykov mira*. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 2011. [orig.] ПЛУНГЯН, Владимир. А. *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира.* Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2011.

RAVUNS 2007: RAWOENS, Gudrun. *Kausativa verbkonstruktioner i svenskan och nederländskan. En korpusbaserad syntaktisk-semantisk undersökning* (doktorska disertacija). Gent: Universiteit Gent, 2007.

ŠIBATANI 1985: SHIBATANI, Masayoshi. "Passives and Related Constructions: A Prototype Analysis." *Language,* knj. 61, sv. 4 (1985)*:* str. 821–848.

TELEMAN/HELBERG i dr. 1999: TELEMAN, Ulf, Staffan HELLBERG i dr. *Svenska Akademiens grammatik*. Knj. II. Stockholm: Svenska Akademien, 1999.

TOMASELO 1998: TOMASELLO, Michael (ur.). *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure,* tom I. New Jersey/London: Lawrence Erlbaum Associates, 1998.

VOLF 2003: WOLFF, Phillip. Direct causation in the linguistic coding and individuation of causal events. *Cognition*, knj. 88 (2003): 1–48.

Sofija A. Bilandžija

SEMANTIC AND PRAGMATIC DETOPICALIZATION OF THE AGENTIVE CAUSER: THE CASE OF PASSIVE AND DECAUSATIVE CONSTRUCTIONS IN NORWEGIAN

This paper deals with the relation between causative constructions, and decausative and passive constructions in modern Norwegian, aiming to shed light on what happens with the causative component and the agentive causer. The research is focused on the notions of semantic and/or pragmatic detopicalization as both constructions can present the situation as one without an external cause (semantic detranzitivation). The impetus of the research was as follows: although few synthetic causatives in Norwegian licence the prototypical Agent in the semantic role of the Causer, and most of the verbs allow also less prototypical Agents as Causers (forces, events, instrument etc), only the prototypical Agents get formally peripherized in passive constructions. Others, although of equal status in the causative construction, get peripherized only in the decausative constructions, conceptualized as circumstances. The conclusion is that that the process of deagentivization precedes the decausativization and is to be considered a primarily semantic shift that changes the status of the situation and the lexical structure of the verb. The decausativization *proper* is a pragmatic shift that bears resemblance to the passive. But the most prominent feature of the decausative is not the complete deletion of the causative component, but rather the incompatibility with the agentive Causer. The special focus of the paper was on two identically marked constructions, both expressed by a polyfunctional reflexive marker (the s-passive and s/seg-decausative), a special case where the possibility of two different interpretations can occur.

Key words: detopicalization, decausative, passive, Agent, deagentivization, decausativisation, Norwegian

Originalni naučni rad
UDK 811.111'367.633
811.163.41'367.633
Primljen: 13. januara 2022.
Prihvaćen: 9. februara 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.19

Mladen M. Popović*
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Departman za Anglistiku

OVER AND PREKO – AN IMAGE SCHEMA-BASED APPROACH TO CONTRASTIVE ANALYSIS**

Prepositions as a grammatical category are highly resistant to propositional definitions and as such they present a significant challenge not only for semantic analysis but also for in-class descriptions, each preposition generating a network of senses with no easily discernible core meaning. These factors contribute to a relative lack of theoretical frameworks devoted to prepositional meaning, preposition translation as well as effective methods via which they could be taught. This paper argues that a useful model for translation and teaching of prepositions can be derived from a revised form of Image Schema theory. For this purpose, a contrastive analysis of two prepositions – the English OVER and Serbian PREKO was performed, with the aim of demonstrating how Image Schema theory, with its inherent focus on universally understandable spatial scenes can easily account for divergent senses of translation-equivalent prepositions. Furthermore, the paper argues that the language-neutral medium of visual scene description provides a natural basis for a 'tertium comparationis', while also serving as a useful starting point for language teaching as it circumvents many of the problems inherent in propositional definitions.

Key words: image schemas, prepositions, contrastive analysis, cognitive linguistics

1.0 Introduction

A general feature of human language is the economy with which it can describe visual scenes – any one configuration of objects within a particular space can be described using a limited amount of linguistic elements and their combinations. A preposition such as ON can be used to describe an infinite number of actual spatial situations, regardless of the specific objects involved. Moreover, prepositions often possess senses that are metaphorically related to the main, physical sense, adding to an already complex network of sense relationships. Taken together, these two issues present significant obstacles for L2 learners attempting to learn the prepositional system of a foreign language, a fact which has not gone unobserved in the linguistic community, resulting in research that drew heavily from alternative methods of semantic analysis with image schema theory proving a

* mladen.popovic@filfak.ni.ac.rs
** This study was supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-68/2022-14/200165)

particularly well-suited candidate for adaptation (KRISTEN AND GORDON 2012; LAM 2009; BOERS 1998).

Image schemas are re-descriptions of perceptual experience that serve as basis for the mapping of spatial structure onto conceptual structure. Within the framework of cognitive linguistics image schemas serve as an important link between physical experiences, perceptual information and particular linguistic constructions, language being one among many cognitive processes with which they are closely intertwined. Once applied to prepositional meaning, image schema theory analyses and groups individual senses of a given preposition along lines set by the underlying visual/kinetic scene. The visual nature of the underlying construct (or rather its visual representation) is suitable for a language-neutral explanation of prepositional senses, which, when paired with the notion of radial categories and metaphorical extensions, allows for a unified explanation covering not only the "physical" senses but also their metaphorical extensions.

The scientific suitability of a specific theory, however, is not a guarantee of pedagogical validity, as Lam (2009) observes. In a post-test questionnaire, participants of Lam's experiment reported that their comprehension of theory-derived explanations was incomplete, which Lam ascribed to the limited exposure to the new teaching method. The problem of suitability is not wholly contained to student feedback as a certain type of issue also occurs in the application of the theory itself – thus Boers and Demecheeler (1998) do not use an explicit pictorial representation nor *Lakoffian* features such as *contact* and *extension* nor do they specify *similarity/instance* links found in Lakoff (1987), Lam does not provide a complete schematic account of *por* and *para* and Lindstromberg (1996) provides teaching points without giving a prior analysis of the senses involved and their interrelationships. All authors assumed that the problematic senses would be those that exist in an L1 preposition but not in its L2 equivalent, but they did not provide a comparative account of the sense complexes underlying said observation.

The central argument of this paper is that the theoretical and practical issues that underlie the application of the image schema theory originate in two distinct areas – first, that the image schema theory as exemplified by Lakoff's analysis of OVER is a source of issues due to its unconstrained application (KREITZER 1997) and the large number of interrelated senses it produces. The paper argues that the method devised by Kreitzer (1997) is more suitable as it reduces the number of senses to a manageable number while also providing a clearer methodology to follow. Secondly, observing the pedagogical requirement that the analysis be employed in language teaching, the paper also proposes that a successful application of the theory is predicated on a systematic, contrastive account of L1 and L2 senses which would greatly simplify the process of comparison. The actual contrastive analysis will be performed on PREKO, a preposition in Serbian roughly equivalent to the English OVER, using Kreitzer's methodology of schematic levels. The aim of the analysis is to show how the use of an alternative image schema theory alleviates many of the problems associated with prepositional meaning, while also providing a practical *tertium comparationis* for contrastive language study.

More specifically, the analysis will be performed on a pair of translation-equivalent prepositions to showcase how the choice of a language-neutral medium such as mental imagery and associated cognitive representation can serve as a productive starting point

for the creation of highly detailed sense networks, which can in turn be compared and contrasted, offering a precise and predictive account of senses likely to cause difficulties to language learners. The expected result of this analysis is to arrive at such a network, while at the same time refining the method via which that network is obtained.

2.0 Theoretical Framework

Cognitive Image Schema theory is a theoretical framework developed by Lakoff (1987) and Johnson (1987), building off of Brugman (1981), which locates the meaning of prepositions in a host of related cognitive constructs termed image schemas. Image schemas differ from similar concepts such as those of *rich pictures* in that they are not only redescriptions of visual precepts but highly dynamic structures that also incorporate information from perceptual and bodily experiences. Their essential character is therefore both schematic and embodied, seeing as they are rooted in actual concrete experience (CLAUSNER & CROFT 1999). Image schemas are highly schematic, gestalt structures that nonetheless possess an internal structure and they are applied analogously across examples, providing meaning via similarity to a hypothesized, prototypical schema (JOHNSON 1987: 44). The application of image schemas can additionally be extended via the use of experientially-grounded transformations (GIBBS & COLSTON 1995). What exactly constitutes a full, stand-alone image schema remains a matter of debate, and the systems of analysis presented in this paper were chosen for the degree of influence they exerted over the field, with the most influential being the one given by Lakoff (1987).

2.1 Previous applications of image schema theory

Prepositions have a wide variety of senses which can be roughly divided into literal senses, generally found in sentences denoting spatial relationships between objects, areas and surfaces and metaphorical senses, encountered in fixed expressions and collocations. Thus, a sentence such as *He walked over the hill employs* a literal sense of OVER, which in this case tracks the movement of an unspecified he, theoretically abstracted as the trajector, over a topographical area, similarly abstracted as the landmark. A metaphorical sense, by way of contrast, operates by taking image schemas as input and using a particular sense to describe a more abstract domain (LAKOFF 1987: 435). A collocation such as TO GET OVER SOMEONE, functions by taking the sense of OVER described previously and applying it to the more abstract domain of human emotion, the result being a collocation that links emotional effort needed to forget a dear person with the physical effort needed to traverse a mountain or a hill. The senses of prepositions are highly sensitive to the subject of the sentence as well as the object of the preposition – two of the senses of OVER described by Lakoff, the COVERING sense and the MULTIPLEX covering sense are brought about by a difference in subject and the inclusion of a quantifier which transforms the image schema of two closely touching surfaces, as exemplified by *The board is over the hole*, into the image schema of a multitude being spread over a surface, as exemplified by *The soldiers were posted all over the hill*.

This division of senses is not by any means the only possible one. Linguistic theories preceding and anteceding cognitive semantics lack much of the connective tissue

between individual senses and collocations, a theoretical aspect often seen as lacking in the so-called traditional and collocational approaches to preposition teaching (LORINTZ & GORDON, 2012). Research done on the topic published in Serbian also displays this division, with general grammar books such as Lompar (2016) discussing syntactical and general semantic properties through categories such as "place", "time", "cause", etc. Conversely, authors such as Klikovac (2006) use theories sourced from cognitive linguistics. Applications of image schema theory, prototype theory and cognitive metaphor theory all emerged as a response to increase teaching effectiveness.

For example, Lindstomberg (1996) employed prototype theory in order to provide a unified framework which could account for individual prepositional senses, contrasting such an approach against those which construe words as having a single, general meaning and those that construe certain words as having no meaning, being "delexicalized" and possessing only abstract, grammatical meaning. Lindstromberg argues against both approaches, observing that ELT coursebooks either present a narrow selection of prepositional senses, or, apropos "delexicalization", present entire collocations. Prototype theory (and implicitly image schema theory) forms the core of Lindstomberg's Learning Points, a collection of pedagogical suggestions that make use of the sense network provided by Brugman/Lakoff. It is of note here that Lindstromberg does not systematically account for the meaning of ON with individual senses being assumed and theory-derived knowledge providing organizational/illustrative guidance – learning points are organized according to the assumption that some senses are more typical and basic than others and illustrations often employ image schema-inspired graphical representation. Although individual learning points are often accompanied by explanations sourced from the cognitive paradigm, no overall network of senses emerges.

Boers and Demecheeler (1998) also approached the issue of preposition meaning from a decidedly pedagogical perspective – prepositions are, Boers and Demecheeler argue, sources of interference in second-language acquisition stemming from translation-equivalent prepositions having shared but also non-overlapping senses and metaphorical extensions. The cognitive semantic paradigm was consequently employed with the goal of creating a unified analysis which would facilitate accurate predictions of interference, a springboard to be used in teaching. The resultant analysis of BEHIND, BEYOND and their French equivalents consists of an overview of individual senses, their comparison with L2 equivalents and a series of follow-up experiments designed to test the validity of generated predictions. The analysis was performed in a manner similar to that of Lindstomberg (1996), progressing through individual senses and noting metaphorical extensions where they were present, albeit with a larger focus on individual senses, which are listed in no particular order, lacking "instance" and "similarity" links used by Lakoff (1987) to tie individual senses together.

Studies dealing with similar subject matter i.e. pedagogical application of the cognitive paradigm such as Lam (2009) and Hung et. al. (2018) also display a similar tendency in dividing and organizing senses according to the tenants of prototype theory without providing an analysis (image schematic or otherwise). An overview of similar research provided by Boers (2011) illustrates a similar methodological bias – researchers commonly opt for prototype theory and cognitive metaphor theory while image schematic ap-

proaches are rarely employed.

The reason behind these methodological choices is unknown, although a provisional suggestion can be given at the expense of the theoretical frameworks employed in the research here described – the observed lack of concrete semantic analysis is a byproduct of frameworks that by themselves cannot provide it – typicality ratings used as basis for defining senses/items as typical/less typical are obtained via experimental procedures, with the ratings giving no insight into why a certain item is deemed more or less typical. As it stands all claims about typicality of certain senses given in the papers are unverified. Cognitive metaphor theory can explain the source/target mappings across domains, but it cannot provide an analysis of individual senses nor their connections.

To remedy this issue, it will be argued that an approach based on the use of image schema theory can provide an explicit sense network and a clear, language-neutral point of comparison between translation-equivalent prepositions. As to the actual shape of such an approach, there are several arguments to be made against the oft-referenced, Lakoff-inspired approach.

2.2 A Kreitzer-inspired approach to image schema analysis

The Lakoffian approach to prepositional meaning has been criticized on several grounds, with central issues being the large theoretical footprint caused by the use of features and the unconstrained use of notions such as instance/similarity links. More specifically, the image schema theory as employed by Lakoff (1987:416-461) has been criticized for employing specifications that behave similarly to distinctive features, contrary to claims that schemas are primarily analogous structures. The use of image schema specifications is also tied to the use of instance/similarity-links, which form the basis of the network linking different senses of OVER together (KREITZER 1997). To illustrate the Lakoffian approach and subsequent criticism, consider its application to the analysis of OVER.

Lakoff analyses prepositional senses by extracting information from sentences containing prepositions, more specifically, by extracting information from the subject, the verb and the object of the preposition. A singular sense is considered to be standalone when it allows for specific informational configurations to be used grammatically. For example, the prototypical sense of OVER, the so-called *above-across* sense is characterized by an image schema consisting of a moving trajector (the subject of the sentence) and a static landmark, with the actual movement being performed upon or above the landmark. This is the image schema that structures sentences such as *The bird flew over the hill* and *The plane flew over the field*.

This central, or prototypical sense, cannot account for all possible configurations of sentence-derived information, requiring expansion/recognition of different but related schemas. This is best demonstrated by contrasting a sentence such as *Mike lives over the wall* with a sentence such as *Mike lives over the hill*. The first example sentence, if at all grammatically possible, contains a sense of OVER which is understood as "being directly above", in contrast to the second sentence where OVER means "beyond" or "on the other side of". Lakoff attributes the grammaticality of the second example to information contained in the object of the preposition – the landmark in the second sentence extends horizontally in space, a feature which, Lakoff argues, allows focus to be placed on different

sections of the landmark, performing an endpoint focus transformation. Conversely, the landmark in the first sentence possesses only vertical extension, prohibiting it from taking end-point focus. In Lakoff's sense network, the endpoint-capable OVER is linked with the prototypical sense via an instance link and with related senses via a similarity link. Prototypical meanings, distinctive features such as vertical/horizontal extensions along with image schema transformations and metaphorical extensions all serve as sources of individual senses, totaling 24 senses altogether.

Critique levied against Lakoff's analysis has focused primarily on the means through which kinship of senses is established i.e. instance/similarity links and the feature system introduced previously, with image schema specifications receiving special attention. Dewell (1994) echoing Vandeloise (1990) argues that image schema specifications behave very much like distinctive features, observing that the claimed, singular gestalt of OVER often "disappears in a formula like ABV.NC.XP[...]". On a similar note, Kreitzer (1997) observes that because Lakoff considers senses derived from image schema transformations to be standalone, the resultant image schemata cluster is unnecessarily complex. Kreitzer goes one step further to suggest that the features introduced to account for senses of OVER which can take an end-point focus are unnecessary, arguing that the grammaticality of end-point focused sentences containing vertically extended landmarks such as *The cat is already over the fence* is a strong argument for the omission of image schema specifications.

In order to address this problem Kreitzer postulates three levels of schematization – the component level, the relational level and the integrative level. The component level represents the simplest level of schematization, allowing for the objects of a spatial scene to be represented as surfaces, points of mass and lines. Alternate construals and image schema transformations occur at this level. The relational level of schematic structure is the level on which component schemata are combined into specific spatial relationships. It is at this level that the senses of individual prepositional senses are defined, with a single sense being identified with a particular relational image schema. The third, integrative level is structured by multiple image schemas combined into a single entity. This level represents the resultant static configurations of dynamic processes represented by a verb. By clearly defining complexity levels and tying transformations/alternate construals to the component level, Kreitzer's system allows transformations to be registered as extensions of a particular sense but not as stand-alone senses. Such a shift reduces the number of total senses, Lakoff, in his discussion of OVER, proposes a number of schema transformations grounded in the human bodily experience, one of which bears the name of *multiplex-mass* transformation. The *multiplex-to-mass* transformation is a cognitive re-description of a common human experience, in this case, the phenomenon of a group of objects appearing as a single entity when perceived from a distance. It is this transformation that allows certain objects to be construed either as a single entity or a mass of many, with the sentence pair *There is sand all over the floor* and *There is sand over the floor* being an example of such a transformation.

As Lakoff's system does not feature schematic levels, the transformation which turns *all over* into *over* is conceptualized as operating on the entire schema, producing a new, separate sense. In contrast, because Kreitzer confines transformations to the compo-

nent level, the *multiplex-to-mass* operation does not create a new sense but simply extends the sense of the relational schema by replacing a multiplex object ("sand all over") with a planar object ("sand over") while keeping the overall relational schema unchanged.

Similarly, because the relational level is the basic level of granularity at which individual senses are defined, features are no longer needed as their presence fails to produce a difference in meaning – Kreitzer argues that, for example, a feature such as *contact* is irrelevant as there is no context in which it brings about a change in grammaticality and thus *The man jumped over the wall is* equally valid as *The man climbed over the wall*, with the same considerations holding for *vertical* and *horizontal* extension.

In total, Kreitzer's system effectively reduces the number of individual senses by eliminating schema features while retaining and re-contextualizing transformations, ultimately preserving the descriptive core of Lakoff's proposals and creating a fully analogous system. A full description of that system is beyond the limited scope of this papers, relevant details will, however, be introduced as the analysis moves forward. For a full description see Kreitzer (1997).

3.0 Contrastive Analysis of OVER and PREKO and their image schemas

3.1 Preliminary remarks

Contrastive analysis is primarily concerned with L1 to L2 transfer, with transfer being understood as the transfer of formal features from an L1 to an L2 utterance (JAMES 1981:14). This transfer can take the form of several transfer paradigms; with the relevant being the use of structures that employ identical formal devices for different communicative purposes and the use of different formal devices for the same communicative purpose (JAMES 1981: 14-17). Applying that logic to the process of learning prepositions, several forms of transfer are possible. First, a learner might use a preposition that, although sharing the central sense, might possess senses that are not entirely overlapping, leading to over-extension. Secondly, as a consequence of over-extension, learners will not be aware that a particular sense found in the L1 preposition is actually contained in a completely different L2 preposition altogether. The purpose of a contrastive prepositional analysis is to identify those senses that are overlapping and those that are not.

Re-stating this goal in image schematic terms, a contrastive analysis of prepositions should provide an inventory of relational-level image schemas as they are found in L1/L2 prepositions, identifying shared image schemas and those attached to other prepositions. A full inventory could then be used to predict problematic senses.

The analysis here performed starts from the following assumptions. First, that the analyzed prepositions share some, but not all senses, making the focus of the analysis discovery of those senses that are absent. The partial translational equivalence of OVER and PREKO was established using a set of online dictionaries, assuming that an L1 Serbian speaker learning English would probably learn OVER as the closest L2 equivalent of PREKO (*Srpsko-Engleski Rečnik Krstarice, onlinerecnik.com, Englesko-srpski prevodilac*). Secondly, L1/L2 senses are equivalent if and only if a single relational-level schema can describe both of them. On the level of actual sentences, this means that an image-schema must be capable of being instantiated in paired L1/L2 sentences that are as similar as pos-

sible with regards to the nature of the trajector, the landmark and the status of the static/dynamic relationship. Finally, although the starting point for the analysis is OVER, it is assumed that the direction of description is ultimately unimportant; it matters not whether the description starts from L1 senses or L2 senses as the aim in both cases is the acquiring of a full inventory of senses. The senses of OVER are adapted from Kreitzer (1997) and the senses of PREKO are the result of novel analysis. Sentences in Serbian that are not direct translations of English sentences were taken from the Corpus of Contemporary Serbian (VITAS & UTVIĆ 2013).

3.2 The *above* sense or Over$_1$

The preposition *over* has a static sense commonly referred to as *over*$_1$ or the *above* sense – taking two component-level objects and placing them one above the other. This image schema is instantiated in sentences such as *I put the picture over the fireplace.* Although the sentence contains a dynamic verb, and consequently a path this does not yield a dynamic sense – this is due to the fact that truly dynamic schemata take paths and objects as components, the example sentence rather integrates a static relational schema, *the picture over the fireplace* with a path schema, *I put*, resulting in an integrative-level schema that highlights the results of a dynamic action that is concluded at the moment of utterance, leaving behind a static relational schema. Also of note here is Kreitzer's observation that the relational schema specifies proximity – only when the location of both the trajector and the landmark is known can this sense of OVER be grammatically used, rendering sentences such as *There are helicopters somewhere over us* impossible.

The Serbian *preko* lacks this sense, as the equivalent sentence *Stavio sam sliku preko kamina* produces a covering sense of over, in which the trajector and landmark are understood as being in close proximity, with the trajector covering the landmark. This specific sense in Serbian is contained in the preposition *iznad* (Eng. *Above*), with examples such as *Stavio sam sliku iznad kamina* containing the relational image schema closest to *over*$_1$. As it stands, the preposition *preko* lacks a static relational schema that positions objects on a vertical axis – when *preko* takes two component objects it positions them one closely to the other, a state of affairs best described as a covering relationship. It is the preposition *iznad* that contains the vertical alignment necessary for the appearance of *over*$_1$'s relational schema.

3.3 The *across* sense or Over$_2$

The second major sense of over is known as the *across* sense. As the name suggests, the *across* sense on the relational level takes a path schema and an object schema as components and positions them along a vertical axis, with the trajector moving across the boundaries of the landmark. The schematization of the landmark is non-specific and the nature of the landmark does not affect the overall relational schema: *The man jumped over the stump*, *The man jumped over the wall* and *The man jumped over the lake* are all equally acceptable even though the schematizations of the landmarks differ.

At the relational level *over*$_2$ is characterized by three dimensions – two forming a horizontal plane with the additional third dimension being a vertical axis emerging from

it. The path must cross the boundaries of the three-dimensional object or the vertical plane of the landmark if the landmark is one or two dimensional. The Lakoffian *contact* specification is unneeded as there are no contexts where it changes the grammaticality of an utterance. The English language possesses several transformations which extend the applicability of *Over*$_2$ by operating on the components of the schema: the OD-trajectory → lD-trajector and the path focus → endpoint focus transformations. Of note here is Langacker's notion of subjective motion, Kreitzer's *obstacle* construal and metonymic extension, as all three extend the applicability of the schema without necessarily being transformations in the traditional sense.

First, the OD-trajectory → lD-trajector transformation extends the applicability of the schema by operating on the trajector and its associated path and fusing them into a single linear trajector. This is what allows sentences such as *The bridge stretches over the gorge* and *The power line runs over the field* to use dynamic verbs even though the trajectors are not physically moving, they simply are. The static extended trajector is conceptualized as moving due to the transformation, which in turn allows for the use of the inherently dynamic *Over*$_2$ schema. The second of the two transformations also operates much in the same way with the path focus → endpoint focus transformation changing the profiling of the trajector without altering its relation with the landmark. Thus *The cat is already over the fence* and *John lives over the hill* are valid regardless of the static configuration of the verb as the path component is still there, albeit hidden due to the shift in trajector profiling. In both cases the focus is on the endpoint of a hypothetical path, be it an actual path of the first sentence or the subjective, imagined path of the second. This imagined path is a by-product of *subjective motion*, which encodes motor movements accompanying an act of perception into the conceptualization of a schema - the motions of the eyes and the head needed to follow a trajector over a hill are included as a motor schema in the *Over*$_2$ schema, which is what ultimately provides the *path* component present in examples such as *The road goes over the hill* even though the trajector is incapable of movement.

Obstacle construal and metonymic extensions are two further methods of extending the applicability of *Over*$_2$ that are not, strictly speaking, transformations. For example, some configurations such as *The wagons traveled over the desert*, *I made it over the river* and *We drove over some rough terrain* do not employ the vertical dimension stated to be the common to all relational schemas of this specific sense, inviting the argument that the vertical axis is unnecessary. Kreitzer, echoing Talmy, argues that the grammaticality of these sentences is found in the construal of the landmark – all examples here presented employ landmarks that hinder the progress of the trajector in some way, requiring an exertion of force to be traversed. Such a construal of the landmark allows for a parallel to be drawn – just as a desert requires force to be crossed so does a hill. This similarity allows for the use of *Over*$_2$ in cases where the landmark is not vertical, provided that the landmark is construed as an obstacle. Finally, one particularly interesting extension of the *Over*$_2$ sense is exemplified by sentences such as *I drove over the bridge*, where the landmark lacks a vertical extension and no obstacle construal is possible. Cases such as these are enabled by a metonymic relationship between the landmark and another, non-present but implied landmark that serves as the real target of traversal. This hidden landmark, in the example above assumed to be the river or the cliff underneath the bridge, is the actual object that

the trajector crosses over. Because crossing the bridge entails moving over the depression underneath it, this specific use of over$_2$ is grammatical.

To summarize, the basic relational schema of Over$_2$ positions a path/trajector component above a landmark in such a way that the path starts and terminates beyond the boundaries of the landmark. This core relational schema can be extended via the OD-trajectory → lD-trajector and the path focus → endpoint focus transformations as well as miscellaneous component alterations such as obstacle construal and metonymic extension, resulting in flexibility in the application of the schema.

The Over$_2$ sense of the preposition OVER has as its closest equivalent Preko$_1$, which possesses an identical relational-level schema, placing a path component over a landmark consisting of a two-dimensional planar/three-dimensional object and an attached vertical axis. It will later be argued that with Preko$_1$ the vertical requirement is much more lax than the one in its English equivalent, but for now it is enough to observe a lack of specificity with regards to the landmark, with *Skočio je preko panja*, *Skočio je preko zida*, *Skočio je preko jezera* all being grammatical constructions. The vertical axis extending upwards from the landmark projects a vertical boundary necessary for no-contact uses of PREKO – *Ptica je letela preko polja*, *Avion je prešao preko planine* etc.

This basic relational schema can also be extended via the OD-trajectory → lD-trajector and the path focus → endpoint focus transformations, which similarly operate on the components of the schema to extend its use. The OD-trajectory → lD-trajector transformation in Serbian is commonly instantiated through dynamic verbs such as *protezati se* (to extend), commonly encountered in configurations such as *Most se proteže preko reke*, and *prolaziti* (to cross over), seen in constructions such as *Sve metalne žice koje prolaze preko tovarnih prostora […] moraju imati uzemljenje*. In both examples a dynamic verb is used even though the trajector is not actually moving. The endpoint focus is also possible with PREKO, underlying examples such as *Mačka je već prešla preko ograde* i *On živi preko brda*, preserving the ability of Preko$_1$ to represent the end points of actual, traversed paths as well as subjective paths.

In contrast to the essential nature of obstacle construal for the grammaticality of sentences employing Over$_2$ and a flat planar landmark, Preko$_1$ lacks this option altogether as it is unnecessary – all planar landmarks, regardless of contained force dynamics, are perfectly acceptable as long as the landmark entry and exit condition is met. This is best demonstrated by the fact that a sentence such as *He crossed over the street* is automatically interpreted as containing a path above the actual street, while the sentences' Serbian equivalent *On je prešao preko ulice* lacks this interpretation, being closer in meaning to *across*. While configurations such as *Karavan je prešao preko pustinje* and V*ojnici su prešli preko njive* certainly echo examples used to illustrate the necessity of obstacle construal in English, the fact that planar landmarks lacking force dynamics are equally acceptable means that the verticality requirement of Over$_2$ does not hold for Preko$_1$, which in this aspect is similar to the meaning of *across* in English.

Consequently, the metonymic relationship argued to be the source of sentences such as *He drove over the bridge* is no longer essential for Preko$_1$ as the verticality requirement no longer holds – Kreitzer argued that the source of applicability of Over$_2$ in this particular case was the fact that the landmark *bridge* actually hides a much bigger landmark,

namely, the linear depression underneath it. Because there is a significant vertical length separating the bridge from the bottom of the linear depression, it is this length that provides the vertical requirement emblematic of $Over_2$. $Preko_1$ possesses a vertical dimension, but the traversal need not happen along it. Appropriately, metonymy can but need not be the factor that contributes to the grammaticality of *On je prešao preko mosta*, as it can be argued that the landmark *most* (engl. bridge) is construed simply as a two dimensional planar object, echoing again the meaning of *across*.

In summary, $Over_2$ and $Preko_1$ possess relational schemas that are similar yet distinct. Whereas $Over_2$ requires verticality to be present in the path component traversing the landmark, necessitating obstacle construal for the use of planar landmarks, $Preko_1$ is much less strict, allowing for grammatical uses of planar landmarks (with or without force dynamics) and three-dimensional landmarks, with the path component positioned vertically above the ground plane or directly on it. $Preko_1$ therefore resembles both $Over_2$ and *across*.

3.4 The covering sense or $Over_3$

The last of the literal senses is known as the covering sense or $Over_3$. It consists of two component level schemata, positioned in such a way so that the trajector hides the landmark from view. The direction from which the gaze is cast is known as the deictic center, with the ego being the default. This sense is exemplified by sentence configurations such as *The blanket is over the bed, The tablecloth is over the table and The mask is over my face*.

The main extension of $Over_3$ comes in the form of the multiplex-mass transformation, first introduced by Lakoff. This specific transformation allows a collection of many discrete entities to be construed as a single planar object. Applied to $Over_3$, this transformation allows a collection of discrete objects to serve as the trajector component, obscuring the landmark from view. Crucial for the transformation is the presence of quantifiers such as all/entire in the sentence containing the preposition, resulting in examples such as *There are spiders all over the ceiling*, *He has scars over his entire body* and *We have walked all over the city*. The transformation of the component schema occurs before the relational schema is composed, as it is necessary for the group entity to be conceived as a single unit before it can attain its obscuring role.

The Serbian preposition PREKO possesses a sense that is identical to the untransformed sense of $Over_3$, taking two components and positioning them so that the trajector hides the landmark from view. Sentence employing $Preko_2$ are identical to their English counterparts, with *Ćebe je preko kreveta*, *Stolnjak je preko stola* and *Maska mi je preko lica* being word-accurate translations. $Preko_2$ differs in one crucial regard from $Over_3$, however, as it cannot be extended via the multiplex-to-mass transformation. More specifically, when the transformation occurs the newly-formed mass trajector does not become a singular plane that obscures the landmark but a unified collection of objects that is superimposed onto the landmark. As a result, sentences in Serbian containing a multiplex-to-mass transformation such as *Pauci su svuda po plafonu*, *Ima ožiljke po celome telu* and *Hodali smo svuda po gradu* use the preposition PO, resulting in a different relational level schema. It should be noted, however, that the applicability of the transformation is to

a certain extent contingent on the nature of the trajector, as the sentence *Ima ožiljke preko celog tela* is intuitively much more acceptable than *Pauci su preko celog plafona* or *Hodali smo preko celog grada* (*preko celog* being here understood as *across the whole* rather than *all over)*, lending some support to the notion that the obscuring function of $Preko_2$'s mass trajector is dependent on the nature of the original multiplex object – with two dimensional, static and spread-out trajectors being better at hiding the landmark than a mass of small, moving objects. To conclude this segment, $Preko_2$ and $Over_3$ share the same relational level schema, while differing in extensional possibilities – because $Preko_2$ possess a relational schema that is more selective when it comes to what exactly constitutes obscurement, with the multiplex-mass transformation licensing the use of the preposition PO. The transformation is still possible with multiplex objects that are two-dimensional in nature.

Summarizing the results of the analysis, OVER and PREKO are corresponding but not exact prepositions. The intuitive translation equivalency of the pair rests on the shared relational schema $Over_2$=$Preko_1$, with one additional corresponding and one non-corresponding sense. As showcased by the analysis, the corresponding senses have subtle differences in the way in which they construe objects, with the nonobligatory vertical axis of $Preko_1$ and the planar object requirement of the multiplex-to-mass transformation being the crucial differences between the two.

3.5 Pedagogical application

Returning once more to the applicability of image-schema theory to language teaching, one of the main benefits of Kreitzer's system is that, once analysis is performed, it can be summarized and adapted into quick heuristics for classroom use. Performing a summary of the analysis is easy enough, as the system produces a relatively limited amount of senses:

$Over_1$ = "Iznad"
$Over_2$ = $Preko_1$ (minus the verticality requirement)
$Over_3$ = $Preko_2$ (minus the multiplex-mass transformation sense when applied to groups of individual, three dimensional objects)

When the list is applied to a hypothetical language teaching/learning situation, it becomes possible to generate predictions of interference, namely, it is safe to assume that Serbian speakers learning OVER would 1) face difficulties with $over_1$, replacing it wholesale with *above*, 2) face difficulties recognizing that $over_2$ requires the landmark to be construed as an obstacle in order for $over_2$ to be used in its proper sense and 3) face difficulties recognizing the fact that $over_3$'s trajector can consist of a group of three-dimensional entities united via the multiplex-mass transformation. Similar analysis can also be performed for English speakers learning Serbian, but this should not distract from the fact that proper care should be taken to translate linguistic knowledge into salient pedagogical instruction regardless of direction. It is not unwarranted to observe that Kreitzer's system can also prove to be useful here, as the use of schematic levels renders the creation of meaningful teaching instructions much simpler – precise instructions can be created much more easily once the full list of similarities and differences has been established. In contrast to Lakoff's system, Kreitzer's schematization levels simplify the analysis significantly without

eliminating the descriptive power and imagistic character of the original system.

4.0 Conclusion

Within the theoretical framework of cognitive linguistics image schema theory emerged as a way of explaining how dynamic and abstract re-descriptions of bodily experience and perceptions factor in language use. Researchers working within this framework sought to provide image schematic explanations of lexical semantics which would account for both literal and metaphorical uses. The system as presented by Lakoff (1987) tied prepositional senses to specific image schemas, arguing that the encountered multiplicity of uses can best be explained using a handful of image schemas and their associated extensions. Because image schemas are capable of being rendered visually (to a certain degree), the theory provided a suitable starting point for the creation of alternative method of teaching. Research on the application of image schema theory to teaching displays a reluctance to engage with the specificities of sense networks, which, this paper argues, is a direct result of the original system's lack of constraint and large theoretical footprint.

Arguing further that successful learning and teaching can occur only in cases where the sense networks of two compared prepositions are known in advance, Kreitzer's system was introduced with the aim of modifying and adapting the original system to make it more manageable. Operating along the fault-lines of the original system, the introduction of schematization levels worked to reduce the number of individual senses while preserving the scope.

The two prepositions included in the analysis, PREKO and OVER, were selected with the express goal of demonstrating how schematic levels and explicit localization of transformations yields precise descriptions of senses and the rules governing their use. The sense network attained via the use of schematization levels proved descriptive and predictive – descriptive in its ability to isolate the relational schemas responsible for the intuitive translational equivalence of OVER and PREKO and predictive in its ability to identify unique sense and extensions likely to cause problems for learners. In that regard the system served its purpose, providing a clear measure of equivalency: PREKO and OVER are roughly corresponding prepositions, with a two shared relational image schemas that differ in fine details. The two relational schemas, referred to previously as the over-across sense and the covering sense, serve as the basis for translation-equivalence with the differences in individual senses being the source of possible transfer.

This, however, should not obscure the validity of Lam's observation that theoretical frameworks do not function immediately as useful pedagogical tools. Future efforts should be directed at solving this issue as well as simplifying and formalizing the procedure. As it stands, even with the use of schematization levels, the analysis is quite cumbersome and subject to individual interpretation. A simplified formal system would benefit both the educator and the linguist as it would allow for a quick extraction of valid teaching instructions while also partaking in Kreitzer's call for a cross-linguistic investigation of schematic levels.

Works cited

Boers, F., and M. Demecheleer. "A Cognitive Semantic Approach to Teaching Prepositions." *ELT Journal* 52, no. 3 (1998): 197–204. https://doi.org/10.1093/elt/52.3.197.

Boers, Frank. "Cognitive Semantic Ways of Teaching Figurative Phrases." *Review of Cognitive Linguistics Metaphor and metonymy revisited beyond the Contemporary Theory of Metaphor* 9, no. 1 (2011): 227–61. https://doi.org/10.1075/rcl.9.1.11boe.

Clausner, Timothy C., and William Croft. "Domains and Image Schemas." *Cognitive Linguistics* 10, no. 1 (1999): 1–31. https://doi.org/10.1515/cogl.1999.001.

Dewell, Robert B. "Over again: Image-Schema Transformations in Semantic Analysis." *Cognitive Linguistics* 5, no. 4 (1994): 351–80. https://doi.org/10.1515/cogl.1994.5.4.351. Johnson, Mark. *The Body in the Mind The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press, 2013.

Geeraerts, Dirk, and Todd Oakley. "Image Schemas." Essay. In *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, 214–32. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Gibbs, Raymond W., and Herbert L. Colston. "The Cognitive Psychological Reality of Image Schemas and Their Transformations." *Cognitive Linguistics* 6, no. 4 (1995): 347–78. https://doi.org/10.1515/cogl.1995.6.4.347.

Grady, Joseph E., Beate Hampe, and Tim Rohrer. "Image Schemata in the Brain ." Essay. In *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*, 165–96. Berlin ;Boston: De Gruyter Mouton, 2008.

Hampe, Beate. "Image Schemas in Cognitive Linguistics: Introduction." *Cognitive Linguistics Research From Perception to Meaning*, 2005, 1–14. https://doi.org/10.1515/9783110197532.0.1.

Hung, Bui Phui Vien, Truong Vien, and Nguyen Ngoc Vu. "Applying Cognitive Linguistics to Teaching English Prepositions: A Quasi-Experimental Study." International Journal of Instruction. International Journal of Instruction. Eskisehir Osmangazi University, Faculty of Education, Eskisehir, 26480, Turkey. e-mail: iji@ogu.edu.tr; Web site: http://www.e-iji.net, June 30, 2018. https://eric.ed.gov/?id=EJ1183431.

James, Carl. *Contrastive Analysis*. Harlow: Longman, 1981.

Johnson, Mark. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

Klikovac, Duška. *Semantika predloga: studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet, 2016.

Kreitzer, Anatol. "Multiple Levels of Schematization: A Study in the Conceptualization of Space." *Cognitive Linguistics* 8, no. 4 (1997): 291–326. https://doi.org/10.1515/cogl.1997.8.4.291.

Lakoff, George. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Tell Us about the Nature of Thought*. Chicago: University of Chicago Press, 1984.

Lam, Yvonne. "Applying Cognitive Linguistics to Teaching the Spanish Prepositions." Language Awareness. Routledge. Available from: Taylor & Francis, Ltd. 325 Chestnut Street Suite 800, Philadelphia, PA 19106. Tel: 800-354-1420; Fax: 215-625-2940; Web site: http://www.tandf.co.uk/journals, January 31, 2009. https://eric.ed.gov/?id=EJ861993.

Lindstromberg, Seth. "Prepositions: Meaning and Method." *ELT Journal* 50, no. 3 (1996): 225–36. https://doi.org/10.1093/elt/50.3.225.

Lompar, Vesna. *Vrste re*či i gramatička praksa. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, 2016.

Lorincz, Kristen, and Rebekah Gordon. "Difficulties in Learning Prepositions and Possible Solutions." Linguistic Portfolis, 2012. https://www.academia.edu/38674412/Difficulties_in_Learning_Prepositions_and_Possible_Solutions.

Vandeloise, Claude. "Representation, prototypes, and centrality". In Savas L. Tsohatzidis (ed.) Meanings and Prototypes: Studies in Linguistic Categorization (1990): 403-437. London: Routledge.

Sources

Englesko - Srpski prevodilac. Prevodilac, recnik, prevodenje teskta, online prevodilac. (n.d.). Retrieved December 4, 2021, from https://eprevodilac.com/prevodilac-engleski-srpski.

https://onlinerecnik.com, Z. V. |. (n.d.). *Engleski-Srpski rečnik*. onlinerecnik.com. Retrieved December 4, 2021, from https://onlinerecnik.com/recnik/.

Srpsko-Engleski Rečnik Krstarice. Krstarica. (n.d.). Retrieved December 4, 2021, from https://recnik.krstarica.com/?text=preko&conversion=&src=sr&dst=en&do=1.

Vitas , Duško, and Miloš Utvić. Corpus of contemporary Serbian language. Language, Resources and Technologies Society (JeRTeh, http://jerteh.rs), 2013. http://korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija /korpus.html.

Младен Поповић

OVER И *ПРЕКО* – ЈЕДАН ПРИСТУП КОНТРАСТИВНОЈ АНАЛИЗИ БАЗИРАН НА ТЕОРИЈИ СЛИКОВНИХ СХЕМА

Предлози као граматичка категорија отпорни су на пропозиционалне дефиниције и као такви представљају озбиљан изазов како семантичкој анализи тако и описима унутар саме класе, где стање ствари додатно компликује чињеница да сваки предлог са собом доноси целу мрежу могућих значења где ни за једно се не може лако рећи да је „централно". Ови фактори заједно утичу на то да постоји мањак теоретских оквира који се баве значењем предлога, њиховим преводом као и ефективним методама њиховог учења. Овај рад предлаже да теорија сликовних схема (енг. Image Schema theory) уз одређене модификације може понудити валидан модел за анализу значења предлога као и њихово ефикасно учење у контексту учионице. У ту сврху је модификован модел теорије сликовних схема искоришћен као основа за контрастивну анализу енеглеског предлога OVER и српског предлога ПРЕКО, са циљем да се покаже како теорија сликовних схема са својим фокусом на универзално разумљиве просторне сценема може лако објаснити различита значења предлога који су на први поглед блиски еквиваленти. Идући један корак даље, рад ће такође настојати да покаже како метод описа визуелних сцена може послужити као природна основа за „tertium comparationis" и корисна основа за учење језика с обзиром на то да избегава многе проблеме који су инхерентни у пропозиционалним дефиницијама.

Кључне речи: шеме слика, предлози, контрастивна анализа, когнитивна лингвистика

ИСТРАЖИВАЊА / RESEARCH

Оригинални научни рад
УДК 811.163.41`42:004.738.5
Примљен: 11. фебруара 2021.
Прихваћен: 15. марта 2021.
doi: 10.46630/phm.14.2022.20

Ивана З. Митић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет**
Департман за српски језик

АНАЛИЗА ОБЈАВА НАСЛОВА У ГРАЂАНСКОМ НОВИНАРСТВУ НА ПРИМЕРУ ФЕЈСБУК ГРУПЕ *НЕ ДАМО НИШКИ АЕРОДРОМ*[3]

У овом раду се истражују дискурсне стратегије и (не)језичка средства помоћу којих се остварује кредибилитет у објавама насловима ексцерпираним са друштвене мреже Фејсбук. Објаве наслове, које су у вези са политички и економски актуелном темом предаје нишког аеродрома, стварају новинари грађани и оне прате наслове из локалних и државних медија. Циљ је да се на примеру извештавања о предаји нишког аеродрома идентификује веза између дискурсних стратегија, употребљених (не)језичких средстава и кредибилитета у грађанском новинарству. Истраживање има допринос на неколико планова: 1) на лингвостилистичком плану, пружа се увид у начин развијања дискурсних стратегија којима се постиже кредибилитет, те препознаје веза између дискурсних стратегија, функције и структуре објава наслова, 2) на социолингвистичком плану, расветљавају се став и стратегије које новинари грађани користе при извештавању о социјалном и политички важном питању предаје нишког аеродрома. Резултати показују да остваривање кредибилитета зависи не само од типа дискурсне стратегије, него и од функције коју објаве наслови имају, као и да нејезичка средства доминантно доприносе рушењу односно стварању кредибилитета.

Кључне речи: српски језик, грађанско новинарство, дискурсне стратегије, кредибилитет, (не)језичка средства.

1. **Увод**

Предмет рада су (не)језичка средства помоћу којих се остварују дискурсне стратегије које доприносе стварању/рушењу кредибилитета у објавама насловима ексцерпираним из Фејсбук групе *Не дамо нишки аеродром.* Под објавама насловима подразумевамо објаве које пишу грађани новинари и које прате наслове из локалних и државних медија, а у вези су са политичком и економском темом именованом као *предаја нишког аеродрома*.

* ivana.mitic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта *Проучавање језичке и књижевне прошлости и садашњости југоисточне Србије* (бр. 183/1-16-01), чији је организатор Филозофски факултет у Нишу, те у оквиру пројекта *Говорни и стандардни језик јавне комуникације у Нишу* (бр. О-25-20). Ово истраживање финансијски је подржало и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.
3 Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

Стваоци објава наслова, које су предмет нашег рада, јесу грађани новинари, представници Коалиције за децентрализацију, док наслове које ове објаве прате пишу професионални новинари како локалних тако и државних медија. Наша прва предикција је да ће дискурсне стратегије бити усмерене ка стварању кредибилитета објава наслова и рушењу кредибилитета извора које сматрају директним кривцима за предају аеродрома. Друга предикција је да постоји директна веза између структуре објава наслова, дискурсних стратегија и кредибилитета: у објавама насловима употребљавају се експлицитна (не)језичка средства помоћу којих се остварује њихов кредибилитет. Циљ нам је да на примеру објава наслова препознамо карактеристике наслова у грађанском новинарству, те дискурсних стратегија којима се творци грађанског новинарства служе како би остварили кредибилитет.

У досадашњим истраживањима испитивана је веза између кредибилитета и дискурсних стратегија у професионалном новинарству (МИТИЋ 2019), те нивои остваривања кредибилитета у грађанском новинарству (ЏОНСОН И ВЈЕДЕНБЕК 2009). Потоње истраживање је директно повезано са нашим истраживањем – у овом истраживању идентификована су само нека од нејезичких средстава (линк и хиперлинк) која доприносе остваривању кредибилитета. Питање је да ли поред ових постоје још нека нејезичка средства која доприносе остваривању кредибилитета, те која су нејезичка средства доминантна у грађанском новинарству на материјалу српског језика, чему смо значајну пажњу посветили у овоме раду.

Наше истраживање има допринос, са једне стране, на лингвостилистичком плану јер даје увид у (не)језичка средства помоћу којих се објаве наслови граде, те у функције које ове објаве имају, али и расветљава која језичка и нејезичка средства доприносе настанку дискурсних стратегија одговорних за остваривање кредибилитета. Са друге стране, истраживање има допринос и на социолингвистичком плану јер даје увид у стратегије којима се грађани служе како би известили о економској и политичкој теми предаје нишког аеродрома.

Рад је организован на следећи начин: после уводног дела, следи теоријско-методолошки део у коме дефинишемо главне критеријуме у истраживању и (не)језичка средства, укратко представљамо досадашња истраживања која се баве везом између кредибилитета и дискурсних стратегија како у професионалном тако и у грађанском новинарству, и на крају описујемо корпус на коме ћемо спровести анализу. У трећем делу анализирали смо материјал који је ексцерпиран из Фејсбук групе *Не дамо нишки аеродром*, а у четвртом делу смо, на основу извршене анализе, донели одговарајући закључак.

2. Теоријско-методолошки део

2.1. Главни критеријуми у истраживању и (не)језичка средства

У овоме раду из угла анализе дискурса истражујемо дискурсне стратегије помоћу којих се кредибилитет остварује у објавама насловима, а из угла лингвостилистике разматрамо типична (не)језичка средства која су у основи објава наслова и функције тако добијених објава наслова. Надређени критеријум јесте критеријум информативности, који се посматра као оперативна јединица анализе дискур-

са. Субкритеријалне ознаке придодаје лингвостилистичка анализа, која се бави типичним (не)језичким средствима, али и проучавањем функција које објаве наслови имају. На овај начин, изучава се стилогени потенцијал поменутих јединица, а тиме се додатно појашњава и надређени критеријум, критеријум информативности, што подупире и даје резултате за шири социолингвистички контекст.

Лингвостилистичка анализа, са једне стране, понудиће различите јединице на морфосинтаксичком (коришћењем одређених функционалних јединица), те лексичком (лексички слојеви) плану, а, са друге стране, идентификацију функција које се остварују употребом оваквих јединица. С обзиром на наведено, један од наших подциљева и допунски циљ који расветљава кредибилитет и информативност јесте и разматрање типичних (не)језичких средстава лингвостилистичког плана помоћу којих се гради кредибилитет.

(Не)језичка средства

Комуникација се може реализивати како помоћу језичких тако и помоћу нејезичких средстава. Језичка средства су она која преносе информације у процесу комуникације путем речи, док су нејезичка она која не преносе информације помоћу речи, већ помоћу других облика преношења значења (в. Веселски 2017).

Под језичким средствима у овоме раду подразумеваћемо сва средства која доприносе реализацији морфосинтаксичког плана – синтагме, перифрастичке конструкције, декомпоноване конструкције, негацију, контраст – и лексичког плана – лексеме које припадају специфичним лексичким слојевима. Главни допринос наведених језичких средстава огледа се у грађењу језичког плана, док се секундарни допринос може препознати на плану реализације дискурсних стратегија.

У овом раду, под нејезичким средствима подразумеваћемо видео-снимке, документе, хаштагове и линкове, велика слова, емотиконе, те интерпункцијске знаке. Иако су у основи линкова и хаштагова слова, речи и/или групе речи, сврставамо их у нејезичка средства јер је њихова примарна улога улога повезивања података у интернет простору. Линк служи да се на најбржи могући начин оствари веза између страница и текстова, а хаштаг је метаподатак који омогућава да се брзо дође до порука одређене садржине.[4]Помоћу хаштага се одређује предмет објаве, што доприноси да објаве о једној теми буду доступне и видљиве већем броју корисника (о овоме в. ЗАПАВИГНА 2011). Основна улога оваквих средстава јесте грађење дискурсних стратегија, а секундарна подупирање језичког плана.

2.2. Дискурсне стратегије и кредибилитет

У анализи дискурса, језик се препознаје као оруђе које остварује везу са друштвом (в. Амер 2017). Под дискурсном стратегијом, Рејзигл и Водак (2001) подразумевају модел који је установљен како би се остварили социолошки, политички или лингвистички циљеви. Да би се дискурсне стратегије разумеле и идентификовале, битно је стога препознати оквир који, полазећи од начина процесирања информација, усмерава пажњу читалаца, те топос, који служи за повезивање премиса

4 Хаштаг се дефинише као реч или група речи којој претходи знак #.

аргументација са тврдњама. У досадашњим истраживањима (СЕМЕТКО И ВАЛКЕНБУРГ 2006), препознати су следећи типови оквира: *одговорност, економске последице, конфликт*, те типови топоса (КВОН, КЛАРК И ВОДАК 2014): *ауторитет, бројеви, хитност, реалност*. Питање је који се топоси и оквири могу препознати у објавама насловима у грађанском новинарству, те која су језичка и нејезичка средства у њиховој основи, као и какве се дискурсне стратегије притом употребљавају не би ли се остварио кредибилитет.

Кредибилитет је један од најзначајнијих фактора који доприноси да грађани прихвате и размотре информације које публикују како професионални тако и грађански новинари. Буси (2003) указује да постоје два типа кредибилитета: кредибилитет медија и кредибилитет извора. Под кредибилитетом извора подразумева се кредибилитет оних који преносе вести. Како досадашња истраживања показују, кредибилитет вести које стварају професионални новинари и грађански новинари, дакле оних које долазе из различитих извора, није исти (ЏОНСОН И ВЈЕДЕНБЕК 2009; БОГДАНОВИЋ 2013; ЈЕВТИЋ 2016), а разлог овоме може се пронаћи, између осталог, у начину на који их стварају. Ј. Богдановић (2013) истиче да професионални новинари најпре врше филтрирање информација, њихово обликовање, те публиковање, док грађански новинари прво публикују информације, па тек онда обављају остале кораке, што доводи у сумњу њихов кредибилитет. М. Јевтић (2016), анализирајући улогу и значај грађанског новинарства на примеру друштвених мрежа, тврди да, иако грађанин новинар, извештавач, али и учесник у кризним ситуацијама „постаје оно што је и у традиционалном начину, извор информисања, изазов је, и у најбољим намерама, уздати се у вештине извештача који је остатку заједнице потпуно непознат и који неће имати никакве санкције (нити одговорност) за евентуалне намерне или ненамерне погрешке" (2016: 55).

Питање је каква је веза између дискурсних стратегија и кредибилитета и на који начин се кредибилитет остварује у различитим медијима. Истраживање И. Митић (2019) спроведено на корпусу текстова професионалних новинара показало је да се разликују дискурсне стратегије и начин остваривања кредибилитета у зависности од типа медија у оквиру којих се преносе. Док кредибилитет у локалним новинама почива на дискурсним стратегијама којима се негира кредибилитет водеће политичке странке и државних политичара, у државним новинама, акценат је на немоћи града Ниша да самостално улаже у развој аеродрома, односно на стварању слике у којој је предаја нишког аеродрома држави помоћ за град Ниш. И. Митић (2019) утврдила је, на материјалу који стварају професионални новинари, и да су дискурсне стратегије и кредибилитет у директној вези са трима типовима функција: 1) са чисто информативном, 2) са информативном која за циљ има скретање пажње, 3) са информативном која за циљ има укључивање читаоца у процес о коме се извештава. С обзиром на то да се бавимо истом темом, темом предаје аеродрома, проверићемо да ли се исте функције реализују и у објавама које стварају грађански новинари.

Џонсон и Вједенбек (2009) бавили су се истраживањем кредибилитета у грађанском новинарству. Ови аутори испитивали су како се кредибилитет остварује у причама публикованим на сајтовима грађанских новинара. Утврдили су да се

виши степен кредибилитета остварује када приче садрже информације о аутору и хиперлинкове, док нешто нижи када је присутан само један од двају поменутих елемената. Питање је која још нејезичка средства могу бити искоришћена за постизање кредибилитета у грађанском новинарству, те како се кредибилитет у грађанском новинарству на материјалу српског језика остварује, о чему ће бити речи у нашем раду.

2.3. Контекст истраживања и корпус

За нашу даљу анализу од кључног је значаја објаснити контекст у коме је смештено наше истраживање. Наиме, градоначелник Ниша одлучио је да преда нишки аеродром држави. Грађани Ниша и политичке странке различитог усмерења од водеће странке организовали су протесте као реакцију на одлуку градоначелника. Председник Србије и министарка за инфраструктуру тврдили су како је неминовна предаја аеродрома држави јер град Ниш нема средстава за улагање у развој аеродрома. Ово су грађани Ниша негирали и организовали су протесте. Тим поводом, направљена је група на Фејсбуку – *Не дамо нишки аеродром*, која је из дана у дан извештавала о догађајима са лица места – са самих протеста, али и пратила извештавање у локалним и државним новинама, као и на телевизији. Творци ове групе су представници Коалиције за децентрализацију, која је супротног политичког усмерења од водеће политичке странке. Корпус на коме смо спровели анализу сачињен је управо од објава наслова из поменуте Фејсбук групе *Не дамо нишки аеродром,* објављених у периоду од 31. марта до 21. априла и од 21. јуна до 28. јуна 2019. године. Одабрали смо наведени временски период јер је први наслов у групи објављен 31. марта, када је и отворена тема о продаји нишког аеродрома, а 21. јуна објављена вест о одржавању одлучујуће скупштине у вези са питањем предаје нишког аеродрома. Ексцерпирано је укупно 56 наслова на којима је спроведена анализа.

3. Анализа објава наслова на примеру Фејсбук групе *Не дамо нишки аеродром*

Након детаљног увида у ексцерпиране примере, утврдили смо да објаве наслови у грађанском новинарству којима се извештава о предаји нишког аеродрома имају исте функције као и наслови којима професионални новинари извештавају о овој теми (МИТИЋ 2019), те смо их класификовали на: 1) објаве наслове које имају чисто информативну функцију (први одељак), 2) објаве наслове које имају информативну функцију са циљем укључивања читалаца (други одељак), 3) објаве наслове које имају информативну функцију са циљем скретања пажње (трећи одељак).[5]

Циљ нам је да одговоримо на следећа питања:

1) Која су најчешћа (не)језичка средства помоћу којих се гради кредибилитет у грађанском новинарству?
2) Каква је улога језичких а каква нејезичких средстава у грађењу дискурсних стратегија којима се постиже кредибилитет?
3) Које су доминантне дискурсне стратегије помоћу којих се остварује креди-

5 Због ограничености простора, биће наведени само репрезентативни примери из корпуса, а линкови ће бити изостављени из свих оних примера у којима немају функцију (не)језичког средства којим се остварује кредибилитет.

билитет?

4) Ако пођемо од претпоставке да се кредибилитет примарно гради употребом нејезичких средстава, питање је да ли се иста нејезичка средства могу комбиновати са сваком од трију наведених функција, те каква је веза између препознатих функција и дискурсних стратегија?

3.1. Функција објава наслова[6]: информативна

Приликом анализе корпуса препознали смо да су различите дискурсне стратегије употребљене у објавама насловима које садрже хаштаг од оних у примерима без хаштага, те смо их поделили на примере са хаштагом (1–5), и на примере без хаштага (6–13). У оквиру ових двеју група примера утврђујемо на ком оквиру и топосу почивају дискурсне стратегије, као и на који начин употребљене стратегије доприносе остваривању кредибилитета.

3.1.1. Примери са хаштагом

У објавама насловима које имају само информативну функцију главни оквир је *одговорност*. У овим објавама препознају се следећи топоси:

1) ауторитет и *власт* (овај топос се препознаје употребом негације као морфосинтаксичког средства, у примеру 3, те кроз употребу лексема са негативним значењем каква је лексема *штетне*, у примеру 1; од нејезичких средстава употребљени су знаци навода, те хаштагови општег типа #аеродром, #Ниш),

2) хитност (топос је идентификован помоћу нејезичких средстава какви су хаштаг – #недамоаеродром, #Ниш, #ПротестНиш – и видео-снимак),

3) *реалност* (топос се препознаје на основу употребе морфосинтаксичког средства – перифрастичне конструкције са суперлативним значењем – *врућа тема на нивоу целог Балкана*, у примеру 4 – те кроз употребу лексема помоћу којих се дефинише реалност – *афера*, у примеру 4, и *историја,* у примеру 5; од нејезичких средстава доступни су хаштагови општег типа – #Ниш, #аеродром).

4) "Nišlije su štetne za državu." #Aerodrom #Niš, наслов: Debata JV: Za aerodrom prihvatljive, za opoziciju centralističke izjave Vučića.

5) #nedamoaerodrom #Niš #ProtestNiš видео са сајта Јужних вести, наслов Nezadovoljne Nišlije ispred Gradske kuće dočekuju funkcionere, a među njima i predsednika Opštine Pantelej Bratimira Vasiljevića.

6) Gradonačelnik Niša nije ni želeo da govori o referendumu! #Aerodrom #Niš наслов: Ministarka: Nema referenduma o aerdromu, imaćete izbore.

7) Afera #Aerodrom #Niš postaje vruća tema na nivou celog Balkana. Aljazeera balkans, наслов: Tajni ugovor o koncesiji beogradskog otkrit će sudbinu niškog aerodroma.

8) Malo istorije #Niš, наслов: Srpske bune kreću iz Niša – kratka istorija sedam važnijih niških zavera i protesta.

Главна дискурсна стратегија која се на основу оваквог оквира и наведених топоса реализује јесте давање општих информација како би се изградио кредибилитет објава наслова, а порушио кредибилитет политичара одговорних за предају аеродрома. Евидентно је да нејезичка средства имају главну улогу у грађењу ове

6 Објаве наслове преносимо у изворном облику.

стратегије јер постоје примери, какав је пример 2, у којима језичка средства изостају, а дискурсна стратегија је реализована. Напомињемо и да је хаштаг доминантно нејезичко средство, те да нема примера у којима се овакво средство није појавило. Хаштаг се употребљава било самостално било у комбинацији са видео-снимком (пример 2), те са знацима навода (пример 1). Сматрамо, стога, да би изостанком нејезичких средстава (нпр. знаци навода и хаштагови у примеру 1), изостала и главна стратегија, па самим тим не би био остварен ни кредибилитет објава наслова.

3.1.2. Примери без хаштага

У примерима без хаштага главни оквир је *одговорност*. Основна функција објава наслова без хаштага јесте информативна, али се препознаје и допунска функција – прецизирање информација. Идентификовани су следећи топоси:

1) *број* (овај топос се на лексичком плану препознаје кроз употребу лексеме којом се прецизира време, пример 6, а на морфосинтаксичком плану на основу конструкције са квантитативним значењем – *више од половине,* пример 7; од нејезичких средстава јавља се линк у примеру 6, те знаци навода у примеру 7),
2) *ауторитет* (наведени топос идентификује се на лексичком плану употребом лексеме *држава,* пример 8, *записник* и *Скупштина*, пример 13, те конкретних лична имена и презимена, пример 11, или само презимена, пример 13, а на морфосинтаксичком плану употребом синтагми са значењем ауторитета какве су *буџетска инспекција*, *Извештај буџетске инспекције*, *Захтев за приступ информацијама од јавног значаја*, пример 13; од нејезичких средстава употребљава се линк у примерима 8, 11 и 13 и документ у примеру 13),
3) *реалност* (на лексичком плану наведени топос препознат је кроз употребу лексема којима се прецизира реално стање, нпр. *новац,* пример 10; употребљен је линк као нејезичко средство у примеру 10).

(1) Danas u 17h. линк: https://bit.ly/2tyE3gH наслов: Dan uživo: Aerodrom I protesti u Nišu
(2) „više od polovine" putnika niškog aerodroma „oduzeto od rasta beogradskog aerodroma". Наслов: Grad na poklon – Rastislav Dinić, линк: pescanik.net
(3) Dosadašnji dokumenti u vezi sa aerodromom ne pominju učešće države u njegovom finansiranju. Наслов Ako vi klečite, mi ne moramo – Mladen Jovanović, линк Peščanik.net
(4) Saradnik Transparentnost Srbija Zlatko Minić Preuzimanje niškog aerodroma povezano sa koncesijom za Aerodrom "Nikola Tesla". Наслов: Niški aerodrom više za objavljivanje koncesije линк https://bit.ly/2GZ9msW
(5) Čiji novac? Линк: https://bit.ly/2tAh4Sk, наслов: Predstavnici vlasti i pojava "svojatanja" novca svih građana
(6) Zorana Mihajlović i Darko Bulatović, dvoje ljudi čija se obećanja čuju samo u medijima, ali nikada nisu bila realizovana. Линк: https://bit.ly/2IyRuYe наслов: Ulaganja države u niški aerodrom postoje samo u izjavama
(7) "Bojim se da prošetam do sale niškog parlamenta. Pojedinci iz vladajuće većine možda

još drže podignute ruke. Za svaki slučaj." - Aleksandar Stankov za Južne vesti. Линк: https://bit.ly/2GZfJfL наслов: Silovanje parlamentarizma kao mašna na aerodromskom poklonu

(8) Prva izjava direktora nakon izglasavanja Skupštine da se aerodrom preda državi, za Insajder. U međuvremenu, zapisnik budžetske inspekcije, na osnovu koga je veće grada Niša donelo predlog o smeni Đurđanovića, još nije stiglo na aerodrom. Da li taj zapisnik uopšte postoji? Inicijativa je nedavno podnela Zahtev za pristup informacijama od javnog značaja, kako bi dobila na uvid Izveštaj budžetske inspekcije, jer ga na sajtu grada Niša gde bi morao biti objavljen, nema. (https://goo.gl/kR3n3Q) линк: https://bit.ly/2GG9xdl наслов: Direktor niškog Aerodroma za Insajder: Ne mogu da se izjasnim o smeni bez zapisnika budžetske inspekcije.

За разлику од примера са хаштагом (1–5), главна дискурсна стратегија у коментарисаним објавама без хаштага почива на прецизирању информација, и то, пре свега, употребом нејезичких средстава каква су знаци навода, документи, те линкови. Доминантно нејезичко средство је линк јер се јавља у свим коментарисаним примерима. Употребом оваквих елемената остварује се кредибилитет који почива на поверењу у информације које преносе творци објава наслова, а руши се кредибилитет оних које сматрају одговорнима за предају аеродрома. Ако бисмо изоставили линк, или неко друго нејезичко средство (нпр. цитат у примеру 12, те упућивање на конкретни документ у примеру 13), из бар једног од примера, кредибилитет објава наслова не би био потврђен.

3.2. Функција објава наслова: информисање са циљем укључивања читаоца

У објавама насловима које коментаришемо у овом делу, као и у претходним, главни оквир је *одговорност*. Ове објаве наслови поред чисто информативне функције имају и функцију укључивања читалаца. Препознају се следећи топоси:

1. *реалност* (овај топос препознаје се захваљујући употреби морфосинтаксичких средстава – конструкција којима се дефинише реално стање: *гласали за,* у примеру 14, *браво за,* у примерима 16 и 18; синтагми: *грађани понижени,* у примеру 14, *урбана горила,* у примеру 16, *смена градоначелника,* у примеру 17, *нишки герилци,* у примеру 18; експлицитних и имплицитних питања у примеру 20 – те захваљујући употреби лексема којима се дефинише реално стање: *одборници,* у примеру 14, *прозивка,* у примеру 15, *угрозити,* у примеру 20; од нејезичких средстава употребљени су емотикони, у примеру 16, знаци навода, у примеру 18, хаштаг, у примеру 20, и велика слова, у примерима 14, 15 и 17).
2. *ауторитет* (топос се остварује употребом морфосинтаксичких средстава –синтагми у чијој је основи значење ауторитета: *одлука о преносу оснивачких права аеродрома Ниш*, у примеру 15, *представник власти*, *некадашњи председник аеродрома,* у примеру 19 – те лексичких: употребом конкретних имена у примерима 17 и 19; од нејезичких средстава доступан је линк у примеру 19).

(9) Građani Niša poniženi pred ovim ljudima. Ovo su odbornici koji su glasali ZA. Наслов: Većina niških odbornika odlučila da aerodrom pokloni državi

(10) Usvojena odluka o prenosu osnivačkih prava aerodroma Niš. Sa 43 glasova za. Opozicija tražila ponavljanje glasanja PROZIVKOM Predlog odbijen. Na glasanju prisustvovalo 53 odbornika. Наслов: INICIJATIVA "NE DAMO NIŠKI AERODROM": NELEGITIMNU SEDNICU SKUPŠTINE "OBORIĆEMO" NA SUDU

(11) Bravo za Urbanu gerilu! ✊' ✊' ✊ Наслов: Uz aerodrom na poklon i Tvrđava i Nišava

(12) Oko aerodroma je jasan stav cele opozicije. Zahteva se SMENA gradonačelnika Darka Bulatovića i Gradskog veća. Nova stranka Demokratska Stranka Nis ДСС Ниш (DSS Niš). Наслов: I narodni poslanici opozicije traže objašnjenje o poklanjanju aerodroma

(13) Bravo za niške gerilce! Pročitajte proglas niških "gerilaca" u 6. tačaka. Dali su izvanredne predloge. U kom delu grada živite, i da li bi se složili sa izmenama? наслов: Niški "gerilci": Tvrđava da se prekrsti u Kalemegdan, Nišava u Savu.

(14) Kreće za sat vremena! Gosti: nekadašnji predstavnik vlasti i predsednik UO Aerodroma Nebojša Rančić i predstavnik Nacionalna koalicija za decentralizaciju Mladen Jovanović Pratite live na Južne vesti наслов: Debata "Južnih vesti" o poklanjanju niškog aerodroma

(15) Poslovanje Air Serbia u/iz #Niš? Koliko letova ste imali iz Beograda i da li će to ugroziti poslovanje low-cost kompanija? #aerodrom наслов: Er Srbija poleće sa "Konstantina" i to za BG?

„Укључивање" је главна дискурсна стратегија и реализује се, пре свега, помоћу нејезичких средстава, која су доступна у сваком од коментарисаних примера. Кредибилитет објава наслова остварује се управо „укључивањем" примаоца (тј. читаоца) информација у догађај. Овакво укључивање врши се како би читаоци имали утисак да су на истој страни као и они који стварају објаве наслове. Уколико би се неко од средстава изоставило (нпр. велика слова у примерима 14, 15, 17, којима се читаоци позивају на акцију), не би била изграђена дискурсна стратегија, па би самим тим изостао и кредибилитет објава наслова, а кредибилитет оних које сматрају одговорнима за предају аеродрома не би био негиран.

3.3. Функција објава наслова: информисање са циљем скретања пажње

У наредним примерима оквир је *одговорност*. Ове објаве наслови поред информативне функције имају и функцију скретања пажње. Препознају се следећи топоси:

1. *ауторитет* (топос подупиру на морфосинтаксичком плану синтагме са значењем ауторитета – *градоначелник Ниша*, *Министарство одбране*, *Војска Србије,* у примеру 21, *Република Србија*, *државни орган* и *члан 2,* у примеру 27, *Министарка Зорана Михајловић,* у примеру 28, *министар Ружић,* у примеру 33, *седница Скупштине града Ниша,* у примеру 36 – и лексеме којима се именују главни актери, у примеру 24; од нејезичких средстава употребљени су хаштаг, линк, те знаци навода),
2. *реалност* (топос се остварује захваљујући употреби морфосинтаксичких средстава – синтагми са значењем реалног стања: *спорни уговор,* у примеру 22; те контраста *држава : Нишлије,* у примеру 24, *Ниш је на пола пута* и

Ниш је између два Вансија, у примеру 26, *ви : ми,* у примеру 27; од нејезичких средстава употребљени су линк, хаштаг и знаци навода),

3. *важност* (овај топос је изграђен помоћу морфосинтаксичког средства какво је синтагма са значењем важности – *радни дан,* у примеру 32 – те помоћу лексема са значењем хитности, важности и потврде: лексема *ускоро,* у примеру 25, тачно време одржавања седнице и протеста као позив на покрет, у примеру 36, лексема *обавезно,* у примеру 37; од нејезичких средстава јављају се хаштаг и линк),
4. *заједница* (топос се препознаје на основу средстава на морфосинтаксичком плану – имплицитни контраст *ви : ми,* у примеру 23; синтагма са значењем заједништва *политичка партија и група,* у примеру 27, *Ниш град пристојних људи,* у примеру 30; експлицитна или имплицитна употреба 1. лица множине у примерима 23, 24, 27, 28 и 29 – те помоћу лексичких средстава: употребом лексема са значењем заједнице: *град*, у примерима 22 и 31, *Нишлије,* у примеру 24, *грађани,* у примерима 27 и 33, *компаније,* у примеру 33; од нејезичких средстава употребљени су линк, хаштаг и емотикон),
5. *нерегуларност* (овај топос се препознаје на основу употребе морфосинтаксичких средстава – експлицитна негација *није обавестио грађане, није тражио измену уговорне обавезе,* у примеру 21; имплицитно издвајање *јасно дефинисане непокрективности а међу њима није аеродром,* у примеру 22; контраст *јавни и приватни интерес,* у примеру 29; декомпонована конструкција *донети одлуку*, у примеру 33; негација *Ниш није београдска колонија,* у примеру 33 – те кроз употребу лексема којима се постиже значење изостанка регуларности: лексема *главни,* у примеру 33, конкретни бројеви, у примеру 35 (8 : 9 одборника); од нејезичких средстава дати су линк, хаштаг и емотикон).

21. #Gradonačelnik Niša kaže da grad #Niš nije poklonio državi Srbiji Aerodrom "Konstantin Veliki", već samo ispunio obavezu prema Министарство одбране и Војска Србије. **Podsećamo** vas da je do ispunjenja ugovorne obaveze ostalo još GODINU DANA kao i da #Bulatović NIJE tražio izmenu ugovorne obaveze niti obavestio građane o tome. #OSTAVKA #ProtestNiš линк: https://bit.ly/2EroSMH, наслов: Gradonačelnik Niša: Nismo poklonili aerodrom državi
22. Nacionalna koalicija za decentralizaciju došla je do spornog ugovora o kome priča gradonačelnik #Bulatović. Dug koji Grad ima prema republici, a koji gradonačelnik pominje u javnosti kao opravdanje za poklanjanje aerodoroma uključuje prenos zemljista kasarne "Bubanjski heroji". Članovima Ugovora jasno su definisane nepokretnosti koje će grad Niš dati a među njima NIJE #aerodrom #Niš. #OSTAVKA #nedamoaerodrom наслов: DUG OD 1,5 MILIJARDE NIJE U VEZI SA AERODROMOM!, линк: https://bit.ly/2pXTnCk Bez referenduma, bez pitanja građana šta o tome misle, jer je tako odlučio vrh stranke.
23. Ako vi klečite, mi ne moramo! #centralizacija линк: https://bit.ly/2Ecfw5U наслов**:** SNS: Podrška Vladi Srbije (VIDEO)
24. „Ne objasnivši zašto, Mihajlovićeva kaže da Država može da opremi aerodrom, ali samo ako ga Nišlije predaju na upravljanje." Predaja?! No, no, no, no! линк: https://bit.ly/2U4siKD наслов: „Niš nema dovoljno para - ako ostane gradski, aerodrom neće da se razvije"
25. Protestna žurka na amfiju. Vidimo se uskoro! #nedamoaerodrom #Niš #Protest линк: https://bit.ly/2TdQBse наслов: Večeras protestna žurka u Nišu za odbranu aerodrome
26. Niš je na pola puta između Beograda i Prištine i faktički između dva Vansija. #nedamoaerodrom #Niš линк: https://bit.ly/2E7neyp наслов: Niški aerodrom u unakrsnoj francuskoj vatri
27. Gospodo #odbornici, vi ste tu zbog nas! Da citiramo #Ustav Republike Srbije: Član 2. - Nosioci suverenosti - Nijedan državni organ, politička organizacija, grupa ili pojedinac ne može prisvojiti suverenost od građana, niti uspostaviti vlast mimo slobodno izražene volje građana. #nedamoaerodrom #Niš линк: https://bit.ly/2BPvN0d наслов: Odbornica u Nišu zbog pritiska oko aerodroma napustila vlast

28. "Ministarka Zorana Mihajlović je kroz „demantovanje" ograničenja potvrdila i da će država trpeti posledice ukoliko niški i drugi aerodromi pređu ponaosob milion putnika godišnje." via Danas #nedamoaerodrom #Niš линк: https://bit.ly/2EhGZDB наслов: Ne damo niški aerodrom" piše EU o narušavanju konkurencije
29. "Dašić: Paralela "niški aerodrom - Beograd na vodi", šta je javni, a šta privatni interes?" Nikad više povezanih tekstova u Južne vesti :) Ko zna, možda do kraja razmotamo i klupko beogradske koncesije. #nedamoaerodrom Nacionalna koalicija za decentralizaciju наслов: https://bit.ly/2GZSSkw наслов: Arapima država daje zemljište, Nišlijama ne
30. Ovo je #Niš - grad pristojnih ljudi. #nedamoaerodrom линк: https://bit.ly/2GY8gxM наслов: Nišlije uvređene Vučićevom izjavom o "najtupavijem protestu"
31. Bilo kakvo povećanje taksi ili promena ugovora, navodi Šćurić, značiće "penale" i štetu za Grad." - Alen Šćurić, analitičar Tango Six portala za Južne vesti. #nedamoaerodrom #Niš линк: https://bit.ly/2VfBP1K наслов: Poznati avio-analitičar: Niški aerodrom može sam da se razvija [video]
32. Sednica Skupštine grada Niša je zakazana za 10. april 2018. godine za 9 časova. Radni dan - utorak. #ProtestNiš #Niš #NeDamoAerodrom линк: https://bit.ly/2tBMU14, наслов: Odbornici sledeće nedelje odlučuju o sudbini niškog aerodroma
33. Dobro jutro Nišlije, Ministar Ružić ima poruku za sve nas. Kaže, zna se ko je glavni i ko donosi odluke. Ali i Nišlije imaju poruku za njega: Niš nije beogradska kolonija! Mi smo doneli odluku da #nedamoaerodrom Vidimo se sutra na protestu! Линк https://bit.ly/2NmJJn4 наслов: MINISTAR RUŽIĆ: PRINUDNA UPRAVA U NIŠU ĆE ZAVISITI OD POLITIČKE VOLJE VLADE
34. "Građani će tek da se suočavaju sa pitanjem za koje kompanije i u čijem interesu se naši resursi prvo centralizuju, a potom prodaju", rekao je nakon odluke skupštine Mladen Jovanović iz Incijative. #nedamoaerodrom линк: https://bit.ly/2ViBX0u наслов: Aerodrom „Konstantin Veliki" u rukama centralne vlasti; Inicijativa „Ne damo niški aerodrom" najavljuje sledeće korake
35. Prilikom ponovljenog glasanja, na snimku Južne vesti se jasno vidi da je 9 odbornika glasalo protiv, a predsednik Skupštine proglašava da je protiv glasalo 8 #nedamoaerodrom линк: https://bit.ly/2U5xAp9 наслов: Inicijativa: Aerodrom poklonjen neregularno, pokrećemo postupke pred sudom
36. Sednica Skupštine grada Niša, na kojoj treba da se raspravlja o predaji aerodroma „Konstantin Veliki" državi, zakazana je za sutra u 8 časova. #PROTEST je u 9:00h #nedamoaerodrom линк: https://bit.ly/2SYhKQE наслов: Konačno zakazana sednica niške Skupštine
37. Obavezno čitanje za danas! #Niš Линк: https://bit.ly/2BQVQEk наслов: Konstantin, ne tako veliki.

Главна дискурсна стратегија јесте скретање пажње. Ова стратегија реализује се комбинацијом хаштага са великим словима и линком (21, 22), хаштага са видео-снимком и линком (23, 35), хаштага, линка, емотикона и цитата (29), као и комбинацијом језичких и нејезичких средстава: хаштага, линка, видео-снимка и броја, у примеру 35, те хаштага, линка и броја, у примерима 32 и 36. Поред скретања пажње, као допунска стратегија препознаје се и контрастирање у примерима 23, 24, 27, 28 и 29. Потоња стратегија настала је комбинацијом језичких са нејезичким средствима: комбинацијом контраста *ви : ми,* хаштага *централизација* и линка, у примеру 23; контраста *потврдила : демантовање, нишки и други аеродроми : држава,* хаштагова *не дамо аеродром, Ниш,* линка и цитата, у примеру 28; контраста *државна власт : својина грађана*, хаштагова *одборници* и *Устав* и линка, у примеру 27.

Уколико се препозната језичка средства (употреба 1. лица множине, контрастирање, те конкретне лексеме као што су *ми, ви, држава, Нишлије*) и нејезичка средства (нпр. хаштаг, линк, знаци навода) не би употребила, скретање пажње, те контрастирање, као дискурсне стратегије, изостале би. Изостанак ових дискурсних стратегија онемогућио би стварање кредибилитета објава наслова и рушење кредибилитета одговорних за предају аеродрома.

3. Закључак

У овоме раду проучавали смо (не)језичка средства и дискурсне стратегије помоћу којих се гради кредибилитет у грађанском новинарству на примеру објава наслова ексцерпираних из Фејсбук групе *Не дамо нишки аеродром*. Објаве наслови настале су као реакција на наслове из локалних и државних медија, а у вези су са економском и политичком темом именованом као предаја нишког аеродрома. Оно што повезује све објаве наслове јесте исти оквир – *одговорност*. Наша почетна предикција била је да су дискурсне стратегије којима се остварује кредибилитет у директној вези са употребљеним (не)језичким средствима, што је и потврђено. Детаљном анализом утврђено је да тип дискурсне стратегије зависи од функције коју објаве наслови имају, те од типа топоса на којима почивају, и од (не)језичких средстава која су у њиховој основи, и то на следећи начин:

1) Главна дискурсна стратегија у објавама насловима које имају чисто информативну функцију и које садрже хаштаг јесте давање општих информација, што за циљ има грађење кредибилитета објава наслова, а рушење кредибилитета оних које сматрају одговорнима за предају аеродрома. Препознати топоси су *ауторитет*, *власт*, *хитност* и *реалност*. Доминантна морфосинтаксичка средства су негација, перифрастичне конструкције са суперлативним значењем, док се на лексичком плану идентификује употреба лексема са негативним значењем. Од нејезичких средстава јавља се хаштаг, знаци навода, те видео-снимак. Употребом нејезичких средстава остварује се кредибилитет објава наслова, а руши кредибилитет водећих политичара и оних које сматрају одговорнима за предају аеродрома.
2) Главна дискурсна стратегија у објавама насловима које имају, поред информативне функције, и допунску функцију – функцију прецизирања информација – и које не садрже хаштаг јесте прецизирање информација. Топоси су *број*, *ауторитет* и *реалност*. Од језичких средстава јављају се конструкције са квантитативним значењем, те лексеме којима се прецизира време или реално стање. Забележена нејезичка средства су линк, документ и знаци навода. Нејезичка средства имају главну улогу у грађењу кредибилитета објава наслова и у рушењу кредибилитета оних које сматрају одговорнима за предају аеродрома, а језичка их подупиру.
3) Главна дискурсна стратегија у објавама насловима које поред информативне функције имају за циљ и укључивање читалаца у процес о коме се извештава јесте укључивање. Доминатни топоси су *реалност* и *ауторитет*. Од језичких средстава јављају се конструкције, синтагме и лексеме којима се дефинише реално стање, те оне којима се исказује ауторитет. Као главна нејезичка средства бележе се линк, хаштаг, велика слова, знаци навода, те емотикони. Кредибилитет објава наслова остварује се помоћу нејезичких средстава, док је употреба наведених језичких средстава само допунска.
4) Главна дискурсна стратегија у објавама насловима које поред информативне функције имају и функцију скретања пажње јесте скретање пажње, док је подупире контрастирање. Топоси су: *ауторитет, реалност, важност,*

заједница, нерегуларност. Идентификована су следећа језичка средства: експлицитна и имплицитна употреба 1. лица множине, контраст, декомпонована конструкција, негација, имплицитно издвајање, синтагме са значењем реалног стања и потврде ауторитета, те лексеме са значењем заједнице, хитности, важности и потврде. Од нејезичких средстава употребљавају се хаштаг, линк, емотикон, велика слова, знаци навода, видео-снимак. Кредибилитет се остварује не само употребом нејезичких средстава него и комбинацијама језичких и нејезичких средстава.

Истраживање које смо спровели указује да се кредибилитет у објавама насловима примарно реализује употребом нејезичких средстава каква су хаштаг, линк, документ, видео-снимак, те емотикон, али и комбинацијама језичких са нејезичким средствима, уколико је настао захваљујући дискурсној стратегији каква је скретање пажње. На лингвостилистичком плану, наше истраживање пружа увид у начин развијања дискурсних стратегија у грађанском новинарству, те даје значајне информације о вези између употребљених дискурсних стратегија, језичке структуре објава наслова, њихових функција и кредибилитета. На социолингвистичком плану, истраживање доприноси препознавању стратегија којима се новинари грађани користе при извештавању о економском и политички важном питању какво је питање предаје нишког аеродрома.

Цитирана литература

АМЕР (2017): Amer, Mohammedwesam. „Critical discourse analysis of war reporting in the international press: the case of the Gaza war of 2008–2009". *Palgrave Communications* 3(1): стр. 1–11.

БОГДАНОВИЋ (2013): Богдановић, Јелена. „Građansko novinarstvo u Srbiji". *Communication Management : časopis za upravljanje komuniciranjem : = communication management quarterly* 28: стр. 69–88.

БОВМАН И ВИЛИС (2003): Bowman, Shayne and Chris Willis. „We Media | How audiences are shaping the future of news and information". <http://www.hypergene.net/wemedia/download/we_media.pdf> 14. 2. 2019.

БУСИ (2003): Bucy, Erik. „Media credibility reconsidered: Synergy effects between on-air and online news". *Journalism & mass communication quarterly* 80(2): стр. 247–264.

ВАН ДИЈК (2011): Van Dijk, Teun. „Discourse and Ideology". In: Van Dijk, Teun (ed.) *Discourse studies. A multidisplinary introduction*. Second Edition. London: Sage, 2011, 379–407.

ВЕСЕЛСКИ (2017): Veszelszki, Ágnes. „Linguistic and Non-Linguistic Elem ents in Detecting (Hungarian) Fake News". *ACTA UNIV. SAPIENTIAE, COMMUNICATIO* 4: стр. 7–35

ЗАПАВИГНА (2011): Zappavigna, Michele. „Ambient affiliation: A linguistic perspective on twitter". *New Media Society* 13: стр. 788–806.

ЈЕВТИЋ (2016): Јевтић, Милица. *Грађанско и професионално новинарство у медијима у Републици Србији*. Докторска дисертација, Београд: Факултет политичких наука, 2016.

КВОН, КЛАРК И ВОДАК (2014): Kwon, Winston, Ian Clarke, and Ruth Wodak. „Micro-level discursive strategies for constructing shared views around strategic issues in team meetings". *Journal of management studies* 51(2): стр. 265–290.

МИТИЋ (2019): Mitić, Ivana. „Credibility in the Local and State Media: A Comparative Analysis

of Headlines in the Serbian Press". In: Schmied, Josef and Jessica Dheskali (eds.) *Credibility, Honesty, Ethics, and Politeness in Academic and Journalistic Writing*. Chemnitz: Cuvillier Verlag, in print.

РЕЈЗИГЛ И ВОДАК (2001): Reisigl, Martin and Ruth Wodak. *Discourse and discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism.* London: Routledge, 2001.

СЕМЕТКО И ВАЛКЕНБУРГ (2006): Semetko, Holli and Patti Valkenburg. „Framing European politics: a content analysis of press and television news". *Journal of Communication* 50(2): стр. 93–109.

ЏОНСОН И ВЏЕДЕНБЕК (2009): Johnson, Kirsten and Susan Wiedenbeck. „Enhancing Perceived Credibility of Citizen Journalism Web Sites." *Journalism & Mass Communication Quarterly* 86(2): стр. 332–348.

Ivana Z. Mitić

ANALYSIS OF ONLINE POSTS OF TITLES IN CITIZEN JOURNALISM ON THE EXAMPLE OF FACEBOOK GROUP *WE WILL NOT GIVE THE NIS'S AIRPORT*

In this paper, we are exploring the strategies for achieving credibility in posts of titles exempted from social network *Facebook*. Our goal is to investigate the connection between discourse strategies, the use of (non)lingual elements and credibility in citizen journalism in the case of reporting on the handover of the Nis's airport. Online posts of titles, related to the politically and socially current topic of the handover of the Nis's airport, are created by citizens and they follow the titles from the local and state media. (Non)lingual resources that are the base of online posts of titles are examined in order to explain the connection between credibility and used discourse strategies. In this way, we check our prediction that the lexical structure of online posts of titles is directly related to the discourse strategies that build credibility. Our research has a contribution on several plans: 1) on a linguistic plan, it provides insight how to develop discourse strategies that can achieve credibility, and it recognizes the link between discourse strategies and the lexical structure of the publication titles, 2) on a sociolinguistic level, the opinions and strategies that journalists citizens use in reporting on social and politically important question of the handover of the Nis's airport are being highlighted.

Keywords: Serbian language, citizen journalism, discourse strategies, credibility, (non)lingual elements

Оригинални научни рад
УДК 811.111'373.611
811.163.41'373.611
Примљен: 22. марта 2022.
Прихваћен: 5. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.21

Ђорђе В. Шуњеварић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

ТВОРБЕНЕ И СЕМАНТИЧКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ИМЕНИЦА НА *-АЧ* И *-ER* ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ОСОБА У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Предмет рада је контрастивна анализа именица са суфиксом *-ач* у српском језику и именица са суфиксом *-er* у енглеском чије се значење односи на особу која врши радњу или се бави неким занимањем. Грађа је ексцерпирана из *Обратног речника српскога језика* М. Николића и онлајн речника *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. У анализи се ексцерпираним именицама приступа са творбеног и семантичког аспекта. Циљ је да се утврде сличности и разлике у структури именица за означавање особа у српском и енглеском језику сагледавањем начина грађења, врсте основе речи и броја слогова основе. Такође, одређују се и морфолошки фактори који утичу на значење именица са агентивним суфиксом. Полази се од хипотеза да је српски суфикс *-ач* у највећем броју случајева еквивалентан енглеском *-er* и да они долазе доминантно на глаголске творбене основе. Анализа показује да 44% именица са суфиксом *-ач* из грађе има свој еквивалент на *-er* у енглеском. Посебно се издвајају примери који у енглеском немају суфикс *-er*, а одговарају српским именицама на *-ач*, али и обратно. Више је примера на *-er* који у српском имају неки други суфикс (47%), док 22% примера из српског дела грађе одговара енглеским именицама које не садрже *-er*. Семантика ексцерпираних примера у српском језику одређује искључиво особе које врше радњу означену мотивним глаголом или имају неко занимање. У енглеском језику 48% примера из грађе има и додатна значења попут биљке, превозног средства, неког предмета или уређаја и сл.

Кључне речи: суфикс *-ач*, суфикс *-er*, nomina agentis, nomina professionis, српски језик, енглески језик

1. Увод

Лица се у језику могу означити на различите начине, а значењу доприносе и суфикс који именица садржи.[2] Суфиксација представља доминантан творбени поступак како у српском и енглеском тако и у другим језицима (BAUER 1988: 19). Неки од најпродуктивнијих агентивних суфикса у творби именица у српском језику су *-(а)ц*, *-л(а)ц*, *-ач*, *-тељ*, *-ник*, *-ар* и сл. (PIPER, KLAJN 2014: 222) и најчешће долазе

* dj.sunjevaric-15757@filfak.ni.ac.rs

2 Ајџановић (2008), проучавајући суфиксе за обележавање особа у српском језику, класификује именице које реферишу на људе у 8 семантичких група. Међу њима се први пут у домаћој литератури именице nomina professionis посматрају као посебна семантичка група.

на основе глаголског порекла. У енглеском језику се nomina agentis од глагола гради помоћу суфикса *-ant*, *-er*, *-or* и сл. (PLAG 2003).

Предмет рада представља контрастивна анализа именица за означавање особа у српском и енглеском језику, и то именица са суфиксом *-ач* у српском и именица са суфиксом *-er* у енглеском језику. Будући да су оба суфикса веома продуктивна у творби именица са значењем особе која се бави нечим тренутно или професионално и у оба језика семантички примарно припадају категорији nomina agentis, узети су за поређење како би се уочило могуће (не)постојање разлике међу њима и испитало у којој мери српски примери на *-ач* одговарају енглеским на *-er* и обратно. Хипотезе су да суфикси *-ач* и *-er* представљају еквиваленте у српском и енглеском језику и да они доминантно долазе на глаголске творбене основе.

У раду се примењује контрастивни метод. Грађу чине примери из речника (ORSJ; RSJ; OALD), међу којима је 215 именица на *-ач* које означавају особе у српском језику, као и 215 именица на *-er* које упућују на особе у енглеском. Циљ истраживања је да се утврде сличности и разлике у творби и значењу именица на *-ач* и *-er*, и то када реферишу на човека. У структури ексцерпираних лексема сагледава се тип основе на коју долази суфикс и број слогова у њој. Подаци испитивања дужине основе, врсте промене (конјугационог типа), вида и рода мотивних глагола представљају се квантитативно. Компоненцијалном анализом разложена су значења ексцерпираних именица, те се уочавају семантичке везе међу примерима у оба језика.

Структура рада је следећа: у другом поглављу дајемо теоријске основе у подручју истраживања, а затим у трећем анализирамо ексцерпиране именице, најпре на примерима који представљају преводне еквиваленте, а потом се сагледавају и именице које немају еквивалент на *-er*, односно *-ач*. Четврто поглавље доноси закључне напомене и резултате истраживања.

2. Досадашња истраживања

У граматикама се даје преглед творбених морфема и типова грађења именица за означавање особа. Стевановић (1986: 452) напомиње да суфикси у српском језику немају своје значење, али да „најчешће уносе посебно одређено значење у нову реч". Посебну групу речи чине називи вршилаца радње и ималаца занимања. На то се ослањају и други аутори, а једино Пипер и Клајн (2014: 222) у прегледу суфикса за људска бића одвајају суфиксе за занимања: *-ар*, *-ник*, *-аш*, *-џија*, *-ист(а)* и *-ич*. У *Gramatici srpskog jezika za strance* осим именица са значењем вршилаца радње наводе се и оне које именују проузроковаче или извршиоце радње (MRAZOVIĆ, VUKADINOVIĆ 2009). Вујић (2006) посвећује читаво поглавље деривационим процесима у енглеском језику, као и класификацији афикаса. Ова ауторка указује и на полисемичност суфиксалних морфема, те наглашава да се семантичке промене уочавају и на мањим јединицама од лексеме (VUJIĆ 2006: 108).

М. Ајџановић (2008) посебно се бавио питањем именица које означавају особе у српском језику. Анализом примера из штампе и медија, аутор показује да суфикс са функционалним оптерећењем не мора нужно бити високопродуктиван. Један од примера је и суфикс *-ач*, који се, иако је продуктиван, јавља у само две семантичко-деривационе категорије (nomina agentis и nomina professionis).

Суфикс *-ач* се у српском језику издваја као један од најплоднијих именичких суфикса, који долази на основе глагола. Поједини примери имају могућност алтернативног тумачења вида мотивног глагола (нпр. *извештач* од *извештавати* и *известити*), мада се радије узима основа несвршеног глагола без форманта *-ав*/*-ив* (KLAJN 2003: 62). Према Белићевим речима (1936: 197), „само наставак *-ач* има неограничену способност претварања глаголске основе у именицу са неизмењеним глаголским значењем". Значење суфиксалних твореница на *-ач* односи се на особе које нешто раде (*свирач*), али се овај суфикс често јавља и код именица које означавају неки предмет (*затварач*). Преклапање категорија nomina agentis и nomina instrumenti није реткост (*бацач*, *носач*), те се прецизно значење тих именица утврђује у контексту. Овакви примери нису ушли у грађу овог рада јер не упућују искључиво на особу (нису једнозначни). Клајн (2003) издваја и суфикс *-ивач* као сложену варијанту суфикса *-ач* насталу у процесу перинтеграције (од глагола на *-ивати*). Ни примери са сложеним суфиком *-ивач* (*нарушивач*) не налазе се међу ексцерпираним примерима, будући да је при ексцерпирању грађе полазни био творбени критеријум.

Енглески суфикс *-er* по карактеристикама одговара српском суфиксу *-ач*. У енглеском језику преовладава став да се овим суфиксом граде „nomina agentis od svih ili skoro svih glagola" (PERVAZ 1969: 474), а може се додавати различитим типовима основа (в. BAUER, LIEBER i dr. 2013: 217). Најчешће се налази у саставу девербативних именица са значењем особа које врше радњу означену глаголом у основи (ŠMID 2011). Међутим, Плаг (2003: 89) истиче да је то само део хетерогеног значења које овај суфикс носи, а да у одређењу семантике треба поћи од мотивне речи и значењског односа основе и суфикса. Поред назива вршилаца радње (*writer*), са суфиксом *-er* јављају се и називи предмета (*blender*) и других појмова (*dinner*). О суфиксу *-or* Плаг (2003: 89) говори као о ортографској варијанти суфикса *-er* која долази на основе из латинског језика (*conductor*), али су у грађу овог рада ушле искључиво именице са суфиксом *-er*. Циљ је контрастирање продуктивних суфикса *-ач* и *-er* без њихових варијаната.

О изузетној продуктивности и ширењу суфикса *-er*/*-ер* говори и чињеница да се употребљава и у грађењу именица српског језика како са страним тако и са домаћим творбеним основама. Нове речи са страним суфиксима већином се јављају у оквиру технолошких иновација, али и у српском жаргону (в. BUGARSKI 2003). Живковић (2011: 165) разликује субјективну и објективну оправданост употребе англицизама у српском језику услед недостатка одговарајућих термина, док неоправданост види када „постоји могућност превођења страног језичког садржаја". Анализом примера ауторка показује да у жаргону англицизми представљају *социолингвистички феномен помодног* и морфолошки се прилагођавају српском језику (ŽIVKOVIĆ 2011). Именице на *-ер* које означавају особе у жаргону често се од примера у енглеском „разликују само због транскрипције појединих графема" (JANIĆ 2020: 114), што се илуструје примерима *гејмер*, *лузер*, *стокер* и сл. Бавећи се англицизмима и жаргонизмима у српском језику, наведени проучаваоци показали су присутност суфиксалне морфеме *-ер* у српском деривационом систему и истакли њену добру творбену уклопљеност.

3. Анализа грађе

Грађа обухвата укупно 430 примера. Извор за ексцерпирање именица на *-ач* које означавају особе у српском језику јесте *Обратни речник српскога језика* М. Николића (ORSJ). Ексцерпирано је 215 једнозначних примера, чије је значење потврђено у *Речнику српскога језика* Матице српске (RSJ). Именице на *-er* које означавају особе у енглеском језику потврђене су у речнику *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (OALD), а сви примери одговарају британском енглеском. Након ексцерпирања примера на *-ач*, издвојени су њихови преводни еквиваленти, а потом је грађа употпуњена и другим примерима из енглеског језика тако да именице са суфиксом *-er* чине једнак део грађе (215). Суфиксална морфема у примерима додата је на творбену основу која је најчешће глаголска[3]. Према томе, примери из грађе одговарају јединственом творбеном типу, који се одликује „јединством форманата, јединством категоријалне припадности основинске речи и јединством творбеног значења" (ĆORIĆ 2008: 33). Семантика ових лексема сврстава их у групу именица nomina agentis, али и nomina professionis, с обзиром на то да се осим на вршиоце радње поједини примери из грађе могу односити и на имаоце занимања. На такво значење указују и речничке дефиниције.

Није редак случај да именица на *-ач* има свој еквивалент са суфиксом *-er* у енглеском. Међутим, у енглеском језику јављају се и примери са другим суфиксалним морфемама који одговарају именицама на *-ач* у српском, али и обратно. Полазећи од овог критеријума, разврстаћемо грађу према томе да ли у њој постоје еквиваленти примера из двају језика или се уместо суфикса *-ач* и *-er* користе неки други творбени форманти. Указаћемо и на дужину творбене основе анализираних примера у оба језика. Именице из грађе такође класификујемо и према врсти промене мотивног глагола по угледу на обрасце које даје М. Стевановић (1986), као и према глаголском виду и роду. У оквиру тих група анализираћемо семантичке специфичности ексцерпираних лексема у српском и енглеском језику.

3.1. Именице на *-ач* са енглеским еквивалентима на *-er*

Укупно 95 примера са суфиксом *-ач* из грађе има свој еквивалент на *-er* у енглеском (44,2%). Њима одговара 86 ексцерпираних именица са суфиксом *-er* (40%), пошто се за седам примера из енглеског у српском јавља више еквивалената (нпр. *supplier* одговара примерима *добављач*, *набављач*, *прибављач* и *снабдевач*). Сви су настали од глагола.

Прву групу чине примери мотивисани глаголима који се мењају по другој Стевановићевој врсти: *залагач*, *нарикач*, *пењач*, *плесач*, *помагач*, *рвач*, *хркач*, *шаптач* и др. Наведени примери су у извору одређени речима 'онај који…' уз мотивни глагол у презенту. Само се код три примера јавља и значење човека који се бави тиме као занимањем: *помагач* 'један од два везна, одбрамбена играча у фудбалу', *рвач* и *шаптач*. Лексема *рвач* издваја се у овој групи по томе што је мотивисана повратним глаголом. Именице у енглеском које одговарају примерима из ове групе су

3 Изузетак представља пример *кошарач* 'онај који израђује кошаре и друге предмете од прућа, трске и сл.' са именичком творбеном основом, а у енглеском језику глаголску основу немају примери *astronomer, farmer, trumpeter* и др.

pawnbroker, *mourner*, *climber*, *dancer*, *helper*, *wrestler*, *snorer* и *prompter*. Једино пример *climber* осим на особу која се пење упућује на животињу, па и на биљку пењалицу. Као имена професија користе се *mourner* (уз придев *professional*), *dancer*, *wrestler* и *prompter*. И у српском језику именице *нарикач* и *плесач* могу да означе особу која се професионално бави оним на шта указује глагол у основи, иако се то не истиче у речничкој дефиницији (RSJ).[4] Са друге стране, у енглеском језику именица *helper* нема значење одбрамбеног играча у фудбалу. У примерима из оба језика уочава се доминантна једносложна основа, док се двосложна основа јавља у шест речи (нпр. *предлагач*; *proposer*).

По четвртој Стевановићевој врсти мењају се глаголи чије се основе налазе у примерима *заваривач*, *запиткивач*, *издавач*/*објављивач*, *изнајмљивач*, *истраживач*, *лумпач*, *најављивач*, *ослушкивач*, *предавач*, *приказивач*, *продавач*, *тровач*, *уцењивач*, *штрајкач* и др. Код именица *штрајкач* и *лумпач* суфикс се додаје на редуковану глаголску основу (без форманта *-ова-*), а мотивни глагол је непрелазан. Лексеме *издавач* и *објављивач* су семантички блиске јер означавају особу која нешто представља јавности (књигу, часопис), с тим што *издавач* може упућивати и на установу или организацију, а не само на појединца. Значење особе која се бави неким занимањем/занатом налази се у семантичкој структури лексема *заваривач* и *продавач*. Еквиваленте наведених примера из ове групе у енглеском језику представљају *welder*, *questioner*, *publisher*, *renter*, *researcher*, *tippler*, *announcer*, *listener*, *lecturer*, *reviewer*, *seller*, *poisoner*, *blackmailer* и *striker*. Именица *publisher* у потпуности обухвата значења српских еквивалената. На имаоце занимања упућују примери *welder*, *renter*, *announcer*, *seller* и *striker* 'a player whose main job is to attack and try to score goals'. Именице на *-ач* из ове групе јављају се доминантно са тросложном основом (66,7%), док је међу енглеским еквивалентима најчешћа двосложна основа (70%).

Највећу групу примера са еквивалентима у грађи (43 примера; 45,3%) чине именице чије су мотивне речи глаголи који се мењају по петој Стевановићевој врсти: *веслач*, *гађач*, *гласач*, *забављач*, *играч*/*свирач*, *извештач*, *купач*, *нападач*, *оснивач*, *певач*, *пливач*, *посматрач*, *сањач*, *састављач*, *снабдевач*, *спавач*, *ткач*, *шетач* и др. Основа повратног глагола налази се у именици *купач*. Од уобичајене дефиниције која указује на вршиоце радње означене глаголом у основи одступају *веслач*, *гађач* 'онај који добро гађа', *играч*/*свирач*, *нападач* (спорт.), *певач* и *посматрач* 'онај који по службеној дужности или задатку посматра, пази на нешто, контролише нешто'. Семантика наведених лексема исказује да особа не врши радњу мотивног глагола само у тренутку када се означи тим називом, већ је у томе посебно добра, издваја се од осталих појединаца или се тиме професионално бави. У енглеском језику постоје еквиваленти примера из ове групе са суфиксом *-er*: *rower*, *shooter*, *voter*, *entertainer*, *player*, *reporter*, *bather*, *attacker*, *founder*, *singer*, *swimmer*, *viewer*, *dreamer*, *compiler*, *supplier*, *sleeper*, *weaver*, *walker* и др. Именице са значењем особе која се бави неким занимањем су *entertainer*, *attacker*, *singer* и *weaver*. Значење примера *attacker* у потпуности се поклапа са значењем српског еквивалента *нападач* и односи се на спортисту. Међу издвојеним примерима налазе се и полисемичне лексеме. Таква је

4 Са том додатном семом у семантичкој структури ('која оплакује покојника обичајним нарицањем') јавља се лексема нарикача. Тиме се имплицира да се жене доминантно баве овим послом као занимањем, па се ова лексема чешће јавља од именице мушког рода.

sleeper, која се у енглеском користи и за превозно средство у коме се може спавати током путовања (*спаваћа кола*). Примери *player* и *viewer* могу упућивати и на уређаје за пуштање музике, преглед фотографија и филмова, док именица *walker* означава и различите справе које помажу бебама и старим људима да лакше ходају (*ходалица*, *шеталица*). Међу именицама из ове групе највише је оних са једносложном основом у оба језика (64%).

Именице са суфиксом *-ач* са еквивалентом на *-er* у грађи могу садржати и основу глагола шесте Стевановићеве врсте: *брусач*, *возач*, *ложач*, *налазач*, *понуђач*, *потрошач*, *трубач*, *штављач* и др. Устаљена дефиниција 'онај који...' конкретизује се код примера *брусач* и *штављач*: 'занатлија који се бави брушњем / штави кожу'. У категорију nomina professionis могу се уврстити и примери *возач*, *ложач* и *трубач*, којима се реферише на раднике и музичаре. Именице *понуђач* и *потрошач* једине су у грађи мотивисане глаголом свршеног вида. За означавање ових особа у енглеском користе се лексеме *grinder*, *driver*, *stoker*, *finder*, *bidder*, *consumer*, *trumpeter* и *tanner*. Дефиниција именица на *-er* такође је устаљена и најчешће почиње на следећи начин: 'a person who…'. Носиоце занимања именују примери *grinder*, *stoker* и *tanner*, што семантички одговара српским еквивалентима. Са богатијом семантичком структуром издваја се лексема *driver*, која може означавати и средство за играње голфа, компјутерски програм и сл. У погледу творбе, једино је *trumpeter* са именичком основом.[5] Број слогова основа сличан је у српском и енглеском.

Анализа еквивалентних примера у грађи показује више сличности у структури и значењу ексцерпираних лексема. Само две именице садрже основу глагола свршеног вида, док су остале мотивисали несвршени глаголи. Према прелазности радње мотивних глагола, 76 именица има основу прелазног глагола (80%), а знатно је мање мотивних непрелазних (17; 17,9%) и повратних глагола (2; 2,1%). По петој Стевановићевој врсти мења се 43 глагола из основе (45,3%), 30 по четвртој (31,6%), а по другој и шестој врсти мења се по 11 примера. Док се у примерима из српског јављају различите дужине основа (од једносложне до четворосложне), у примерима из енглеског доминирају краће основе (око 60% примера са једносложном основом). Значења су дата на идентичан начин, с тим што се у енглеском јавља више секундарних значења проистеклих из примарног агентивног. У свакој групи издвајају се и именице nomina professionis, на које се понекад у дефиницијама само имплицитно указује незнатном модификацијом одређења nomina agentis. Такви су називи занатлија (*заваривач*, *штављач*; *grinder*, *tanner*) и других радника (*ложач*, *снабдевач*; *seller*, *weaver*).

3.2. Именице на *-ач* са енглеским еквивалентима који не садрже *-er*

Међу ексцерпираним примерима на *-ач* за означавање особа у српском језику налази се 48 именица чији еквивалент у енглеском нема суфикс *-er* (22,3%). Таквих речи у енглеском језику има 36, јер међусобно синонимне српске лексеме одговарају једној енглеској (нпр. *бирач*, *избирач* и *пробирач* имају еквивалент *selector*).

Највише примера у овој групи има еквивалент на *-or* (36; 75%). Именице

5 Српски еквивалент *трубач* такође би се могао посматрати као пример мотивисан именицом уколико пођемо од дефиниције 'свирач у трубу', а не 'онај који труби'.

излагач (*exhibitor*), *покретач* (*initiator*), *прилагач* (*contributor*) и *улагач* (*depositor*) у основи имају глагол који се мења по другој Стевановићевој врсти. Са основом глагола четврте врсте издвајају се *истребљивач* (*exterminator*), *обрађивач* (*processor*), *упућивач* (*instructor*), *уређивач* (*editor*) и др. Примери *освајач* (*conqueror*), *подстрекач* (*instigator*), *преговарач* (*negotiator*), *приповедач* (*narrator*), *скупљач* (*collector*), *цртач* (*illustrator*) и др. мотивисани су глаголима пете Стевановићеве врсте, а по шестој глаголској врсти мењају се глаголи из основе именица *кројач* (*tailor*) и *проналазач* (*inventor*). Значење наведених примера у потпуности одговара типу именица nomina agentis и одређује човека који врши радњу означену мотивним глаголом. Једино пример *кројач* припада категорији nomina professionis, а у речничкој дефиницији се речју *занатлија* прецизира опште значење.

Суфикси који граде именице еквивалентне српским примерима на *-ач* су и *-ant* и *-ist*. Суфиксалну морфему *-ant* садрже именице које одговарају лексемама *застрањивач* (*deviant*), *прослављач* (*celebrant*) и *унајмљивач* (*tenant*). Наведени примери именују вршиоце радње, а пример у енглеском који највише одговара именици *прослављач* означава и свештеника који врши службу (OALD). У преводним еквивалентима примера *истеривач* (*exorcist*) и *преписивач* (*copyist*) јавља се суфикс *-ist*, који је такође уобичајен агентивни суфикс у енглеском језику. Глаголи у основи ових примера мењају се по четвртој Стевановићевој врсти, осим у именици *прослављач* са основом глагола пете врсте.

Преостала четири еквивалента ексцерпираних именица на *-ач* у енглеском су сложенице. У другом делу тих речи налази се *man* или *woman*: *орач* (*plowman*), *перач* (*washerwoman*), *пецач* (*fisherman*) и *поправљач* (*repairman*). Први део сложеница је глагол који је у српском језику мотивисао суфиксалне творенице на *-ач*. Стога семантички потпуно одговарају иако су структурно различити.

Овим се показује да именицама на *-ач* одговарају именице са суфиксом *-er* или *-or* у енглеском, док су други суфикси или другачији тип творбе спорадични. Мотивни глаголи су несвршеног вида и доминантно прелазни (43 примера; 89,6%), док су четири глагола непрелазна (8,3%), а повратни глагол јавља се једино у именици *договарач*. Већина глагола из основе мења се по петој Стевановићевој врсти (25; 52,1%), 14 се мења по четвртој врсти (29,2%), седам по другој (14,6%) и два глагола по шестој врсти (4,1%). Значење именица из ове групе односи се на све људе који врше радњу означену мотивним глаголом, а ретко на одређене занатлије (*кројач*).

3.3. Именице на *-er* са српским еквивалентима који не садрже *-ач*

Укупно 103 примера из грађе на *-er* (47,9%) нема српски еквивалент међу ексцерпираним именицама на *-ач*. Лексемама на *-er* из ове групе одговара 98 примера у српском језику са седам различитих суфиксалних морфема.

Петина примера јавља се са истим суфиксом *-ер*/*-er* у оба језика: *arranger* (*аранжер*), *biker* (*бајкер*), *boxer* (*боксер*), *charmer* (*шармер*), *engineer* (*инжењер*), *footballer* (*фудбалер*), *jogger* (*џогер*), *programmer* (*програмер*), *rocker* (*рокер*), *sprinter* (*спринтер*), *sympathizer* (*симпатизер*), *trainer* (*тренер*) и др. У српском језику све више се јављају примери англицизама и псеудоанглицизама овог типа (в. ŠTASNI, ŠTRBAC 2015). За овакве примере Прћић (2019: 121) напомиње да „s obzirom na

okolnost da su u srpski preuzete upravo iz engleskog jezika ili pod njegovim uticajem, one se smatraju anglicizmima i to onim očiglednim". Лексеме добијене на овај начин користе се и у жаргону (в. ŽIVKOVIĆ 2011; JANIĆ 2020). Међу именицама из ове групе има и оних са именичком творбеном основом (*footballer*, *rocker*). Значење професионалног вршиоца радње односно носиоца занимања дато је код лексема *engineer*, *programmer* и др., а на спортисте упућују примери *boxer* и *footballer*. Српски еквиваленти како формално тако и семантички у потпуности одговарају.

Чест именички суфикс за грађење nomina agentis у српском језику је *-ник*, па се и он јавља у групи примера еквивалентној примерима на *-er* из енглеског језика: *adviser* (*саветник*), *commander* (*заповедник*), *learner* (*ученик*), *owner* (*власник*), *speaker* (*говорник*), *traveller* (*путник*), *worker* (*радник*) и др. Лексема *speaker* има и значење звучника, те припада и категорији nomina instrumenti у енглеском језику. Са нијансом професионалности издвајају се *commander* и *worker*.

Група од 14 именица на *-er* из грађе има српски еквивалент на *-ар*: *baker* (*пекар*), *drummer* (*бубњар*), *keeper* (*чувар*), *kidnapper* (*отмичар*), *miner* (*рудар*), *painter* (*сликар*), *plasterer* (*гипсар*) и др. У овој групи примера готово сви семантички одговарају категорији nomina professionis ('a person whose job is…'), а односе се на музичаре, занатлије и друге раднике. Изузетак је пример *kidnapper* који не именује носиоца занимања.

Остали суфикси јављају се у мањем броју српских еквивалентних примера. Код именица *buyer* (*купац*), *dealer*/*trader* (*трговац*), *fighter* (*борац*) и *writer* (*писац*) суфиксу *-er* у енглеском одговара суфикс *-(а)ц* у српском језику. За разлику од српског еквивалента, именица *buyer* припада називима занимања, на шта указује значење 'a person whose job is to choose goods that will be sold in a large shop'. Иако је један од продуктивнијих суфикса у српском језику за грађење именица nomina agentis, *-л(а)ц* се јавља у само четири еквивалентна примера: *defender* (*бранилац*), *diver* (*роњилац*), *reader* (*читалац*) и *thinker*[6] (*мислилац*). Латински агентивни суфикс *-ор* имају именице које одговарају лексемама *composer* (*композитор*), *controller* (*контролор*), *designer* (*креатор*) и *taster* (*дегустатор*). Наведени примери односе се на имаоце занимања. Истој семантичкој категорији припадају и лексеме *builder* (*градитељ*), *caterer* (*угоститељ*) и *presenter* (*водитељ*)[7], које у српском језику имају суфикс *-тељ*.

Анализа еквивалената именица на *-er* из ексцерпиране грађе показује разноврсност суфиксалних морфема којима се граде именице типа nomina agentis и nomina professionis у српском језику. Суфиксе *-ар*, *-(а)ц*, *-л(а)ц* и *-ник* Маринковић (1997) издваја као конкуренте суфиксу *-ач* и показује њихову семантичку блискост, што потврђују и анализирани примери. Поред домаћих, користе се и суфикси страног порекла (*-ер*, *-ор*). Ове именице већином означавају особе које се баве неким занимањем или раде нешто стално и томе су посвећене.

6 У основи примера thinker налази се глагол који означава ментални процес, те он реферише на особу која се истиче посебном способношћу мишљења.

7 Примарно значење лексеме *presenter* одређује особу која води програм на радију или телевизији (OALD). Међутим, ова именица у енглеском језику има ширу употребу од именице *водитељ* у српском, па означава и излагача ('a person who makes a speech or talks to an audience about a particular subject').

3.4. Именице на *-ач* и *-er* без еквивалената у другом језику

На основу речничке грађе утврђено је да се за 72 примера на *-ач* (33,5%) не налазе еквиваленти у онлајн речнику енглеског језика (OALD), док постоје и примери на *-er* за које се у *Речнику српскога језика* не може пронаћи одговарајући превод (26 примера; 12,1%).

Именице мотивисане глаголима који се мењају по другој врсти, а немају свој еквивалент су *викач*, *дизач*, *полагач*, *скретач*, *стригач*, *уметач* и *хукач*. Лексема *полагач* упућује на особу која поставља или слаже неке ствари. У семантичкој структури лексеме *дизач* агентивно значење се конкретизује упућивањем на спортисте који дижу тегове или подижу лопту за смечовање у одбојци. Примери *доказивач*, *подмазивач*, *прерађивач*, *примењивач*, *псовач*, *усклађивач*, *успављивач* и др. садрже основу глагола четврте врсте, док су именице мотивисане глаголима пете Стевановићеве врсте *гутач*, *настављач*, *поливач*, *припремач*, *разматрач*, *риљач*, *удварач* и др. Преостали примери *гудач*, *крпач*, *подводач*, *разносач* и *штројач* у основи имају глагол шесте врсте. На носиоце занимања упућују лексеме *подмазивач* 'човек који се бави подмазивањем машина', *риљач* 'радник који риља земљу', *крпач*.

У делу грађе са именицама из енглеског језика нема много оних без одговарајућег еквивалента у српском језику: *broker*, *comer*, *developer*, *fitter*, *freelancer*, *hitter*, *influencer*, *interviewer*, *planner*, *server* и др. Скоро сви примери без српских еквивалената имају више од једног значења, али макар једно одређује вршиоца радње или имаоца занимања (*developer*, *fitter*, *server*).

Већину примера који немају еквивалент у другом језику представљају именице које означавају вршиоца радње у одређеном тренутку, а ретко имају значење занатлије (*крпач*), радника (*подмазивач*; *fitter*) и спортисте (*дизач*; *server*).

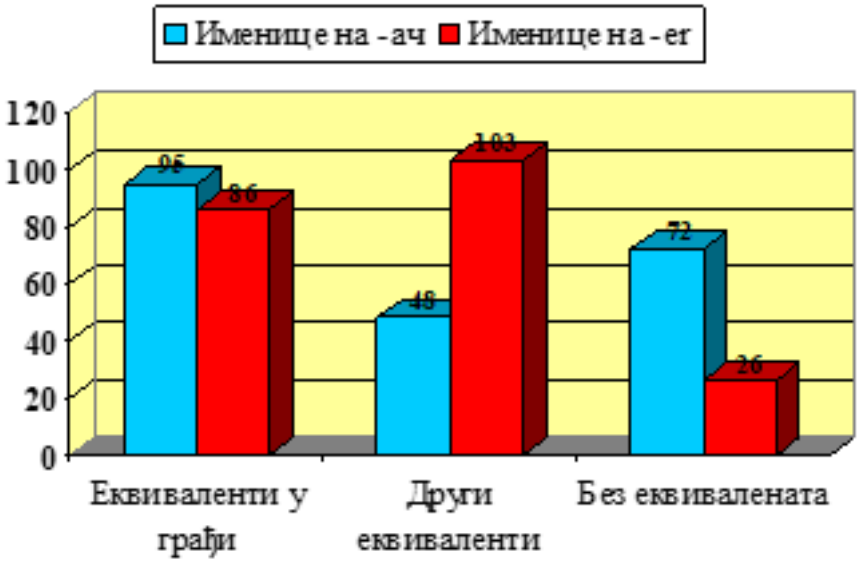
3.5. Дискусија

Анализирани суфикси *-ач* и *-er* су и у српском и у енглеском језику високопродуктивни у творби агентивних именица. Основа на коју долази суфикс је у српском језику готово увек глаголска, док у енглеском скоро 15% примера има именичку творбену основу.

Мотивни глаголи именица на *-ач* из грађе посматрани су у погледу Стевановићевих глаголских врста, глаголског вида и рода. Што се глаголских врста тиче, у основама се нису јављали глаголи треће и седме врсте, док је у само једном примеру глагол прве врсте (*црпач*). Глаголи који су мотивисали именице на *-ач* из грађе најчешће се мењају по петој врсти (99 примера; 46%), па четвртој (71; 33%), другој (25; 11,6%) и шестој врсти (18; 8,4%). Иако се напомиње да је „za pojavu nomina agentis vezan aspekt trajnosti glagola" (PERVAZ 1969: 475), то није био случај са нашом грађом. Готово су сви глаголи из основа именица на *-ач* несвршеног вида (99%), изузев у речима *понуђач* и *потрошач*. Мотивни глаголи српских именица из грађе показују уједначеност и према глаголском роду. Скоро 85% примера мотивишу прелазни глаголи (181), непрелазни се налазе у основи 28 примера (13%), док је само пет примера са повратним глаголима.

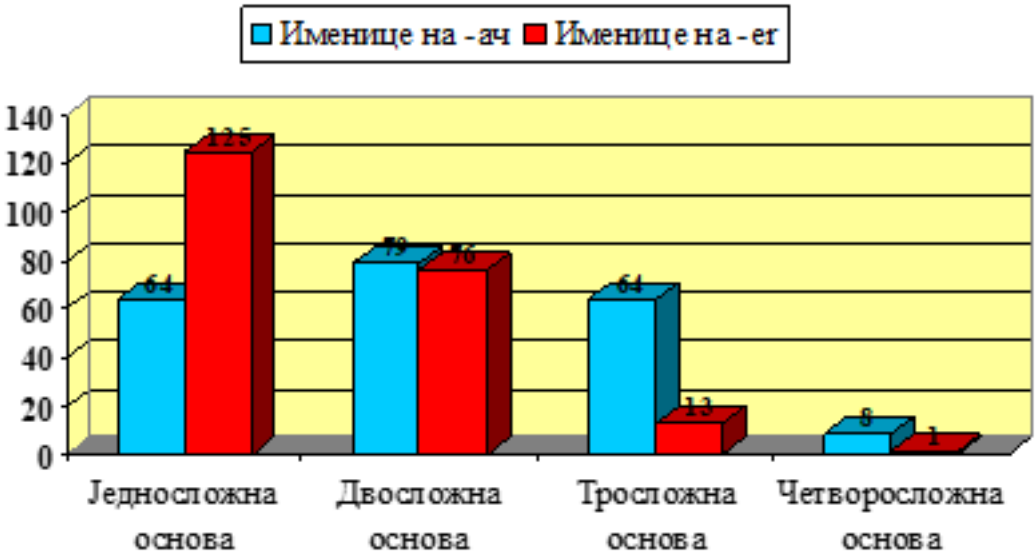
С обзиром на контрастирање српског и енглеског језика, грађа је посматра-

на у групама према еквивалентности примера (в. Графички приказ 1). Највећа група примера на *-ач* има свој еквивалент на *-er* (95; 44,2%), а 72 српска примера немају еквивалент у енглеском (33,5%). Преостали примери на *-ач* одговарају именицама са другом суфиксалном морфемом попут *-or*, *-ant*, *-ist* (48; 22,3%). Скоро половина енглеског дела грађе (103; 47,9%) своје еквиваленте у српском има са другим суфиксима (*-ер*, *-ник*, *-ар*, *-(а)ц*, *-л(а)ц*, *-ор* и *-тељ*), што је последица разноврсности суфиксалних морфема у српском језику. Тачно 40% примера на *-er* одговара српским именицама из грађе (86), док најмања група енглеских примера нема одговарајући еквивалент у српским изворима (26; 12,1%).

Графички приказ 1. *Однос именица на* -ач *и* -er *из грађе према еквивалентности*

У погледу дужине основе речи из грађе, међу именицама на *-ач* јавља се готово једнак број са једносложном (64; 29,8%), двосложном (79; 36,7%) и тросложном основом (64; 29,8%). Преосталих осам српских примера има четворосложну основу. Код именица на *-er* доминантна је једносложна основа (125; 58,1%), двосложна основа јавља се у 76 примера (35,3%), а 13 именица има тросложну основу (6%). Четворосложну основу међу енглеским именицама у грађи има једино пример *executioner* (в. Графички приказ 2). По дужини основе уочава се разлика међу контрастираним лексемама будући да се суфикс *-er* већином додаје на краће основе.

Графички приказ 2. *Однос именица на* -ач *и* -er *из грађе према дужини основе*

У одређивању семантике ексцерпираних лексема полазило се од речничких дефиниција. Уочавају се примери именица nomina agentis и nomina professionis, али најчешће долази до њиховог прожимања, те се у контексту једино могу разграничити (нпр. *препродавач* 'онај који препродаје или се бави препродајом'). Понекад се прецизира опште значење, па уместо заменице *онај* у дефиницији стоји *радник*, *мајстор*, *занатлија* и сл., те се имплицира да се ради о носиоцу занимања. Тако је и са примерима из енглеског језика, с тим што они имају више секундарних значења. За укупно 104 примера на *-er* из грађе (48,4%) дато је више од једног значења (OALD), која се поред особа односе на превозна средства (*camper*, *sleeper*), предмете (*cutter*, *walker*), уређаје (*player*, *speaker*), биљку (*climber*) и др.

4. Закључак

У овом раду анализиране су именице на *-ач* које означавају вршиоце радње означене глаголом у основи и људе који се баве одређеним занимањем у контрасту са одговарајућим енглеским лексемама на *-er*. Суфикси *-ач* и *-er* слични су по својој функцији и значењској модификацији коју уносе у суфиксалне творенице. Комбинују се са глаголским, али и именичким творбеним основама.

На примерима из грађе показано је да 95 именица на *-ач* (44%) у потпуности одговара примерима на *-er*. Примери на *-er* готово увек имају одговарајући српски еквивалент са неким од суфикса за грађење nomina agentis (88%), док трећина српских примера из грађе нема забележене еквиваленте. Разлике у српском и енглеском језику огледају се у броју суфиксалних морфема за грађење именица које означавају особе. Поред *-er* јављају се још три суфикса, док се у српском уз *-ач* јавља још седам суфикса. Основе су у енглеским примерима из грађе доминантно једносложне (58%), а у српском се подједнако користе и дуже (37% примера са двосложном и 30%

са тросложном основом). Глаголска творбена основа налази се у више од 80% примера у целокупној грађи. Анализа мотивних глагола именица на *-ач* у грађи показује тенденцију да се приликом грађења назива особе узима основа глагола који је несвршен, прелазан и мења се по четвртој или петој Стевановићевој врсти. На основу добијених резултата анализе види се да суфикси *-ач* и *-er* нису потпуни еквиваленти у српском и енглеском језику.

Семантичком анализом грађе уочено је да доминира агентивно значење, али и да скоро петина грађе изражава припадност и семантичкој категорији nomina professionis, те су оправдани поступци ранијих истраживача који су такве именице издвајали у посебну семантичку групу. Суфикси *-ач* и *-er* у ексцерпираним примерима указују на то да се ради о именицама са значењем особе. Поред примера који упућују на сваку особу која врши радњу означену мотивним глаголом (нпр. *поливач*, *шетач*; *helper*, *reader*), међу њима су и они који означавају појединце који се истичу по активности из основе, као што су спортисти (нпр. *пливач*, *рвач*; *boxer*, *runner*), музичари (нпр. *свирач*, *трубач*; *drummer*, *singer*), занатлије (нпр. *брусач*, *кројач*; *carpenter*, *plasterer*) и други радници (нпр. *ложач*, *риљач*; *builder*, *miner*). Значења именица из грађе показују више сличности између српског и енглеског језика, а разлика се огледа у већем броју примера са развијеном полисемантичном структуром у енглеском језику (48%).

Цитирана литература

AJDŽANOVIĆ 2008: AJDŽANOVIĆ, Milan. *Funkcionalno opterećenje sufiksa za obeležavanje osoba*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2008. [orig.] АЈЏАНОВИЋ, Милан. *Функционално оптерећење суфикса за обележавање особа*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2008.

BAUER 1988: BAUER, Laurie. *Introducing Linguistic Morphology*. Washington D.C.: Georgetown University Press, 1988.

BAUER, LIEBER i dr. 2013: BAUER, Laurie, Rochelle LIEBER, Ingo PLAG. *The Oxford Reference Guide to English Morphology*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

BELIĆ 1936: BELIĆ, Aleksandar. „O građenju novih reči". *Naš jezik*, IV/5–10 (1936): 129–131, 161–165, 193–197, 225–232, 257–264. [orig.] БЕЛИЋ, Александар. „О грађењу нових речи". *Наш језик*, IV/5–10 (1936): 129–131, 161–165, 193–197, 225–232, 257–264.

BUGARSKI 2003: BUGARSKI, Ranko. *Žargon*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2003.

ĆORIĆ 2008: ĆORIĆ, Božo. *Tvorba imenica u srpskom jeziku*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, 2008. [orig.] ЋОРИЋ, Божо. *Творба именица у српском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008.

JANIĆ 2020: JANIĆ, Aleksandra. „Anglicizmi u žargonu jugoistočne Srbije". *Ishodišta*, 6 (2020): 109–127. [orig.] ЈАНИЋ, Александра. „Англицизми у жаргону југоисточне Србије". *Исходишта*, 6 (2020): 109–127.

KLAJN 2003: KLAJN, Ivan. *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku*. Deo 2. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Institut za srpski jezik SANU; Novi Sad: Matica srpska, 2003. [orig.] КЛАЈН, Иван. *Творба речи у савременом српском језику*. Део 2. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска, 2003.

MARINKOVIĆ 1997: MARINKOVIĆ, Nebojša. „Polisemantička disperzija i konkurencija tvorbenih formanata kod modela opšte oznake nomina agentis". *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 26/2 (1997): 321–328. [orig.] МАРИНКОВИЋ, Небојша. „Полисемантичка

дисперзија и конкуренција творбених форманата код модела опште ознаке nomina agentis". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 26/2 (1997): 321–328.

MRAZOVIĆ, VUKADINOVIĆ 2009: MRAZOVIĆ, Pavica i Zora VUKADINOVIĆ. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.

PERVAZ 1969: PERVAZ, Draginja. „Agentivni sufiks *-er* u savremenom engleskom jeziku". *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XII/2 (1969): 473–485.

PIPER, KLAJN 2014: PIPER, Predrag i Ivan. KLAJN. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2014. [orig.] ПИПЕР, Предраг и Иван КЛАЈН. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2014.

PLAG 2003: PLAG, Ingo. *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

PRĆIĆ 2019: PRĆIĆ, Tvrtko. *Engleski u srpskom*. Elektronsko izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2019.

STEVANOVIĆ 1986: STEVANOVIĆ, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Deo 1. Beograd: Naučna knjiga, 1986. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик*. Део 1. Београд: Научна књига, 1986.

ŠMID 2011: SCHMID, Hans-Jörg. *English morphology and word-formation*. *An introduction*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2011.

ŠTASNI, ŠTRBAC 2015: ŠTASNI, Gordana R. i Gordana R. ŠTRBAC. „Imenički anglicizmi na *-er* u srpskom jeziku". *Južnoslovenski filolog*, LXXI, 1–2 (2015): 43–67. [orig.] ШТАСНИ, Гордана Р. и Гордана Р. ШТРБАЦ. „Именички англицизми на *-ер* у српском језику". *Јужнословенски филолог*, LXXI, 1–2 (2015): 43–67.

VUJIĆ 2006: VUJIĆ, Jelena. *Osnovi morfologije engleskog jezika*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2006.

ŽIVKOVIĆ 2011: ŽIVKOVIĆ, Natalija. „Upotreba leksema iz engleskog jezika u žargonizmima u srpskom jeziku". *Savremena proučavanja jezika i književnosti*, II, 1 (2011): 163–168. [orig.] ЖИВКОВИЋ, Наталија. „Употреба лексема из енглеског језика у жаргонизмима у српском језику". *Савремена проучавања језика и књижевности*, II, 1 (2011): 163–168.

Извори

OALD: *Oxford Advanced Learner's Dictionary* <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>.

ORSJ: Miroslav Nikolić. *Obratni rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2000. [orig.] Мирослав Николић. *Обратни речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2000.

RSJ: Miroslav Nikolić (ur.). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2011. [orig.] Мирослав Николић (ур.). *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.

Đorđe Šunjevarić

WORD FORMATIONAL AND SEMANTIC SPECIFITIES OF NOUNS ENDING IN *-AČ* AND *-ER* THAT DENOTE PERSONS IN SERBIAN AND ENGLISH

The subject of this paper is a contrastive analysis of nouns with the derivational suffix *-ač* in Serbian and nouns with the derivational suffix *-er* in English, the meaning of which refers to a person who performs an activity or is engaged in some occupation. The corpus was excerpted from *Obratni rečnik srpskoga jezika* by Miroslav Nikolić and the *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. In the analysis, the excerpted nouns (215 examples from Serbian and 215 from English) are approached from the structural and semantic aspect. The aim of this research is to determine the similarities and differences in the structure of nouns for denoting persons in Serbian and English by considering the word formation, the type of derivational bases and the number of syllables of the base. We start from the hypothesis that the Serbian derivational suffix *-ač* is equivalent to the English *-er* and that they come dominantly on verbal derivational bases. The analysis shows that 44% of nouns with the derivational suffix *-ač* in Serbian have their equivalent ending in *-er* in English. There are examples that do not have the derivational suffix *-er* in English and correspond to Serbian nouns ending in *-ač*, but also vice versa. The differences are reflected in the number of suffixal morphemes for building nouns that denote persons – there are three more suffixes besides *-er*, while in Serbian there are seven more suffixes besides *-ač*. The derivational bases in English examples from the corpus are dominantly monosyllabic (58%), and in Serbian longer bases often appear (37% of examples with two syllables and 30% with three syllables). The semantics of excerpted examples in Serbian denote exclusively persons who do what the motive verb means or persons who have an occupation. In English, 48% of examples from the corpus have additional meanings such as a plant (*climber*), a means of transport (*sleeper*), an object (*walker*) or a device (*player*), etc. Based on the obtained results of the analysis, it follows that the suffixes *-ač* and *-er* are not complete equivalents in Serbian and English.

Keywords: derivational suffix *-ač*, derivational suffix *-er*, nomina agentis, nomina professionis, Serbian, English

Originalni naučni rad
UDK 811.163.41'373.611
811.163.41'367.625
Primljen: 31. marta 2022.
Prihvaćen: 24. maja 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.22

Nikola M. Tatar*
University of Niš
Faculty of Philosophy
Centre for Foreign Languages

MORPHOLOGICAL (STRUCTURAL) PRIMING WITH SERBIAN PREFIXED VERBS**

The main aim of this paper is to discover whether there exists the so-called morphological, or structural, priming during the process of visual recognition of Serbian verbs with or without prefixes. Therefore, a small-scale psycholinguistic experiment was conducted among the senior students of the English Department at the Faculty of Philosophy. What was actually tested here was whether the appearance of one morphological structure, in our case a Serbian verb with or without a prefix or prefixes, within the context of word snakes would influence our interviewees to take more or less time to visually recognise the verb with the same morphological characteristics. The result that was expected before the experiment itself included, among other things, the fact that one structure will facilitate the recognition of another, regardless of the meaning which has for a very long been the most important and an unavoidable part when priming is being discussed.

Keywords: Serbian, morphological priming, verbs, prefixes

1. Introduction

It is evident from the title of the paper that prefixation, and prefixed verbs in particular, will have to be clarified. For the purpose of this paper, it will be briefly done in the introductory part.

According to Vujović (VUJOVIĆ 2018), not enough attention was dedicated to prefixes in the Serbian literature before the end of the 20th century. Even when certain attention was paid, prefixes were viewed purely as prepositions. Klajn provided a comprehensive and meticulous overview of viewpoints of grammarians on prefixes and prefixation and concluded that prefixes were not prepositions (KLAJN 2002). Moreover, the same author puts forward a detailed list of prefixes along with their thorough explanations (KLAJN 2002). Concise elucidations of prefixes and prefixation can also be found in Serbian grammars for foreigners (v. MRAZOVIĆ, VUKADINOVIĆ 2009). Since prefixed verbs occupy the focal point in this paper, it should be mentioned that Vujović in her paper VERBAL PREFIXATION IN THE WORD FORMATION SYSTEM perceives prefixes as affixal morphemes and infers that prefixation should be regarded as a distinct category of

* nikola.tatar@filfak.ni.ac.rs

2 This paper represents a modified part of the MA thesis entitled *Psycholinguistic Aspects of Prefixed Verbs in English and Serbian* defended at the Faculty of Philosophy of the University of Novi Sad in 2009.

word-formation.

However, based on a brief outline and comparison of verbal prefixation in English and Serbian, which can be found in A SHORT OVERVIEW OF PREFIXED VERBS IN ENGLISH AND SERBIAN (TATAR 2016: 453-466), it can be inferred that once prefixes are attached to verbs in English, it is obvious that the only special phenomenon that occurs is the creation of a new word, which does not come as a surprise since all the prefixes in English are derivational. Conversely, the verbal aspect and the meaning of the verb change when a prefix is added to a verb in Serbian. The story does not end here for the Serbian language because it is not always easy to make a distinction between the semantic and the grammatical level, to put it more exactly it is not always unproblematic to establish the ranges of aspect and Aktionsart. The obvious discrepancy between English and Serbian can be attributed to the fact that English is a member of the group of Germanic languages, which express specific verbal aspect by means of syntax, whereas Serbian belongs to the Slavic languages, which take the combination of prefixes and verbs as one of their main features when it comes to expressing different aspects of a situation. Novakov offered a detailed analysis of aspect and Aktionsart in both Serbian and English and explained in detail their complexity when the two afore-mentioned languages are taken into account (NOVAKOV 2005).

Taking this dissimilarity into account and by using the same experiment that will be elaborated later in the paper, Tatar examined if English prefixed verbs are more time-consuming for processing than the ones without prefixes (TATAR 2018: 137-143). The obtained results of the afore-mentioned study revealed that participants took more time to identify prefixed verbs. What is even more important is the fact that there were indications that a particular morphological structure (a verb with or without prefixes) either deferred or quickened visual recognition of the verb with the same morphological characteristics.

On the basis of these findings, our hypothesis in this paper is that the appearance of one morphological structure, i.e. a Serbian verb with or without a prefix or prefixes, within the context of word snakes enables participants to faster identify the verb with the same morphological features. It will be tested through a modified experiment known as self-paced reading. However, before we scrutinize the psycholinguistic experiment in the third section of the paper, we will deal with priming in the second part. Results will be presented in the fourth part, and in the penultimate, fifth, section discussion has found its place. As usual, the last one will be conclusion.

2. Priming

Two facts are widely known when it comes to word recognition: first, words are most often not presented in isolation, they are usually found in the context of other words, and second, identification of a word can be facilitated by prior exposure to a word related in meaning. Therefore, for a century context effects have been the subject matter of experiments including visual recognition of words in single-word contexts and of studies which have been investigating sentence contexts. As far as single-word contexts are concerned, the phenomenon which is usually called the semantic priming effect has been widely studied. In a situation such as this one, a person, in our case the examiner, presents a prime be-

fore the target word to another person, i.e. the examinee, and he or she has to manipulate the relationship between the former and the latter (e.g., *doctor-hospital* vs. *carpet-hospital*) (HARLEY 2005: 156-161). What is found as intriguing is that response latencies for the second word are faster when it comes after a related prime than when it comes after an unrelated prime. In this way, researchers use the priming technique to make inferences about the representation of knowledge in the lexicon, and the processes used to access that information (HARLEY 2005: 156-161).

It should be borne in mind that priming is also applicable to spoken word recognition (HARLEY 2005: 161). Should this be considered seriously, then the results of experiments such as the one presented in our paper could be applicable to language processing in general, since it is almost widely agreed that language is processed in the same way regardless of the modality of the input signal, which may be visual or auditory (MILDNER 2007). There is only one exception: the visual cortex is employed as an input pathway with written language, while spoken language makes use of the auditory cortex (KEITH, KIEFTE 2006; KUTAS, VAN PETTEN et all. 2006; PINKER 1994).

For the purpose of this paper single-word context will be used, but not the most typical priming that takes only meaning into account. It would be essential here to mention that what we will focus to a very large extent on is morphological priming. This type of priming tends to question whether the ease of visual word recognition could be affected by presenting one structure of the word as the prime and the same structure as the target.

3. Psycholinguistic Experiment

Psycholinguistics is a macro-linguistic discipline which aims to uncover the mental representations and processes through which people produce and understand language, and it uses a wide range of techniques to do this (ĐORĐEVIĆ 2004: 97–99). Conducting a controlled experiment is the preferred psycholinguistic method. This actually means that the researcher uses an independent linguistic variable in order to control a certain aspect of language processing and then determines the effect of the manipulation on the dependent variable of interest (GARROD 2006: 251).

When the experiment has been run with a sufficient range of linguistic materials and a sufficient number of participants, the statistical analysis of data should be performed. This usually implies calculating the average of the values of the dependent variable (response latencies) for each of the independent variable (for instance, each list of words) (GARROD 2006: 251).

As far as our research is concerned, verbs will stand for the independent linguistic variable, and the manipulation will be reflected by the addition of prefixes to Serbian verbs. The afore-said dependent variable will be signified by the amount of time each participant needed to solve each word chain. The effect of manipulation will be represented by different response latencies. Our experiment will have a behavioural character, which is obvious if we take into account that candidates will be given a stimulus and their latency times will be measured, i.e. how long it will take them to perform the task which has been assigned to them. It seems understandable that before we continue, common assumptions which underlie behavioural experiments will have to be talked about.

Even though there is a variety of behavioural psycholinguistic methods, most of them rely on the same basic assumptions. One important assumption deals with how measurements of the time needed to finish a task relate to conclusions about complexity of processing. Whether the timed response be an eye movement or the time to answer 'yes' or 'no' to a question, it is understood that the complexity of the mental process mirrors the response latency. For example, if an interviewee needs more time to read a sentence, or recognize a word, then this is taken to reflect greater complexity in the syntactic, i.e. morphological, analysis of the linguistic unit (GARROD 2006: 252-253).

There is yet another important assumption underlying many behavioural methods. It is concerned with the interpretation of priming effects. Priming techniques determine the effect of previous processing of a prime item on the subsequent processing of a target item. The former could be a word with a particular morphological form or meaning or it could be a whole sentence with a certain syntactic structure. What is behind priming techniques is the rationale that any influence of the prime on the subsequent processing of the target has to reflect some kind of relationship between the mental representations of prime and target items (GARROD 2006: 252-253).

It is beyond the scope of this paper to describe all the behavioural techniques that have been used in psycholinguistics. Instead, this section of the paper will concentrate on technique that has a major role in our experiment. The technique stands for one of the behavioural methods for written language comprehension and its name is self-paced reading and our experiment represents a modification of this method. A reader will be required to pace himself or herself sentence by sentence, phrase by phrase, or word by word.

The test used for the experiment consists of ten word snakes. Each word snake is comprised of five content words[3] with no spaces between them, as it can be illustrated in **Table 1**. Every snake contains two nouns, two verbs and one adjective or adverb. It is of vital importance for this experiment to mention here which principles guided our choice of words. Words were chosen randomly because Serbian is the native language of examinees. Moreover, since all the words used in the experiment belong to the interviewees' mother tongue and represent well-formed units, a different number of letters and syllables in the words was not taken into account.

The experiment was conducted at the Faculty of Philosophy of the University of Niš. Ten senior students of the English Department at the Faculty of Philosophy tried to divide word snakes (eight females and two males) and they were all twenty-three years old. The examinees did not have classes before the experiment, and they did not know that they would take part in an experiment. However, they were more than willing to participate and found the whole experiment attention-grabbing.

3 The English grammarian, Henry Sweet, made a very familiar distinction between "full" words and "form" words (Palmer 1976:37-38). Full words are usually called content or lexical words or words which belong to the so-called open set. They include nouns, verbs, adjectives and adverbs, parts of speech which are in Serbian roughly referred to as *promenljive reči*. On the other hand, form words are usually referred to as function words or words that belong to the so-called closed set. Words that are included in this set are prepositions, pronouns, articles, conjunctions and interjections.

Table 1 Word snakes presented to examinees

No.	***Word snakes:***
1)	saradnikuredanasistiratipozadinakamenovati
2)	olovkamenjatiprednostverovatizaprepašćen
3)	kolegijalanpregrupisatijezikizgrizatidogovor
4)	odvratnodojahatipopodnerazduvatikišnica
5)	početakiznadograditijeftinoprenatrpatiproslava
6)	oblakoderudobnoiznakuvatiprenaplatitibrada
7)	ceremonijalizračunavatisigurnoprenagomilavatisin
8)	diskusijaprosejavatihrabrostiznaprodavatipošteno
9)	direktanurednikosećanjenadobavljatiobeshrabriti
10)	voditioazaprezakasnitieksplozijazanimljivo

Their task in this small-scale research was to make 5 meaningful morphological units (words) by dividing each word snake with only four vertical lines. The amount of time which candidates needed to complete each word chain was measured by using a stopwatch. The answers can be found in **Table 2**. We tried as much as possible to avoid any kind of semantic priming, and exactly due to this reason word snakes are not entirely composed of verbs. It was reckoned that other verbs might either hinder or facilitate visual recognition and therefore only target verbs were kept.

Table 2 Answers to word snakes

No.	***Answers to Serbian tasks:***
1)	kamenovati| pozadina | asistirati | uredan |saradnik
2)	zaprepašćen| verovati | prednost | menjati |olovka
3)	dogovor| izgrizati | jezik | pregrupisati |kolegijalan
4)	kišnica| razduvati | popodne | dojahati |odvratno
5)	proslava| prenatrpati | jeftino | iznadograditi |početak
6)	brada| prenaplatiti | iznakuvati | udobno |oblakoder
7)	sin| prenagomilavati | sigurno | izračunavati |ceremonijal
8)	pošteno| iznaprodavati | hrabrost | prosejavati |diskusija
9)	obeshrabriti| nadobavljati | osećanje | urednik |direktan
10)	zanimljivo| eksplozija | prezakasniti | oaza |voditi

It should probably be pointed out here that examinees could not see all the word snakes they had to split. The word chains were covered with another piece of paper while the experiment was being carried out. The chains were uncovered one by one as the candidates finished dealing with the previous word chain. In no possible way could they see the word snake which they were about to cope with.

There is another point that should be highlighted here. That is if an interviewee does not complete the task in 15 seconds, he or she will have to stop and proceed to the next word snake. The same rule is applied to mistakes. If an interviewee has made a mistake, he or she can rectify it if he or she has got enough time, i.e. if 15 seconds have not elapsed.

4. Results

In order to avoid any imprecision, it should be clear that the time which the candidates needed to complete the first task, i.e. to hack the word chain into 5 words, will be jotted down and taken into consideration, and then the average value of their response latencies will be calculated. Only then will the average values for two word snakes be computed.

Everything will seem much clearer when we take a look at **Table 3** in which response latencies as well as their average values for both one example and two examples will be shown. These latencies are expressed in seconds. The figures that can be seen in **Table 3** are accurate to two decimal places.

Table 3 Experiment results

CANDIDATES	Ex. 1	Ex. 2	Ex. 3	Ex. 4	Ex. 5	Ex. 6	Ex. 7	Ex. 8	Ex. 9	Ex. 10
CANDIDATE 1	8.03	7.65	7.28	6.59	11.28	9.47	10.07	8. 60	9. 12	9. 18
CANDIDATE 2	12.78	11.54	10.56	9. 47	10.91	9. 83	12.43	12.40	10.04	9. 92
CANDIDATE 3	11.63	10.05	10.72	10.12	11.08	10.54	10.25	10.01	11.46	10.88
CANDIDATE 4	9. 73	8. 95	11.08	10.52	15.00	11.43	11.85	10.76	12.09	11.37
CANDIDATE 5	10.16	9. 59	11.37	11.22	14.33	12.08	11.82	11.39	13.49	12.63
CANDIDATE 6	10.55	8. 78	9. 24	7. 69	12.42	9. 91	10.52	9. 98	11.28	10.72
CANDIDATE 7	11.12	9. 84	10.58	9. 33	13.03	12.97	11.12	10.15	11.04	10.28
CANDIDATE 8	12.19	10.59	11.26	10.52	15.00	11.88	12.28	11.49	12.17	12.18
CANDIDATE 9	9. 39	9. 21	11.03	10.06	12.79	12.40	12.41	11.62	12.10	11.82
CANDIDATE 10	11.41	10.62	11.49	11.02	12.86	11.57	11.14	10.59	11.09	10.74
AVERAGE TIME	10.69	9.68	10.46	9.65	12.87	11.20	11.38	10.69	11.38	10.97
Average time for two examples	10.18		10.05		12.03		11.03		11.17	

Before we start doing any of this, we should probably first explain what phenomenon each pair of these word snakes questions. The first two clusters of Serbian words question how much time the candidates needed to visually recognize verbs without prefixes. It can easily be seen that the target verbs are: *asistirati, kamenovati, menjati* and *verovati*. The average times which are put down from these two examples will serve as a standard value which will be compared to all the other average values.

Example 1	saradnikuredanasistiratipozadinakamenovati
Example 2	olovkamenjatiprednostverovatizaprepašćen

The third and the fourth word snake, or the second pair of Serbian examples, is used to show how many seconds our candidates needed to visibly distinguish prefixed verbs. The verbs we are focused on here are: *pregrupisati, izgrizati, dojahati* and *razduvati*. Once again here, it would be nice to repeat that the average values which are calculated based on these two clusters of words will be of vital importance because the figures stand for the main issue we are examining.

Example 3	kolegijalanpregrupisatijezikizgrizatidogovor
Example 4	odvratnodojahatipopodnerazduvatikišnica

Examples 5 and 6 represent an attempt to examine something that is characteristic of the Serbian language. It was decided that verbs with more than one prefix should be included in the research. It seems obvious that the verbs in question are: *iznadograditi*, *prenatrpati*, *iznakuvati* and *prenaplatiti*. As it turned out later, our candidates found these verbs the most difficult of all, since two missteps have been made on the fifth word snake.

Example 5	početakiznadograditijeftinoprenatrpatiproslava
Example 6	oblakoderudobnoiznakuvatiprenaplatitibrada

In the next two examples, we are going to interrogate how much time it took our candidates to spot the boundaries between the words in clusters 7 and 8. These examples include verbs which have been not only prefixed but also suffixed. Those verbs are: *izračunavati, prenagomilavati, prosejavati* and *iznaprodavati*. These are the longest 'types' of verbs that are used in this research.

Example 7	ceremonijalizračunavatisigurnoprenagomilavatisin
Example 8	diskusijaprosejavatihrabrostiznaprodavatipošteno

The ultimate twosome of Serbian examples bears a great deal of significance for this paper. By offering these two word snakes to our interviewees, we wanted to find out how many seconds it took the them to visibly diagnose that something is wrong here, i.e. to realise that the prefixes *na-* and *pre-* do not create meaningful prefixed verbs with the verbs *dobavljati* and *zakasniti*. In spite of the facts that the examinees were not told anything about this catch and that they were expected to reach the maximum of 15 seconds here, our interviewees coped with this pair captivatingly well. Not a single one of them made a mistake, and we will have to pay more attention to Serbian examples 9 and 10 when we start offering explanations.

Example 9	direktanurednikosećanjenadobavljatiobeshrabriti
Example 10	voditioazaprezakasnitieksplozijazanimljivo

5. Discussion

We had certain expectations concerning the results that were recorded when the examples were presented to the participants. It was thought that the time which participants need would increase with the number of elements added to the verbs. Hence, it was presumed that they would need the largest amount of time to solve examples S9 and S10, then for examples S7 and S8, while the time needed for the third pair of examples would represent the middle. And, of course, if our anticipation is followed, the total time for examples S3 and S4 would be smaller than the total for the third pair and yet larger than the total for the first pair of examples.

A quick scan of the results which are gathered has confirmed our idea about *structural* priming. Every first example in each pair of word snakes is more time-consuming than the second example. Serbian examples in this research are characterized only by

positive morphological priming, i.e. the appearance of the prime did not hinder the recognition of the target word.

The average latency times for the starting two word snakes are 10.69 seconds for the first one and 9.68 seconds for the second one. That makes the average of 10.18 seconds for these two instances. If we compare this result to the arithmetic mean for the second pair of examples which is 10.05, it can effortlessly be spotted that we were not right here: prefixed verbs necessitated students taking less time to finish the given task. It seems that, on average, the interviewees took additional 0.13 seconds to visually recognize *simple* verbs. However, when we compare examples 1 to 3 and 2 to 4, we can see that response times for examples 2 and 4 are almost the same and that examples 1 and 3 are the ones that create this difference. However, we have to state that the difference is not that big, and that we can rather talk about the same amount of time which is needed to recognize either *simple* or prefixed verbs. As for priming, it can be clearly spotted in the two pairs of word chains: in the first duo of examples positive priming is portrayed as 1.01 seconds, while the difference between 3 and 4 amounts to 0.81 seconds.

Examples 5 and 6 are particularly interesting because our two participants made two mistakes here. Both mistakes were made in examples 5: the students must have thought that *iznad* was a word, i.e. a preposition, and then found it impossible to finish resolving the word snake in 15 seconds. Instead, they should have hemmed it in together with *ograditi* and thus they would get *iznadograditi*. The problem found here can be tracked down to the famous puzzle whether prefixes in Serbian are one and the same thing as prepositions. We have already dealt with this issue, but it has to be admitted that verbs with more than one prefix are the most problematical for visual recognition due to their complexity.

Although we have not covered all 10 examples, we can now say that we have two word snakes with the largest average time, they are S5 and S6. This indicates that these two examples along with the problem they carry are the most challenging to handle. In comparison with the first pair of examples, it can be perceived that the interviewees were in need for another 1.85 seconds when they were solving the fourth pair of examples. It is obvious, but we must mention it again, that students found the first two examples easy and the third pair the most difficult due to the facts that the former have *"no-additional-element"* verbs and the latter have more than one prefix. Positive priming is clearly visible with examples 5 and 6: it took the examinees 12.87 seconds on average to solve example 5, while 11.20 seconds were needed to get to the bottom of example 6.

Before we finish with the examples 5 and 6, we should in all probability first pay attention to the result that can be obtained when the afore-said examples are weighed against the second pair of examples, 3 and 4. When we compare the second pair of examples to the third one, it can be perceived that students called for another 1.98 seconds to disentangle the third pair of word snakes. This result shows that it is more demanding to visually spot verbs with particles than not only *"simple"* verbs but also the verbs to which a prefix has been attached.

The fourth pair of word snakes is particularly interesting because we have here verbs with not only prefixes but also suffixes. As it can be seen in **Table 3**, the response latency for example 7 is 11.38 seconds, while for example 8 it equals 10.69 seconds. Previous to the comparison between the average times of the afore-said and other pairs of word

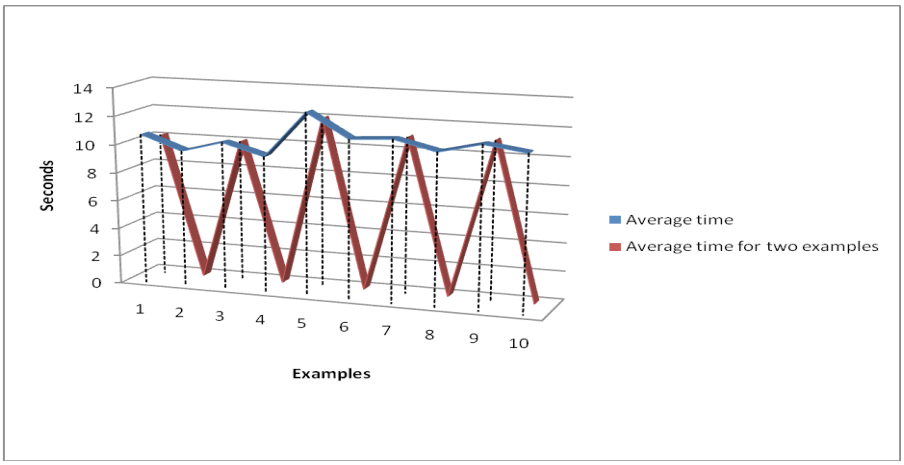
chains, a couple of words ought to be said about priming. Positive priming is more than easily visible with examples 7 and 8. The examinees needed 11.38 seconds on average for the recognition of words in 7, while for 8, which has the same structure as 7, they needed 10.69 seconds. This means that they finished dealing with the second word snake of the fourth pair for 0.69 seconds more quickly.

As far as the comparison of the penultimate pair to the second and the third pairs of word snakes is concerned, it can be stated that 0.98 seconds plus the average time for 3 and 4 were necessary for our examinees to unscramble both 7 and 8. In contrast to 3 and 4, we have to subtract a whole second (1.00) from the average value for examples 5 and 6 if we want to amount to the arithmetic mean for instances 7 and 8. Everything seems clear here. Due to the morphological complexity, it takes less time to visually recognize *single-prefixed* verbs (examples 3 and 4) than verbs with prefixes and suffixes (7 and 8), and it takes even more time for the optical perception of verbs to which more than one prefix is attached.

The last pair of Serbian examples, 9 and 10, brought one of the discrepancies between our expectations and the statistic. It was reckoned that the contestants of the research would most arduously find the solution to the last pair of examples, because the verbs in combination with prefixes yielded non-words. On the contrary, they found 9 and 10 easier than the third pair and more complicated than the first, second and fourth pairs of examples.

Another aspect of the last pair should be looked at and that is whether positive priming is expressed. From the very first sight, positive priming is noticeable. The first word snake in the last couple was unravelled in 11.38 seconds and the second word snake in 10.97 seconds. Positive priming here adds up to 0.41 seconds, which makes it the most insignificant. Since all of the instances have been embraced in the discussion, we can now take a look at priming in all the pairs of instances. As it has already been said, not a single pair of Serbian examples is characterized by negative priming. The third pair is typified not only by the largest amount of positive priming but also by the largest response latency. The next is the first pair, and then comes the second pair with positive priming of 0.81 seconds. The second lowest in terms of positive priming is the penultimate pair of examples with 0.69 seconds. All the things mentioned in this paragraph, can be visually noticed by following the peaks and valleys of the blue line in **Chart 1**.

Chart 1

The difference between the average latency time for 9 and 10 and the average response time for 7 and 8 amounts to 0.14 seconds on behalf of the fifth pair, while the difference between the last pair and the third pair of examples comes to 0.86 seconds on behalf of examples 5 and 6. It can be assumed that the task which has to be completed in 7 and 8 took less time than recognizing non-words in 9 and 10. But, the realization that verbs in 5 and 6 have to be grouped with more than one prefix also took more time than 7 and 8. The examinees needed less time for the first two pairs of examples than for the last pair of instances: the difference between the first and the last pair of is 0.99 seconds on behalf of the last pair, while the difference between 3 and 4 on the one hand and 9 and 10 on the other amounts to 1.12 seconds. It is more complicated to recognize non-word verbs than no-additional-element and prefixed verbs. All these differences between the pairs of examples can be graphically perceived by following the peaks of the red line in **Chart 1**.

6. Conclusion

As it has already been mentioned, the main hypothesis in this paper is to check whether one morphological structure of Serbian verbs, with or without additional elements (mainly prefixes), will enable faster or slower visual recognition of the verb with the same morphological structure, regardless of the meaning. For this purpose, a small-scale experiment of self-paced reading was created. The experiment consisted of ten word snakes. Participants were asked to make 5 meaningful morphological units (words) by dividing each word snake with only four vertical lines. Conducted at the Faculty of Philosophy of the University of Niš, the experiment included senior students of the English Department at the Faculty of Philosophy as interviewees (eight females and two males).

The obtained results indicate that positive morphological priming is something that has to be taken into account when we deal with Serbian prefixed verbs since it is present in each studied pair of our word snakes. Serbian prefixed verbs are easier for visual recognition than plain verbs, which can be ascribed to the fact that prefixed words, especially verbs, are one of the main features of the Slavic languages and our participants must have found prefixed verbs easy and not so complicated.

There are two main downsides of this research. The first one refers to the number of participants which should definitely be increased in future research related to this phenomenon. The second one encompasses the random selection of prefixes and words. Such selection can be advanced in forthcoming research by paying careful attention to the number of letters and the number of syllables, by taking into account derivational and etymological aspects of words, and by establishing criteria for the choice of prefixes.

The main contribution of this paper is twofold. First, this study adds to the relatively small amount of research that examines whether one morphological structure of a word can either impede or facilitate visual recognition of another word with the same morphological features. Second, the results of this study help provide a better understanding of the importance that we should place on the fact that one structure will facilitate the recognition of another, regardless of the meaning which has for a very long been the most important and an compulsory part when priming is being debated.

References

ĐORĐEVIĆ 2004: ĐORĐEVIĆ, R. *Uvod u kontrastiranje jezika*, Beograd: Filološki fakultet, 2004.

GARROD 2006: GARROD, Simon. "Psycholinguistic Research Methods", in Brown, K. ed., *Encyclopedia of Language and Linguistics, 14-Volume Set*. vol. II, *Elsevier*, 251–257, 2006.

GRICKAT 1966: ГРИЦКАТ, Ирена. „Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације", *Јужнословенски филолог* XXVII, 322–334, 1966.

KLAJN 2002: КЛАЈН, Иван. *Творба речи у савременом српском језику 1: слагање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.

KOSTIĆ 2010: KOSTIĆ, Aleksandar. *Kognitivna psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2010.

KLUENDER, KIEFTE 2006: KLUENDER, Keith R. and Michael KIEFTE. "Speech Perception within a Biologically Realistic Information-Theoretic Framework", in Traxler, M. J. and A. M. Gernsbacher, eds. *Handbook of Psycholinguistics*, USA: Academic Press, 153–201, 2006.

KUTAS, VAN PETTEN, KLUENDER 2006: KUTAS Marta, Cyma K. VAN PETTEN, and Robert KLUENDER. "Psycholinguistics Electrified II (1994–2005)" in Traxler, M. J., and A. M. Gernsbacher, eds. *Handbook of Psycholinguistics*, USA: Academic Press, 659–725, 2006.

MILDNER 2007: MILDNER, Vesna. *The Cognitive Neuroscience of Human Communication*, New York: Taylor & Francis Group, 2007.

MRAZOVIĆ, VUKADINOVIĆ 2009: MRAZOVIĆ, Pavica i Zora Vukadinović. *Gramatika srpskog jezika za strance.* - 2. prerađeno i dopunjeno izd. SremskiKarlovci - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stanojevića, 2009.

NOVAKOV 2005: NOVAKOV, Predrag. *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku.* Novi Sad: Futura, 2005.

PALMER 1976: PALMER, F. R. *Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

PINKER 1994: PINKER, Steven. *The Language Instinct*, New York: W. Morrow and Co., 1994.

PIPER, KLAJN 2017: PIPER, Predrag i Ivan KLAJN. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Drugo, izmenjeno i dopunjeno izdanje. Novi Sad: Matica srpska, 2017. [orig.] ПИПЕР, Предраг и Иван КЛАЈН. *Нормативна граматика српског језика*. Друго, измењено и допуњено издање. Нови Сад: Матица српска, 2017.

TATAR 2016: TATAR, Nikola. „A Short Overview Of Prefixed Verbs In English And Serbian“, *Philologia Mediana* VIII, 453-466, 2016.
TATAR 2018: TATAR, Nikola. „Processing English Prefixed Verbs“, *Acta Medica Medianae* 57(4), 137-143, 2018.
VUJOVIĆ 2018: ВУЈОВИЋ, Душанка. „Префиксација глагола у систему творбе речи“, *Књижевност и језик*, LXV/1–2, 39–47, 2018.

Никола Татар

МОРФОЛОШКО (СТРУКТУРАЛНО) ПРИМОВАЊЕ КОД ПРЕФИКСИРАНИХ ГЛАГОЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Оно што овај рад узима за свој главни циљ јесте да испита да ли постоји такозвано морфолошко, или структурално, примовање током процеса визуелног препознавања глагола са или без префикса у српском језику. Да бисмо ово испитали и успели да утврдимо присуство овакве врсте примовања, спровели смо психолингвистички експеримент са студентима завршне године Департмана за англистику Филозофског факултета у Нишу 2009. године. Како до сада није било сличних истраживања, одлучили смо се за истраживање мањег обима. Тако је у овом експерименту учествовало десет студената из Ниша - 8 женског и 2 мушког пола. Просечна старост испитаника била је 23 године. Сам експеримент представља модификацију методе читања према темпу који сами испитаници одреде. Оно што смо желели да овим експериментом тестирамо јесте да ли приказивање једне морфолошке структуре (префиксираних глагола) у оквиру спојених речи може утицати на наше испитанике да им буде потребно више или мање времена да визуелно препознају ту исту структуру у виду друге речи, тј. глагола у нашем случају, која ће имати исте морфолошке карактеристике. Испитаницима је приказано десет група речи, али без икакве напомене да су по две групе испитивале један феномен. Стога је и наша хипотеза била интонирана у том правцу – испитаници ће брже препознати глагол исте морфолошке структуре у другој групи речи. Уколико је испитанику било потребно мање времена да рашчлани другу групу речи, онда ту можемо говорити о позитивном морфолошком прајмингу. Резултати су јасно довели до закључка да глагол једне морфолошке структуре јесте олакшао визуелно препознавање глагола истих морфолошких карактеристика и потврдио нашу хипотезу. Међутим, подједнако је било занимљиво и утврдити да су испитаницима најтежи за препознавање били они морфолошки облици глагола који су садржали по два префикса. Овај рад упућује на чињеницу да се поред семантичког примовања, које се већ дуго сматра најбитнијим и незаобилазним, и морфолошко примовање може узети не само у разматрање, већ и као предмет даљег и детаљнијег проучавања.

Кључне речи: српски, морфолошко примовање, глаголи, префикси

Оригинални научни рад
УДК 811.163.41'373.612
Примљен: 22. марта 2022.
Прихваћен: 5. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.23

Неда Н. Стефановић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

ЗАМЕНИЧКЕ ПРИСВОЈНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ: ПРАГМАТИЧКИ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ ФАКТОРИ УПОТРЕБЕ

Предмет овог рада су две врсте заменичких присвојних конструкција у српском језику, од којих је једна исказана присвојном заменицом, а друга енклитичким обликом личне заменице у дативу (Моја другарица је дипломирала / Другарица ми је дипломирала). Циљ рада био је утврђивање контекстуалних утицаја на склоност говорника ка употреби једног од ових двају облика. Наша хипотеза била је да је тематизованост посесора један од фактора, узимајући у обзир подударност дативске присвојне конструкције са субјекатским дативом, као и да још један од фактора представља социјална блискост између посесора и посесума, а с обзиром на подударност дативске присвојне конструкције са етичким дативом. Спроведен је експеримент са судом граматичности, као и квалитативно истраживање путем интервјуа са фокус-групом. Резултати квантитативног упитника нису потврдили хипотезу, будући да је у свим условима превасходно бирана опција са присвојном заменицом, као неутралнија, премда је примећено давање нижих оцена дативској конструкцији у контексту без топикализације посесора. Резултати интервјуа са фокус-групом, са друге стране, показали су постојање снажних интуиција говорника о утицају тематизованости посесора, као и блискости посесора (када је тематизован) према посесуму. Додатне опсервације испитаника о утицају блискости између говорника и његовог саговорника на одабир конструкције могу представљати и један од разлога за изостанак утицаја поменутих фактора у квантитативном делу истраживања. Резултати истраживања показују да постоји испреплетеност падежних значења која доводи до експресивности дативске конструкције, као и да постоји утицај информацијске структуре на преношење додатних значења осим присвојног.

Кључне речи: српски језик, социјална дистанца / блискост, тематизованост, присвојне конструкције, посесор, посесум

1. Увод

У овом раду бавићемо се двема присвојним конструкцијама у српском језику, од којих се једна гради уз помоћ присвојног придева или придевске заменице, а друга уз помоћ именице или енклитичког облика личне заменице у дативу (Моја другарица је дипломирала / Другарица ми је дипломирала). Предмет нашег рада биће оне конструкције где су оба начина исказивања присвојности подједнако прихватљива по питању синтаксе и семантике. Циљ рада је утврђивање степена

* stefanovicneda@gmail.com

склоности говорника ка одабиру једне од конструкција, онда када су обе формално сасвим прихватљиве, а у зависности од прагматичких и социолингвистичких фактора. Наша прва предикција била је да склоност ка дативској конструкцији расте у контекстима где је прагматички тематизован посесор, што бисмо могли повезати са значењем логичког субјекта у дативу. Друга предикција била је да склоност ка дативској конструкцији такође расте у контекстима где између посесора (особе која присваја) и посесума (онога што се присваја) (в. NIKOLIĆ 1997) постоји већа социолингвистичка блискост, при чему бисмо могли успоставити везу и са значењем етичког датива.

У другом поглављу поставићемо теоријско-методолошке оквире свог истраживања, кроз преглед претходних истраживања, и кроз опис коришћених метода. У трећем поглављу изложићемо резултате квантитативног истраживања, а у четвртом резултате квалитативног истраживања. Пето поглавље биће посвећено дискусији о резултатима које смо добили применом обе методе, те о могућим разлозима који су довели до тих резултата. Шесто поглавље представљаће закључак.

2. Теоријско-методолошки део

2.1. Преглед претходних истраживања

О двема врстама присвојности, о којима ћемо говорити у овом раду, у формалносинтаксичкој литератури се говори као о интерном (*internal*) и екстерном (*external*) посесору (в. KOENE, D'HULST 2002). Код интерног посесора, присвојни придев се јавља као адноминални модификатор, те улази у оквире именске фразе, док се дативска конструкција налази на позицији глаголске допуне, због чега је посесор екстерни (PAJKIN, VAN PETEGEM 2016).

За исказивање неотуђиве присвојности, која се односи на делове тела, сроднике и делове ствари (PIPER, ANTONIĆ i dr. 2005), чешћа је употреба дативске конструкције (PAJKIN, VAN PETEGEM 2016). С обзиром на наведено, верујемо да се и преко ове склоности може тумачити осећање веће социолингвистичке присности при употреби дативске конструкције (нпр. „Удаје ми се другарица" уместо „Моја другарица се удаје"). Иако се за употребу датива за исказивање неотуђиве присвојности у српском језику, у односу на остале словенске језике, закључује да није експресивнија од других присвојних конструкција (ŠARIĆ 2002), овакви примери указују на експресивне потенцијале поменуте екстерне посесивне структуре. Осим отуђивости, фактори који се узимају у обзир при употреби дативске конструкције су и семантика предиката, синтаксичка позиција посесума, и сл. (в. MILIČEVIĆ 2013). Конструкције које истражујемо у овом раду јесу „конструкције у којима се посесивно осмишљава неки природни или друштвени однос" (PIPER, ANTONIĆ i dr. 2005), што није посесивност у најужем смислу.

У традиционалној синтаксичкој литератури спомиње се и то да је, при употреби дативске конструкције, реченица двозначна између означавања привременог и сталног власништва, док би присвојни придев означио искључиво стално власништво[2]. Кроз истраживање спроведено у овом раду, посредно ћемо проверити и да

2 На пример: (1) Где ми је оловка? (коју сам јуче купила / коју си ми малопре донела), у односу на: (2)

ли би употреба дативске конструкције у доленаведеном примеру могла да се објасни преко параметара који су предмет нашег истраживања: као сигнализирање тематизованости проблема који има посесор, због чега присвојност престаје да буде једино значење ове конструкције, те се она приближава и значењу логичког субјекта, а различити типови власништва постају прихватљиви.

Важно је назначити и да је употреба дативске присвојне конструкције чешћа и прихватљивија у југоисточним дијалектима српског језика, што је и очекивано, нарочито с обзиром на континуитет ове појаве и већу употребу у, на пример, македонском језику (в. MILORADOVIĆ, STANKOVIĆ 2010). Ова црта се понекад посматра као балканистичка, што је упитно с обзиром да се овакве конструкције јављају и у западнословенским језицима (в. PENINGTON 2012). Иако смо за ово истраживање формулисали примере који не би требало да буду дијалекатски обојени, испитаници јесу били превасходно са југа Србије, што треба узети у обзир како се не би правиле веће генерализације од предвиђених. Посесивни датив ипак није ограничен само на неке јужне поддијалекте, већ се јавља у говорима широм земље (в. MILORADOVIĆ 2008).

Осим присвојног датива, за нашу анализу биће важно да имамо у виду још неколико типова датива у српском језику. Међу њима су субјекатски датив, односно „живи ентитет (по правилу човек) који је носилац потребе, осећања, расположења..." (ANTONIĆ: 80), као и етички датив, којим се исказује „лични однос / близак, фамилијарни став говорника према саговорнику преко пропозиционог садржаја реченице" (ANTONIĆ 2004: 96). Сматрамо да би се одређене очекиване социолингвистичке нијансе значења присвојног датива могле објаснити кроз преплитање значења присвојности са значењима ових типова датива.

Као могуће утицаје на одабир посесивне конструкције посматраћемо тематизованост посесора и блискост између посесора и посесума. Социолошка блискост и дистанца представљају се и тестирају уз помоћ Богардусове скале (в. VARK, GALIER 2007)[3]. За питања информацијске структуре, најважнија су обележја теме, фокуса и контраста, при чему тема представља оно о чему се говори, што је већ поменуто или познато (STANKOVIĆ 2020). Сматрамо да, у погледу информацијске структуре, на избор присвојне конструкције може утицати то да ли је посесум оно што је главни елемент тематског дела реченице, као и то колико су посесум, посесор и однос између њих део старе инфомације.

2.2. Методологија истраживања

Наше истраживање састоји се из два дела, квантитативног и квалитативног. У првом, квантитативном делу, 30 испитаника је у експериментима са судовима граматичности на Ликертовој скали оцењивало природност реченица које садрже

Где је моја оловка? (коју сам јуче купила / *коју си ми малопре донела) (IVIĆ 2002, према: ANTONIĆ 2004)

3 Према овој скали, однос највеће блискости имамо према некоме с ким бисмо се ородили, затим према блиском личном пријатељу, онда према комшији, колеги, земљаку, према некоме ко је само посетилац у твојој земљи, док највећу дистанцу осећамо према некоме кога бисмо најрадије избацили из своје земље. Ова скала је у великој мери коришћена и усавршавана (MATER et al. 2017), а при њеном коришћењу свакако треба бити опрезан и по питању културалних различитости.

један од два начина исказивања присвојности. У квалитативном делу, спровели смо интервју са фокус-групом од 5 учесника.

Прелиминарно квантитативно истраживање спроведено је преко Гугл упитника. Посматраћемо га као прелиминарно због увида стечених како преко сâмог упитника тако и преко квалитативног дела истраживања, на основу којих смо могли да донесемо закључке о могућностима потпунијег приступа овом питању на квантитативни начин убудуће. У овом делу истраживања, задатак учесника био је да, на Ликертовој скали, оцене прихватљивост понуђених реченица као одговора на задато питање. Свако питање пратиле су две реченице као одговор, које су се разликовале само по типу присвојне конструкције. Кроз формулацију питања и одговора одређено је да ли је посесор тематизован или не, и колико је близак однос између посесора и посесума[4]. У свим примерима је посесор био у првом лицу, јер је то контекст који најчешће отвара могућност употребе дативске конструкције (ПЕНИНГТОН 2012), као и због лакшег тематизовања и упућивања на однос посесора према посесуму. Упитник се састојао од 24 циљне реченице и 24 филера. Од 24 реченице, 6 је било са обележјем блискости посесора и посесума и тематизованим посесором, 6 само са обележјем блискости, 6 само са тематизованим посесором, и 6 без и једног и другог обележја. Сви учесници су били припадници млађе популације, до 30 година, и са простора југоисточне Србије. Реченице у филерима нису биле повезане са темом овог истраживања. Линк ка упитнику налази се у делу „Прилози" на крају рада.

Квалитативни део истраживања подразумевао је интервју са фокус-групом од 5 учесника. Ови учесници нису претходно учествовали у квантитативном истраживању, како их контексти који су тамо задати не би усмерили, и како би могли слободније да осмишљавају своје примере и дају своја запажања. Учесници су такође били припадници млађе популације, до 30 година, и такође су говорници са простора призренско-тимочког дијалекта. Интервју са фокус-групом спроведен је преко *Zoom* платформе. Питања су била отвореног типа.

3. Квантитативни део истраживања: резултати

Квантитативни део истраживања обухватио је оцењивање реченица са једним од два начина исказивања присвојности, у различитим контекстима. Од испитаника је тражено да упореде оба могућа одговора, и да их појединачно оцене на Ликертовој скали, оценом од један до пет.

Наша предикција да ће реченице у којима је присвојност изражена дативском конструкцијом бити прихватљивије у контекстима у којима постоји социолингвистичка блискост није потврђена резултатима квантитативног истраживања. Предикција о утицају тематизованости посесора на одабир дативске конструкције уместо присвојног придева такође је оповргнута. Међутим, можемо да приметимо

4 На пример, и на питање „Шта има ново код тебе?", као и на питање „Да ли неко може да помогне мом детету са задатком из математике?" одговор може бити „Моја сестра је дипломирала математику! / Сестра ми је дипломирала математику!", а задатак испитаника био је да оцене реченице са оба типа присвојне конструкције у контексту одговора на оваква питања. Али, у првом питању је посесор носилац теме, док у другом питању није. Дистинкција по питању блискости прављена је на основу разлике између неотуђиве и отуђиве посесије, атрибута, као и на основу Богардусове скале (сестра, рођака, другарица као блискије од неки комшија, суграђанин, земљак).

ниже оцене реченица са овом конструкцијом без тематизованости посесора, што нам може сугерисати да тај фактор ипак не треба одбацити, иако присвојни придев остаје неутрална опција која је увек прихватљива. Графички приказ резултата налази се у наставку.

Графички приказ 1. *Резултати упитника*

У читавом упитнику примећена је тенденција ка давању високих оцена придевској присвојној заменици. С обзиром на то да је, као што ћемо у наставку рада видети, квалитативни део истраживања дао другачије резултате од квантитативног, у овом тренутку ћемо закључити да наше предикције нису потврђене, али их нећемо у потпуности одбацити. Изостанак тематизованости посесора је смањио просечну оцену природности дативске конструкције, иако постојање тематизованости није учинило да ова конструкција превагне над присвојним придевом. Овакви резултати потврђују да постоји (ограничен) утицај информацијске структуре, нарочито с обзиром на то да драстична разлика између услова није ни била очекивана, јер ниједна од присвојних конструкција у овим контекстима није неприхватљива, односно, није ограничена било каквим синтаксичким и семантичким факторима. О могућим разлозима за ограничења деловања овог утицаја говорићемо у делу рада са дискусијом о резултатима истраживања.

4. Квалитативни део истраживања: резултати

Други део нашег истраживања обухватио је интервју са фокус-групом од пет чланова. Интервју је спроведен преко *Zoom* платформе. У вођењу интервјуа тру-

дили смо се да питања буду отвореног типа, и да заиста добијемо, за сваки од контекста, конструкције које су говорницима најприроднije, без усмеравања. На почетку интервјуа, објашњено им је како ће изгледати разговор и колико је очекивано трајање, али није им речена конкретна тема истраживања. Такође, нису им понуђене конструкције између којих треба да одаберу, већ им је објашњаван контекст (који садржи степен блискости са посесумом) и постављана питања (која тематизују или не тематизују њих сâме као посесоре)[5], на која су они давали одговоре који нужно садрже присвојне конструкције, иако нису одмах били фокусирани на њих. Интервју је структуиран тако да, у првом делу, прођемо кроз што више контекста у којима би испитаници одговарали на питања без фокусирања на присвојност, а да затим, у другом делу, када су испитаници већ увидели које се конструкције понављају у разговору, покушамо од њих да добијемо одговоре шта утиче на њихов одабир и какав је њихов доживљај разлике између ових конструкција.

Кроз интервју са фокус-групом, потврђена је предикција о утицају тематизованости посесора на одабир присвојне конструкције. Елемент социјалне блискости је примећен и коментарисан од стране испитаника, али се он испољавао само у контекстима где је већ постојала тематизованост посесора, док самостално није могао да изврши утицај. Дативска конструкција одабирана је од стране свих испитаника у контекстима где је постојала и тематизованост посесора и блискост са посесумом, а присвојни придев у свим контекстима где није постојало ниједно од ових обележја. Без обележја тематизованости, упркос постојању блискости, дативска конструкција није коришћена, док је једини контекст са разликама у одговорима испитаника био онај у ком постоји тематизованост посесора, без блискости са посесумом.

Након првобитних одговора, испитаницима су постављана питања о доживљају ситуације која је дата у наведеном контексту, те смо добили коментаре о односу према особи о којој је реч, као и о томе колико их се тиче ситуација о којој говоре. Такође, након добијања њихових интуиција питањима отвореног типа, испитаницима је тражено да прокоментаришу и примере са дативом у другој употреби сем посесивне, пре свега са етичким дативом и дативом у функцији логичког субјекта, на основу чега су прокоментарисали одређене сличности са примерима из претходног дела интервјуа. Осим тога, добили смо значајне опсервације од стране испитаника, које можемо повезати са начином индивидуалног одређивања степена блискости, са значајем степена блискости са саговорником, заједничког знања и процене релеватности означавања блискости, и са утицајем језика на екстралингвистичку стварност, поред утицаја стварности на језик. О свему овоме биће речи у наредном одељку рада.

5 На пример: објашњен им је контекст у ком треба да замисле да имају другарицу коју познају одавно, са којом се често виђају и друже, и која је недавно дипломирала на медицини. Потом је требало, имајући тај контекст у виду, да одговоре на питање „Шта се лепо десило код тебе ових дана?", с једне стране, или пак да замисле да су у авиону са том другарицом, која чврсто спава, и да треба стјуардеси да одговоре на питање „Има ли доктора у авиону?". На овај начин је направљена диференцијација између услова у ком постоји блискост и тематизованост посесора, с једне, и услова у ком постоји блискост али без тематизованости посесора, с друге стране. Уколико би се употребила нека друга именица, чији референт се не доживљава као близак, на исти начин би се добили и услови са тематизованошћу и без блискости, или без оба обележја.

5. Дискусија

Питање о утицајима социолингвистичких и прагматичких фактора на одабир присвојне конструкције у српском језику у овом раду смо анализирали користећи две методе, квантитативну и квалитативну. Док квантитативна метода омогућава прецизније поређење и дефинисање фактора утицаја, метода интервјуа омогућава значајно већи увид у ток размишљања испитаника, или макар у онај део који испитаници успеју да освесте.

У оба дела истраживања, потврђен је утицај тематизованости посесора, и дискурсне познатости посесора, посесума и њихове везе, која их чини прагматички старом информацијом. У таквим примерима, сматрамо да може доћи до преплитања присвојног значења личне заменице у дативу са значењем логичког субјекта у дативу, што је још једно објашњење за тематизованост, која је обично резервисана за позицију субјекта. У том смислу, у реченици у доленаведеном примеру (1), не добијамо само информацију да је то другарица особе која говори, већ и да се особи која изговара реченицу десила ситуација о којој говори. Дакле, поред тога што ову реченицу можемо парафразирати као „Моја другарица је дипломирала", могли бисмо је парафразирати и као „Мени је другарица дипломирала"(где се присвојност уз именицу „другарица" подразумева), што је врло слично значењу логичког субјекта у реченицама попут „Мени се јуче десило нешто лепо".

(1) Другарица ми је дипломирала.

Са друге стране, као што смо такође већ поменули, коришћењем придевске заменице добија се присвојно значење које је мање експресивно, али је експлицитније. С тим у вези, када је изговорена реченица из доленаведеног примера (2), сматрамо да су тиме дате две информације: „ја имам сестру" и „она је дипломирала". Када је, пак, употребљена дативска конструкција, сматрамо да ту изостаје прва врста информације, и да је подразумевано да је она већ у заједничком знању говорника и саговорника, те да се зато не експлицира. Експлицитност придевске заменице је, верујемо, један од разлога зашто је овај начин исказивања присвојности преовладао у упитнику, јер су им испитаници дали предност услед јаснијег и неутралнијег значења, што је оцењено као важније због медијума испитивања.

(2) Моја другарица је дипломирала.

Према резултатима упитника, хипотеза о већој природности употребе дативске конструкције уколико постоји обележје блискости сасвим је оповргнута. Поред тога, и у интервјуу су се испитаници опредељивали радије за присвојну придевску заменицу у контекстима где није било тематизованости посесора, без обзира на обележје блискости. Ипак, учесници интервјуа су, и без постављеног питања о блискости, одмах препознали то као значајан фактор, који им чини употребу придевске заменице неприродном. Сматрамо да оваква ситуација не сугерише да је тематизованост једини фактор и да социјална блискост није значајна, већ да је тематизованост посесора неопходна да би обележје блискости такође постало део теме

и постало релевантно за исказивање.

Једна важна напомена добијена је од учесника у интервјуу, коју у овом истраживању нисмо узели у обзир, а за коју сматрамо да може бити засебно испитана, као и да чак може објаснити разлике у резултатима добијених у упитнику и у интервјуу. Ради се о томе да су испитаници имали осећај да одабир конструкције не зависи само од тога о коме говоре, већ и од тога коме говоре. Наиме, нагласили су да, уколико се обраћају свом блиском пријатељу, имају потребу да искажу блискост са својом сестром или другом особом о којој говоре, јер верују да је саговорнику та информација важна, како би схватио њихове емоције о ономе о чему говоре; док некоме ко им није близак не би имали потребу да укажу на блискост са особом о којој говоре, већ би само изнели одређене информације. Ово се може повезати са чињеницом да саговорник који није близак вероватно није ни упознат са другим особама из говорниковог живота, те да оне нису у заједничком знању, што би био фактор који се више тиче тематизованости него социолингвистичке блискости. Наведено упућује да би и однос према саговорнику може бити посматран као засебан фактор.

Значајна је била и информација коју смо добили у интервјуу о индивидуалном одређивању степена социјалне блискости између посесора и посесуму. Наиме, за примере са именицама попут колега или комшија, испитаници нису имали утисак да се ради о некоме ко је на средини скале социјалне блискости, већ су их, на основу свог личног искуства, једни посматрали као блиске пријатеље, а други као потпуне незнанце. Наведено би такође требало размотрити у будућим истраживањима.

Осим тога, испитаници су приметили и могућност да се употребом одређене конструкције створи слика о стварности, осим могућности да стварност утиче на одабир конструкције. Наиме, приметили су како се у политичким или медијским говорима може користити дативска конструкција како би се створио утисак да се слушаоца тиче ситуација о којој је реч[6]. Штавише, из тог утиска може проистећи и утисак о већој блискости, због налажења у истој ситуацији.

Сматрамо да се управо у начину испитивања може пронаћи један од разлога за разлике у резултатима у двама деловима истраживањима. Наиме, када је кроз разговор, у интервјуу, од учесника тражено да се ставе у ситуацију спонтаног говора, чини се да им је то дошло много природније, с обзиром на сличност реалне ситуације и ситуације коју треба да замисле. У упитнику, пак, иако је у упутству назначено да треба да замисле да дате конструкције чују или изговарају у спонтаном говору, сасвим је могуће да су оцењивали одговоре на питања у контексту упитника, и да су стога давали већу предност експлицитности и јаснијој информативности присвојне придевске заменице над експресивношћу дативске конструкције, јер је, у контексту упитника, заиста било тешко перципирати означавање личне блискости као нешто што је релевантно. Поред тога, још један фактор који је могао да врши нежељене утицаје тиче се чињенице да се Ликертова скала, у лингвистичким истраживањима, превасходно користи за оцењивање прихватљивости, где су интуиције

6 Пример који су дали био је: „Сугрђанина су нам неправедно затворили!“, чиме се сугерише да је то нешто што се и нама десило, а не само тој особи. Сличан ефекат није немогуће постићи и са присвојном придевском заменицом, уколико би она била наглашена („Нашег сугрђанина...!“), али верујемо да би се тиме нагласила блискост пре него тематизованост, док се у првом случају преко тематизованости наглашава блискост, што чини ситуацију двоструко релевантном за посесоре.

много јасније него када се постави питање о прагматичкој природности. Као што смо поменули, у свим просечним оценама дата је предност придевској заменици, с тим што је у контекстима без тематизованости и дискурсне познатости направљена већа разлика и смањена прихватљивост дативске конструкције. Најзад, још један разлог за различитост резултата у квантитативном и квалитативном делу истраживања може лежати и у дизајну упитника, у коме је изостао шири контекст на основу кога би испитаницима било јасније на основу чега треба да дају предност једној од понуђених конструкција, што ћемо узети у обзир у потенцијалном даљем истраживању овог питања.

Још један од могућих разлога за давање предности присвојном придеву у упитнику може бити и свест о дијалекатској употреби дативске конструкције која није у складу са стандардом. Због тога би могло доћи до једне врсте хиперкорекције, и одбацивања чак и оних конструкција са дативом које стандард не забрањује[7]. Ово представља још једну конфундирајућу варијаблу коју би требало имати у виду у даљим истраживањима. У интервјуу, где је разговор био мање формалан, верујемо да дијалекатске црте говора нису оптерећивали испитанике.

Када сагледамо резултате оба дела истраживања, можемо донети одређене закључке, али и отворити нова питања за даље проучавање. У истраживању се показало да тематизованост посесора може утицати на повећање изгледа за употребу дативске конструкције. Тематизованост је довела до давања предности дативској конструкцији над конструкцијом са присвојном придевском заменицом у интервјуу, док у упитнику то није био случај, за шта постоји могућност објашњења сâмом природом истраживачког поступка. Социјална блискост се није показала као фактор који може утицати самостално, ни у квантитативном ни у квалитативном делу истраживања. Међутим, на основу опсервација испитаника у интервјуу, можемо закључити да социјална блискост јесте једно од нијанси значења коју дативска конструкција доноси, за разлику од неутралне конструкције са присвојним придевом. Ипак, импликатура о овој нијанси значења може се извести само уколико постоји тематизација посесора, а самим тим и његовог личног односа према посесуму. Верујемо и да су тематизација посесора (и његовог односа према посесуму), с једне стране, и социјална блискост, с друге, заправо питања која су међусобно повезана више него што на први поглед делује. Без тематизације посесора, не може се јавити потреба за имплицитним исказивањем социјалне блискости. Исто тако, без социјалне блискости говорника и слушаоца, и познатости посесора, посесума и њихове везе слушаоцу, не може доћи до тематизације посесора и односа према посесуму. Такође, уколико стекнемо утисак да нас се тиче ситуација у којој се налази одређена особа, то може створити већи доживљај блискости са њом. Дакле, иако не можемо донети потпуне и коначне закључке, сматрамо да нам је ово истраживање донело значајне увиде у могућности исказивања различитих значења који су нам интуитивни иако их нисмо увек свесни. Нијансе значења добијамо захваљујући преплетености падежних значења, као и захваљујући утицајима информацијске структуре на

7 Не треба искључити ни могућност да би говорници јужних дијалеката заправо посматрали дативску конструкцију као прихватљивију, управо због њене веће учесталости у овим дијалектима, али, трудили смо се да примери у овом истраживању буду сасвим у складу са стандаром, без дилема о дијалекатској обојености.

импликатуре које ћемо извести о експресивности употребљеног израза.

У будућим истраживањима, уколико би она била рађена квантитативно, било би неопходно пружити шири контекст испитаницима. Оваквим начином истраживања, требало би се фокусирати на тематизованост, која се показала као фактор утицаја, и тек уз коју се утисак о социјалној блискости може испољити. Истраживање би могло бити фокусирано само на дативске конструкције, како би се могло утврдити у којим контекстима се она оцењује као прихватљивија, уместо поређења са конструкцијом са присвојним придевом, која је, као неутрална, стандардно прихватљива, иако мање експресивна.

6. Закључак

У овом раду бавили смо се избором између интерног и екстерног исказивања присвојности у српском језику, односно избором између придевске присвојне заменице и личне заменице у дативу, и то не по питању синтаксичких и семантичких ограничења употребе једне од тих конструкција, већ по питању социолингвистичких и прагматичких утицаја на природност употребе ових конструкција у различитим контекстима. Занимали су нас они случајеви у којима су оба начина исказивања присвојности потпуно једнако прихватљива по свим синтаксичким и семантичким условима, како бисмо испитали могућност утицаја других, суптилнијих фактора, и на спектар значења, осим примарног присвојног значења, која се њима могу исказати.

Приступили смо овом питању кроз две различите методе, квантитативну и квалитативну, односно, методу упитника и методу интервјуа са фокус-групом. Резултати добијени овим двама типовима истраживања се разликују, а један од могућих разлога јесте управо начин испитивања и процена испитаника о релевантности оних обележја које смо желели да испитујемо. На основу збирних резултата, можемо закључити да фактори који се тичу информацијске структуре имају утицаја, док социјална блискост може представљати део значења дативске структуре, али тек ако постоји тематизованост посесора која ће његов однос према посесору учинити релевантним за извођење импликатуре. Ипак, ови утицаји не омогућавају надвладавање дативске конструкције над присвојним придевом, који је у свим контекстима неутралан и прихватљив.

Општи закључак који можемо донети на основу овог истраживања јесте тај да различити језички домени заиста могу вршити свој утицај у мањој или већој мери чак и у исказивању наизглед једноставних релација као што је присвојност, уз могућност исказивања ширег спектра значења него што се на први поглед чини. У будућим истраживањима било би неопходно прецизирање контекста и проналажење начина да се добију интуиције о циљним факторима утицаја, прагматичким и социолингвистичким. На основу резултата овог истраживањима о начинима исказивања присвојности, можемо закључити да се падежна значења допуњавају и да, уз утицај информацијске структуре, отварају простор за већу експресивност значења дативске присвојне конструкције, али и да та експресивност није у свим контекстима једнако пожељна и релевантна. Можемо закључити и да је категоризација стварности уз помоћ језика комплекснија и богатија од свођења на синтаксичке

категорије и семантичке прототипе, те да се они могу допунити различитим нијансама разумевања значења из угла свих језичких домена.

Цитирана литература

ANTONIĆ 2004: ANTONIĆ, Ivana. „Sintaksa i semantika dativa". *Južnoslovenski filolog* LX (2004): 67-97. [orig.] АНТОНИЋ, Ивана. „Синтакса и семантика датива". Јужнословенски филолог LX (2004): 67–97.

IVIĆ 2002: IVIĆ, Milka. „Povodom makedonskih konstrukcija tipa Kola na brat mi / Kola od brat mi". *Red reči*, Lingvistički ogledi četiri (2002): 75–80.

KOENE, D'HULST 2002: COENE, Martine, Yves D'hulst. *From NP to DP* Volume 2: The expression of possession in noun phrases. John Benjamin's Publishing Company, 2002.

MATER et al. 2017: MATHER, Darin M., Stephen W. Jones, Scott Moats. „Improving upon Bogardus: Creating a More Sensitive Social Distance Scale". *Survey Practice*, Vol. 10 Issue 4. 2017. https://www.surveypractice.org/article/2770-improving-upon-bogardus-creating-a-more-sensitive-and-dynamic-social-distance-scale 31. 3. 2022.

MILIČEVIĆ 2013: MILIČEVIĆ, Maja. „The possessive dative in Serbian as a valency phenomenon: a preliminary empirical study". *Valentnost reči i izraza: morfosintaksički, semantički i pragmatički aspekti* (2013): 349–362.

MILORADOVIĆ 2008: MILORADOVIĆ, Sofija. „Vrode razvernutoy v prostranstve diahronii". *Južnoslovenski filolog* LXIV (2008): 227–238. [orig.] МИЛОРАДОВИЋ, Софија. „Вроде развернутой в пространстве диахронии". Јужнословенски филолог LXIV (2008): 227–238.

MILORADOVIĆ, STANKOVIĆ 2010: MILORADOVIĆ, Sofija, Stanislav Stanković. „O iskazivanju pripadničko-posedničkog odnosa u srpskim narodnim govorima na Kosovu i Metohiji". *Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima*, međunarodni tematski zbornik (2010): 159–174. [orig.] МИЛОРАДОВИЋ, Софија, Станислав Станковић. „О исказивању припадничко-поседничког односа у српским народним говорима на Косову и Метохији". Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, међународни тематски зборник (2010) 159–174.

NIKOLIĆ 1997: NIKOLIĆ, Miroslav. „SMILJKA STOJANOVIĆ, Binarne relacije posesije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku. Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Monografija, Knjiga LXXVI, Beograd 1996, 500 str.". *Južnoslovenski filolog* LIII (1997): 221–226.

PAJKIN, VAN PETEGEM 2016: PAYKIN, Katia, Marleen Van Peteghem. „External vs. Internal Possesor Structures and Inalienability in Russian". *Russian Linguistics* (2003): 329–348.

PENINGTON 2012: PENNINGTON, James Joshua. „The Bosnian-Croatian-Serbian Adnominal Possessive Dative at the Syntax-Pragmatics Interface". *Slavia Centralis*, (2012/1): 104–121.

PIPER, ANTONIĆ i dr. 2005: PIPER, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović, Branko Tošović. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica*. Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 2005. [orig.] ПИПЕР, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. Синтакса савременога српског језика: Проста реченица. Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд, 2005.

STANKOVIĆ 2020: STANKOVIĆ, Branimir. *Osnovi pragmatike*. Filozofski fakultet, Niš, 2020. [orig.] СТАНКОВИЋ, Бранимир. Основи прагматике. Филозофски факултет, Ниш, 2020.

ŠARIĆ 2002: ŠARIĆ, Ljiljana. „On the semantics of the „dative of possession" in the Slavic langu-

ages: An analysis on the basis of Russian, Polish, Croatian/Serbian and Slovenian examples". *Glossos*, Issue 3 Spring 2002 https://slaviccenters.duke.edu/sites/slaviccenters.duke.edu/files/media_items_files/3saric.original.pdf 31. 3. 2022.

VARK, GALIER 2007: WARK, Colin, John F. Galliher. „Emory Bogardus and the Origins of the Social Distance Scale". *Am Soc* 38 (2007): 383–395.

Neda N. Stefanović

PRONOMINAL POSSESSIVE CONSTRUCTIONS IN SERBIAN LANGUAGE: PRAGMATIC AND SOCIOLINGUISTIC FACTORS OF USAGE

The object of this paper are two types of pronominal possessive constructions in Serbian language, out of which one is expressed using possessive adjectival pronoun, while the other is expressed using personal pronoun in dative (*Moja drugarica je diplomirala / Drugarica mi je diplomirala*). The aim of the paper was to determine the contextual influences on the speaker's preference for one of these two constructions. Our hypothesis was that the thematization of the possessor represents one of the factors, considering the same form of dative logical subject, and that social distance / proximity represents the other factor, considering the same form of the ethical dative. A preliminary quantitative research was conducted, with Likert scale acceptability judgements, as well as a qualitative research, with a focus-group interview. The results of the quantitative questionnaire didn't confirm the hypothesis, given that the possessive adjectival pronoun had higher rates in all of the conditions, although the rates of dative constructions were notably lower in the conditions without thematization of the possessor. The results of the focus-group interview, on the other hand, showed the speakers' intuitions of the influence of thematization of the possessor, as well as social closeness of the possessor (when thematized) and the possessed. In addition, the interviewees mentioned the social closeness of the speaker and the listener as one of the factors, which could represent one of the reasons for the lack of the influence of forementioned factors in the quantitative section of the research. Further implications of this research apply to the interconnectedness of the case meanings, which led to the expressiveness of the dative structure, as well as to the influence of information structure on the additional meanings that can be conveyed by choosing dative possessive construction.

Keywords: Serbian language, social distance / proximity, thematization, possessive constructions, possessor, possessed

Прилози

Линк до упитника: https://forms.gle/phTSF67TrRW6x2BD9

Оригинални научни рад
УДК 811.163.41'243(=161.1)
Примљен: 21. маја 2021.
Прихваћен: 28. августа 2021.
doi: 10.46630/phm.14.2022.24

Александар М. Новаковић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

Емилија Г. Јовић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за руски језик и књижевност

АНАЛИЗА И КЛАСИФИКАЦИЈА ГРЕШАКА СТУДЕНАТА ИЗ РУСИЈЕ НА ПОЧЕТНОМ НИВОУ УЧЕЊА СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

Предмет овога рада је анализа и класификација грешака на почетном нивоу учења српског језика као страног. Као грађа за истраживање коришћени су завршни тестови ученика из Русије који су четири академске године похађали наставу српског језика у Центру за српски као страни и нематерњи језик при Филозофском факултету у Нишу. У раду су коришћене дескриптивна метода, метода теоријске анализе и метода компарације. Резултати су показали да је највећи број забележених грешака интралингвалне природе – начињене су и на морфолошком и на синтаксичком и на ортографском нивоу. Грешке интерлингвалне природе забележене су на сва три нивоа, при чему највећи број грешака настаје услед реинтерпретације, а нешто мањи број услед дејства супердиференцијације и недиференцијације.

Кључне речи: анализа грешака, интерлингвалне и интралигнвалне грешке, српски као страни језик

1. Увод. Учење страног језика представља сложену активност чија реализација захтева континуиран и предан рад ученика и наставника. Успешност у учењу страног језика условљена је многим факторима – узрастом и мотивисаношћу ученика, нивоом на коме се језик учи, квалитетом наставних материјала, бројем часова, а може се утврдити или тестирањем или предузимањем одређеног говорног чина. Другим речима, сврха учења језика јесте овладавање језичким и граматичким компетенцијама неопходним за успостављање комуникације на страном језику. Таква реализација страног језика неминовно је праћена језичким грешкама, које се, у складу са различитим класификацијама, могу поделити према језичком нивоу на коме су учињене, према начинима испољавања или смеру деловања. Грешке могу бити узроковане природом језика који се учи и његовим специфичностима, као и утицајем матерњег језика. Како би се настава страног језика унапредила, а наставници прилагодили свој рад ученицима са одређеног говорног подручја, неопходно их је константно сагледавати, анализирати и објашњавати.

* aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs

Пракса у настави српског као страног језика показује да странци који уче српски језик имају великих потешкоћа у настојању да га савладају, а узрок лежи у сложености граматичког система – постојању фонетског принципа у правопису, седмопадежног система, релативно слободног реда речи у реченици, великог броја изузетака од правописних правила итд. Међутим, када се наведеним особеностима српског језика дода интерференција са матерњим језиком, постаје јасно зашто долази до појаве (не)карактеристичних грешака приликом учења српског језика. Већи број странаца који у последњих двадесет година долази у Републику Србију и учи српски језик, из приватних или пословних разлога, пружио је могућност наставницима и истраживачима да спроведу детаљне анализе начињених грешака, узимајући у обзир специфичности матерњег језика ученика. Како је настава српског језика као страног још увек у повоју, од велике је важности предузимање ове врсте истраживања која ће показати специфичности рада са ученицима са одређених језичких простора.

Од свог оснивања (2013) до данас наставу у Центру за српски као страни и нематерњи језик при Филозофском факултету у Нишу похађали су (и похађају) ученици/студенти из читавог света – од Јапана, Јужне Кореје и Кине, преко Турске, Бугарске, Румуније, Албаније, Немачке, Француске, Шпаније, до Сједињених Америчких Држава, Мексика, Перуа и Чилеа. Ипак, највећи број ученика долази из Русије, са чијим универзитетима Универзитет у Нишу има потписане уговоре о сарадњи. Директан рад и контакт са ученицима из Русије показао је да, упркос томе што оба језика имају исто (словенско) порекло, долази до појаве већег броја грешака које је потребно анализирати, класификовати и објаснити. Из тог разлога аутори ове студије ће покушати да на основу сагледавања писаног корпуса ученика из Русије изведу одређене закључке који би помогли наставницима српског језика као страног да боље организују своју наставу.

Рад је подељен на шест делова. Након уводних разматрања сагледана је типологија грешака у учењу страног језика. У трећем поглављу дат је преглед претходних истраживања у вези са класификацијом језичких грешака при учењу српског као страног језика, док се у четвртом поглављу анализирају и објашњавају оне које су начинили студенти из Русије током израде завршног теста. У петом поглављу је спроведена дискусија, док су у шестом поглављу изведени најважнији закључци.

2. Грешке у учењу страног језика. Учење језика, као и било која друга људска активност, подразумева појаву грешака. До језичке грешке долази услед неуспешне примене научених језичких образаца. Језичком грешком се сматра свако уочено одступање од стандарднојезичке норме (BABIĆ 2018: 584). У примењеној лингвистици истраживачи се баве *анализом грешака*, покушавајући да открију узроке, природу и последице начињене језичке грешке (DŽEJMS 1998: 1). Циљ таквих анализа јесте изналажење различитих стратегија ради њиховог предупређења. Селинкер (1969) сматра да су језичке грешке значајне из три разлога: 1) показују напредак ученика у савладавању језика; 2) показују проучаваоцима како се језик учи, и 3) помажу самом ученику да боље сагледа себе и своје учење језика.

Језичке грешке већ више деценија заокупљају пажњу научника и истраживача. Из тог разлога се појавио већи број подела језичких грешака. Тоуч (1986) говори о грешкама које се појављују на различитим језичким нивоима, разликујући

фонолошке, морфолошке, лексичке и синтаксичке грешке. Наведеним грешкама К. Кончаревић (2004: 86) додаје ортографске, лингвокултуролошке и комбиноване. Кордер (1975) прави разлику између систематских и несистематских грешака. Прве откривају учениково досадашње знање језика, док друге настају случајно (услед умора или узбуђења). Међутим, истраживачи примећују да постоје два главна извора свих језичких грешака у учењу страног језика. Први јесте међујезички утицај (*језички трансфер*) између матерњег језика ученика и страног језика. Такве грешке називају се *интерјезичким* и најчешће се везују за позитиван или негативан трансфер матерњег у страни језик (FRAJS 1945; LADO 1957). Бабић (2016) пише о постојању позитивног трансфера, до кога долази услед сличности двају језика, и негативног трансфера, који је последица њихове различитости. Кончаревић (2004: 86) запажа да постоје различити облици интерферентних грешака: *недиференцијација*, *супердиференцијација* и *реинтерпретација*. До појаве грешака недиференцијације долази услед неразликовања одређених језичких особина у страном језику из разлога што те особине у матерњем језику нису диференцијалне природе. Грешке супердиференцијације појављују се у оним случајевима када ученик у страни језик уноси особине које му нису својствене, али су присутне у матерњем језику. Грешке реинтерпретације настају када се одређене језичке особине које постоје у оба језика интерпретирају на начин карактеристичан за матерњи језик.

Насупрот интерјезичким грешкама појављују се *интрајезичке* (унутарјезичке) *грешке*[2] које настају као последица учења страног језика и његових специфичних особина, зато што ученици: 1) настоје да упросте језички систем језика који уче (користећи једноставније форме); 2) хипергенерализују научена правила; 3) хиперкоригују; 4) погрешно науче језичке обрасце; 5) фосилизују своје грешке и користе погрешне форме од самог почетка учења језика; 6) избегавају употребу одређених образаца (DALI–BART 1974; TOUČ 1986).

3. Претходна истраживања. На српском говорном подручју више аутора се бавило питањем анализе грешака и њихове класификације: MILOŠEVIĆ 2016; BABIĆ 2016; PERIŠIĆ ARSIĆ 2016, ĐORĐEVIĆ 2017; SUDIMAC 2019, 2020. Милошевић (2016) се у свом раду бави типологијом граматичких грешака руских говорника при усвајању српског језика, користећи два приступа граматици: формални и функционални. Након детаљног прегледа могућих класификација грешака, аутор користи преписке Александра Белића и Георгија Остроготског, сачуване у Архиву САНУ, односно тестове српског језика руских говорника решаване у Центру за српски као страни језик при Филолошком факултету у Београду. Истраживање је показало да се све грешке руских говорника могу поделити на интерлингвалне (међујезичке) и интралингвалне (унутарјезичке) грешке. У прву групу грешака аутор је сврстао: неразликовање рода у облицима множине, изостављање облика помоћног глагола *јесам* у функцији копуле и прилошког предиката, грађење облика перфекта без помоћног глагола *јесам*, грађење облика трећег лица једнине перфекта помоћног глагола с помоћним глаголом *јесам*, употреба помоћног глагола *јесам* при грађењу презента, грешке у грађењу и употреби аориста, грешке у грађењу и употреби футура I и II, односно уношење конструкције типа *мы с тобой*, ред речи у реченици по узору на партиципске конструкције с трпним глаголским придевом, слагање мно-

2 Ричард (1975) их дефинише као грешке настале под утицајем самог језика који се учи.

жинских облика заменица у односним реченицама са глаголима у облику једнине, употреба именичких облика после предлога *између* и *међу*, коришћење инструментала у функцији допунског предикатива, грађење облика генитива и датива помоћу наставака из руског језика, грешке у рекцији глагола по узору на руски језик, грешке у употреби генитива и акузатива у функцији правог објекта, грешке у изражавању категорије аниматности, увођење односних реченица са значењем припадања помоћу релативне заменице *који*, грешке у метафоричкој употреби предлога *у* и *из*, док је у другу групу уврстио: замену падежних облика за означавање места и правца кретања, грешке у употреби глаголског вида и присвојних заменица, као и грешке у творби речи и облика. Такође, аутор примећује да су интерлингвалне грешке бројније у односу на интралингвалне, што је последица сличности система руског и српског језика на формалном плану.

Бабић (2016) у својој докторској дисертацији идентификује унутарјезичке грешке и систематиизује их према језичким нивоима, типовима, морфолошким и синтаксичко-семантичким моделима, а затим их описује и, тамо где је то могуће, проналази узроке њиховог настанка. Захваљујући писаним текстовима ученика почетних курсева у Центру за српски језик као страни при Филозофском факултету у Новом Саду, ауторка је анализирала грешке у творби глаголских облика (презента, партиципа актива, перфекта, потенцијала, футура I, императива, инфинитива), конгруенцији између субјекта и предиката (грешке у наставку за лице и број, грешке у наставку за род и број, грешке у наставку за род и број у именском делу предиката) и у употреби зависних падежних облика.

Питањем анализе грешака на морфосинтаксичком и лексичком нивоу приликом учења српског језика као страног бавила се и Перишић Арсић (2016). Предмет анализе у раду јесте материјал за тестирање (аудио-снимци и писмени задаци) матерњих говорника италијанског језика који су у периоду од 2010. до 2014. године похађали течајеве српског језика у Међународном културном центру „Полскикот" у Торину. Ауторка је грешке странаца такође поделила на ортографске, морфолошке, лексичке и синтаксичке, уочавајући да настају као последица интерференције италијанског језика и појаве хипергенерализације – уопштавања и примењивања наученог правила чак и тамо где оно не важи.

Ђорђевић (2017) у своме раду анализира грешке словачких матерњих говорника на почетном нивоу учења српског језика као страног, настале као последице интереференције матерњег језика. Ауторка издваја грешке приликом усвајања ћирилице (мешање фонема /ц/ и /с/, /п/ и /р/, /б/ и /b/, /х/ и /h/, /и/ и /i/), спојеног и одвојеног писања речи, супституције фонема /ћ/ и /ђ/, /ћ/ и /ч/, /у/ и /и/, изговора фонеме /в/, одређивање рода, грађење првог лица једнине и множине презента и неправилна употреба предлошко-падежних конструкција *до + генитив* уместо *у + акузатив*, као и *из + генитив* уместо *од + генитив*.

Судимац (2019) из угла примењене лингвистике говори о најчешћим грешкама приликом усвајања српског језика на почетном нивоу од стране студената румунске националности који су наставу похађали при Центру за српски као страни и нематерњи језик Филозофског факултета у Нишу. Ауторка је све грешке класификовала према језичким нивоима – ортографски, морфолошки, лексички и синтаксички, дајући детаљну експланацију сваке начињене грешке. Примећује да су студенти највише грешака начинили у вежбањима којима се проверавало познава-

ње падежног система, затим ћириличког писма, те у употреби основних глаголских времена и у конгруенцији. Квантитативна анализа је показала да су грешке последица утицаја матерњег, румунског, језика, односно карашевских говора. У другом раду, Судимац (2020), сагледава грешке на фонолошком и ортографском плану студената којима су матерњи језици литвански, јапански, енглески и бугарски. Резултати спроведеног истраживања показују да су грешке на фонолошком нивоу настале под утицајем матерњег језика студената, док су грешке на ортографском плану последица постојања двају писама, односно тежине самог система српског језика.

4. Методологија истраживања

4.1. Предмет истраживања. Друштвено-историјске прилике на почетку XXI века утицале су да се појави реална потреба за осавремењавањем наставе српског језика као страног. Наиме, развој програма мобилности студената, повољније економске прилике, стабилни спољнополитички односи између Републике Србије и држава у Европи и осталом делу света, као и богато културно-историјско наслеђе, утицале су да странци Србију препознају као дестинацију свог привременог или сталног боравка. Како би што боље упознали живот у Србији и њену баштину, странци радо похађају курсеве српског језика (као страног). Важно место у реализацији ове врсте наставе припада центрима при универзитетима у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и Нишу, на којима се пажња подједнако посвећује теоријским и практичним питањима, односно анализира наставна пракса и предочавају могућа решења ради њеног усавршавања. С обзиром на разнолике потребе странаца (наставак студирања, пословне активности, живот у породичној заједници), неизоставан сегмент свих курсева је и полагање теста знања ради издавања потврде/сертификата о познавању српскога језика на одређеном нивоу. Захваљујући успешно положеном тесту странци потврђују свој рад и постају мотивисанији да наставе са учењем језика, док наставницима тестови представљају драгоцен извор сазнања о настави и о значајним методичким импликацијама за њено усавршавање. Стога је предмет овога рада анализа грешака начињених у завршном тесту знања студената из Русије на ортографском, морфолошком, синтаксичком и лексичком плану, њихов опис и типолошка класификација.

4.2. Циљ и задаци истраживања. Циљ овога рада је да се на конкретном писаном корпусу идентификују најчешће грешке русофоних говорника, као и да се изврши њихова дескрипција, експланација и типолошка класификација, а која би се могла применити у настави, креирању нових тестова и наставних материјала. На основу дефинисаног предмета и циља истраживања, одређени су следећи истраживачки задаци:

1. Идентификовати језичке грешке поређењем забележених форми са формама српског стандардног језика.
2. Систематизовати грешке према језичким нивоима (морфолошком, синтаксичком, лексичком и ортографском).
3. Описати и објаснити интерлингвалне и интралингвалне грешке, као и могуће узроке њиховог настанка.

4.3. Методе и узорак истраживања. Према дефинисаном предмету, циљу, постављеним задацима у истраживању смо користили дескриптивну методу, методу теоријске анализе и методу компарације. Грађа за ово истраживање прикупљена је у Центру за српски као страни и нематерњи језик (при Департману за србистику) на Филозофском факултету у Нишу током четири академске године: 2015/2016, 2016/2017, 2017/2018. и 2018/2019. Наиме, захваљујући уговорима о сарадњи између Универзитета у Нишу и универзитета/факултета у Белгороду (Русија)[3], већи број студената узраста од 19 до 25 година долази у Ниш и, између осталог, похађа курсеве српског језика као страног у Центру. Како би ускладили обавезе на својим („новим") факултетима са обавезама у Центру, студенти наставу српског језика похађају четири пута недељно, односно 56 пута у току једног семестра. Важно је поменути да неки од студената већ имају одређена предзнања о српском језику, српској култури и историји. Током курса користе уџбеник *Реч по реч* Института за стране језике, пратећу радну свеску и аудио-материјале. На самом крају курса студенти полажу тест који се састоји из два дела: решавања теста и вођеног разговора (којим наставник проверава вербалне могућности ученика).

Грађа за ово истраживање је управо ексцерпирана из завршних тестова које су студенти попуњавали на самом завршетку курса ради полагања испита и/или добијања сертификата о познавању српског језика као страног. Укупно је анализирано 25 тестова коришћених током провере знања српског језика на А1 нивоу.

Табела 1. Број студената и тестова током четири академске године

Академска година	2015/2016.	2016/2017.	2017/2018.	2018/2019.
Број тестова	6	6	6	7

Свих десет питања, радних налога и задатака у тесту усклађено је са препорукама изнетим у Заједничком европском оквиру за учење језика. Од студената се очекивало да успешно ураде диктат, препишу латинични текст ћирилицом, одговоре на питања у вези са краћим текстом, употребе одговарајући падеж, напишу правилан облик личне заменице, употребе компаратив или суперлатив у реченици, пребаце реченицу у одговарајуће време, направе питања и напишу неколико реченица о себи.

5. Анализа и интерпретација. Анализа горeописане грађе показала нам је да су ученици српског језика као страног најчешће грешили на морфолошком и ортографском нивоу, док је много мање било грешака на синтаксичком нивоу. Такође, уочене су интралингвалне и интерлингвалне грешке, чији су узорци недиференцијација, супердиференцијација и реинтерпретација. Имајући у виду такво чињенично стање, у наредним поглављима ћемо дати анализу грешака према нивоу на коме су се испољиле, односно према типу и узроку који је довео до њиховог настанка.

5.1. Анализа грешака на морфолошком нивоу. Највећи број грешака ученици из Русије су починили на морфолошком нивоу. Имајући у виду специфичности

3 Уговори о сарадњи доступни су на веб-адреси: https://www.ni.ac.rs/saradnja/ugovori-o-saradnji.

морфолошког система српског и руског језика, примећујемо да до појаве грешака долази у појединим морфолошким категоријама, као што су: грађење глаголских облика и образовање падежних облика. Притом, последица су међусобног утицаја матерњег језика, односно недовољне савладаности страног (српског) језика.

5.1.1. Интерлингвалне (међујезичке) грешке

Грешке чији је узрок недиференцијација. Знајући да до грешака недиференцијације долази у оним случајевима када ученик не разликује језичке особине у страном језику, које у матерњем нису разликовне природе, као типске грешке уочили смо[4]:

а) Грађење облика перфекта без употребе помоћног глагола *јесам*:

(1) *Прошле године *летовали у Грчкој*. (2)

В прошлом году мы провели лето в Греции.[5]

(2) *Јасмина *била у Италији пре две године*. (4)

Ясмина была в Италии два года назад.

б) Изостављање облика помоћног глагола *јесам* при формирању питања у перфекту:

(1) *Где *били јуче?* (1)

Где вы был вчера?

(2) *Како *научила песму*? (1)

Как ты выучила песню?

(3) *Како *она дошла на посао?* (2)

Как она пришла на работу?

Наведене грешке у грађењу облика прошлог времена последица су разлике између овог времена у српском и руском језику, због чега ученици нису (пажљиво) уочили разликовну функцију коју има помоћни глагол *јесам* у српском језику. Наиме, перфекат у српском језику и руско прошло време разликују се и по томе што је перфекат у нашем (српском) језику сложен глаголски облик (састављен од презента помоћног глагола *јесам* и радног глаголског придева)[6], а руско прошло време прост глаголски облик.

в) Изостављање облика помоћног глагола *јесам* у функцији копуле именског, придевског или прилошког предиката:

(1) *Ово *велик и добар универзитет*. (4)

4 Бројем у загради означава се фреквенција понављања наведене грешке.

5 Превод на стандардни руски језик који дајемо након истакнуте грешке требало би да помогне читаоцима (који никада нису имали контакт са руским језиком) да боље разумеју међујезички утицај и узрок(е) настанка појединих грешака.

6 В. PIPER, KLAJN 2013.

Это большой и хороший университет.

(2) *Дошла *у Ниш као студент.* (1)

Я приехала в Ниш как студентка.

(3) *Живим у Нишу који *леп град.* (4)

Я живу в красивом городе Нише.

(4) *Лепо нам *у Нишу.* (1)

Нам приятно в Нише.

Примећујемо да су наведене реченице изражене глаголом у садашњем времену. И ова грешка последица је разлика које постоје између матерњег (руског) језика и страног (српског) језика и чињенице да се у току развоја руског језика облик презента помоћног глагола б*ыть* изгубио. Између руског и српског именског, придевског и прилошког предиката постоји разлика у томе што се у српском језику помоћни глагол *бити* употребљава у свим облицима, а у руском помоћни глагол б*ыть* не налазимо у садашњем времену (TOŠOVIĆ 1988: 299, 372).

Грешке чији је узрок супердиференцијација. Супердиференцијација представља појаву у језику по којој ученик уноси у страни језик који учи оне особине које му нису својствене, али постоје у матерњем језику. С обзиром на сложеност морфолошког система једног и другог језика, а и заједничко (словенско) порекло, грешке чији је узрок супердиференцијација код руских говорника су честе и у вези су са категоријама речи, падежима и глаголским облицима.

а) Грешке у грађењу перфекта:

(1) *Прошле године ја *летовал у Грчкој.* (2)

В прошлом году я провел лето в Греции.

(2) *Јасмина *бил у Италији пре две године.* (2)

Ясмина была в Италии два года назад.

(3) *Марко *учил сваког дана.* (2)

Марко учился каждый день.

б) Употреба погрешног облика партиципа перфекта:

(1) **Кувал сам пријатељима.* (5)

Я готовил еду друзьям.

(2) *Ја сам *жил у хотелу.* (4)

Я жил в гостинице.

(3) *Ја сам *бил у Народном позоришту.* (4)

Я был в Национальном театре.

(4) *Ја сам *постал студент*. (5)

Я стал студентом.

Разлика у образовању перфекта у српском и прошлог времена у руском узрок је појављивања наведених грешака. Док се у српском језику перфекат гради помоћу презента помоћног глагола *јесам* и радног глаголског придева (са наставцима за обележавање рода), у руском се успоставља помоћу суфикса -л-[7], те наставака за род: Ø – *нулти наставак* (мушки род), *-а* (женски род), *-о* (средњи род) и за множину *-у* („јери"), који се додају основи инфинитива прошлог времена (TOŠOVIĆ 1988: 304).[8] У наведеним примерима, говорници руског језика су по угледу на начин образовања прошлог времена у матерњем језику покушали да образују перфекат у српском језику изостављајући помоћни глагол *јесам*, односно користећи форму радног глаголског придева са наставцима из руског језика.

Грешке чији је узрок реинтерпретација. Анализа грађе нам је показала да су грешке чији је узрок реинтерпретација последица сличности морфолошког система српског и руског језика, посебно на плану падежног система и глаголских облика. Велики број заједничких особина морфолошког система оба језика манифестује се на тај начин што их ученици интерпретирају на начин карактеристичан за матерњи језик.

а) Грешке у образовању генитива једнине:

(1) *Ако није уморан,* ***после *вечери*** *иде са друговима у кафић или у кафану*. (2)

Если он не устал, то после ужина ходит с друзьями в кафе или в ресторан.

До појаве грешке у образовању генитива једнине именице *вечера* дошло је услед појаве лажних парова. Наиме, и у српском и у руском језику наведена именица је по својој форми веома слична – именица *вечера*[9] у српском језику означава врсту оброка (која се сервира увече), док се у руском језику именицом *вечер* означава део дана. У српском језику поменута именица је женског рода, док је у руском мушког рода. Чињеница да у оба језика постоји лексема вече са разликом у значењу – рус. вече означава окупљање групе грађана ради решавања неког друштвеног питања, као и само место окупљања. Такође, у руском језику постоји и посебна лексема женског рода вечеринка (означава вечерње окупљање ради забаве). Све то нас доводи до закључка да су под утицајем матерњег језика говорници продуковали генитивну форму користећи наставак *-и*, који је карактеристичан за образовање генитива именица женског рода.

б) Грешке у образовању генитива у партитивним конструкцијама:

(1) *После посла се враћа кући аутобусом око девет *сатов*. (4)

После работы он возвращается домой на автобусе около девяти часов.

7 Не смемо изгубити из вида да у руском језику није извршена гласовна промена *прелазак л у о*.

8 Иако „и у српскохрватском језику перфекат може да буде прост облик, и то само онда када се ради о тзв. *крњем перфекту*", врло тешко се тим обликом могу пренети на руски језик све конотације које у себи он садржи (TOŠOVIĆ 1988: 304).

9 У руском језику се као преводни еквивалент користи именица мушког рода *ужин*.

Значење партитивности се и у руском и у српском језику уско везује за облик генитива (PIPER, KLAJN 2013: 337; TOŠOVIĆ 1988). С обзиром на то да се и у једном и у другом језику користи ова форма након бројева већих од пет, у наведеном примеру је реч о реинтерпретацији. Наиме, говорници руског језика су, сходно карактеристикама матерњег језика, у датој конструкцији употребили наставак генитива множине *-ов*.

в) Грешка у образовању локатива:

(1) *Ја сам била у *Москве*. (5)

Я была в Москве.

Као не тако честа грешка у анализираним тестовима појавила се грешка у образовању локатива једнине са месним значењем. У српском језику се као наставци за грађење локатива појављују наставци: *-у* за мушки и средњи род, односно *-и* за женски (PIPER, KLAJN 2013). У руском језику именице сва три рода чија се основа не завршава на [-ий-] (каква је именица *Москв*а) имају наставак *-е* у локативу једнине (PIPER, STOJNIĆ 2002: 57). У наведеном примеру дошло је до употребе наставка за локатив који се користи у руском језику.

г) Грешке у грађењу 3. лица једнине презента:

(1) *Марко *учит сваког дана*. (2)

Марко учится каждый день.

(2) *Она *волит да гледат филмове*. (3)

Она любит смотреть фильмы.

Глаголи *учити*, *волети*, *гледати* (*смотрить*) се у руском језику мењају по другој промени (TOŠOVIĆ 1988: 291–292). Основна карактеристика ове промене глагола јесте да се у 3. лицу једнине презента користи наставак *-ит*. Како наведени наставак не постоји ни у једној промени глагола у српском језику, закључујемо да је у питању грешка настала услед реинтерпретације познатог правила из матерњег (руског) језика.

5.1.2. Интралингвалне (унутарјезичке) грешке. Интралингвалне (унутарјезичке) грешке представљају саставни део процеса учења страног језика. Ричард (1975: 173) дефинише их као грешке које су настале под утицајем самог језика који се учи и које произилазе из сложености језичког система, односно интерференције чешће употребљаваних научених елемената на оне који се ређе употребљавају. Анализа грађе показује да највећи број интралингвалних грешака настаје на плану употребе падежних облика и глаголских времена, при чему је уочљива разлика у броју интерлингвалних и интралингвалних грешака, у корист других.

а) Грешке у образовању генитива:

(1) **Сам студент белгородског *државног Технолошког **универзитету*. (1)

Я студент Белгородского государственного технологического университе-

та.

У датом примеру не можемо говорити о реинтерпретацији као узроку настанка грешке зато што се и у српском и у руском језику користи наставак *-а* у генитиву једнине именице мушког рода.

(2) *Аутобус се налази поред *ауто*. (2)

Автобус находится рядом с автомобилем.

„У нормативним приручницима писање префиксоида и страних форманата део је теме посвећене састављеном и растављеном писању речи" (ZELJIĆ 2017: 374). Како употреба префиксоида и страних форманата није предвиђена *Заједничким европским оквиром* на почетном нивоу учења језика, начињена грешка у вези са образовањем и употребом генитивне форме *аута* последица је непознавања морфолошке и лексичке структуре српског језика.

б) Грешка приликом употребе акузатива множине личне заменице *ви*:

(1) *Јуче смо видели *ваши пријатеље*. (2)

Вчера мы видели ваших друзей.

в) Грешка у формирању деоног генитива:

(1) *Обично се враћа кући аутобусом око осам *сата*. (2)

Обычно он возвращается домой на автобусе около восьми часов.

(2) *Имам много *пријатеље у Нишу и ми обично *иду на кафу*. (3)

У меня много друзей в Нише и мы обычно ходим пить кофе.

(3) *Породица Петровић *имае *четири чланови породици*. (1)

(4) *Породица Петрович има 4 *чланова*. (2)

Семья Петрович состоит из четырех членов.

(5) *После се враћа кући аутобусом око девет *сат*. (2)

С работы он возвращается домой на автобусе около девяти часов.

(6) *Ја имам двадесет *године*. (1)

Мне двадцать лет. (акузатив)

Значење партитивности представља једну од старих и врло добро сачуваних значења које генитив не дели ни са једним другим падежом. Синтагма са партитивним значењем може бити исказана генитивом множине, након бројева *пет* (и више), односно генитивом једнине након бројева *два*, *три*, *четири* (уз које је именица некада стајала у двојини). Стога можемо закључити да је грешка унутарјезичке природе, а да њена реализација подсећа на процесе хиперкорекције коју чине матерњи говорници српскога језика (в. NOVAKOVIĆ 2016).

г) Грешке у образовању инструментала:

(1) *Хлеб сече оштрим *ножевом*. (1)

Хлеб режется острым ножом.

(2) *Обично *петаком после *вечери иде са *другову*. (2)

Обычно по пятницам после ужина он ходит с друзьями.]

(3) *Обично петком после *вечера иде са *другови*. (1)

Обычно по пятницам после ужина он ходит с друзьями.

д) Употреба одричног облика глагола *имати*:

(1) *Ти сада *не имаш вунени капут*. (8)

(2) *Ти сада *нећмаш вунени капут*. (2)

(3) *Ти сада *си неимати вунени капут*. (3)

Теперь у тебя нет шерстяного пальто.

ђ) Употреба погрешног облика 1. лица једнине презента глагола *желети* (*волети*), *звати се*, *доћи*, *живети*:

(1) *А ове године *волемо да идем у Шпанију*. (2)

*А ове године *волетим да идем у Шпанију*. (2)

И в этом году мы хотели бы поехать в Испанию.

(2) *Ја се *зовим Марина*. (1)

Меня зовут Марина.

(3) *Ја *дођим сада*. (1)

Я приду сейчас.

(4) *Ја *живем у Србији*. (1)

Я живу в Сербии.

е) Употреба погрешног облика 3. лица једнине презента глагола *учити*, *волети*, *звати* (*се*):

(1) *Марко *уче сваког дана*. (2)

Марко учится каждый день.

(2) *Она много *воле да гледа филмове*. (2)

Она очень любит смотреть фильмы.

(3) *Мајка се зови Светлана*. (1)

Мать зовут Светлана.

ж) Употреба погрешног облика 3. лица множине презента:

(1) *Данас они *разговоре о школи.* (2)

Сегодня они говорят о школе.

(2) *Младић и девојка *питају кафу.* (2)

Молодой мужчина и девушка пьют кофе.

(3) *У дворишту они *разговоре о школи.* (2)

Во дворе говорят о школе.

(4) *Петровићи *живи у малом стану у центру Ниша.* (1)

(5) *Петровићи *живу у малом стану у центру Ниша.* (2)

Семья Петрович живет в маленькой квартире в центре Ниша.

У образовању 3. лица множине презента глагола пете врсте у руском језику користе се наставци *-ют*, *-ут* (TOŠOVIĆ 1988). У српском језику се паралелно користе наставци *-е*, *-у*, *-ју* (PIPER, KLAJN 2013). С обзиром на чињеницу да наведена грешка није била честа, можемо закључити да је узрок недовољна усвојеност глаголског система на почетном нивоу учења српског језика као страног.

з) Грешке у грађењу футура I:

(1) *Ми ћемо *будимо на путовању.* (2)

Мы будем в поездке.

(2) *Они ће *разговорите о школи сутра.* (3)

Они завтра будут говорить о школе.

(3) **Бичеме на излету.* (3)

Мы будем в поездке.

У оба језика будуће време може имати две форме: у руском је просто и сложено време, а у српскохрватском *футур I* и *футур II* (TOŠOVIĆ 1988: 302; PIPER, KLAJN 2013: 172, 174). У руском језику се просто будуће време гради помоћу глагола са истим наставцима које имају глаголи несвршеног вида у садашњем времену, док се у српском језику будуће време (*футур I*) гради од енклитичког облика помоћног глагола *хтети* и инфинитива. У датим примерима не можемо оспорити утицај матерњег језика на употребу презента при формирању будућег времена. Међутим, употреба одговарајућег облика помоћног глагола *хтети* пре облика презента, говори нам да је у питању унутарјезичка грешка.

и) Грешке у образовању компаратива:

(1) *Бурек је *добре у Нишу него у Београду.* (2)

Бурек лучше в Нише, чем в Белграде.

(2) *Зима *топлу у Нишу него у Белгороду.* (2)

Зима в Нише теплее, чем в Белгороде.

(3) *Храна је *скупће у Србији него у Бугарској.* (2)

Еда в Сербии дороже, чем в Болгарии.

5.2. Анализа грешака на синтаксичком нивоу. Анализом грађе утврдили смо да су на почетним нивоима учења српског језика ученици најмање грешака начинили на синтаксичком нивоу: у употреби падежа, функцијама појединих речи у реченици и погрешаном реду речи у реченици. Имајући у виду Заједнички европски оквир за учење језика, препоручено је да се на нивоима А1 и А2 обрађују „простији" садржаји из области синтаксе: састављање просте синтагме са правилном конгруенцијом, простих реченица у упитном, потврдном или одричном облику.

5.2.1. Интерлингвалне (међујезичке) грешке

Грешке чији је узрок супердиференцијација

а) Грешке у образовању правилног облика компаратива и суперлатива придева:

(1) *Бурек је *велико добар у Нишу него у Београду.* (2)

Бурек намного лучше в Нише, чем в Белграде.

(2) *Ово пролеће је *велико хладан него прошле године.* (2)

Эта весна намного холоднее, чем в прошлом году.

(3) *Булевар краља Александра је *сама дуга улица у Београду.* (3)

(4) *Булевар краља Александра је *преко дуг улица у Београду.* (1)

Бульвар короля Александра самая длинная улица в Белграде.

(5) *Овај телефон је *самиј квалитетан у нашој продавници.* (2)

Этот телефон самого высокого качества в нашем магазине.

Анализирајући наведене примере долазимо до закључка да су ученици, под утицајем сложеног компаратива карактеристичног за писано изражавање у руском језику, покушали да у српском креирају компаратив коришћењем њима познатог придева *велики* у функцији интезификатора коју има непроменљиви облик *бóлее* у матерњем. Исти поступак применили су и при грађењу суперлатива, с тим што су употребили транскрибовани облик руске заменице *самый* и облик позитива придева. Реч је о позитивном утицају матерњег језика на страни[10] у циљу реализације говорног чина у случајевима када језички образац говорнику страног језика није (добро) познат.

10 Више о позитивном међујезичком утицају прочитати у: KAMINS 1983.

Грешке чији је узрок реинтерпретација

а) Погрешна употреба акузатива у функцији правог објекта:

(1) *Јуче смо видели *ваших пријатеље*. (9)

Вчера мы видели ваших друзей.

И у српском и у руском језику прави објекат може бити исказан акузативом без предлога, односно генитивом – у оним случајевима када се ради о партитативном или словенском генитиву (PIPER, KLAJN 2013: 368; TOŠOVIĆ 1988: 373). Међутим, у руском језику понекад може да се употреби и генитив и акузатив[11]. С обзиром на ту особину, наведена именица *друг* у руском језику може бити исказана обликом акузатива који је једнак облику генитива множине *друзей*, што нас наводи на закључак да је у датој ситуацији дошло до међујезичког утицаја и процеса реинтерпретације.

(1) *Зоран *четвртаком иде после подне на *посау*. (2)

Зоран по четвергам ходит на работу после полудня.

(2) *Он пере *зуби*. (5)

Он чистит зубы.

До наведених грешака је дошло услед међујезичког утицаја руског на српски језик. Ученици су у прве две реченице применили наставке акузатива једнине и множине који се користе у руском језику за означавање ствари, а који су идентични номинативу једнине и множине (PIPER, STOJNIĆ 2002: 56, 58).

5.2.2. Интралингвалне (унутарјезичке) грешке. Забележили смо само три унутарјезичке грешке – *погрешно распоређивање или погрешан ред речи*, *неразликовање падежних облика за означавање места и правца кретања* и *грешка у изражавању ситуација социјативне и спацијалне егзистенцијалне конекције*.

а) Погрешно распоређивање или погрешан ред речи у реченици:

Ова врста грешке настаје неправилним распоређивањем једне или више речи у исказу и појављује се у потврдним (1–3), одричним (4) и упитним реченицама (5–6), односно услед непознавања простих форми *футура I* у српском језику (7), због чега су ученици реченице почињали енклитичким обликом презента помоћног глагола *хтети*.

(1) **Зато што она је медицинска сестра*. (1)

(2) *Горан *по занимању је програмер у једној фирми*. (1)

(3) *Вељко *вратио се са студија у *иностранству и сада је стално у Нишу*. (1)

11 Познато је да ни у руском ни у српском језику прави објекат није изражен само генитивом или акузативом. Избор облика речи зависи од семантике глагола. Међутим, у српском језику генитив се све више замењује акузативом – у српском језику генитив се све више замењује, док је тај процес у руском још увек у току (MILOŠEVIĆ 2016: 175).

(4) *Никад *возио нисам се*. (1)

(5) *Како је на посао дошао?* (1)

(6) **Ће падати снег сутра*. (1)

Иако се за српски језик тврди да има „релативно слободан" ред речи у реченици (PIPER, KLAJN 2013: 437; HALUPKA-REŠETAR 2011: 21), постоји зачуђујуће много правила која ту слободу ограничавају. Под релативно слободним редом речи подразумева се могућност померања реченичних елемената без бојазни да ће се значење исказа променити. Међутим, пракса показује да у настави српског као страног језика управо тај релативно слободан ред речи представља проблем за његово савладавање. Ковачевић (2012: 42) увиђа да је „унутарсинтаксемски ред компонената првенствено условљен граматичко-семантичким статусом непунозначних ријечи, које се по правилу распоређују испред пунозначних". У датим примерима до грешака је дошло управо због тога што није испоштовано наведено синтаксичко правило, већ су се непунозначне речи нашле иза пунозначних.

б) Неразликовање падежних облика за означавање места и правца кретања:

(1) *Обично петком после *вечера иде са *другови у *кафићу или у кафану*.

Обычно по пятницам после ужина он ходит с друзьями в кафе или ресторан.

(2) *Зоран петком иде после подне на *факултету*. (2)

Зоран по пятницам ходит на факультет после полудня.

(3) *Ако није уморан, после вечере оде са друговима у кафићу*. (4)

Если он не устал, то после ужина ходит с друзьями в кафе.

(4) *До два *сат ујутру обавезно буде у *кревет*. (2)

До двух часов ночи он обязательно находиться в постели.

(5) *Ја сам студенткиња и лекторка на *филозофски факултету*. (4)

Я студентка и преподаватель на Философском факультете.

(6) *Он је у *купатило*. (8)

Он находится в ванной.

Према М. Ивић (1983: 198) акузатив и локатив се сврставају у тзв. *падеже контакта*. „За изграђивање семантичког спектра акузатива релевантан значај имају […] два момента међусобно уско повезана: представа о динамичности, тј. о процесу остварења радње и представа о остварењу потпуног контакта између радње и датог објекта" (IVIĆ 1958: 151), што практично значи да се акузатив перципира као падеж за означавање *правца кретања*. Са друге стране, М. Ивић (1958: 143) истиче да је локатив „пре свега падеж места", који се одликује немаркираношћу у погледу

избора именичких и глаголских лексема које именују место и радњу. „Он има своје место у једном нарочитом троуглу односа А – И – Л, где се, за разлику од акузатива који обележава *место завршетка радње*, помоћу друга два наведена падежа обележава *место тока радње у целини*" (MILORADOVIĆ 2003: 246). У датим примерима (1–3) грешке су последица мешања значења акузатива и локатива, односно (4–6) употребе акузатива као општег падежа у локативној функцији. У питању су грешке које се не могу уско везати само за говорнике из Русије, већ за све странце који уче српски језик и чији настанак је условљен недовољним познавањем глаголског система стандардног српског језика.

в) Грешке у изражавању ситуација социјативне и спацијалне егзистенцијалне конекције засноване на принципу мале удаљености два ентитета или више њих.

(1) *Деца, која расту уз *животињами уче да се брину о некоме.* (1)

Дети, которые растут с животными, учат заботиться о ком-то.

У српском језику се социјалне конекције малог растојања изражавају по моделу *уз + акузатив*, као и социјативним генитивним конструкцијама крај, покрај, *поред + генитив*, док се у руском употребљава локативна конструкција: *при + генитив.* Но, у оба језика могућа је протосоцијативна реформулација исказа овог типа коришћењем инструментала. Услед недовољне усвојености падежног система, ученици су покушали да нађу „прелазно решење" исказано конструкцијом *уз + инструментал*.[12]

5.3. Анализа грешака на ортографском нивоу. Грешке које су на ортографском нивоу направили ученици из Русије представљају типске грешке које праве странци на почетном нивоу учења српског језика као страног. Реч је о грешкама фонетско-фонолошке природе које се могу очитати приликом писања, односно непоштовању научених правописних правила. Прве су резултат утицаја матерњег језика који у свом систему не поседује специфичне гласове српскога језика, а друге резултат недовољне савладаности прописаних правила. И на ортографском плану смо препознали све типове грешака, осим грешака чији је узрок реинтерпретација.

5.3.1. Интерлингвалне (међујезичке) грешке

Грешке чији је узрок недиференцијација

а) Мешање сугласника [ć] и [č]: *сречне–срећне*, *куче–куће*, *кучни–кућни*, *нарочито–нарочито*, *уће–уче*; *маћор–мачор*; *че пити – ће пити*, *помочу–помоћ*, *Петровић–Петровић*, *следечем–следећем.*

У руском језику опозиција међу гласовима [ć] и [č] није диференцијалне природе, што директно утиче на неразликовање ових гласова у систему страног (српског) језика. Наиме, „руско [č] је меко, а наше тврдо" (Тошовић 1988: 21). Налази се између српских гласова [č] и [ć] – мекше је од [č], али не толико колико [ć].

б) Мешање сугласника [l] и [lj], односно [n] и [nj]: *вељики–велик*, *понеделком–понеделком*, *Аљексанадар–Александар*; *Вероњика–Вероника*.

12 О грешкама странаца приликом учења и употребе предлошко-падежних конструкција у српском језику видети: MITIĆ, STEFANOVIĆ 2016.

Изговор меких сугласника [l] и [n] у руском језику узрокује неправилно писање, односно употребу сугласника *љ* и *њ* у српском. Наиме, руски меки сонанти [л'] и [н'] мекши су од српских сонаната [л] и [н], али су тврђи од српских [љ] и [њ].

Грешке чији је узрок супердиференцијација

а) Писање сложеног предлога: *из-међу* (12).

Наведена грешка препозната је у чак дванаест тестова ученика из Русије. С обзиром на чињеницу да се сви предлози у српском књижевном језику пишу без посебног означавања префикса и основе, поставља се логично питање због чега се већи број ученика одлучио за овакав начин писања. Наиме, судећи према *Граматици рускога језика* Б. Тошовића (1988: 352), неки сложени предлози са значењем просторне релације *иза* и *испод* пишу се у руском језику на следећи начин: *из-за*, *из-под*. Како српски језик не познаје такав начин писања предлога, у питању је грешка чији је узрок супердиференцијација, по којој су руски говорници применили начин писања својствен матерњем језику.

б) Коришћење графема *я* за означавање групе *-ја*: *фотография*, **Я сам се родио*. (5)

У питању је још једна релативно учестала грешка ексцерпирана из наведене грађе. Налази се на граници између грешке настале супердиференцијацијом, услед уношења језичких особина својствених матерњем језику у страни језик, односно унутарјезичких грешака, насталих због недовољне савладаности градива. Ипак, мишљења смо да је у питању грешка чији је узрок супердиференцијација, јер се заменички систем српскога језика обрађује на самом почетку уџбеника и курсева.

в) Писање *сонанта р* у слоготворној позицији у виду групе -ер: *државног* уместо *државног*. (2)

Објашњење ове грешке проналазимо у литератури о постојању слоготворног ŗ и слоготворног ļ у прасловенском језику и то са двојаким звучањем – палаталним и веларним. У српском језику се изгубило слоготворно ļ (осим у неким дијалектима), а слоготворно ŗ се чува, те у том смислу српски чува извесну типолошку блискост са прасловенским језиком, што није случај са руским језиком. Губитак ова два слоготворна сугласника у руском језику десила се врло рано и у томе се огледа једна од типолошких одлика руског језика у односу на српски језик која је посебно приметна у настави српског језика као страног (MAROJEVIĆ 2001: 12).

5.3.2. Интралингвалне (унутарјезичке) грешке

а) Мешање сугласника [đ] и [dž]: *казанђијско* уместо *казанџијско*, *казанђија* уместо *казанџија*.

б) Мешање сугласника [ž] и [đ]: *вађан* уместо *важан*, *ђивот* уместо *живот*.

Реч је о грешкама карактеристичним за почетни ниво учења српског језика као страног. С обзиром на чињеницу да су: 1) „српскохрватски гласови [ć], [đ], [l,], [n,] мекши од руских [t'], [d'], [l'], [n']", 2) да је „руско [č] меко, а наше тврдо" и 3) да се, услед специфичних карактеристика, ствара утисак „да је руско [ž] и [š] много

тврђе него српскохрватско" (Тошовић 1988: 21), грешке представљају нормалну појаву и последицу различитости двају фонолошких система и недовољне усвојености система страног језика.

в) Изостављање сонанта [j] након самогласника: *имау* уместо *имају*, *кои* уместо *који*.

г) Изостављање сонанта [j] на почетку речи: *едно* уместо *једно*.

Правило да се у руском књижевном језику „слова я, е, ё, ю читају као [ja], [je], [jo], [jy] или а) када стоје на почетку написане речи, или б) када су иза слова за самогласнике" (PIPER, STOJNIĆ 2002: 16) проузроковало је да ученици начине две грешке у вези са писањем сонанта *j* у одређеним позицијама у речи.

д) Погрешно писање одричне речце *не* уз глаголе:

(1) *Како су јој за петама и како *несме ништа да ради*. (4)

Как они идут ей по пятам и как она ничего не может сделать.

(2) *Ја често када у журби прелазим улицу *неводи рачуна о томе иду ли кола*. (5)

Я часто не имею в виду движение машин, когда спеша перехожу улицу.

ђ) Писање назива институција малим словом:

(1) *Ја сам студенткиња и лекторка на *филозофски факултету у Нишу*.

Я студентка и преподаватель Философского факультета в Нише.

(2) *Ја сам *бил у *народном позоришту*. (2)

Я был в Национальном театре.

Писање негације испред глагола, придева и именица, као и писање великог слова јесу правописни садржаји предвиђени за изучавање на почетном нивоу (A1) учења српског језика, те начињене грешке представљају ништа друго до резултат њихове недовољне савладаности.

е) Писање скраћеног облика футура глагола који се у инфинитиву завршавају на *-ћи*:

(1) **Доћићу код вас*. (1)

Я приду к вам.

(2) *После испита вероватно *ићићу на море!* (2)

После экзамена, наверное, поеду на море!

Футур I у српском језику представља глаголско време које може имати сложен и прост лик. Раније у тексту смо већ навели разлике које постоје у грађењу футура *I* у српском и будућег времена у руском језику. Међутим, учење два начина у

грађењу простог футурског облика, у зависности од глагола у инфинитиву, представља тежак задатак за ученике на почетном нивоу учења језика, те су горенаведене грешке уобичајена појава.

6. Дискусија. Анализом грађе утврдили смо да су ученици из Русије на морфолошком нивоу начинили највећи број врста грешака (19), затим на ортографском (12), а најмање на синтаксичком (5). Забележене грешке претежно су интралингвалне природе, али уочили смо и више врста грешака интерлингвалне природе (9 врста на морфолошком, односно 2 врсте на синтаксичком и 5 врста на ортографском нивоу).

Графички приказ 1. *Графички приказ броја врста грешака према језичким нивоима*

Највећи број грешака и на интерлингвалном и на интралингвалном плану забележили смо у области образовања и употребе основних глаголских времена, образовања и избора одговарајућег падежног облика, односно одговарајуће форме компаратива и суперлатива. Приликом класификације грешака водили смо рачуна о основним карактеристикама српског и руског језика, односно сагледавали смо да ли је конкретна језичка особина својствена једном и/или другом језику. Пописали смо неколико врста грешака недиференцијације (3 врсте на морфолошком и 1 на ортографском), супердиференцијације (2 врсте на морфолошком, 1 врсту на синтаксичком и 3 врсте на ортографском нивоу), односно реинтерпретације (4 врсте грешака на морфолошком и 1 врсту на синтаксичком нивоу).

Грешке недиференцијације (морфолошки ниво – *грађење облика перфекта без употребе помоћног глагола јесам*, *изостављање облика помоћног глагола јесам при формирању питања у перфекту*, *изостављање помоћног глагола јесам у функцији копуле именског или прилошког предиката*; ортографски ниво – *мешање сугласника [ć] и [č], мешање сугласника [l] и [lj], односно [n] и [nj]*) проузроковане су непостојањем поменутих језичких елемената у руском језику, због чега ученици нису уочили њихову (разликовну) функцију у страном (српском) језику. Најфреквентнија међу њима на морфолошком нивоу јесте *изостављање помоћног глагола јесам у функцији копуле именског*, *придевског или прилошког предиката*, односно *погрешно*

писање речце не на ортографском нивоу.

Грешке супердиференцијације (морфолошки ниво – *грешке у грађењу перфекта*, *употреба погрешног облика партиципа перфекта*; синтаксички ниво – *грешке у образовању правилног облика компаратива и суперлатива*; ортографски ниво – *писање сложеног предлога*, *коришћење графема я за означавање групе -ја*, *грешке у писању сонанта р*) проузроковане су имплементацијом особина карактеристичних за руски језик, а које српски језик не поседује и не познаје. Ипак, најфреквентнија међу свим побројаним грешкама на морфолошком нивоу јесте *употреба погрешног облика партиципа перфекта*, односно *писање сложеног предлога* на ортографском нивоу.

Запазили смо да на морфолошком језичком нивоу доминирају грешке реинтерпретације (*грешке у образовању генитива једнине*, *грешке у образовању генитива у партитивним конструкцијама*, *грешке у образовању локатива*, *грешке у грађењу 3. лица једнине презента*), које настају услед сличности руског и српског језика – ученици су интерпретирали правила српског језика на начин карактеристичан за матерњи језик. *Грешка у образовању локатива* наметнула се као најучесталија на овом плану. На синтаксичком нивоу смо као најфреквентнију грешку издвојили *употребу погрешног облика акузатива у функцији правог објекта*.

Интралингвалне грешке узроковане су сложеношћу система стандардног српског језика, односно недовољном савладаношћу садржаја. Грешке класификоване унутар међујезичких се по својој природи разликују од оних које смо претходно навели у оквиру интерлингвалних иако су готово идентично формулисане. Разлика је у одговору на питање да ли (не) постоји утицај матерњег језика на страни. Уколико постоји, говоримо о грешкама интерлингвалне природе, а уколико не постоји, о грешкама интралингвалне природе. Сходно томе, запазили смо да су ученици грешке на морфолошком плану начинили приликом *употребе генитива*, *акузатива*, *инструментала и локатива*, *образовања 3. лица једнине и множине презента*, *футура I* и *компаратива*, при чему се као најфреквентнија појављује: *употреба одричног облика глагола имати*. На синтаксичком нивоу ученици су направили само три интралингвалне језичке грешке – *ред речи у реченици*, *неразликовање падежних облика за означавање места и правца кретања* и *грешка у изражавању ситуација социјативне и спацијалне егзистенцијалне конекције*. На ортографском плану грешке су проузроковане *мешањем сугласника [đ] и [dž]*, *[ž] и [đ]*, *неоправданим изостављањем сонанта [j]*, односно *некоришћењем правописних правила у вези са писањем речи*, *великог слова* и *одричне речце не*, која је препозната као најфреквентнија.

7. Закључак. У настави страног језика грешке не треба избегавати, јер оне, са једне стране, помажу наставнику да има прави увид у знања својих ученика, а, са друге стране, истраживачима да сазнају више о томе како се одређени језик учи и које су специфичности тог процеса. Што се више грешака попише и објасни, толико ће бити једноставније наставнику да се спреми за своје часове, изабере одговарајуће облике и методе рада, осмисли наставне материјале или изабере праве уџбенике. Такође, важно је да се при анализи и класификацији грешака у обзир узме и матерњи језик ученика због могућег међујезичког утицаја матерњег на страни (учени) језик.

Развој центара за учење српског као страног језика при универзитетима у Београду, Новом Саду, Крагујевцу и Нишу утицао је да посебну пажњу истражи-

вачи усмере ка унапређењу битних теоријских и методолошких питања ове врсте наставе. Тако се у последњих десетак година окрећу ка анализи и типолошком одређењу грешака странаца који уче српски језик. Међутим, иако до сада има неколико спроведених истраживања, остало је много простора за нова којима би се допунио регистар могућих грешака ученика са истог језичког подручја. Захваљујући доброј међууниверзитетској сарадњи између универзитета из Русије и Универзитета у Нишу, већи број ученика из Русије је похађао часове српског језика у периоду од 2015. до 2019. године у Центру за српски као страни и нематерњи језик при Филозофском факултету. Анализом њихових завршних тестова на крају почетног курса учења српског језика као страног утврђено је присуство интерлингвалних и интралингвалних грешака, карактеристичних за ученике чији је матерњи језик руски.

Већи број уочених грешака је интралингвалне природе, до којих долази услед недовољног познавања система стандардног српског језика, показује нам да педесет и шест часова, колико су имали ученици из Русије, није довољан да би се квалитетно обрадили садржаји предвиђени на почетном нивоу учења српског језика. Грешке интралингвалне природе забележене су и на морфолошком и на синтаксичком и на ортографском нивоу, при чему је најмање забележено на синтаксичком нивоу. Узрок томе свакако лежи у чињеници да се на почетном нивоу учења језика обрађују једноставнији синтаксички садржаји. Грешке интерлингвалне природе забележене су такође на сва три нивоа, при чему највећи број грешака настаје услед реинтерпретације. Наравно, забележен је и одређен број грешака узрокован супердиференцијацијом и недиференцијацијом – 2 врсте на морфолошком нивоу, 1 на синтаксичком и 3 на ортографском (супердиференцијација), односно 3 врсте на морфолошком и 2 на ортографском (недиференцијација). При томе, грешке и интралингвалне и интерлингвалне природе односе се на погрешно грађење основних глаголских времена, погрешно образовање и употребу падежних облика и синтагми.

На крају, ово истраживање би требало да пружи увид наставницима српског као страног језика које грешке могу бити очекиване код ученика са руског језичког подручја приликом овладавања морфолошким, синтаксичким и ортографским садржајима на почетном нивоу учења језика. Задатак наставника је да одабере најбоље методичке системе за извођење наставе српског као страног језика и да ваљаним приступом и избором аутентичних материјала олакша ученику савладавање жељених садржаја.

Цитирана литература

BABIĆ 2018: BABIĆ, Biljana. „Unutarjezičke greške u upotrebi oblika akuzativa u srpskom jeziku kao stranom". *Srpski jezik – studije srpske i slovenske*, XXII (2018): 583–600. [orig.] БАБИЋ, Биљана. „Унутарјезичке грешке у употреби облика акузатива у српском језику као страном". *Српски језик – студије српске и словенске*, XXII (2018): 583–600.

ĐORĐEVIĆ 2017: ĐORĐEVIĆ, Kristina. „Analiza grešaka slovačkih maternjih govornika na početnom nivou učenja srpskog jezika kao stranog". *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca* VII, Brno: Moravské zemské muzeum Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy university, 2017: 691–697. [orig.] ЂОРЂЕВИЋ, Кристина. „Анализа грешака словачких матерњих говорника на почетном нивоу учења српског језика као

страног". *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII*, Brno: Moravské zemské muzeum Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy university, 2017: 691–697.

ZELJIĆ 2018: ZELJIĆ, Goran. „Prefiksoidi i srodni strani formanti u pravopisnim rečnicima srpskog jezika". *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* (ur. Jelica Jokanović-Mihajlov, Ana Krečmer, Aleksandar Milanović, Dragana Mršević-Radović, Živojin Stanojčić, Slobodan Pavlović, Galina Tjapko), 47/1 (2018), 373–387. [orig.] ЗЕЉИЋ, Горан. „Префиксоиди и сродни страни форманти у правописним речницима српског језика". *Научни састанак слависта у Вукове дане* (ур. Јелица Јокановић-Михајлов, Ана Кречмер, Александар Милановић, Драгана Мршевић-Радовић, Живојин Станојчић, Слободан Павловић, Галина Тјапко), 47/1 (2018), 373–387.

IVIĆ 1958: IVIĆ, Milka. „Sistem predloških konstrukcija u srpskohrvatskom jeziku". *Južnoslovenski filolog*, XXII (1958): 141–166. [orig.] ИВИЋ, Милка. „Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику". *Јужнословенски филолог*, XXII (1958): 141–166.

KOVAČEVIĆ 2012: KOVAČEVIĆ, Milloš. „Sintaksičkom konverzijom i semantički uslovljen vezani red riječi u savremenom srpskom jeziku". *Srpski jezik, književnost, umetnost*, knj. 1, *Strukturne karakteristike srpskog jezika*, urednik Miloš Kovačević, Kragujevac: FILUM, 2012, 41–53. [orig.] КОВАЧЕВИЋ, Миллош. „Синтаксичком конверзијом и семантички условљен везани ред ријечи у савременом српском језику". *Српски језик, књижевност*, уметност, књ. 1, Структурне карактеристике српског језика, уредник Милош Ковачевић, Крагујевац: ФИЛУМ, 2012, 41–53.

KONČAREVIĆ 2004: KONČAREVIĆ, Ksenija. *Savremena nastava stranog jezika: sadržaj, organizacija, oblici*. Beograd: Slavističko društvo Srbije, 2004. [orig.] КОНЧАРЕВИЋ, Ксенија. *Савремена настава страног језика: садржај, организација, облици*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2004.

MAROJEVIĆ 2011: MAROJEVIĆ, Radmilo. *Russkaя grammatika Sopostavitelьnaя grammatika russkogo i serbskogo яzыkov s istoričeskimi kommentariяmi*. Tom I. Moskva – Belgrad, 2001. [orig.] МАРОЈЕВИЋ, Радмило. *Русская грамматика Сопоставительная грамматика русского и сербского языков с историческими комментариями*. Том I. Москва – Белград, 2001.

MILORADOVIĆ 2003: MILORADOVIĆ, Sofija. *Upotreba padežnih oblika u govoru Paraćinskog Pomoravlja – balkanistički i etnomigracioni aspekt*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2003. [orig.] МИЛОРАДОВИЋ, Софија. *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља – балканистички и етномиграциони аспект*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2003.

MILOŠEVIĆ 2016: MILOŠEVIĆ, Stefan. „Tipologija gramatičkih grešaka ruskih govornika pri usvajanju srpskog jezika". *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III* (2016): 169–180. [orig.] МИЛОШЕВИЋ, Стефан. „Типологија граматичких грешака руских говорника при усвајању српског језика". *Српски као страни језик у теорији и пракси III* (2016): 169–180.

MITIĆ 2016: MITIĆ, Ivana, Marija. Stefanović. „Upotreba predloga u srpskom kao nematernjem jeziku kojim govore učenici albanske nacionalnosti". *Ishodišta 2, Radovi sa II međunarodnog naučnog skupa Materijalna i duhovna kultura Srba u multietničkim sredinama i/ili perifernim oblastima* održanog na Filozofskom fakultetu u Nišu 16–17. oktobra 2015. godine, Niš, Temišvar: Filozofski fakultet u Nišu i Savez Srba u Rumuniji (Centar za naučna istraživanja i kulturu Srba u Rumuniji), 2016, 95–109. [orig.] МИТИЋ, Ивана, Марија. Стефановић. „Употреба предлога у српском као нематерњем језику којим говоре ученици албанске националности". *Исходишта 2, Радови са II међународног*

научног скупа Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима одржаног на Филозофском факултету у Нишу 16–17. октобра 2015. године, Ниш, Темишвар: Филозофски факултет у Нишу и Савез Срба у Румунији (Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији), 2016, 95–109.

NOVAKOVIĆ 2016: NOVAKOVIĆ, Aleksandar. „Hiperkorekcija u govoru učenika i studenata na području prizrensko-timočkog dijalekta". *Književnost i jezik*, LXIII/3-4 (2016): 333–350. [orig.] НОВАКОВИЋ, Александар. „Хиперкорекција у говору ученика и студената на подручју призренско-тимочког дијалекта". *Књижевност и језик*, LXIII/3-4 (2016): 333–350.

PIPER 2013: PIPER, Predrag, Ivan Klajn. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2013. [orig.] ПИПЕР, Предраг, Иван Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.

PIPER 2002: PIPER, Predrag, Mila Stojnić. Ruski jezik. Beograd: Zavet, 2002. [orig.] ПИПЕР, Предраг, Мила Стојнић. *Руски језик*. Београд: Завет, 2002.

SUDIMAC 2019: SUDIMAC, Nina. „Najčešće greške prilikom usvajanja srpskog jezika kao stranog kod studenata rumunske nacionalnosti". *Ishodišta 5*, Temišvar: Savez Srba u Rumuniji – Centar za naučna istraživanja i kulturu u Rumuniji – Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, godina 5, broj 5 (2019): 441–455. [orig.] СУДИМАЦ, Нина. „Најчешће грешке приликом усвајања српског језика као страног код студената румунске националности". *Исходишта 5*, Темишвар: Савез Срба у Румунији – Центар за научна истраживања и културу у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, година 5, број 5 (2019): 441–455.

ARSIĆ PERIŠIĆ 2016: ARSIĆ, PERIŠIĆ, Olja. „Analiza grešaka u srpskom jeziku kao stranom na primeru italofona". *Српски као страни језик у теорији и пракси III* (2016): 155–168.

BABIĆ 2016: BABIĆ, Biljana. *Unutarjezičke greške na početnim nivoima učenja srpskog jezika kao stranog*, doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016.

BURZAN 1984: BURZAN, Mirjana. *Interferencija u predikatu srpskohrvatske rečenice u jeziku učenika mađarske narodnosti*, Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike, 1984.

KORDER 1967: CORDER, Stephen Pit. „The Significance of Learners' Errors". *Error Analysis – Perspectives on Second Language Acquisition*, London: Longman, 1967, 19–27.

KAMINS 1983: CUMMINS, Jim. „Language proficiency and academic achievement" [C]. In J. W. Oller, Jr. (ed.) *Issues in language testing research* [A]. Rowley, Mass.: Newbury House, 1983.

DALI, BART 1974: DULY, Heidi, Marina Burt. „Natural sequences in child second language acquisition". *Language Learning*, 24 (1974): 23–40.

FRAJS 1945: FRIES, Charles. *Teaching and learning English as a foreign language*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1945.

HALUPKA-REŠETAR 2001: HALUPKA-REŠETAR, Sabina. *Rečenični fokus u engleskom i srpskom jeziku*. Edicija E-disertacija, knjiga 1, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2001.

DŽEJMS 2013: JAMES, Carl. *Errors in language learning and use: Exploring error analysis*. Routledge, 2013.

LADO 1957: LADO, Robert. *Linguistics across cultures*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957.

RIČARD 1975: RICHARDS, Jack. „A Non-Contrastive Approach to Error Analysis". *Error Analysis – Perspectives on Second Language Acquisition*, London: Longman, 1975, 172–188.

SELINKER 1969: SELINKER, Larry. „lnterlanguage". *IRAL*, 3 (1969): 114–132.

SUDIMAC 2020: SUDIMAC, Nina. „An analysis of phonetic-phonological and orthographic errors when learning Serbian as a Foreign Language". *Facta Universitatis* (Series Linguistics and Literature), 18/1 (2020): 109–118.

TOUČ 1986: TOUCHIE, Hanna. „Second language learning errors: Their types, causes, and treatment". *JALT jourTnal* 8/1 (1986): 75–80.

TOUČ 1983: TOUCHIE, Hanna. *Transfer alld related strategies in the acquisition of English relative clauses by adult Arab learners*. Unpublished doctoral dessertation, The University of Texas at Austin, 1983.

Александар М. Новакович
Эмилия Г. Йович

АНАЛИЗ И КЛАССИФИКАЦИЯ ОШИБОК РУССКИХ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ СЕРБСКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ НА НАЧАЛЬНОМ УРОВНЕ

Предметом данного исследования являются анализ и классификация ошибок, сделанных в процессе изучения сербского языка как иностранного. Материалом исследования служат проверочные тесты учеников из России, которые изучали сербский язык в течении 4 учебных лет в Центре сербского языка как иностранного на Философском факультете В Нише. В статье используются описательный метод, метод теоретического анализа и сопоставительный метод. Результаты показывают, что самое большое число ошибок интралингвального характера – ошибки сделаны как на морфологическом, так и на синтаксическом и орфоепическом уровнях. Ошибки интерлингвального характера наблюдаются на морфологическом и орфографическом плане, при чем самое большое число ошибок появляется под влиянием процессов реинтерпретации, а потом и супердифференциации и нулевой дифференциации.

Ключевые слова: анализ ошибок, интерлингвальные и интралингвальные ошибки, сербский язык как иностранный

Прегледни рад
УДК 811.14`06`243
Примљен: 25. јануара 2022.
Прихваћен: 17. фебруара 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.25

Антонина В. Костић*[1]
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за неохеленске студије

ЕЛЕМЕНТИ РЕТОРИКЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВИЈАЊА УСМЕНЕ ПРОДУКЦИЈЕ НА СТРАНОМ ЈЕЗИКУ – ПРИМЕР МОДЕРНОГ ГРЧКОГ

Један од главних циљева наставе страних језика јесте ефикасна комуникација, односно оспособљавање ученика да изрази своје ставове и да уђе у интеракцију са другим говорницима. Постоје многи фактори који утичу на процес стицања говорне компетенције, као и разноврсне стратегије које се могу применити у мотивисању ученика да усвоји знање и усмено се изрази. У овом процесу подршку могу да пруже и беседничке технике, уз помоћ којих ученик или студент може да се на адекватан начин припреми за усмену продукцију на страном језику. Циљ овог рада је да пружи преглед елемената реторике и беседничких техника које могу да се примене приликом развијања усмене продукције на модерном грчком као страном језику. У раду се превасходно пореде ставови које је изнела Дурбаба (2011) о успешном генерисању усмених исказа на страном језику и онога што Нушић (2009) и Аврамовић (2008) наводе као значајно за беседништво. У наставку се представљају беседничке технике у функцији развијања правилне артикулације и акцентуације на А1/А2 нивоу ЗЕОЈ-а а у функцији припреме за аргументовано излагање на Б1/Б2 нивоу ЗЕОЈ-а на модерном грчком језику, са посебним освртом на универзитетску наставу на Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета БУ. Додатно, истиче се утицај афективних фактора, као што су трема и мотивација на усмено изражавање, као и значај беседничких техника за излагање наставника страног језика и мотивисање аудиторијума (студената).

Кључне речи: елементи реторике, беседничке технике, усмена продукција, модерни грчки као страни језик

1. Увод

Од почетка увођења комуникативног метода, чији је фокус био стицање комуникативне компетенције, неретко се учење страног језика сводило на говорење (DURBABA 2011: 202). Како наводи Дурбаба (2011), ово јесте оправдано, будући да је директна комуникација „примарни и најчешћи облик интеракције међу људима“ и за њу нису потребни други друштвени предуслови. Тако истичу и Стојичић и Милановић (2014: 660), да већина оних који уче страни језик жели да буде у могућности да на њему комуницира, па се на часовима страног језика често фокус ставља на говорну интеракцију и продукцију.

На развијање говорне продукције на страном језику могу утицати разноврсни чиниоци, као што су општа знања и афективни фактори, налик на

* antonina.irini@gmail.com; antonina.kostic@fil.bg.ac.rs

трему. Из тог разлога су веома важне припрема и вежба, посебно у контексту учења језика на универзитетском нивоу, где се на основу своје говорне продукције студенти оцењују. У томе студентима могу бити веома корисни реторички елементи и беседничке технике, које могу да им пруже подршку у усвајању фонолошких особина једног језика, као и у презентацији наученог. Додатно, беседничке технике не мора да користи само ученик или студент, већ могу бити драгоцене и за наставника, који, користећи ова правила и вештине, може у својим излагањима преузети улогу беседника и мотиватора и позитивно утицати на процес усвајања језика код ученика.

2. Паралеле између беседништва и говорне продукције на страном језику

Два основна вида усменог изражавања јесу монолошки и дијалошки говор. Монолошки говор обично за свој циљ има излагање на неку тему и презентацију информација ужој или широј публици. Овај говор омогућава припрему па самим тим и боље структурисање исказа, односно већу кохерентност и кохезију у односу на дијалошки говор (DURBABA 2011: 203). Управо између монолошког говора и беседништва можемо приметити бројне сличности. Наиме, будући да је циљ и беседника и говорника страног језика да ефикасно пренесе поруку слушаоцу, уочили смо одређене паралеле између онога што аутори сматрају кључним за беседништво[2] и за усмено изражавање на страном језику[3].

Нушић беседничке услове дели на спољне и унутрашње, односно на оне које је природа доделила и на оне који се стичу образовањем, дисциплиновањем и вежбом. У спољашње услове спадају 1) спољашњост говорника, 2) гласни орган и 3) неми органи, а у унутрашње 1) етичка вредност, 2) моћ концентрације, 3) убеђење, 4) знање и 5) моћ владања собом (NUŠIĆ 2009: 89). Дакле, Нушић истиче да је један од спољних услова гласни орган, будући да „мисли и осећања беседникова представљају унутрашњи, лични доживљај све дотле док се, пренети преко гласних органа пуним својим животом и у свима преливима, не изразе“ (NUŠIĆ 2009: 91). Тако и у случају развијања комуникативне компетенције на страном језику, артикулационе способности представљају важан фактор. Под њима се подразумева „увежбаност говорног апарата за продукцију гласова и прозодијских образаца другачијих од оних у матерњем језику“ (DURBABA 2011: 203).

Тако ученици страног језика усвајају фонолошке и артикулационе карактеристике кроз препознавање разлике између одређеног гласа из J2[4] и њему блиског гласа из J1[5] (FLEDŽ 2003: 324). У беседништву једино правилно изговорен глас обезбеђује правилно изговорену реч, испуњавајући на овај начин прво и основно правило дикције (NUŠIĆ 2009: 94), док је у учењу страног језика правилан

2 Овде смо се одлучили смо се за термин „беседништво“ а не „реторика“, будући да, како наводи Аврамовић (2008: 22), реторика представља скуп правила о лепом говору, а беседништво (или говорништво) праксу кроз коју се правила реторике примењују, што сматрамо да је приближније ономе о чему аутори говоре када се баве темом усмене продукције на страном језику.

3 Као карактеристичне поредимо ставове које је изнела Дурбаба (2011) о успешном генерисању усмених исказа на страном језику и онога што Нушић (2009) и Аврамовић (2008) наводе као значајно за беседништво.

4 Други или страни језик.

5 Изворни језик.

изговор сваког гласа од изузетне важности за избегавање фонолошких грешака, које значајно утичу на разумевање онога што је изречено (ANASTASIJADI-SIMEONIDI, MICJAKI i dr. 2008: 164).

За познавање језика потребно је познавање његових најмањих јединица – гласова (STEVANOVIĆ 1975: 67), док је осим тога значајно обухватити и ортоепију[6], акцентуацију и интонацију (JOKANOVIĆ-MIHAJLOV 2017: 208–209). Ортоепска правила се заснивају на систему фонема и изговору који је нормиран и прихваћен као заједнички за једну језичку заједницу (SUBOTIĆ, SREDOJEVIĆ i dr., 2012: 15). Појам ортоепије у оквиру беседништва Нушић помиње у склопу дикције. Дикцију дефинише као правилан и леп изражај речи и реченица, како би њима била складно пренесена мисао (NUŠIĆ 2009: 103). У овом процесу истиче се и добар реченични склоп, односно синтаксa, која је подједнако важна и у беседништву и у усменом изражавању на страном језику.

Као значајни за говор на страном језику наводе се и когнитивни фактори, односно поседовање како језичког, тако и општег и интеркултурног знања (DURBABA 2011: 203). Ово се у беседништву може препознати у унутрашњим условима, које беседник стиче између осталог и образовањем, па је важно истаћи значај уверености у оно што се говори и поседовања адекватног знања. Аврамовић (2008: 184) објашњава да се под знањем не подразумева само општа култура и образованост, већ и познавање проблема и материје о којој се говори (AVRAMOVIĆ 2008: 185). Дакле, кључ за адекватан степен уверености јесте припрема говора.

Још један фактор који Дурбаба (2011: 203) наводи као значајан јесте меморијски капацитет говорника страног језика. Тако и Аврамовић (2008: 194) истиче да је меморија једна од врло важних особина у беседништву. Наиме, приликом припреме или излагања, посебно када је реч о импровизацији, нека претходно упамћена мисао се може појавити и обогатити говор[7]. Ово је посебно занимљиво посмарати у светлу усмених испита на страном језику у универзитетском контексту, где студенти припремају своје одговоре на разне теме, али су њихова излагања у великој мери импровизација[8].

Додатно, важан фактор приликом говора на страном језику представља и афективно стање, које подразумева стрес и страх од говора. И у беседништву један од првих проблема са којима се сусрећу почетници јесте недостатак самопоуздања, трема или страх. Аврамовић наводи да до овога може доћи чак и ако беседник добро познаје тему. У беседништву се истиче и важност самопоуздања (AVRAMOVIĆ 2008: 185-186), будући да публика препознаје самоувереног беседника, који верује и у себе и у оно што говори.

6 Ортоепија се дефинише као „нормативна реализација сегментних јединица (фонема) и супрасегментних јединица (акцената и интонације)“ (JOKANOVIĆ-MIHAJLOV 2017: 208–209).

7 Када је реч о припреми беседе, Аврамовић (2008: 219) истиче да она зависи од врсте говора, индивидуалних карактеристика, прилике и аудиторијума. Такође, наводи да припрема може да се састоји из различитих поступака, као што су избор теме и анализа околности, док се подразумева и континуирано проширивање општег образовања (Аврамовић, 2008: 221).

8 Иако су студентима доступна могућа питања, што им даје прилику да припреме одговоре, приликом полагања усменог испита се њихово излагање заснива на импровизацији. У току испита се од њих тражи да промисле, аргументују и пруже одговоре и на разна потпитања, па стога није могуће да се држе искључиво припремљеног одговора и концепта.

Осим тога, приликом говора на страном језику значајна је и емотивна толеранција и интеракција са партнером или слушаоцем (DURBABA 2011: 203), док се у беседништву контакт са публиком или слушаоцем огледа у сугестивности (AVRAMOVIĆ 2008: 186). Веома значајни за усмено изражавање јесу и невербални елементи. Наиме, говорник своје мисли може да изрази и гестовима и изразом лица, тзв. немим органима. Тако и Шафрањ (ŠAFRANJ 2008: 92 u STOJIČIĆ, MILANOVIĆ 2014: 661) наводи, у контексту учења страног језика, да комуникација зависи од правилности, садржине и форме говора, као и од правилности невербалног понашања.

3. Беседничке технике у рукама студената модерног грчког језика

3.1.Беседничке технике у усменој продукцији на A1/A2 нивоу модерног грчког језика

На Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду већина студената своје студије почиње без поседовања икаквог знања модерног грчког језика. Стога се са језиком упознају постепено и у првој години студија достижу ниво A1/A2 (ЗЕОЈ[9]). На A1 нивоу модерног грчког језика од кандидата се захтева да препознаје и употребљава гласове и графеме модерног грчког језика, да зна правилну акцентуацију и фонолошке алтернације, у циљу правилног изговарања како познатих, тако и непознатих речи[10].

Узевши у обзир да су питања на која су студенти на овом нивоу позвани да одговоре приликом усменог испита једноставна и не захтевају комплексну аргументацију или детаљно познавање одређене теме[11], значај приликом оцењивања имају, поред граматичке исправности, изговор и степен постигнуте фонолошке компетенције. Сходно томе, сматрамо да би на овом нивоу језичке комуникативне компетенције од помоћи у развијању усмене продукције на модерном грчком језику биле беседничке технике које се тичу артикулације, односно образовања гласова, технике изговарања гласова и дикције.

У учењу модерног грчког језика од изузетне важности је оно што се у беседништву наводи као *техника изговарања гласова* (NUŠIĆ 2009: 94). Како наводи Нушић (2009: 94), појединци често, и поред здравих органа, нејасно изговарају гласове због тога што не обраћају пажњу на технику изговарања. Тако и Аврамовић (2008: 280) истиче да је данас акутни проблем неправилно и нејасно изговарање вокала, које није последица дефекта, већ немара. У овом процесу треба водити рачуна о положају усана приликом изговарања, а вежбе које се спроводе на беседничком курсу могу да буду изузетно корисне и за ученике страног језика.

Осим тога, потешкоће у изговарању могу потицати и из самог језика. У учењу модерног грчког језика истичемо правилан изговор сугласника, који су изузетно захтевни за усвајање, будући да србофони говорници нису приликом усвајања

9 Заједнички европски оквир за живе језике.

10 Више о томе погледати у званичном правилнику о стицању сертификата о знању модерног грчког језика (Πιστοποίηση Ελληνομάθειας) на A1 нивоу, као и у Стојичић, Костић (STOJIČIĆ, KOSTIĆ 2021).

11 У првом делу усменог испита се од студената тражи да се представе и наведу неке основне инфомације о себи, док се у другом делу постављају два питања на свакодневне теме, као што су породица, забава, куповина или опис неке земље и града.

Ј1 оформили неке од фонолошких категорија које постоје у овом Ј2. Дакле, осим онога што се наводи као значајно за изговор приликом беседе на изворном, српском језику (где је фокус у великој мери на вокалима), у случају говора на страном језику је од изузетне важности да се пажња усмери и на друге захтевне, до тада непознате елементе (налик на интердентале или гутурале у модерном грчком језику).

Колико ће студент бити успешан у томе зависи и од његовог талента и слуха, али и од труда који је уложио у развој фонолошке компетенције на првим нивоима усвајања језика. Како тврди Аврамовић (2008: 281), проблеме са артикулацијом је најлакше отклонити и за то је довољна вежба. Овај став у одређеној мери може потврдити и истраживање које су спровели Костић и Стојичић (2021), у коме се испоставило да је више од педесет посто испитаника (студената неохеленистике) навело да се сусрело са потешкоћама приликом усвајања фонетских и фонолошких начела модерног грчког језика. Међутим, када је реч о усвајању изговора гласова, само мало више од двадесет посто испитаника наводи да је имало потешкоће. Дакле, испитани студенти су били става да се изговор може развити вежбом и за њих он не представља најзахтевнији сегмент усвајања модерног грчког језика[12].

Неке од вежби које се предлажу за отклањање проблема у артикулацији код беседника, а које сматрамо да би могле да буду корисне и за студенте модерног грчког као страног језика јесу следеће: брзалице, вежбе правилне артикулације, вежбе звучности и јачине гласа и вежбе дикције (JELAČIĆ SRBULJ 2007: 310–315), док пажњу треба обратити и на правилну акцентуацију. Оно што би такође могло да буде од користи у овом процесу јесте имитација изговора наставника, поређење са гласовима из изворног (српског) или других језика које студент познаје, као и илустрације говорног апарата са визуелним представљањем тачног места артикулације гласова, посебно захтевних сугласника (налик на интердентале и гутурале).

Основно правило дикције јесте да се у свакој речи сваки глас јасно чује и неправилна акцентуација и дикција могу да скрену пажњу слушаоца са садржине[13], док у случају студената модерног грчког језика грешке овог типа могу да утичу и на утисак који остављају на усменом испиту, па самим тим и на њихову оцену. Стога, сматрамо да је важно да се отклоне у највећој могућој мери на почетним нивоима језичке комуникативне компетенције, пре него што се пред студенте поставе нови изазови и комплексније теме.

3.2. Беседничке технике у усменој продукцији на Б1/Б2 нивоу модерног грчког језика

Од друге године студија, а посебно на трећој и четвртој, студенти се сусрећу са комплекснијим областима приликом усменог испита, и од њих се тражи да

12 Ипак, у истраживању се показало да студенти неохеленистике сматрају да је за постизање високе комуникативне компетенције на страном језику неопходно познавање фонетско-фонолошких начела. Додатно, навели су да су у великој мери задовољни својим изговором, док сматрају да постоји простор за напредак на вишим годинама студија (KOSTIĆ, STOJIČIĆ 2021).

13 О томе детаљније говоре и Нушић (2009: 94) и Аврамовић (2008: 283), као и Квинтилијан (KVINTILIJAN 1968: 147 u EGLEZU 2018: 6), који наводи да је неопходно увежбати правилно дисање, прављење пауза, брзину и интонацију, у складу са одређеним текстом.

изразе своје мишљење о разноврсним темама[14]. Дакле, фокус више није искључиво на фонолошкој компетенцији или синтаксичкој тачности исказа, већ и на начину на који студент изражава и аргументује свој став. Студенти у току целе академске године располажу списком могућих тема на које могу да буду позвани да излажу на усменом испиту. Тако су у могућности да своје одговоре припреме, као што беседник унапред припрема своју беседу. Ипак, памћење унапред састављеног говора не препоручује се у беседништву, па ни у усменој продукцији на страном језику, будући да на овај начин беседник „робује сопственом тексту" и у току његовог излагања може наступити *lapsus mentis* или феномен *tabula rasa*, када беседник заборавља оно што је наумио да изложи (AVRAMOVIĆ 2008: 195).

Дакле, на вишим нивоима језичке комуникативне компетенције од изузетне важности јесте оно што се у беседништву наводи као „унутрашњи услови", које беседник, односно студент, стиче између осталог и образовањем (AVRAMOVIĆ 2008: 184). Значајно је да студенти располажу општим знањем и да имају оформљено мишљење о теми о којој говоре. Наиме, како би ученик или студент развио комуникативну компетенцију на страном језику потребно је да усвоји и интерлингвистичке феномене који су специфични за друштво које се служи овим језиком (ŠAFRANJ 2008: 92 u STOJIČIĆ, MILANOVIĆ 2014: 661), па се тако и у случају модерног грчког језика од студената неретко тражи да коментаришу одређене културне или друштвене феномене или врше поређење између појединих друштвених појава у Грчкој и Србији. Такође, не треба превидети значај меморијског капацитета, будући да се од студената захтева да располажу мноштвом података који су обрађени на предавањима и вежбама.

Један од циљева наставе која је оријентисана на овладавање продуктивним вештинама јесте да омогући да ученик разуме саговорника, реагује адекватно и учествује у индиректној комуникацији, као и да изрази свој став о одређеној теми (ŠUMAN 1989 u RADANOVIĆ 2011: 313). Овде препознајемо оно што се у беседништву наводи као „увереност и знање" (AVRAMOVIĆ 2008: 184), па се истиче значај истраживања предмета, резимирања сазнања, провере фактографије и одабирања главних аргумената који ће се употребити у говору, односно излагању на усменом испиту.

У овом светлу занимљиво је да посматрамо и тзв. припрему беседе. Као што смо већ навели, припрема може бити различита и зависи од врсте говора, као и од индивидуалних карактеристика говорника (AVRAMOVIĆ 2008: 219). Као и у случају беседника, тако и у случају студената, постоје они који се усуђују да говоре без икакве припреме, нешто што није препоручљиво ни у беседништву, а ни на усменом испиту, будући да може утицати на целокупни перформанс. Импровизовани говор може бити користан када се ради о спонтаним комуникационим ситуацијама, али када је случај о универзитетском контексту, у коме постоји могућност припреме

14 Неке од тема на које се говори приликом усмене продукције су, на другој години студија: живот у граду, потрошачко друштво, бирократија, Олимпијске игре, здрав живот, информисаност и медији, незапосленост, традиција; на трећој години студија: институције брака и породице, феминизам, једнакост на раду, проблеми у образовном систему, заштита животне средине, избеглиштво; на четвртој години студија: улога медија, политичка коректност и значај језика, друштвени проблеми, однос човека и уметности, алтернативни облици туризма итд.

излагања на одређене теме, мишљења смо да не треба одабрати пуку импровизацију.

Сматрамо да би одређени сегменти припреме беседе били корисни и приликом припреме студената за усмени испит на страном језику. Један од њих је критичко размишљање о предмету, које Аврамовић (2008: 221) наводи као први корак у припреми. Тако поједини аутори наводе да се на овај начин, употребом беседничких техника, код ученика може развити и способност критичког мишљења (PATERSON, ZAREFSKI 1983: 313 u EGLEZU 2018: 8). Припрема говора данас изгледа другачије у односу на античке беседнике, али су основни принципи остали исти, посебно по питању поузданости извора, објективности, разноврсности и критичког посматрања (AVRAMOVIĆ 2008: 227). Ипак, сматрамо да приликом излагања на усменом испиту из модерног грчког језика најзначајнија није објективност студента, већ је фокус ипак на истраживању задате теме, на познавању онога што је у току предавања о њој речено и на аргументовању сопственог става, у чему могу помоћи и беседнички алати.

Други сегмент припреме беседе који се истиче јесте припрема концепта, који се наводи као једна од гаранција да ће говор бити успешан. Такође, аутори истичу значај поделе, односно организовања говора, и то на увод (*proemium*), разраду (*narratio*) и закључак (*conclusio*) (AVRAMOVIĆ 2008: 229), што се може применити и на усмено излагање на испиту из модерног грчког језика. Додатно, на вишим годинама студија, студенти имају на располагању време за писање кратког концепта, па могу да се присете осмишљене структуре излагања. Сматрамо да и ово може да буде од значаја за њихов успех приликом усмене продукције.

Стога, приликом припреме за усмену продукцију на страном језику могу се препознати сви сегменти успешног беседништва. Реч је о пет основних делова: *inventio* (проналажење), *dispositio* (организација), *elocutio* (стил), *memoria* (памћење) и *actio* (изведба) (ENOS 2013: 1). Такође, Еглезу (2018: 3) истиче да ако пратимо ову Цицеронову (CICERON 1929: 21) поделу, можемо да препознамо и на који начин сваки од наведених сегмената утиче на развијање језичке компетенције и на успешно преношење поруке. Како ауторка објашњава, *inventio* може да мотивише студенте да изразе иновативне идеје, користећи ново језичко знање, како у писаном тако и у усменом облику, *dispositio* се односи на организацију текста, а *elocutio* на одабир речи и обликовање поруке, што је у директној вези са његовим стилом. Подједнако важним за обликовање поруке сматрају се и граматичка тачност (*latinitas*) и познавање теме (*perspicuitas*). *Memoria* доприноси очувању оформљеног говора, а чин преношења говора читаоцима или слушаоцима јесте *actio* (EGLEZU 2018: 3).

3.3. Беседничке технике и афективни фактори приликом усмене продукције на модерном грчком језику

Приликом говора на страном језику, као и приликом беседе, веома важан утицај имају афективни фактори, од којих се посебно истиче трема. Наиме, на првим часовима реторике и јавног наступа полазници често наводе да их трема паралише и код њих се јавља сумња да ли ће је икада савладати (AVRAMOVIĆ 2008: 198). У случају говора на страном језику овај фактор се посебно истиче у ситуацији када долази до оцењивања, будући да евалуација може повећати анксиозност ученика

или студента (JANG 1986: 443).

То се показало и у случају студије коју су Костић и Бањић (2019) спровеле на Катедри за неохеленске студије, у којој је примећена изражена анксиозност студената приликом усменог испита, без обзира на годину студија или претходно искуство (KOSTIĆ, BAĆIĆ 2019: 464). Оне наводе да су студенти четврте године показали највиши ниво анксиозности приликом усмене продукције на модерном грчком језику, што претпостављају да је узроковано захтевнијим градивом, које имплицира употребу сложенијих исказа (KOSTIĆ, BAĆIĆ 2019: 465).

Управо овде лежи значај поменутих беседничких техника и припреме беседе. Када се страх од јавног наступа, недовољног познавања теме и говора на страном језику споје, може доћи до блокаде и самим тим до смањења могућности успеха, како на испиту, тако и у реалним говорним ситуацијама. Стога су ове технике врло корисне и могу помоћи у отклањању бар дела анксиозности говорника страног језика[15].

Веома значајан фактор приликом усмене продукције може бити и мотивација студената. Као што је и у беседништву значајно да беседник верује у оно што говори и да својом беседом жели да пренесе одређену поруку, тако је и у усменој продукцији на страном језику значајна мотивација за усмено изражавање, као и за само учење језика. Наиме, многа истраживања су показала да више врста мотивације утиче на усвајање језика, као што су интегративна[16] и инструментална[17]. Ово се показало и у случају усвајања модерног грчког језика (STOJIČIĆ, MUTAVDŽIĆ 2011; MILOJEVIĆ 2011; STOJIČIĆ, GOGAS 2012, STOJIČIĆ 2013; KOSTIĆ 2018) и сматрамо да би обе врсте мотивације могле да допринесу и развијању усмене продукције.

3.4. Беседничке технике у рукама наставника – утицај на усмену продукцију студената на модерном грчком језику

Узевши у обзир значај који мотивација има приликом усвајања страног језика, занимљиво је посматрати на који начин наставник може утицати на њено повећање. Сматрамо да наставник, користећи беседничке технике, може утицати на инструменталну мотивацију, односно жељу за учењем језика ради остварења практичних циљева, као што је добијање бољег посла, унапређење или полагање испита (KRUKS, ŠMIT 1991: 472). Наставник у овом случају може бити у улози беседника, који аудиторијуму, односно студентима, представља важност учења језика и циљеве које могу да остваре постизањем комуникативне компетенције.

Дакле, наставник би у своја предавања могао да укључи све три компоненте које прате реторику од њеног постанка – *logos*, *ethos* и *pathos*. Како Аврамовић (2008: 61) наводи, *logos* се односи на интелектуални елемент говора, *ethos* на вредносни, а *pathos* на афективни[18]. Тако и Аристотел (1987) истиче да се уверавање других

15 Тако и Аврамовић наводи да трема може да буде решена кроз систематично увежбавање (Аврамовић, 2008: 198).

16 Под интегративном мотивацијом подразумева се жеља за учењем језика ради укључивања у одређену заједницу (GARDNER 1979: 472).

17 „сет мотива одређених жељом појединца за већим каријерним могућностима“ (KOSTIĆ 2018: 131).

18 *Logos* је у вези са логичким промишљањем, док је *ethos* у вези са моралним карактером, здравим

остварује обраћањем разуму и осећањима, сопственом личношћу и карактером. Логичка заснованост је веома важна и мора да представља основу сваке беседе, будући да се беседник обраћа пре свега разуму слушалаца (AVRAMOVIĆ 2008: 63). Наставник страног језика може да у своје излагање укључи *logos*, аргументовано износећи значај одређених лингвистичких области и објашњавајући њихову улогу у постизању комуникативне компетенције. Указујући на функцију одређених језичких сегмената, он користи рационалне елементе да свом аудиторијуму, односно студентима, предочи оно што је важно да усвоје и мотивише их за учење.

Као што се може претпоставити, разум и логичко аргументовање нису довољни да би се неко у нешто убедио. Значајну улогу могу играти и емоције, па се тако у случају учења модерног грчког језика студенти могу мотивисати љубављу према језику, култури и грчком народу. Реторички *pathos* подразумева да беседник говори из срца, са личним уверењем и односом према теми, па стога примери из личног искуства, како у вези са студијама, тако и општији, у вези са језиком и културом, могу бити кључни у говору наставника.

У истраживању које смо спровели 2018. године (KOSTIĆ 2018: 318), показало се да су студенти неохеленистике поседовали интринзичку мотивацију, као и да су им очекивања од студија испуњена, али и да исказују висок ниво инструменталне мотивације, будући да сматрају да ће им студије отворити врата ка каријерним могућностима у будућности. Ово нам указује на чињеницу да је подједнако важно да наставник у својим излагањима обрати пажњу и на *logos* и на *pathos*, оснажујући на овај начин и интринзичку и инструменталну мотивацију. Такође, наставник своје излагање може подржати коришћењем невербалних елемената, односно „немих органа", којима утиче на чула других особа, и који су скоро подједнако важни као и говор.

Како у беседништву, тако и приликом преношења знања у језичкој учионици, значајно је познавати аудиторијум. Аврамовић (2008: 309) као један од главних проблема приликом анализе аудиторијума наводи то што слушаоци најчешће не представљају хомогену групу. То у нашем случају не би представљало проблем, будући да, упркос личним особеностима, сви студенти слушају беседника, односно наставника, са истим мотивом, подстакнути првенствено сопственим циљем полагања испита. Ипак, важно је да наставник, уколико је у могућности, у обзир узме и специфичности појединаца и групе и, употребљавајући елементе *pathos*-а успостави личну конекцију са аудиторијумом.

Наставник може користити разне беседничке технике како би своје излагање учинио што занимљивијим и уверљивијим. Од техника издвајамо увежбавање сугестивног и убедљивог начина саопштавања[19], уз посебну пажњу на гласовне особине, гестове и цезуру. Такође, може да научи нешто више о вокалној експресији, како би побољшао свој гласовни израз – дикција се може усавршавати, а без добре дикције нема доброг говора. Дакле, наставник треба да обрати пажњу

разумом и добронамерношћу. Pathos се тиче емоционалног елемента, односно важне улоге емоција у доношењу одлука (ARISTOTEL 1926 u EGLEZU 2018: 3).

19 Аврамовић (2008: 278) предлаже да се један исти исказ саопшти на више начина, уз различиту акцентуацију речи и реченица и различите акустичне ефекте, затим снимање говора и увежбавање пред огледалом.

на артикулацију, акценат и акустичке елементе (интензитет, интонацију, гласност, темпо говора, модулацију) (AVRAMOVIĆ 2008: 284), као и на језик тела.

За разлику од читалаца, слушаоци беседе обраћају пажњу не само на садржину, организацију говора и беседнички стил, већ и на аудитивне и визуелне елементе, налик на говорничке технике, начин презентације и излагање говора (AVRAMOVIĆ 2008: 275). Значајно је истаћи да у данашње време наставник у улози беседника на располагању има и разне додатне медије, путем којих може да подржи своје излагање и додатно мотивише свој аудиторијум, студенте. Неки од медија који су расположиви наставницима на Катедри за неохеленске студије јесу додатни приручници, аудио-визуелни материјали на разноврсним интернет страницама, *PowerPoint* презентације и најважнија платформа која се користи у настави – *Moodle*. Ова платформа омогућава укључивање разноврсног садржаја и подршку говору наставника у облику визуелних представа и аутентичних аудио и видео снимака[20].

4. Закључна запажања

На почетним нивоима усвајања језика беседничке технике и реторички елементи и вежбе могу значајно помоћи србофоним студентима, посебно када је реч о језику као што је модерни грчки, који поседује многе непознате фонолошке категорије и код којег грешком у изговору може доћи до потпуне промене значења исказа. На вишим нивоима компетенције, беседничке технике се препознају и у: 1) општем, континуираном образовању, 2) истраживању теме, 3) припреми концепта, 4) структурисању излагања, као и отклањању анксиозности, која је један од најзначајнијих афективних фактора приликом усмене продукције.

Такође, важно је у обзир узети и место наставника у процесу усвајања језика, будући да он може имати улогу беседника и мотиватора. То подразумева да сугестивно и јасно говори, указујући на важност усвајања градива и усмеравајући студенте да у што већој мери активно користе језик, што ће довести до вишег нивоа њихове језичке комуникативне компетенције. Додатно, значајно је то што наставник у данашње време има могућност да у својим излагањима употреби оно најбоље из дуге реторичке традиције, као и да искористи нове технолошке могућности и иновације. Дакле, реторички елементи и беседничке технике могу се применити у разним сегментима усмене продукције на страном језику и могу бити корисни за све укључене у процес учења – како за ученика, тако и за наставника.

Цитирана литература

ANASTASIJADI-SIMEONIDI, MICJAKI, VLECI 2008: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Άννα, ΜΗΤΣΙΑΚΗ, Μαρία, ΒΛΕΤΣΗ, Ελένη. «Φωνητικά, φωνολογικά και μορφολογικά θέματα για τη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας», *Οδηγός επιμόρφωσης 'Διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή. Ένταξη παιδιών παλιννοστούντων και αλλοδαπών στο σχολείο (Γυμνάσιο)'*. Θεσσαλονίκη, 159–176, 2008. <https://bit.ly/33K5wBr>. 15. 12. 2021.

20 У складу са нашим досадашњим искуством можемо да потврдимо да аудио-визуелни елементи доприносе квалитету наставе. Такође, установили смо значај коришћења аутентичних материјала и примера из личног искуства, којима се утиче на повећање интринзичке мотивације студената.

ARISTOTEL 1926: ARISTOTLE. *Aristotle in 23 Volumes* (Vol. 22) translated by J. H. Freese. Harvard University Press: Cambridge and London, 1926.

ARISTOTEL 1987: ARISTOTEL. *Retorika 1,2,3*. Nezavisna izdanja: Beograd, 1987.

AVRAMOVIĆ 2008: AVRAMOVIĆ, Sima. *Rhetorike techne – veština besedništva i javni nastup. Beograd: Službeni glasnik,* 2008 [orig.] АВРАМОВИЋ, Сима. *Rhetorike techne – вештина беседништва и јавни наступ*. Београд: Службени гласник, 2008.

CICERON 1929: CICERO. *De Inventione*. *De Optimo Genere Oratorum*. Topica, 1929.

DURBABA 2011: DURBABA, Olivera. Teorija i praksa učenja i nastave stranih jezika. Beograd: Zavod za udžbenike, 2011. [orig.] ДУРБАБА, Оливера. *Теорија и пракса учења и наставе страних језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.

EGLEZU 2018: EGGLEZOU, Foteini. "Rhetorical 'paedeia' in modern educational settings: From theory to praxis… again", *Rhetoric and Communications E-journal:* "Dialogues without borders: strategies of interpersonal and inter-group communication", Faculty of Philosophy, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria, 1–14, 2018. <https://bit.ly/3nI7Xvk>. 23. 12. 2021.

ENOS 2013: ENOS, Theresa. *Encyclopedia of rhetoric and composition: Communication from ancient times to the information age*. Routledge: London and New York, 2013.

FLEDŽ 2003: FLEGE, Jim. "Assessing constraints on second-language segmental production and perception", *Phonetics and phonology in language comprehension and production: Differences and similarities*, *6*, 319–355, 2003. <https://bit.ly/3AeI7UU>. 15. 12. 2021. DOI:10.1515/9783110895094.319.

GARDNER 1979: GARDNER, Robert. „Social psychological aspect of second language acquisition", In H.Giles & J.Clair (Eds.), *Language and Social Psychology*, Oxford: Blackwell, 193–220, 1979.

JANG 1986: YOUNG, Dolly. "The relationship between anxiety and foreign language oral proficiency ratings", *Foreign Language Annals*, 19(5), 439–445, 1986.

JELAČIĆ-SRBULJ 2007: JELAČIĆ-SRBULJ, Violeta. *Rhetorikè téchne: retorička veština kroz retorske vežbe. Retorika i Progymnasmata*. Novi Sad: Retorike tehne, 2007.

JOKANOVIĆ-MIHAJLOV 2017: JOKANOVIĆ-MIHAJLOV, Jelica. „Fonetika, fonologija i prozodija srpskog jezika–aktuelno stanje i razvojne perspektive", *Južnoslovenski filolog*, 73, 207–228, 2017. [orig.] ЈОКАНОВИЋ-МИХАЈЛОВ, Јелица. „Фонетика, фонологија и прозодија српског језика–актуелно стање и развојне перспективе", *Јужнословенски филолог*, 73, 207–228, 2017. DOI: 10.2298/JFI1702009A.

KOSTIĆ 2018: KOSTIĆ, Antonina. „Buni se kao Grk u apsu – studija o motivaciji, stereotipima i predrasudama pri učenju modernog grčkog jezika", *Primenjena lingvistika*, 19, Beograd – Novi Sad, 129–140, 2018. [orig.] КОСТИЋ, Антонина. „Буни се као Грк у апсу – студија о мотивацији, стереотипима и предрасудама при учењу модерног грчког језика", *Примењена лингвистика*, 19, Београд – Нови Сад, 129–140, 2018. <https://bit.ly/3KsC83C>. 10. 01. 2022. https://doi.org/10.18485/primling.2018.19.11

KOSTIĆ, BAĆIĆ 2019: KOSTIĆ, Antonina, BAĆIĆ, Maja. „Jezička anksioznost: govorna produkcija u nastavi modernog grčkog kao stranog jezika", *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, VIII/2, Filozofski fakultet, Novi Sad, 455–468, 2019. [orig.] КОСТИЋ, Антонина, БАЋИЋ, Маја. „Језичка анксиозност: говорна продукција у настави модерног грчког као страног језика", *Језици и културе у времену и простору*, VIII/2, Филозофски факултет, Нови Сад, 455–468, 2019. <https://bit.ly/3tLFCIr>. 10. 01. 2022.

KOSTIĆ, STOJIČIĆ 2021: KOSTIĆ, Antonina, STOJIČIĆ, Vojkan. „Stavovi studenata neohelenistike o primeni IKT alata u razvijanju fonološke kompetencije", *Uzdanica – časopis*

za jezik, književnost i pedagoške nauke, XVIII/2, Jagodina: Fakultet pedagoških nauka (rad prihvaćen za štampu), 2021. [orig.] КОСТИЋ, Антонина, СТОЈИЧИЋ, Војкан. „Ставови студената неохеленистике о примени ИКТ алата у развијању фонолошке компетенције", Узданица – часопис за језик, књижевност и педагошке науке, XVIII/2, Јагодина: Факултет педагошких наука (рад прихваћен за штампу), 2021.

KRUKS, ŠMIT 1991: CROOKES, Graham, SCHMIDT Richard. „Reopening the research agenda" *Language Learning*, *41*(4), 469–512, 1991.

KVINTILIJAN 1968: QUINTILIAN. *Institutio Oratoria*, Book I, VIII, 1968.

MILOJEVIĆ 2011: MILOJEVIĆ, Ivana. Τα κίνητρα των φοιτητών της Φιλολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου για την εκμάθηση της Νέας Ελληνικής Γλώσσας ως γλώσσας επιλογής. Poster prezentacija na međunarodnom skupu *10ο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή, 1–4 Σεπτεμβρίου 2011.

NUŠIĆ 2009: NUŠIĆ, Branislav. *Retorika – nauka o besedništvu*. Beograd: Čigoja štampa, 2009 [orig.] НУШИЋ, Бранислав. *Реторика – наука о беседништву*. Београд: Чигоја штампа, 2009.

PATERSON, ZAREFSKI 1983: PATTERSON, J. W., ZAREFSKY, David. *Contemporary Debate*. Houghton Mifflin, 1983.

RADANOVIĆ 2011: RADANOVIĆ, Sanja. „Jezičke vještine u udžbenicima njemačkog jezika u novom milenijumu", *Stavovi promjena – promjene stavova*, Nikšić: Filozofski fakultet, 309–318, 2011. [orig.] РАДАНОВИЋ, Сања. „Језичке вјештине у уџбеницима њемачког језика у новом миленијуму", *Ставови промјена – промјене ставова*, Никшић: Филозофски факултет, 309–318, 2011.

STEVANOVIĆ 1975: STEVANOVIĆ, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik: uvod, fonetika, morfologija*. Beograd: Naučna knjiga, 1975. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик*: *увод, фонетика, морфологија*. Београд: Научна књига, 1975.

STOJIČIĆ 2013: STOJIČIĆ, Vojkan. „Grčka (ni)je samo sunce i more", *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* II/1, Novi Sad: Filozofski fakultet, 453–460, 2013. [orig.] СТОЈИЧИЋ, Војкан. „Грчка (ни)је само сунце и море" *Језици и културе у времену и простору* II/1, Нови Сад: Филозофски факултет, 453–460, 2013. <https://bit.ly/3GFmHCK>. 05. 01. 2022.

STOJIČIĆ, GOGAS 2012: STOJIČIĆ, Vojkan, GOGAS, Themistocles. "From 'public sphere' to the 'Crowd symbols'. How Serbian students of Greek Language perceive Greek culture", *Approaches and Methods in Second and Foreign Language Teaching*, Sarajevo: IBU Publications, 2012, 545–552.

STOJIČIĆ, KOSTIĆ 2021: STOJIČIĆ, Vojkan, KOSTIĆ, Antonina. „Uloga priručnika u razvijanju fonološke kompetencije kod srbofonih govornika modernog grčkog kao stranog jezika", *Književnost i jezik*, 68 (2), Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost, 331–342, 2021. [orig.] СТОЈИЧИЋ, Војкан, КОСТИЋ, Антонина. „Улога приручника у развијању фонолошке компетенције код србофоних говорника модерног грчког као страног језика", *Књижевност и језик*, 68 (2), Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 331–342, 2021. https://doi.org/10.18485/kij.2021.68.2.6

STOJIČIĆ, MILANOVIĆ 2014: STOJIČIĆ, Vojkan, MILANOVIĆ, Aleksandra. „Produktivne jezičke aktivnosti u nastavi modernog grčkog jezika kao stranog", *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* III, Novi Sad: Filozofski fakultet, 659–669, 2014. [orig.] СТОЈИЧИЋ, Војкан, МИЛАНОВИЋ, Александра. „Продуктивне језичке активности у настави модерног грчког језика као страног", *Језици и културе у времену и простору* III, Нови Сад: Филозофски факултет, 659–669, 2014. <https://bit.ly/32dFW7s>. 16. 12. 2021.

STOJIČIĆ, MUTAVDŽIĆ 2011: STOJIČIĆ, Vojkan, MUTAVDŽIĆ, Predrag. „Motivacija grčkih studenata za učenje savremenog srpskog kao stranog jezika", *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi II*, Beograd: Filološki fakultet BU, 2011, 267–280. [orig.] СТОЈИЧИЋ, Војкан, МУТАВЏИЋ, Предраг. „Мотивација грчких студената за учење савременог српског као страног језика", *Српски као страни језик у теорији и пракси II*, Београд: Филолошки факултет БУ, 2011, 267–280. <https://bit.ly/34ZpdFT>. 22. 12. 2021.

SUBOTIĆ, SREDOJEVIĆ, BJELAKOVIĆ 2012: SUBOTIĆ, Ljiljana, SREDOJEVIĆ, Dejan, BJELAKOVIĆ, Isidora. *Fonetika i fonologija: ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012.

ŠAFRANJ 2008: ŠAFRANJ, Jelisaveta. „Usvajanje kulture u nastavi stranog jezika", *Pedagoška stvarnost*, 54, 1–2, Novi Sad: UNS, 91–99, 2008.

ŠUMAN 1989: SCHUMANN, Adelheid. "Übungen zum Hörverstehen", *Einführung in die Didaktik des Unterrichts Deutsch als Fremdsprache mit Videobeispielen*, Band 1. Hohengehren: Schneider Verlag, S., 201–204, 1989.

Antonina Kostić

THE ROLE OF RHETORICAL ELEMENTS IN FOREIGN LANGUAGE ORAL PRODUCTION DEVELOPMENT – THE CASE OF MODERN GREEK LANGUAGE

One of the main goals of foreign language teaching is enabling effective communication through giving students tools to express their views and interact with other language speakers. There are many factors that affect the process of oral production development, as well as various strategies that can be applied in the process of motivating students to acquire knowledge and express themselves orally. Oratory techniques can be very useful in this process, because they can help the learner prepare for oral production in a foreign language. The aim of this paper is to provide an overview of rhetorical elements and oratory techniques that can be applied in the case of oral production in Modern Greek as a foreign language.

The paper primarily compares the views expressed by Durbaba (2011) on the successful foreign language oral production and what Nusic (2009) and Avramovic (2008) underline as important for oratory. In addition, we present the oratory techniques that can be used in learning correct articulation and accentuation at A1/A2 (CEFR) level, as well as in preparation for a well-argued oral presentation on B1/B2 (CEFR) level of Modern Greek, with emphasis on learning Modern Greek as a foreign language on university level, at the Department of Modern Greek Studies of the Faculty of Philology, University of Belgrade. In addition, we point out the influence of affective factors, such as anxiety and motivation, on oral expression, as well as the ways in which oratory techniques can be a great tool for foreign language teachers in the process of motivating their audience (the learners).

Keywords: rhetorical elements, oratory techniques, oral production, modern Greek as a foreign language

Оригинални научни рад
УДК 821.163.41.09-992
338.48:615.83(497.11)
Примљен: 11. фебруара 2022.
Прихваћен: 3. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.26

Матија Д. Милић*

БАЊЕ СТАРЕ СРБИЈЕ У СРПСКИМ ПУТОПИСИМА XIX ВЕКА – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ БАЊСКОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ

У раду су анализирани описи бањских локалитета у путописним текстовима о новоослобођеним областима Старе Србије у 19. веку. Основне изворе чине путописи: *Путовање по Новој Србији* (Београд, 1879) Сретена Л. Поповића, *Из нове Србије* (1880-1881) Мите Ракића, *Кроз славенске земље* Саве Бјелановића (Задар, 1898), *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом* (Београд, 1894) Спире Калика и *Писма из Ниша о харемима* (Београд, 1897) Јелене Димитријевић. Описујући геоморфолошка, климатска, геотермална, историјска и антропогеографска својства Нишке, Куршумлијске, Сијаринске и Врањске бање, ови путописци су вршили важну патриотску мисију упознавања читалаца са новоослобођеним крајевима и тиме дали значајан допринос историји бањског туризма у Србији.

Кључне речи: бањски туризам, путопис, Стара Србија, Нишка бања, Куршумлијска бања, Сијаринска бања, Врањска бања

Бањски туризам има дугу традицију и припада најстаријим облицима туристичког кретања. Његово порекло је у далекој историји античких цивилизација које су користиле погодности термоминералних извора у медицинске сврхе (SMIT, PUCKO 2017: 10). Развијену културу бањског лечења познавали су још стари Римљани, о чему сведоче бројна археолошка налазишта.

Широм Европе се у осамнаестом веку развило неколико бањских градова. Њихова првобитна намена била је лечење јер се минерална и термоминерална вода користила за купање и пиће (URI, LARSEN 2011: 32). Како је „од средине 19. в. туризам постао једно од кључних одредишта новог концепта слободног времена" насталог услед „преласка са прединдустријског у индустријско друштво" (STOJANOVIĆ 2007: 41), управо је одлазак у бању ради одмора, окрепљења и разоноде био и први вид масовнијег облика туризма. Према Д. Стојановић (2007: 43), томе су допринела открића савремене медицине о физичкој активности и боравку на чистом ваздуху као неопходним основама доброг здравља.

У новије време бањски туризам се често повезује са wellness и spa туризмом, иако то нису синонимни појмови. Wellness туризам је свеобухватни појам који се односи на медицинске, здравствене, спортске/фитнес, авантуристичке или трансформационе типове путовања који доприносе општем побољшању здравственог стања. Везује се за „холистички начин путовања који интегрише жељу за физичким здрављем, лепотом и дуговечношћу, и /или повећање свести о повезаности са заједницом, природом или божанским тајнама" (BAŠEL, ŠELDON

* jumpermaki@gmail.com

2009: 11). Кључна разлика између бањског и wellness/spa туризма је у томе што овај потоњи не мора подразумевати коришћење термоминералних водених ресурса.

У Закону о бањама Републике Србије (Сл. гл. РС ,бр. 80/92, 67/93) бања је дефинисана као „подручје на коме постоји и користи се један или више природних лековитих фактора и које испуњава услове у погледу уређености и опремљености за њихово коришћење у складу са одредбама овог закона. Бања представља природно добро од општег интереса, којим управља држава, под условима и на начин утврђен овим законом".[2] „Бање се одликују израженим здравствено-рекреативним функцијама, услед богатства различитих природних елемената (термоминерални извори, племенити гасови, пелоид, климатски елементи, вегетација), због којих ова врста места одавно побуђује велико интересовање туристичке тражње" (Јовичић 2008: 3). Балнеолошки фактори у функцији бањског лечења су минералне, термалне и термоминералне воде, гасовима богати и еманацијом радиоактивних елемената природно обогаћени извори (STANKOVIĆ 2009: 5).

Србију популарно зову „државом бања, због бројности термоминералних извора, дуге традиције и опште познатости бања, као и њиховог значаја у туристичком промету" (JOVIČIĆ 2008: 3). До сада је регистровано преко триста извора термоминералних вода. „Богатство и разноврсност, а такође размештај и хемијски састав термоминералних вода у Србији, у вези је са 'сложеним тектонским односима' (бројне и испреплетане раседне линије) и разноврсним геолошким саставом терена, укључујући и велико распрострањење магматских стена" (JOVIČIĆ 2008: 4).

Бање Србије биле су познате још у римско доба (одатле и назив „римски бунар" за најстарије каптаже). Нови период развоја започео је изградњом специјалистичких здравствених институција за различите врсте обољења у неким бањама (Врњачка, Сокобања, Нишка и др.), али и реконструкцијом и изградњом нових хотела (JOVIČIĆ 2008: 4). Захваљујући лечилишној функцији термоминералних извора, створена је традиција бањског лечења, формирани су специфични амбијенти, а могло би се говорити и о одређеној врсти пијетета према овим местима" (JOVIČIĆ 2008: 5).

2.

Тема овог рада су бање Старе Србије које се помињу у српским путописима 19. века. С обзиром на то да „бање имају пионирску улогу у развоју домаћег туризма у Србији" (Радивојевић 2006)[3], основни циљ истраживања је да се указивањем на најстарије помене термалних извора и бањских локалитета пружи допринос историји бањског туризма у Србији, нарочито оног дела који је у 19. веку последњи

2 Треба разликовати појмове „бања" и „бањица". Први појам означава уређене просторе око извора лековите воде, са мање или више смештајних, угоститељских, медицинских и пратећих објеката, уз обавезну лекарску контролу посетилаца. Други појам означава недовољно истражене и валоризоване изворе лековите воде које локално становништво, нарочито за време лета, самоиницијативно користи за купање, орошавање, испирање и пијење, верујући у оздрављење (RADIVOJEVIĆ, 2006).

3 Према А. Радивојевићу (2006), за почетак развоја туризма у Србији сматра се 1868. година када је у Врњачкој бањи формирано „Основатељно фундаторско друштво лековите киселе воде".

био ослобођен од Турака и припојен новој српској држави. Примарну истраживачку грађу чине следећи текстови: *Путовање по Новој Србији* (Београд, 1879) Сретена Л. Поповића, *Из нове Србије* (1880-1881) Мите Ракића, *Кроз славенске земље* Саве Бјелановића (Задар, 1898), *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом* (Београд, 1894) Спире Калика и *Писма из Ниша о харемима* (Београд, 1897) Јелене Димитријевић[4].

Историчари књижевности сматрају да се „послије ослобођења од Турака и присаједињења српској матици јужног Поморавља и великих градова јужне Србије, као што су Ниш, Лесковац и Врање, на Македонију [се] и на Повардарје, као и на Косово и цијелу Стару Србију, у тадашњем националном и патриотском заносу гледало као на дијелове поробљеног и неослобођеног Српства. Захваљујући томе ови простори су постали прави изазов за путовања и путничке записе српских писаца и њихова свједочења о земљи, људима, поднебљу и језику, све до почетка Балканских ратова 1912. године" (MAKSIMOVIĆ 2006: 33). Истовремено, реч је о периоду с краја 19. в., када у Европи долази до „претварања путовања у туризам" будући да су „побољшање превозних средстава и успон путничких агенција омогућили све већем броју људи да путују" (GVOZDEN 2011: 189).

Иако у науци о књижевности постоје извесне дилеме у погледу жанровског одређења ових текстова (нпр., *Писмима из Ниша* се приписују и одлике романа)[5], тежиште у анализи неће бити на књижевнотеоријским питањима изворних текстова, већ на њиховим тематским, идеолошким, хронотопским, историјскогеографским и у ширем смислу, књижевнонаучним аспектима. Основне методе истраживања су анализа текста и дескриптивни метод, синтетички, компаративни и историјско-генетички метод, географскономаратолошки/наративногеографски (RAJAN, FUT, AZARIAHU 2016: 14)[6] и егзактни приступ. С обзиром на циљ рада, анализа неће обухватити текст путописа у целини (иако шири контекст дела, пре свега његов документарни и туристички аспект неће бити пренебрегнут), већ примарно оне сегменте грађе који се односе на бањске локалитете и њихове описе. У неким изворима то су обимнији делови, док се негде само узгред помињу, иако ни у једном случају аутор(ка) не пропушта да истакне њихов значај. Међу бањама јужне и југоисточне Србије ондашњих новоослобођених крајева у наведеним текстовима помињу се или детаљније описују: Нишка бања, Врањска бања, Куршумлијска бања и Сијаринска бања. У случају последња два термална локалитета треба рећи да се они не наводе под овим данашњим називом, већ се на основу реконструкције наративне фактографије путовања и ономастичког дела топонимије може закључити о чему пишу аутори путописци.

4 Обимну библиографску грађу о писаним изворима о бањама Србије в. у: STANKOVIĆ 2012: 1–40.

5 Детаљније о жанровским одређењима путописа и путописне књижевности в. BORM 2013. О географским и етнографским аспектима путописа в. KOSTADINOVIĆ 2016: 17.

6 Наративногеографски/географскономаратолошки метод повезује географско мапирање простора са различитим типовима наратива и проучава њихово међусобно деловање (RAJAN, FUT, AZARIAHU 2016).

3.

3.1. Путопис Сретена Л. Поповића *Путовање по Новој Србији* (1879) садржи двадесет четири путничка писма у којима аутор описује своје путовање од Београда до Врања. Описи географских локалитета следе хронологију и топографију итинерера. Поповић у духу позитивизма доноси свеобухватну слику предела кроз које пролази, задржавајући се на бројним и детаљним документарним чињеницама. Геоморфолошки приказ смењују информације о климатолошким, хидрогеолошким, рељефним карактеристикама места, након чега следи увид у антрополошка и етнолошка својства и историјске и политичке околности. Опширне и честе дигресије са историјском нарацијом неретко су испресецане или допуњене стиховима народних песама. Аргументацију за оно што излаже Поповић налази у историјским записима, архивској грађи, разним споменицима и предањима, или у личном искуству, као активни учесник у друштвеном и политичком животу, или у ономе што је имао прилике да чује („Приповедали су ми узроке о овој борби и наглој предаји Турака из ових околних места", POPOVIĆ 1950: 487). Иако о Нишу пише у четири писма (17, 18, 19, 20), Нишку бању помиње узгред јер је стицајем околности (ранијим поласком из Ниша ка Лесковцу), Поповић био спречен да посети бањско место. Међутим, из онога што поводом тога пише, може се закључити да аутор и не жали због пропуштеног:

> Колико је од Ниша до ове куле (Ћеле-куле, прим. М.М.), толико је одавде па до Нишке Бање, до које хтедох отићи, не бање ради, што сам већ напред знао да њена топла купатила нису баш тако на гласу, него поради старина, за које сам по неким старим описима још из римских времена знао да их је било, но време је било ручку, и тако нисам хтео моје пратиоце више мучити, него се вратим натраг у Ниш, и закључимо да после ручка продужимо даља посматрања (POPOVIĆ 1950: 370).

Из навода се може закључити да Нишка бања у време Поповићевог путовања странцима или становницима ван локалне регије није била позната по својим лековитим својствима и балнеолошким капацитетима, али, такође, да се атрактивност овог локалитета више сагледавала из перспективе културно-историјског и археолошког наслеђа. Према актуелним сазнањима (POPOVIĆ 2007: 113), бања код Ниша је „деловањем турских власти ревитализована у првим деценијама 19. века и као 'исцелитељско место' била знана најпре у локалној средини а потом и изван ње. […] током последњих деценија 19. века опстајала [је] без мериторног суда о лековитом дејству њених термоминералних вода, што није било без одраза на званично ускраћивање терапеутске моћи истих до првих година наредног столећа, тј. 20-ог века".[7] Сретену Л. Поповићу, очигледно, нису били познати резултати истраживања објављени у турским годишњацима о термалној и лековитој природи извора Нишке бање, а да се турским подацима није поклањала пажња потврђује и чињеница да се поводом термалних вода Нишке бање „све до почетка 20. века мислило да је реч о обичној, нешто топлијој води" (POPOVIĆ

7 О најстаријим поменима извора минералних вода код Ниша и њиховог лековитог дејства, од античких времена до 19. века, в. PETROVIĆ 2000. и POPOVIĆ 2007.

2007: 121). Ипак, с обзиром на ауторову склоност ка детаљним описима путничких импресија, може се претпоставити да бисмо, да није дошло до скраћења боравка у Нишу, добили опширнију слику ове бање и једно сведочанство више о њој.

О бањским насеобинама и термалним изворима Старе Србије Поповић пише много детаљније у последњем, двадесет четвртом писму, које је посвећено његовом боравку у Врању и околини. На путу до Врањске бање он најпре види жене и децу како се купају у „бањаничкој речици" чија топла вода, захваљујући бањским изворима, омогућава купање до дубоко у јесен (Поповић то истиче и податком да се ту затекао на дан Св. Луке, дакле 31. октобра по новом календару). У идеализацији призора аутор дочарава атмосферу „вреве, кикота и смеја" (POPOVIĆ 1950: 541), а жене и девојке назива „нимфама", поредећи их са лабудовима. У следећем, нешто објективнијем опису термалног локалитета (бањско здање, купатила, хамам, припајајући путеви), путописац се од задивљеног посматрача претвара у теренског истраживача:

> Ми с колима пристасмо на леву страну речице (потока), јер су зграде за купање на тој страни. Обиђох сва купатила и мерих топлину воде: беше негде 50, а негде 60 гради. Рекоше ми да је врело код развађеног хамама, које на самој ивици обале извире, најтоплије; измерих и то врело, кад али, истина, барометар се попе на 70 гради или степени. Овде не беше никаквог прелаза са леве на десну страну реке: пре неког времена била је бујна киша и малу је дрвену ћупријицу преко које се ишло развалила, и грађу настрану бацила (POPOVIĆ 1950: 541).

Наводи нуде сведочанство о стању и инфраструктури Врањске бање последњих деценија 19. в. и потврђују да је и локално српско становништво, као и Турци који су ту живели, знало за њена лековита и благотворна дејства. Турском животу је бања, по свему судећи, била место за рекреацију и уживање, за „тефериче" и излете.[8] Поповић потом описује поступак топљења кудеље при чему се, захваљујући топлој води, добија квалитетно предиво. Задивљен лепотом Врањске бање, он јој прориче лепу будућност.

> Овој Бањи, због њене тако топле, а неутралне воде, која скоро никаквог непријатног мириса и задаја нема и која је, по доказу стручњака, подобна емској води, претстоји велика будућност. Ту поред ње, на левој страни Мораве, за по сахата растојања, пролазиће светска железничка пруга, ту је наблизу варош Врања, а осим тога сав предео око Бање диван је и романтичан: има равнице, има брежуљака и брегова са лепом шумом обраслих, а и речица је доста јака на води, само би јој требало корито регулисати и удубити. Сви су услови ту да се начини бања за исцељење немоћних, а за уживање преко лета дивне природе, здравог и чистог зрака, само треба што скорије на томе радити да се засада бар најјужнија купатила начине и гостионица за путнике сазида (POPOVIĆ 1950: 542).

Оваквим просуђивањем Поповић је антиципирао кључне критеријуме савремене научне валоризације термо-минералних извора (Јовичић 2008: 3) у које спадају: температура и минерални састав воде (Врањска бања припада

8 На завршетку драме Коштана Бора Станковић описује Врањску бању „пуну дима, магле и паре бањске" (1991: 66), алудирајући тиме на високу температуру њених извора.

хипертермалној групи са температуром 63– 110°C), близина речног слива (слив Јужне Мораве), издвајање бањских зона (јужно-моравска зона), географски положај (близина и развој саобраћајница, близина већих насеља, атрактивност туристичких мотива), лечилишна функција, развој инфраструктуре и објеката, допунски туристички садржаји (излетнички, рекреативни, манифестациони, конгресни, гастрономски, spa и wellness туризам су допунски пратиоци и трендови савременог балнеолошког туризма). Поповићева идеализација у опису места и одушевљеност природним потенцијалима новоослобођених крајева резултат је и очигледне патриотске мисије и родољубивог осећања с којима се последњих деценија 19. века писало о Старој Србији.

3.2. Са истом патриотском мисијом пише свој путопис *Из нове Србије* Мита Ракић, отац песника Милана Ракића. Текст је првобитно штампан у часопису *Отаџбина* (књ. 4, 5 и 6) у току 1880. и 1881. године, са поднасловом „етнографско–историјска студија", а настао је делом и као резултат пишчеве службене обавезе. Након што је Влада Србије донела „Закон о уређењу ослобођених предела" од 3/15. јануара 1878. који су били праћени заменом турских државних институција српским установама, јавила се потреба за упознавањем са приликама у новоослобођеним крајевима. Начелник Оперативног одељења српске Врховне команде генерал Коста Протић задужује Миту Ракића као члана Српског Ученог Друштва да „проучи писане споменике старе српске књижевности и уопште српске старине и да о томе поднесе службени извештај" (1987: 185).

На путу од Ниша ка Врању Ракићу су пажњу у близини Куршумлије привукли термални извори уз реку Бањску.

> На десној обали реке, крај пута, под брдом, има једна бања. То су два извора; један накиселе, а други сумпоровите воде. Зграде нема никакве, него су наши војници који се овде находе начинили неку чатрљицу над водом, колико да је покрију те да се купају. Вода је била топла 37 R[9] (RAKIĆ 1987: 29).

Након егзактног описа физичкогеографских координата бањског локалитета (на основу којих се закључује да је реч о најстаријим изворима данашње Куршумлијске бање), минералног састава воде и температуре извора, Ракић мења регистар излагања; позивајући се на путничке записе М. С. Милојевића (*Путопис дела праве старе Србије*), Ракић парафразира народно предање о некадашњим дворима Милоша Обилића и лековитим изворима у којима се овај српски јунак окупао и окрепио пред полазак у Косовски бој. Са благом иронијом и јасном научном дистанцом, али и са пијететом према славној прошлости српског народа (помиње остатке прастарих цркава и гробља, иако не може лично томе да посведочи), Мита Ракић ову малу бањску насеобину позиционира у шири историјски и легендарни контекст, наглашавајући тако и њен значај, али и географску неприступачност крајолика: „Наши војници држе да је ово она Бањска из које је био Страхињић бан. Други пак мисле да је то она бања и Бањска што је под Голаком. […] У овој

9 Реч је о јединици Реомирове температурне скале која је коришћена у Европи у XVIII и XIX веку. Један Целзијусов степен одговарао је 0,80 степени на Реомировој скали, а вода кључа на 80 степени Реомирове скале.

тескоби и дивљини не може да живи ни дивљи Арнаутин, а то ли српски властелин из четрнаестог века." (RAKIĆ 1987: 30) Комбинација објективне научне опсервације и народних веровања потврђује да се Ракић трудио да на најбољи начин испуни поменути задатак и мисију који су му били поверени.

Други бањски локалитет о коме Ракић пише је, по свему судећи, данашња Сијаринска бања. На то упућује топонимска локализација изворишта (лева обала реке Бањице, села Свирац и Сјарина).[10] Ракић помиње остатке једног објекта сграђеног уз „бању", као и бањско купатило:

> права бања, озидана квадратним зидом на свод, два хвата широким и дугим, на ком је кров срушен. Ту је басен за купање, дубок човеку до пазуха; озидан је циглом, па цементован с три прста дебљине. У тај басен долази вода из једне дограде у десно, где извире врућа вода, и има купка само за једно лице, које мора чучити па да га вода ухвати до испод пазуха (1987: 60).

Путописац је унео и податак да је запуштено купатило у ред довео и обновио локални лекар захваљујући чијој активности место добија и лечилишну функцију. У близини поменутог извора („петнаест корака од бање уз воду") налази се још неколико извора чија вода у свом саставу има гвожђе.

> кључа, из једне стене, на три места, вода је на првом месту врућа, а на другом и трећем тако врела, да се пуши усред лета. Рука се не може одржати ни три секунда, а да се не опрљи; а док се изброји 20, у ова се два врутка јаје скува. Ни доктор ни ја немадосмо термометра да измеримо топлоту ове воде, али, по томе што се јаје у њој скува, држим да ће имати преко 60 R.
>
> Одавде пошав цркви, све истом страном, уз воду, изворе најпре вода која има гвожђа, потом вода које је топла, али киси и има гвожђа. Ту код те воде има пуно одроњених каменица, у којима има гвожђа (RAKIĆ 1987: 61).

М. Ракић се не задржава даље на опсервацији посећених изворишта (наставља са описом цркава), али и овакви кратки записи имају важан историјскогеографски значај, као најстарији помени балнеолошких места у новоослобођеним српским територијама.

Трећа бања коју је М. Ракић обишао на свом путовању је Врањска бања. О њој је дао и најшири опис; на почетку посебно хвали путну инфраструктуру околине бање до које је лако доћи и у самом том путовању уживати:

> Ићи у бању, то је најлепша шетња Врањанима. А и што не би била? Пут је тако добар насип; десно прекрасна долина по којој се вијуга Морава; иза долине и у даљини, протегао се и свуда, докле око допрети може, завио велики планински венац, – та само ово, и без Бање, довољно је да изазове у шетњу и на уживање (RAKIĆ 1987: 100).

М. Ракић потом доноси демографске податке о бањском насељу понављајући за Сретеном Л. Поповићем информације о основној привредној делатности топљења кудеље у потоцима којима отиче врела вода извора: „Бања је и село и бања. У селу

10 У прошлости је ова бања још називана Арнаутска бања, Стара бања и Лесковачка бања (STANKOVIĆ 2009: 100).

живе сами цигани, с једне и с друге стране речице (јер је Бања стешњена бреговима), и топе кудељу у топлој води бањској, на најрационалнији начин" (RAKIĆ 1987: 101). И остали подаци о купатилима и базенима уз изворе, помоћним зградама, температури и саставу воде, углавном су идентични онима које је изнео Ракићев претходник, путописац Поповић. Ракић помиње три велика базена на левој обали речице, зидана тесаним каменом.

> Вода је сумпоровита и врло врела, али се меша с једним извором студене воде, те је тако од прилике 30 R топла.
>
> Најврелији је извор сниже садашњег трећег купалишта, у једној стени пуној салитре, где је некад, види се по остацима (цементован извор и један део корита), порушио […]
>
> Држи се да ће овај извор бити до 70° R топал, јер његова вода ври, и кад коме треба да обари јаје или да ошури пиле или прасе, он, за неколико тренутака, учини то на свом извору.
>
> И у самој речици бију на три четири места кључеви вреле воде, и за то сваки дан долазе сељанке из околине те у овој врућој води перу своје рубље и беле своја платна (RAKIĆ 1987: 102).

Слично Поповићу, и Ракић наглашава туристичке и медицинске потенцијале Врањске бање; у објективном резимирању свих њених предности (пре свега, геотермалних, рељефних и физичкогеографских), и недостатака који би се могли надоместити (уређеност извора и изградња смештајних капацитета), Ракић је оптимистички веровао у економски развој и просперитет најјужнијих делова Старе Србије који би се могли поредити са славним европским термама његовог доба.

> Кад би се Бањица регулисала и одбила од ових извора, а они прочистили и уредили, и кад би се погрaдиле куће и спремили угодбе за похођане, онда би ова бања била не само најјача терма, него, близином својом добрим путовима и прекрасном околином, најлепше, најпријатније и најпосећеније место за лечење и уживање (RAKIĆ 1987: 102).

Овај путописац и патриота није могао слутити колико ће времена бити потребно да се те његове жеље почну остваривати.[11]

3.3. Путопис *Кроз славенске земље* Саве Бјелановића (Задар, 1898) објављен је након пишчеве смрти, а судећи по предговору, ове „биљешке с пута" и „путне успомене" (BJELANOVIĆ 2003: 9) биле су припремљене за штампу четири године раније. Своје путовање Бјелановић започиње средином јуна 1890. године. Занимљиво је да се у композицији путописа описи бање јављају на симетричним позицијама, на почетку и завршетку текста. Наиме, већ у првим поглављима Бјелановић описује сусрете са сапутницима различитих националности који, пре свега ради лечења, путују у чувене чешке терме „топлијех, љековитијех вода" Маријенбада, Франценсбада и Карлсбада (2003: 20). Следећа три поглавља говоре

11 Недавним поступком приватизације хотелског комплекса Врањске бање предвиђа се њена модернизација и рестаурација у духу савремених spa и wellness центара у Европи.

о Карлсбаду (Карловим Варима), „најгласовитијем љековитом мјесту у Европи“ (BJELANOVIĆ 2003: 27), а догађаји који су описани у последњем, двадесет седмом поглављу, дешавају се у Врањској бањи. Иако је повод ауторовог боравка у овим местима био различит, оваква композиција путописа намеће поређење између једне, у интернационалним оквирима познате бање, и једне локалне, још увек неразвијене, али не мање лековите и лепе бање.

С. Бјелановић у Карлсбаду борави из здравствених разлога. Његове белешке о боравку у овој бањи (која у том тренутку има 12000 становника, а кућа за 30000), дају поуздан опис карактеристика и значаја које је Карлсбад имао крајем 19. века. Говори се о његовом космополитском духу („чељад из свега свијета, сваког језика и сваке руке“), славним гостима (Гете и руски цар Петар), фреквенцији, сталном расту броја гостију, њиховој етничкој структури („трећина Нијемаца, трећина Јевреја, а трећина осталих језика“), о мотивима боравка („Половица свијех гостију биће прави болесници, а половица умишљени или весељаци, који су дошли ради забаве и одмора“), уређеним пансионатима са раскошним баштама, парковима са музиком и споменицима славним људима, околним шумама са сређеним стазама и посутим путевима, кафанама и летњиковцима, црквама и синагогама, о домаћем становништву које је потпуно посвећено гостима, медицинским третманима (у сезони је 50 лекара у бањи), дневној рутини гостију између испијања воде, оброка и шетњи. Бјелановића мање интересују физичкогеографски и геотермални аспекти бање, а много више њена општа друштвена атмосфера и социјална слика, људи које упознаје, политичке, економске и историјске прилике које затиче. Док о климатским својствима говори у контексту не баш тако лепог јулског времена које га је задесило и које њему, као медитеранцу, нимало није пријало, о самим термалним изворима даје кратку информацију: „Сви су извори из једног мајдана. Има их седамнаест. Разликују се по топлоти. Најтоплији је ‘Шпрудел‘, који чисто пари, ако га одма пијеш. И најбогатији је. Претјече воде, која испод колонаде дими и сикће у поток“ (BJELANOVIĆ 2003: 28). Поред информативних пасажа (којима треба додати и тумачење етимологије топономастике), Бјелановићеви описи сусрета и разговора са људима, углавном на политичке теме и словенско питање, допуњују панораму једне типичне средњоевропске бање какве су у том тренутку Карлове Вари.

Бјелановићева слика Карлових Вари је богата личним импресијама које дочаравају велики туристички потенцијал овог места; упркос субјективној перспективи и критичким тоновима и оценама, ова путописна разгледница чувених терми је драгоцени прилог историји европског бањског туризма и раних српских туристичких путовања.[12]

12 У српској књижевности друге половине 19. века има примера фикционалне обраде мотива одласка јунака у бању ради лечења и разоноде. Најпознатије приповетке са овом темом су „Кнез у купатилу“ Јакова Игњатовића и „Вертер“ Лазе К. Лазаревића. У Игњатовићевој приповеци радња се једним делом дешава у чувеним будимским термама у које долази сеоски кнез Танасије Шамшалов. Писац је у причу унео скоро све етапе боравка у бањи: од путовања лађом, преко сусрета са водичем и одласка лекару, несналажење госта који први пут користи купатило, изглед купатила са мермерним плочицама чувене печујске керамике, економске прилике средине у којој се развија термални туризам, и сл. Многе ситуације у које улази збуњени кнез Танасије приказане су као комичне (страх да не буде покраден, поплава коју је изазвао јер није умео да затвори славину за воду, жеља да све види и проба „да има шта код куће причати“, IGNJATOVIĆ 1988: 474), али је општа фактографска позадина приче

Врањску бању је С. Бјелановић посетио из других разлога. Он тамо долази да би се упознао са Јованом Ристићем, намесником краља Милана Обреновића и сталним претплатником листа *Српски глас* чији је уредник био Сава Бјелановић. У односу на друге поменуте путописе, Бјелановићев опис Врањске бање је најопширнији. С обзиром на време доласка, може се закључити да се ова бања развила од времена ослобођења, или од тренутка када ју је посетио Сретен Л. Поповић. У међувремену је изграђена железница[13], мада још без станице, чија се градња тада тек планирала[14]; стајалиште је насред поља, прилагођено сезонском реду вожње, што путописац наводи са неком врстом куриозитета, уз посредно поређење са европском железницом. Своје белешке о боравку у Врањској бањи Бјелановић отпочиње констатацијом о значају који лековити извори имају у Србији: „У Србији има много минералнијех љековитијех вода, које су познате још од најстаријих доба. По ослобођењу ту се сад изнова подижу лијечништва, која су задржала своје старо име, надјенуто им од Латина“ (2003: 239). Од стајалишта до насеља Бјелановић је кочијама путовао четврт сата, а из пишчевог описа места може се закључити да се у то доба доста радило на развоју бањског лечилишта. Након кратког запажања о рељефу места, Бјелановић помиње „куће за купање“ које су тик уз поток вреле воде. Њему се, као путнику од искуства, наметнуло поређење са развијенијим европским бањама:

> Сјетио сам се онога *Кисељака* (сад Giesshübler) у Чешкој. Ово му мјесто наличи по природној љепоти, по положају. Али и овдје наоколо, у близини, нема горе. Уз пут су стабла од скоро посађена. Тек почимље напредак у свему. Прву кућу за купање озидала је влада. За њом стали су подизати куће приватни људи (2003: 240).[15]

Из навода се може уочити да се Врањска бања у почетку развијала плански, те да је због својих медицинских потенцијала привлачила имућније појединце да ту сагради куће за одмор,[16] као у случају Јована Ристића. Бјелановићеве забелешке сведоче и о постојању хотела, чији су смештајни капацитети у том тренутку били попуњени и у коме су одседали државни службеници из већих градских средина. Он даје и детаљан опис посете купатилу и лечничке процедуре:

> Ишли смо обићи једно купатило. У нарочитој кући собе су при земљи у једном реду, једна до друге. У свакој је по једна купаоница, од самога мрамора. У њих се по вољи пушта врућа вода, која је с врела доведена.
>
> Овдје има неколико извора врућe воде. Најтоплија има око 70 Р. С тога се

неупитна. Реалне околности европске бање, као контекст приче могу се препознати и у поменутој Лазаревићевој приповеци.

13 Преломним тренутком за развој туризма у Србији у 19. в. сматра се управо изградња железнице почетком осамдесетих година (STOJANOVIĆ 2007: 44).

14 Ову железницу помиње и познати српски књижевни и географски историчар Стојан Новаковић у свом путопису *С Мораве на Вардар* (Београд, 1893).

15 О купању у топлој води као омиљеном начину лечења имућнијих становника и боравку виђенијих Срба у европским бањама од краја 18. в. детаљније у: TIMOTIJEVIĆ: 2006: 246-249.

16 Д. Стојановић наводи да је почетком 20. в. дневна штампа редовно извештавала о броју гостију у бањама, доносећи податке о бањским гостима, њиховом занимању и породичном стању, а одлазак у бању почео је да одређује стандарде виших слојева друштва (2007: 51-52).

> и не улази у њу што се неће прије охладити или помијешати леденом водом. У овој врућој води има сумпора и гвожђа и лијечи од костобоље и другијех болести (BJELANOVIĆ 2003: 241).

Бјелановићева одушевљеност Ристићевом личношћу уклапа се у опште позитивне утиске о бањи и опште патриотско одушевљење које изражавају сви путописци поводом новоослобођених крајева. У коментару којим заокружује своје утиске о Врањској бањи Бјелановић се не показује само као добар промотер домаћих туристичких садржаја, већ и као добар познавалац тржишне стране туризма и оне маркетиншке улоге[17] која се у савременој туризмологији назива брендирањем места:

> Сад већ долази много болесника а долазиће их још више сваке године, кад се људи увјере да у својој кући имају бољијех бања, него ли су оне, што их у туђини траже. Али за напредак овакијех лијечишта не одлучује само каквоћа вода. Одлучује *реклама* и *мода*. Зато се ево постарао и регент Ристић, долазећи сваке године у ову бању (BJELANOVIĆ 2003: 241).

3.4. О свом кратком боравку у Врањској бањи пише и Спира Калик у „путничким белешкама" *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом* (1894) које посвећује чланицама Женског певачког друштва.[18] Враћајући се из Солуна за Београд, Калик у пратњи кочијаша водича одлази на „једнодневни излет" у Врањску бању (KALIK 1894: 74). На путу од Врања до Бање он се диви лепотама предела а по доласку у бању Калик пише: „похитасмо скоро сви да се окупамо у оној врелој лековитој води, која кључа из неколико извора, па се затим скуписмо око постављених столова у пространој сали гостионице бањске, где нас послужише доста добрим ручком" (1894: 76). Каликове рефлексије и утисци о бањском месту лишени су детаљнијих објективних и егзактних описа и података које се срећу у претходним путничким извештајима, али ни он не пропушта да о бањском крају говори као о „дивном, романтичном и живописном месту" које омогућава да људима „лакну душевни и телесни болови" (1894: 77). Упркос тој похвали, попут С. Бјелановића, и С. Калик заузима критички став према општем стању у коме се налазе „напуштене и неуређене" српске бање, далеко од нивоа европских бања:

> Ох! кад би којом срећом какав паметан Србин у овој лепој, обилатој, чаробној природи, подигао елегантне паркове, модерне хотеле с потребним комфортом, лепо позориште, утрта шеталишта, китњасте киоске, ова би Бања била прави рај, и онда не би наши земљаци трчали у страна купатила и трошили изван земље свој новац, да се одморе од напора и излече од болести (KALIK 1894: 77).

17 О улози коју су „рекламе" (код Бјелановића је ова реч написана курзивом) имале за туристичку популаризацију Абације (данашње Опатије), говори се на почетку путописа.

18 Г. Максимовић о наративним обележјима Каликове путничке прозе каже да су то: „путничке биљешке у форми извјештаја о седмодневној турнеји Београдског певачког друштва у Солуну и Скопљу у љето 1894. године, монолошке лирске дигресије и медитације, подстакнуте природним љепотама и грађевинама, које је писац посматрао приликом путовања, – путописне опсервације о људима, поднебљима и градовима, историјске реминисценције, предања о мјестима, документоване студије о становништву, које су пропраћене и фотографијама природних љепота и знаменитих грађевина" (2006: 33).

Кроз поређење два културно-економска модела, европског и домаћег, Калик супротставља природне погодности домаћег поднебља пословичној уређености Европљана. На тај начин он упућује оштру критику српском немару и непланском приступу, не само у домену развоја бањског туризма: „Европа нема ових лепота, овога ваздуха, ове светлости, али код нас, по злој судбини, нема оних руку, онога укуса, оних умења, којим они ни из чега, тако рећи, чине чуда, те им се дивимо и уздишемо гледајући, како све успева, када влада увиђавност, воља и умешност“ (KALIK 1894: 77).

И у Каликовим путничким белешкама о Старој Србији и посебно, њеним термоминералним и бањским карактеристикама, присутна је, као и код осталих путописаца, двострука перспектива. Сви су они били свесни недостатака и последица заосталости ових крајева под вишевековним турским ропством, али су сви о даровима природе овог дела Србије писали у патриотском заносу. То се препознаје и у овој идеалистичкој и емоционалној импресији: „Лепа је твоја земља, сретна Србијо, лепа као што је био леп земаљски рај у првим данима човековим!” (1894: 78), којом С. Калик заокружује свој боравак у Врањској бањи.

3.5. У путописној прози Јелене Димитријевић *Писма из Ниша о харемима* (први пут у часопису *Дело*, 1897) ауторкина намера да изнесе аутентично сведочанство о животу у харемима видљива је у бројним документарним пасажима и коментарима.[19] Михајло М. Костић напомиње да је у току 18. и 19. в. Нишка бања била за нишке Турке већ познато лечилиште и омиљено излетиште.

> За смештај болесника било је подигнуто неколико већих ханова, других потребних зграда и сазидана је била и једна већа, каменом озидана џамија. Нишки паша издавао је под годишњи закуп купатило с обавезом да закупац одржава ред и чистоћу. Првенствено право купања имали су Турци, а тек кад Турци напусте купатило, Срби су се смели купати (KOSTIĆ 2019: 176, 177).

Новија истраживања Нишке бање потврђују да су „Турци оставили два купатила – за женскадију … (и) ...за мушке“, те да је крајем 19. века Нишка бања била позната „по топлој води и по већем термалном водотоку – Бањици“ (POPOVIĆ 2007: 122), као и да је имала засебне просторије за масажу и инхалацију (KOSTIĆ 2019: 176).

За разлику од детаљног описа муслиманских свадбених обичаја у *Писмима из Ниша о харемима*, кратак сегмент посвећен Нишкој бањи није објективан и фактографски запис као што је то случај код претходних путописаца, већ је подређен основној причи о животу харемских жена. Такође, то је и једини пример балнеолошке тематике о којој не говори непосредно путописац сам, већ Туркиње, саговорнице списатељице. Нишка бања је представљена као њихов изгубљени рај, место њиховог симболичног бекства, тајног уживања и слободе.[20]

Туговаху за Бањом и за лепом Еминовом Кутином. А, Кутина! а, Бања! […] Пуста

19 „Две доминантне теме у њеном делу су живот Туркиња у харемима и сусрет различитих култура и цивилизација“ (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2015: 485).

20 По мотивима провода („бањање“ и „теферич“) Нишка бања је „била позната све до 1925. године, када је бањска управа забранила бучне проводе и весеља“ (KOSTIĆ 2019: 187).

> Бања! По десет-петнаест дана не сетимо се Ниша и кућа својих никако. Ходимо по брду; беремо цвећа; ту нам је ручак, ту вечера; купамо се по вас дан певајући…И ноћу се купамо: око хавуза запалимо по читаво тесте свећа. Море јок једно тесте, но два, три: од црне ноћи направимо бео дан (DIMITRIJEVIĆ 1986: 210).

У сећању Туркиња на Нишку бању преовладава жалост за прошлим временима и носталгија, из чега се посредно закључује да је за турске житеље пре ослобођења Ниша (1878) ова бања била важно место за опуштање, лечење и релаксацију.

4.

Чињеница да Буковичка бања у Аранђеловцу и Врњачка бања у другој половини 19. века „постају места у која се најчешће одлазило и која су врло брзо постала стециште сусрета отменијег света из већих вароши Србије“ (STOLIĆ, MAKULJEVIĆ 2006: 868), не умањује значај који у том периоду добијају бањска лечилишта и термоминералне воде јужне и југоисточне Србије. Анализирани извори, са издвојеним описима Нишке, Врањске, Куршумлијске и Сијаринске бање, потврђују да се у путничким белешкама њима поклањала значајна пажња, превасходно зато што су аутори били понесени патриотском просветитељском мисијом и наглашеним националним осећањима. Сваки траг прошлих времена или изузетна природна знаменитост, какви су били извори минералних вода, изазивали су велику пажњу путника посматрача. Вођени жељом да читаоце упознају са до тада заборављеним или сасвим непознатим местима која су била у вишевековном турском ропству, аутори су и сами бивали изненађени оним што виде. Није ретко било њихово одушевљење природним лепотама и бујном вегетацијом, чистим ваздухом, снагом термалних извора, рељефним карактеристикама, као даровима природе којима је српска земља богата. Иза понеких пренаглашених емоција и субјективног става, својственог аутобиографском слоју путописа, може се наћи веродостојна информација и сведочанство о различитим аспектима бањских локалитета Старе Србије. Постављајући се између путника, посетиоца и туристе[21] аутори путописа – угледни књижевници, научници, преводиоци, државници, политичари и културни радници су истовремено били и историчари, географи, етноантрополози, социолози, промотери културних и туристичких вредности. У својим описима трудили су се да дају што исцрпније информације: апострофирали су природна и антропогеографска својства предела,[22] климатотерапеутске карактеристике, термоминерална својства воде, одлике рељефа, износили статистичке и демографске податке, пажљиво процењујући стања купалишних објеката. Још важније од тога била су чврста уверења путописаца у могућности даљег развоја бање као рецептивне туристичке

21 У туристичкогеографској таксономији „посетилац“ је свако лице које посети земљу или место, изузев оног лица које тражи стално или привремено запослење (JOVIČIĆ 2005: 10). О „амбивалентном односу између путописца и туристе“ в. GVOZDEN 2011: 188, 192.

22 Истичући значај методе „непосредног посматрања и опсервације предмета на терену“ (GRČIĆ 2021: 178), Јован Цвијић је у приступној беседи на Великој школи под насловом „Данашње стање географске науке“ истакао да антропогеографија расправља о „утицају целокупне природе на творевине људске и особине духа народног“ (нав. према GRČIĆ 2021: 179).

регије, пре свега у правцу јачања њених туристичких капацитета који би донели економски бољитак, али и приближили ове економски заостале области тадашњим европским стандардима валоризације бањског туризма.

Ако се зна да су тек коју деценију пре објављивања ових путописа настали први *бедекери* (у Немачкој 1853. и *Жоан* у Француској 1864), који су наговестили „развој туризма као облика модерне културе" (DIGA 2007: 104), онда се без претенциозности може рећи да су прве путничке репортаже о новоослобођеним крајевима Старе Србије имале и улогу првих водича у којима се тек скицирао профил и „поглед" (URI, LARSEN 2011: 5) модерног туристе. Зато ове путописе не треба видети само као рани израз оне улоге коју је „туризам у другој половини 19. в имао као средство за изражавање особених личних и социјалних идентитета" (GVOZDEN 2011: 202), већ их у деловима посвећеним бањама треба процењивати у њиховом ширем методолошком, научном, идеолошком, националном[23] и културном контексту, као прве значајне прилоге историји проучавања бањског туризма у Србији.

Цитирана литература

BORM 2013: BORM, Jan. „Određivanje puta: O putopisu, putničkoj književnosti i terminologiji" (prev. A. Kostadinović). *Philologia Mediana*, год. V, бр.5, Ниш: Филозофски факултет, 2013, 607–621.

BAŠEL, ŠELDON 2009: BUSHELL, Robyn, SHELDON, Pauline J. (Eds.). *Wellness and Tourism: Mind, Body, Spirit, Place.* Cognizant Communication Corporation, New York, 2009.

GVOZDEN 2011: ГВОЗДЕН, Владимир. *Српска путописна култура 1914–1940*, Службени гласник, Београд, 2011.

GRČIĆ 2021: ГРЧИЋ, Мирко. „Цвијићева антропогеографска школа", *Јован Цвијић – живот, дело, време*, Српска академија наука и уметности, Географски институт „Јован Цвијић", Београд: САНУ, 2021, 177–183.

DIGA 2001: ДИГА, Жак. *Културни живот у Европи на прелазу 19. у 20. век.* Београд: Clio, 2001.

JOVIČIĆ 2008: ЈОВИЧИЋ, Добрица. Стање и перспективе развоја бањског туризма у Србији, Гласник српског географског друштва, LXXXVIII/4, 2008, 3–18.

KOSTADINOVIĆ 2016: КОСТАДИНОВИЋ, Александар. „Аксиолошки статус путописа: између сублитерарног и паранаучног феномена". *Trends and Tendencies in Modern Philology*. Koper, 1/2016, 17–32.

KOSTIĆ 2019: КОСТИЋ, Михајло М. *Нишка Бања – Антропогеографска проучавања* (Првобитно објављено 1958). у: Б. Челиковић (прир), Нишки крај, Београд: Службени гласник, 2019, 169–189.

MAKSIMOVIĆ 2006: МАКСИМОВИЋ, Горан. „Путописна Македонија Спире Калика и Бранислава Нушића". *Зборник Матице Српске за књижевност и језик*, XIV/2, 2006, 33–50.

STOLIĆ, MAKULJEVIĆ 2006: Столић, Ана, Макуљевић Ненад. *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд: Clio, 2006.

MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2015: МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ, Снежана. „Јелена Димитријевић – биобиблиографска белешка". *Philologia Mediana*, год. VII, бр.7,

23 Детаљније о туризму као фактору конституисања националне идеологије крајем 19. и почетком 20. в. у: STOJANOVIĆ 2007: 43.

Ниш: Филозофски факултет, 2015, 485–492.
PETROVIĆ 2000: ПЕТРОВИЋ, Видосав (ур). *Ниш у делима путописаца од до века*. Ниш, 2000.
POPOVIĆ 2007: ПОПОВИЋ, Иван Б. „Просторна упознавања Нишке Бање у 19. веку". *Географски институт „Јован Цвијић"*. Београд: САНУ, 2007, 113–129.
RADIVOJEVIĆ, FILIPOVIĆ, DIMITRIJEVIĆ, NIKOLIĆ 2010: РАДИВОЈЕВИЋ, Александар, ФИЛИПОВИЋ Иван, ДИМИТРИЈЕВИЋ Љиљана, НИКОЛИЋ Милена. „Географске основе развоја туризма у сокобањској котлини". *Гласник српског географског друштва,* XC/3, 2010, 111–125.
RADIVOJEVIĆ 2006: РАДИВОЈЕВИЋ, Александар. *Бањски туризам* (скрипта); Универзитет у Нишу: Природно-математички факултет, 2006.
RAJAN, FUT, AZARIAHU 2016: Ryan, Marie-Laure, FOOTE Kenneth, AZARYAHU, Maoz (Eds.), *Narrating space/spatializing narrative: where narrative theory and geography meet*, The Ohio State University, 2016.
SMIT, PUCKU 2017: SMITH, M. K., & PUCZKÓ (Eds). *The Routledge Handbook of Health Tourism*. London and New York, 2017.
STANKOVIĆ 2012: СТАНКОВИЋ, Стеван М. „Писана реч о бањама Србије". *ГЛОБУС* 37–38 – *часопис за методолошка и дидактичка питања географије*, 2012/2013, 1–40.
STANKOVIĆ 2005: СТАНКОВИЋ, Стеван М, ПАВЛОВИЋ Сања. *Бањски и планински туризам Србије*. Зборник радова, Географски факултет Универзитета у Београду, св. LIII, 2005, 75-90.
STANKOVIĆ 2009: СТАНКОВИЋ, Стеван М. *Бање Србије*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
STOJANOVIĆ 2007: СТОЈАНОВИЋ, Дубравка. „Туризам и конструкција социјалног и националног идентитета у Србији крајем 19. и почетком 20. века". *Годишњак за друштвену историју* XIII, 41-59. Службени гласник Републике Србије, бр. 80/92, 2007, 67/93
TIMOTIJEVIĆ 2011: ТИМОТИЈЕВИЋ, Мирослав. *Рађање модерне приватности*, Београд: Clio, 2006.
URI, LARSEN 2011: URRY, John, LARSEN Jonas. *The Tourist Gaze*, London, SAGE, 2011.

Извори

BJELANOVIĆ 2003: БЈЕЛАНОВИЋ, Сава, *Кроз славенске земље,* Београд: Чигоја, 2003.
DIMITRIJEVIĆ 1986: ДИМИТРИЈЕВИЋ, Јелена, *Писма из Ниша о харемима,* Београд: Народна библиотека Србије, 1986.
IGNJATOVIĆ 2016: ИГЊАТОВИЋ, Јаков. *Антологијска едиција Десет векова српске књижевности*, Књига 31. (прир. Снежана Милосављевић Милић). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2016.
KALIK 1894: КАЛИК, Спира, *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом,* Београд, 1894.
POPOVIĆ 1950: ПОПОВИЋ, Сретен Л. *Путовање по Новој Србији,* Београд: Српска књижевна задруга, 1950.
RAKIĆ 1987: РАКИЋ, Мита, *Из нове Србије,* Лесковац: Посебна издања Народног музеја у Лесковцу, 1987.
STANKOVIĆ 1991: СТАНКОВИЋ, Борисав. *Коштана, Ташана, Јовча*, Сабрана дела Боре Станковића, ИП Београд, 1991.

Matija D. Milić

THERMES OF THE OLD SERBIA IN TRAVEL WRITINGS IN 19th CENTURY – TOWARDS THE HISTORY OF THERMAL TOURISM IN SERBIA

Бање Србије биле су познате још у Римско доба а захваљујући лечилишној функцији термоминералних извора створена је традиција бањског лечења. Значајан допринос историји бањског туризма у Србији у оном делу који је у 19. веку последњи био ослобођен од Турака и припојен новој српској држави пружају путописи о Старој Србији: *Путовање по Новој Србији* (Београд, 1879) Сретена Л. Поповића, *Из нове Србије* (1880-1881) Мите Ракића, *Из Београда у Солун и Скопље с Београдским певачким друштвом* (Београд, 1894) Спире Калика, *Кроз славенске земље* Саве Бјелановића (Задар, 1898) и *Писма из Ниша о харемима* (Београд, 1897) Јелене Димитријевић. У њима су описани термоминерални извори и бањски локалитети Нишке, Куршумлијске, Сијаринске и Врањске бање. Постављајући се између путника, посетиоца и туристе, аутори путописа – угледни књижевници, научници, преводиоци, државници, политичари и културни радници су истовремено били и историчари, географи, етноантрополози, социолози, промотери културних и туристичких вредности. У наведеној балнеолошкој грађи апострофирани су природна и антропогеографска својства предела, климатотерапеутске карактеристике, термоминерална својства воде, одлике рељефа, изнесени су статистички и демографски подаци, уз пажљиву процену стања купалишних објеката. Још важније од тога била су чврста уверења путописаца у могућности даљег развоја бање као рецептивне туристичке регије, у правцу јачања њених туристичких капацитета које би донеле економски бољитак и приближиле ове економски заостале области тадашњим европским стандардима валоризације бањског туризма.

Keywords: Thermal tourism, Travel writing, Old Serbia, Нишка бања, Куршумлијска бања, Сијаринска бања, Врањска бања

Originalni naučni rad
UDK 81'42
81`37:159.9
Primljen: 5. septembra 2021.
Prihvaćen: 10. oktobra 2021.
doi: 10.46630/phm.14.2022.27

Miloš B. Tasić*
University of Niš
Faculty of Mechanical Engineering
Department of Social Sciences

Dušan M. Stamenković
University of Niš
Faculty of Philosophy
Department of English and Language Cognition Laboratory
Södertörn University
School of Culture and Education
English Department

PICTORIAL AND MULTIMODAL METONYMY IN POLITICAL NEWSPAPER DISCOURSE: THE CASE OF BREXIT REPORTS**

This paper analyses several examples of pictorial and multimodal metonymy found in political cartoons and photographs related to the topic of Brexit and collected from the two British daily newspapers, *The Guardian* and *The Telegraph*. The first part of analysis deals with instances of pictorial metonymy, emphasising the importance of certain distinctive features such as colour, graphic representation, or photographic composition. The second part of analysis focuses on multimodal metonymy of the verbo-pictorial variety, particularly scrutinising the relationships between the two modes. Based on the different ways in which the pictorial and the verbal mode interact, the examples are classified into three separate categories: (1) image-dominant metonymy, (2) text-dominant metonymy, and (3) complementary metonymy. Furthermore, the analysis sheds some light on how these metonymies can form the basis of pictorial and multimodal metaphors, how several source and target concepts can be chained together within a single metonymy, and how metonymy in visual communication can also possess an indexical, rather than merely iconic character.

Keywords: pictorial metonymy, multimodal metonymy, political newspaper discourse, political cartoons, photographs, Brexit

1. Introduction

Compared to metaphor, metonymy is still far less studied, and this rings true for all sorts of communication, not only verbal languages in which these two phenomena are most often analysed. Due to its very nature as a specific conceptual shortcut (LITTLEMORE 2015), metonymy appears tailor-made for newspaper discourse, and this study presents

* milos.tasic@masfak.ni.ac.rs
** This research was supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contracts No. 451-03-9/2021-14/200109 and 451-03-9/2021-14/200165).

an attempt at contributing to the research into metonymy in visual and multimodal communication by examining the use of non-verbal metonymy in such discourse, here related to the predominantly political topic of the 2016 United Kingdom European Union membership referendum. The material collected for analysis in this paper, comprising political cartoons and photographs that accompany newspaper articles, comes from the electronic archives of two British daily newspapers, *The Guardian* and *The Telegraph*, which were chosen precisely because of their opposing editorial views on the so-called Brexit referendum, with the former being staunchly against the United Kingdom leaving the European Union, while the latter acted as one of the main proponents of the UK severing its ties with the EU. The Brexit campaign was divided into two options, the Remain and the Leave camp, with the members of all political parties free to choose the side they wanted to endorse, which in practice meant that the political affiliation did not necessarily match the political option offered at the referendum. This was, for example, best reflected in the fact that the then prime minister David Cameron was the leading Remain supporter, while his Conservative party colleague Boris Johnson, at the time the mayor of London, was one of the most vocal advocates of the opposite outcome. Eventually, the Leave option prevailed at the referendum and it was decided that the UK should exit the EU.

The topic of Brexit was chosen for two main reasons. The first was its, above all, geopolitical and economic importance both for the United Kingdom and the rest of Europe, while the second lay in its very strong presence in newspaper discourse. In addition, the visual manifestations of metonymy related to this event seemed quite engaging from the very beginning. For instance, the fact that the UK's national symbols, most prominently its flag, were practically co-opted by the Leave campaign, partly disarmed their opponents and required them to be more creative in terms of visualising their messages. Bearing all this in mind, the examples were selected to represent the most illustrative instances of pictorial and multimodal (verbo-pictorial) metonymy in said discourse, with the aim of subjecting them to thorough qualitative analysis of their source and target concepts.

2. Theoretical framework

In discussing the differences between what he called "two gravitational poles" of language, metaphor based on similarity and metonymy grounded in contiguity, Jakobson (1956: 78) first drew attention to the fact that metonymy as a phenomenon is not limited to verbal languages. Providing a few examples from painting, cinema, and theatre, Jakobson expanded the field of human experience and creation in which one could search for metonymic expressions and showed that metonymy can be found in various forms of non-verbal, or not merely verbal, communication. The first studies into pictorial and multimodal manifestations of metaphor and metonymy, based on conceptual metaphor theory, dealt mainly with the former phenomenon, originally implying that visual metaphor can only be found in those instances where elements from two distinct areas get visually fused into a single spatially bounded entity (e.g. CARROLL 1996). However, eventually it became clear that the majority of visual metaphors do not represent a fusion of two separate elements into one, but that it is rather the case of more implicit forms, i.e., the vehicle and the topic are usually not shown together (EL REFAIE 2003: 79). Furthermore, some of the first definitions of visual or pictorial metaphor, such as the one offered by Forceville

(1996), which postulate that pictorial metaphor represents the substitution of an expected visual element with an unexpected one, cannot be applied to all varieties of this metaphor any longer. Perhaps it is best to draw on the conclusion reached by Kennedy, Green et al. (1993: 244), who propose that a visual depiction can be considered a metaphor if there is a clear purpose behind its use to express a metaphorical thought. Naturally, here an issue arises when trying to determine whether a thought is metaphorical or literal, leading to what El Refaie (2003: 83) sees as a necessary shift of focus from this issue to "the process whereby a particular visual metaphor may gradually become accepted as the 'natural' way of expressing a particular meaning".

With regard to metonymy, as in the other areas, the study of its visual and multimodal manifestations came second to metaphor (for the examination of metaphor in political cartoons in general see, e.g., BOUNEGRU & FORCEVILLE 2011; EL REFAIE 2009; LIN & CHIANG 2015; MARÍN-ARRESE 2008; and for Brexit-related cartoons see, e.g., GODIOLI & PEDRAZZINI 2019; NEGRO ALOUSQUE 2020; SILAŠKI & ĐUROVIĆ 2019), which is still the case to a certain extent. However, the "next logical step" (FORCEVILLE 2009: 56) finally arrived, and researchers started turning their attention to studying metonymy in the visual and other non-verbal discourses, bearing in mind that numerous pictorial and multimodal metaphors are, in fact, based on metonymic transfers (NEGRO ALOUSQUE 2014). Drawing on the fundamental tenets of cognitive linguistics, but also other theoretical frameworks, such as Sperber and Wilson's relevance theory (SPERBER & WILSON 1995; FORCEVILLE 2020), FORCEVILLE (2009: 58) provides a definition of metonymy that can easily be applied to its non-verbal or multimodal instances. In it, he poses that (1) metonymy consists of a source concept or structure, which when expressed in a communicative mode (including visuals, which is of main concern for us here) allows the inference of its target concept or structure, (2) with both the source and the target being part of the same conceptual domain, (3) where the choice of the specific metonymic source is intended to make salient certain aspects of the target that are otherwise not clearly noticeable.

This choice of the metonymic vehicle is always motivated and not arbitrary. If we consult Peirce's (1902/1955) semiotic division, the use of metonymy, as an indexical sign, is clearly motivated both in language and in other forms of communication. Namely, if an icon is physically similar to the object it denotes (e.g. a photograph of an object), then an index forms a causal relation with its object (e.g. clouds implying rain), while a symbol represents a highly unconventional, arbitrary choice (e.g. letters or numbers). Despite the fact that, by rule, we associate visual images with iconic signs, according to Feng (2017), metonymy in visual communication also possesses an indexical character, since it is possible to prove its motivation by perception or bodily experience. Even in such instances when we deal with graphic decorations that barely possess any inherent meaning, which are often found in cartoons and comics, the selection of the metonymic source is usually openly motivated, and very frequently culturally specific at that (see COHN 2013; FORCEVILLE 2011; TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2017). As Feng (2017: 442) states, in line with Norrick (1981), "metonymic relations are seen as derived from the semiotic principle of indexicality, including relations such as cause and effect, part and whole, container and contained, and so on". He further notes that, although primarily iconic,

images found in advertisement, film or comics also contain indexical properties, and for two reasons. The first is that such images are not exact copies of real objects, but merely their partial representations, while the second is that visual representations of invisible abstract concepts, such as emotions, can only be depicted through visible objects somehow metonymically related to them (FENG & O'HALLORAN 2012: 2068–2069). To illustrate this, Feng (2017: 452–453) says that emotions can be represented in visual images only by using metonymic transfers in which the role of the vehicle is played either by the eliciting condition (as the cause) or the reaction in behaviour (as the effect), and such transfers are often found both in static and moving images.

When it comes to multimodal metonymy, our investigation of it in political newspaper discourse is based on the wider field of research into multimodality in communication and discourse (see, e.g., BATEMAN, WILDFEUER et al. 2017; JEWITT, BEZEMER et al. 2016; KRESS 2010; O'HALLORAN 2004; PAGE 2010). As Bateman, Wildfeuer et al. (2017: 7) propose, multimodality is characterised by those communicative situations whose effectiveness depends on the combination of different modes of communication, such as television shows in which speech, image and text are employed, or restaurant conversations that combine speech with various forms of body postures and movement. In an attempt to arrive at a satisfactory definition of mode, Kress (2010: 79) says that it represents a "socially shaped and culturally given semiotic resource for making meaning", examples of which can be found in representation and communication in the form of image, writing, movement, speech, music, etc. Nevertheless, it is not easy to accurately define a single mode of communication, let alone differentiate it from other modes. Jewitt, Bezemer et al. (2016: 12) state that there are numerous variations in meaning that can be assigned to certain modes, and it is thus possible to say that image and writing represent separate modes, but that the distinction between colour and layout is not that straightforward. On the other hand, Forceville (2006: 382) tries to link the modes with the five human senses in the following manner: (1) the pictorial or visual mode; (2) the aural or sonic mode; (3) the olfactory mode; (4) the gustatory mode; and (5) the tactile mode. However, under the weight of further considerations, he concludes that it is impossible to give a comprehensive definition or compile an exhaustive list of modes.

Regardless of all these difficulties, the research into multimodality and multimodal discourse analysis is a key factor for a better understanding of basic laws and principles of human communication, precisely because such communication is mainly multimodal. As Bateman, Wildfeuer et al. (2017: 7–8) note, researchers studying multimodality primarily aim to observe discourse as a whole, and thus do exactly the opposite of what many other scientific disciplines, such as linguistics, art history, graphic design, and others, are doing, and that is breaking down multimodal communication and analysing its components. According to them, it is no longer sufficient to focus on separate forms of expression in a communicative situation, as if they occur independently of each other and their natural environment, such as speech accompanied by body language. The interdisciplinary basis of studies in multimodality enables researchers to delve into what happens when different forms of communication are combined to create meaning yet does not "seek to replace existing disciplinary orientations, but add ways of dealing with particular challenges and questions that combining diverse forms of meaning-making rises" (BATEMAN,

WILDFEUER et al. 2017: 9).

As already stated above, this paper will include instances of both pictorial and multimodal metonymy, i.e., the metonymic transfers achieved by using more than one mode of communication. In the literature, the examples of such metonymies can be found in the combination of image and text in printed advertisements (FORCEVILLE 2009; HIDALGO DOWNING & KRALJEVIC MUJIC 2011; KRALJEVIC MUJIC 2009) or in the combination of image, text, and sound in TV commercials (SWEETSER 2017; URIOS-APARISI 2009; YU 2009). As far as the multimodal metonymy studied in this paper is concerned, it is of the verbo-pictorial variety found in political cartoons and photographs, in which the metonymic content is transferred via a combination of image and text in varying interrelations. Based on our classification first proposed for different types of verbo-pictorial metaphors found in comics (TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2015), we will try to fit the examples of multimodal metonymy examined here into the following three categories: (1) image-dominant metonymy, (2) text-dominant metonymy, and (3) complementary metonymy. The proposed taxonomy can be related to Barthes's (1964/1977) classification of text-image relations (as presented in BATEMAN 2014: 34–36), where the first two categories could be characterised as unequal, and the last one as equal. Similarly, when presented against Kloepfer's (1977) classification (within the systemic network proposed in BATEMAN 2014: 40), categories (1) and (2) would belong to the additive subtype of convergent relations, while category (3) would represent the parallel subtype of convergent relations.

3. Methodology and materials

The material for this study comprises cartoons and photographs on the topic of Brexit from two British daily newspapers, *The Guardian* and *The Telegraph*. The material analysed here was collected from the electronic archives of these two newspapers, where such material is abundant because every article is accompanied by at least one photograph or some other form of graphic expression. One should note that not all of the photographic material, unlike cartoons, found on the web pages of these newspapers is original, and some of the photographs examined here are, in fact, taken from other sources but then recontextualised in a particular way. Furthermore, special attention was paid to political cartoons since they often contain metonymic transfers, either in the function of the intended visual message, or as the basis for further metaphorical mappings. The examined cartoons contain caricatures of British politicians, characterised by exaggerating certain aspects of their personality or physical appearance, e.g., facial features, or making them more salient (the very term *caricature* comes from the Italian *caricare* that, among other things, means *to exaggerate*), which only further emphasises its metonymic nature. As is the usual newspaper practice, cartoons can be found in separate sections on the web pages of these newspapers (so-called *opinion cartoons*), and both *The Guardian* and *The Telegraph* have their resident authors, who collectively publish at least one cartoon every day, usually related to that day's most important news. The conducted analysis contains instances of all of the above forms of visual communication.

The examples examined in the paper date from 2016, more precisely from several months before and after the Brexit referendum that was held on June 23 of that year. The

two newspapers were selected primarily due to their differing views on the United Kingdom leaving the European Union, with *The Guardian* being for and *The Telegraph* against the UK remaining in the EU. These opposite editorial stances were used as starting points in the discussion on the motivation behind different metonymic transfers employed in each of the newspapers, though we have to note that *The Guardian* often includes contributions (both written and drawn) by people with a broad spectrum of opinions, who have their own perspective on the events.

We considered around 200 illustrations related to the topic and the final selection was made based on the following criteria: (1) the selected illustrations had metonymic content in at least one of their parts as agreed by the two raters; (2) in the selected illustrations we avoided duplicating the metonymic pattern, unless the illustration also contained novel patterns that would then become the focus of analysis (in cases when the same metonymic pattern was found in more than one illustration, the raters agreed on the most characteristic instance). Thus, a small corpus of most representative examples from the above period was compiled, and the paper contains a total of ten illustrations of metonymy that is not purely verbal (five pictorial and five multimodal), subjected to qualitative analysis so as to provide as wide a range as possible of different metonymic transfers. The overall number of examples containing metonymy in the examined corpus was such that it favoured a qualitative approach, which allowed us to pay enough attention to each example within the scope of a single paper.

The analysis of this non-verbal (or not entirely verbal) material consists of two parts and is conditioned by the technical characteristics of newspaper discourse. On the one hand, we have examples of purely pictorial metonymy, in which metonymic transfers occur within a single mode of communication, while on the other, there is multimodal metonymy that employs both the verbal and the pictorial mode in leading the reader/viewer to the intended metonymic target. A simple visual inspection of the available material was used to first select the appropriate examples of pictorial metonymy, followed by adequate instances of multimodal metonymy. In selecting the examples presented and discussed here, we paid attention that they covered a number of different aspects of metonymic transfers, which in the case of pictorial metonymy, for example, included the investigation of properties peculiar to this mode, such as colour, graphic representation, or photographic composition, whereas the selection of multimodal manifestations of metonymy was primarily concerned with the diverse relations between the two modes as described above. All of the collected examples were then scrutinised for source and target concepts, transfer patterns, importance in conveying the entire message, instances of metonymic chaining, and the connection between the identified metonymies and the pictorial and multimodal metaphors that were subsequently based on them. In what follows we will present the conducted analysis.

4. Analysis and discussion

Bearing in mind its production characteristics, newspaper discourse (or more precisely here, political newspaper discourse) comprises two types of non-verbal, or not exclusively verbal, metonymic transfers. As mentioned above, on the one hand, we have pictorial metonymy, which contains only the elements of this mode of communication, and

in which the intended messages are conveyed through images, i.e., the source concepts are always purely graphic in nature. On the other hand, such pictorial content can be combined with verbal expressions, which results in metonymies that function in the desired way only by some sort of interaction between these two modes of communication, and we can describe them as multimodal metonymies of the verbo-pictorial variety, which are specific to newspaper discourse. Thus, the analysis of the selected examples of non-verbal metonymy will be divided into these two groups. In addition, the instances of multimodal metonymy examined later on will also be subjected to the analysis of the relations between the two modes within them, with the aim of determining which, if any, of the modes is more "responsible" for the success of the desired metonymic transfer. We propose that verbo-pictorial metonymies can be classified into the following three categories: (1) image-dominant metonymy, in which the message is primarily communicated through the pictorial mode, (2) text-dominant metonymy, in which verbal language plays the main role in getting the message across to the reader/viewer, and (3) complementary metonymy, in which both modes are equally employed in conveying the intended message. But first, let us examine the selected examples of pictorial metonymy.

4.1. Pictorial metonymy

The first subsection aims at presenting and interpreting several examples of pictorial metonymy found in the two newspapers, primarily to show how metonymic transfers function in visual media, such as cartoons and photographs. We begin with a combination of a flag and an urban landmark. Flags are one of the most frequently employed visual source concepts in the analysed material, and, as perhaps the most recognisable symbol of a country, they very often serve as the vehicle in pictorial metonymies identified in the examined newspaper material. Our analysis will show that a flag as a symbolic sign takes on certain indexical characteristics by being imbued with metonymic meaning and comes to stand for that to which its sign object is related. Besides flags, other prominent features such as landmarks can be used as metonymic vehicles that lead to countries as their target concepts. The first example in this subsection is taken from *The Guardian*.

Figure 1. *EU flag and Big Ben*. Source: LEAL-OLIVAS 2016

The photograph in Figure 1 accompanies an article that discusses the relationship between Great Britain and some of the EU member states, that is, their citizens, who believe that Great Britain should not be offered ideal conditions when negotiating the Brexit deal. The photographic composition closely follows the topic of the article by juxtaposing two metonymic vehicles, which primarily relate to the political and administrative entities to which they belong, and subsequently to their surveyed populations. On the one hand, we have the European Union flag that stands for this political institution as a whole, but also for its parts, i.e., member states, while on the other there is the famous Big Ben clock tower, which clearly represents both London and the United Kingdom as its capital. It is interesting to note that the name Big Ben is itself a metonymy, since it is the nickname of the bell (more precisely, the largest of the five bells) inside the clock tower that was officially renamed Elizabeth Tower in 2012, and that it stands by extension for both the clock and the tower. Nevertheless, this photograph does not merely possess an iconic function of representing a flag and a clock tower, even though that is all we actually see in it, but the meaning derived from the political discourse of which it is part allows us to easily trace the metonymic transfer from the photographed objects to their target concepts. One could perhaps attempt to analyze the composition of the photograph further, and interpret the EU flag partially obscuring Big Ben as either giving preference to the option of the UK remaining in the EU, or, conversely, the EU hampering the UK from achieving its full potential in the current geopolitical and economic state of affairs. Despite the fact that the reason for this composition most probably lies in the difference between the mere sizes of the clock tower and the flag, which would render capturing an image where the flag would be observable behind a foregrounded Big Ben much more difficult, it could still play an important part in the meaning-making process. Ultimately, even though our understanding of this pictorial metonymy is related to the context provided by the article that it accompanies, formally speaking, it is still a case of monomodal metonymy, since being aware of the very topic of Brexit is enough to infer the intended meaning, without

any crucial contribution from the verbal mode.

The next example (Figure 2) further elaborates on the elements present in the previous one, with famous architectural landmarks of London again taking the centre stage, but this time only represented by their contours, thus triggering a double metonymic transfer: firstly from the shape to the building, and secondly from the building to the city in which it is located.

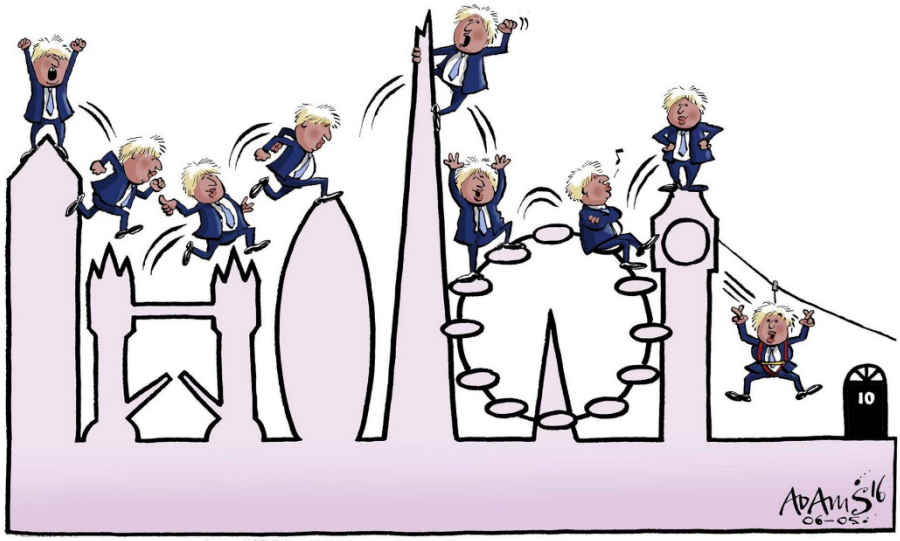

Figure 2. *Boris Johnson on his way to Downing Street*. Source: ADAMS 2016a

This "prophetic" illustration shows the then mayor of London, Boris Johnson, easily recognisable by his haircut, in an attempt to reach the highest political position in the country via his current executive role. The image is rich in pictorial metonymy, and we can say that there are three transfers that are key to understanding the author's message. The first is the caricature of the mayor of London, which, by exaggerating certain traits of the person it depicts, facilitates the access to the target concept, i.e., ensures that the drawn figure is recognised. Namely, the caricature is based on the transfer between a salient property of a category and the category itself (in the sense defined by RADDEN & KÖVECSES 1999), since that is the mechanism used by this graphic form to draw our attention to that part of the depicted person that would most easily allow us to recognise him. Regardless of the fact that we can see the whole figure in this illustration, the caricature-enhanced property is the one that provides us access to the desired target of this metonymic transfer. The second key metonymy is the already mentioned use of contours of well-known London landmarks (such as Tower Bridge, the Shard skyscraper, or the London Eye) over which Boris Johnson advances toward 10 Downing Street, forming a metonymic chain (as first observed in REDDY 1979, and further elaborated, among others, by RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ & PÉREZ HERNÁNDEZ 2003, and in visual discourse by FORCEVILLE 2009). Finally, the last key metonymy in this sequence is yet another metonymic chain that lies in Boris Johnson's destination, with its initial point being the

image of a front door with number 10 on it (which can perhaps be observed as an instance of multimodal metonymy in itself). If we "unlink" this chain, the first link relates the front door to the object on which it is placed, the second link stands for the object and what is found within it, and finally that which is located in this object leads to the position that enables one to occupy it. In this way, the three metonymies together enable the integrated interpretation of the illustration and represent the basis for the understanding of its entire visual content.

What we have in the next pair of photographs is what Feng (2017: 453) defines as the metonymic pattern REACTION FOR EMOTION, in which reactions in one's behaviour, particularly specific facial expressions, are used to construe emotive meaning. The two photographs show the supporters of the two opposing referendum options immediately following the announcement of the results. Before moving on to the analysis of the photographs, it should be noted that the title of the article in which they are found, *Tears and cheers: Brexit reactions around the UK*, also contains the transfer between emotions and their physical manifestations, which contributes to the interpretation of the photographic material below, even though the metonymic transfer presented here in the pictorial mode cannot simply, or at least as concisely, be translated to words (the emotions are indeed verbalised in the article itself, yet the facial expressions and gestures seen in the photographs produce that effect much more efficiently).

Figure 3. *Leave supporters celebrating*. Source: MELVILLE 2016

Figure 4. *Remain supporters lamenting*. Source: STOTHARD 2016

Figures 3 and 4 show the participants in both campaigns, Leave and Remain, respectively, with the former celebrating the victory of their option for Brexit, and the latter lamenting the outcome. The metonymic transfer in both cases fully corresponds to Feng's pattern, where facial expressions and gestures of the persons in the photographs serve as a visual metonymic vehicle that leads to their emotive state as its target concept. The REACTION FOR EMOTION pattern belongs to the cause-and-effect metonymic relations, and the reader/viewer can easily infer the emotion being represented from their own experience with the emotions that lead to such physical reactions, making the captions that further describe which supporters are shown in which photograph redundant, since it is perfectly clear who is featured where. This interpretation is additionally facilitated by the presence of the UK flags held by the supporters of the Leave option in Figure 3.

The final example in this subsection can be considered a borderline case between a pictorial and verbo-pictorial metonymy due to the presence of text, in itself metonymic but given here as part of a statistical data graph. However, since our main focus in this illustration is on how colour can be employed as a distinct metonymic vehicle, specific to the nature of the pictorial mode, we have decided to analyse it within the present subsection.

Figure 5. *Final referendum result*. Source: EU REFERENDUM 2016

Besides the specific use of gestures and expressions described in the previous example, which we once again see in Figure 5, this time, though, in the form of a caricature, our attention is here directed to the use of colour as a metonymic vehicle in the illustration

accompanying the graphic representation of the referendum results. In it, David Cameron, the pre-referendum Prime Minister, as the main proponent of the option to remain in the EU, wears a bright blue suit with a yellow tie, while Boris Johnson, as one of the most vocal supporters of the Leave option, dons a dark blue suit with a red tie. Both of these clothing combinations, that is, their colours, clearly symbolise the flags of the European Union and the United Kingdom, respectively. In this example, colour serves as a trigger of metonymic chaining, first leading us to the symbols of the EU and the UK, then to the EU and the UK themselves, and finally to the referendum options closely related to the two entities at hand. Moreover, the persons depicted in the illustration function as metonymic vehicles as well, since they stand for everything that these two campaigns represent as their most prominent advocates. This final example serves as an introduction into the next subsection in which we will discuss how text can be used to further enhance graphic expressions in different manners and to varying extents.

4.2. Multimodal metonymy

In this paper, multimodal metonymy represents a combination of image and text that functions as a symbiotic relationship. Within it, image and text can interact in different ways so as to best produce the desired effect. It is possible that image serves as the dominant mode, with text being more of an accompanying aspect that supplements the visual content, but also vice versa. Furthermore, it is not always possible to clearly determine which of the two present modes plays a more important role, and in what precise way they interact with each other resulting in a truly multimodal representation. To distinguish between these different types of interaction, we propose three separate categories of the verbo-pictorial metonymies analysed in this paper. The first is the image-dominant metonymy in which the pictorial mode obviously has a more decisive influence on the appropriate understanding of the target concept. The second is the text-dominant metonymy in which the verbal mode assumes this responsibility. And the third is the complementary metonymy in which the two modes complement each other in conveying the intended message, without any of them being the clearly dominant mode through which this is achieved. Let us now look at the five selected examples to better illustrate the proposed classification. The first is an image-dominant metonymy, the second a text-dominant metonymy, and the last three cases are instances of complementary metonymies.

Figure 6. *Casting a vote*. Source: VIEIRA 2016

The photograph in Figure 6 relates to the notion of voting, whose meaning is here metonymically expanded via a multimodal representation. The above photograph accompanies an article in which the author explains how the votes will be counted in the referendum, emphasising the differences between that type of voting, where each individual vote is counted, and the process of voting in the general elections in Great Britain, which is based on a different principle. This multimodal metonymy functions along the lines of the transfer between a subevent and the whole event to which it belongs. Namely, bearing in mind that the article describes the manner of voting, as well as the subsequent phases of counting the votes and interpreting the potential outcomes, the very act of casting a ballot shown in the photograph can be understood as one of the subevents that comprise the entire process of voting. The relation between the two modes responsible for the metonymic transfer in Figure 6 is such that the pictorial mode of communication is the dominant one, with the verbal mode taking a more inferior role. By observing the ballot box as one of the most characteristic objects related to the voting process, and the hand hovering above it ready to cast the vote, the reader/viewer can easily infer the implicit target concept from the literal meaning of this object, based merely on the visual content, with the text written on the box only sustaining such an interpretation. Nevertheless, in this image-dominant metonymy both of these modes act together as a single multimodal metonymic vehicle, yet with an obviously dominant role of the visual content.

Conversely, the next photograph shows an example of a text-dominant metonymy, where the focus of the multimodal representation of the two referendum options now shifts from the *remain/leave* to the *in/out* dichotomy.

Figure 7. *Brexit mugs*. Source: KITWOOD 2016

At first glance, observed within the given context, it would probably be sufficient for the mugs in Figure 7 to bear the inscriptions *IN* and *OUT*, and in that way achieve the metonymic transfer from the prepositions to the actual options given to the people at the referendum. However, the situation would certainly change if these objects were taken out of the specific context, thus the added visual content further assures the intended transfer and makes this realisation essentially multimodal, yet with a specific interaction between the two modes. Here the metonymy is dominated by the verbal mode, which is the one that primarily affects nonliteral meaning making, while the pictorial mode plays a similar role to the verbal one in the previous example, by contributing to and supporting the accurate expression of the desired content, all with the final goal of reaching the target concept. If one takes a closer look, they can see that the pictorial part of this multimodal metonymy is a metonymy in itself, with the EU flag being used in the manner already described earlier, but the interpretation of this multimodal content is intentionally simplified only to serve the purpose of a more concise illustration of the proposed categories. The next three examples will be used to showcase what we here call the complementary verbo-pictorial metonymy.

Often it seems that if taken apart, the two modes that constitute a multimodal metonymy are not strong enough to convey the intended meaning on their own, or that such meaning remains insufficiently clear to the reader/viewer if each of the modes is examined separately. To truly function as a multimodal metonymic vehicle, the two modes need to complement each other in a way that will be presented and explained below starting with Figure 8.

Figure 8. *Theresa May on her way out of the EU*. Source: MORAN 2016

In the image above, we see Theresa May riding a bicycle and carrying a UK flag in each of her hands. As already observed in the pictorial metonymy subsection, the flags indicate that Theresa May is somehow connected to the British nation, either as a metonymic vehicle for the country itself or its population. However, this metonymic relationship becomes clearer when the interpretation of the image takes into account the inscription on the road sign that says *sortie* (French for *exit*), which leads to a direct association with Brexit, and in turn to an unambiguous metonymic transfer from the state leader to the people she governs. Hence, both the image and the text participate equally in the formation of this metonymic transfer and serve as reference points that lead to the final target concept. Once again, it is interesting to note, as was the case with Big Ben, that the word *sortie* is, in fact, a metonymy itself, since the primary meaning of this lexeme "the act of leaving" now stands for "a way out" (PEIRSMAN & GEERAERTS 2006: 293). This is how the pictorial and the verbal mode of communication work together in enabling the specific multimodal transfer of meaning. The following cartoon provides another example of complementary metonymy.

Figure 9. *European Rolls-Royce*. Source: WILLIAMS 2016

The penultimate example again deals with the two referendum options, with its topic being the decision of the German car manufacturer BMW, the majority owner of the British Rolls-Royce, to inform its British workforce on the dangers that their own firm might face if the UK leaves the EU, thus indirectly implying that the workers will be expected to vote for the Remain option at the referendum to prevent that from happening. The cartoonist uses this information to show that the German owners are, in fact, leaving only one option to their workers, and the multimodality of the illustration emphasises that option in several different ways. On the one hand, the automobiles in the image are painted in the colours of the EU flag, while on the other, the text in the balloon further states that this paint is the only available option offered by the manufacturer. The third element of this

multimodal metonymy is the inscription on the vehicle registration plate that reads "YES I", with the affirmative word implying that the voter opts for the UK to remain a member of the EU (the referendum question would later be reformulated from the original yes/no form), which completes the picture on the desired metonymic transfer. The last example brings us figuratively to the end of (or the exit from) our analysis.

Figure 10. *(Br)Exit*. Source: ADAMS 2016b

Playing with the form of the well-known exit sign, with a slight intervention where now the text reads *Brexit* instead of *Exit*, the illustration contains a number of metonymic transfers. The image shows Prime Minister May, who was determined to see Brexit through, running toward the exit, and her Chancellor of the Exchequer, Philip Hammond, himself a vocal Brexit opponent, trying to trip her and prevent her from finally reaching the exit. Published by *The Telegraph*, whose editorial board strongly supported the Leave option, the image is politically charged as well, employing the act of tripping someone as something intrinsically dishonest and insidious. Metonymy can be found in the representation of the main actors in this short story, as well as the entire illustration. It uses the part for the whole pattern by which the reader/viewer determines who the actors are merely based on their heads, since their bodies are graphically represented in the vein of the exit sign that serves as the template for the entire setting. Thus established metonymic background further enables the development of the metaphor that connects a person leaving a room with Great Britain leaving the European Union, with Theresa May clearly standing metonymically for the country she leads.

Finally, we should point to the fact that the non-verbal (or not entirely verbal) metonymies discussed above rely heavily on the context in which they appear. This can particularly be seen in the recontextualisation of the already existing visual and multimodal material, as is the case with the stock photograph in Figure 6, for example. Even when original works are used with a specific intention, the new context created within the political newspaper discourse of which these works are now part, dictates both the very

act of creation and the subsequent interpretations of the created product. And as we have seen, regardless of the means or forms of communication, metonymy is a potent discursive tool.

5. Conclusions

Thinking about metonymy as a specific conceptual shortcut, visual or multimodal communication seems perfect for its use in conveying messages, with such metonymic transfers frequently carrying witty and comic overtones (particularly in cartoons and caricatures) even when the subject matter is rather grave. The results yielded by the conducted analysis of the pictorial and multimodal (verbo-pictorial) material collected from the two examined newspapers, comprising cartoons and photographs, fully justify such a statement. As far as monomodal, pictorial metonymies were concerned, the analysis showed how specific properties of this communicative mode, such as the use of colour, stylised graphic representation, or particular photographic composition, provide this type of metonymy with a character of its own, differentiating it from its verbal counterpart. For example, the metonymic transfer based on the REACTION FOR EMOTION pattern showed that the realisation of this transfer in the pictorial mode is not easily translatable to words, or at least not using a single corresponding verbal metonymy. The analysis of the other presented instances of pictorial metonymy leads to a similar conclusion. Therefore, we can say that there are mode-based differences that will likely make pictorial metonymies usable in contexts in which their verbal counterparts cannot operate in the same way, and vice versa.

On the other hand, speaking of multimodal metonymy, the analysed political newspaper discourse allowed for the examination of its verbo-pictorial variety, since these two modes are employed by the given discourse. Particular attention was dedicated to the manner in which these two modes interacted within certain instances of multimodal metonymy, and the ways in which they cooperated in forming the metonymic transfer based on the multimodal nature of expressions. We were able to discern between three different categories of verbo-pictorial metonymies. The image-dominant metonymy in which the pictorial mode is the more important one, the text-dominant metonymy in which the message is primarily transferred through the verbal mode, and the complementary metonymy in which both modes participate in the metonymic transfer equally. Furthermore, although without going into much detail here since it was not our primary line of inquiry, the analysis also showed how pictorial and multimodal metonymies could form the basis of pictorial and multimodal metaphors. This could certainly be one of the directions for our future research. In addition, we witnessed instances where different graphic or verbal elements, such as numbers, colours or objects triggered metonymic chains, which are yet to be systematically addressed in the realm of pictorial and multimodal metonymy. Finally, having established a preliminary classification of multimodal metonymies of the verbo-pictorial variety, we would like to further expand it by examining different varieties of multimodal metonymies realised through two or more communicative modes.

Works cited

BARTHES 1964/1977: BARTHES, Roland. *Image–music–text*. London: Fontana, 1964/1977.

BATEMAN 2014: BATEMAN, John. *Text and image: A critical introduction to the visual/verbal divide*. London/New York: Routledge, 2014.

BATEMAN, WILDEFEUER et al. 2017: BATEMAN, John, Janina WILDFEUER and Tuomo HIIPPALA. *Multimodality: Foundations, research and analysis – A problem-oriented introduction*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2017. DOI: https://doi.org/10.1515/9783110479898

BOUNEGRU & FORCEVILLE 2011: BOUNEGRU, Liliana, and Charles FORCEVILLE. "Metaphors in editorial cartoons representing the global financial crisis". *Visual Communication* 10, 2 (2011): 209–229. DOI: https://doi.org/10.1177/1470357211398446

CARROLL 1996: CARROLL, Noël. "A note on film metaphor". *Journal of Pragmatics* 26, 6 (1996): 809–822. DOI: https://doi.org/10.1016/S0378-2166(96)00021-5

COHN 2013: COHN, Neil. *The visual language of comics: Introduction to the structure and cognition of sequential images*. London: Bloomsbury Publishing, 2013. DOI: https://doi.org/10.5040/9781472542175

EL REFAIE 2003: EL REFAIE, Elisabeth. "Understanding visual metaphor: The example of newspaper cartoons". *Visual Communication* 2, 1 (2003): 75–95. DOI: https://doi.org/10.1177/1470357203002001755

EL REFAIE 2009: EL REFAIE, Elisabeth. "Metaphor in political cartoons: Exploring audience responses". In: Forceville, Charles, and Eduardo Urios-Aparisi (eds.), *Multimodal metaphor*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2009, 173–196.

FENG 2017: FENG, William D. "Metonymy and visual representation: Towards a social semiotic framework of visual metonymy". *Visual Communication* 16, 4 (2017): 441–466. DOI: https://doi.org/10.1177/1470357217717142

FENG & O'HALLORAN 2012: FENG, Dezheng, and Kay L. O'HALLORAN. "Representing emotive meaning in visual images: A social semiotic approach". *Journal of Pragmatics* 44, 14 (2012): 2067–2084. DOI: https://doi.org/10.1016/j.pragma.2012.10.003

FORCEVILLE 1996: FORCEVILLE, Charles. *Pictorial metaphor in advertising*. London/New York: Routledge, 1996.

FORCEVILLE 2006: FORCEVILLE, Charles. "Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: Agendas for research". In: Kristiansen, Gitte, Michel Achard, René Dirven and Francisco J. Ruiz de Mendoza Ibáñez (eds.), *Cognitive linguistics: Current applications and future perspectives*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2006, 379–402.

FORCEVILLE 2009: FORCEVILLE, Charles. "Metonymy in visual and audiovisual discourse". In: Ventola, Eija, and Arsenio Jesús Moya Guijarro (eds.), *The world told and the world shown: Multisemiotic issues*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009, 56–74.

FORCEVILLE 2011: FORCEVILLE, Charles. "Pictorial runes in *Tintin and the Picaros*". *Journal of Pragmatics* 43, 3 (2011): 875–890. DOI: https://doi.org/10.1016/j.pragma.2010.07.014

FORCEVILLE 2020: FORCEVILLE, Charles. *Visual and multimodal communication: Applying the relevance principle*. Oxford: Oxford University Press, 2020.

GODIOLI & PEDRAZZINI 2019: GODIOLI, Alberto, and Ana PEDRAZZINI. "Falling stars and sinking ships: Framing and metaphor in cartoons about Brexit". *Journal of European Studies* 49, 3–4 (2019): 302–323. DOI: https://doi.org/10.1177/0047244119859167

HIDALGO DOWNING & KRALJEVIC MUJIC 2011: HIDALGO DOWNING, Laura, and Blanca KRALJEVIC MUJIC. "Multimodal metonymy and metaphor as complex discourse

resources for creativity in ICT advertising discourse". *Review of Cognitive Linguistics* 9, 1 (2011): 153–178. DOI: https://doi.org/10.1075/rcl.9.1.08hid

JAKOBSON 1956: JAKOBSON, Roman. "Two aspects of language and two types of aphasic disturbances". In: Jakobson, Roman, and Morris Halle (eds.), *Fundamentals of language*. The Hague: Mouton & Co., 1956, 53–82.

JEWITT, BEZEMER et al. 2016: JEWITT, Carey, Jeff BEZEMER and Kay O'HALLORAN. *Introducing multimodality*. London/New York: Routledge, 2016. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315638027

KENNEDY, GREEN et al. 1993: KENNEDY, John M., Christopher D. GREEN and John VERVAEKE. "Metaphoric thought and devices in pictures". *Metaphor and Symbolic Activity* 8, 3 (1993): 243–255. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327868ms0803_9

KLOEPFER 1977: KLOEPFER, Rolf. "Komplementarität von Sprache und Bild: Am Beispiel von Comic, Karikatur und Reklame" [Complementarity of language and image: The example of comics, caricatures and advertising]. In: Posner, Roland, and Hans-Peter Reinecke (eds.), *Zeichenprozesse: Semiotische Forschung in den Einzelwissenschaften*. Wiesbaden: Athenäum, 1977, 129–145.

KRALJEVIC MUJIC 2009: KRALJEVIC MUJIC, Blanca. "Linguistic and pictorial metonymy in advertising". In: Valenzuela, Javier, Ana Rojo and Cristina Soriano (eds.), *Trends in cognitive linguistics: Theoretical and applied models*. Frankfurt: Peter Lang, 2009, 13–28.

KRESS 2010: KRESS, Gunther. *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. London/New York: Routledge, 2010.

LIN & CHIANG 2015: LIN, Tiffany Ying-Yu, and Wen-yu CHIANG. "Multimodal fusion in analyzing political cartoons: Debates on U.S. beef imports into Taiwan". *Metaphor and Symbol* 30, 2 (2015): 137–161. DOI: https://doi.org/10.1080/10926488.2015.1016859

LITTLEMORE 2015: LITTLEMORE, Jeannette. *Metonymy: Hidden shortcuts in language, thought and communication*. Cambridge University Press, 2015. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9781107338814

MARÍN-ARRESE 2008: MARÍN-ARRESE, Juana I. "Cognition and culture in political cartoons". *Intercultural pragmatics* 5, 1 (2008): 1–18. DOI: https://doi.org/10.1515/IP.2008.001

NEGRO ALOUSQUE 2014: NEGRO ALOUSQUE, Isabel. "Pictorial and verbo-pictorial metaphor in Spanish political cartooning". *Círculo de Lingüística Aplicada a la Comunicación* 57 (2014): 59–84. DOI: https://doi.org/10.5209/rev-CLAC.2014.v57.44515

NEGRO ALOUSQUE 2020: NEGRO ALOUSQUE, Isabel. "The metaphorical representation of Brexit in digital political cartoons". *Visual Communication Quarterly* 27, 1 (2020): 3–12. DOI: https://doi.org/10.1080/15551393.2019.1707084

NORRICK 1981: NORRICK, Neal R. *Semiotic principles in semantic theory*. Amsterdam: John Benjamins, 1981.

O'HALLORAN 2004: O'HALLORAN, Kay L. (ed.). *Multimodal discourse analysis: Systemic functional perspectives*. London/New York: Continuum, 2004.

PAGE 2010: PAGE, Ruth (ed.). *New perspectives on narrative and multimodality*. London/New York: Routledge, 2010.

PEIRCE 1902/1955: PEIRCE, Charles S. "Logic as semiotic: The theory of signs". In: Buchler, Justus (ed.), *Philosophical writings of Peirce*. New York: Dover, 1902/1955, 98–119.

PEIRSMAN & GEERAERTS 2006: PEIRSMAN, Yves, and Dirk GEERAERTS. "Metonymy as a prototypical category". *Cognitive Linguistics* 17, 3 (2006): 269–316. DOI: https://doi.org/10.1515/COG.2006.007

RADDEN & KÖVECSES 1999: RADDEN, Günter, and Zoltán KÖVECSES. "Towards a theory of metonymy". In: Panther, Klaus-Uwe, and Günter Radden (eds.), *Metonymy in language*

and thought. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1999, 17–59.

REDDY 1979: REDDY, Michael J. "The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language". In: Ortony, Andrew (ed.), *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 164–201.

RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ & PÉREZ HERNÁNDEZ 2003: RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, Francisco J., and Lorena PÉREZ HERNÁNDEZ. "Cognitive operations and pragmatic implication". In: Panther, Klaus-Uwe, and Linda L. Thornburg (eds.), *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2003, 23–50.

SILAŠKI & ĐUROVIĆ 2019: SILAŠKI, Nadežda, and Tatjana ĐUROVIĆ. "The JOURNEY metaphor in Brexit-related political cartoons". *Discourse, Context & Media* 31 (2019): 100318. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dcm.2019.100318

SPERBER & WILSON 1995: SPERBER, Dan, and Deirdre WILSON. *Relevance: Communication and cognition* (2nd ed.). Oxford: Blackwell, 1995.

SWEETSER 2017: SWEETSER, Eve. "Metaphor and metonymy in advertising: Building viewpoint in multimodal multi-space blends". *Journal of Pragmatics* 122 (2017): 65–76. DOI: https://doi.org/10.1016/j.pragma.2017.10.012

TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2015: TASIĆ, Miloš, and Dušan STAMENKOVIĆ. "The interplay of words and images in expressing multimodal metaphors in comics". *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 212 (2015): 117–122. DOI: https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.308

TASIĆ & STAMENKOVIĆ 2017: TASIĆ, Miloš, and Dušan STAMENKOVIĆ. "Exploring pictorial runes in Luca Enoch's comic book series Gea". *Facta Universitatis – Series: Linguistics and Literature* 15, 2 (2017): 123–141. DOI: https://doi.org/10.22190/FULL1702123T

URIOS-APARISI 2009: URIOS-APARISI, Eduardo. "Interaction of multimodal metaphor and metonymy in TV commercials: Four case studies". In: Forceville, Charles, and Eduardo Urios-Aparisi (eds.), *Multimodal metaphor*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2009, 95–117.

YU 2009: YU, Ning. "Nonverbal and multimodal manifestations of metaphors and metonymies: A case study". In: Forceville, Charles, and Eduardo Urios-Aparisi (eds.), *Multimodal metaphor*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2009, 119–143.

Sources

ADAMS 2016a: ADAMS, Christian. [Untitled Cartoon]. *The Telegraph*. 6 May 2016. https://www.telegraph.co.uk/opinion/2016/04/30/telegraph-cartoons-may-2016/adams-cartoon-may-6

ADAMS 2016b: ADAMS, Christian. [Untitled Cartoon]. *The Telegraph*. 18 October 2016. https://www.telegraph.co.uk/opinion/2016/09/30/telegraph-cartoons-october-2016/adams-cartoon-october-18

EU REFERENDUM 2016: "EU referendum: full results and analysis" [Graph]. *The Guardian*. 23 June 2016. https://www.theguardian.com/politics/ng-interactive/2016/jun/23/eu-referendum-live-results-and-analysis

KITWOOD 2016: KITWOOD, Dan. [Untitled photograph]. *The Guardian*. 20 June 2016. https://www.theguardian.com/careers/2016/jun/20/leave-or-remain-the-impact-brexit-would-have-on-uk-jobs

LEAL-OLIVAS 2016: LEAL-OLIVAS, Daniel. [Untitled photograph]. *The Guardian*. 4 August 2016. https://www.theguardian.com/politics/2016/aug/04/britain-tough-brexit-deal-voters-eu

MELVILLE 2016: MELVILLE, Toby. "Leave supporters cheer results at a Leave.eu party"

[Photograph]. *The Guardian*. 24 June 2016. https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/24/brexit-reactions-tears-cheers-eu-referendum-uk

MORAN 2016: MORAN, Bob. [Untitled Cartoon]. *The Telegraph*. 24 July 2016. https://www.telegraph.co.uk/opinion/2016/06/30/telegraph-cartoons-july-2016/bob-cartoon-july-24

STOTHARD 2016: STOTHARD, Rob. "Campaigners await the referendum results at the Royal Festival Hall in London" [Photograph]. *The Guardian*. 24 June 2016. https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/24/brexit-reactions-tears-cheers-eu-referendum-uk

VIERIA 2016: VIEIRA, Rui. [Untitled photograph]. *The Guardian*. 19 June 2016. https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/19/eu-referendum-result-polls-britain-europe#img-1

WILLIAMS 2016: WILLIAMS, Kipper. "Kipper Williams on Rolls-Royce's EU referendum fears" [Cartoon]. *The Guardian*. 3 March 2016. https://www.theguardian.com/business/picture/2016/mar/03/kipper-williams-roll-royce-brexit-eu-referendum

Miloš B. Tasić
Dušan M. Stamenković

SLIKOVNA I MULTIMODALNA METONIMIJA U POLITIČKOM NOVINSKOM DISKURSU: SLUČAJ IZVEŠTAJA O BREGZITU

U ovom radu se analiziraju primeri slikovne i multimodalne metonimije koji se nalaze u političkim novinskim stripovima i fotografijama na temu Bregzita. Svi primeri su sakupljeni iz dva britanska dnevna lista, *Gardijana* i *Telegrafa*. Prvi deo analize se odnosi na slučajeve slikovne metonimije, sa posebnim naglaskom na određenim osobenostima poput boje, grafičkog prikaza ili fotografske kompozicije. Drugi deo analize je fokusiran na multimodalnu metonimiju verbo-slikovnog varijeteta, gde je naročita pažnja posvećena odnosima između ova dva modaliteta. Na osnovu različitih načina na koje slikovni i verbalni modalitet interaguju, primeri multimodalne metonimije u ovom radu podeljeni su u tri zasebne kategorije: (1) metonimija u kojoj dominira slika, (2) metonimija u kojoj dominira tekst i (3) komplementarna metonimija. Pored toga, pokazano je i kako ove metonimije mogu da predstavljaju osnov za slikovne i multimodalne metafore, kako nekoliko izvornih i ciljnih pojmova mogu da budu povezani u metonimijske lance, te kako metonimija u vizuelnoj komunikaciji može da ima i indeksičan, a ne samo ikoničan karakter.

Ključne reči: slikovna metonimija, multimodalna metonimija, politički novinski diskurs, politički novinski strip, fotografije, Bregzit

Originalni naučni rad
UDK 811.111'42
811.163.41'42
001.83
Primljen: 25. januara 2022.
Prihvaćen: 23. februara 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.28

Aleksandar N. Pejčić*
University of Niš
Faculty of Philosophy
English Department

AUTHORIAL PRESENCE IN SERBIAN AND ENGLISH CO-AUTHORED SOCIAL SCIENCE ARTICLES**

This paper examines the means by which authors' presence in co-authored articles is signaled directly in Serbian and international research articles belonging to social sciences and written in English by Serbian and native English speakers respectively. By comparing 15 Serbian and 11 international articles, the study tested the hypothesis that Serbian authors avoid the use of first-person pronouns in order to demonstrate authorial modesty, compared to English-speaking authors, whose direct usage of the first-person plural was expected to occur regularly. Additional research questions asked were about the discourse functions performed by first-person plural pronouns referring to the co-authors of the texts, as well as the use of the inclusive/exclusive *we* by the two examined groups. The results showed that Anglo-American authors use considerably more first-person pronouns in their research articles, although their placement in separate article sections had a similar pattern in both groups. According to Dontcheva-Navratilova's (2013) taxonomy, the two dominant discourse functions performed by the authorial *we* were those of the recounter of the research process and the opinion-holder, although with their order switched between the groups. Finally, neither group used the inclusive *we* to a great extent, except for the Intro+Lit section of the papers, where its inclusion in the text grew up to 52.5% in the Sr group, but only 23% in the AnAm group. These results suggest that cultural practices in establishing authorial presence between Serbian and Anglo-American writers may be closer than previously thought.

Key words: authorial presence, social science, Serbian, English, discourse analysis

1. Introduction

Academic writing constantly brings the writer and the reader together in a communicative situation in which the writers seeks to present their ideas in the most convincing way possible, and construct their authorial identity (IVANIČ 1998). However, the means by which the writer chooses to relate the ideas and findings to their source has been subject to the way a particular discourse community sees the author's role within that community and his relationship to his message and readers. Self-mention in a text that is meant to present one's ideas and potential contributions to the academic community

* aleksandar.pejcic@filfak.ni.ac.rs
** Prepared as a part of the project *English Studies in the Digital Age*, conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 455/1-1-1-01).

has received plenty of interest from researchers in the past half-century, as the issue of putting one's authorship into the foreground of an academic text has been linked to a long history of academic writing and the principles associated with it. These principles are not unwritten – according to Breivega et al. (2002: 219), "scientific writing has traditionally been looked upon as objective, matter-of-fact-oriented and only marginally characterised by authorial presence" but, as research has shown – with noticeable culture-specific differences. For instance, as Blagojević (2012: 80) states, it was a long-standing attitude of Slavic academics and the theory of functional styles that the author of an academic text should not stand out from his community, whereas the Anglo-American tradition of writing in a "writer-responsible" language (HINDS 1987) has put the author in the position where his presence in the text signifies willingness to take personal rather than collective responsibility and to assume a more active and direct role in the author-reader interaction.

One specific means of establishing authorial presence in an academic text is through the use of first-person pronouns. Although first-person pronouns are traditionally avoided in academic writing and substituted with less personal constructions since they are "associated with the traditional belief that intellectual work is an impersonal activity" (IVANIČ 1998: 272), pronouns "[…] are not just stylistic optional extras but significant ingredients for promoting a competent scholarly identity and gaining accreditation for research claims" (HYLAND 2001: 223). In other words, in an academic article that serves as a vehicle for the author's personal views and claims, using first-person pronouns, whether singular or plural, helps authors to "argue clearly and vigorously for their positions, project appropriate conviction and display a command of their material" (HYLAND 2002: 215). This seems especially relevant in the times of increased academic competition where "the use of subjective elements can also be seen as a way of promoting and selling their own results at the expense of other researchers' work" (BREIVEGA et al. 2002: 220).

However, as studies in contrastive rhetoric have shown, such self-promotion in academic writing has not been its universal trait. Studies that compared the use of authorial 'I/we' in English and languages such as French and German (BREIVEGA et al. 2002), Czech (ČMEJRKOVA 1996), Bulgarian (VASSILEVA 1998; 2000), Finnish (MAURANEN 1993), Turkish (IŞIK-TAŞ 2018), Serbian (BLAGOJEVIĆ 2010) and others have shown that, even though the author does construct his or her own authorial identity through writing, the way it is represented through self-mention is still affected by differences in cultural and disciplinary conventions, which dictate the singular/plural distinction.

The main hypothesis of this paper is based on the findings of Tošović (2002), Blagojević (2011), Novaković & Sudimac (2017) and Đorđević & Vesić Pavlović (2020) that authorial presence in Serbian academic writing is mostly marked either by passive and impersonal constructions on the one hand or the collective 'we' on the other, as a result of the principle of authorial modesty. However, whereas these previous studies either included only single-authored papers or did not specify the type of authorship, the present research will explore the subject by comparing co-authored academic texts specifically, written by Anglo-American and Serbian authors in English. The underlying hypothesis is that the same principle of authorial modesty will be found in co-authored articles as well, with the plural 'we' being more frequent in the texts written by native English speakers, as Serbian authors continue to take a more impersonal approach. Moreover, as the men-

tioned articles have also pointed out that authorial presence in academic texts performs a variety of discourse functions, referring to the works by Vassileva (1998), Tang & John (1999), Čmejrkova (2007) and Flottum et al. (2007) among others, this paper will also examine the use of the authorial 'we' in relation to the discourse functions it performs. More specifically, it will try to confirm the second hypothesis of the paper, which is that the same discourse functions that promoted the use of the singular 'I' in single-author papers will be applied to the plural 'we' in co-authored papers. To this end, the taxonomy used in this paper will be the one adopted by Dontcheva-Navratilova (2013) as it summarizes three previous taxonomies by different authors, with additional attention given to the use of *exclusive* and *inclusive 'we'* (VASSILEVA 1998).

2. Previous research

As academic research is an integral part of academic life, and "essentially a *social* enterprise" (HYLAND 2004: 3), the way the author communicates with his audience is embedded in the linguistic means by which the author chooses to present his or her ideas. Therefore, as Vassileva (1998: 164) states, the 'I/we' perspective, as one means of self-reference, is more than just a linguistic exponent of the author-knowledge relationship, but instead "functions along the author-audience interpersonal axis." This places the use of personal pronouns for authorial self-reference in the realm of *metadiscourse*, or "discourse about discourse" (VANDE KOPPLE 1985) which the author uses to "help [ ] readers organize, classify, interpret, evaluate, and react" to the propositional content of the text. (VANDE KOPPLE 1985: 83). Through metadiscourse, and authorial self-mention as one manifestation of *interpersonal metadiscourse* (VANDE KOPPLE 1985; CRISMORE et al. 1993; HYLAND 2005), writers can signal their communicative intentions, and influence the way their readers will interpret them (HYLAND, 1998). However, as author-reader communication occurs within an academic community with culture-specific patterns that affect even academic writing, it is not difficult to conclude that the same patterns that apply to academic discourse will apply to its metadiscourse as well.

Given that the writer's choices in his communication with his readers will inevitably carry some culture-specific patterns, and with the academic discourse community surpassing national and language borders, the question that contrastive rhetoric has been trying to answer is in what ways different cultural patterns permeate academic writing and whether the rhetorical patterns adopted by writers from one language community affect their writing in a non-native language (BLAGOJEVIĆ 2012). To that end, a number of studies have been undertaken to examine the issue of authorial presence in contemporary academic discourse from various perspectives, including cross-cultural influences. On the one hand, the use of the 'I/we' perspective has been the subject of studies in authorial presence in academic writing in different languages. For example, influential works have compared authorial presence in English, and German, French, Russian and Bulgarian academic writing (VASSILEVA 1998; 2000), academic articles in English and Polish (DUSZAK 1998), Czech (ČMEJRKOVA 1996) Spanish (CHÁVEZ MUÑOZ 2013), Turkish (IŞIK -TAŞ 2018), Serbian (BLAGOJEVIĆ 2010) and others. On the other hand, cross-cultural influences have been studied by investigating English research articles written by native and non-native English scholars and these studies have shown cultural differences between English

and other academic practices, in which non-native writers have exhibited a lower level of interactiveness and authoritativeness in Czech articles written in English (DONTCHEVA-NAVRATILOVA 2013), fewer self-references to recount research procedures but more when structuring articles (JANUARTO & HARDJANTO 2020) or that American students use significantly more first-person singular pronouns than Turkish students in their English essays (CANDARLI et al. 2015). Because of this, increased interest in such comparisons emerged among Serbian scholars as well.

Among Serbian studies of authorial presence, we should mention the works by Blagojević (2008; 2010; 2011; 2012), who has brought the issues of academic writing and intercultural differences in academic discourse from the previously held theories of functional styles into contemporary theories and research methodologies. Blagojević (2012: 81-83) does acknowledge some of the previous approaches and findings (TOŠOVIĆ 2002; VASIĆ 2000), which confirmed the preference of Serbian authors for the use the *pluralis modestiae/pluralis auctoris*, but also relates this preference to its possible roots – the Aristotelian and Latin rhetorical traditions of favoring the contents and objectivity of academic texts by reducing direct authorial presence (ČMEJRKOVA 2007). However, as the author's review of previous studies does help explain the traditional academic preferences in Serbian academic writing, it is her own research that showed the current tendencies in managing authorial presence in Serbian academic discourse. The results of her studies showed that Serbian authors use the Serbian plural pronoun *mi* almost three times more frequently than *we* is used in texts written by Anglo-American authors (BLAGOJEVIĆ 2012: 49-50), which she attributes to the western conventions of taking courage and responsibility for their statements, whereas Slavic traditions favor argumentation and the propositional content and advise authorial modesty and impersonal expression, especially when introducing their research goals or personal standpoints (BLAGOJEVIĆ 2012: 114). These findings were mostly supported by a later study of Serbian academic texts by Serbian and English linguists (NOVAKOVIĆ & SUDIMAC 2017), which also showed many similarities with the findings of Vassileva (2000). The study showed that both Serbian and English linguists used the plural Serbian pronoun much more often than the singular and that authorial presence was most frequent in the Research part of the articles, for both groups (over 80%), whereas the Serbian linguists were more prepared to use it even in the other parts of their papers. Another study, by Đorđević & Vesić Pavlović (2020: 311), dealt with metadiscourse in research abstracts in the field of agriculture, and revealed merely occasional usage of personal pronouns as markers of authorial presence (0,52 in 1000 words).

Even though there have been other studies of Serbian metadiscourse, the use of the first-person plural as a marker of authorial presence has only been researched in a handful of previous studies (BLAGOJEVIĆ 2008, 2010; NOVAKOVIĆ & SUDIMAC 2017), but even these studies either only dealt with the use of the plural '*we*' in the works by single authors or the inclusion of multi-authored papers in the research was not specified. In either case, the use of the plural '*we*' to mark the authorial presence of multiple authors is still an open topic, especially with regard to Serbian academic discourse written in English.

Helpful in establishing the methodological framework for this paper are the stud-

ies by Flottum et al (2007), Vassileva (2000) and Blagojević (2011), for their classification of the first-person pronouns into the *exclusive* and *inclusive 'we',* based on their referential possibilities. According to Flottum et al. (2006: 96-100) both possibilities can be used metonymically or not, depending on whether the plural *'we'* is used by co-authors or a single author. When used by co-authors, as will be the case in this study, the *non-metonymic exclusive we* could be used in three types of situations in which the reference does not include the readers:

(1) When 'we' is referring to several authors and nobody else, and only the authors perform the emphasising and the arguing:
'We want to emphasise again that we are not arguing against regulations'
(2) When there is an inclusion of third (but not second) persons:
'…the quality of the services that we have offered…'
(3) Where the interviewers and examiners include the authors, but it is possible that more people have been involved in the research process:
'We made use of interviews/an interview and a physical examination of the patients.'
(Flottum et al. 2006: 96-97)

The use of the *non-metonymic inclusive we,* which refers to the authors and the readers, exists in situations where:

1. there is data that the author and the reader share:
'In (7b) and (7c) [linguistic examples], on the other hand, we have an argument that expresses who is singing…'
2. the referent includes the authors and many others, but where the reference of 'we' is not fully determined by the author, but depends also on the reader's identity and his or her text interpretation:
'Some claim that we should avoid a higher level of Norwegian duties'
3. it involves at least the society of economists and approaches a generic reference where alternatively 'one' could have been used:
'My main point is … to indicate how we can use this literature…' (Flottum et al. 2006: 97-98)

To this Blagojević (2011: 212) adds that it is the semantics of the verbs used with these pronouns, as well as the sentential context that determine whether the discourse activity refers only to the authors or their readers as well.

Another very important aspect of pronoun use when signaling authorial presence is their discourse functions. As Dontcheva-Navratilova (2013: 14-15) claims, these author roles "are not identified only in accordance with the author-reference pronouns used; [but]…by the structures in which the pronouns occur, i.e. the semantics of the verb phrase and the larger co-text." Based on the earlier taxonomies proposed by Kuo, (1999), Tang and John (1999), Hyland (2001, 2002a and 2002b) and Harwood (2005), she proposes her own taxonomy that will be used in this paper as well, since it was used in one of the rare studies dealing with co-authored papers as such. Her taxonomy includes the following discourse functions:

1) Representative — positions the author as a member of a larger community; this is the least authoritative role, typically expressed by the plural first-person pronoun
   a) Describing disciplinary knowledge/practices — *nowadays we consider English as the lingua franca of the academic world;*
   b) Seeking reader involvement — *here we have a perfect example of;*

2) Discourse-organiser — guides the reader through the text;
   a) at the macro-level of the whole text outlines the structure of the discourse — *in this article I briefly explore;*
   b) at the micro-level of rhetorical moves and thematic segments indicates intratextual connections and transition points in the discourse — *let us now turn to the issue of;*

3) Recounter of the research process — comments on the collection of data and research procedures used — *we have collected the data;*

4) Opinion-holder — assumes a higher degree of authority associated with expressing attitudes and elaborating arguments — *I think that the best way of conceptualizing coherence is;*

5) Originator — this is the most authoritative and face-threatening role as it is related to putting forward claims, commenting on findings and highlighting the author's contribution to the field — *I have provided evidence for* (DONTCHEVA-NAVRATILOVA 2013: 14).

As these classifications and taxonomies have shown, even though the topic of the plural *'we'* as a marker of authorial presence in co-authored articles has not been researched yet with regards to Serbian, a research framework that can be used in this research does exist, and its use in this study will be explained in greater detail in the following chapter.

3. Methods

As previous studies on the subject of authorial presence have already shown some culture-specific properties of Serbian use of authorial presence in academic writing, this research will try to shed light on an aspect of this topic that still remains unresearched – signalling authorial presence in co-authored papers of Serbian and English authors respectively, by comparing texts written in English by both groups of authors so as to examine the influence of Serbian cultural patterns on their writing in a non-native language.

The results of previous studies on Serbian metadiscourse have shown the tendency of Serbian writers to avoid the use of first-person singular in single-author papers and their reliance on the plural counterpart and impersonal constructions, whereas English writers have been known to show authorial presence much more directly. Therefore, the first research hypothesis that will be tested in this paper is:

- In accordance with the principles of authorial modesty, Serbian authors will have fewer uses of the plural *'we'* in co-authored papers than their English counterparts.

Additionally, as previous research (BLAGOJEVIĆ 2011) has shown that the plural 'we' performs six out of eleven possible discourse functions (VASSILEVA 1998) in both English and Serbian, but without a special consideration for co-authored papers, additional goals of this paper will be:

- to determine which discourse functions will be performed by the plural pronoun referring to multiple authors;
- what differences (if any) exist between the two groups;
- to examine the uses of the *inclusive and exclusive 'we'* in the two groups, with comparisons to the earlier findings by Blagojević (2011) where possible.

To perform the study, 15 papers were selected from one of the leading Serbian social science journals with international significance, *Teme,* including two or more Serbian authors and written in English in 2019 and 2020. For the Anglo-American part of the corpus, 11 papers were selected from *Journal of Sociology* and *Social Psychology,* published in 2020 and 2019 by co-authors with at least one native English speaker, determined on the basis of author affiliation. The Serbian part of the corpus (*Sr*) contained 75165 words and the Anglo-American (*AnAm*) 77089, with the average number of words per paper being 5011 and 7008 respectively. The largest difference in the word count between two Serbian papers was 6034 words, whereas the Anglo-American papers were more standardized in length, as this gap was only 3264 words. Although there was an obvious difference in the impact of the two international journals and the Serbian journal, this particular Serbian journal was selected for its high national standing and the fact that the majority of its papers were written by Serbian authors in English, which was not the case with other Serbian journals of the same or higher category. In addition to this, the editorial board of the Serbian journal consists mostly of Serbian or other Slavic academics, which should limit the influence of western writing practices.

Table 1. *English first-person plural pronouns (BIBER et al. 1999)*

Person			**Case**		
Nominative		Accusative	Possessive		Reflexive
			Determiner	Pronoun	
Plural	we	us	our	ours	ourselves

To determine the lexical representatives of authorial presence, I used Biber et al's (1999) categorization. The quantitative analysis of the data included the frequency of personal pronouns in each group of texts, normalized to 100.000 words. The following qualitative analyses considered the semantics of the verbs associated with pronoun use to determine their classification into inclusive and exclusive plurals, while Dontcheva-Navratilova's (2013: 14) taxonomy of authorial roles was used to classify the pronouns into their discursive roles, while noting any differences between the two groups.

4. Research results

The first part of the research was aimed at confirming the hypothesis that Serbian authors will have fewer uses of the plural *'we'* in co-authored papers than Anglo-Ameri-

can writers, as a result of cultural principles of authorial modesty that have been already found in Serbian single-authored papers, in which the singular *I* is also often substituted with more impersonal choices, or the plural *we*. To check the hypothesis, the total number of plural pronouns found in the selected articles, including the determiner *our* and the reflexive pronoun *ourselves,* was normalized to 100.000 words and the results are shown in Table 2.

Table 2. *Frequency Distribution in the Sr and AnAm samples (per 100,000 words)*

Lexical representatives	Sr	AnAm	Sr	AnAm
	Raw data		Normalized to 100.000	
we	118	544	156.99	705.68
us	10	27	13.30	35.02
our	35	216	46.56	280.19
ourselves	1	0	1.33	0
total	164	787	218.19	1020.9

The table shows differences in the use of pronouns for authorial self-reference in the two samples (*Sr* and *AnAm*), with the AnAm authors using significantly more personal pronouns to refer to themselves in the text, with the exclusion of the reflexive *ourselves*, which only appeared once in both samples. These findings confirm the research hypothesis that the use of the plural *we* in Serbian multi-authored papers will follow the Serbian cultural practices of authorial modesty and collectivism in academic articles already confirmed in previous studies, whereas western writing practices would promote authorial presence as a way of taking personal responsibility in the form of personal pronouns. Although the exact discourse functions of these pronouns are yet to be examined later in this section, substantial differences in the initial numbers suggest that this difference may be independent of any particular discourse function.

The analysis of the use of pronouns in separate sections of academic papers included the typical *AIMRAD* (Abstract, Introduction, Methods, Results and Discussion) pattern, but with the Conclusion also added to the Discussion section as a single entry and the possible (but not always present) section dedicated to previous research and literature overview added to the Introduction data. This approach showed that the forthcoming analysis of discourse functions was likely to produce results similar to my initial quantitative analyses (Tables 2 and 3), as analyses of genre (Swales 1990) have already shown that specific research article sections serve specific communicative purposes. Hence, the use of personal pronouns to signal the presence of the author should be somewhat dependent on the nature of authorial involvement in the text and the author's position in relation to the discourse community.

Table 3. *Frequency Distribution in the Sr and AnAm samples (per 100,000 words)*

Lexical reps	Sr	AnAm	Sr	AnAm	Sr	AnAm	Sr	AnAm	Sr	AnAm
	Normalized to 100.000									
	Abstract		**.Intro. + Lit**		**Method**		**Results**		**.Disc.+ Con**	
we	210	1094	105.7	312.1	175.5	1254.5	203.3	536.5	84.4	750.4

us	0	136.4	3.8	62.4	0	51.8	6.8	0	28.1	16
our	0	68.2	37.8	119.2	94.5	299.2	44.1	212.5	42.2	614.7
ourselves	0	0	3.8	0	0	0	0	0	0	0
total	210	1298.6	151.1	493.7	270	1605.5	254.2	749	154.7	1381.1

This is what the normalized data in Table 3 confirmed, since AnAm writers used significantly more personal pronouns than Sr writers in all sections of their papers. This is especially evident in abstracts, methods and discussions, as these are the sections in which authors talk most about their own research, whereas the *Results* section is mostly centered on data. On the other hand, the *Intro+Lit* section is where previous findings take precedence, as authors try to place their own research within the discourse community they are communicating with and the focus is not so much on their own views, or such views are presented with greater care so as not to disrespect the members of that community and their contributions to the topic.

Table 3 also shows us that Serbian writers are more direct about their authorship in their abstracts and *Results* sections, whereas the possessive *our* occurs more frequently than usual in *Methods* and *Discussion* sections, as the writers tend to focus more on their research and not their claims. On the other hand, with AnAm writers, the *we* perspective seems to be more dominant than usual in abstracts and *Methods* sections of their papers. This was not so much the case with the *Results* section as it was with the Sr group. The reason why some of the authorial presence was missing from this section may lie in the fact that the sectioning of the AnAm articles was different and included a separate *Discussion* section much more often than Serbian articles did, which drew away some of the opportunities to express authorial involvement. However, it is also interesting to point out that in all the abstracts in both groups, the *we* perspective was exclusive, showing us that this is the section in which, due to a limited number of words allowed, authorial presence needed to be expressed more clearly, and the focus put on the authors rather than the scientific community, as the following chart will illustrate.

What Figure 1 shows us is what the percentage of the use of exclusive and inclusive *we* (as well as the other forms) occurred in the two groups, and it is clear from the data presented that the abstracts and the *Methods* section in both groups were an opportunity for the authors to refer to their work and themselves without the inclusion of their audience, as the focus was on the tasks performed by the authors and the significance of the research process and the steps taken in its preparation.

As for the AnAm group, the use of the exclusive *we* and the other plural pronominal forms surpassed 94% of the total number in almost all sections apart from the *Intro+Lit* section, where it was 77%. On the other hand, the Sr group's mean percentage of exclusive forms was held to 79.4% (96.2 in AnAm), ranging from 68.2% to 100%, but again with the exception of the *Intro+Lit* section, in which the inclusive uses were predominant, with 52.5%. The *Methods* section was the only section in both groups that did not have a single inclusive use. If we look at the examples (1) and (2) from the Sr group, the most common types of situations in which the inclusive use of *we* and the other forms occurred were the reference to people or the discourse community in general (1), and the reference to the authors and their readers specifically (2):

(1) "The effect of our beliefs on what we are able, and what we are not able to do, is very important. Especially so if we bear in mind that cognitive processes lie at the basis of a greater part of the motivation, and it increases, if we are convinced of the success of the realisation of our goals (Ashford & LeCroy, 2010; Earley, Gibson, & Chen, 1999; Pajares & Schunk, 2001)."

(2) "In Table 8, we can see that significant predictors of positive affectivity of females are masculinity and communication, and in the negative direction, the number of children."

These examples bring us to the final research question of this paper, in which we will look more closely at the functions that authorial reference plays in the selected research articles, which should also reveal more about the obvious tendency of both groups of writers to use the exclusive *'we'* in the greater portion of their texts. To do so, I used Dontcheva-Navratilova's (2013) taxonomy with five discourse functions and two subtypes and applied it only to the nominative form *'we'* in order to compare my results to earlier studies. The results, presented in Figure 2, reveal that both groups used the 'we' perspective predominantly to recount the research process and to express opinions, albeit in a more tentative way, without making any strong, face-threatening claims.

Table 4. *Percentage of discourse functions performed by the authorial 'we' in the two groups*

	(%) AnAm	(%) Sr
Representative a) describing disciplinary knowledge/practices	1.34	10.53
Representative b) seeking reader involvement	3.45	0.88
Discourse-organiser a) at the macro-level of the whole text	1.92	1.75
Discourse-organiser b) at the micro-level of rhetorical moves and thematic segments	0.77	2.63
Recounter of the research process	64.87	27.19
Opinion-holder	24.18	56.14
Originator	3.45	0.88

Some differences can be seen in the first function, as Serbian authors were more likely to place themselves within the discourse community than their counterparts, whereas AnAm authors were more likely to engage their readers. Neither group used authorial presence to signal discourse organization to a great extent, but to recount the steps and methods used in the research as well as to present their findings. Neither group made many strong claims about said findings, but it seems that Serbian authors were more inclined to self-mention in cases where their opinions were more tentative (e.g. *we hypothesized*; *we can note that,* etc.), whereas AnAm writers found it more important to involve themselves in directing the reader through the sometimes complex methodological procedures used in their comprehensive research.

5. Discussion

The results of this study confirmed the initial hypothesis that the principle of authorial modesty would lead Serbian authors to use the plural 'we' in co-authored papers less often than their English counterparts. These results support even some earlier studies (Blagojević 2012; Novaković & Sudimac 2017) that found Serbian authors more willing to use the plural pronoun form than English authors, even though these studies were based on single-author papers. Naturally, this does not translate directly to my findings, as English authors used far more plural pronouns than Serbian authors in multi-authored papers, but it does confirm the principle of authorial modesty found in Serbian academic writing that limits the use of direct authorial involvement in the text, which is in this case signalled by the plural form. The additional analysis of authorial presence in separate article sections further supported another finding by Novaković & Sudimac (2017) that authorial presence was most frequent in the *Research* part of the articles for both Serbian and AnAm authors. However, the present study provided some additional insight, as I also distinguished between different forms and found that Serbian writers had a more direct authorial presence in their abstracts and *Results* sections, whereas the possessive *our* appeared more frequently than usual in *Methods* and *Discussion* sections, as the writers chose to focus more on their research and not their claims.

Regarding the additional goals of this paper, to examine the uses of the inclusive and exclusive 'we' in the two groups and to determine which discourse functions were performed by the plural pronoun, the analyses included in this study provided mostly expected results. It was to be expected from western writers to be more concerned with maintaining the writer-reader interaction in the reader-centered academic culture, but it was surprising to see the Serbian writers' authorial presence more prominent in a more face-threatening role than in the more impersonal roles that could have more easily placed the authors within the discourse community, such as the *Representative A* function. However, if we look at the results of the previous analysis, in which both groups showed an obvious preference for the use of the exclusive 'we', it does not surprise as much that authors in both groups did not use the plural pronoun to a great extent in functions that would involve their readers more directly or include them in their discourse community. Another point that explains this finding are the results in Table 3, which showed that authorial presence was mostly signaled in the Results and Methods sections, as well as abstracts, in which focus is usually put on the contents of the research and the authors take the role of a facilitator for the reader. On the other hand, the results also showed that the AnAm writers did not exhibit much greater readiness to take responsibility in face-threatening claims than Serbian writers but rather, as the final analysis showed, their desire to take an active role in directing the writer through the complex research process by means of phrases like *we tested*, *we analysed,* and others, even though this was an important section for authorial presence in Sr articles as well.

Both groups also preferred the use of the exclusive 'we' in their articles, especially in abstracts, with the exception of the *Intro+Lit* section, in which both groups had increased its inclusive use. This was especially the case with the Sr group, which suggests

that, while there is awareness on both sides of what discourse functions this article section performs, the Serbian group expressed the *auctoris modestiae* principle mentioned earlier to a greater extent. This result shows some lingering cultural differences despite the general agreement between the groups in terms of article structure and its functions. It also supports some earlier findings by Vassileva (2000) and Blagojević (2011) which suggested that Slavic and Serbian authors will seek reader involvement with the more abstract theoretical notions and areas, by using constructions marked for person and number.

6. Conclusion

Considering the results produced by this research, we can note that, while the differences in the frequency of authorial presence manifested through personal pronouns are still considerable between Anglo-American and Serbian academic writers (which supported the research hypothesis), subsequent analyses have also shown important similarities between the two groups. This was especially the case regarding the functions of different article sections, as heauthorial 'we' showed some surprising results even in the realm of abstracts, especially considering some earlier findings by Đorđević & Vesić Pavlović (2020) regarding Serbian research articles. The inclusivity/exclusivity issue of the 'we' perspective in these two groups also showed some notable similarities, suggesting that, while Serbian writers still retain some cultural characteristics of Slavic collectivism, they are aware of dominant current trends and requirements in international academic writing and are applying some reader-centered principles with respect to the functions performed by different sections of their texts. This was also seen in the last analysis of the article, where the *Recounter* and *Opinion-Holder* functions were the most frequent ones in both groups, although with quantitative differences. All these results show that, when the I/we issue is no longer an issue in comparisons between multi-authored research articles written by Serbian and Anglo-American authors, the differences between the two cultural practices become much less visible in qualitative terms. This suggests that when the work is already done collectively by more than one author, Serbian authors have fewer reasons to resort to collectivism when establishing their authorial presence in the text, which was also supported by their use of the exclusive 'we' and the frequency of opinion-holding statements and hypotheses.

On the other hand, the data regarding the functions performed by the authorial *'we'* in this article was mostly quantitative, and a more detailed approach in further studies could reveal differences not covered by the current approach, as well as the choice of impersonal constructions used by the two groups as a substitute for the more direct presence expressed through personal pronouns.

References

BIBER ET AL. 1999: BIBER, D., S. Johansson, G. Leech, S. Conrad and E. Finegan. *Longman Grammar of Spoken and Written English*, Harlow: Pearson, 1999.

BLAGOJEVIĆ 2008: BLAGOJEVIĆ, Savka. *Metadiskurs u akademskom diskursu.* Niš: Filozofski fakultet, 2008.

BLAGOJEVIĆ 2010: BLAGOJEVIĆ, Savka. "The Manifestation of Authorial Presence in Academic

Writing as a Sign of Cultural Identity." In: Lopičić, V. & B. Mišić Ilić, ur. (2010), *Identity Issues: Literary and Linguistic Landscapes.* Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 251–265.

BLAGOJEVIĆ 2011: BLAGOJEVIĆ, Savka. "'Mi' kao 'mi' ili 'mi' kao 'ja: prvo lice množine kao eksponent autorovog prisustva u akademskom pisanom diskursu." *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku,* vol. 54, issue 2 (2011): 207–218.

BLAGOJEVIĆ 2012: BLAGOJEVIĆ, Savka. *O engleskom i srpskom akademskom diskursu.* Niš: Biblioteka Studije – Filozofski fakultet, 2012.

BREIVEGA ET AL. 2002: BREIVEGA, K. R., DAHL, T. & FLOTTUM, K. "Traces of Self and Others in Research Articles: A Comparative Pilot Study of English, French and Norwegian." *International Journal of Applied Linguistics*, vol. 12, issue 2 (2002): 218–241.

ÇANDARLI ET AL 2015: ÇANDARLI, D., BAYYURT, Y. & MARTI, L. "Authorial presence in L1 and L2 novice academic writing: Cross-linguistic and cross-cultural perspectives." *Journal of English for Academic Purposes*, vol. *20* (2015): 192-202. doi: https://doi.org/10.1016/j.jeap.2015.10.001 Search in Google Scholar

CHAVEZ MUNOZ 2013: CHAVEZ MUNOZ, M. "The "I" in interaction: authorial presence in academic writing." *Revista de Lingüística y Lenguas Aplicadas,* vol. 8, issue 1 (2013): 49-58. doi: https://doi.org/10.4995/rlyla.2013.1162

CRISMORE ET AL 1993: CRISMORE, A., MARKKANEN, R., & STEFFENSEN, M "Metadiscourse in persuasive writing: A study of texts written by American and Finnish university students." *Written Communication*, vol. 10, issue 1 (1993): 39-71.

ČMEJRKOVA 1996: ČMEJRKOVA, S. "Academic Writing in Czech and English." In: Ventola, E. & A. Mauranen, eds. (1996), *Academic Writing: Introduction and Textual Issues*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 137– 145.

ČMEJRKOVA 2007: ČMEJRKOVA, S, "The representation of the author in Czech and Slovak scientific texts." *Jezik in slovstvo*, vol. II, 3-4 (2007): 95–105.

DONTCHEVA-NAVRATILOVA 2013: DONTCHEVA-NAVRATILOVA, Olga. "Authorial presence in academic discourse: Functions of author-reference pronouns." *Linguistica Pragensia,* vol. 23, issue 1 (2013): 9-30.

DUSZAK 1998: DUSZAK, A. "Academic writing in English and Polish: comparing and subverting genres." *International Journal of Applied Linguistics,* vol. 8 (1998): 191-213.

ĐORĐEVIĆ & VESIĆ PAVLOVIĆ 2020: ĐORĐEVIĆ, D. & VESIĆ PAVLOVIĆ, T. Metadiskursni markeri u kontekstu sažetaka naučnih radova iz poljoprivredne tehnike. In: V. Lopičić, B. Mišić, eds. (2020), *Jezik, književnost, kontekst.* Niš: Filozofski fakultet, 303–317.

FLOTTUM ET AL 2006: FLOTTUM, Kjersti, et al. *Academic Voices across Languages and Disciplines*. Amsterdam: Benjamins, 2006.

FLOTTUM ET AL 2007: FLOTTUM, Kjersti et al. "Cultural Identities and Academic Voices." In: Kjersti Fløttum, ed. (2007), *Language and Discipline Perspectives on Academic Discourse*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 14–39.

HARWOOD 2005: HARWOOD, N. "'We do not seem to have a theory… The theory I present here attempts to fill this gap': Inclusive and exclusive pronouns in academic writing." *Applied Linguistics,* vol. 26 (2005): 343–375.

HINDS 1987: HINDS, John. "Reader versus writer responsibility: A new typology." In: Connor, U. & R. B. Kaplan, eds. (1987), *Writing across languages: Analysis of L2 Text.* Reading, MA: Addison-Wesley, 141-152.

HYLAND 1998: HYLAND, Ken. "Persuasion and context: The pragmatics of academic metadiscourse." *Journal of Pragmatics,* vol. 30 (1998): 437-455.

HYLAND 2001: HYLAND, Ken. "Humble servants of the discipline? Self-mention in research

articles." *English for Specific Purposes,* vol. 20 (2001): 207-226.

HYLAND 2002: HYLAND, Ken. "Directives: Argument and Engagement in Academic Writing." *Applied Linguistics,* vol. 23, issue 2 (2002): 215–39.

HYLAND 2002a: HYLAND, Ken. "Authority and invisibility: Authorial identity in academic writing." *Journal of Pragmatics,* vol. 34 (2002): 1091–1112.

HYLAND 2002b: HYLAND, Ken. "Options of identity in academic writing." *English Language Teaching Journal,* vol. 56, issue 4 (2002): 351–358.

HYLAND 2004: HYLAND, Ken. *Disciplinary discourses: Social interactions in academic writing.* Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2004.

HYLAND 2005: HYLAND, Ken. *Metadiscourse: exploring interaction in writing*. London and New York: Continuum, 2005.

ISIK-TAS, E. E. 2018: ISIK-TAS, E. E. "Authorial identity in Turkish language and English language research articles in Sociology: The role of publication context in academic writers' discourse choices." *English for Specific Purposes*, vol. 49 (2018): 26-38.

IVANIČ 1998: IVANIČ, Roz. *Writing and identity: The discoursal construction of identity in academic writing.* Amsterdam, Netherlands: John Benjamins, 1998.

JANUARTO & HARDJANTO 2020: JANUARTO, Adelia & HARDJANTO, Tofan. "Authorial Presence in English Research Articles by Native and Non-Native English Scholars." *Language and Language Teaching Journal, vol. 23* (2020): 241-254. doi: 10.24071/llt.2020.230204.

KUO 1999: KUO, C. H., "The use of personal pronouns: Role relationships in scientific journal articles." *English for Specific Purposes,* vol. 18, issue 2 (1999): 121–138.

MAURANEN 1993: MAURANEN, A. *Cultural Differences in Academic Rhetoric*. Frankfurt: Peter Lang, 1993.

NOVAKOVIĆ & SUDIMAC 2017: NOVAKOVIĆ, A. & SUDIMAC, N. "Diskursne funkcije zamenica ja i mi u akademskim člancima srbista i anglista." *Nasleđe*, vol. 14, issue 38 (2017): 81-94. [orig.] *Новаковић*, А. & *Судимац*, Н. "*Дискурсне функције заменица ја и ми у академским чланцима србиста и англиста.*" *Наслеђе,* бр. 14, *издање* 38 (2017): 81-94.

SWALES 1990: SWALES, J. *Genre Analysis. English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

TANG & JOHN 1999: TANG, R., JOHN, S. "The 'I' in identity: Exploring writer identity in student academic writing through frst person pronoun." *English for Specifc Purposes*, vol. 18, issue S1 (1999): 23–39.

TOŠOVIĆ 2002: TOŠOVIĆ, Branko. Funkcionalni stilovi. Beograd: Beogradska knjiga, 2002. [orig.] ТОШОВИЋ, Бранко. *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига, 2002.

VANDE KOPPLE 1985: VANDE KOPPLE, W. J. "Some exploratory discourse on metadiscourse." *College Composition and Communication,* vol. 36 (1985): 82–93.

VASIĆ 2000: VASIĆ, Vera. Autorizacija iskaza kao izraz subjektivnog stave u srpskoj gramatici Buka St. Karadžića. *Zbornik matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLIII (2000): 91–97 [orig.] ВАСИЋ, Вера. Ауторизација исказа као израз субјективног става у српској граматици Вука Ст. Караџића. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLIII (2000): 91–97.

VASSILEVA 1998: VASSILEVA, I. "Who am I / who are we in academic writing?" *International Journal of Applied Linguistics*, vol. 8, issue 2 (1998): 163–190.

VASSILEVA 2000: VASSILEVA, I. *Who is the author? (A contrastive analysis of authorial presence in English, German, French, Russian and Bulgarian academic discourse)*. Sankt Augustin: Asgard Verlag, 2000.

Aleksandar Pejčić

AUTORSKO PRISUSTVO U SRPSKIM I ENGLESKIM KOAUTORSKIM NAUČNIM RADOVIMA IZ OBLASTI DRUŠTVENIH NAUKA

Ovim radom se ispituje način na koji srpski autori i izvorni govornici engleskog jezika direktno izražavaju autorsko prisustvo u koautorskim naučnim radovima napisanim na engleskom jeziku u srpskim i stranim časopisima iz oblasti društvenih nauka. Poređenjem 15 domaćih i 11 stranih naučnih radova u ovom radu je testirana hipoteza da će srpski autori, prateći kulturno određena pravila akademskog pisanja, izbegavati da koriste zamenice u prvom licu kako bi iskazali autorsku skromnost, dok će s druge strane angloamerički autori redovno pribegavati korišćenju imenica u prvom licu množine. Dodatna istraživačka pitanja ticala su se ispitivanja diskursnih funkcija koje u tekstu vrše zamenice u prvom licu množine, a odnose se na koautore teksta, kao i na korišćenje inkluzivnog i ekskluzivnog *we* u tekstovima dveju grupa. Rezultati istraživanja pokazali su da angloamerički autori koriste mnogo više zamenica prvog lica množine u svojim tekstovima od srpskih autora, iako je njihov raspored po delovima teksta bio sličan za te dve grupe. Dve dominantne diskursne funkcije koje se pripisuju autorskom *we* bile su uloge opisivača procesa istraživanja (*recounter of the research process)* i vlasnika mišljenja (*opinion-holder)*, mada je njihov redosled po procentu učešća bio obrnut u dvema grupama. Takođe, nijedna grupa nije koristila inkluzivno *we* u velikoj meri, osim u delovima radova *Intro+Lit*, gde je njegov udeo u broju zamenica bio 52.5% za srpske autore (od ukupno 40 primera), ali samo 23% za angloameričke (od ukupno 87 takvih zamenica). Ovi rezultati sugerišu da su kulturne prakse u označavanju autorskog prisustva u tekstovima srpskih i angloameričkih autora možda i sličnije nego što se prethodno mislilo.

Ključne reči: autorsko prisustvo, društvene nauke, srpski, engleski, analiza diskursa

Originalni naučni rad
UDK 811.163.41'373.45
Primljen: 12. decembra 2021.
Prihvaćen: 19. marta 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.29

Gorica R. Tomić*
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts
Center for Language and Literature Research

HYBRID ENGLISH-SERBIAN AND SERBIAN-ENGLISH LEXICAL BLENDS IN SERBIAN**

The present paper analyzes 111 contact-induced hybrid lexical blends in contemporary Serbian, i.e. new words which combine two other words belonging to different languages, namely English and Serbian. It aims at determining: (a) the preferences (if any) for the arrangement of the blends' source words as to whether they are native or non-native, (b) (the frequencies of) the blending mechanisms, (c) the semantics of the blends, including their semantic transparency, as well as (d) some social aspects of the blends' use. Additionally, the results obtained herein are compared with those for the contact-induced hybrid Spanish-English blends (BALTEIRO 2017) to determine whether the tendencies observed for the Serbian data are also characteristic of the Spanish data. The results show that: (a) non-native or English words tend to be arranged first, as well as fully preserved, as opposed to native words which are normally clipped if appear in first position, (b) discontinuous overlapping blends and blends of two full source words which necessarily overlap constitute the majority of the data, (c) most of the hybrid blends are of the attributive endocentric type, being fairly semantically transparent, and that (d) the Serbian hybrid blends are generally used in those social contexts such as advertising, business and product naming, or entertainment where linguistic creativity is not only highly desirable, but may have an important social function in creatively expressing identities. Finally, the comparative analysis indicates that there are fairly similar formal and semantic tendencies in the creation of the Serbian and Spanish hybrid blends.

Keywords: contact linguistics, English, Serbian, (morpho)structural borrowing, lexical borrowing, blending, hybrid blends

1. Introduction

Every time people speaking different native languages communicate, there is a high probability that some language transfer will occur. As "language contact is [literally] everywhere" (THOMASON 2001: 10), especially nowadays, with all those technological innovations designed for connecting people worldwide, it is unsurprising that most, if not all, of the world's languages are actually affected by it, though, of course, not equally. The character of this language contact, i.e. the nature of its linguistic results, is determined by a variety of (non-)linguistic factors such as genetic, typological, or cultural (dis)similarities of the participating languages, their general (i.e. sociopsychological, socioeconomic,

* gorica.tomic@filum.kg.ac.rs
** The research conducted in this paper was funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract on the implementation and financing of scientific research of SROs in 2022 No. 451-03-68/2022-14/ 200198).

sociopolitical, etc.) status, the duration or intensity of contact between speakers, speakers' attitudes to these languages, etc. (WINFORD 2003: 2). The most frequent type of transfer or influence that occurs between languages is lexical borrowing or the borrowing of words (THOMASON 2001: 10). However, "[i]t is not just words that get borrowed: all aspects of language structure are subject to transfer from one language to another, given the right mix of social and linguistic circumstances" (THOMASON 2001: 11). For example, grammatical (i.e. (morpho)structural) and pragmatic borrowing occur as well, though they are much less frequent than lexical borrowing. (Morpho)structural borrowing is also more difficult to detect, as it occurs at the more abstract level of linguistic structure, which is one of the key reasons why the interaction between borrowing and word-formation has been a rather understudied area of (contact) linguistics (RENNER 2018: 2; TEN HACKEN AND PANOCOVÁ 2020: 3, 7–8). According to Renner (2018: 2), (morpho)structural borrowing refers to "the increase or decrease in frequency of use of an abstract word-formation schema caused by language contact and includes the new availability of a *virtually unknown* [emphasis mine] schema (i.e. a change from a null to a non-null frequency, or structural borrowing *sensu stricto*)" [emphasis in the original].

Though the subject of this paper is intentional hybrid lexical blends in contemporary Serbian, i.e. new words which combine two other words belonging to different languages, namely English and Serbian, thus presupposing the borrowing of individual words from English, it must be noted that it was (morpho)structural borrowing that made it possible for Serbian speakers to produce these linguistic hybrids in the first place, as the process of lexical blending (see Section 2) in Serbian is believed to have been triggered by blending in English (BUGARSKI 2001: 1–2; HALUPKA-REŠETAR AND LALIĆ-KRSTIN 2009: 119), which is the case with many other contemporary languages (see, e.g., BALTEIRO 2017: 3–4; CACCHIANI 2016: 308, 311; KONIECZNA 2012: 52; SICHERL 2018: 144–145; STAMENOV 2015: 175–176; cf. RENNER 2018: 8–9).[3] Namely, most researchers of Serbian blends (e.g., BUGARSKI 2001: 1; HALUPKA-REŠETAR AND LALIĆ-KRSTIN 2009: 115) agree that blending was virtually non-existent in this South Slavic language until the end of the 20th century, but that it has been actively producing a considerable number of new words during the past three decades, most probably "as a result of the growing influence of English", where it is believed to have originated, as well as to be quite popular and productive (RENNER, MANIEZ et al. 2012: 1).

Even though Serbian blends are, for the most part, created by means of native words, there is also a growing tendency for producing hybrid blends. This particular tendency is evidenced by the increasing number of Serbian hybrid blends which have been recorded (without further analysis) by Bugarski (2001; 2003; 2013; 2019) over the last 30 years. The author's (BUGARSKI 2001) first contribution to Serbian lexical blends saw a very small number of hybrid blends (only 7 examples, including one syntagmatic hybrid blend), which comes as no surprise considering the fact that blending in Serbian was at its very beginning back then and was only starting to develop and gain in popularity. Whereas the number of attested examples of Serbian hybrid blends was rather insignificant at the turn of the century, Bugarski's study of 2003 brought some more examples of this type

3 Note that some authors (e.g. LEHRER 2007: 129) use the term *hybrids* to refer to those blends whose source words are paradigmatically related, iconically denoting extra-linguistic mixtures such as hybrid animals, hybrid plants, hybrid languages and the like.

of linguistic hybridity (i.e. 16 hybrid blends). A much greater collection of 104 hybrid blends was presented by the same author a decade later as part of his new linguistic study (BUGARSKI 2013). Lastly, Bugarski's (2019) monograph on Serbian lexical blends contains about 200 examples of hybrid blends, though not all of them are one-word blends, i.e. blends proper, but include the products of blending at the syntagmatic and syntactic rather than lexical level.[4] In view of a growing number of hybrid lexical blends in Serbian (and in some other languages (see Section 3)), as well as the fact that we lack deeper knowledge about their structural, semantic, and social aspects, the present paper aims at filling this gap by qualitatively and quantitatively analyzing a collection of hybrid English-Serbian and Serbian-English blends and further comparing these findings with the results obtained from other languages, namely Spanish, which has also seen a growth in such contact-induced formations.

The organization of the paper is as follows: following Section 1, which introduced the theoretical framework of contact linguistics adopted for the purposes of this paper and its subject, Section 2 briefly discusses the blending phenomenon. Section 3 provides a brief review of the relevant literature. The specific aims of the paper, as well as research methodology are dealt with in Section 4. Section 5 provides a sociolinguistic analysis and discussion of the hybrid English-Serbian and Serbian-English blends, including a small-scale comparative analysis of the results obtained herein and those for the Spanish hybrid blends (BALTEIRO 2017). Finally, Section 6 offers the most important conclusions regarding the analyzed Serbian hybrid blends, as well as some implications for future (cross-linguistic) research of this dynamic area of study.

2. Lexical blending as extra-grammatical morphological operation (EMO)

The term *lexical blending*, as Mattiello (2013: 112) correctly observes, has variously been used, most commonly to denote a word-formation process which produces a new word by combining two (or, far less frequently, three or more) existing words, at least one of which is clipped, sometimes with a (non-)linear overlap of phonemes, graphemes, or both.[5] The meanings of source words, i.e. words such as compounds, derivatives, clippings, initialisms, acronyms, etc. which participate in the formation of lexical blends, are usually blended as well (BALTEIRO 2017: 3; BELIAEVA 2019: n.p.; BUGARSKI 2001: 1; 2019: 17; CACCHIANI 2016: 319; FANDRYCH 2008: 113; PLAG 2003: 122), though, as we will see below, not necessarily (cf. BAKARADZE 2010: 87; BAUER 2017: 159–160). Being rather different from products of regular or morphemic word-formation processes such as compounding or derivation (cf. HAMANS 2021: n.p.), lexical blends are probably best viewed as part of *Extra-grammatical Morphology* (as opposed to both *Grammatical Morphology* and *Marginal Morphology* (cf. DRESSLER 2000)) or "a set of heterogeneous formations (of an analogical or rule-like nature) [e.g. blends, acronyms, initialisms, clippings, etc.] which do not belong to morphological grammar, in that the processes through which they

4 For a discussion of syntagmatic blends in Serbian, see Tomić (2020).

5 For an overview of lexical blending, see, for instance, Bat-El (2006), Bauer (2012), Bauer, Lieber et al. (2013), Beliaeva (2019), Böhmerová (2010), Fradin (2015), or Renner, Maniez et al. (2012). While it is impossible within the scope of this paper to extensively discuss the blending phenomenon in all of its complexity, it is worth pointing out that, in comparison to formal aspects of blends, semantic, sociolinguistic, and especially psycholinguistic aspects of blends have been insufficiently researched.

are obtained are not clearly identifiable and their input does not allow a prediction of a regular output" (MATTIELLO 2013: 1). This does not, of course, imply that extra-grammatical phenomena are entirely unpredictable, irregular, or ungrammatical. Rather, extra-grammaticality of blends, for example, suggests that they include numerous violations of the generative morphological rules (MATTIELLO 2013: 32) such as the presence of non-morphemic parts of source words (i.e. *splinters*), symbols (cf. RENNER 2015: 128), (dis)continuous overlapping of phonemes, graphemes, or both, alternative outputs (given the same input words), etc.[6] As a matter of fact, there have been many attempts (regardless of the language concerned) which have fairly successfully demonstrated that intentional lexical blends are not unsystematic or arbitrary formations, but that they do exhibit certain formal and semantic regularities (see, e.g., ARNDT-LAPPE AND PLAG 2013; BELIAEVA 2019: n.p.; GRIES 2006; KELLY 1998; LALIĆ-KRSTIN 2010: 109–110; MATTIELLO 2013: 131–140; PLAG 2003: 121–126; RENNER AND LALIĆ-KRSTIN 2011) or tendencies. For instance, many of the recent (corpus-based) studies of lexical blends in English and Serbian (see, e.g., BUGARSKI 2019: 127; LALIĆ-KRSTIN 2010: 127; TOMIĆ 2019: 71) have shown that there is a distinct structural tendency for blending one whole source word and a splinter instead of the initial part of the first source word and the final part of the second source word, which has long been considered a prototypical blending pattern in most languages. Also, it has been shown by some of these studies that there is a semantic tendency for both English and Serbian lexical blends to be right-headed endocentric constructions (see, e.g., LALIĆ-KRSTIN 2010: 109; TOMIĆ 2019: 73).

3. Literature review

Whereas lexical blends combining native source words (regardless of a language) are extensively discussed in the literature, especially English lexical blends (RENNER, MANIEZ et al. 2012: 1), there are very few publications whose focus is hybrid blends. It is also interesting to note that studies discussing lexical blending in English report practically nothing as regards examples of hybrid blends created by native speakers of English.[7] A possible reason for this may be the fact that English borrows virtually no words today (DRESSLER 2005: 280).

By applying *Conceptual Blending Theory* (FAUCONNIER AND TURNER 1996, after RASULIĆ 2008: 271), Rasulić (2008) analyzes a collection of hybrid blends (as well as hybrid compounds) made up of Serbian and English elements, with the aim of identifying conceptual blending patterns used in their formation and meaning construction.[8]

In her account of Polish blends, Konieczna (2012: 51–56) briefly discusses the growth of hybrid blends as one more distinct tendency of blending in Polish, which became much more productive at the end of the 20th century, probably as a result of the internationalization of Slavic languages. Owing to the global influence of English, it is mostly English words which are blended with Polish words, though examples of native words

6 *Splinter* is the most widely used term for that (irregular) clipped fragment of a source word that enters the blend (see, e.g., ADAMS 1973: 142; BAUER, LIEBER et al. 2013: 525–530; FANDRYCH 2008: 111–113; LÓPEZ RÚA 2006: 675–678; MATTIELLO 2018: passim).

7 Cf. Balteiro (2017: 5), who notes that these forms "are paradoxically rather uncommon in English".

8 Her collection of hybrid blends includes a number of examples recorded by Bugarski (2002a; 2002b; 2003; 2005, after RASULIĆ 2008: 288), as well as some syntagmatic hybrid blends.

being blended with Italian or Russian words are attested as well (KONIECZNA 2012: 53).

Though her primary focus of attention is Italian blends combining native words only, Cacchiani (2016) also analyzes a few examples of Italian-English hybrid blends. According to her (CACCHIANI 2016: 321), Italian hybrid blends are strongly favored by advertising agencies for their evocative and memorability purposes.

Probably the major contribution to the phenomenon of hybrid blending is the paper by Balteiro (2017), which exhaustively discusses a number of contact-induced hybrid Spanish-English blends. Similarly to many other languages, blending in Spanish is considered a minor word-formation process, though it is currently becoming more productive, owing partly to the global influence of English and in part to a number of non-linguistic factors which are characteristic of contemporary societies (BALTEIRO 2017: 3–4, 6). Specifically, Balteiro (2017: 1) analyzes 51 hybrid Spanish-English blends collected from various sources in an urban area, with a view to determining their formal and semantic tendencies, i.e. "the ordering of the source words according to foreign or native origin; the presence of full forms and the distribution of full words and splinters, clipping and overlapping of the source words, as well as the semantic patterns and relations between the source words".[9]

4. Aims and methodology

The aims of this paper are manifold. Considering the lack of knowledge about the formation and use of a growing number of hybrid lexical blends in contemporary Serbian, as well as the preliminary results and conclusions of the few contributions reviewed above, the paper aims at determining: (a) the preferences (if any) for the arrangement of the blends' source words as to whether they are native or non-native, as well as possible reasons for the identified arrangements, (b) (the frequencies of) the blending mechanisms, (c) the semantics of the blends, including their semantic transparency, as well as (d) some social aspects of the hybrid blends, i.e. why and in which social contexts they are usually used. In addition, the results obtained herein are compared with those for the Spanish hybrid blends (BALTEIRO 2017) with the purpose of ascertaining whether the tendencies observed for the hybrid blends in Serbian are also characteristic of those in Spanish. The results produced by Balteiro's (2017) research are selected for comparison because it is, to the best of my knowledge, the only contribution whose main focus is contact-induced hybrid blends (as defined above) and, maybe more importantly, whose data is sizeable enough to allow for some valid conclusions to be drawn. Furthermore, such comparative analysis may produce some valuable results as regards formal and semantic tendencies in the word-formation process of blending across different languages, in which a growth of both monolingual and bilingual blends is said to have been triggered by their contact with English, as the most influential language of the contemporary world (THOMASON 2001: 158).

To these ends, I collected and analyzed 111 contact-induced hybrid English-Serbian and Serbian-English blends created by contemporary Serbian speakers.[10] The major-

9 The results of Balteiro's (2017) research will be presented in greater detail in Section 5 of this paper, as part of the comparative analysis.

10 The following section contains all the blends used in this research.

ity of the blends (91 examples) are taken from Bugarski (2019), 15 blends are taken from Tomić (2019) and Tomić & Danilović Jeremić (2020), while five blends represent newly attested examples. Following Mattiello's (2013: 112) definition of blends (see Section 2), a number of examples which are treated as hybrid blends by Bugarski (2019) were not included in the present collection for several reasons. Namely, examples such as *No smokving*, *Ja(zz)buka razdora*, *Ispitni Rock* and the like were not included in the data because they represent the products of blending at the syntagmatic and syntactic levels, whereas lexical blends proper are single-word units (cf. BAT-EL 2006: 66; BENCZES 2019: 116; FRADIN 2015: 392). Hybrid blends combining Serbian words with those belonging to languages other than English (e.g. Italian (esp. *pizza*), Latin, Russian, etc.) were not included in the collection either. Few hybrid blends recorded by Bugarski (2019: 121–122) which are also listed in the Croatian dictionary of blends (MARKOVIĆ, KLINDIĆ et al. 2016, cf. also MUSTAPIĆ 2019: 137) such as *čoCROlada* or *CROmpiri* were not further considered, since they are created by Croatian companies as part of their advertising activities. In addition, blends whose one word is unequivocally foreign, i.e. English (e.g. *web* in *webrimatur*), while the other one (i.e. *imprimatur*) may be interpreted as being both native and foreign (at least based on writing) were not included. Finally, examples such as *Šejkspirijens* or *Fakbuk* were not considered for the purposes of this paper because they may easily be interpreted as combinations of two adapted English words, i.e. *Šejkspir* ('Shakespeare') and *ekspirijens* ('experience') and *fak* ('fuck') and *Fejsbuk* ('Facebook'), respectively.

The collected hybrid blends were both qualitatively and quantitatively analyzed in terms of some of their formal, semantic, and social aspects. The meanings of those blends for which there were no explanations provided by the corresponding sources were inferred from the available (extra-)linguistic context.[11] A comparison with the Spanish data is drawn within the relevant formal and semantic analysis of the Serbian hybrid blends.

5. Analysis and discussion of the results

In my data set, non-native or English words function as SW1 in as many as 68 hybrid blends (61,26%), and as SW2 in 43 hybrid blends (38,73%).[12] Accordingly, Serbian words function as SW1 in 43 examples, and as SW2 in as many as 68 examples. Of the 68 blends where a non-native word represents SW1, it appears as phonologically adapted in as few as 6 hybrid blends. The adapted words include: *čiken* ('chicken'), *fak* ('fuck') (apologies for obscene language here and throughout), *mani* ('money'), *hors* ('horse, meaning heroin'), and *klab* ('club'). The adapted English words which appear in second position of as few as 9 blends are: *atačment* ('attachment'), *lend* ('land'), *Diznilend* ('Disneyland'), and *basters* ('busters, as in myth-busters').

If the Serbian hybrid blends are further analyzed for the individual contributions of their source words, the following tendencies may be observed. Firstly, if SW1 is an English word, it is normally fully preserved (60 blends), as well as non-adapted (55 blends).

11 For reasons of space, the sources containing the explanations are not cited.

12 Abbreviations SW1 and SW2 will be used hereinafter to refer to the blend's first and the second source word, respectively. Source words and splinters which enter the blend are given in bold typeface. Underlined elements indicate phonological and/or graphological overlap. Single quotes in parentheses are used to provide the English translations of both the Serbian words and the adapted English words. Examples of hybrid blends are given in italics. The symbol ' ' represents the process of blending.

Furthermore, in most of these 60 blends, a non-native word tends to be both phonologically and graphically complete. However, few English words are partially complete, i.e. they are complete either phonologically or graphically. For example, the word *Google* is phonologically complete, but graphically incomplete in *googlotinja* and *googlodak*. Similarly, the word *reggae* /ˈreg.eɪ/ in *Reggaeneracija* is contained in full only graphically, but not phonologically, since the blend is pronounced the same way as the Serbian word *regeneracija*, i.e. without the diphthong /ei/.[13] If SW2 is an English word, it similarly tends to be fully preserved (36 blends). Secondly, if SW1 is a native word, it shows a tendency for being clipped (23 blends). Furthermore, in most of these 20 blends where a Serbian word functioning as SW1 is contained in full, it is only phonologically complete (e.g. *mamurlook*, *Oglasee*, *Podroom*). Conversely, if a native word functions as SW2, it shows a fairly clear tendency to be fully preserved (37 blends), either phonologically or graphically, or both.

The preference for clipping native (but not non-native) source words of the Serbian hybrid blends may be explained by the fact that Serbian words (like Spanish ones (BALTEIRO 2017: 8)) are generally longer than English words, owing primarily to the synthetic and inflectional character of the Serbian language (BUGARSKI 2001: 1). Consequently, as Balteiro (2017: 8) rightly observes, there must be more material of an English word preserved in the blend (cf. also GRIES 2004: 654–655). In other words, an English word tends to be retained in its full form for reasons of easier recoverability and understanding (being a non-native element). Besides, in view of a general tendency for positioning shorter words before longer ones in blends (cf. BELIAEVA 2019: n.p. and the references cited therein), I believe that the preference for placing English words before Serbian ones in the analyzed hybrid blends may, at least partly, be accounted for by the fact that they are generally shorter than Serbian words.[14]

Regarding (the frequencies of) the blending mechanisms by means of which the Serbian hybrid blends are formed, five mechanisms (as in Balteiro's (2017) research) are identified (see Figure 1 below):

(1) discontinuous or non-linear blending, where (part of) one word (normally the shorter, English word) is embedded in (part of) another word, while overlapping with some part of it (45,94%) (*angloCOOLtura* ← **anglokultura** ('Anglo-American culture') × **cool**, *Artelje* ← **art** × **atelje** ('art studio'), *BakLOVEica* ← **baklavica** ('little baklava') × **LOVE**, *bRAWmbice* ← **bombice** ('dessert bite-sized balls') × **raw**, *bRAWnžita* ← **bonžita** ('granola bar') × **raw**, *COOLPORTER* ← **cool** × **kolporter** ('newspaper vendor'), *čiketina* ← **čiken** × **piletina** ('chicken'), *Fairytastično* ← **Fairy** × **fantastično** ('fantastic'), *Flytastično* ← **fly** × **fantastično**, *FITastično* ← **fit** × **fantastično**, *FITspiracija* ← **fit** × **inspiracija** ('inspiration'), *F(r)eelolog* ← **free** × **filolog** ('philologist'), *Fucketić* ← **fuck** × **Feketić** ('village in Serbia'), *FUNomenalna* ← **fun** × **fenomenalna** ('phenomenal'), *googlodak* ← **Google** × **pogodak** ('hit'), *googlotinja* ← **Google** × **golotinja** ('nudity'), *Hoolimans* ← **hooligans** × **Liman** ('urban neighborhood of Novi Sad'), *Hoptopod* ← **hops** × **oktopod** ('octopus'), *Horsovo* ← **hors** × **Kosovo** ('part of the southern province of the Republic of Serbia'), *InterCOOLturalnost*

13 The pronunciation is available at https://www.youtube.com/watch?v=laVM6VCQExA.

14 Of course, other factors such as "the tendency to maximise similarity between the blend and each of its source words" (BELIAEVA 2019: n.p.; cf. also MATTIELLO 2013: 139–140) may be relevant for the arrangement of the source words, too.

← **interkulturalnost** (‘interculturality’) × **cool**, *isCOOLiraj* ← **iskuliraj** (‘cool it’) × **cool**, *Jazzavac* ← **jazz** × **jazavac** (‘badger’), *Jazzbina* ← **jazz** × **jazbina** (‘den, lair’), *klabana* ← **klab** × **kafana** (‘pub’), *kRAWkeri* ← **krekeri** (‘thin dry biscuits’) × **raw**, *Kvadart* ← **kvadrat** (‘unit of area measurement equal to 1m²’) × **art**, *Labeerint* ← **lavirint** (‘labyrinth’) × **beer**, *manižerisanje* ← **mani** × **menadžerisanje** (‘business of acting as a manager’), *moonsečina* ← **moon** × **mesečina** (‘moonlight’), *nenadWEBivi* ← **nenadjebiv** (‘unsur-fucking-passable’) × **web**, *neXTvarna* ← **neXT** × **nestvarna** (‘unreal’), *presstitutke* ← **press** × **prostitutke** (‘prostitutes’), *PLAYsači* ← **play** × **plesači** (‘dancers’), *Prijaffi se* ← **prijavi se** (‘enter a prize contest’) × **jaffa**, *Projeka(r)t* ← **projekat** (‘project’) × **art**, *RAWlva* ← **raw** × **alva** (‘halwa’), *RazBeerBriga* ← **razbibriga** (‘pastime’) × **beer**, *RUSStika* ← **Russia** × **rustika** (‘rustic style’), *seenpatija* ← **seen** × **simpatija** (‘person with whom someone is infatuated’), *shituacija* ← **shit** × **situacija** (‘situation’), *Sladolend* ← **sladoled** (‘ice cream’) × **lend**, *štRAWdla* ← **štrudla** (‘strudel’) × **RAW**, *TastARTure* ← **tastature** (‘computer keyboards’) × **art**, *uPRESSovano* ← **upresovano** (‘pressed’) × **press**, *Vukowar* ← **Vukovar** (‘city in Croatia’) × **war**, *westhabija* ← **west** × **vehabija** (‘Wahabi’), *widowdan* ← **widow** × **Vidovdan** (‘Serbian national and religious holiday’), *Woodstanak* ← **Woodstock** × **ustanak** (‘uprising’), *Zanart* ← **zanat** (‘trade, craft’) × **art**, *zaOUSTavite* ← **zaustavite** (‘stop’) × **oust**, *zdrawo* ← **zdravo** (‘healthy’) × **raw**;[15]

(2) SW1 × SW2, with linear overlap (28,82%) (*BajadeRAW* ← **bajadera** (‘nougat’) × **RAW**, *BEERajte!* ← **beer** × **birajte** (‘choose’), *Beerokrate* ← **beer** × **birokrate** (‘bureaucrats’), *Beertija* ← **beer** × **birtija** (‘tavern’), *Bookvar* ← **book** × **bukvar** (‘elementary textbook used for teaching children to read’), *Bookvica* ← **book** × **bukvica** (‘long serious speech, especially one given as a scolding’), *Boombar* ← **boom** × **bumbar** (‘bumblebee’), *CANCELarija* ← **CANCEL** × **kancelarija** (‘office’), *čivilook* ← čiviluk (‘coat stand’) × **look**, *Coolinarka* ← **cool** × **kulinarka** (‘female cook’), *Džabest* ← **džabe** (‘for free’) × **best**, *Fishek* ← **fish** × **fišek** (‘cone bag’), *FOCUSiraj se* ← **focus** × **fokusiraj se** (‘focus’), *fuckultet* ← **fuck** × **fakultet** (‘faculty’), *funtastično* ← **fun** × **fantastično**, *googled* ← **Google** × **ugled** (‘reputation’), *Jaffantastično* ← **jaffa** × **fantastično**, *jaffantaziram* ← **jaffa** × **fantaziram** (‘indulge in fantasy’), *mamurlook* ← **mamurluk** (‘hangover’) × **look**, *moneyfestacija* ← **money** × **manifestacija** (‘show, exhibition’), *Oglasee* ← **oglasi** (‘adverts’) × **see**, *Podroom* ← **podrum** (‘cellar’) × **room**, *prazilook* ← **praziluk** (‘leek’) × **look**, *Pressek* ← **press** × **presek** (‘overview’), *Pressija* ← **press** × **presija** (‘pressure’), *Punkreas* ← **punk** × **pankreas** (‘pancreas’), *Reggaeneracija* ← **reggae** × **regeneracija** (‘regeneration’), *Rockovnik* ← **rock** × **rokovnik** (‘calendar’), *SerBIA* ← **Serbia** × **BIA** (‘acronym for Security Information Agency of Serbia’), *YUnikati* ← **YU** × **unikati** (‘unique items’), *YU-niverzum* ← **YU** × **univerzum** (‘universe’), *Yutopija* ← **YU** × **utopija** (‘utopia’));[16]

(3) SW1 × final splinter of SW2, with(out) overlap (9%) (*Bestovizija* ← **best** × **-o-** × **televizija** (‘television’), *Buzzazov* ← **buzz** × **izazov** (‘challenge’), *cooligani* ← **cool** × **hu-**

15 Though a linear analysis of some of these hybrid blends is, of course, possible (e.g. *klabana* may be interpreted as the product of blending the word *klab* and the final splinter *-ana* of *kafana*), I decided to analyze them as instances of discontinuous blending because of the apparent similarity between their source words which extends to segments (phonemes and/or graphemes) other than those at the juncture (cf. GRIES 2004: 649, 653), thus resulting in overlap. According to Benczes (2019: 117), “[o]f all the various types of blends, these require the most creativity”.

16 Regarding the blend *Boombar*, which refers to the name of a café bar, it is analyzed here as a blend of *boom* and *bumbar* (and not as a combination of *boom* and *bar,* which would be a compound), due to a logo featuring a bumblebee at the entrance to the bar.

ligani (‘hooligans’) (*huligani* is a fully nativized word (cf. RSJ 2011: 1444)), *faktilografkinja* ← **fak** × d**aktilografkinja** (‘woman typist’), *Horsarnik* ← **hors** × Konj**arnik** (‘urban neighborhood of Belgrade’), *Petopedija* ← **pet** × enciklo**pedija** (‘encyclopedia’), *webačina* ← **web** × j**ebačina** (‘fuck’), *WEEDikovac* ← **weed** × V**idikovac** (‘urban neighborhood of Belgrade’), *weedovdan* ← **weed** × V**idovdan**, *Yuropa* ← **YU** × Ev**ropa** (‘Europe’));

(4) initial splinter of SW1 × final splinter of SW2, with(out) overlap (8,10%) (*Computik* ← **comput**er × b**utik** (‘boutique’), *jaffolitanke* ← **jaffa** × nap**olitanke** (‘(chocolate) coated wafer sticks’), *knjigger* ← **knjig**a (‘book’) × n**igger**, *Krompiwood* ← **krompi**r (‘potato’) × Holl**ywood**, *Mobtto* ← **mob**ilni (‘mobile phone’) × lo**tto**, *prikačment* ← **prikač**iti (‘attach’) × at**ačment**, *Serboplov* ← **Serb**ia × **-o-** × vreme**plov** (‘time machine’), *Singipedia* ← **Singi**dunum (‘name of a private university in Serbia’) × Wik**ipedia**, *Šiznilend* ← š**izn**uti (‘wig out’) × D**iznilend**);

(5) initial or (much less frequently) final splinter of SW1 × SW2, with(out) overlap (8,10%) (*Ćirbasters* ← ćirilica (‘Cyrillic’) × **basters**, *Čokolend* ← čoko**l**ada (‘chocolate’) × **lend**, *Đinđilend* ← Đinđić (‘the late Serbian politician’) × **lend**, *Dodilend* ← **Dodi**k (‘Serbian politician’) × **lend**, *jogood* ← **jogu**rt (‘yogurt’) × **good**, *MoraTea* ← **Mora**vka (‘Serbian company’) × **tea**, *Petrolend* ← (Bački) **Petro**vac (‘town in Bačka’) × **lend**, *Tranzilend* ← **tranzi**cija (‘transition’) × **lend**, *VaradINN* ← Petro**varadin** (‘neighborhood of Novi Sad’) × **inn**).

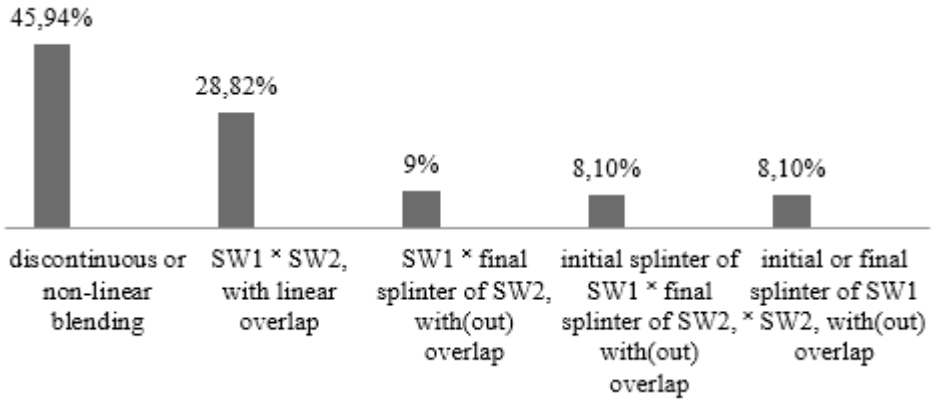

Figure 1. *Percentage of different blending mechanisms in the collected data*

As evidenced by these examples, there is a strong tendency for producing overlapping hybrid blends in Serbian. Of the 111 examples, as many as 98 hybrid blends (88,28%) are characterized by some type of overlap (i.e. phonological overlap (49 blends), graphological overlap (16 blends), or both phonological and graphological overlap (33 blends)). It is noteworthy that overlapping increases not only the morphosemantic transparency of blends (RONNEBERGER-SIBOLD 2006: 168, 176), but their playful character as well (see RENNER (2015) for a detailed discussion of formal complexity (including overlapping) as a factor which positively correlates with wordplayfulness). The playfulness of these overlapping hybrid blends is further reinforced by the fact that a significant number of the examples are actually *graphic blends* (see RENNER 2019). That is, these examples may only be recognized as products of blending in their written form because their pronunciation is identical or quite similar to the pronunciation of one of the source words, namely the

native word (e.g. *čivilook*, *Beerokrate*, *bookvica*, etc.).

Morphosyntactically, the substantial majority of the hybrid blends are nouns (84,68%), consisting of two other nouns or, far less frequently, of an adjective or a verb and a noun. Besides the nominal blends which dominate the data, there are also 11 adjectives and 6 verbs attested. The adjectival blends are usually created by blending a noun and an adjective, though combinations of two adjectives or a verb and an adjective are attested, too. The verbal blends are represented by combinations of a noun and a verb, two verbs, or a verb and an adjective. It may also be worth noting that the analyzed hybrid blends follow the general tendencies of Serbian blends as regards the commonest word classes they belong to (see BUGARSKI 2019: 133–134).

Interestingly enough, some English words appear to be strongly favored by Serbian speakers, as they are used in the creation of more than one hybrid blend (e.g. *cool* (A1), *look* (B1), *fuck*, *jazz* (A2), *web* (A2), *land* (A1) or its adapted form *lend*, *beer* (A1), *best* (A1), *Google* (a trademark), *press* (B1), *book* (A1), *art* (A1), *fun* (A2), or *raw* (B2)).[17] A likely reason for this is the fact that most of these words belong to the elementary or (pre-) intermediate level of the English vocabulary and are therefore well-known to speakers (of Serbian) who have had at least some contact with English. One other reason for choosing these specific English words may be the motivation between form and form.[18] Consider, for example, the blend *webačina* ('cybersex'). It may reasonably be assumed that the word *web*, and not, for example, *Internet* or *computer* (which both refer to the virtual reality and are familiar English words among contemporary Serbian speakers), was selected as the blend's SW1 because of its phonological similarity to the first three phonemes of the native word.

If the results of this formal analysis are now compared to the results of the formal analysis of the Spanish hybrid blends (BALTEIRO 2017: 7–8), it can be concluded that the two data sets share fairly similar tendencies in the formation of hybrid blends, with a few differences. Specifically, as opposed to the Serbian hybrid blends in which English words tend to be positioned first (61,26%), Balteiro (2017: 6) reports that there is no preference for English words to appear in either first or second position, as there is an equal number of the Spanish hybrid blends whose SW1 is English and of those whose SW2 is also English. Nonetheless, similarly to the Serbian hybrid blends, English words functioning as SW1 in the Spanish hybrid blends tend to be fully preserved, while Spanish words functioning as SW1 are also normally clipped. As regards the blending mechanisms, contra Serbian data where the two most frequent mechanisms (74,77%) are those of discontinuously blending (parts of) two words, which in addition overlap, and blending two full source words which necessarily overlap, the great majority of the Spanish data (76,47%) are created by linearly blending a full English word with a Spanish splinter or a Spanish splinter with a full English word (BALTEIRO 2017: 6–7).[19] The number of the Serbian hybrid blends created by combining SW1 and a splinter or a splinter and SW2 is much smaller (17,11%), however. The individual percentages of the Serbian and Spanish discontinuous hybrid blends are

17 The CEFR levels (A1–C2) provided in brackets were retrieved from https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/wordlists/oxford3000-5000. There was no entry for the word *fuck* on the two lists.

18 Cf. Benczes (2019: 116, 119–121) for elaboration on phonological motivation in the formation of blends.

19 Note that some of Balteiro's (2017) hybrid blends belong to more than one pattern, as they lend themselves to multiple analyses.

somewhat more comparable, as they constitute 45,94% of the Serbian data and 33,33% of the Spanish data. Besides, both Serbian and Spanish discontinuous hybrid blends display a marked tendency towards using native elements as "the matrix word[s]" in which English elements are embedded as a kind of infix (BALTEIRO 2017: 8). Finally, similarly to the hybrid blends in Serbian, the overwhelming majority of the Spanish data are overlapping blends (88,23%). Lastly, despite the slight difference between the two data sets in the percentages of the hybrid blends consisting of two splinters (i.e. 15,68% of the Spanish data and 8,10% of the Serbian data), it is safe to assume that both Serbian and Spanish speakers tend to preserve as much material from their source words as possible in creating hybrid blends, thus facilitating their recognizability and interpretation.

The hybrid blends in Serbian were additionally analyzed with reference to their semantics. The semantic typology I used for classifying the data is the one proposed by Mattiello (2013: 123–125) for English blends. According to Mattiello (2013: 123), based on the semantic relations between their elements, blends may be either *attributive* or *coordinate.* Attributive blends "exhibit a relationship in which the second member functions as a semantic head and the first one as a modifier", though left-headed attributive blends exist as well (MATTIELLO 2013: 123–124, 139). This semantic type is normally endocentric, i.e. its semantic head is inside the blend, though exocentric examples, whose semantic head is outside the blend, are also attested (MATTIELLO 2013: 123).[20] Further, attributive endocentric blends are "generally entirely transparent" (MATTIELLO 2013: 123). Coordinate blends, on the other hand, combine "two words having the same semantic status, which both serve as head" and are, similarly to attributive blends, usually endocentric, though examples of coordinate exocentric blends are attested as well (MATTIELLO 2013: 124).

Following this typology, the semantic analysis I performed for the purposes of this paper indicates that there is a distinct tendency for the source words of the 111 hybrid blends to be attributively related, as well as endocentric (see Figure 2 below).[21] Specifically, the source words of as many as 74 hybrid blends (66,66%) are related in such a way that one of them functions as the blend's semantic head, and the other one as the modifier of the head or, as the name itself suggests, its attribute. Most commonly, it is the right-hand element which is the semantic head of a blend as a whole (58 blends or 78,37%).[22] This may be, at least partly, explained by "a universal preference for heads to be on the right side of non-heads, called the righthand head rule by Williams (1981: 248)", possibly as a result of "the psycholinguistic recency effect which makes the end of a word more salient" (DRESSLER 2005: 275–276; cf. also BELIAEVA 2019: n.p.). Interestingly enough, in the Serbian hybrid blends, this same right-hand element is commonly represented by a native word (74,13%), possibly for reasons of the blends' higher semantic transparency.[23] What is more, 81,25%

20 For a similar understanding of the terms endo- and exocentricity in relation to Serbian compounds, see Klajn (2002: 37–39). Klajn (2002: 91–92) treats lexical blends as a type of compound.

21 It is to be noted that both metaphoric and metonymic readings of the source words are understood here as more or less endocentric (cf. BAUER 2008: 65, 70, but see also HALUPKA-REŠETAR AND LALIĆ-KRSTIN 2009: 121–122 for a slightly different interpretation). The translations of the meanings of most of the hybrid blends are not provided for reasons of space.

22 As a matter of fact, Serbian blends are typically right-headed (HALUPKA-REŠETAR AND LALIĆ-KRSTIN 2009: 123).

23 I start from the assumption that it is naturally easier to decode or process the meaning of a native than a non-native word, no matter how basic or well-known it is.

of the left-headed attributive blends also have native words as their semantic heads. Examples (both right- and left-headed) of this semantic type include: *angloCOOLtura*, *Artelje*, *BajadeRAW*, *BEERajte!*, *Beertija*, *Bestovizija*, *bRAWmbice*, *bRAWnžita*, *Buzzazov*, *CANCELarija*, *Ćirbasters, čivilook, Čokolend*, *Computik*, *COOLPORTER*, *Đinđilend*, *Dodilend*, *F(r)eelolog*, *Fairytastično*, *FITastično*, *FITspiracija*, *Flytastično*, *fuckultet*, *Fucketić*, *FUNomenalna*, *googled*, *googlodak*, *googlotinja*, *Hoolimans*, *Horsarnik*, *Horsovo*[24], *InterCOOLturalnost*, *isCOOLiraj*, *jaffantastično*, *jaffantaziram*, *jaffolitanke*, *Jazzbina*, *jogood*, *kRAWkeri*, *mamurlook*, *Mobtto*, *moneyfestacija*, *MoraTea*, *nenadWEBivi*, *neXTvarna*, *presstitutke*, *Oglasee*, *Petopedija*, *PLAYsači*, *Pressek*, *Pressija*, *Prijaffi se*, *prikačment*, *RAWlva*, *Rockovnik*, *seenpatija*, *SerBIA*, *shituacija*, *Singipedia*, *Sladolend*, *štRAWdla*, *Tranzilend*, *uPRESSovano*, *VaradINN*, *Vukowar*, *webačina*, *weedovdan*, *westhabija*, *widowdan*, *Woodstanak*, *YUnikati*, *YU-niverzum*, *Yuropa*, *Yutopija*. Examples of attributive exocentric hybrid blends are attested as well. These are: *BakLOVEica*, *Beerokrate*, *cooligani*, *Coolinarka*, *faktilografkinja*, *fishek*, *Hoptopod*, *Jazzavac*, *knjigger*, *Krompiwood*[25], *Labeerint*, *Petrolend*, *Punkreas*, *RazBeerBriga*, *Šiznilend*, *WEEDikovac*.

21 hybrid blends exhibit a coordinate relationship between their elements. Rather surprisingly, more than half of these blends are exocentric (11 examples). For example, the blend *prazilook*, as reported by Bugarski (2019: 32), refers to 'the accessory attached to a person's rear'. Though it is related to one's look (accessories are normally worn to complement one's look), it represents neither a kind of look nor a kind of leek.[26] That is, its designatum or semantic head is outside the blend. Other examples of this semantic type are: *Bookvar*, *Bookvica*, *Boombar*, *Kvadart*, *Manidžerisanje*, *Projeka(r)t*, *Reggaeneracija*, *RUSStika*, *Serboplov*, *Zanart*. Examples of coordinate endocentric blends include: *čiketina*, *Džabest*, *FOCUSiraj se*, *funtastično*, *klabana*, *moonsečina*, *Podroom*, *TastARTure*, *zaOUSTavite, zdravo*.[27]

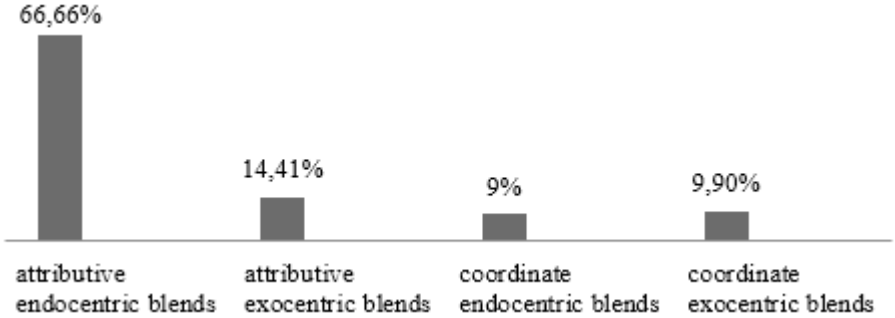

Figure 2. *Percentage of different semantic types of hybrid blends in the collected data*

Additionally, the semantic analysis of the data shows that most hybrid blends are fairly semantically transparent. Specifically, the attributive and coordinate endocen-

24 The blend *Horsovo* is used as 'a disguised name for a highly addictive drug – heroin' (cf. BUGARSKI 2019: 38).

25 The blend *Krompiwood* refers to a fast-food restaurant in Belgrade offering crispy fried potatoes, which are its main attraction, the same way film stars are the main attraction in Hollywood.

26 The reference may be to the Serbian idiom *praziluk mu viri iz guzice/dupeta* (slang, vulgar), meaning 'a swede-basher' (HLEBEC 2010: 922) or an unsophisticated country person who (unsuccessfully) tries to dress (or behave) according to the current (fashion) trends.

27 See sense 3 for the entry *moon* (n.) at https://www.merriam-webster.com/.

tric blends normally exhibit the transparency of both their source words, though in varying degrees, due to polysemy or their various metaphoric and metonymic meanings. For example, the attributive endocentric blend *čivilook* exhibits full transparency of both its source words, as one's physical appearance (*look*) is likened to that of a coat stand (*čiviluk*). Compared to the blend *čivilook*, *MoraTea*, though belonging to the same semantic type, is somewhat less transparent, since its first element (*Moravka*) is a polysemous word in Serbian (cf. RSJ 2011: 715–716) and is therefore probably more difficult to interpret. As previously indicated, the semantic transparency of (hybrid) blends may be reduced if metaphoric or metonymic meanings of one (or both) of their elements are used. This is well illustrated by the blend *Jazzbina* where the word *jazbina* is used figuratively (cf. RSJ 2011: 484), i.e. metaphorically to denote a secret or secluded place where *jazz* music is played. Of the coordinate endocentric hybrid blends probably the most transparent ones are those blends whose source words appear to be synonyms such as *čiketina*, *FOCUSiraj se*, or *moonsečina* (if the noun *moon* is understood as *moonlight*).[28] On the other hand, the attributive and coordinate exocentric blends are semantically more opaque than their endocentric counterparts, though their semantic transparency is a matter of degree, too. For example, the attributive exocentric blend *Coolinarka* ('name of a culinary website') appears more transparent than *Hoptopod* ('type of beer whose bottle features a picture of the octopus made of hops'). By far the lowest degree of semantic transparency seems to be exhibited by the coordinate exocentric blends such as *Bookvar*, which denotes neither a kind of book nor a primer, but refers to a school bookshop.

If these results are now compared with the results of the semantic analysis of the Spanish data (BALTEIRO 2017: 10–11), it can be concluded that the Serbian and Spanish hybrid blends follow fairly similar semantic tendencies, as the most important relationship between the elements of the Spanish hybrid blends is subordination or endocentricity (64,70%). The second most important relationship in the Spanish data is that of apposition (i.e. the relations of synonymy or antonymy), which is attested with 13 examples. Against the relatively high number of synonymic hybrid blends or "semantically recursive hybrid blends" in Balteiro's (2017: 11) data, my data set includes only three such examples, namely *čiketina*, *FOCUSiraj se*, and *moonsečina*. The least frequent type of semantic relationship in Balteiro's data is that of coordination, which is identified in as few as 5 blends.

As is well known, language users create blends for a variety of reasons (e.g. language economy, attention-seeking, memorability, ludicity, etc.). The results of the analysis of some of the social aspects of the Serbian hybrid blends seem to suggest that most, if not all, of them are created by speakers with "extragrammatical competence" (cf. RONNEBERGER-SIBOLD 2006: 177) with the purpose of satisfying some immediate or "instant" communicative needs, whether stylistic, expressive, esthetic, or ludic. Accordingly, most of these unconventional creations are not intended to become part of the general vocabulary of the language or have a widespread use, but are rather produced *ad hoc*, thus having a fairly limited range of use.

Namely, the majority of the 111 hybrid blends are products of commercial or social advertising (*BEERajte!*, *Buzzazov*, *Džabest*, *Fairytastično*, *FITastično*, *FITspiraci-*

28 Note that blends of two synonyms or antonyms are analyzed by Balteiro (2017: 10) as examples of appositional blends.

ja, *FUNomenalna*, *flytastično*, *FOCUSiraj se*, *funtastično*, *isCOOLiraj*, *jaffantastično*, *jaffantaziram*, *nenadWEBivi*, *neXTvarna*, *Prijaffi se*, *Sladolend*, *zaOUSTavite*), commercial business naming (*BakLOVEica*, *Beerokrate*, *Beertija*, *Bookvar*, *Boombar*, *Čokolend*, *Computik*, *fishek*, *Jazzavac*, *Jazzbina*, *Krompiwood*, *Labeerint*, *Petrolend*, *Podroom*, *RazBeerBriga*, *RUSStika*, *VaradINN*, *Zanart*), as well as product naming (*BajadeRAW*, *bRAWmbice*, *bRAWnžita*, *COOLPORTER*, *Hoptopod*, *jaffolitanke*, *jogood*, *kRAWkeri*, *Kvadart*, *Mobtto*, *MoraTea*, *Projeka(r)t*), *RAWlva*, *štRAWdla*, *TastARTure*, *YUnikati*). By creating these unusual, "double-blended" words – both morphologically and linguistically (BUGARSKI 2003: 138–140), marketing agencies or manufacturers principally aim at attracting consumers' attention to the products or services being marketed, as well as making them more memorable or impactful. By means of hybrid lexical blending, they in addition try to satisfy all the more demanding requirements of today's market, which forces manufacturers to continuously demonstrate innovation and creativity, including linguistic creativity.[29] For similar reasons, a number of the hybrid blends are created as highly imaginative names of TV and radio shows (*Bestovizija*, *Pressek*, *Pressija*, *Rockovnik*, *uPRESSovano*, *Yutopija*), musical ensembles and bands (*PLAYsači*, *Punkreas*, *Serboplov*), groups of (young) urban people supporting a common cause (*Bookvica*, *Ćirbasters*, *Hoolimans*, *WEEDikovac*), websites, Internet portals, social networks (*Artelje*, *Coolinarka*, *Oglasee*, *Petopedija*, *Singipedia*), as well as various events (*InterCOOLturalnost*, *moneyfestacija*, *Reggaeneracija*).

A few of the hybrid blends are produced by the makers of the online urban dictionary *Vukajlija* with a view to providing humorous, derisive, disparaging, and even vulgar terms for a variety of entities, whether actually existing or not. Examples are: *CANCELarija*, *čiketina, čivilook*, *cooligani*, *fuckultet*, *googlotinja*, *Horsovo*, *klabana*, *mamurlook*, *prazilook*, *prikačment*, *shituacija*, *webačina*, *weedovdan*, *westhabija*, *widowdan*. Several hybrid blends represent journalistic occasionalisms (*Fucketić*, *Đinđilend*, *Manidžerisanje*, *presstitutke*, *Šiznilend*, *Tranzilend*, *Vukowar*) which are intended as criticisms of current social, political, economic, etc. affairs.[30] Finally, there are Serbian hybrid blends produced by individuals who simply enjoy playing with or creatively manipulating various linguistic items, as evidenced by *angloCOOLtura*, *seenpatija*, or *YU-niverzum*.

Last but not least, many of these morphological-linguistic hybrids may actually perform a social function of creatively expressing identities (cf. CARTER 2016: 82, 199), i.e. they may help their creators identify themselves as members of a particular nonmainstream society or social group. For instance, artists "manipulate the rules of" word-formation with the intention of "turn[ing] the message into a sign of identity, that is, something that sets them apart from the rest, or something for which they can be recognised" (LÓPEZ RÚA 2010: 55). In other words, it may be argued that these idiosyncratic, deviant, and above all, highly creative products of hybrid lexical blending in contemporary Serbian are used as a means of performing "a more creative-critical function in which creative choices are made mainly for affectively divergent purposes" (CARTER 2016: 160) by those language users who seem to be perfectly aware of the importance, attractiveness, or prestige of English, both globally and locally.

29 As rightly claimed by Piller (2001: 189), "[i]n capitalist consumer society, it is not products that are sold but names".

30 "Creativity can [also] be critical. That is, it can be used for non-consensual purposes of critiquing people, places, ideas" (CARTER 2016: 48).

6. Conclusions

In this paper, I have attempted to more closely investigate the character of a collection of intentional hybrid lexical blends combining Serbian and (non-)adapted English words, by qualitatively and quantitatively analyzing some of their formal, semantic, and social aspects, as well as to compare the tendencies in their formation with those of the hybrid blends created in other languages, namely Spanish. The results of this sociolinguistic analysis show that: (a) non-native or English words are preferred as SW1, (b) English words tend to be fully preserved, irrespective of whether they appear in first position or not, unlike Serbian words which tend to be complete only if they appear in second position, (c) there is a clear preference for products of two blending mechanisms, namely discontinuous overlapping hybrid blends and blends of two full words which necessarily overlap, (d) most of the Serbian hybrid blends belong to the overlapping type, which implies their higher morphosemantic transparency, as well as playful character, (e) the great majority of the data are attributive endocentric blends, which are fairly semantically transparent, and (f) the Serbian hybrid blends are generally used in those social contexts (e.g. commercial or social advertising, commercial business or product naming, entertainment, etc.) where (grammatical) rules or conventions are suspended, and creative license is more than welcome. Additionally, the comparative analysis indicates that there are fairly similar tendencies between the Serbian and Spanish hybrid blends as concerns their formal and semantic structure. Furthermore, considering the fact that both Serbian and Spanish hybrid blends are believed to be part of an ongoing contact-induced change, it could reasonably be concluded that they are a good indicator of not only the openness of both these languages and societies to foreign (language) influence, namely "Englishization" (KACHRU 1994), but also of an increasingly hybridizing world of today. Put differently, the steady growth of hybrid blends in contemporary Serbian, as well as in some other languages, may not only be a consequence of the global spread of English or openness of a language to foreign influence, but also a reflection of some other global non-linguistic trends such as the tendency towards *hybridization* of almost everything.

Lastly, the results and conclusions presented in this paper raise a few questions for future research into (Serbian) hybrid blends such as: (1) Do hybrid blends containing Serbian and foreign elements other than those from English follow the same formal and semantic tendencies as the data analyzed here? and (2) Do speakers of other languages follow similar tendencies in the creation of contact-induced hybrid blends containing English elements? Regarding the latter, it would be interesting to investigate whether, say, words of English tend to be fully preserved and/or positioned first if blended with words of another analytic language or not.

Works Cited

ADAMS 1973: Adams, Valerie. *An Introduction to Modern English Word-Formation*. London/New York: Longman, 1973.

ARNDT-LAPPE AND PLAG 2013: Arndt-Lappe, Sabine and Ingo Plag. "The role of prosodic structure in the formation of English blends". *English Language and Linguistics*, 17(03) (2013): pp. 537–563. https://doi.org/10.1017/S1360674313000154

BAKARADZE 2010: Bakaradze, Ekaterine Keke. "The Principle of Least Effort: Telescopic Word-formation". *International Journal of Arts and Sciences*, 3(16) (2010): pp. 86–105.

BALTEIRO 2017: Balteiro, Isabel. "Emerging hybrid Spanish-English blend structures: 'Summergete con socketines'". *Lingua*, 205 (2017): pp. 1–14. https://doi.org/10.1016/j.lingua.2017.12.010

BAT-EL 2006: Bat-El, Outi. "Blend". *Encyclopedia of Language & Linguistics*, 2nd ed, edited by Keith Brown, Oxford: Elsevier, 2006, pp. 66–70. https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/00109-7

BAUER 2008: Bauer, Laurie. "Exocentric Compounds". *Morphology*, 18(1) (2008): pp. 51–74. https://doi.org/10.1007/s11525-008-9122-5

BAUER 2012: Bauer, Laurie. "Blends: Core and periphery". *Cross-Disciplinary Perspectives on Lexical Blending*, edited by Vincent Renner, François Maniez and Pierre J. L. Arnaud. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 2012, pp. 11–22. https://doi.org/10.1515/9783110289572.11

BAUER 2017: Bauer, Laurie. *Compounds and Compounding*. Cambridge: New York: Cambridge University Press, 2017. https://doi.org/10.1017/9781108235679

BAUER, LIEBER et al. 2013: Bauer, Laurie, Rochelle Lieber, and Ingo Plag (eds.). *The Oxford Reference Guide to English Morphology*. Oxford: Oxford University Press, 2013. http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198747062.001.0001

BELIAEVA 2019: Beliaeva, Natalia. "Blending in Morphology". *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*, edited by Mark Aronoff, Oxford: Oxford University Press, 2019, pp. 1–22.

BENCZES 2019: Benczes, Réka. *Rhyme over Reason: Phonological Motivation in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. https://doi.org/10.1017/9781108649131

BÖHMEROVÁ 2010: Böhmerová, Ada. *Blending As Lexical Amalgamation and Its Onomatological and Lexicographical Status in English and in Slovak*. Bratislava: ŠEVT, 2010.

BUGARSKI 2001: Bugarski, Ranko. „Dve reči u jednoj: leksičke skrivalice". *Jezik danas*, 5(13) (2001): str. 1–5. Бугарски, Ранко. „Две речи у једној: лексичке скривалице". Језик данас, 5(13) (2001): стр. 1–5.

BUGARSKI 2003: Bugarski, Ranko. *Žargon: lingvistička studija*. Beograd: Biblioteka XX vek; Krug, 2003.

BUGARSKI 2013: Bugarski, Ranko. *Sarmagedon u Mesopotamaniji*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013.

BUGARSKI 2019: Bugarski, Ranko. 2019. *Srpske slivenice: monografija sa rečnikom*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2019.

CACCHIANI 2016: Cacchiani, Silvia. 2016. "On Italian Lexical Blends: Borrowings, Hybridity, Adaptations, and Native Word-Formations". *Crossing Languages to Play with Words: Multidisciplinary Perspectives*, edited by Sebastian Knospe, Alexander Onysko and Maik Goth. Berlin: De Gruyter Mouton, 2016, pp. 305–336. https://doi.org/10.1515/9783110465600-015

CARTER 2016: Carter, Ronald. *Language and creativity: The art of common talk*, 2nd ed. London: Routledge, 2004.

DRESSLER 2000: Dressler, Wolfgang U. "Extragrammatical vs. Marginal Morphology". *Extragrammatical and Marginal Morphology*, edited by Ursula Doleschal and Anna M. Thornton. München: Lincom Europa, 2000, pp. 1–10.

DRESSLER 2005: Dressler, Wolfgang U. "Word-Formation in Natural Morphology". *Handbook of Word-Formation*, edited by Pavol Štekauer and Rochelle Lieber. Dordrecht: Springer, 2005, pp. 267–284. https://doi.org/10.1007/1-4020-3596-9_11

FANDRYCH 2008: Fandrych, Ingrid. "Submorphemic Elements in the Formation of Acronyms, Blends and Clippings". *Lexis*, 2 (2008): pp. 105–122. https://doi.org/10.4000/lexis.713

FRADIN 2015: Fradin, Bernhard. "Blending". *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe*. *40*(1), edited by Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen and Franz Rainer, Berlin: De Gruyter Mouton, 2015, pp. 386–413. https://doi.org/10.1515/9783110246254-023

GRIES 2004: Gries, Stefan Th. "Shouldn't it be *breakfunch*? A quantitative analysis of blend structure in English". *Linguistics*, 42(3) (2004a): pp. 639–667. https://doi.org/10.1515/ling.2004.021

GRIES 2006: Gries, Stefan Th. "Cognitive Determinants of Subtractive Word Formation: A Corpus-Based Perspective". *Cognitive Linguistics*, 17(4) (2006): pp. 535–558. https://doi.org/10.1515/COG.2006.017

HALUPKA-REŠETAR AND LALIĆ-KRSTIN 2009: Halupka-Rešetar, Sabina and Lalić-Krstin, Gordana. "New blends in Serbian: typological and headedness-related issues". Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XXXIV-1 (2009): стр. 115–124.

HAMANS 2021: "A Lesson for covidiots: About some contact induced borrowing of American English morphological processes into Dutch". *Studia Anglica Posnaniensia*, 56s1 (2021): pp. xx–xx. https://doi.org/10.2478/stap-2021-0009

HLEBEC 2010: Hlebec, Boris. *Enciklopedijski srpsko-engleski rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2010. *Хлебец, Борис. Енциклопедијски српско-енглески речник*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

KACHRU 1994: Kachru, Braj B. "Englishization and contact linguistics". *World Englishes*, 13 (1994): pp. 135–154. https://doi.org/10.1111/j.1467-971X.1994.tb00303.x

KELLY 1998: Kelly, Michael H. "To 'Brunch' or to 'Brench': Some Aspects of Blend Structure". *Linguistics*, 36(3) (1998): pp. 579–590. https://doi.org/10.1515/ling.1998.36.3.579

KLAJN 2002: Klajn, Ivan. *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Deo 1, Slaganje i prefiksacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002. Клајн, Иван. Творба речи у савременом српском језику. Део 1, Слагање и префиксација. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.

KONIECZNA 2012: Konieczna, Ewa. "Lexical Blending in Polish: A Result of the Internationalisation of Slavic Languages". *Cross-Disciplinary Perspectives on Lexical Blending*, edited by Vincent Renner, François Maniez and Pierre J. L. Arnaud. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2012, pp. 51–74. https://doi.org/10.1515/9783110289572.51

LALIĆ-KRSTIN 2010: Lalić-Krstin, Gordana. *Strukturni i sadržinski aspekti novih slivenica u engleskom jeziku: kognitivnolingvistički pristup* [neobjavljena magistarska teza]. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2010.

LEHRER 2007: Lehrer, Adrienne. "Blendalicious". *Lexical Creativity, Texts and Contexts*, edited by Judith Munat. Amsterdam: John Benjamins, 2007, pp. 115–133. https://doi.org/10.1075/sfsl.58.16leh

LÓPEZ RÚA 2006: López Rúa, Paula. "Nonmorphological Word Formation". *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd ed., edited by Keith Brown. Oxford: Elsevier, 2006, pp. 675–678. https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/04244-9

LÓPEZ RÚA 2010: López Rúa, Paula. 2010. "Making and breaking the rules: lexical creativity in the alternative music scene". *Language Awareness*, 19(1) (2010): pp. 51–67. https://doi.org/10.1080/09658410903197363

MATTIELLO 2013: Mattiello, Elisa. *Extra-Grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, and Related Phenomena*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2013. https://doi.org/10.1515/9783110295399

MATTIELLO 2018: Mattiello, Elisa. "Paradigmatic Morphology: Splinters, Combining Forms, and Secreted Affixes". *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, 15(1) (2018): pp. 2–22.

MUSTAPIĆ 2019: Mustapić, Emilija. "From *šećerna tabla to čoCROlada*: A study of multilingual

discourse on Croatian food labels". *Jezikoslovlje* 20.1 (2019): pp. 119–146. https://doi.org/10.29162/jez.2019.5

PILLER 2001: Piller, Ingrid. "Brand Name Formation". *Nomina Africana*, 15(1&2) (2001): pp. 189–202.

PLAG 2003: Plag, Ingo. *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

RASULIĆ 2008: Rasulić, Katarina. „Srpsko-engleske tvorenice u svetlu teorije pojmovne integracije". *Semantička proučavanja srpskog jezika*, uredili Milorad Radovanović i Predrag Piper. Beograd: SANU, 2008, str. 269–289. Расулић, Катарина. „Српско-енглеске творенице у светлу теорије појмовне интеграције". *Семантичка проучавања српског језика*, уредили Милорад Радовановић и Предраг Пипер. Београд: САНУ, 2008, стр. 269–289.

RENNER 2015: Renner, Vincent. "Lexical Blending as Wordplay". *Wordplay and Metalinguistic/Metadiscursive Reflection: Authors, Contexts, Techniques, and Meta-Reflection*, edited by Angelika Zirker and Esme Winter-Froemel, Berlin: De Gruyter Mouton, 2015, pp. 119–134. https://doi.org/10.1515/9783110406719-006

RENNER 2018: Renner, Vincent. "Structural Borrowing in Word-Formation: An Exploratory Overview". *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, 15(2) (2018): pp. 1–11.

RENNER 2019: Renner, Vincent. "French and English lexical blends in contrast". *Languages in Contrast. International Journal for Contrastive Linguistics*, 19(1) (2019): pp. 27–47. https://doi.org/10.1075/lic.16020.ren

RENNER AND LALIĆ-KRSTIN 2011: Renner, Vincent, and Gordana Lalić-Krstin. "Predicting stress assignment in lexical blends: the case of English and Serbian". *International Conference to Mark the 80th Anniversary of the English Department, Faculty of Philology, University of Belgrade: English Language and Literature Studies: Image, Identity, Reality: Proceedings*, Vol. 1, edited by Nenad Tomović and Jelena Vujić. Belgrade: Faculty of Philology, 2011, pp. 265–273.

RENNER, MANIEZ et al. 2012: "Introduction: A bird's-eye view of lexical blending". *Cross-Disciplinary Perspectives on Lexical Blending*, edited by Vincent Renner, François Maniez and Pierre J. L. Arnaud, Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 2012, pp. 1–9. https://doi.org/10.1515/9783110289572.1

RONNEBERGER-SIBOLD 2006: Ronneberger-Sibold, Elke. "Lexical Blends: Functionally Tuning the Transparency of Complex Words". *Folia Linguistica*, XL, 40(1–2) (2006): pp. 155–181. https://doi.org/10.1515/flin.40.1-2.155

SICHERL 2018: Sicherl, Eva. "English Influence on Word-Formational Production in Slovene: The Case of Lexical Blending". *AAA: Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik*, 43(2) (2018): pp. 141–158.

STAMENOV 2015: Stamenov, Christo. "Borrowing Word-Formation: -Ing Suffixation and Blending in Bulgarian". *Contrastive Linguistics*, XL(3) (2015): pp. 163–197.

TEN HACKEN AND PANOCOVÁ 2020: Ten Hacken, Pius and Renáta Panocová. "Word Formation, Borrowing and their Interaction". *The Interaction of Borrowing and Word Formation*, edited by Pius ten Hacken and Renáta Panocová. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020, pp. 3–14.

THOMASON 2001: Thomason, Sarah. *Language Contact: An Introduction*. Edinburgh: Edingburgh University Press, 2001.

TOMIĆ 2019: Tomić, Gorica. „Tvorbeno-semantička analiza novih slivenica u srpskom jeziku". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLIX (2) (2019): str. 61–83. Томић, Горица. „Творбено-семантичка анализа нових сливеница у српском језику". Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, XLIX (2) (2019): стр. 61–83.

https://doi.org/10.5937/zrffp49-21405

TOMIĆ 2020: Tomić, Gorica. „O jednoj posebnoj kategoriji slivenica u srpskom jeziku". *Uzdanica: časopis za jezik, književnost, umetnost i pedagoške nauke*. XVII(2) (2020): str. 123–139. Томић, Горица. „О једној посебној категорији сливеница у српском језику". Узданица: часопис за језик, књижевност, уметност и педагошке науке, XVII(2) (2020): стр. 123–139. https://doi.org/10.18485/uzdanica.2020.17.2.9

WINFORD 2003: Winford, Donald. *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford, Malden, MA: Blackwell Publishing, 2003.

Dictionaries consulted

MARKOVIĆ, KLINDIĆ et al. 2016: Marković, Ivan, Ivana Klindić i Iva Borković. *Hrvatski rječnik stopljenica*. 2016. https://stilistika.org/hrvatski-rjecnik-stopljenica

MERRIAM-WEBSTER. https://www.merriam-webster.com/. 17. 1. 2022.

OXFORD LEARNER'S DICTIONARY. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/wordlists/oxford3000-5000. 20. 1. 2022.

RSJ 2011: Vujanić, Milica, Gortan-Premk, Darinka i dr. *Rečnik srpskoga jezika*. Izmenjeno i popravljeno izdanje. Novi Sad: Matica srpska, 2011. Вујанић, Милица, Гортан-Премк, Даринка и др. Речник српскога језика. Измењено и поправљено издање. Нови Сад: Матица српска, 2011.

Sources

BUGARSKI 2019: Bugarski, Ranko. *Srpske slivenice: monografija sa rečnikom*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2019.

https://arteljecentar.com/ 22. 12. 2021.

https://sr-rs.facebook.com/samopresno/ 22. 12. 2021.

https://www.fkvojvodina.com/forum/viewtopic.php?f=15&t=140 22. 12. 2021.

https://www.youtube.com/watch?v=laVM6VCQExA 22. 12. 2021.

https://www.zoki.com/blog/zdrawa-hrana 22. 12. 2021.

TOMIĆ & DANILOVIĆ JEREMIĆ 2020: Tomić, Gorica & Danilović Jeremić, Jelena. „Ekspresivnost u nazivima hrane i pića: analiza slivenica". *Srpski jezik, književnost, umetnost: zbornik radova sa XIV međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (25–27. X 2019), Knj. 1, Ekspresivnost u srpskom jeziku*, uredili Miloš Kovačević i Jelena Petković. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2020, str. 289–302. Томић, Горица & Даниловић Јеремић, Јелена. „Експресивност у називима хране и пића: анализа сливеница". Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са XIV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–27. X 2019), Књ. 1, Експресивност у српском језику, уредили Милош Ковачевић и Јелена Петковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2020, стр. 289–302.

TOMIĆ 2019: Tomić, Gorica. „Tvorbeno-semantička analiza novih slivenica u srpskom jeziku". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLIX (2) (2019): str. 61–83. Томић, Горица. „Творбено-семантичка анализа нових сливеница у српском језику". Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, XLIX (2) (2019): стр. 61–83. https://doi.org/10.5937/zrffp49-21405

Горица Р. Томић

ХИБРИДНЕ ЕНГЛЕСКО-СРПСКЕ И СРПСКО-ЕНГЛЕСКЕ ЛЕКСИЧКЕ СЛИВЕНИЦЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се разматра један од резултата интензивних енглеско-српских језичких контаката, тачније утицаја енглеског на српски језик – намерне хибридне енглеско-српске и српско-енглеске лексичке сливенице, тј. нове речи настале комбиновањем двеју других речи из српског и енглеског језика. Рад има за циљ да, пре свега, анализира и утврди: (а) дистрибуцију домаћих и страних речи у сливеницама, (б) механизме сливања и њихову заступљеност у прикупљеној грађи, (в) семантику и семантичку прозирност сливеница, као и (г) неке друштвене аспекте њихове употребе. У раду се додатно разматрају сличности и разлике у погледу тенденција у формалној и семантичкој структури српских и шпанских хибридних сливеница (BALTEIRO 2017), које једнако представљају резултат утицаја енглеског језика на шпански. Резултати анализе указују на то да: (а) је прва реч у српским хибридним сливеницама најчешће енглеска реч, као и да је она обично сачувана у целини, за разлику од домаће речи која је, уколико је прва, најчешће скраћена, (б) су међу производима пет утврђених механизама сливања најфреквентније нелинеарне преклапајуће сливенице и оне у којима се две целе речи нужно и линеарно преклапају, (в) да су најчешће атрибутивне ендоцентричне сливенице, које су обично и семантички прозирне, као и да (г) су сливенице углавном настале у оним друштвеним контекстима у којима је језичка креативност не само посебно пожељна већ и у којима може добро да послужи као средство у креативном изражавању идентитета. Резултати упоредне анализе српских и шпанских хибридних сливеница указују на постојање сличних тенденција у њиховој структури и семантици.

Кључне речи: енглеско-српски језички контакти, (морфо)структурно позајмљивање, лексичко позајмљивање, сливање, хибридне сливенице

Оригинални научни рад
УДК 811.111'243(=163.41)
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 14. априла 2022
doi: 10.46630/phm.14.2022.30

Марија Н. Јаневска*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет**
Департман за англистику

ПРОДУКЦИЈА ПОСТВОКАЛСКОГ /r/ КОД СРПСКИХ СТУДЕНАТА АНГЛИСТИКЕ***

У овом раду испитује се реализација поствокалског апроксиманта /r/ код српских студената енглеског језика у односу на одређене социолингвистичке и лингвистичке факторе. Циљ рада јесте утврдити у којој мери говор српских испитаника одговара ротичком (општеамерички), односно, неротичком (јужни британски стандард) изговорном моделу енглеског језика. Истраживање је спроведено на узорку од 15 испитаника (8 женских и 7 мушких испитаника). Од спољашњих фактора посебно су сагледани: пол, одабрани изговорни модел енглеског језика, као и изложеност испитаника ротичком, тј. неротичком варијетету путем медија. Од унутрашњих фактора испитани су: слоговна структура, квалитет претходног вокала и лексичка фреквентност. Анализа показује да је говор српских студената знатно ближи (73,99%) ротичком варијетету енглеског језика. Такође, продукција ротичког гласа је у истраживању била чешћа код мушких говорника, посебно оних испитаника који су као свој изговорни модел навели општеамерички варијетет, као и испитаника који су чешће изложени поменутом изговорном моделу. Када су лингвистички фактори у питању, већа учесталост реализације поствокалског /r/ забележена је у медијалној позицији, код нискофреквентних речи и у контекстима где је ротичком гласу претходио вокал задњег реда.

Кључне речи: поствокалско /r/, ротички варијетет, неротички варијетет, круг који се шири, социолингвистички фактори, лингвистички фактори, енглески језик као страни

1. Уводна разматрања

Варијације у изговору код говорника различитих варијетета енглеског језика резултат су понајвише разлика у вокалском систему (BRUKS 2015: 14; KRATENDEN 2001: 85).[4] За разлику од вокала које карактерише велики степен варијабилности,

* marija.janevska@filum.kg.ac.rs

** Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години, број 451-03-68/2022-14/ 200198).

*** Део овог рада под насловом „Утицај лингвистичких и социолингвистичких фактора на продукцију поствокалског /r/ код српских студената англистике“ био је представљен у виду усменог саопштења на XIV научном скупу младих филолога *Савремена проучавања језика и књижевности* на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, који је одржан 02. априла 2022. године.

4 Осим разлика у изговору, значајне су наравно и лексичке, ортографске и граматичке разлике међу варијететима (в. BAJBER, JOHANSON i dr. 1999; KVERK, GRINBAUM i dr. 1985; ISTVUD 1994; MARFI

консонантски систем енглеских изговорних модела је релативно уједначен (KOLINS, MIZ 2013: 158). Међутим, када су консонанти у питању, једна од најуочљивијих разлика, уједно и критеријум за класификацију енглеских изговорних модела, јесте продукција поствокалског /r/. Према томе, сви изговорни модели енглеског језика могу се категорисати као *ротички* (енгл. *rhotic*) или *неротички* (енгл. *non-rhotic*), у зависности од тога да ли се поствокалски апроксимант /r/ реализује у говору или не (ŠARBAVI, DETERDING 2010: 121).

Код ротичких варијетета, какав је општеамерички[5] (енгл. *General American*), консонант /r/ реализује се кад год је он ортографски присутан у речи (TAN 2011: 1954). С друге стране, у неротичким варијететима, попут јужног британског стандарда[6] (енгл. *Southern British Standard*), /r/ је у говору присутно једино у предвокалској позицији, односно, као *почетак* слога[7] (енгл. *onset*) (нпр. у речи ***r**ain* /reɪn/ или *b**r**ain* /breɪn/). Дакле, за разлику од ротичких варијетета, у неротичким варијететима се поствокалско /r/ не реализује у финалној позицији у речи, односно, као *кода* тј. *завршетак* слога (енгл. *coda*) (нпр. у речима *ca**r*** /kɑː/ или *no**r**mal* /ˈnɔːməl/) (GIGERIČ 1992: 63). Исто тако се, у неротичким изговорним моделима, поствокалско /r/ не реализује на крају речи уколико наредна реч почиње консонантом (нпр. *ca**r** dealer* /kɑːˈdiːlə/) (DEMIREZEN 2012: 2659). Међутим, уколико наредна реч почиње вокалом (нпр. *ca**r** owner* /kɑːr ˈəʊnə/), консонант /r/ ће се, у датом контексту, реализовати као такозвано *везивно* /r/[8] (енгл. *linking /r/*) (TAN 2011: 1954).

С обзиром на то да је реализација /r/ апроксиманта један од критеријума за дистинкцију различитих изговорних модела енглеског језика (LI, KABAK 2017: 62), бројна истраживања испитивала су његову продукцију у језицима који, према Качруовом (1990) *Моделу концентричних кругова* (енгл. *The Three Circle Model of World Englishes*)[9], припадају унутрашњем (енгл. *Inner Circle*) (ŠI 2021; MEKDERMOT 2020;

2019).

5 Општеамерички енглески (енгл. *General American*, скраћено *GA*) јесте најзаступљенији и релативно хомогени варијетет америчког енглеског који обухвата претежно западну, а искључује јужну и источну територију Америке (KESIDI 1985: xiv; DŽOUNZ 2006: vi). Осим поменутог термина, за стандардни амерички изговор користе се и термини *Network English* и *Network Standard* (KAR 2008: 109; KRISTAL 2008: 207).

6 Јужни британски стандард (енгл. *Southern British Standard*, скраћено *SBS*) подразумева скуп изговорних карактеристика својствених говорницима виших друштвених класа који живе у пределу Лондона (ČUBROVIĆ 2004: 40). За стандардни британски варијетет користе се и термини: *Received Pronunciation* (скраћено *RP*), *Standard Southern British English, BBC English*, као и *General British* (BRUKS 2015: 13; KRISTAL 2008: 4).

7 Слоговну структуру, према англистичкој литератури, чине: *почетак* (енгл. *onset*) и *рима* (енгл. *rhyme*). Рима се потом разлаже на *језгро* тј. *нуклеус* (енгл. *peak* или *nucleus*) и *коду* (енгл. *coda*) (ROUČ 1991: 73). Међутим, у србистичкој литератури, може се приметити употреба нешто другачијих термина. Тачније, према домаћој литератури, слог се најпре разлаже на *почетак* и *коду*, при чему се *кода* састоји из *језгра* и *завршетка* (PETROVIĆ, GUDURIĆ 2010: 101).

8 *Везивно* /r/ јавља се у речима у којима је консонант /r/ ортографски присутан на крају речи, када наредна реч почиње вокалом (нпр. *he**r** is* /hɪər ɪz/), за разлику од *интрузивног* /r/ (енгл. *intrusive /r/*) које није ортографски присутно у речи, али се у истом контексту реализује у говору ради лакшег изговора (нпр. *law and order* /lɔːr ənd ˈɔːdə/) (KRISTAL 2008: 280, 253).

9 Земље унутрашњег круга (енгл. *Inner Circle*) су земље у којима се енглески језик говори као матерњи (енгл. *native language*). Спољашњи круг (енгл. *Outer Circle*) чине бивше британске колоније, односно, земље у којима се енглески говори као други језик (енгл. *second language*), док круг који се

PIRSI 2012; IRVIN, NEGI 2007; NAJT, DALČER i dr. 2007), и спољашњем кругу (енгл. *Outer Circle*) (ŠARBAVI, HASNAN 2018; TAN 2012; TAN 2011; ŠARBAVI, DETERDING 2010; ČAND 2010; DETERDING 2007). Ипак, када је реч о земљама које припадају кругу који се шири (енгл. *Expanding Circle*), приметан је недостатак таквих студија (LI, KABAK 2017: 68). Наиме, приликом прикупљања литературе за потребе тренутног истраживања, пронашли смо свега три студије овог типа. Једна од њих (KANG 2013), посвећена је испитивању степена ротичности код корејских говорника енглеског језика као страног, док су се преостале две студије (SANDKVIST, GAO 2016; LI, KABAK 2017) фокусирале на говор кинеских испитаника. Резултати поменутих студија наводе на закључак да је продукција ротичког гласа условљена нешто другачијим факторима у поређењу са онима који су својствени земљама унутрашњег и спољашњег круга. Тачније, фактори као што су узраст, професија испитаника, социјални статус и сл., јесу од значаја када је реч о земљама које чине унутрашњи и спољашњи круг. Исто се пак не може рећи за круг који се шири (LI, KABAK 2017; NEGI, IRVIN 2010). Резултати поменутих студија сугеришу, дакле, да се не може говорити о постојању универзалних фактора, будући да се тенденције међу говорницима различитих концентричних кругова поприлично разликују.

У оквиру земаља где се енглески језик говори као страни, студије ротичности спровођене су са циљем да се код неизворних говорника енглеског језика испита преференција за британским, односно, америчким изговорним моделом. Када је реч о домаћим студијама, посебно студијама које су испитивале ставове српских говорника у вези са стандардним енглеским варијететима (GRUBOR, BJELOGRLIĆ i dr. 2008; GRUBOR, HINIĆ 2011; STOJIĆ 2017; ČUBROVIĆ, BJELAKOVIĆ 2020), примећено је да говорници неретко мешају изговорне карактеристике британског и америчког енглеског. Неке од тих студија (STOJIĆ 2017; ČUBROVIĆ, BJELAKOVIĆ 2020), указале су и на већу преференцију студената за америчким изговорним моделом. Међутим, сама чињеница да су говорници, према својој процени, наклоњени одређеном варијетету не мора нужно подразумевати и то да они у свом говору заиста реализују карактеристике одабраних изговорних модела. Стога, у тренутном истраживању покушаћемо да сагледамо у којој мери говор српских испитаника одговара варијетету енглеског језика који они бирају као свој референтни модел. Ослањајући се на резултате горенаведених студија у оквиру круга који се шири, у раду ћемо сагледати продукцију ротичког гласа у односу на поједине лингвистичке и социолингвистичке факторе. Међутим, пре него што представимо емпиријски део рада, ради формирања теоријског оквира, у наредном сегменту, уследиће најпре крађи приказ резултата претходних студија, након чега ће се приступити опису методологије и анализи корпуса.

2. Резултати претходних студија

Истраживање степена ротичности говора корејских испитаника (KANG 2013) је, по свему судећи, прва објављена студија када је реч о земљама које припадају Качруовом (1990) кругу који се шири. У поменутом истраживању, учествовало

шири (енгл. *Expanding Circle*) чине земље у којима се енглески језик говори као страни (енгл. *foreign language*) (KAČRU 1994: 136).

је тридесеторо студената, док су као инструменти истраживања коришћени листа речи и пасуси за читање. Циљ истраживања био је сагледати утицај лингвистичких и социолингвистичких фактора на продукцију ротичког гласа. Од спољашњих, односно, социолингвистичких фактора анализирани су: пол испитаника, боравак у англофоној земљи и ниво познавања енглеског језика. Од унутрашњих, тј. лингвистичких фактора, сагледани су: квалитет претходног вокала, структура слога, као и лексичка фреквентност (KANG 2013: 5–8). Приликом анализе корпуса коришћена је аудитивна анализа. Стога, са циљем да се појача валидност резултата, 10% анализираног корпуса проверило је још двоје изворних говорника енглеског језика. Резултати истраживања указују на то да је говор корејских студената ближи (73,9%) ротичком варијетету енглеског језика (KANG 2013: 11). Аутор рада (2013: 17) напомиње да су, у поређењу са лингвистичким факторима, социолингвистички фактори били од већег значаја. Међутим, упркос нешто слабијем утицају лингвистичких фактора, интересантан је податак да је већи проценат ротичких токена забележен код речи које одликује висока фреквентност. Наиме, аутор (2013: 14) је мишљења да се говорници, када су мање заступљене речи у питању, више фокусирају на изговор целокупне речи, а мање на продукцију поствокалског /r/. С друге стране, код веома фреквентних речи, говорници више пажње посвећују продукцији ротичког гласа, будући да је, услед високе учесталости, реч сама по себи позната, те није тешка за изговор. Такође, у овој студији је код женских испитаника забележен већи проценат ротичности говора (76% приликом читања пасуса и 86,1% приликом читања листе речи), у поређењу са мушким испитаницима (66,0% приликом читања пасуса и 71,9% приликом читања листе речи) (KANG 2013: 18). Важно је, ипак, поменути и да је већина испитаника у истраживању (22/30) изразила преференцију за америчким варијететом (KANG 2013: 10), што је потенцијално допринело високом проценту ротичких токена. Другим речима, проценат ротичности би могао бити нешто другачији да је број испитаника у зависности од одабраног варијетета енглеског био уједначен. Осим неуједначеног броја испитаника, када је у питању циљни изговорни модел, недостатак ове студије је и то што је као инструмент за прикупљање корпуса коришћен једино формални задатак (листа речи и пасуси за читање), на шта указује и сам аутор (2013: 19). Неопходно је, дакле, истражити и изговор поствокалског апроксиманта /r/ у спонтаном говору испитаника.

Друга студија значајна за наш рад јесте студија са кинеским говорницима енглеског језика као страног (SANDKVIST, GAO 2016). У овом истраживању учествовало је осморо студената пореклом из Јунан провинције у Кини. Аутори овог рада испитивали су пре свега утицај формалности задатка на продукцију поствокалског /r/. У поређењу са корејским испитаницима (KANG 2013), ово истраживање бележи нешто нижи степен ротичности (38,5% интервју, 45,1% читање текста и 64,9% упитник). Занимљиво је и да је већи број ротичких токена забележен у формалном задатку (упитник), у односу на неформални (интервју). Међутим, како је варијетет мандаринског језика којим се служе говорници из Јунан провинције неротички (LI, KABAK 2017: 68), нижи проценат ротичких токена у неформалном задатку последица је вероватно интерференције матерњег дијалекта. На то указује и трећа студија (LI, KABAK 2017), у којој су учествовали кинески испитаници из јед-

не северне провинције. Тачније, у истраживању које су спровели Ли и Кабак (2017: 71), учествовало је тринаесторо испитаника (8 женских и 5 мушких), који говоре ротички варијетет мандаринског језика. За разлику од претходна два истраживања (KANG 2013; SANDKVIST, GAO 2016), испитаници овога пута нису били студенти, већ професори енглеског језика. Када је у питању изговорни модел, седморо испитаника изразило је преференцију за општеамеричким варијететом, док је шесторо навело јужни британски стандард као свој изговорни модел. За прикупљање корпуса коришћена су три задатка: читање кратке приче на енглеском језику, дискусија на одређену тему и читање реченице на матерњем језику (LI, KABAK 2017: 71–73). Од социолингвистичких фактора анализирани су: пол, године старости, циљни изговорни модел, степен ротичности матерњег дијалекта, порекло испитаника, формалност говорног стила, изложеност испитаника енглеским варијететима путем медија, познавање додатних страних језика, као и боравак у англофоној земљи. Од лингвистичких фактора сагледани су: квалитет претходног вокала, акценат и слоговна структура (LI, KABAK 2017: 74–75). Укупан проценат ротички изговорених токена у истраживању био је релативно низак (55,1%) (LI, KABAK 2017: 76). Разлог за то може бити боље познавање енглеског језика, будући да су испитаници били професори, а не студенти, те су, самим тим, били боље упознати са карактеристикама енглеских варијетета. Ипак, проценат ротичности је у овом раду био нешто виши у поређењу са резултатима добијених анализом говора кинеских испитаника из Јунан провинције (SANDKVIST, GAO 2016), где је укупан проценат ротичких токена износио око 49,5%. Аутори овог рада (LI, KABAK 2017) верују да је разлика у проценту била условљена ротичким, односно, неротичким варијететом матерњег језика кинеских испитаника. Када говоримо о конкретним унутрашњим и спољашњим факторима, као најзначајнији унутрашњи фактор се у истраживању издвојио квалитет претходног вокала. Тачније, највећи проценат изговорених ротичких токена забележен је у контекстима где се испред поствокалског /r/ налазио вокал NEAR[10], док је најмањи проценат забележен код вокала START и FORCE (LI, KABAK 2017: 78). Најзначајнији спољашњи фактор био је изговорни модел енглеског језика. Односно, продукција ротичког гласа била је чешћа код говорника који су се определили за амерички изговорни модел (LI, KABAK 2017: 82). Као недостатак свог истраживања аутори (LI, KABAK 2017: 84) наводе то да је за испитивање ротичности матерњег дијалекта коришћен једино формални задатак.

Узимајући у обзир резултате горенаведених студија, као и неистраженост поменуте теме ван земаља унутрашњег и спољашњег круга, у овом раду покушаћемо да обогатимо досадашња сазнања и сагледамо тенденције српских говорника енглеског језика као страног у погледу продукције ротичког гласа. Како бисмо упоредили резултате тренутног истраживања са резултатима претходних студија, у раду ћемо сагледати ротичност говора српских студената у односу на социолингвистичке и лингвистичке факторе који су се у претходним студијама издвојили као значајни. Резултати истраживања помоћи ће нам и да установимо у којој мери говор српских студената одговара њиховим преферираним варијететима.

10 У раду су за вокале употребљене кључне речи, односно, имена стандардних лексичких сетова (енгл. *standard lexical sets*) (VELS 1982: 122).

3. Методологија истраживања

3.1. Испитаници

У истраживању је учествовало петнаесторо студената (8 женских и 7 мушких) англистике на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Одабир испитаника је у великој мери био условљен социолингвистичким факторима који су изабрани за анализу. Наиме, у раду смо тежили ка томе да сагледамо најпре оне социолингвистичке факторе који су се у ранијим студијама показали као утицајни. Будући да је пол испитаника био важан спољашњи фактор, приликом одабира испитаника водило се рачуна о томе да број мушких и женских студената буде релативно уједначен. Такође, важан спољашњи фактор био је и изговорни модел енглеског језика. У зависности од изабраног варијетета, испитаници су најпре подељени у три групе (GA, SBS, MIX). Како би се сагледале потенцијалне разлике у продукцији поствокалског /r/ у оквиру група, било је важно изједначити број испитаника. Међутим, с обзиром на то да је свега пет испитаника (женских) изразило преференцију за јужним британским стандардом (SBS), преостале две групе (GA и MIX) имале су једнак број испитаника (по пет). Нажалост, како ниједан мушки испитаник није навео јужни британски стандард као циљни изговорни модел, број мушких и женских испитаника у оквиру сваке од поменутих група није био уједначен. За прикупљање биографских података о испитаницима коришћен је упитник. Сви испитаници били су изворни говорници српског језика, узраста од 19 до 24 године. Иако ниједан испитаник није боравио у некој англофоној земљи, сви они су као студенти англистике свакодневно изложени енглеском језику. Самим тим, од студената се захтевало да прецизирају енглески варијетет коме су у највећој мери изложени путем медија. Деветоро испитаника је, притом, навело амерички варијетет, петоро је пријавило једнаку изложеност британском и америчком, док је само један испитаник навео већу изложеност искључиво британском варијетету. Детаљан опис биографских података испитаника дат је у Табели 1. Такође, сви испитаници дали су писмену сагласност за учешће у истраживању.

Табела 1. *Табеларни приказ биографских података испитаника*

испитаници	пол	године старости	матерњи језик	додатни страни језик	боравак у англофоној земљи	изложеност енглеском варијетету	одабрани варијетет енглеског
И1	ж	24	српски	немачки	-	амерички	SBS
И2	ж	20	српски	немачки шпански	-	амерички	SBS
И3	ж	20	српски	француски шпански	-	британски	SBS
И4	ж	19	српски	немачки	-	амерички	SBS
И5	ж	19	српски	немачки руски корејски јапански	-	оба	SBS
И6	ж	20	српски	француски	-	оба	GA
И7	м	20	српски	-	-	амерички	GA
И8	м	20	српски	руски италијански	-	оба	GA

И9	м	19	српски	-	-	амерички	GA
И10	м	20	српски	француски шпански	-	амерички	GA
И11	ж	24	српски	немачки	-	оба	MIX
И12	м	21	српски	-	-	амерички	MIX
И13	м	20	српски	шпански француски	-	оба	MIX
И14	м	19	српски	немачки италијански	-	амерички	MIX
И15	ж	20	српски	-	-	амерички	MIX

3.2. Инструмент истраживања и процедура

Изузев упитника, у раду су као инструмент истраживања коришћена питања за дискусију. Формални тип задатка, попут листе речи или текстова за читање, није коришћен ради прикупљања корпуса будући да анализа пажљивог говора није била циљ. Наиме, како су неке од ранијих студија (SANDKVIST, GAO 2016) установиле да је дистрибуција ротичког гласа условљена степеном формалности задатка, претпоставили смо да ће испитаници у формалним задацима више пажње обратити на изговор, те да ће проценат ротички изговорених токена бити знатно висок. Такође, с обзиром на то да је српски језик ротички, претпоставили смо да ће фонетски правопис српског језика допринети ротичности говора испитаника, чак и оних испитаника који су се определили за јужни британски стандард. Стога смо се у истраживању одлучили за анализу спонтаног говора, будући да, у том случају, студенти мање обраћају пажњу на свој изговор. Самим тим, у циљу прикупљања корпуса употребљен је неформални тип задатка.

Испитаницима су постављена следећа питања: *Do you think people are nowadays more occupied with their looks and their overall health, compared to a few decades ago? Why/why not? Do you think health and wellness have become a trend? Do you feel pressured to adopt a healthy lifestyle?* Од испитаника се није захтевало да одговоре нужно на сва питања. Већи број питања постављен је како би време трајања снимка било минимум 3 минута. У поставци задатка назначено је и да снимак одговора сме трајати и дуже.

Транскрипција говора заснивала се на аудитивној методи. У складу са предметом и циљем истраживања, сагледани су контексти у којима се консонант /r/ налази у финалној позицији у речи, односно, као кода тј. завршетак слога (нпр. *poo**r***, *wo**r**king*, *sma**r**t*), као и контексти где се /r/ налази на крају речи, а наредна реч почиње консонантом (нпр. *mo**r**e than*).[11] Анализом нису обухваћени примери у којима се консонант /r/ налази на крају речи, а наредна реч почиње вокалом (нпр. *mo**r**e occupied*), будући да се у том случају и у британском варијетету /r/ свакако реализује. Стога, из анализе су искључени контексти где се /r/ јавља као *везивно* (енгл. *linking*), односно, *интрузивно* /r/ (енгл. *intrusive*). Укупан број потенцијалних токена износио је, дакле, 346.

3.2.1. Социолингвистички фактори

11 Важно је поменути да је у појединим случајевима било речи о *[r]-обојеном вокалу* (енгл. *[r]-colored vowel* [ɚ], [ɝ]). Међутим, за потребе овог истраживања, није се улазило у разлику између /r/ апроксиманта и обојеног вокала, већ је био циљ испитати да ли се графолошки присутно /r/ реализује и у говору наших испитаника.

У раду су од социолингвистичких, тј. спољашњих фактора сагледани: пол испитаника, одабрани изговорни модел енглеског језика и изложеност испитаника ротичком, односно, неротичком енглеском варијетету путем медија (в. Табелу 2). У истраживању смо тежили ка томе да испитамо факторе који су се показали као релевантни у претходним студијама (KANG 2013; SANDKVIST, GAO 2017). Међутим, поједини фактори су ипак искључени из даље анализе. Конкретно, старосна доб није узета у обзир, будући да су испитаници били приближних година (просек година старости = 20.33). Фактор попут боравка у англофоној земљи искључен је из анализе с обзиром на то да нико од студената није боравио у некој земљи где се енглески језик говори као матерњи. Такође, утицај додатних страних језика није узет у обзир јер су готово сви испитаници у упитнику нагласили да је њихов ниво познавања тих језика релативно низак, односно, знатно нижи у поређењу са знањем енглеског, који је свим испитаницима био први страни језик. То је, дакле, искључило могућност интерференције осталих страних језика на енглески језик.

Табела 2. *Преглед анализираних социолингвистичких фактора*

фактор	
пол испитаника	мушки
	женски
изговорни модел енглеског језика	општеамерички (енгл. *General American*, скраћено *GA*)
	јужни британски стандард (енгл. *Southern British Standard*, скраћено *SBS*)
	комбинација општеамеричког и јужног британског стандарда (MIX)
изложеност испитаника (не) ротичком варијетету путем медија	ротички варијетет
	неротички варијетет
	ротички и неротички

Анализа говора корејских испитаника (KANG 2013) указала је на нешто већу учесталост продукције /r/ апроксиманта код женских говорника, због чега је фактор попут пола испитаника сагледан и у овом раду. Укупан број мушких и женских испитаника био је релативно уједначен (8 женских и 7 мушких). Међутим, тај број није био једнак у оквиру група које су формиране на основу другог сагледаног фактора, тј. изговорног модела енглеског језика. Као што је то већ поменуто, због чињенице да ниједан мушки испитаник није навео јужни британски стандард као свој одабрани варијетет, три групе говорника (GA, SBS, MIX) нису имале подједнак број мушких и женских студената. Конкретно, у оквиру групе која се определила за јужни британски стандард (SBS), сви испитаници били су женског пола. У оквиру групе која се определила за општеамерички варијетет (GA), било је 4 мушка и 1 женски испитаник, док је у групи испитаника који су се изјаснили да користе комбинацију британског и америчког (MIX) било 2 женска и 3 мушка говорника.

Што се одабраног изговорног модела тиче, ти подаци добијени су на основу упитника који су студенти на почетку истраживања попунили. У упитнику су као понуђени варијетети наведени: општеамерички, јужни британски стандард и комбинација тих варијетета. Осим понуђених изговорних модела, студентима смо дали

опцију да наведу и неки други варијетет, међутим, нико од испитаника то није учинио. Најпре смо желели да сагледамо разлике у продукцији ротичког гласа између група. У истраживању смо пошли од претпоставке да ће проценат ротичких токена бити нижи код студената који су као свој изговорни модел енглеског навели јужни британски стандард. Такође, одлучили смо да у анализу укључимо и студенте који су навели комбинацију двају стандардних варијетета, са циљем да установимо ком је заправо варијетету њихов изговор ближи.

Последњи у групи одабраних социолингвистичких фактора био је варијетет ком су студенти изложени путем медија. Директну изложеност испитаника изворним варијететима енглеског није било могуће испитати, услед чињенице да нико од студената није боравио у некој англофоној земљи. Испитивањем овог фактора желели смо да утврдимо да ли је проценат ротичких токена већи код оних студената који су више изложени ротичком варијетету (општеамерички), у поређењу са оним студентима који су изложени неротичком (јужни британски стандард), или су пак подједнако изложени ротичком и неротичком варијетету.

3.2.2. Лингвистички фактори

Међу сагледаним лингвистичким факторима били су: слоговна структура, лексичка фреквентност и квалитет претходног вокала (в. Табелу 3).

Табела 3. *Преглед анализираних лингвистичких фактора*

фактор		пример
слоговна структура речи	/r/ у финалној позицији у речи	*poo**r***
	/r/ у финалној позицији у речи, наредна реч почиње консонантом	*mo**r**e than*
	/r/ у финалној позицији слога, испред хетеросилабичког консонанта	*ene**r**gy*
	/r/ у финалној позицији слога, испред таутосилабичког консонанта	*sta**r**t*
лексичка фреквентност (COCA)	висока: > 100 000	*fo**r***
	просечна: 1000 ~ 100 000	*sma**r**test*
	ниска: < 1000	*exe**r**cising*
квалитет вокала	NURSE	*ce**r**tain*
	LETTER	*bette**r***
	NEAR	*yea**r**s*
	SQUARE	*compa**r**ed*
	FORCE	*fo**r**ms*
	START	*ca**r***

Како би се резултати овог истраживања упоредили са резултатима претходних студија (KANG 2013; SANDKVIST, GAO 2016; LI, KABAK 2017), истраже-

на је иста слоговна структура као и у претходним радовима. Тачније, анализирани су примери у којима се консонант /r/ јавио у (1) финалној позицији једносложних (нпр. *mo**r**e*) и вишесложних речи (нпр. *healthie**r***); (2) у финалној позицији у речи када наредна реч почиње консонантом (нпр. *a**r**e very*, *answe**r** but*); (3) у финалној позицији слога испред хетеросилабичког[12] консонанта (нпр. *pe**r**sonal*); и (4) у финалној позицији слога испред таутосилабичког[13] консонанта (нпр. *wo**r**ld*). Неке од претходних студија указале су на тенденцију говорника да чешће изговарају поствокалски апроксимант /r/ онда када је он једини консонант у коди, тј. завршетку слога, у поређењу са случајевима где коду слога чини консонант /r/ у комбинацији са неким другим консонантом, односно, када је реч о консонантској групи (LI, KABAK 2017: 76).

Фреквентност речи преузета је из *Корпуса савременог америчког енглеског* (енгл. *Corpus of Contemporary American English*, скраћено *COCA*[14]). У раду смо применили исти принцип поделе који је претходно примењен у студији са корејским испитаницима (KANG 2013). Конкретније, речи су на основу фреквентности подељене у три групе (висока, просечна и ниска фреквентност), како би се установиле разлике у дистрибуцији апроксиманта /r/ у односу на учесталост речи. У истраживању са корејским говорницима показало се да је већи степен ротички изговорених токена забележен код високофреквентних речи (KANG 2013: 14). Овај податак желели смо, дакле, да проверимо и на нашем узорку.

На крају, сагледали смо и квалитет вокала као потенцијални лингвистички фактор. Заправо, досадашња истраживања (LI, KABAK 2017; KANG 2013) указују на опречне ставове по питању овог фактора. Док је у студији са кинеским испитаницима (LI, KABAK 2017) квалитет претходног вокала највише утицао на продукцију поствокалског /r/, у студији са корејским испитаницима (KANG 2013) овај фактор није био од посебног значаја. Као и у претходним истраживањима, у раду су анализирани вокали: NURSE, LETTER, NEAR, SQUARE, FORCE и START. Осим поменутих вокала, у нашој анализи јавио се и вокал CURE. Ипак, с обзиром на то да је овај вокал био присутан у само једном примеру и да није анализиран у претходним студијама, он је искључен из даље анализе.

4. Резултати истраживања и дискусија

У Табели 4, приказан је укупан проценат ротички изговорених токена, који сугерише да је говор српских студената, када је реч о нашем узорку испитаника, ближи (73,99%) ротичком варијетету енглеског језика. Уколико упоредимо тај резултат са претходним студијама, можемо приметити велику сличност са, пре свега, корејском студијом (KANG 2013) где је забележен готово идентичан проценат ротичности (73,9%). У студијама са кинеским испитаницима (SANDKVIST, GAO 2016; LI, KABAK 2017), проценат ротичности био је знатно нижи. Међутим, у једној од тих студија (SANDKVIST, GAO 2016) неротички дијалекат матерњег језика допринео је нижем проценту ротичких токена (49,5%), док су у другој студији (LI,

12 Термин *хетеросилабички* користи се да означи скупину гласова који припадају различитим слоговима (RIKARD 1969: 469).

13 Термин *таутосилабички* означава скуп гласова који припадају истом слогу (RIKARD 1969: 596).

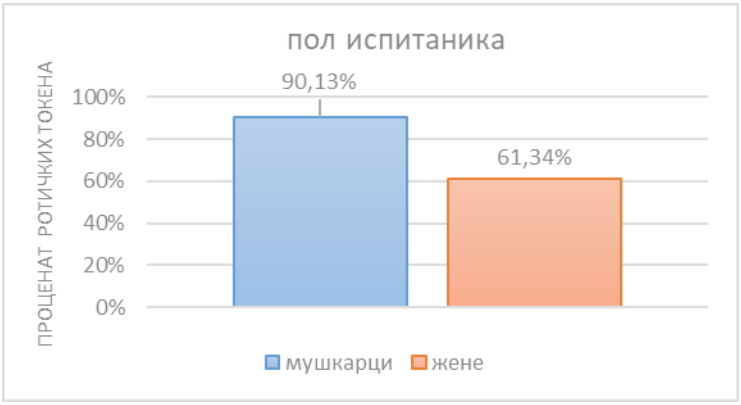
14 Доступно на <https://www.english-corpora.org/coca/> 17.03.2022.

KABAK 2017) испитаници били професори енглеског језика, те је релативно низак проценат ротичности (55,1%) резултат бољег познавања изговорних карактеристика различитих варијетета енглеског језика.

Табела 4. *Проценат ротичких и неротичких токена*

	ротички	неротички	укупно
N	256	90	346
%	73,99	26,01	100

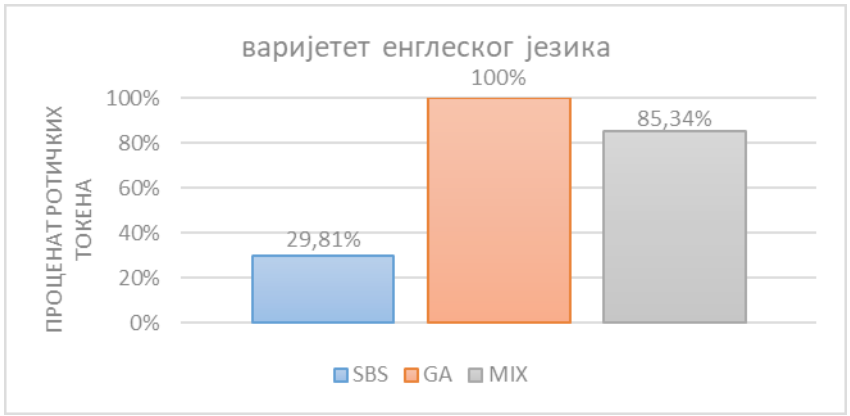
Ако сагледамо продукцију ротичког гласа у односу на анализиране спољашње факторе, резултати показују да је проценат ротичких токена већи код мушких говорника (90,13%; 137/152 токена), у поређењу са женским говорницима (61,34%; 119/194 токена) из нашег узорка испитаника (в. Графикон 1). Можемо закључити и да је говор наших студената генерално ротички, будући да и код женских испитаника он износи преко 50%. Међутим, као што смо већ истакли, број мушких и женских студената у оквиру група формираних на основу одабраног варијетета енглеског језика није био једнак. Тачније, већина мушких испитаника (4/7) у истраживању је као свој циљни варијетет навела општеамерички. Такође, већина женских испитаника (5/8) определила се за јужни британски стандард. Дакле, изражена преференција за ротичким, односно, неротичким изговорним моделом је потенцијално допринела чешћој продукцији ротичког гласа код мушких говорника. Стога, када је у питању фактор попут пола, потребно је да се у будућим истраживањима изједначити број говорника у оквиру изговорних модела, како би се добили поузданији резултати.

Графички приказ 1. *Проценат ротичких токена у односу на пол испитаника*

Када је у питању фактор попут одабраног изговорног модела енглеског језика, код групе испитаника која је свој изговор окарактерисала као општеамерички (GA), проценат ротичности износи 100% (126/126 токена). У оквиру групе која се определила за јужни британски стандард (SBS), проценат ротичких токена износи 29,81% (31/104 токена), док је код групе испитаника која је одабрала комбинацију британског и америчког варијетета (MIX) проценат ротичких токена 85,34% (99/116 токена). Дакле, говор последње групе испитаника (MIX) ближи је ротичком варијетету енглеског, додуше у мањој мери у поређењу са говорницима који су

одабрали општеамерички варијетет. Ови подаци приказани су и на Графикону 2.

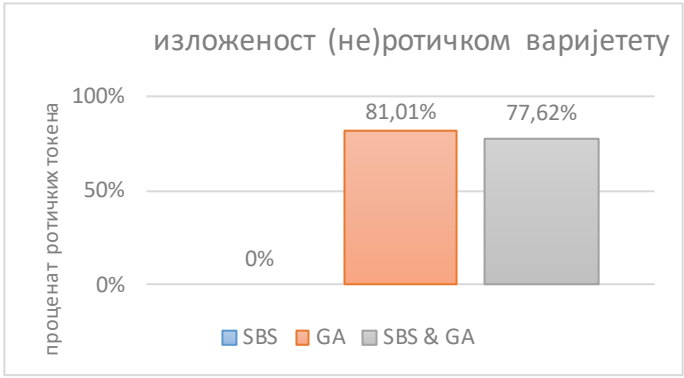

Графички приказ 2. *Проценат ротичких токена у односу на одабрани изговорни модел*

Иако анализа везивног и интрузивног /r/ није била предмет тренутног истраживања, код испитаника који су се у истраживању определили за британски модел, уочено је да студенти не реализују интрузивно и везивно /r/ у контекстима где изворни говорници британског варијетета то по правилу чине. Другим речима, када говоримо о нашем узорку испитаника, код студената је примећена тенденција да генерализују правила дистрибуције поствокалског /r/. Уочена тенденција ипак није изненађујућа, с обзиром на то да су поједине студије (MEKDERMOT 2020: 50) показале да ће говорници, уколико су упознати са чињеницом да је, на пример, одређени варијетет ротички, очекивати да апроксимант /r/ буде изговорен, то јест, перципираће га и онда када апроксимант /r/, из одређеног разлога, није реализован. И у случају неротичког варијетета можемо претпоставити да, код испитаника који су се определили за јужни британски стандард, везивно и интрузивно /r/ није реализовано због тога што су се испитаници водили тиме да је британски варијетет неротички, те је, из тог разлога, избегавана продукција ротичког гласа у датим контекстима. Између осталог, 100% ротичност говора оних испитаника који су у нашем истраживању навели општеамерички варијетет као свој модел може бити резултат упознатости испитаника са тим да је амерички варијетет енглеског језика ротички. Ако сагледамо процентуалну заступљеност ротичког гласа код групе испитаника која је свој изговор описала као британски, приметићемо да је њихов говор, у мањој мери, ипак ротички (29,81%). Верујемо да је код ових испитаника до продукције ротичког гласа дошло услед веће изложености америчком изговорном моделу, с обзиром на то да је, у оквиру поменуте групе, већина испитаника (3/5) навела већу изложеност ротичком варијетету.

Резултати анализе последњег социолингвистичког фактора, показују да је проценат ротичких токена већи код оних студената који су пријавили већу изложеност општеамеричком варијетету (81,01%; 145/179 токена). Код групе која је пријавила једнаку изложеност америчком и британском моделу, тај проценат је нешто мањи, тј. износи 77,62% (111/143 токена), док код једног студента који је пријавио већу изложеност британском варијетету износи 0% (0/24 токена).

Процентуална заступљеност ротичких токена у односу на изложеност студената (не)ротичком варијетету енглеског језика приказана је на Графикону 3.

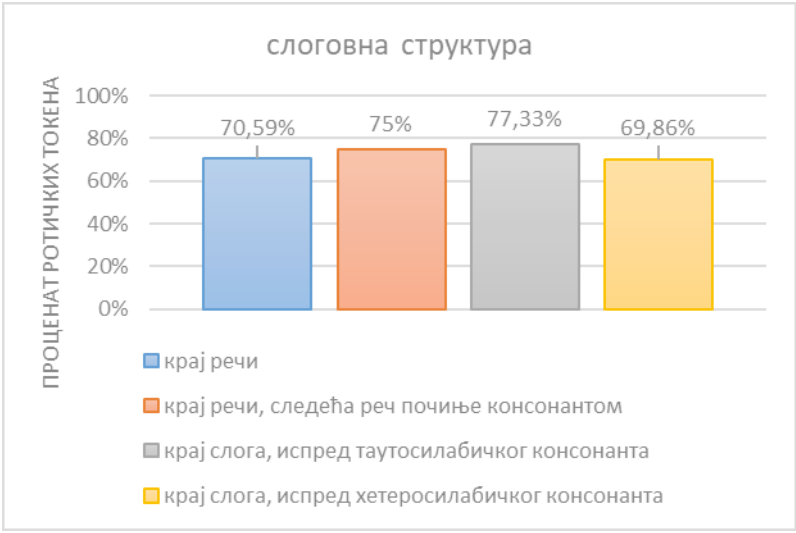

Графички приказ 3. *Проценат ротичких токена у односу на изложеност испитаника (не)ротичком варијетету енглеског језика*

Ипак, с обзиром на релативно малу процентуалну разлику у погледу ротичности између групе изложене америчком и групе испитаника која је подједнако изложена америчком и британском варијетету, мишљења смо да је изложеност као фактор потребно детаљније испитати на већем узорку испитаника како би се донели сигурнији закључци. Наиме, међу нашим испитаницима било је оних који су пријавили већу изложеност америчком варијетету иако у њиховом говору није реализован ниједан ротички токен (0/14 у говору И14, који је свој говор описао као MIX). Већа изложеност америчком изговорном моделу јесте, додуше, била значајна када је реч о групи студената који су као свој изговорни модел енглеског навели јужни британски стандард. Тачније, код оних испитаника код којих је проценат ротичности индивидуално био већи (85,71% у говору И1; 79,31% у говору И4), била је пријављена и већа изложеност општеамеричком. Међутим, податке о изложености енглеским варијететима, као и податке о изговорним моделима, дали су студенти. Ипак морамо узети у обзир и могућност да је код неких испитаника било речи о погрешној процени.

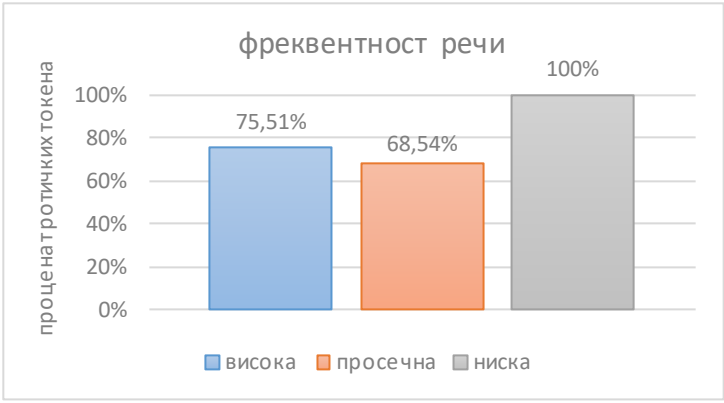
У оквиру лингвистичких фактора, приликом анализе слоговне структуре, највећа процентуална заступљеност ротичких токена (77,33%; 58/75 токена) забележена је на крају слога испред таутосилабичког консонанта. Затим, нешто мањи проценат (75%; 132/176 токена) забележен је на крају речи, тј. у случајевима где је након поствокалског апроксиманта /r/ уследила реч која је почињала консонантом. Проценат ротичких токена на крају речи, уједно и на крају реченице, износи 70,59% (12/17 токена), док је, у односу на то, незнатно нижи проценат (69,86%; 51/73 токена) у примерима где је /r/ на крају слога, тј. испред хетеросилабичког консонанта. Ови подаци приказани су и на Графикону 4. Ако сагледамо наше резултате, можемо приметити да је у медијалној позицији уједно дошло до највеће (77,33%) и најмање (69,86%) процентуалне заступљености ротичког гласа. Ово имплицира да српски испитаници чешће изговарају поствокалско /r/ у комбинацији са још неким консонантом који припада истом слогу, односно, онда када је /r/ део консонантске

групе, у поређењу са случајевима где два консонанта припадају различитим слоговима. Овај резултат разликује се у односу на студије унутрашњег и спољашњег круга у којима је пријављена чешћа продукција ротичког гласа онда када је он једини консонант у коди слога (IRVIN, NEGI 2007: 142; LI, KABAK 2017: 76).

Графички приказ 4. *Проценат ротичких токена у односу на структуру слога*

Занимљиво је да се резултати нашег истраживања, када је у питању фактор као што је фреквентност речи, нису подударили са резултатима корејске студије (KANG 2013). Подсетићемо да је у корејској студији проценат ротичности био већи код високофреквентних речи (KANG 2013: 14). На Графикону 5, може се видети да је процентуална заступљеност ротичких токена у тренутном истраживању највећа код речи које одликује ниска фреквентност (100%; 6/6 токена). Нешто нижи проценат (75,51%; 185/245 токена) забележен је код високофреквентних речи, док је тај проценат најмањи (68,54%; 61/89 токена) код речи просечне учесталости.

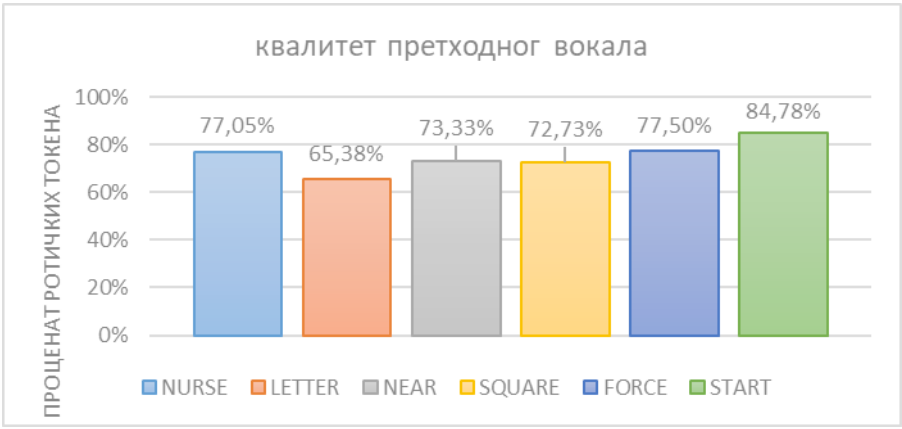

Графички приказ 5. *Проценат ротичких токена у односу на фреквентност речи*

Верујемо да је високи проценат ротичких токена код речи ниске фреквентности последица веће пажње коју студенти поклањају изговору речи са

којима се не срећу толико често. Другачији резултати у односу на студију са корејским испитаницима могу бити мотивисани и разликама у матерњем језику испитаника. Конкретно, верујемо да се српски испитаници, када су у питању нискофреквентне речи, више фокусирају на продукцију сваког гласа понаособ, укључујући и ротички глас, до чега потенцијално долази због фонетског правописа српског језика. Иако је број нискофреквентних речи у нашој анализи био релативно мали (само 6), верујемо да би се и у случају нешто већег корпуса добили слични резултати. Наравно, како би се то са сигурношћу потврдило, потребно је спровести детаљнију анализу која би укључила већи број анализираних примера.

На крају, ако сагледамо вокал који претходи ротичком гласу, приметићемо да је највећи проценат продукције поствокалског /r/ након вокала START (84,78%; 39/46 токена), док је најмањи проценат (65,38%; 68/104) забележен након вокала LETTER (в. Графикон 6).

Графички приказ 6. *Проценат ротичких токена у односу на квалитет претходног вокала*

Ако упоредимо резултате тренутног истраживања са кинеском студијом (LI, KABAK 2017), можемо уочити значајну разлику у резултатима. Тачније, у кинеској студији, највећи проценат ротичких токена уочен је код вокала NEAR, затим код вокала SQUARE, LETTER, и NURSE, док је за вокале START и FORCE била карактеристична слаба учесталост продукције ротичког гласа. У истраживању са кинеским испитаницима је продукција ротичког гласа била чешћа након вокала предњег реда (LI, KABAK 2017: 81). С друге стране, у тренутном истраживању, највећи проценат ротичности забележен је управо код вокала START и FORCE. Резултати анализе показују, дакле, да је продукција поствокалског апроксиманта /r/ у говору српских испитаника из нашег узорка чешћа уколико је вокал који претходи неки од вокала задњег реда. Иста тенденција примећена је и код изворних говорника енглеског језика (IRVIN, NEGI 2007: 142). Најнижи проценат ротичких токена у нашој анализи је, у случају вокала LETTER, вероватно последица чињенице да је у таквим примерима поменути вокал био у ненаглашеном слогу. Наиме, претходна истраживања показала су да је продукција ротичког гласа чешћа код вокала у наглашеном слогу, у поређењу са ненаглашеним (LI, KABAK 2017: 76).

5. Закључна разматрања

У овом раду анализирали смо продукцију поствокалског апроксиманта /r/ код српских говорника који енглески језик уче као страни са циљем да установимо ком стандардном изговорном моделу енглеског језика је говор српских студената ближи. Малобројност емпиријских истраживања у оквиру земаља које чине круг који се шири (енгл. *Expanding circle*), као и чињеница да је ротичност једна од најуочљивијих разлика међу варијететима енглеског језика, били су разлози због којих смо се у овом раду усредсредили на испитивање ротичности говора српских студената.

Резултати анализе показују да је говор српских испитаника, у погледу ротичности, ближи (73,99%) општеамеричком варијетету енглеског језика. Продукција ротичког гласа је у раду сагледана у односу на одређене социолингвистичке и лингвистичке факторе. Када је реч о социолингвистичким факторима, резултати анализе указују на то да је продукција апроксиманта /r/ учесталија код мушких говорника у односу на женске говорнике. Такође, проценат изговорених ротичких токена био је већи код испитаника који су као свој изговорни модел навели општеамерички варијетет и оних испитаника који су пријавили већу изложеност америчком варијетету путем медија. Што се лингвистичких фактора тиче, код испитаника је уочена тенденција да чешће продукују поствокалско /r/ у нискофреквентним речима и у контекстима где је апроксимант /r/ у медијалној позицији, односно, на крају слога испред таутосилабичког консонанта. Такође, продукција ротичког гласа је у истраживању била учесталија након вокала задњег реда.

Нека од ранијих истраживања (PAUNOVIĆ 2009; SUDIMAC 2018) указала су на чињеницу да експлицитно изнети ставови према одређеним варијететима не одговарају увек конкретној језичкој употреби, чак ни када је реч о матерњем језику говорника. Стога, сличне тенденције су у неку руку очекиване када је реч о страном језику. Ако сагледамо однос одабраних варијетета енглеског језика и говор наших испитаника, можемо приметити да је говор студената, који су се у истраживању определили за амерички варијетет, у потпуности био ротички, за разлику од студената који су се у истраживању определили за британски изговорни модел. Наиме, код појединих испитаника у оквиру групе која је свој изговор описала као британски, проценат ротички изговорених токена био је поприлично висок (85,71% у говору И1; 79,31% у говору И4). Такође, у оквиру групе испитаника која је свој изговор описала као комбинацију америчког и британског варијетета, говор једног испитаника (И14) био је у потпуности неротички. Дакле, код појединих испитаника примећена су велика одступања од преферираног изговорног модела. Значајно је међутим и то да је и у овом истраживању уочена знатно већа изложеност студената америчком варијетету енглеског језика упркос томе што се наставни материјали који се користе у српским учионицама претежно заснивају на британском варијетету (JEROTIJEVIĆ TIŠMA, KARAVESOVIĆ 2019; ČUBROVIĆ, BJELAKOVIĆ 2020). Говорне тенденције студената, посебно оних студената који су наклоњени британском моделу, а који, упркос томе, продукују ротички глас, указују на то да утицај америчког варијетета

није занемарљив. Овакви резултати још једном потврђују то да се енглески језик, у контекстима где се он учи као страни, не учи само у формалним контекстима, већ да је изговор студената потенцијално више условљен варијететом коме су студенти изложени у мање формалним контекстима.

На самом крају, осврнућемо се на недостатке тренутног истраживања. Најпре морамо поменути неуједначен број мушких и женских испитаника у оквиру група формираних на основу одабраних изговорних модела, као и релативно мали број испитаника у оквиру тих група. Што се будућих истраживања тиче, сматрамо да је потребно изједначити број говорника када је у питању фактор попут пола, с обзиром на то да неуједначен број може довести до непоузданих резултата. Такође, како је у истраживању сагледан једино спонтани говор, социолингвистички фактор попут формалности задатка није било могуће анализирати. Стога, даља истраживања би такође могла истражити потенцијалне разлике у продукцији ротичког гласа у односу на степен формалности задатка. Истраживања овог типа пружила би првенствено теоријски допринос с обзиром на то да је број емпиријских истраживања у оквиру земаља које чине круг који се шири веома мали. Такође, таква истраживања имала би и практични допринос, будући да боље познавање изговорних тенденција студената може помоћи приликом израде наставних материјала који би у већој мери одговарали потребама студената.

Цитирана литература

BAJBER, JOHANSON i dr. 1999: BIBER, Douglas and Stig JOHANSSON, Geoffrey LEECH, Susan CONRAD, Edward FINEGAN. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. England: Longman, 1999.

BRUKS 2015: BROOKS, Greg. *Dictionary of the British English Spelling System*. Cambridge: Open Book Publishers, 2015.

ČAND 2010: CHAND, Vineeta. "Postvocalic (r) in Urban Indian English". *English World-Wide*, 31(1) (2010): pp. 1–39.

ČUBROVIĆ 2004: ČUBROVIĆ, Biljana. "Kuda ide RP?". *PHILOLOGIA: naučno-stručni časopis za jezik, književnost i kulturu*, broj 2 (2004): pp. 39–44.

ČUBROVIĆ, BJELAKOVIĆ 2020: ČUBROVIĆ, Biljana i Andrej BJELAKOVIĆ. "Pronunciation Model Selection, or Do You Speak American?". *BELLS90 Proceedings*, 1 (2020): pp. 139–151.

DEJVIS 2008: DAVIES, Mark. *The Corpus of Contemporary American English: 1 billion words, 1990–present*. <https://www.english-corpora.org/coca/> 17.03.2022.

DEMIREZEN 2012: DEMIREZEN, Mehmet. "Which /r/ Are You Using as an English Teacher? Rhotic or Nonrhotic?". *Procedia–Social and Behavioral Sciences*, 46 (2012): pp. 2659–2663.

DETERDING 2007: DETERDING, David. *Singapore English*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.

DŽOUNZ 2006: JONES, Daniel. *Cambridge English Pronouncing Dictionary (17th Edition)*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

GIGERIČ 1992: GIEGERICH, Heinz, J. *English Phonology: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

GRUBOR, BJELOGRLIĆ i dr. 2008: GRUBOR, Jelena, Nataša BJELOGRLIĆ i Darko HINIĆ. "British or American English in Serbia, or Both?". *Nasleđe*, 11 (2008): pp. 123–131.

GRUBOR, HINIĆ 2011: GRUBOR, Jelena i Darko HINIĆ. "Pronunciation Tendencies towards British and American English in EFL Teachers in Serbia: Are Teachers Immune to Global Influences?". *Nasleđe*, 17 (2011): pp. 299–310.

IRVIN, NEGI 2007: IRWIN, Patricia and Naomi NAGY. "Bostonians /r/ Speaking: A Quantitative Look at (r) in Boston". *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*, 13(2) (2007): pp. 135–147.

ISTVUD 1994: EASTWOOD, John. *Oxford Guide to English Grammar*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

JEROTIJEVIĆ TIŠMA, KARAVESOVIĆ 2019: JEROTIJEVIĆ TIŠMA, Danica i Dejan KARAVESOVIĆ. "Can a Foreign Accent Brand a Nation? Serbian EFL Learner's Perspective". *Filolog*, X/20 (2019): pp. 70–85.

KANG 2013: KANG, Hyeon-seok. "Internal and External Constraints on Rhoticity in Korean English". *The Sociolinguistic Journal of Korea*, 21(2) (2013): pp. 1–27.

KAR 2008: CARR, Philip. *A Glossary of Phonology*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

KAČRU 1990: KACHRU, Braj. "World Englishes and Applied Linguistics". *World Englishes*, 9(1) (1990): pp. 3–20.

KAČRU 1994: KACHRU, Braj. "Englishization and contact languages". *World Englishes*, 13(2) (1994): pp. 135–154.

KVERK, GRINBAUM i dr. 1985: QUIRK, Randolph, Sidney GREENBAUM, Geoffrey LEECH, and Jan SVARTVIK. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London/New York: Longman, 1985.

KESIDI 1985: CASSIDY, Frederic, G. *Dictionary of American Regional English*. Massachusetts/ London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1985.

KOLINS, MIZ 2013: COLLINS, Beverley and Inger MEES. *Practical Phonetics and Phonology, 3rd Edition*. London/New York: Routledge, 2013.

KRATENDEN 2001: CRUTTENDEN, Alan. *Gimson's Pronunciation of English*. London: Edward Arnold Publishers, 2001.

KRISTAL 2008: CRYSTAL, David. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics, 6th Edition*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.

LI, KABAK 2017: LI, Zeyu and Baris KABAK. "Rhoticity in Chinese English: An Experimental Investigation on the Realization of the Variant (r) in an Expanding Circle Variety". *Alicante Journal of English Studies*, 30 (2017): pp. 61–92.

MARFI 2019: MURPHY, Raymond. *English Grammar in Use*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

MEKDERMOT 2020: McDERMOTT, Christina. "Rhotic Environments: Effects of Dialect Exposure on Perception of Rhoticity". *Lifespans & Styles: Undergraduate Papers in Sociolinguistics*, 6(2) (2020): pp. 44–54.

NAJT, DALČER i dr. 2007: KNIGHT, Rachael-Anne, Christina V. DALCHER and Mark J. JONES. "A Real-Time Case Study of Rhotic Acquisition in Southern British English". *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*, Saarbucken: Saarland University. (2007): pp. 1581–1584.

NEGI, IRVIN 2010: NAGY, Naomi and Patricia IRWIN. "Neighbo(r)s nea(r) and fa(r). *Language Variation and Change*, 22 (2010): pp. 241–278.

PAUNOVIĆ 2009: PAUNOVIĆ, Tatjana. „Sociolingvistički pogled u susedovo dvorište: stavovi prema jezičkim varijetetima". *Radovi filozofskog fakulteta: filološke nauke,* 11(1) (2009): pp. 77–99.

PETROVIĆ, GUDURIĆ 2010: PETROVIĆ, Dragoljub i Snežana GUDURIĆ. *Fonologija srpskoga jezika*. Beograd: Matica srpska, 2010. [orig.] Петровић, Драгољуб и Снежана Гудурић.

Фонологија српскога језика. Београд: Матица српска, 2010.

PIRSI 2012: PIERCY, Caroline. "A Transatlantic Cross-Dialectal Comparison of Non-Prevocalic /ɹ/". *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*. 18 (2012): pp. 77–86.

RIKARD 1969: RIKARD, Simeon. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.

ROUČ 1991: ROACH, Peter. *English Phonetics and Phonology: A Practical Course (2nd Edition)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

SANDKVIST, GAO 2016: SUNDKVIST, Peter and Man GAO. "Rhoticity in Yunnan English". *World Englishes*, 35(1) (2016): pp. 42–59.

STOJIĆ 2017: STOJIĆ, Svetlana. "I Know Where the Best English Is Spoken: Some Serbian Students' Perceptions of and Attitudes Towards the Varieties of English". *Nasleđe,* 36 (2017): pp. 309–321.

SUDIMAC 2018: SUDIMAC, Nina. „Stavovi srednjoškolaca prema osam urbanih varijeteta srpskog jezika". *Srpski jezik: studije srpske i slovenske*, 23(1) (2018): pp. 561–580.

ŠARBAVI, DETERDING 2010: SHARBAWI, Salbrina and David DETERDING. "Rhoticity in Brunei English". *English World-Wide*, 31(2) (2010): pp. 121–137.

ŠARBAVI, HASNAN 2018: SHARBAWI, Salbrina and Afi HASNAN. "Reevaluating Rhoticity in Brunei English: The Case Study of the Kedayan". *Southeast Asia: A Multidisciplinary Journal*, 18 (2018): pp. 22–37.

ŠI 2021: SHI, Jia. "Comparison of the Developmentof the Rhotic in Children Acquiring British and American English". *Proceedings of the 2nd International Conference on Language, Art and Cultural Exchange*, (2021): pp. 302–307.

TAN 2011: TAN, Ying-Ying. "To r or not to r: A Sociophonetic Analysis of /ɹ/ in Singapore English". *Proceedings of the 17th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS)*, (2011): pp. 1954–1957.

TAN 2012: TAN, Ying-Ying. "To r or not to r: Social Correlates of /ɹ/ in Singapore English". *International Journal of Sociology of Language*, 57 (2012): pp. 1–24.

VELS 1982: WELLS, John, C. *Accents of English 1: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Marija Janevska

SERBIAN EFL LEARNERS' PRODUCTION OF POSTVOCALIC /r/

This paper presents a study of linguistic and sociolinguistic factors that modulate Serbian EFL learners' production of postvocalic /r/. The aim of the study was to assess the degree of rhoticity, i.e. to test whether Serbian EFL learners' speech is closer to the rhotic (General American), or the non-rhotic (Southern British Standard) English variety. Fifteen students (8 female and 7 male) participated in this research as informants. As for the external factors, the informants' gender, target norm, and their media exposure to the rhotic/non-rhotic English variety were closely observed. Internal factors which were taken into account were: syllable structure, the quality of the preceding vowel and lexical frequency. The results revealed that Serbian EFL learners' speech is, in fact, significantly closer (73.99%) to the rhotic English variety. The realization of postvocalic /r/ was higher among men, especially among those informants who labeled their pronunciation as General American and among the informants who reported greater exposure to the said English variety. In terms of linguistic factors, postvocalic /r/ was realized most often in less frequent words, specifically in word-medial position. The research findings also suggest that back vowels, in particular, tend to favor rhotic pronunciation.

Keywords: postvocalic /r/, rhotic variety, non-rhotic variety, Expanding Circle, sociolinguistic factors, linguistic factors, EFL

Оригинални научни рад
УДК 811.111'25:34
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 14. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.31

Ана Д. Павловић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Департман за англистику

АНАЛИЗА ГРЕШАКА ПРИ ПРЕВОЂЕЊУ ПРАВНИХ ТЕКОВИНА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Будући да је Европска унија међународна заједница која се састоји од 27 држава чланица и има 24 званична језика, многи аутори наглашавају да је превођење предуслов демократије. Са друге стране, окосница права Европске уније огледа се у правним тековинама, које обухватају корпус правних аката ЕУ и садрже преко 190.000 страница. Дакле, како би се одређена земља придружила Европској унији, неопходно је да преведе све њене тековине, што може представљати озбиљан подухват с обзиром на различите правне културе и одлике правног језика. Самим тим, овај рад настао је као жеља да се овај сложен процес детаљно сагледа. С обзиром на то да се преводилачки процес у Србији одвија у Министарству за европске интеграције, сам корпус од 200 преводилачких страна потекао је из ове институције. На самом корпусу је, пре свега, извршена квантитативна анализа како би се дошло до најчешћих преводилачких грешака, што нас је довело до грешака условљених природом и стилом енглеског и српског правног језика. Ове стилске одлике махом се тичу употребе актива и пасива, модалних глагола и архаизама. Самим тим, даљом квалитативном анализом грешака у овом раду не указује се само на пропусте преводилаца, већ и на разлоге из којих се овакве грешке могу јавити. На крају, саме грешке се посматрају кроз призму актуелних и релевантних тумачења лингвиста, уз могуће начине за бољу стандардизацију процеса превода.

Кључне речи: анализа превода, Европска унија, европске интеграције, одлике правног језика, стандардизација правног превода, правне тековине Европске уније

1. Дефинисање превођења у оквиру Европске уније

Како бисмо разумели особености које се тичу преводилачког процеса у оквиру Европске уније, потребно је дефинисати контекст у којем се ове активности одвијају. Наиме, идеје о оснивању јединствене европске заједнице често су се јављале, али истом брзином и замирале јер су европске земље страховале да би ово могло нарушити њихов национални идентитет и интегритет (HIKS 1999:1). Међутим, разарања проузрокована Другим светским ратом ипак су подстакла настајање једне овакве организације, односно Европске заједнице за угаљ и челик (HIKS 1999: 1–2). Формално, ова заједница је настала потписивањем Париског уговора 1951. године и испрва је укључивала шест чланица, а своје данашње име добила је 1992. године (DINAN 2014: 1–3). Иако првобитно махом усредсређена на стварање заједничког тржишта, Европска унија се данас бави свим битним привредним и друштвеним пи-

* pavlovic.ana96@gmail.com

тањима својих држава чланица. (GENERALNI DIREKTORAT ZA KOMUNIKACIJU 2018: 7–8).

С обзиром на то да Унија тренутно броји 27 чланица и има 24 званична језика, превођење је од кључног значаја за несметано и демократско одвијање њених активности (GENERALNI DIREKTORAT ZA KOMUNIKACIJU 2018: 3). Газола (GAZZOLA 2006: 398) даље наводи да се превођењем институцијама и грађанима омогућава да буду обавештени о активностима Уније, док се Генерални директорат за превођење (2018: 4) надовезује на ово становиште и сматра да је дужност Европске уније, као демократске заједнице, да са својим грађанима комуницира на њиховом матерњем језику.

Дакле, с обзиром на то да је Европска унија вишејезична и мултикултурна заједница, превођење у оквиру ње има своје различите особености. У најширем смислу те речи, оно се може сматрати некњижевним преводом (ĐORĐEVIĆ 2017: 37). Међутим, оно се ближе може дефинисати као правни превод, али се, с обзиром на различите функције које испуњава, може сврстати и у категорије политичког и дипломатског превода (SVOBODA, BIL i dr. 2017: 31). Ипак, углавном се сматра превођењем за потребе институција ЕУ (SVOBODA, BIL i dr. 2017: 31). С тим у вези, велики део превођења за потребе ЕУ тиче се правних тековина, које се дефинишу као „корпус правних аката ЕУ и обухватају примарно и секундарно законодавство ЕУ, као и пресуде Суда правде Европске уније" (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019a: 5). Дакле, пре него што одређена држава приступи Европској унији, потребно је да преведе и усвоји све њене правне тековине, што може представљати посебан подухват, с обзиром на то да се оне тренутно састоје од 190.000 страница, са нових 3000-5000 страница сваке године (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019b: 5).

2. Дефинисање квалитета превода

С обзиром да то да се превођење правних тековина тиче превођења самог правног језика, значајно је нагласити да се он махом дефинише као језик који се односи на право и правне процесе, односно врста регистра која се користи у правне сврхе (ČAO 2007: 10). Међутим, за правне језике везује се и одређена правна култура, која се дефинише као стабилан образац који диктира деловање актера укључених у правни процес (BAJČIĆ 2018: 9; NELKEN 2004: 1). Овај образац тиче се не само институционализованих правила, већ и саме формулације различитих докумената, чиме се условљава употреба одређених језичких средстава (NELKEN 2004: 2). У том контексту, многи аутори сматрају да садржина правног акта није важнија од језичке структуре јер од ње умногоме зависи правно тумачење (ĆORIĆ 2017: 1557).

Самим тим, дефинисање стандарда и карактеристика који сачињавају квалитетан превод није једноставан задатак. Различити аутори тако долазе до различитих дефиниција, од којих се према једној за квалитетан превод сматра онај у којем је порука изворног текста сасвим пренесена у језику циљу, укључујући све конотације, денотације и стил, уз поштовање свих граматичких правила (KOBI, FILDS i dr. 2014: 416–417). Поред тога, ова дефиниција наводи да квалитетан превод мора поштовати и културолошке норме језика циља (KOBI, FILDS i dr. 2014: 417). Слично томе, једна

од могућих дефиниција јесте и да је квалитетан превод онај који одговара устаљеним жанровским стандардима, што би у случају правних тековина били стандарди правног текста (BIL 2014).

Ипак, с обзиром на број дефиниција, може се закључити да квалитет превода није бинарна категорија, већ скаларан и динамичан концепт (SVOBODA, BIL i dr. 2017: 33). Самим тим, квалитет превода може зависити од степена адекватности с обзиром на функцију коју испуњава (SVOBODA, BIL i dr. 2017: 34). Овакво схватање квалитета превода донекле са поклапа са Најдиним (NIDA, VARD 1986) појмом функционалне еквивалентности. Оваква еквивалентност подразумева да циљна публика и оригинал и превод схвата и интерпретира на исти начин, што је изузетно важно, с обзиром на то да правни превод често има нормативну функцију (KOLTHARD, DŽONSON 2010: 80). Наиме, будући да превод правних тековина има исту правну снагу као и документ на изворном језику, тј. сматра се оригиналним правним актом и као такав се примењује и тумачи, може се закључити да квалитет превода зависи и од познавања датих норми правног језика (AMON 2006: 321), са чиме се Шарчевић (1997: 18) слаже.

Имајући у виду број фактора који диктирају квалитет превода, поставља се питање какви се стандарди дефинишу за потребе саме Уније. У том контексту, Генерални директорат за превођење (2015a: 5) сматра да је квалитет превода правних тековина од кључне важности због хармонизације правних оквира Европске уније и њених држава чланица. Поред тога, Европска комисија (2016) наводи да један законодавни акт мора да буде прецизан, једноставан и разумљив, како би се олакшало тумачење и подстакла једнозначност. Дакле, губитком једнозначности у преводу оставио би се простор за погрешно тумачење правних тековина, чиме би оне изгубиле свој правни основ (STRANDVIK 2013: 2). Поред тога, Генерални директорат за превођење (2015b: 8) даље наглашава да превод мора да буде тачан, доследан и јасан. Директорат (2015b: 8–9) ово детаљније разлаже наводећи да превод мора да задржи све делове оригинала (без уметања или брисања информација), да се правилно позива на одговарајуће правне акте, има одговарајућу и доследну терминологију, користи адекватан регистар и текстуалне конвенције, као и да буде без граматичких, словних или грешака у форматирању.

3. Превођење правних тековина у Србији

У Србији се овај преводилачки процес одвија у оквиру Сектора за превођење Министарства за европске интеграције кроз неколико кључних корака. Пре свега, само превођење одвија се уз помоћ спољних сарадника, односно преводилачких агенција које учествују у јавним тендерима (SVOBODA, BIL i dr. 2017: 46). Након тога, ове агенције бирају своје преводиоце за које сматрају да имају најрелевантније искуство да учествују у даљем процесу провере, односно пробном превођењу одређеног броја страница правних тековина (SVOBODA, BIL i dr. 2017: 46). Уколико преводи, које анализирају лингвисти и правници запослени у оквиру Министарства за европске интеграције, задовоље критеријуме наведене у претходном одељку, дата агенција постаје део преводилачког процеса. Након тога, на агенцијама је да изврше прерасподелу посла и одреде оптималне рокове.

Када се преводи одређених аката заврше, они пролазе кроз контролу квалитета превода и неколико фаза редактуре – стручну, правнотехничку и језичку (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019b: 5). Ови нивои контроле старају се о томе да сваки превод прати одговарајућу стручну терминологију, усклађеност са стандардима српског правног језика, као и поштовање норми стандардног српског језика. Поред запослених у Министарству за европске интеграције, у овом процесу учествују и Републички секретаријат за законодавство, ресорна министарства и остали органи државне управе (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019b: 6).

Како би се овај процес стандардизовао, Министарство за европске интеграције издало је *Језичке смернице за припрему верзије правних тековина Европске уније на српском језику* (2019a), *Приручник за превођење правник аката Европске уније* (2019b), као и *Упутства за контролу квалитета превода правних тековина ЕУ* (2019c). Сва ова издања ослањају се на релевантне публикације Европске комисије, али и смернице које су остале државе чланице сачиниле за потребе својих преводилаца. Поред тога, у изради ових издања учествовали су и стручни спољни сарадници, махом лингвисти и правници, као и Генерални секретаријат Владе Републике Словеније (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019a: 5).

4. Методологија рада

Међутим, и поред свих настојања да се процес превођења правних тековина стандардизује, грешке се неминовно дешавају. У општем смислу, грешке се могу дефинисати као нееквивалентност између изворног текста и превода (GAMBIJER, VAN DORSLAJER 2010: 386). Дакле, ако у обзир узмемо функционалну еквивалентност, можемо рећи да грешке онемогућавају циљној публици да превод схвате на исти начин као и изворни текст (GAMBIJER, VAN DORSLAJER 2010: 387). Ипак, постоје различите врсте преводних грешака које се могу класификовати на различите начине. Једну од таквих категоризација представила је Норд (1997: 75), која сматра да преводне грешке могу бити прагматичке, културолошке, лингвистике и условљене врстом текста. Са друге стране, Министарство за европске интеграције (2019b: 32) грешке разврстава у материјалне, терминолошке, граматичке, стилске, правописне и словне грешке. С тим у вези, овај рад настао је као жеља да се ове грешке ближе попишу и анализирају. Сам корпус прикупљен је током рада у сектору за контролу квалитета превода у оквиру Министарства за европске интеграције током 2020. и 2021. године. Корпус се састоји од 200 страница аутентичних превода са енглеског на српски језик, односно 300.000 карактера. Због аутентичнијег узорка, коришћени су преводи различитих преводилаца, њих укупно седам, али и различите области самих правних тековина.

Будући да је сектор за контролу квалитета превода први степен провере, пре даље стручне, правнотехничке и језичке редактуре, на запосленима овог сектора је да утврде да ли дати преводи одговарају стандардима о којима је било речи у претходним одељцима, пратећи све релевантне публикације. Током рада, уочене преводне грешке се оцењују, али је битно назначити да не носи свака грешка исту тежину. Наиме, највећу тежину имају тзв. материјалне грешке, односно сасвим по-

грешно преведен смисао, што носи пет негативних поена. Најмање негативних поена са собом носе словне грешке, односно један негативан поен. Дакле, током прелиминарне контроле квалитета ових превода, свака грешка је забележена у засебном документу, а потом разврстана.

Том приликом, укупан број грешака износио је 531. Од тога, 134 биле су словне грешке, док је 115 потпало под категорију стилских грешака. Од осталих грешака, 108 било је граматичке природе, 68 терминолошке, 60 правописне, а 46 материјалне. Дакле, број грешака по преводилачкој страници кретао се од једне од четири. Иако су словне грешке, односно грешке у куцању, биле најучесталије, за њих се не може рећи да су условљене природом превођења за потребе Европске уније (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019a: 32).

Са друге стране, стилске грешке, које су биле на другом месту по својој бројности, махом су условљене нормама српског правног језика (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019c: 12). Овакве грешке се, према Нординој (1997) категоризацији, могу уврстити и у културолошке и грешке условљене врстом текста, с обзиром на то да оне махом представљају непоштовање правних норми и правне културе. Министарство за европске интеграције (2019a: 32–35; 2019c: 17) дефинише и најчешће примере ових стилских грешака који се тичу пасивних конструкција, модалних глагола, номинализације, архаизама, структуре акта, као и везничких спојева. Иако се превод пасивних конструкција и модалних глагола може сврстати и у домен граматичких грешака, за потребе овог рада уврштене су у стилске грешке с обзиром на то да се њиховим неправилним преводом нарушава стил правног језика. Дакле, током даљег тумачења грешака овакве природе, највећи број њих тицао се управо пасивних конструкција (43 јављања), модалних глагола (24 јављања) и архаизама (13 јављања).

4.1. Циљ рада

У овом раду биће анализиране грешке које нарушавају стил правног језика, и то оне које се односе на употребу пасива, модалних глагола и архаизама. Ове врсте грешака одабране су не само због своје учесталости, већ и због онога шта нам њихово тумачење може открити о српском и енглеском правном језику. Наиме саме грешке могу бити условљене великим бројем фактора, од којих одређени аутори издвајају високо формализовану природу правног језика и правних норми (STANOJEVIĆ 2011), док други налажу да већина оваквих грешака настаје због недовољно стандардизованих смерница и преводилачких обука (BAJČIĆ, DOBRIĆ-BASANAŽE 2016). У том контексту, свака грешка биће разложена и упоређена са исправним преводним решењем, уз коришћење релевантних публикација Министарства за европске интеграције и језичке платформе, Евронима. Поред тога, овакве грешке биће анализиране и из угла тренутних лингвистичких тенденција, чиме ће се тумачити и њихова (не)оправданост, као и могућа решења за побољшање процеса превођења правних тековина.

5. Употреба пасивних конструкција у српском и енглеском правном језику

С обзиром на учесталост преводних грешака које се тичу употребе пасивних конструкција, потребно је, пре свега, обратити пажњу на врсте и облике пасива који се јављају у енглеском и српском језику. Пасив се и у српском и у енглеском углавном посматра као опозиција активу, док се у српском издвајају партицепски (Ухваћени су у лажи) и рефлексивни пасив (Кућа се гради) (STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2011: 266–277). Код партицепског пасива, вршилац радње исказан је агентивном одредбом, која углавном подразумева конструкцију од (стране) + именицу у генитиву (STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2011: 277). Коришћење рефлексивног пасива, са друге стране, подразумева деагентализовану реченицу (STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2011: 278).

У енглеском језика постоји нешто другачија подела, те се могу разликовати кратки пасиви (без израженог агенса) и дугачки пасиви (са израженим агенсом) (ERIĆ-BUKARICA 2018: 157). Поред тога, присутни су и прави тј. централни пасиви који се могу трансформисати у активне реченице, али и полупасиви, који се могу понашати и као глаголи и као придеви (*I was shocked by her behevaiour. = Her behaviour shocked me*) (KVERK, GRINBAUM i dr. 1985: 167–171). На крају, енглески језик поседује и псеудо–пасиве, који такође могу имати придевску компоненту, али због своје структуре не могу изражавати агенс (*The problem is complicated*) (KVERK, GRINBAUM i dr. 1985: 169).

Поред различитих врста пасива, поставља се питање у којој мери и када се овакве конструкције користе, као и који би били преводни еквивалентни у српском и енглеском језику. У том контексту, Министарство за европске интеграције (2019а: 32) наводи да дугачак пасив у енглеском језику (који се гради употребом *by + агенс* конструкције) треба преводити активном реченицом како би се избегла конструкција *од стране*. Уколико се дата пасивна реченице не може трансформисати у активну, а да то не изискује промену великог броја реченичних конституената, прихватљиво је исказати агенс употребом наведене конструкције. Дакле, ова препорука Министарства за европске интеграције за циљ има да спречи усложњавање реченичне структуре, с обзиром на настојања Европске комисије (2016) да обезбеди једнозначно и поједностављено правно тумачење. Самим тим, постоје оправдане употребе партицепског пасива са исказаним агенсом. Међутим, у наставку следе примери неоправдане употребе, са исправним преводним решењима:

Изворни текст на енглеском: Specific conditions associated to some of the eligibility and priority criteria should be laid down in order to establish a level playing field for their implementation and to avoid the circumvention of the system of authorisations **by producers being granted authorisations**.

Превод пре измена: Треба утврдити посебне услове повезане са неким критеријумима прихватљивости и приоритета како би се успоставили једнаки услови за њихово спровођење и избегло заобилажење система одобрења **од стране произвођача којима се одобрења дају.**

Превод након измена: Треба утврдити посебне услове повезане са неким критеријумима прихватљивости и приоритета како би се успоставили једнаки услови за њихово спровођење **и избегло да произвођачи којима се одобрења дају зао-**

билазе систем одобрења.

Изворни текст на енглеском: The Union shall act only within the limits of the competences conferred upon it **by the Member States** in the Treaties to attain the objectives set out therein.

Превод пре измена: Унија делује само у границама надлежности које су јој Уговорима поверене **од стране држава чланица** ради остваривања циљева утврђених у њима.

Превод након измена: Унија делује само у границама надлежности које су јој Уговорима **повериле државе чланице** ради остваривања циљева утврђених у њима.

Оваква грешка неће сасвим спречити правнике или грађане да разумеју суштину реченице, али може допринети отежаном тумачењу, посебно када се ради о великом броју страна. У прилог томе иде и чињеница да и остали словенски језици (бугарски, словеначки, словачки, хрватски) овакве ситуације решавају на исти начин као и српски језик, тј. употребом активне реченице (EUR–Lex). Поред тога, овакве тенденције поклапају се са језичким тумачењима лингвиста. Наиме, одређени аутори (ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, REDLI 2019: 125; TANASIĆ 2014: 11) закључују да је српски језик и даље језик активног устројства, тј. преферира употребу активних конструкција онда када је то могуће. Дакле, овакве тенденције су у складу са смерницама Министарства за европске интеграције и указују на преводилачку грешку (2019а: 32).

Међутим, с обзиром на то да су пасивне конструкције једна од проминентних карактеристика језика права не би ли се агенс „гурнуо у мрак" (KLIKOVAC 2008: 24), важно је анализирати ову грешку кроз призму релевантних језичких разматрања. Наиме, у лингвистици се јављају две струје – они који нуде оправдања за учесталу употребу пасивних конструкција, као и они који се не слажу са оваквим језичким устројством. Колман (COLEMAN: 1997: 193) признаје да се пасивне конструкције обилно користе у правне сврхе, али да је то неопходно с обзиром на природу правних активности. Како он даље наводи, употребом пасива се постиже комуникација у којој је фокус на радњи, а не на актерима, чиме се избегава употреба личних заменица и личног обраћања. Међутим, не слажу се сви са овим тврдњама.

Станојевић (2011) има сасвим супротно виђење и сматра да језик права треба реформисати, а како би се реченице поједноставиле, и самим тим омогућило лакше тумачење правних аката, потребно је повећати фреквентност личних заменица и активних реченица. Ријера (RIERA 2015: 150) даље тврди да пасивне реченице „гуше" и оптерећују текст када се користе у великој мери, те и да је неопходно пасивне реченице заменити њиховим активним парњацима када год је то могуће. Самим тим, можемо закључити да су препоруке Министарства за европске интеграције у овом смислу оправдане, тј. њима се тежи не само олакшавању преводилачког процеса, већ и поједностављењу правног језика. Самим тим, иако приложена преводна грешка делује минорно, она би могла отежати даље разумевање и примену правног акта када се потенцијално усвоји. У том смислу, могло би се претпоставити да су наведене грешке настале због генерализације правила да се конструкција *од стране*

може искористити под одређеним околностима. Међутим, будући да се реченична структура није неоправдано усложнила или продужила употребом актива, овакав превод пасива није био оправдан.

6. Улога модалних глагола

Модалност се различито изражава у зависности од језика, а може се дефинисати као говорников став или његове претпоставке о одређеној ситуацији (KVERK, GRINBAUM i dr. 1985: 219). Иако се модални глаголи углавном везују за говорниково мишљење, они по својој природи нису ни субјективни ни објективни (RADONJIĆ 2017: 25). У енглеском се модални глаголи могу сматрати подврстом помоћних глагола, а могу имати и различиту јачину, тј. изражавати епистемичку и дионтичку модалност (NJUTS 2001: 21). Епистемичка модалност односи се на могућност, док се дионтичка модалност тиче нужности односно одређене обавезе (NJUTS 2001: 21–22). За разлику од енглеског, у српском језику се модалност не изражава на истоветан начин. Глаголи модалне употребе у српском језику не могу се тумачити на исти начин због тога што они не поседују иста морфо-синтаксичка својства (TRBOJEVIĆ-MILOŠEVIĆ 2004: 155).

Наиме, категорија модалних глагола је у енглеском језику релативно затворена и устаљена и састоји се од 12 глагола: (*must, may/might, can/could, will/would, shall/should, ought to, dare i need*) (JANIĆ, STAMENKOVIĆ 2016: 130–131). Ситуација у српском језику је нешто другачија јер није сасвим дефинисано који глаголи могу имати модалну функцију, с обзиром на то да се они махом посматрају као правилни глаголи који уз себе траже допуну у виду инфинитива или да–конструкције (ERIĆ-BUKARICA 2020: 76). Одређени аутори (TRBOJEVIĆ-MILOŠEVIĆ 2004: 179) наводе ових седам глагола као модалне глаголе у српском језику: морати, моћи, смети, требати, хтети, умети и ваљати. Дакле, превођење модалних глагола са енглеског на српски језик разликује се од ситуације до ситуације, те сваки глагол треба посматрати појединачно.

Имајући то у виду, један од глагола који се најчешће користи у енглеском правном језику је глагол *shall*. Наиме, Ерић-Букарица (2020: 80) је на узорку од 14.000 речи из Конвенције о правима детета уочила да се модални глагол *shall* јавио 76 пута од укупно 126 јављања свих модалних глагола. У свакодневним ситуацијама, за разлику од правног контекста, глагол *shall* се ретко користи и њиме се углавном означава будућност у првом лицу једнине и множине (KRAPIVKINA 2010: 308). Међутим, у правним текстовима се махом користи у трећем лицу једнине и множине, а њиме се може упућивати не само на будућу временску одредницу, већ и нужност и сугестију (RADONJIĆ 2017: 54). Императив се у правном енглеском веома ретко употребљава, те се модални глагол *must* избегава, а *shall* испуњава његову функцију (MATULEVSKA 2017: 77). Дакле, с обзиром на то да овај глагол може имати различите временске одреднице и модално значење, његово превођење може представљати посебан изазов (GARNER 1995: 938).

За глагол *shall* се не могу поставити јасно дефинисана правила, али се на српски језик у великом броју случајева преводи презентом. Ово је због тога што се у највећем броју случајева овим модалним глаголом изражава неки захтев или пре-

длог за које се подразумева да ступају на снагу даном објављивања одређеног правног акта (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019b: 40). Самим тим, не упућује се на посебан временски тренутак, а презент се користи као неутрално средство изражавања.

Међутим, у ретким ситуацијама се овим модалним глаголом заиста означава будућност. Тада се углавном у контексту упућује на неки будући датум или годину када треба почети са примењивањем одређених одредаба, те је стога неопходно превести га футуром. Ситуација се даље компликује када се за глагол *shall* сматра да има исто значење као *is required to*, када се преводи глаголом морати. Тада се ово не сматра само захтевом, већ правном обавезом која, као таква, има већу правну јачину (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019b: 40):

The applicant **shall meet** the criteria given in paragraph 1, concerning independence, objectivity and procedures.

Подносилац захтева **мора испунити** критеријуме из става 1. који се односе на независност, објективност и поступке (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019: 40).

Имајући у виду да се *shall* практично може понашати као *may*, *must*, *will* или глагол *to be* у презенту , преводиоци стално морају да доносе важне одлуке (STRANDVIK 2003). Уколико преводилац донесе погрешну одлуку, то може значајно утицати на тумачење правног акта и његову будућу примену. На пример:

Изворни текст на енглеском: The Union **shall offer** its citizens an area of freedom, security and justice without internal frontiers, in which the free movement of persons is ensured in conjunction with appropriate measures with respect to external border controls, asylum, immigration and the prevention and combating of crime.

Превод пре измена: Унија **ће** својим грађанима **пружити** простор слободе, безбедности и правде без унутрашњих граница, у којем је обезбеђено слободно кретање лица заједно са одговарајућим мерама које се односе на контролу спољних граница, азил, имиграцију, као и превенцију и борбу против криминала.

Превод након измена: Унија својим грађанима **пружа** простор слободе, безбедности и правде без унутрашњих граница, у којем је обезбеђено слободно кретање лица заједно са одговарајућим мерама које се односе на контролу спољних граница, азил, имиграцију, као и превенцију и борбу против криминала.

Изворни текст на енглеском: He **shall ensure** that the views of the European Parliament are duly taken into consideration.

Превод пре измена: Он **ће се постарати** о томе да се ставови Европског парламента узму у разматрање на одговарајући начин.

Превод након измена: Он **се стара** о томе да се ставови Европског парламента узму у разматрање на одговарајући начин.

У овом случају, преводилац је донео одлуку да се ради о одређеним будућим захтевима. Међутим, наведени правни акти својом структуром не упућују на будуће догађаје, нити се њима указује на неки одређени датум када би требало почети са извршавањем ових одредаба. Ипак, неки аутори не сматрају овакве грешке изненађујућим с обзиром на вишезначност глагола *shall*. Наиме, одређене лингвистичке

анализе наводе да је глагол *shall* потребно у потпуности избацити из употребе у правном контексту и заменити га другим модалним глаголима чија је улога јаснија и омогућава лакше тумачење (KUPER 2011: 54).

Да се без овог глагола може доказано је на примеру Аустралије која га је избацила из употребе током осамдесетих година прошлог века и заменила другим глаголима чије значење није толико збуњујуће („fuzzy") (VAGNER, KAĆIJAGIDI 2006: 238). Ипак, до оваквих промена није дошло у оквиру Европске уније с обзиром на то да она и даље гради своју правну културу, те тако инсистира на традиционалнијим употребама енглеског правног језика (VAGNER, KAĆIJAGIDI 2006: 238). Дакле, с обзиром на превласт правне традиције, на шта посебно указује следеће поглавље, јасно је да треба бити посебно пажљив са глаголом *shall* како се не би променио смисао реченице и самим тим нарушило будуће правно тумачење.

7. Употреба архаизама у енглеском и српском језику

Будући да се правни језик ослања на правну културу и традицију одређене земље, присуство архаизама, од којих су многи преузети из латинског језика, није претерано изненађујуће (TAM 1997: 92). У том контексту, енглески правни језик обилује речима преузетим из латинског које се у свом изворном облику користе и данас (нпр. *flagrante delicto, sine die, prima facie*) (FENG 2012: 32). Међутим, овакве фразе представљају мањи проблем при превођењу с обзиром на то да је латински значајно утицао на различите научне области широм Европе, па тако и на право (TAM 1997: 91).

Са друге стране, архаизми који потичу из енглеског морају се додатно прилагођавати другим језицима, посебно с обзиром на то да велики број њих потиче из периода староенглеског и средњоенглеског (KRISTAL, DEJVI 1969: 207). Кристал и Дејви (1969: 207) даље наводе да се ови архаизми углавном састоје од предлошке партикуле и предлога, од којих се најучесталије категорије граде коришћењем партикула *there* (*thereupon, therewith*), *here* (*hereof, hereupon*), *where* (*whereof, whereupon*). Овакви изрази нису заобишли ни право Европске уније, те се веома често могу срести и у примарном и секундарном законодавству (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019c: 16).

Међутим, један од архаизама који може представљати преводилачки изазов јер његов превод умногоме зависи од самог контекста и правног акта, јесте израз *thereof* (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019c: 17). У својој стандардној употреби, користи се за означавање нечег претходно споменутог у реченици. На пример, реченица „illicit trafficking in protected fauna and flora species or parts **thereof**" биће преведена као „недозвољена трговина заштићеним врстама фауне и флоре или **њиховим** деловима" (EVRONIM). Међутим, ситуација се знатно компликује када се изразом *thereof* упућује на део неког правног акта. Наиме, уколико се овај израз у уводном делу правног акта односи на документе који су део примарног законодавство, онда се не преводи. На пример: „Having regard to the Treaty ...., [and in particular Article(s) .... thereof,]" постаће „Имајући у виду Уговор ...., [а нарочито члан/чл. ....]" (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019b: 10–11).

Према Приручнику за превођење правних аката Европске уније (2019b: 8)

у примарно законодавство спадају оснивачки уговори, њихове измене, протоколи и декларације који се прилажу уз оснивачке уговоре, као и уговори о приступању. Као такви, сматрају се највишим законодавним актима на којима почива читаво право Европске уније, те се очекује да се секундарни правни акти позивају искључиво на њих у својим уводним деловима. Дакле, уколико би се израз *thereof* превео у овом случају, разумевање текста би могло бити отежано услед нарушене формализоване структуре српског правног језика (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019c: 35). Међутим, исто се може рећи и за обрнуте ситуације, тј. изостављање израза *thereof* ван уводних делова и онда када се не позива на примарно законодавство. На пример:

Изворни текст на енглеском: Title I of the Statute and Article 64 **thereof** shall in any case apply to the specialised courts.

Превод пре измена: Наслов I Статута и члан 64. се у сваком случају примењују на специјализоване судове.

Превод након измена: Наслов I Статута и члан 64. **тог статута** се у сваком случају примењују на специјализоване судове.

Изворни текст на енглеском: the Authority submitted a reasoned opinion in accordance with Article 12(2) of Regulation (EC) No 396/2005 in conjunction with Article 12(1) **thereof**.

Превод пре измена: Агенција је дала образложено мишљење у складу са чланом 12. став 2. Уредбе (ЕЗ) број 396/2005 заједно са чланом 12. став 1.

Превод након измена: Агенција је дала образложено мишљење у складу са чланом 12. став 2. Уредбе (ЕЗ) број 396/2005 заједно са чланом 12. став 1. **те уредбе**.

С обзиром на то да је потребно предупредити могућност погрешног тумачења, израз *thereof* је требало превести и њиме нагласити на шта се члан 64. односи, као и којој уредби наведени став и члан припадају. Иако би читалац из контекста могао да протумачи како се ови чланови односе на правна документа наведена у истој реченици, овакве грешке могле би утицати на једнозначност и нормативност коју правни језик захтева (VASIĆ, STANKOVIĆ 2018:37). Поред тога, уколико читалац ипак погрешно протумачи ове реченице, то би могло имати далекосежне последице при тумачењу. Слично грешкама које су настале при преводу пасива, може се претпоставити да су преводиоци начинили грешку због генерализације правила према којем се израз *thereof* не преводи у одређеним случајевима.

8. Закључак

Грешке представљене у овом раду нарушавају стил правног језика, те се самим тим може рећи да су супротстављене и устаљеним нормама српске правне културе (ŠARČEVIĆ 1997). Дакле, јасно је да се не могу сматрати минорним грешкама, те и да их је потребно предупредити, посебно с обзиром на то да су по својој бројности одмах иза словних грешака. Ипак, мање је јасан разлог из којих овакве врсте грешака настају, посебно ако узмемо у обзир да одређени стручњаци сматрају како оне могу бити условљене и самом високо формализованом и ригидном природом

правног језика, али и мањком подршке и стандардизације преводилачког процеса. Међутим, иако је јасно да различите правне норме и културе утичу на комплексност преводилачког процеса, многи аутори (BAJČIĆ, DOBRIĆ-BASANAŽE 2016; HU, ČENG 2016) управо скрећу пажњу на то да немају све државе чланице и земље кандидаткиње исте ресурсе и степен стандардизације када се ради о превођењу за потребе Европске уније. Наиме, Свобода, Бил и др. (2017: 79) наводе да „већи" језици у оквиру ЕУ, попут француског и немачког, имају већи број преводилачких приручника и алата од других језика. Самим тим, можемо говорити и о различитим нивоима стандардизације, што може утицати на сам квалитет превода.

Поред тога, уколико погледамо како се превођење одвија у оквиру самог Генералног директората за превођење Европске уније, видећемо да се велики део превода шаље спољним сарадницима како би процес био ефикаснији и како би се уштедела средства (SVOBODA, BIL i dr. 2017: 128). Иако је неопходно да потенцијални преводиоци имају релевантно образовање и искуство у области превођења, након што прођу неколико кругова провере знања, не нуди им се опсежна даља обука. Дакле, иако преводиоци могу имати релевантно знање, грешке могу настати као последица недовољног разумевања специфичних норми Европске уније. Самим тим, грешака би било мање уколико би преводиоци не само пролазили кроз одређене провере, већ и кроз периоде обуке, што би омогућило да се одаберу само они преводиоци који покажу највиши степен разумевања свих појединости превођења Европске уније

Будући да квалитет превода није бинарна категорија, како је већ представљено у овом раду, Европска унија и са њом повезане институције морале би да пруже бољу подршку својим преводиоцима, од којих зависи сам квалитет превода (HORBAČAUSKIJEN, KASPERAVIČIJEN i dr. 2017: 145). Дакле, с обзиром на то да преводиоци диктирају сам квалитет превода, потребно их је додатно укључити у сам процес дефинисања стандарда и смерница. С обзиром на то да су у ове процесе махом укључени само они преводиоци који су директно запослени у институцијама Европске уније, укључивање спољних преводилаца могло би помоћи да се овакве грешке предупреде. Поред тога, за грешке представљене у овом раду, требало би пружити детаљније примере у оквиру приручника и смерница, с обзиром на то њихово превођење зависи од великог броја фактора и различитог контекста. На тај начин би се спречило да преводиоци генерализују одређена правила и примењују их и у неоправданим ситуацијама, што би побољшало квалитет превода и убрзало процес стандардизације.

Цитирана литература

AMON 2006: AMMON, Ulrich. „Language conflicts in the European Union: On Finding a Politically Acceptable and Practicable Solution for EU Institutions that Satisfies Diverging Interests". *International Journal of Applied Linguistics,* knj. 16, sv. 3 (2006): str. 319–338. https://doi.org/10.1111/j.1473–4192.2006.00121.x

BAJČIĆ 2018: BAJČIĆ, Martina. „The Role of EU Legal English in Shaping EU Legal Culture". *International Journal of Language & Law,* knj. 7 (2018): str. 8–24. https://doi.org/10.14762/jll.2018.008

BAJČIĆ, DOBRIĆ-BASANAŽE 2016: BAJČIĆ, Martina i Katja DOBRIĆ-BASANAŽE. *Towards the Professionalization of Legal Translators and Court Interpreters in the EU*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2016.

BIL 2014: BIEL, Łucja. *Lost in the Eurofog: the Textual Fit of Translated Law*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2014.

ČAO 2007: CHAO, Deborah. *Translating Law*. Bristol: Multilingual Matters, 2007.

ĆORIĆ 2017: ĆORIĆ, Dragana. „Značaj jezika za pravo". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu,* knj. 51, sv. 4 (2017): str. 1573–1587. [orig.] ЋОРИЋ, Драгана. „Значај језика за право". *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, књ. 51, св. 4 (2017): стр. 1573–1587. https://doi.org/ 10.5937/zrpfns51–16431

DINAN 2014: DINAN, Desmond. *Europe Recast: A History of European Union*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2014.

ĐORĐEVIĆ 2017: ĐORĐEVIĆ, Jasmina. „Translation Techniques Revisited: The Applicability of Existing Solutions in Non-Literary Translation". *FACTA UNIVERSITATIS Series: Linguistics and Literature,* knj. 50, sv. 1 (2017): str. 35–47. https://doi.org/10.22190/FULL1702035D

ERIĆ-BUKARICA 2018: ERIĆ-BUKARICA, Aleksandra. „Pasivne konstrukcije u pravnim tekstovima na engleskom jeziku i njihovi prevodni ekvivalenti u srpskom jeziku". *Prilozi proučavanju jezika,* knj. 49 (2018): str. 153–170. [orig.] ЕРИЋ-БУКАРИЦА, Александра. „Пасивне конструкције у правним текстовима на енглеском језику и њихови преводни еквиваленти у српском језику". *Прилози проучавању језика*, књ. 49 (2018): стр. 153–170. https://doi.org/10.19090/ppj.2018.49.153–170

ERIĆ-BUKARICA 2020: ERIĆ-BUKARICA, Aleksandra. „Upotreba modalnih glagola u pravnim tekstovima na engleskom i njihovi srpski ekvivalenti". *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,* knj. 9, sv. 9 (2020): str. 73–96. https://doi.org/10.19090/zjik.2020.10

EVROPSKA KOMISIJA 2016: EVROPSKA KOMISIJA. *Joint Practical Guide of the European Parliament, the Council and the Commission for Persons Involved in the Drafting of European Union Legislation.* Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016. https://doi.org/10.2880/89965

EVROPSKA UNIJA. *EU Law – EUR–Lex*. https://eur–lex.europa.eu/homepage.html

FENG 2012: FENG, Zhansheng. „On the Stylistic Features of Legal English". *World Journal of English Language,* knj. 2, sv. 2 (2012): str. 29–35. https://doi.org/10.5430/wjel.v2n2p29

GAMBIJER, VAN DORSLAJER 2010: GAMBIER, Yves i Luc Van DOORSLAER (ur.), *Handbook of Translation Studies: Volume* 1. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 20100.

GARNER 1995: GARNER, Bryan. *A Dictionary of Modern Legal Usage*. New York: Oxford University Press, 1995.

GAZOLA 2006: GAZZOLA, Michele. „Managing Multilingualism in the European Union: Language Policy Evaluation for the European Parliament". *Language Policy*, knj. 5, sv. 4 (2006): str. 395–419. https://doi.org/10.1007/s10993–006–9032–5

GENERALNI DIREKTORAT ZA KOMUNIKACIJU EVROPSKE KOMISIJE 2018: GENERALNI DIREKTORAT ZA KOMUNIKACIJU EVROPSKE KOMISIJE. *The European Union: What it is and What it Does*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018.

GENERALNI DIREKTORAT ZA PREVOĐENJE 2015a: GENERALNI DIREKTORAT ZA PREVOĐENJE. *Translation Quality Guidelines*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015a.

GENERALNI DIREKTORAT ZA PREVOĐENJE 2015b: GENERALNI DIREKTORAT ZA PRE-

VOĐENJE. *Tender Specifications: OMNIBUS-15. Translation of European Union Documents*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015b.

GENERALNI DIREKTORAT ZA PREVOĐENJE EVROPSKE KOMISIJE 2018: GENERALNI DIREKTORAT ZA PREVOĐENJE EVROPSKE KOMISIJE. *Interpreting and Translating for Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018.

HIKS 1999: HIX, Simon. *The Political System of the European Union*. Hampshire: Palgrave, 1999.

HORBAČAUSKIJEN, KASPERAVIČIJEN i dr. 2017: HORBAČAUSKIENE, Jolita, Ramune KASPERAVIČIENE i dr. „Translator Training vs Employers' Expectations". *Journal of Language and Cultural Education*, knj. 5, sv. 1 (2017): str. 145–159.

HU, ČENG 2016: HU, Pi-Chan i Le CHENG. „A Study of Legal Translation From the Perspective of Error Analysis". *International Journal of Legal Discourse*, knj. 1, sv. 1 (2016): str. 235–252. https://doi.org/10.1515/ijld-2016-0007

JANIĆ, STAMENKOVIĆ 2016: JANIĆ, Aleksandra i Dušan STAMENKOVIĆ. „Modalni glagoli must, should, can / morati, trebati, moći u engleskom i srpskom jeziku: opšte karakteristike i izazovi pri prevođenju". *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku,* knj. 59, sv. 2 (2016): str. 129–150.

KLIKOVAC 2008: KLIKOVAC, Duška. *Jezik i moć: ogledi iz sociolingvistike i stilistike*. Beograd: Krug, 2008. [orig.] КЛИКОВАЦ, Душка. *Језик и моћ: огледи из социолингвистике и стилистике*. Београд: Круг, 2008.

KOBI, FILDS i dr. 2014: KOBY, Geoffrey, Paul FIELDS i dr. „Defining Translation Quality". *Revista Tradumàtica*, knj. 12 (2014): str. 413–420.

KOLMAN 1997: COLEMAN, Brady. „In Defense of the Passive Voice in Legal Writing". *J. Technical Writing and Communication,* knj. 27, sv. 2 (1997): str. 191–203. https://doi.org/10.2190/HN2D–AVL9–7XK4–EVVC

KOLTHARD, DŽONSON 2010: COULTHARD, Malcom i Alison JOHNSON (ur.), *The Routledge Handbook of Forensic Linguistics*. New York: Routledge, 2010.

KRAPIVKINA 2017: KRAPIVKINA, Olga. „Semantics of the Verb Shall in Legal Discourse". *Jezikoslovlje,* knj. 18, sv. 2 (2017): str. 305–317.

KRISTAL, DEJVI 1969: CRYSTAL, David i Derek DAVY. *Investigating English Style*. Bloomington: Indiana University Press, 1969.

KUPER 2011: COOPER, Paul Kendal. *Is there a Case for the Abolition of 'shall' from EU legislation?*. Riga: Riga Graduate School of Law, 2011.

KVERK, GRINBAUM i dr. 1985: QUIRK, Randolph, Sydney GREENBAUM i dr. *A Comprehensive Grammar of the English Language.* Harlow: Longman, 1985.

MATULEVSKA 2017: MATULEWSKA, Aleksandra. „Deontic Modality and Modals in the Language of Contracts". *Comparative Legilinguistics*, knj. 2 (2017): str. 75–92.

MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019a: MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE. *Jezičke smernice za pripremu verzije pravnih tekovina Evropske unije na srpskom jeziku*. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije, 2019a. [orig.] МИНИСТАРСТВО ЗА ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ. *Језичке смернице за припрему верзије правних тековина Европске уније на српском језику*. Београд: Министарство за европске интеграције, 2019a

MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019b: MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE. *Priručnik za prevođenje pravnih akata Evropske unije*. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije, 2019b. [orig.] МИНИСТАРСТВО ЗА ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ. *Приручник за превођење правних аката Европске уније*. Београд: Министарство за европске интеграције, 2019b.

MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE 2019c: MINISTARSTVO ZA EVROPSKE IN-

TEGRACIJE. *Uputstva za kontrolu kvaliteta prevoda pravnih tekovina EU*. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije, 2019c. [orig.] МИНИСТАРСТВО ЗА ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ. *Упутства за контролу квалитета превода правних тековина ЕУ*. Београд: Министарство за европске интеграције, 2019с.

MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE. *Evronim – višejezična terminološka baza*. 27. decembar, 2021, http://prevodjenje.mei.gov.rs/evronim/

NAJDA, VARD 1986: NIDA, Eugene i Jan de WAARD. *From One Language to Another: Functional Equivalence in Bible Translating*. Nashville: Nelson, 1986.

NELKEN 2004: NELKEN, David. „Using the Concept of Legal Culture". *Australian Journal of Legal Philosophy*, knj. 29 (2004): str. 1–26.

NORD 1997: NORD, Christiane. *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology and Didactic Application of a Model for Translation-oriented Text Analysis*. Amsterdam: Rodopi, 1997.

NJUTS 2001: NYUTS, Jan. *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization: A Cognitivepragmatic Perspective.* Amsterdam - Philadelphia: Benjamins, 2001.

RADONJIĆ 2017: RADONJIĆ, Radmila. *Engleski modali u pravnim dokumentima Evropske unije i njihovi srpski ekvivalenti*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu: 2017.

RIJERA 2015: RIERA, Catalina. „Plain English in Legal Language: A Comparative Study of Two UK Acts of Parliament". *Alicante Journal of English Studies,* knj 28 (2015): str. 147–163.

STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2011: STANOJČIĆ, Živojin i Ljubomir POPOVIĆ. *Gramatika srpskog jezika za gimnazije i srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2011. [orig.] СТАНОЈЧИЋ, Живојин и Љубомир ПОПОВИЋ. *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.

STANOJEVIĆ 2011: STANOJEVIĆ, Maja. „Legal English – Changing Perspectives". *Facta Universitatis. Series: Linguistics and Literature*, knj. 9, sv. 1 (2011): str. 65 –75.

STRANDVIK 2013: STRANDVIK, Ingemar. „EU Translation — Legal Translation in Multilingual Lawmaking". Belgrade: The Eleventh International FIT/EULITA Forum: The Life of Interpreters and Translators – Joy and Sorrow?, 2013.

SVOBODA, BIL i dr. 2017: SVOBODA, Tomas, Łucja BIEL i dr. (ur.). *Quality aspects in institutional translation*. Berlin: Language Science Press, 2017.

ŠARČEVIĆ 1997: ŠARČEVIĆ, Susan. *New Approach to Legal Translation*. The Hague: Kluwer Law International, 1997.

TAM 1997: TAMM, Ditlev. *Roman Law and European Legal History*. Djoef Publishing, 1997.

TANASIĆ 2014: TANASIĆ, Sreto. *Sintaksa pasiva u savremenom sprskom jeziku*. Beograd: Beogradska knjiga, 2014. [orig.] ТАНАСИЋ, Срето. *Синтакса пасива у савременом спрском језику*. Београд: Београдска књига, 2014.

TRBOJEVIĆ-MILOŠEVIĆ 2004: TRBOJEVIĆ-MILOŠEVIĆ, Ivana. *Modalnost, sud, iskaz, epistemička modalnost u engleskom i sprskom jeziku*. Beograd: Filološki Fakultet, 2004. [orig.] ТРБОЈЕВИЋ-МИЛОШЕВИЋ, Ивана. *Модалност, суд, исказ, епистемичка модалност у енглеском и спрском језику*. Београд: Филолошки Факултет, 2004.

VAGNER, KAĆIJAGIDI 2006: WAGNER, Anne i Sophie CACCIAGUIDI (ur.). *Legal Language and the Search for Clarity: Practice and Tools*. Michigan: Peter Lang Pub Inc, 2006.

VASIĆ, STANKOVIĆ 2018: VASIĆ, Radmila i Marko STANKOVIĆ (ur.). *Nomotehničko i pravničko rasuđivanje*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji i Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018. [orig.] ВАСИЋ, Радмила и Марко СТАНКОВИЋ (ур.). *Номотехничко и правничко расуђивање*. Београд: Програм Уједињених нација за развој у Србији и Правни факултет Универзитета у Београду, 2018.

ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, REDLI 2019: ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, Dušanka i Jelena REDLI. „Srpski

i mađarski ekvivalenti engleskih pasivnih konstrukcija". *Prilozi proučavanju jezika,* knj. 50 (2019): str. 121–147.

Ana D. Pavlović

ERROR ANALYSIS DURING THE ACQUIS COMMUNAUTAIRE TRANSLATION PROCESS

Given that the European Union is considered an international community due to its 27 Member States and 24 official languages, many authors emphasize that translation is a prerequisite for democracy. Similarly, the backbone of European Union law is reflected in the acquis communautaire, which includes crucial legal acts and contains over 190,000 pages. Considering that a candidate country has to translate the complete acquis before joining the EU, the complexity of the process becomes evident, especially when different legal cultures and stylistic structures are taken into consideration. Thus, this paper has been written in an attempt to identify most common mistakes that occur during the translation process and analyze potential reasons for their frequency. The corpus for this paper has been collected during the tenure at the Ministry of European Integration, and consists of 200 pages. Through a preliminary quantitative analysis, it has been discovered that stylistic errors are the most frequent, especially those regarding the passive voice, the use of modal verbs, and archaisms. Further qualitative analysis allowed us to compare these errors with relevant literature on the matter, and delineate potential ways to prevent or minimize them in the future.

Key words: translation analysis, European Union, European Integration, features of legal languages, standardization of legal translation, acquis communautaire

Originalni naučni rad
UDK 792.57:791
82.01
Primljen: 31. marta 2022.
Prihvaćen: 14. aprila 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.32

Jelena S. Trajković*
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
English Department

METATEXTUALITY AND NARRATIVE TECHNIQUES IN STEPHEN SONDHEIM'S *INTO THE WOODS* ON STAGE AND SCREEN**

This paper focuses on the transmedial relationship between Stephen Sondheim's 1987 Broadway musical *Into the Woods* and its 2014 film adaptation directed by Rob Marshall and produced by Disney Studios. It places emphasis on the various medium-specific narrative devices the two texts employ in order to bring forth the story's central motif of storytelling. The metatextual motif of storytelling is deconstructed against Stephen Sondheim's postmodernist ideology as he challenges the closed system within which fairy-tales traditionally figure, drawing attention to the artificiality of the inherited notions of good and evil, and by extension, the fallibility of prescribed narratives. Finally, this paper offers a detailed analysis of narrative layers and narratorial figures in *Into the Woods* on stage and screen, ultimately concluding that, due to its lack of an omniscient narrative voice to be questioned, the story's transposition onto the screen fails to reiterate the significance of metatextuality of the central motif that has proven fundamental to Sondheim's play.

Keywords: Stephen Sondheim, *Into the Woods*, metatextuality, narrative techniques, film adaptation

1. Introduction

Stephen Sondheim's *Company* (1970) and *Follies* (1971) mark a breakaway from the musical drama as established three decades earlier by Richard Rodgers and Oscar Hammerstein. While traditional musicals rely on familiar tropes and clearly outlined plots, ensuring a decidedly patriotic conclusion for their archetypal protagonists, Sondheim's signature form – loosely labelled *concept musical* – arises as a response to the social upheavals of the previous decade. It foregoes linear plots in favour of an overarching idea embodied by all production aspects, fostering a disposition to comment rather than to narrate. It is thus on the account of an experimental structure and defiance of dramatic conventions that, despite his reputation and an extensive oeuvre, Sondheim's musicals are seldom adapted for film. In fact, as of now, only four[3] of his plays have been transferred

* jlntrajkovic@gmail.com

** This paper was written as a seminar paper for the Multimodal Text course at the English Department at the Faculty of Philosophy in Novi Sad.

3 Given that the practice commands ascribing musicals to composers, rather than lyricists or librettists,

onto the screen – *A Funny Thing Happened on the Way to the Forum* (1962, adapted in 1966), *A Little Night Music* (1973, adapted in 1977), *Sweeney Todd: The Demon Barber of Fleet Street* (1979, adapted in 2007) and *Into the Woods* (1987, adapted in 2014) – all of which, while thematically subversive, are underpinned by a clearly outlined plot and progressive action.

The focus of this paper is the metatextuality of *Into the Woods*, particularly the way it is reflected in the transmedial relationship between the stage play and Rob Marshall's film adaptation. The paper considers the problem of narration and medium-specific devices the two texts employ in order to highlight the metatextual aspects. The original Broadway production opened in 1987, marking the second collaboration of the prolific partnership between Sondheim and librettist James Lapine. The story focuses on the interplay between "Little Red Riding Hood", "Jack and the Beanstalk", "Cinderella" and "Rapunzel", placing the four fairy-tales in the same universe alongside the original story of the Baker and his wife whose wish to have a child instigates the action. Sondheim's postmodernist approach to classic fairy-tales shifts the focus onto the fallibility of the ever-after. As a result, *Into the Woods* does away with didacticism, inviting instead for the questioning of the morals said fairy-tales traditionally impart. The show deconstructs the inherited notions of heroism and villainy, portraying both categories ambiguously and ultimately denying the audience the traditional battle bound to result in the triumph of the good. Moreover, drawing from Bruno Bettelheim's *The Uses of Enchantment, Into the Woods* abounds in Freudian subtexts, death, and violence, bringing the musical closer to the traditional variations of the tales.

In 2014, *Into the Woods* was adapted for film by Disney Studios. Notwithstanding, in contemporary American culture, 'Disneyfication' has "obfuscated the names of Charles Perrault, the Brothers Grimm, Hans Christian Andersen, and Carlo Collodi" (ZIPES 1995: 21). In that respect, by eschewing a happy ending, the stage production upends the trope that the Disney tradition is built on. It therefore comes as no surprise that Marshall's adaptation cuts down on violence significantly, and even omits characters and musical numbers, consequently altering several plotlines. Nonetheless, the film does retain the original story's postmodernist scepticism, as it exploits cultural potential of fairy-tales, offering alternative, open-ended stories for familiar characters. The metatextual aspect of the source material, however, is greatly undermined due to Marshall's choice of filmic narrative devices. Imbued with cautionary overtones enveloped in the central motif which warns the storytellers that "children will listen", *Into the Woods* draws attention to the process of sto-

West Side Story (1957) and *Gypsy* (1959), although adapted for film, are not classified as Sondheim's musicals in this paper, as he is only credited for the lyrics. It is, however, worth noting that both musicals, like *Forum, Night Music*, *Sweeney,* and *Woods*, are exceedingly narrative in structure. It should also be acknowledged that an adaptation of Sondheim's *Merrily We Roll Along* (1981), which famously subverts the play's temporal unity by presenting the events backwardly, chronicling the lives of a group of friends from middle age to young adulthood, is currently in pre-production; the movie is set to be filmed over the course of twenty years and is to be directed by Peter Linklater, who has previously undertaken a similar challenge with the film *Boyhood* (2012). Furthermore, after numerous plans for adapting *Follies* fell through, in 2019 it was confirmed that an adaptation is in pre-production, set to be directed by Dominic Cooke. The sudden surge in interest in adapting Sondheim's concept shows thus begs the question as to whether it is because cinema lacked stylistic and narrative devices to accommodate the concept shows' transposition onto the screen, or owing to Sondheim's now firmly established reputation as the most significant contributor to musical theatre which in turn warrants the attention of major film studios.

rytelling as well as the responsibility of storytellers to question the tradition rather than to reiterate it. In the film, the absence of a heterodiegetic narratorial figure compromises the significance of the central motif as it fails to filter the story through an objective perspective, thus downplaying the impact of the traditional meta-narratives on the nature of storytelling.

With its critical approach to the literary genre it appropriates, *Into the Woods* focalizes its central theme of storytelling through a metatextual lens, placing emphasis on the narratorial figures. While the stage musical relies on the physical presence of the narrator who relates the events of the story to the audience by means of Brechtian distancing thus mimicking the ancient tradition of oral storytelling (and whose status of a mediator is changed to that of an active participant in the story), the film employs voice-over narration by the Baker who, apart from his intradiegetic role, doubles as the disembodied voice of the narrator. Drawing upon Gerard Genette's narratological model, this paper aims to deconstruct narrative layers in both texts in order to determine the medium-specific devices they employ in order to reinforce the metafictional nature of storytelling which lies at *Into the Woods*'s core, relating it to Sondheim's original objective to challenge the fallibility of prescribed narratives.

2. Beyond the Ever-After: Themes, Characters, Intertextuality

Into the Woods borrows characters, plots, and motifs from four traditional fairy-tales, which essentially makes it, in the widest sense of the word, an intertext. The tales are connected by means of the ingredients – a cow as white as milk, a cape as red as blood, a slipper as pure as gold and hair as yellow as corn – necessary to create a potion to restore the youth and beauty of the Witch, and ultimately break the curse of barrenness she placed on the Baker's house. The show opens with a musical "Prologue" in which the characters express their wishes, all of which come true by the end of the first act, "and as it came to pass, all that was wrong was now right, the kingdoms were filled with joy, and those who deserved to were certain to live a long and happy life" (SONDHEIM & LAPINE 2014: 96); Cinderella's kind-heartedness is rewarded with a royal future, Jack and his mother live comfortably off of the giants' wealth, Little Red relishes her new cape made of the Wolf's coat, and the Baker's wife bears a son, while the apparent villains, the Witch and Cinderella's stepfamily, are punished for their wrongdoings.

However, the 'ever-after' endings to the tales are cut short once the consequences of the characters' wishes begin to affect their newly found happiness. In Sondheim's own words, "*wishing* is the key character" (original emphasis, qtd. in HOROWITZ 2010: 83); their wishes prompt the characters to venture into the woods, out of which none come unscathed by their transgressive desires. The second act is permeated with tragedy as the Giantess comes down from the sky to avenge her husband who was previously slain by Jack. The Giantess is presented as a communal threat as she proves willing to destroy the entire kingdom to get to Jack, and has been interpreted as numerous social malaises of the time, including the AIDS crisis, nuclear proliferation and Reaganomics (GORDON 1990: 311). Having said that, by looking at the ways in which *Into the Woods* undermines the closed system of fairy-tales in its exploration of the magical world beyond the ever-after, we are poised to reconsider our inherited understanding of good and evil that fairy-tales

offer in order to ensure moral lessons.

Once their wishes have come true, the characters grow greedy and continue to wish for more, bringing into question their supposedly innate goodness; Cinderella now wishes to sponsor a festival, the Baker and his wife wish for a bigger house to accommodate their growing family, and Jack returns to the Giants' kingdom to steal the golden harp. Likewise, the villains are not portrayed as innately evil. To evade the clichéd didacticism behind making incautious wishes, Sondheim and Lapine give the Giantess strong motivation for seeking revenge, thus challenging both Jack's heroism and her villainy. By victimizing the supposed villain, *Into the Woods* challenges the audience's inclination to side with the hero even though the tradition portrays Jack as such. While Jack may prompt sympathy for stealing from the Giants' kingdom in order to feed his mother, his subsequent returns to the sky to steal the hen and the harp, as well as the slaying of the Giant, only consolidate the Giantess as the victim of Jack's greed rather than portraying her as an unambiguous villain.

The Witch too is portrayed ambiguously. Similarly to the Giantess, she is a victim of the Baker's father's greed, who, while robbing her garden, unknowingly took the magic beans, leading the Witch's mother to punish her with the curse of ugliness. In that respect, her imprisonment of Rapunzel, the Baker's younger sister, is a consequence of the hero's transgression and therefore a subversion of the archetypal characterization of witches and crones as inherently evil. On the other hand, unlike the Giantess, who indeed has a largely symbolic role, the Witch is the most complex character in the play and ultimately the one who overtly problematizes the nature of didacticism in traditional fairy-tales. At the end of the first act, the Witch's youth and beauty are restored but at the unforeseen cost of her magic powers, and she is forced to join the others in the battle against the Giantess. However, unlike the others who naively hope to compromise with the Giantess, the Witch is willing to sacrifice Jack believing that he should be punished for his actions the same way she was punished for hers. The Witch's sense of justice is further highlighted in her exchange with Little Red:

> LITTLE RED RIDINGHOOD: This is terrible. We just saw three people die!
> WITCH (*Bitter*): Since when are you so squeamish? How many wolves have you carved up?
> LITTLE RED RIDINGHOOD: A wolf's not the same.
> WITCH: Ask a wolf's mother! (2014: 135)

The exchange suggests that the Witch is aware of the traditional categories of good and evil on a meta-level, criticising them from within the play. She rejects the concepts of 'good' and 'bad' and substitutes them for 'nice', ascribed to traditional heroes, and 'right', used to describe herself, a traditional villain:

> You're so nice
> You're not good
> You're not bad
> You're just nice
> I'm not good
> I'm not nice

I'm just right […]. (2014: 151)

This echoes Little Red's earlier realization that "nice is different than good" (2014: 52) as she ponders on the consequences of straying off the path, as well as Cinderella's choice of adjective to describe the predatory Prince ("A Very Nice Prince"; "On the Steps of the Palace"). Much like the characterization throughout the play, the terms 'nice' and 'right', unlike their traditional counterparts, are not in binary opposition. The ambiguity of these terms rejects archetypal characterization, giving characters more agency over their words and actions than a closed fairy-tale system allows; this ultimately accounts for the fleetingness of the ever-after they experience in between the acts. Moreover, the ambiguity challenges the possibility of the universal truth, as it compels both intradiegetic and metatheatrical assessment of the limitations of the fairy-tale system, which the play symbolically expresses by having the group feed the Narrator to the Giantess, allowing them to claim the course of the(ir) narrative. With the death of the Narrator and following a catastrophic turn of events, Cinderella and the Baker assume the role of storytellers to address Little Red and Jack, as well as the audience, and encourage scepticism regarding inherited narratives, having learned that there is no objective idea of 'good' and 'evil':

Witches can be right,
Giants can be good.
You decide what's right,
You decide what's good. (2014: 162)

Sondheim and Lapine rely heavily on postmodernist relativism. By deconstructing the categories of heroism and villainy, *Into the Woods* dismantles the ever-after trope, and with it the rigid system within which fairy-tales operate. As is often the case with postmodern revisions of the genre, *Into the Woods* makes use of self-awareness and self-referentiality by means of which it expresses its central motif of narratorial responsibility concealed within the variations on the lyric "children should/must/won't/will listen". The following section analyses the way in which *Into the Woods* employs said motif metatheatrically in order to reassess the didacticism of fairy-tales.

3. Sondheim and Postmodernism: Storytelling as a Meta-Motif

By drawing attention to the artificiality of the concepts of 'good' and 'evil', the Witch fosters scepticism regarding the fairy tales' didactic intentions by means of Brechtian distancing. She introduces and carries the meta-motif throughout the play, emphasising the role storytelling has in upbringing, ultimately condemning the romanticized finality of the ever-after. The motif figures as a metatextual warning to storytellers about fallibility of the tradition, and is embedded in the Witch's relationship with Rapunzel, whom she raises as her daughter, with the motif being continually reshaped as their relationship evolves. The Witch introduces the motif in "Stay With Me", expressing disappointment over Rapunzel's disobedience once she learns of her meetings with the Prince:

What did I clearly say?
Children must listen.

What were you not to do?
Children must see—
And learn. (2014: 80)

The parent-child relationship is characterized as that of the storyteller and listener. Essentially, Rapunzel is punished for disobeying the house rules the Witch had established, and other children, that is, the metatextual listeners, are to learn from her wrongdoings. The Witch incites the idea of the outside world as menacing ("Don't you know what's out there in the world? / Someone has to shield you from the world" [2014: 81]), as opposed to the safety of the tower, thus warning Rapunzel against venturing into the woods. She forbids Rapunzel from entering the woods as she herself fears it for its carnivalesque ethos, where logic and reason are subdued by chaos, surrealism and transgression. The carnivalesque mode interferes with the traditional storytellers' aspiration to teach a moral lesson to the listeners as they themselves are faced with the uncertainty of how the story ends. Had Rapunzel not been tempted and eventually scathed by the woods, the fairy-tale would have followed the original course; however, given the fact that she falls victim to the woods, her death subverts the tradition, leaving the Witch with nobody to tell the story to on the intradiegetic level. The Witch then reiterates the motif in her "Lament", albeit from the perspective of a grieving parent:

No matter what you say,
Children won't listen.
No matter what you know,
Children refuse
To learn. (2014: 134)

The stage directions indicate that the Witch looks at the audience as she sings the verse, reaffirming its metatheatricality, and cautioning the audience that despite their parental efforts, "children can only grow / from something you love / to something you lose" (134-135). She interprets Rapunzel's death as a direct consequence of her disobeying a parental figure:

This is the world I meant,
Couldn't you listen?
Couldn't you stay content
Safe behind walls,
As I could not? (2014: 134)

The lyrics reveal that the Witch tries to keep Rapunzel within the constraints of the tradition because it protects and keeps her oblivious to the dangers of the woods. However, as a child, i.e. the listener, Rapunzel is disillusioned with the modernist sentiment of the previous generation and by venturing into the woods, she embarks on a quest for a self-affirming narrative, while the Witch's attempted didacticism turns against her. Rapunzel's death inspires the Witch's epiphany about the narrative constraints within which the characters are trapped, with the Narrator as their puppet-master, leading to her eventual suicide.

Finally, the motif is reiterated and ultimately consolidated in "Children Will Listen", which closes the show:

> Careful the things you say,
> Children will listen.
> Careful the things you do,
> Children will see
> And learn.
> […]
> Careful the tale you tell,
> *That* is the spell
> Children will listen. (original emphasis, 2014: 167-168)

In its final revision, the motif is expressed in light of the Baker's telling of "the story of how it all happened" (2014: 166) to his son, introducing a subjective perspective to the 'once upon a time' format. Singing the lines over the Baker's story, the Witch underpins the Baker's breakaway from the tradition, as he is not repeating his father's mistake of giving in to prescribed narratives and passing them down onto his son as the absolute truth. By personalizing his narrative, the Baker asserts his narratorial, and ultimately, parental responsibility. In that respect, the moral which *Into the Woods* imparts is aimed towards storytellers rather than listeners. As theatre critic Raymond Knapp words it, "the series of equations [in 'Children Will Listen'] present the fairy tale as the intersection of our primary paths to legacy and potential immortality (leaving aside the promises of religion): our children themselves are continued force of our choices and actions, especially as the latter are recounted in stories ostensibly *for* children" (original emphasis, KNAPP 2006: 162).

4. Narrative Devices in *Into the Woods* on Stage and Screen

This section analyses the layered narration as well as the narrative devices *Into the Woods* employs on stage and screen in order to reinforce its central motif. Regarding the narrative mode, both the play and the film, unlike oral tradition, rely heavily on showing rather than telling. While the play utilizes an omniscient narrator with (as it initially appears) a heterodiegetic status, the film leaves out the character of the Narrator altogether, having instead the disembodied voice of the Baker introduce and occasionally comment on the story. The status of the stage Narrator in relation to both the story and the audience is complex as he both interacts with the characters while also directly addressing the audience. In these aspects, the Narrator is not unlike Thornton Wilder's Stage Manager of *Our Town* in that he holds authority over the characters while guiding the audience through the events he relates, appearing to exist simultaneously within the two realms. It is not until midway through the second act, when the characters collectively agree to sacrifice the Narrator to the Giantess that his authority is revoked and he is relegated to intradiegesis, while the characters are left to continue the story on their own. This begs the question as to how the Narrator's death affects the audience.

To return to the previous section and Sondheim's affinity with postmodernist scepticism, *Into the Woods* strives to challenge the idea of the objective truth as proposed

by the grand narratives, hence its symbolic sacrifice of the traditional storyteller:

> NARRATOR (*Nervous*): You must understand, there must always be someone on the outside.
> STEWARD: You're going to be on the inside now.
> […]
> NARRATOR: You need an objective observer to pass the story along.
> WITCH: Some of us don't like the way you've been telling it.
> NARRATOR: If you drag me into this mess, you'll never know how the story ends. You'll be lost! (2014: 131)

By sacrificing the Narrator, the group rejects the finality of fairy-tales; they claim both agency over their stories and the previously discussed narratorial responsibility. Consequently, their intradiegetic status is problematized as the fairy-tale world and 'reality' blur before the audience, while the external lens through which their story was being filtered is removed and so is, by extension, the sense of distance between the characters and the audience. The newly founded immediacy thus allows the characters to address the motif to the audience without a filter, ensuring that it is *their* story that will be listened to, and not that of the Narrator.

Given that theatre has a propensity for showing, the audience is to accept that what the characters are showing is that which is told by the Narrator even when he is not physically present, so unless the play is read as text rather than experienced as performance, this poses a difficulty in determining the status of the Narrator in relation to both the text and the audience, and is further complicated by the metatextual and, essentially, metatheatrical, aspects of the play. Postmodernist scholar Kevin Paul Smith defines the trope of a storyteller in postmodern metafictive folkloric intertexts as "a character who is personified within a text, and who orally narrates his or her stories to a narratee, who also appears as a character within the text" (SMITH 2009: 89). Although his study is text-oriented and as such not ideal for performance studies, it nonetheless offers valuable insight into how the narrative structure is constructed in *Into the Woods*. Moreover, it builds upon Gerard Genette's seminal taxonomy of narrative layers discussed in *Narrative Discourse* (GENETTE 1983). In consideration of Smith's definition, a problem that inevitably arises when applying it to *Into the Woods* is the ambiguity regarding the presence of the Narrator's in-text narratee. While the Witch and the Baker, when assuming the role of the storyteller, relate their stories to their children (and on meta-level, to the audience), the Narrator's voice is initially only believed to be heard by the audience whose extradiegetic is indisputable. Owing to the distancing effect, the Narrator is able to step out of the story and exist in the same realm as his narratees, passing down a fictional story, therefore mimicking the ancient oral tradition. In other words, the Narrator is not (or so it appears) a character in the story he tells. This creates the relationship between a storyteller and listener as discussed by Smith but, due to the nature of theatre, such relationship is personified extratextually.

On the other hand, if we read *Into the Woods* as a literary text, the Narrator figures only within the confines of the libretto and given that he hovers above the story similarly to the omniscient narrator literary trope, he is unable to cross over to the narratees', i.e. the readers' realm, only guiding them through the story from within the text. In that re-

spect, the Witch and the Baker figure as what Smith's narratological model may classify as embedded narrators within an *ad infinitum* frame sequence (SMITH 2009: 90), narrating on a narrative level below that of the Narrator, up until the point of his death. Once the Narrator is done away with, the status of the Witch and the Baker is elevated to that of the primary (albeit intradiegetic) narrators, as is that of the other characters, who all claim agency over their words and actions, and are now separated from the reader by only a single narrative layer. Smith expands upon Genette's taxonomy by adding a narratee within each frame in order to distinguish which parts of the narrative are heard by which listener (SMITH 2009: 91). This would suggest that the characters are not aware of the Narrator's story, while the Narrator is not aware that he too operates from within the text. However, only the latter proves true once the characters rebel against the way the Narrator has been telling the(ir) story. A question which arises is whether the characters have all along been aware of the Narrator's presence, and if so, why they did not protest sooner. An interpretation which may account for this is that the Narrator who embodies oral tradition and rigid didacticism, maintains his authority with relative ease throughout the first act which, when considered in isolation, represents a traditional fairy-tale with a happy ending. However, because the second act goes beyond the ever-after, the Narrator finds himself on an uncharted territory, which weakens his authority. The characters are thus able to overthrow him and claim the narrative course. Furthermore, Smith's graph provides the narratees with a mouth to symbolically convey the potential for retelling (SMITH 2009: 98). This aspect is especially resonant with *Into the Woods*, particularly with its central motif to which ad infinitum retelling is inherent.

Pertaining to the film adaptation, the character of the Narrator is omitted, and the story is instead narrated by the disembodied voice of the Baker. Once the voice is identified as belonging to the Baker, who is introduced in one of the opening shots, the film immediately problematizes the status of the primary narratorial figure. On the one hand, the Baker is an active participant in the story, while, on the other, his story is marked by omniscience as he has knowledge of the events during which he was not present. As the idea of intradiegetic omniscience is in itself paradoxical and as such not recognized by narratology, the following paragraph considers the Baker's narration in light of both intradiegesis and extradiegesis, although not with an aspiration to determine its status in existing narrative taxonomies, but rather to assess how the conflicting aspects of the primary narratorial figure contribute to the central motif.

The voice-over narration signals a temporal distance between the events of the story and the moment of narration in the same manner as the Narrator's "once upon a time" introduction does on stage; however, in the film, as a result of the Baker's partial intradiegesis, the temporal distance means that his omniscience is rooted in experience, ultimately compromising the objectivity of his narration, despite his narrating in third person, which in turn undermines the source material's shift from an objective point of view to a subjective one. This consequently affects the degree to which the meta-quality of storytelling is preserved. Furthermore, as opposed to the Narrator, the Baker's involvement in the events he narrates undermines his status as the puppet-master, given that he has no interest in deliberately distorting the events. To elaborate on this – the story he tells to his son at the end, the one which his wife characterizes as "the story of how it all

happened", is embedded into the story he relates to the audience by means of voice-over narration because in the film, his status as the primary narratorial figure is not revoked at any moment. The narrative circumstances are complicated by the fact the external story that is addressed to the audience is also the story of "how it all happened", or at least how the Baker remembers it happened, as it is virtually impossible for one to objectively relate their own narrative. Because personal narratives are by definition unreliable, and since the movie does not filter the Baker's story through an objective lens, the extent to which he distorts the story remains unknown. The Baker's wife's encouraging him to tell "the story of how it all happened" is thus redundant as it is the recount of the same events which had occurred up until the birth of their son, and it is told from the same perspective. It is thus the lack of a clearly established objective filter that makes it impossible for the characters to rebel against the tradition and claim their own narrative agency; this, in turn, compromises the importance of narrative legacy which proves fundamental to Sondheim's text.

5. Conclusion

> Careful the spell you cast,
> Not just on children.
> Sometimes the spell may last
> Past what you can see
> And turn against you. . .
> (SONDHEIM & LAPINE 2014: 168)

This paper has postulated storytelling as the central motif in *Into the Woods*, highlighting its metatextuality. It has been suggested that *Into the Woods* underpins said motif as it draws from postmodern scepticism regarding prescribed narratives. As a result, the closed system of fairy-tales is put under scrutiny from within the text. Having experienced immeasurable tragedy following the tradition's promise of the ever-after, the characters begin to question the romanticized finality of the world within which they are trapped. The line between heroism and villainy is blurred as both sides unite in a battle for narrative agency and eventually overthrow the manipulative Narrator. Once they rid themselves of his objective perspective, the characters learn to steer the narrative on their own, and away from the tradition, having learned that "witches can be right" and "giants can be good". The collective moral of *Into the Woods* as an intertext stands as a metatextual warning to storytellers that the narratorial responsibility will be theirs to claim once the far-reaching consequences of the clichéd didacticism of the stories they tell returns to haunt them. Instead of criticising individual tales for its quasi-morals, *Into the Woods* focuses its critique on the process of storytelling itself.

Finally, the paper has analysed how transmedial adaptation affects the motif of storytelling. The complex narrative situations in both the play and the film are deconstructed and interpreted against seminal narratological models, concluding that the shift of perspective from objective to subjective is crucial in capturing the essence of Sondheim's text. The play makes use of Brechtian estrangement, having the Narrator act as if he exists outside of the fictional world he presents, therefore manipulating audience into subscribing to the finality of his version of the story. His presence and eventual sacrifice at the hand

of the characters provide resonance with the Baker's subsequent retelling of the story to his son from a subjective perspective as it reaffirms his acceptance of narratorial responsibility. On the other hand, Rob Marshall's film adaptation, owing to the medium specificity, cannot rely on the Narrator's physical presence. Instead it employs voice-over narration by the Baker whose role in the film is marked by both intradiegesis and extradiegesis. Such approach makes it impossible to separate him from the story which he narrates but in which he had previously taken an active part, resulting in the lack of an objective filter against which the characters protest. Consequently, the essence of the source material is significantly undermined as are the repercussions of subscribing to tradition.

Works Cited

GENETTE 1983: Genette, Gerard. *Narrative Discourse: An Essay in Method*, translated by Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press, 1983.

GORDON 1990: Gordon, Joanne. *Art Isn't Easy: The Achievement of Stephen Sondheim*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1990.

HOROWITZ 2010: Horowitz, Mark Eden. *Sondheim on Music: Minor Details and Major Decisions*. Lanham: Scarecrow Press, 2010.

KNAPP 2006: Knapp, Raymond. *The American Musical and the Performance of Personal Identity*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

SMITH 2009: Smith, Kevin Paul. *The Postmodern Fairytale: Folkloric Intertexts in Contemporary Fiction*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

SONDHEIM & LAPINE 2014: Sondheim, Stephen & James Lapine. *Into the Woods*. New York: Theatre Communications Group, 2014.

ZIPES 1995: Zipes, Jack. "Breaking the Disney Spell". *From Mouse to Mermaid: The Politics of Film, Gender, And Culture*, edited by Elizabeth Bell et al. Bloomington: Indiana University Press, 1995, pp. 21-42.

Jelena Trajković

METATEKSTUALNOST I NARATIVNE TEHNIKE U *ZAČARANOJ ŠUMI* STIVENA SONDHAJMA NA SCENI I FILMU

Ovaj rad bavi se transmedijalnim odnosom brodvejskog mjuzikla *Začarana šuma* (1987) Stivena Sondhajma i njegove ekranizacije (2014) u režiji Roba Maršala. Naglasak se stavlja na različita narativna sredstva na koja se drama i film oslanjaju kako bi se istakla metatekstualnost centralnog motiva pripovedanja. Motiv pripovedanja dekonstruiše se u okviru Sondhajmove postmodernističke ideologije, koja se u *Začaranoj šumi* ogleda u problematizaciji nedvosmislenog predstavljanja kategorija dobra i zla, kao i u subverziji zatvorenog sistema tradicionalnih bajki. Rad se potom okreće detaljnoj analizi naratora i narativnih slojeva na sceni i filmu, a zaključak koji se izvodi jeste da Maršalova ekranizacija, koja, iako zbog specifičnosti filmskog medija izbacuje Sondhajmovog sveznajućeg Pripovedača, ipak ne uspeva da pronađe adekvatno rešenje da prenese metatekstualnost centralnog motiva, koja je od suštinskog značaja za interpretaciju Sondhajmovog mjuzikla.

Ključne reči: Stiven Sondhajm, *Začarana šuma*, metatekstualnost, narativne tehnike, ekranizacija

Originalni naučni rad
UDK 371.687:811.133.1`243
371.3:616-036.21»2020»
Primljen: 21. avgusta 2021.
Prihvaćen: 25. oktobra 2021.
doi: 10.46630/phm.14.2022.33

Jovica M. Mikić*
Université de Banja Luka
Faculté de Philologie
Programme d'etudes pour la langue et littérature françaises et la langue latine

CLASSE À DISTANCE SUR RTRS : UTILISATION DE LA LANGUE MATERNELLE EN CLASSE DE FLE

L'objet de cette recherche est l'alternance des langues en cours de FLE transmis par la chaîne de télévision RTRS entre mars et juin 2020. Notre corpus est composé de trois séances dédiées aux élèves des trois dernières années de l'école élémentaire. Nous avons pris en considération toutes les unités textuelles que l'enseignant a écrites ou prononcées en langue maternelle, en nous proposant d'en faire une classification et des interprétations. L'analyse des données a consisté en trois opérations : décomposer les unités textuelles en éléments fonctionnels ; mettre en rapport les énoncés en L1 avec ceux en L2 ; examiner le changement des langues dans plusieurs unités textuelles. Les résultats montrent que : a) la fonction dominante de la L1 est de fournir des explications grammaticales ; b) le rapport d'équivalence est prépondérant entre les deux langues ; c) le discours oral contient des énoncés où le passage d'une langue à l'autre s'effectue sans rupture énonciative. Plusieurs facteurs ont potentiellement influencé les phénomènes constatés : la thématique des séances, l'absence d'interaction directe avec les élèves, le style d'enseignement personnel. Il serait intéressant et utile d'examiner l'alternance codique dans d'autres cours de langues étrangères diffusés à la télévision, afin d'optimiser ce type d'enseignement.

Mots-clés : classe de FLE, télévision éducative, alternance des langues, unité textuelle, fonctions didactiques

1. Introduction

Le confinement causé par la pandémie de COVID-19 a imposé la recherche de formes alternatives d'enseignement, dont la transmission des séances sur des chaînes de télévision. Ce média a largement contribué à la continuité du processus éducatif entre la fin du mois de mars et le début du mois de juin 2020, mais il a exigé l'adaptation *ad hoc* des modalités de travail de la part des enseignants qui ont donné des cours devant la caméra.

Nous considérons que, parmi les caractéristiques de ce type de cours, les suivantes ont une importance particulière : a) l'impossibilité d'établir le contact direct avec les apprenants et b) les difficultés liées à la gestion et à l'évaluation de leurs activités. Quant au déroulement des cours de langues étrangères (désormais L2), ces circonstances ont un impact évident sur différents aspects, et celui que nous nous sommes proposé d'examiner est le recours à la langue maternelle (désormais L1).

Notre recherche consiste en une analyse de trois séances de langue française diffusées sur la chaîne nationale RTRS en République Serbe de Bosnie. Nous avons pris en

considération l'emploi de la L1 en forme écrite, dans les supports préparés par l'enseignant et affichés sur l'écran, ainsi que les cas où la L1 apparaît quand l'enseignant s'adresse oralement au public. Notre intérêt porte aussi sur la relation entre les énoncés en L1 et les énoncés, correspondants ou complémentaires, présentés en L2. L'analyse a été complétée par l'examen des énoncés dans lesquels l'enseignant emploie les deux langues en alternance. De cette manière, nous avons cherché à identifier des fonctions dominantes du recours à la L1 et à les interpréter selon le point de vue pédagogique et méthodologique.

Les trois cours sont animés par le même professeur, ce qui rapproche notre recherche d'une étude de cas. On ne peut donc pas exclure la possibilité que la fréquence, les formes et les fonctions de l'alternance codique soient influencées par des facteurs idiosyncrasiques, à savoir le style d'enseignement individuel et le degré d'adaptation à une situation pédagogique inhabituelle et inattendue. En outre, il s'agit d'une recherche essentiellement qualitative qui consiste à analyser les données recueillies selon les critères établis. Étant donné que certains énoncés peuvent être classifiée et interprétés de plusieurs manières, les éléments quantitatifs n'ont qu'une valeur approximative et servent à confirmer des tendances générales.

Le corpus réduit et uniforme ne nous permet pas de faire de généralisations significatives. En revanche, notre analyse pourrait solliciter des recherches sur l'alternance codique dans différents contextes. Nous pensons avant tout à l'analyse de cours de langue étrangère transmis sur d'autres chaînes de télévision et/ou animés par d'autres enseignants.

2. Alternance codique en classe de langue étrangère

L'utilisation de la langue maternelle en classe de langue étrangère se manifeste de manière hétérogène, ses formes et ses fonctions dépendant de divers paramètres : le degré de compétences des apprenants en langue étrangère, la compétence linguistique de l'enseignant, la nature des activités, le contexte institutionnel et socioculturel, la méthodologie appliquée (CASTELLOTTI 2001 : 55–60).

Dans les années 1990, les didacticiens commencent à dresser les premiers inventaires et classifications des changements de langue, se focalisant sur leur place, leurs formes ou leurs fonctions. Causa (1996a, 1996b) fait une première distinction entre la *stratégie contrastive* et la *stratégie d'appui*. La stratégie contrastive consiste à relever les points communs et les différences entre deux langues présentes et les passages concernant le métalangage (CAUSA 1996a : 22). La stratégie d'appui relève de l'emploi de la langue du public dans le but de résoudre des difficultés que les apprenants rencontrent. Au sein de cette stratégie, l'auteure identifie trois grandes catégories : 1. les activités de répétition ou reformulation dans l'autre langue ; 2. les achèvements ou les passages à la langue maternelle dans le cadre d'une phrase commencée en langue étrangère ; 3. le parler bilingue qui inclut les commentaires métalinguistiques et l'alternance codique « pure », c'est-à-dire le cas où l'enseignant passe à l'autre langue et revient à la langue cible sans aucune marque énonciative. (Idem : 6–12).

Moore (1996) met en avant la différence entre *alternances-relais* et *alternances-tremplin*. Les premières visent plutôt la continuation de la communication ou la co--construction d'un sens ; les interventions de l'enseignant ne portent jamais sur la forme des productions mais toujours sur leur contenu. Les secondes sont orientées vers

l'appropriation des données linguistiques ou tournées vers les éléments linguistiques indispensables pour la transmission des messages ; elles ont pour résultat d'interrompre la production de l'énoncé. (MOORE 1996 : 28–32).

Coste (1997) présente plusieurs types d'alternance codique par paires ou trios de termes. En ce qui concerne l'aspect pédagogique, il distingue trois formes : a) *l'alternance de répétition* désigne l'alternance qui reprend dans une langue ce qui a été exprimé dans une autre, que ce soit par traduction, par reformulation ou par résumé ; b) *l'alternance de distribution complémentaire* signifie que certaines choses sont exprimées dans une langue et certaines autres dans l'autre langue, sans qu'il y ait nécessairement de reprise ; c) dans *l'alternance de commentaire métalinguistique*, qui est une particularité de la classe de langue, on donne dans une autre langue des descriptions ou des explications à propos de la langue étrangère comme système (COSTE 1997: 399).

D'autres typologies et classifications mettent en évidence différents aspect de l'alternance : le concept de trifocalisation qui concerne la congruence entre communication, apprentissages linguistiques et apprentissages non-linguistiques (ANCIAUX 2013) ; la différence entre macro-alternance, micro-alternance et méso-alternance dans l'enseignement bilingue (DUVERGER 2007) ; les fonctions de la traduction en didactique des langues avec exemples, objectifs et types (PUREN 2018). Les trois classifications que nous venons de présenter sont souvent citées dans la littérature et ont servi de point de départ dans plusieurs recherches empiriques. Au cours des deux dernières décennies, ces recherches se sont intensifiées partout dans le monde et elles abordent toute une gamme de questions relatives à l'alternance codique en classe de FLE. Nous nous limiterons ici à présenter succinctement deux études, basées sur des versions adaptées des classifications mentionnées et réalisées en milieu serbophone. L'article de Mikić (2016) traite de l'usage de la langue maternelle pendant les activités ludiques menées en présence de trois types d'acteurs : élèves et enseignants serbes, ainsi qu'un locuteur natif de la langue française. L'intervention des enseignants en L1 vise avant tout à la reformulation des règles et consignes, la vérification sélective de la compréhension et la gestion des jeux. Les élèves recourent à la L1 principalement pour transmettre des messages ou poursuivre la communication (MIKIĆ 2016 : 116). L'étude de cas réalisée par Basso et Mikić (2016) s'intéresse aux phénomènes d'alternances codiques observables dans un contexte d'enseignement bilingue de disciplines non linguistiques. Les enseignants utilisent la L1 pour développer les consignes ou les définitions des notions ou bien pour expliciter une démarche ou un résultat. Le recours à la L1 de la part des élèves est généralement spontané : il leur permet soit d'obtenir une information complémentaire relative aux consignes ou aux contenus disciplinaires, soit d'apporter une réponse pendant la réalisation des tâches (BASSO et MIKIĆ 2016 : 77).

La présente recherche se penche sur l'utilisation de la langue maternelle dans une situation d'enseignement/apprentissage du FLE toute particulière. Il s'agit d'une sorte de télévision éducative qu'on qualifie d'"unidirectionnelle" et qui comprend en général des programmes précédemment enregistrés et transmis à la télévision (RISTIĆ 2010 : 702). Dans notre cas, ce sont des cours de langue française diffusés sur la chaîne RTRS en République Serbe de Bosnie pendant le confinement, entre mars et juin 2020. Deux caractéristiques ont un impact plus ou moins important sur les formes et fonctions de l'alternance des langues : a) les enseignants engagés n'ont pas eu de formation spécialisée, ils ont dû s'adapter à

une situation inattendue et imposée, ce qui les a contraints à "se débrouiller sur place" et à improviser dans une certaine mesure ; b) dans ce type de classe il n'existe pas d'interactions dans la relation enseignant-élèves et élèves-élèves, ce qui change extrêmement la nature de la bifocalisation propre à la communication exolingue, centrant l'attention sur la langue et non sur l'objet thématique de la communication (BANGE 1992 : 49). Dans cette situation, on peut s'attendre à ce que certaines fonctions didactiques de la L1 soient marginalisées ou exclues et que d'autres soient potentiellement renforcées et diversifiées. Nous avons donc été amené à décliner les fonctions de *l'alternance-tremplin* ou *l'alternance de commentaire métalinguistique* ainsi : a) *nommer un élément grammatical ou annoncer sa présentation* ; b) *annoncer et citer des exemples isolés ou contextualisés de l'élément grammatical*; c) *fournir des explications métalinguistiques*. Pour les autres cas de figure rencontrés, nous utiliserons la dénomination *gérer la classe* ; il s'agit des énoncés qui servent à ouvrir ou clore la séance, attirer l'attention des élèves, annoncer une tâche ou expliciter la consigne.

3. Méthodologie

L'objectif de cette recherche est de répertorier et interpréter les fonctions du recours à la langue maternelle de la part de l'enseignant, le seul acteur des cours de FLE transmis à la télévision. Pour essayer d'atteindre cet objectif général, nous chercherons les réponses aux questions suivantes : 1) De quelle manière les alternances codiques sont-elles articulées ? ; 2) Quels sont les rôles des unités textuelles en L1 présentées par l'enseignant dans la forme écrite et dans la forme orale ? ; 3) Quels sont les types de rapports entre les unités textuelles présentées en L1 et celles présentées en L2 ?

Le corpus que nous analysons est composé de trois séances, transmises les 5 et 8 mai 2020, dont la durée totale est de 13 minutes et 40 secondes. Chaque séance est dédiée à un niveau d'apprentissage de la deuxième langue étrangère à l'école élémentaire. Le sujet des trois cours est un élément grammatical, affiché au tableau et annoncé oralement : les adjectifs démonstratifs (7ème année), le passé composé (8ème année), le conditionnel présent (9ème année). Les séances sélectionnées sont représentatives de l'ensemble des cours dans la mesure où la grammaire y représente la thématique dominante.

Nous avons recueilli les données en visionnant tous les supports textuels figurant sur l'écran et en transcrivant tout ce que l'enseignant à prononcé pendant les trois séances. La tâche qui a précédé le dépouillement des données a consisté à déterminer les unités d'analyse. Du point de vue de l'analyse du discours, les mots "texte" et "discours" peuvent comprendre toutes les unités langagières orales et écrites avec une fonction communicative identifiable (KRISTAL 1995 : 116) ; d'autre part, les unités d'analyse du matériel oral ou écrit peuvent varier énoncé, phrase, acte de parole, etc.) et elles dépendent de l'objectif de l'analyse (SAVIĆ 1993 : 155). Tenant compte de la particularité de notre corpus, nous utiliserons terme « unité textuelle » (désormais UT), par quoi nous entendons un support textuel affiché sur l'écran (à l'écrit) et tout ce que l'enseignant dit à propos de ce même support (à l'oral). Dans le cadre de chaque UT, nous avons essayé d'identifier des « éléments fonctionnels » (désormais EF) qui correspondent à des fonctions didactiques distincts. Un EF peut être : a) composé de plusieurs occurrences ou éléments remplissant la même fonction (surtout à l'écrit) : b) décomposé en fragments plus restreints représentant des sous-catégories d'une fonction didactique (généralement à l'oral). L'analyse même a

consisté à identifier tous les EF afin de déterminer : a) la place et le rôle de tous les énoncés en L1 et b) leur rapport avec les énoncés en L2.

4. Résultats de la recherche

Les résultats de la recherche seront exposés en deux sections : dans la première on dresse le répertoire des fonctions séparément dans la forme écrite et dans la forme orale ; dans la seconde, on examine cinq UT écrites et les UT orales correspondantes. Le rapport entre la L1 et la L2 est abordé dans les deux sections.

4.1. Analyse des fonctions

Dans les deux formes, les fonctions de la L1, dont on signale les sous-catégories, sont présentées selon l'ordre de fréquence, c'est-à-dire sur la base d'un nombre approximatif d'EF et d'occurences[1]. La question du rapport entre les deux langues est traitée de manière globale.

4.1.1. Forme écrite

La fonction la plus fréquente remplie par la forme écrite de la langue maternelle est de **fournir des explications** relatives au fonctionnement de la langue comme système. Ce résultat est à mettre en rapport avec le fait que le sujet traité dans les trois cours – et affiché en langue française au début de chaque séance – représente un élément grammatical. Dans le cadre de ce type général d'emploi, il est possible d'identifier plusieurs objectifs plus précis. En effet, les explications portent sur différents aspects de l'élément traité, pas toujours nettement distingués : sa dénomination, son utilisation, sa valeur ou signification, sa forme, sa place dans la phrase, ou bien sa relation avec un élément grammatical de la langue maternelle. Au sein de cette fonction, une phrase joue un rôle spécifique, celui d'attirer l'attention sur un aspect grammatical et en même temps d'annoncer l'explication.

Un rôle complémentaire avec le précédent consiste à **traduire des exemples de l'élément donné** ; en plus des énoncés qui l'annoncent, l'exemplification peut prendre deux formes : a) de manière isolée et sous forme de paradigme ; b) dans le contexte de syntagmes ou de phrases.

Un seul mot, écrit en serbe deux fois, sert à remplir la fonction pédagogique que nous avons nommée **gérer la classe** ; il s'agit concrètement d'annoncer l'exercice à faire chez soi.

Dans la majorité des cas, on constate un **rapport d'équivalence** entre la L2 et la L1 : ces EF représentent la traduction littérale des mots, expressions et phrases affichés en français. Le **rapport de complémentarité** n'apparaît que quatre fois ; parmi ces phrases qui sont écrites seulement en L1, trois phrases expriment la comparaison entre les deux langues.

1 Nous ne prenons pas en considération les énoncés, généralement très courts, qui servent à introduire un type de contenu (*ex.*, *na primjer*, *pa imano*) ; bien qu'elle puissent former une catégorie à part, elle sont péripheriques par rapport à l'objectif de notre répertoire.

4.1.2. Forme orale

La fonction qui est de loin la plus fréquente dans la forme orale est de **fournir des explications** de type grammatical. Dans le discours oral de l'enseignant, il est aussi possible de reconnaître plusieurs sous-catégories : la formation de l'élément donné, la place d'un élément dans un segment plus large, l'utilisation, la valeur ou la signification d'un élément, la comparaison de la L2 et de la L1. Il existe des UT qui, tout en se référant au même support visuel, fournissent plusieurs explications : expliquer la signification et comparer la L2 avec la L1 ; attirer l'attention et expliquer la différence entre deux langues ; préciser la place d'un élément, ajouter l'explication à propos d'un aspect graphique du support, fournir l'équivalent en L1 d'un mot en L2, nommer la catégorie grammaticale, préciser la place d'un élément). La stratégie contrastive nécessite parfois d'insérer des éléments en L2 dans un commentaire grammatical formulé en L1.

Les énoncés qui servent à **gérer la classe** sont plus nombreux à la forme orale. Ils sont relativement courts s'ils présentent le devoir ou visent à clore la séance ; quand leur fonction est d'élaborer la consigne de travail écrite sur le tableau, ils peuvent contenir plusieurs informations supplémentaires.

Les formulations orales dont la fonction est d'**exemplifier un élément grammatical** sont moins nombreuses que celles écrites. Nous y trouvons quand même des éléments isolés ainsi que des éléments contextualisés par des syntagmes ou des phrases.

Quant au rapport entre la L2 et la L1, on peut encore une fois parler de tendances et non de régularités sans exceptions. Pour le discours oral aussi, on peut constater que le **rapport d'équivalence** est plus fréquent et qu'il remplit différentes fonctions. D'abord, l'enseignant lit à haute voix des EF écrits en L2 et en L1 qui servent à présenter des exemples d'éléments grammaticaux. Pour fournir des explications grammaticales, il recourt généralement à des procédés affinés qu'on peut inscrire dans les activités de reprise ou dans l'alternance de répétition : lire l'EF écrit en L2 et en L1; reprendre et amplifier par une paraphrase l'EF écrit en L2. On peut parler de **rapport de complémentarité** à propos des EF prononcés seulement en L1 : l'ensemble des EF qui annoncent les exemples ; toutes les parties des EF qui attirent l'attention sur un aspect graphique du support ; les EF, ou leurs parties, qui ont pour objectif d'élaborer les consignes de travail.

4.2. Analyse par unités textuelles

Pour chaque UT, indiquée par un titre, nous présentons d'abord les formes, écrite et orale, et donnons ensuite des commentaires à propos de ces deux formes.

4.2.1. Utilisation des adjectifs démonstratifs

Image 1.*UT1 écrite*

Transcription de l'exemple UT1 orale :

l'adjectif démonstratif accompagne le nom en montrant la personne l'animal ou la chose dont on parle..pokazni pridjev ide uz imenicu pokazujući na osobu životinju ili stvar. o kojoj pričamo.

Commentaires

Les deux UT ne contiennent aucune différence au niveau du contenu langagier, ce qui veut dire qu'il s'agit de l'oralisation du support écrit. La fonction de l'UT est de fournir une explication grammaticale relative à l'utilisation de l'adjectif démonstratif. Les langues sont en rapport d'équivalence, étant donné qu'en L1 on reprend ou répète ce qui est d'abord écrit, puis prononcé en L2.

4.2.2. Place de l'adjectif démonstratif

Image 2. *UT2* écrite

Transcription de l'exemple UT2 orale :

u slučaju da se ispred imenice nalazi neki drugi pridjev. tada pokazni pridjev dolazi ISPRED tog pridjeva. **cette BELLE fille parle français**. narandžastom bojom je pokazni pridjev. **belle** znači lijepa to je kvalifikativni pridjev i nakon toga imenica. **ce petit garçon. joue au football**. ovaj mali dječak. igra fudbal.

Commentaires

Dans l'UT écrite, on peut facilement isoler deux blocs graphiques fonctionnellement distincts. Le premier explique en L1 une règle grammaticale, portant cette fois-ci sur la place de l'adjectif démonstratif (*pokazni pridjev se nalazi ispred tog pridjeva*). Le second, introduit par l'abréviation adéquate, sert à fournir en L2 deux exemples placés dans le contexte de la phrase. L'utilisation des deux langues est marquée par le rapport de complémentarité ; il s'agit, plus précisément, de l'alternance de commentaires métalinguistiques. L'UT orale est composée de deux mêmes segments, mais elle présente certaines différences par rapport à l'UT écrite, surtout en ce qui concerne les exemples affichés sur l'écran. Le second EF peut être décomposé en plusieurs parties, avec des changements de fonction et de langue multiples et non-linéaires. Après avoir lu en L2 le premier exemple contextualisé, l'enseignant se réfère à l'aspect graphique de la phrase figurant sur l'écran : il signale que l'élément grammatical en question est mis en relief par une autre couleur (*narandžastom bojom*), dans le but d'aider les apprenants à remarquer sa position dans la phrase. Les deux segments suivants se focalisent sur un mot singulier : d'abord, l'enseignant lit un mot français et le traduit en serbe (*belle znači lijepa*), parce qu'il le juge difficile à comprendre et/ou parce qu'il est important d'un point de vue grammatical ; il affirme par la suite que ce mot exemplifie la catégorie grammaticale mentionnée (*to je kvalifikativni pridjev*). Le commentaire du premier exemple se termine par une reformulation, en L1, de la règle grammaticale (*i nakon toga imenica*). Le second exemple est seulement lu en L2 et traduit en L1. Quant à l'utilisation de la L1, nous y rencontrons les deux types du rapport avec la L2 : équivalence dans la traduction d'un mot et d'un exemple ainsi que complémentarité quand il s'agit d'explications grammaticales.

4.2.3. Formes de l'adjectif démonstratif

Image 3. *UT3 écrite*

Transcription de l'exemple UT3 orale :

ukratko ćemo samo da pogledamo koji su to pokazni pridjevi..oni se razlikuju za muški i ženski rod ali jednina i množina.. **au masculin CE** za imenice koje počinju na suglasnik ili **CET** za imenice koje počinju na samoglasnik ili na h koje ne izgovaramo. u ženskom rodu jednina **CETTE** sa DVA t i E na kraju i uvijek je isto.. u množini muški i ženski rod. isti su i piše se C E S a izgovaramo **ces** na primjer **ces pantalons** ili **ces. vestes**.

Commentaires

Dans l'UT écrite, nous rencontrons des segments avec les fonctions suivantes : nommer l'élément grammatical ; fournir l'explication grammaticale (en signalant les catégories de genre et de nombre) ; présenter des exemples de l'élément soit isolés, soit dans le contexte de syntagmes. La L1 n'y est pas utilisée. Par contre, l'UT orale est prononcée en L1 et ne contient que quelques mots en L2. L'enseignant commence par annoncer des exemples de l'élément grammatical mentionné. Par la suite, il fournit plusieurs explication grammaticales : l'existence de différentes formes selon le genre et le nombre (*oni se razlikuju za muški i* ženski *rod ali jednina i množina*) ; les deux formes au masculin dont le choix dépend de la lettre initiale du nom (*za imenice koje počinju na suglasnik* ; *za imenice koje počinju na samoglasnik ili na « h » koje ne izgovaramo*) ; une seule forme pour le féminin et les caractéristiques de sa graphie (*sa dva « t » i « e » na kraju i uvijek je isto*) ; la manière d'écrire et de prononcer la seule forme au pluriel masculin et féminin (*u množini muški i* ženski *rod isti su*). La L2 est utilisée pour nommer une catégorie grammaticale et présenter les exemples isolés. L'enseignant termine l'UT en annonçant les exemples en L1 et en citant deux exemples contextualisés. Dans l'UT orale, les deux langues sont en rapport de complémentarité, étant donné que la L2 sert à exemplifier l'élément grammatical et la L1 à fournir toutes les autres informations. Si on prend également en considération le support écrit, les informations données en L1 peuvent être interprétées comme une sorte de reformulation ou d'élaboration des éléments écrits en L2.

4.2.4. Formation du conditionnel présent

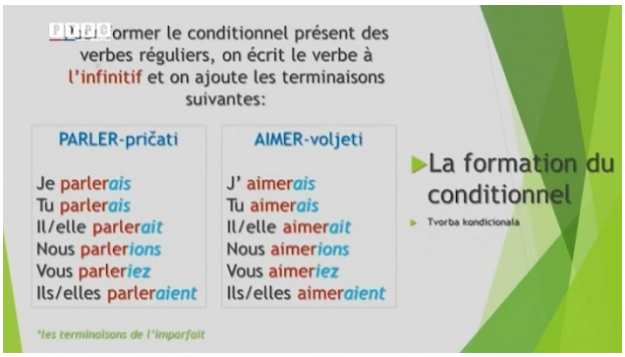

Image 4.*UT4 écrite*

Transcription de l'exemple UT4 orale :

pour former le conditionnel présent des verbes réguliers on écrit le verbe à L'INFINITIF et on ajoute. **les terminaisons suivantes**.kod pravilnih glagola napišemo INFINITIV glagola i na to dodajemo nastavke. ovi nastavci isti su kao. za imperfekat..pa imamo **je parlerais**. **tu parlerais il elle parlerait**. **nous parlerions vous parleriez ils**. **parleraient elles. parleraient**.. **j'aimerais tu aimerais il elle aimerait nous aimerions vous aimeriez**. **ils aimeraient elles aimeraient**.

Commentaires

L'UT écrite est constituée de quatre blocs graphiquement isolés : l'EF à droite sert à nommer l'élément grammatical et peut être interprété comme titre; celui en haut fournit une explication grammaticale concernant la formation du conditionnel présent ; l'EF à gauche en présente des exemples isolés sous forme de paradigme ; l'EF en bas de la page fournit une explication grammaticale supplémentaire, en évoquant les terminaisons d'une forme verbale déjà connue. La L1 est utilisée pour donner l'équivalent du titre et des infinitifs des verbes conjugués au conditionnel présent. L'UT orale est ouverte par l'oralisation de l'explication grammaticale, qui est par la suite reprise et paraphrasée en L1. L'enseignant continue en fournissant en L1 l'explication grammaticale supplémentaire (*ovi nastavci isti su kao za imperfekat*) et annonce des exemples. Le dernier segment représente une autre oralisation, cette fois-ci des exemples isolés ou du paradigme des deux verbes affichés sur l'écran. Les constats relatifs à l'utilisation de la L1 sont les suivants : les deux énoncés servant à fournir des explications grammaticales sont en rapport d'équivalence avec la L2 puisqu'il s'agit de la traduction d'un élément écrit et lu en L2 et d'un élément seulement affiché sur l'écran.

4.2.5. Les devoirs

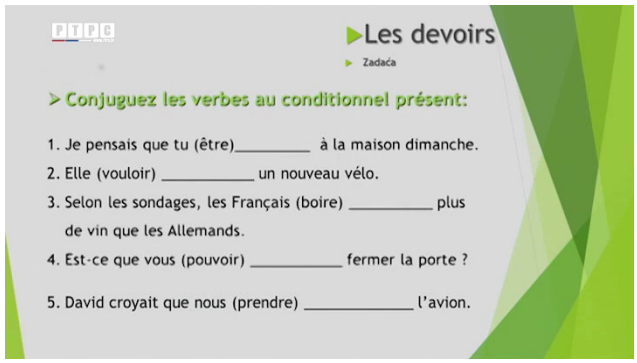

Image 5. *UT5 écrite*

Transcription de l'exemple UT5 orale :

bon les devoirs zadaća. **conjuguez les verbes au conditionnel présent. vous avez CINQ phrases**.. **dans chaque**. **phrase vous avez un verbe entre les parenthèses à l'infinitif**. **faites l'attention vous avez des verbes irréguliers**..heu obratite pažnju neki glagoli su nepravilni dovoljno je samo da. pogledate koja je ZAMJENICA i. da pravilno konjugujete glagol u kondicionalu. prezenta.

Commentaires

L'UT écrite est composée de trois EF, dont la fonction globale est ce que nous avons nommé la gestion de classe. La fonction du premier EF est d'annoncer le devoir, celle du deuxième est de formuler la consigne, alors que le troisième représente le corps de l'exercice. La L1 n'est utilisée que dans le premier EF, où on constate le rapport d'équiva-

lence avec la L2. Dans l'UT orale, le début représente pratiquement l'oralisation de la forme écrite, y compris la répétition de la consigne. Le segment suivant porte sur le corps de l'exercice qui figure sur l'écran ; mais comme l'enseignant ne lit pas les phrases à compléter, il s'agit plutôt de l'élaboration de la consigne. L'enseignant continue à s'adresser directement au public et donne des informations supplémentaires, d'abord en L2 : il nomme l'élément sur lequel doit s'effectuer l'opération mentionnée dans la consigne (verbe à l'infinitif) et attire l'attention sur les verbes qui sont potentiellement sources de difficulté (verbes irréguliers). L'enseignant passe ensuite à la L1 : il répète la dernière instruction fournie en L2 (*neki glagoli su nepravilni*) et ajoute un conseil parlequelilattire l'attention sur un élément qui pourrait faciliter la réalisation del'exercice (*zamjenica*). Dans les énonces par lesquels l'enseignant annonce le devoir et attire l'attention sur les verbes irréguliers, les deux langues sont en rapport d'équivalence ; dans le dernier segment, l'enseignant ne dit rien en L2, et il s'agit d'une utilisation complémentaire de la L1.

5. Conclusion

En résumant les résultats de l'analyse, on constate tout d'abord que l'utilisation de la L1 est abondante et diversifiée et qu'à la forme orale, elle prend le pas sur l'emploi de la L2. La fonction dominante dans les deux formes est l'explication grammaticale qui porte sur différents aspects de l'élément traité : sa formation et ses formes, sa place dans des segments plus larges, son utilisation, sa signification, son équivalent grammatical dans la L1. Pour ce qui est du rapport entre la L2 et la L1, l'alternance de répétition est plus fréquente que l'alternance de distribution complémentaire, étant donné que le plus souvent l'enseignant répète ou reformule en L1 un élément du discours présenté en L2. Le discours oral est nettement plus élaboré et moins structuré que les éléments textuels présentés sous forme écrite. L'activité de reprise prend la forme de répétition dans les supports écrits, et celle de reformulation dans la parole de l'enseignant. La fonction qui apparaît plus souvent dans le discours oral que dans les supports écrits relève de la gestion de classe : dans notre corpus, celle-ci consiste principalement à apporter des détails concernant la consigne de travail. Si dans les supports écrits on trouve des traductions en L1, le discours oral contient des séquences où l'enseignant passe d'une langue à l'autre sans aucune rupture énonciative.

Parmi les phénomènes constatés, certains sont à attribuer à une des caractéristiques importantes de ce type de cours : l'absence d'interlocuteurs et le manque d'interaction. Nous pensons avant tout au rôle extrêmement réduit de la fonction pédagogique de l'alternance des langues, qui peut prendre des formes variées dans le discours de l'enseignant : poser des questions aux élèves, évaluer leurs réponses, vérifier la compréhension, solliciter les élèves, gérer l'activité, etc. En ce qui concerne l'aspect méthodologique, ces circonstances favorisent potentiellement le recours à certains principes de la méthode grammaire-traduction, ce qui est même très accentué dans les cours analysés : l'explication des règles grammaticales occupe une place prépondérante, le rôle de l'enseignant est de choisir des supports et de préparer des exercices, on apprend la signification des mots par le recours explicite à la traduction (cf. GERMAIN 2001 : 102–106).

L'analyse des cours dispensés à la télévision, aussi bien par des enseignants de FLE que par des enseignants d'autres langues étrangères, nous semble intéressante et utile pour

les chercheurs et pour les praticiens. L'échange de pratiques, d'idées et de solutions différentes pourrait contribuer à optimiser une forme d'enseignement à laquelle on ne pourra peut-être pas renoncer dans un futur prochain.

Conventions de transcription

mis en gras	en français
… .. .	pause plus ou moins longue
MAJUSCULES	mise en relief

Bibliographie

ANCIAUX 2013 : ANCIAUX, Frédéric. *Alternances et mélanges codiques dans les interactions didactiques aux Antilles et en Guyane françaises*. Éducation. Université des Antilles-Guyane, 2013. <https://hal.univ-antilles.fr/tel-01612728/document>17.7.2021.

BANGE 1992 : BANGE, Pierre. « À propos de la communication et de l'apprentissage de L2, (notamment dans ses formes institutionnelles) ». *Acquisition et interaction en langue étrangère* [En ligne], 1 | 1992, mis en ligne le 06 février 2012. <http://journals.openedition.org/aile/4875>17.7.2021.

BASSO et MIKIĆ 2016 : BASSO, Julien et MIKIĆ, Jovica. « Formes et fonctions des alternances codiques dans l'enseignement bilingue en Serbie : l'exemple de trois disciplines non-linguistiques ». *Contextes et Didactiques*, nº 7(2016), pp. 64–80. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01633229/document> 17.7.2021.

CASTELLOTTI 2001 : CASTELLOTTI, Véronique. *La langue maternelle en classe de langue étrangère*. Paris : CLE International, 2001.

CAUSA 1996a : CAUSA, Maria. « L'alternance codique dans le discours de l'enseignant ». *Les Carnets du Cediscor* [En ligne], 4 | 1996, mis en ligne le 03 juin 2010.<http://cediscor.revues.org/404>17.7.2021.

CAUSA 1996b : CAUSA, Maria. « Le rôle de l'alternance codique en classe de langue ». *Le français dans le monde/Recherches et applications*, Numéro spécial (Juillet 1996), pp.85–93.

COSTE 1997 : COSTE, Daniel. « Alternances didactiques », *Études de linguistique appliquée*, nº 108 (1997), pp. 393–400.

DUVERGER 2007 : DUVERGER, Jean. « Didactiser l'alternance des langues en cours de DNL ». *Tréma* [En ligne], 28 | 2007, mis en ligne le 14 janvier 2010. <http://trema.revues.org/302>17.7.2021.

GERMAIN 2001 : GERMAIN, Claude. Évolution de l'enseignement des langues : 5 000 ans d'histoire. Paris : CLE International, 2001.

KRISTAL 1995 : KRISTAL, Dejvid. *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd : Nolit, 1995.

MIKIĆ 2016 : MIKIĆ, Jovica. « Activités ludiques en classe de FLE et alternance des codes». *Le français dans le monde. Recherches et applications*, nº 59 (2016) : pp. 108–118.

MOORE 1996 : MOORE, Danièle. « Bouées transcodiques en situation immersive ou comment interagir avec deux langues quand on apprend une langue étrangère à l'école ». *Acquisition et interaction en langue étrangère* [En ligne], 7 | 1996, mis en ligne le 11 juin 2012. <http://aile.revues.org/4912>17.7.2021.

PUREN 2018 : PUREN, Christian. « Fonctions de la médiationL1↔L2 en didactique des langues-cultures ». Version en date 13 août 2018. <www.christianpuren.com/bibliothèque-de-travail/033>4.8.2020.

RISTIĆ 2010 : RISTIĆ, Miroslava. "Televizija u sistemu učenja i obuke na daljinu". *Tehnika i in-*

formatika u obrazovanju. 3. Internacionalna konferencija, Tehnički Fakultet Čačak, 7 – 9. maj 2010, pp. 700-708. <http://www.ftn.kg.ac.rs/konferencije/tio2010/PDF/RADOVI/521%20Ristic%20-%20Televizija%20u%20sistemu%20ucenja%20i%20obuke%20na%20daljinu.pdf>17.7.2021.

SAVIĆ 1993 : SAVIĆ, Svenka. *Diskurs analiza*. Novi Sad : Filozofski fakultet, 1993.

Sources

https://www.rtrs.tv/av/pusti.php?id=90518
Школски час – настава на даљину // 7.-9. разред // 5. мај 2020. (15:20-19:45)
https://www.rtrs.tv/av/pusti.php?id=90597
Школски час – настава на даљину // 7.-9. разред // 8. мај 2020. (41:05-45:50 ; 1:08:50-1:13:15)

Јовица Микић

ШКОЛСКИ ЧАС НА РТРС-У: УПОТРЕБА МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА НА ЧАСОВИМА ФРАНЦУСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Предмет овог истраживања јесте смењивање језика на часовима француског као страног језика који су емитовани на телевизији РТРС између марта и јуна 2020. године. Корпус обухвата три емитована часа, намењена ученицима 7, 8 и 9. разреда основне школе. У њему смо размотрили све текстуалне јединице које је наставник написао или изговорио на матерњем језику, са циљем да се сачини њихова класификација и протумачи дидактичка функција. Анализа података састојала се од три поступка: рашчлањавање текстуалних јединица на функционално различите елементе; повезивање исказа на матерњем језику са одговарајућим исказима на страном језику; испитивање начина на који се језици смењују у неколико целовитих текстуалних јединица. Истраживањем су утврђени следећи резултати: а) матерњи језик коришћен је претежно са циљем да се пруже граматичка објашњења; б) између исказа на два језика чешће се јавља однос еквиваленције; в) усмени дискурс садржи исказе у којима се прелазак са једног језика на други обавља без прекида у говору. Утврђене појаве могуће је приписати утицају неколико чинилаца: теме заступљене на часовима, немогућност непосредне интеракије са ученицима, индивидуални начин рада наставника. Истраживања у вези са смењивањем језика на другим часовима страних језика емитованих преко телевизије била би занимљива али и корисна, јер би могла да допринесу проналажењу најпогоднијих решења за реализацију ове врсте наставе.

Кључне речи: настава француског као страног језика, образовни програм на телевизији, смењивање језика, текстуална јединица, дидактичка функција

Оригинални научни рад
УДК 371.3::811.133.1(497.11)"1920-1939"
Примљен: 30. маја 2021.
Прихваћен: 7. фебруара 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.34

Биљана Ј. Стикић*
Универзитет у Новом Саду

НАУЧНО ЗНАЊЕ И ПРЕДАВАНО ЗНАЊЕ У НАСТАВИ ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА У ЈУГОСЛАВИЈИ: СУБЈУНКТИВ ИМПЕРФЕКТА У ШКОЛСКИМ ГРАМАТИКАМА (1920-1939)

У раду се разматра проблематика нестајања облика субјунктива имперфекта из француског језика и дидактичка транспозиција тог феномена у граматикама француског језика које су употребљаване у југословенским средњим школама између два светска рата. Циљ рада је да се утврди да ли су и у којој мери су аутори граматика превазишли језичко-дидактички конзервативизам, с обзиром на француску лингвистичку стварност у датом периоду. Прво се излаже стање ствари са почетка прошлог века, које су утврдили тадашњи истакнути лингвисти, као и став француских просветних власти. Затим се врши компаративна анализа садржаја шест граматика француског језика за нижи и виши средњошколски циклус, а која подразумева и неколико школских граматика објављених у другим државама, и уџбенике француског као матерњег језика из датог периода. Анализа је извршена са два аспекта: 1) дефиниције основне употребе субјунктива имперфекта, и 2) евентуалне напомене аутора о актуелном језичком стању. Трансфер научног знања је реализован углавном у оквиру дефиниција о слагању времена. Оне су биле праћене илустративним примерима и спорадично компаративним приступом у односу на матерњи језик ученика, без сегмената вежбања. Аутори граматика су најчешће уносили додатне експликативне напомене о говорном француском језику и употреби субјунктива презента уместо имперфекта, такође у писаном језику. Са опште тачке гледишта, дидактичка транспозиција је била коректно извршена и у задовољавајућој мери, нарочито случајеви у вези са усменом комуникацијом и кореспонденцијом. Само су ретки аутори, као Милан Шаре, детаљно задирали у дух француског језика позивајући се у својим исцрпним напоменама на ставове истакнутих француских лингвиста.

Кључне речи: субјунктив имперфекта, дидактичка транспозиција, граматике, настава француског, Југославија између два светска рата

1. Уводна разматрања

Настава француског језика у Србији и Југославији има дугачку традицију, коју је у значајној мери обележило публиковање уџбеника француског језика. Међу њима се налазе и граматике. Оне су у периоду између два светска рата, када се француски учио током осам година (узраст 11–18 година), као први страни језик у свим општим средњим школама, имале статус помоћних школских књига, што је, уствари, значило да ученици треба да их имају при руци како би их по потреби консултовали (STIKIĆ 2016). Истраживање, чији ток и резултате излажемо у овом раду, засновано је управо на садржају поменутих граматика, а односи се на лингвистичку перцепцију нестајања субјунктива имперфекта и његово дидактичко маркирање.

* biljanasarastikic@gmail.com

Познато је да је употреба субјунктива имперфекта скоро сасвим ишчезла из говорног француског језика, док се у данашњем писаном језику он замењује субјун-ктивом презента, нарочито у зависним реченицама којима претходи главна, а чији је глагол у једном од прошлих времена. Темпорална вредност субјунктива имперфекта се, дакле, изгубила негде у прошлости, када су сви његови облици још увек били употребљавани, али и опсервирани од стране тадашњих стручњака. Реч је, најкасније, о граматичарима 17. века. Сматрана погрешном, употреба субјунктива имперфекта уместо кондиционала презента у хипотетичким реченицама за изражавање могућности („Si j'avois des enfans, je leur desirasse" sic!) била је критикована (VINKLER 1912: 177) као остатак некадашњег начина усменог изражавања, чије се порекло налази у латинском језику. Међутим, у том периоду се субјунктив имперфекта уобичајено употребљавао када је глагол главне реченице био у прошлом времену (VINKLER 1912: 200). Замењивање облика имперфекта субјунктивом презента постало је изразито крајем 19. века, тако да би „без језика књижевности, он скоро у потпуности нестао" (KLEDA 1905: 248). Почетком 20. века је била иницирана једна научна полемика поводом виталности аориста (le passé défini) и субјунктива имперфекта чије су последице нестајања анализирали тадашњи еминентни лингвисти, међу којима Баји (Ch. Bally), Брино (F. Brunot), Кледа (L. Clédat), Доза (A. Dauzat), Меје (A. Meillet) и други (ILMAN 1938). Уследиле су и друге научне дискусије, којима је претходио један документ из француског образовног домена. Наиме, министарским указом о поједностављењу синтаксе, од 30. јула 1900. године, била је дозвољена, у задацима и на испитима, употреба субјунктива презента после кондиционала. Француска академија је, тридесет година касније, то потврдила у својој граматици, али само „ако тај кондиционал има очигледно значење индикатива презента" (DOZA 1937: 109).

Таква лингвистичка и педагошка ситуација на почетку прошлог века чини уводну проблематику овог рада. Његов је циљ је да одговори на питање синхронизовања, са једне стране, резултата истраживања стања на лингвистичком терену непосредно пре Првог светског рата и између два светска рата, и, са друге стране, садржаја школских граматика француског језика објављених у тадашњој Југославији. Њих повезује процес назван *дидактичка транспозиција* којим се означава трансфер научног знања у предавано знање (PELA 2003). Тај поступак је компаративно анализиран са два аспекта: 1) анализа дефиниција које се односе на основну употребу субјунктива имперфекта, са илустративним примерима, и 2) евентуалне напомене аутора у којима су истакнути случајеви актуелне језичке ситуације. Осим корпусних граматика, компаративна анализа подразумева и неколико релевантних школских граматика француског језика објављених у другим европским државама, и уџбенике француског као матерњег језика из датог периода.

Када је реч о корпусу истраживања, он садржи три граматике француског језика које су биле намењене ученицима нижег циклуса југословенских средњих школа, дакле узраста од 11 до 14 година (POPOVIĆ 1928; ŠTURM 1930; VUJATOVIĆ 1939), уз напомену да се у основним, тада четворогодишњим школама нису учили страни језици. Штурмова граматика има више карактеристика основног уџбеника (тзв. француске читанке), али је уврштен у корпус због недоступности француских

граматика тадашњих словеначких аутора. Корпус садржи још три граматике намењене ученицима виших средошколских разреда, узраста 15–18 година (ADAMOVIĆ 1926; ŠARE 1933; KNEŽEVIĆ 1937). Језик излагања је код свих аутора српско-хрватски или хрватско-српски, осим у Штурмовом уџбенику чији је садржај изложен у потпуности на француском језику.

2. Научно знање и предавано знање

Навели смо да је почетак 20. века био обележен упрошћавањем француске синтаксе, а које се, између осталог, односило на препоруку да „се толерише субјунктив презента уместо имперфекта у зависним реченицама чије главне реченице имају глагол у кондиционалу презента“ (BRAŠE, DISUŠE 1901: VI). То је, наравно, убрзо било примењено у уџбеницима француског као матерњег језика, на пример: „Глагол зависне реченице у субјунктиву може да се употребљава у презенту: *Je craindrais qu'il ne frappât* ou *qu'il ne frappe* » (HAMEL, ŠNEGANS 1910: 350).

Када је реч о француском језику којим су говориле широке народне масе, нарочито оне у Паризу и париском региону између два светска рата, уобичајено је употребљаван субјунктив презента уместо имперфекта:

> „Никада се у разговору не употребљавају облици који се завршавају на *asse*, *assions*, *usse* итд. Задржали су се само облици у 3. лицу сингулара *qu'il fût*, *qu'il eût*, *qu'il aimât*, *qu'il reçût* итд., а ретко, у оквиру кратких облика 3. лица плурала *qu'ils fussent*, *qu'ils vinssent* итд. Не каже се више *qu'ils aimassent*, *qu'ils reçussent* итд.“
> [Ориг.] « On n'emploie jamais dans la conversation les formes en *asse*, *assions*, *usse*, etc. Il ne subsiste guère que dans la troisième personne du singulier : *qu'il fût*, *qu'il eût*, *qu'il aimât*, *qu'il reçût*, etc., et rarement, dans les formes courtes de la troisième personne du pluriel *qu'ils fussent*, *qu'ils vinssent*, etc.. On ne dit plus *qu'ils aimassent*, *qu'ils reçussent*, etc. » (BOŠ 1928: 123).

Треба такође истаћи чињеницу да је одређена синтаксичка промена погодила и књижевно изражавање; док је употреба субјунктива имперфекта још увек била присутна код романсијера који су поштовали књижевну традицију, код драматурга је нестајао, јер су давали предност живом језику (MILON 1936). Посматрана са лингвистичке тачке гледишта, ова супституција је припадала једном језичком процесу ког је Фердинан Брино (F. Brunot) назвао граматичке потчињености (фр. servitudes grammaticales), означивши их као узрок поремећаја употребе глаголских начина (GUGENEM 1934). Повлачење субјунктива имперфекта и његово нестајање из свакодневне употребе су вероватно утицали на незнање, између осталих, једне групе кандидаткиња на малој матури, које су 1919. године имале задатак да конјугују глагол *offrir*. Трећина њих је направила катастрофалне грешке, док већина није знала неке облике. Међутим, у то време се могло наћи стотину таквих примера (BRINO 1936: 784). И док је могућност замењивања имперфекта после главне реченице са глаголом у кондиционалу презента била назначена у француским уџбеницима, употреба имперфекатских облика субјунктива била је обавезна у случајевима слагања времена (DISUŠE 1925: 224).

2.1. Школске граматике француског језика у међуратној Југославији

У периоду између два светска рата, школску наставу француског језика у новој државној заједници југословенских народа је обележило службено увођење директне методе (1920) која је, након краћег ентузијазма и екстремног облика, добила форму умерене директне методе, што је, између осталог, значило да се примењује еклектизам метода, те да у адекватним ситуацијама има места и за граматичко-преводну методу (STIKIĆ 2016). Наставни садржаји су, као и данас, фигурирали у школским наставним плановима и програмима. Када је реч о субјунктиву (имперфекта), његова обрада у главним цртама је била планирана током треће године учења француског језика, на узрасту од 14 година, дакле у завршном разреду нижег средњошколског циклуса, да би убрзо та граница била спуштена на 2. годину учења језика због повећаног фонда часова. Стечено знање је утврђивано на вишем циклусу и проширивано је језичким финесама (MINISTARSTVO 1920: 21–23; 1923: 172–173; 1927: 183). У граматикама је субјунктив имперфекта најчешће био позициониран у целинама посвећеним морфологији глагола, у форми конјугацијских табела, а затим у поглављима о слагању времена, дакле у вези са синтаксом. Вежбања су била заступљена искључиво у тзв. француским читанкама као основним уџбеницима француског језика. Било је, међутим, изузетака, као што је то случај у Адамовићевој граматици са више од две хиљаде реченица распоређених у двадесетак сегмената и насловљених *Примјери за вежбање*, али без упутстава и форме коју су обично имала тадашња уџбеничка вежбања.

2.1.1. Основне дефиниције

Реч је углавном о једној уводној реченици експликативног типа, коју су аутори корпусних граматика наводили у свом излагању о слагању времена, и то у случајевима када је глагол главне реченице у прошлом времену.

2.1.1.а. Методије Поповић, аутор граматике за ученике нижег циклуса (1928), истакао је темпорални аспект који условљава употребу субјунктива имперфекта, вероватно са циљем да се избегне механички приступ правилима слагања времена. При томе, међутим, није унео ниједну напомену у вези са говорним језиком:

> „Ако глагол главне реченице стоји у ком од прошлих времена, онда у подређеној реченици долази *Subj. imparfait* када се хоће да искаже радња садашња (или будућа):
> Je craignais que mon ami *parvînt* à escalader Mont Blanc.
> Плашио сам се да ће мој пријатељ успети да пређе М.Б.“ (POPOVIĆ 1928: D/11).

Треба навести чињеницу да тадашњи француски аутори нису сматрали поступак слагања времена као прост процес замењивања глаголских начина. Међутим, почевши од 17. века, граматичари су га третирали као једну врсту механичког поступка (BRINO 1936: 781–782), односно као истицање релационе улоге глагола зависне реченице у односу на главну, тако да је субјунктив имперфекта био дефинисан као „радња коју треба извршити“ (DISUŠE 1925: 224).

2.1.1.б. Десанка Вујатовић, једина ауторка школске граматике француског језика у међуратном периоду (1939), истакла је односе симултаности и постериорности које глагол у имперфекту успоставља са глаголом главне реченице. Иако је њена граматика била намењена нижем циклусу, није изостала напомена о замењивању имперфекта субјунктивом презента:

> „Ако је у главној реченици ма које прошло време, биће у зависној реченици
> 1. За истовременост или будућност радње у односу према главној реченици — савезни начин пређашњег несвршеног времена:
> *J'ai douté (je doutais) qu'il* **vînt**. Ја сам сумњао да он долази (или да ће доћи). (...)
> Ако је у главној реченици погодбени начин времена садашњег, биће у зависној реченици: (...)
> 2. За прошлост радње у односу према главној реченици — савезни начин времена пређашњег несвршеног:
> *Je douterais qu'il* **vînt**. Ја бих сумњао да је он дошао.
> У обичном говору, као и у преписци употребљава се само савезни начин садашњег или прошлог времена“ (VUJATOVIĆ 1939: 134–135).

Кореспонденција коју је ауторка споменула представљала је област свакодневног живота, те је ово њено запажање било важно и врло корисно. С друге стране, ова врста комуникације односила се и на службена писма, тако да је једна дистинктивна напомена могла бити такође корисна. Она се, на пример, може наћи у Бертоновој граматици за енглеске ученике, у форми синтагме *style familier* (BERTON 1928: 146).

2.1.1.в. Због недоступности школских граматика намењених словеначким ученицима у периоду између два светска рата, анализиран је уџбеник за 2. годину учења француског језика (1930), чији је аутор Фран Штурм, тадашњи професор Филозофског факултета у Љубљани. За разлику од Поповића, словеначки аутор је истакао чињеницу у вези са употребом субјунктива имперфекта, коју су ученици могли да запазе у тексту лекције:

> « (…) *Son père lui dit qu'il devait attendre qu'on lui en* **donnât**. *Le lendemain, tout le monde mangeait sens qu'on* **songeât** *à donner de la viande à l'enfant. Que faire ? Il fallut bien qu'il* **eût** *sa part du dîner, lui aussi !* (…)
> En français moderne, on n'emploie guère que la 3e pers. sing. de ce temps » (ŠTURM 1930: 42–43).

Ова Штурмова напомена коинцидирала је са ситуацијом на језичком терену коју је Бош дефинисао у самом поднаслову свог дела, као „француски којим говори народ у Паризу“ (BOŠ 1928).

2.1.1.г. У граматици за виши средњошколски циклус (1926) аутора Јулија Адамовића, некадашњег Пасијевог студента (P. Passy), доктора класичне филологије, методичара и професора Филозофског факултета у Загребу (STIKIĆ 2012: 153–154), проблематика употребе субјунктива имперфекта је била представљена у поређењу са глаголским системом матерњег језика ученика, уз напомену о говорном језику:

> „Ako je u glavnoj rečenici kakvo prošlo vrijeme ili kondicional, onda se u francuskom

vrijeme podređene rečenice slaže s vremenom glavne, te se u podređenoj, drugačije nego u hrv.-srp., upotrebljava: (...)
Je désirerais qu'il **vînt**. *J'aurais désiré qu'il* **vînt**.
(...) Bilješka. *Je voulais qu'il* **vienne**. Htio sam da dođe.
U običnom se govoru i iza prošlih vremena u konjuktivnim rečenicama upotrebljava samo prezent, a ne imperfekt. Sada se takav prezent može i pisati" (ADAMOVIĆ 1926: 226).

Други део овог излагања представљао је новитет ког, на пример, није било у чувеној Дисушеовој школској граматици (DISUŠE 1925: 224), у чијем 21. издању је наведено да је субјунктив презента дозвољен само у случајевима када је кондиционал у главној реченици. Иста напомена се налази и у познатој француској граматици намењеној ученицима немачких школа (BAUMGARTNER 1929: 143).

2.1.1.д. Милан Шаре, београдски професор и аутор више уџбеника француског језика између два светска рата, прво је објавио граматику француског језика за све разреде средњих школа, чији је садржај касније подељен у две књиге, за нижи и виши циклус. За потребе овог рада односно због исцрпности и адекватног компаративног приступа, у корпус је уврштена граматика за виши циклус (1933). Шаре је излагао слично Адамовићу, упоређујући француска глаголска времена и начине са српско-хрватским. Такође је давао детаљна објашњења употребе имперфекта у писаном и говорном француском језику:

„Од четири времена савезног начина у обичном говору употребљавају се само савезни начин садашњег и прошлог времена, док се друга два, пређашњег несвршеног и давно прошлог времена, употребљавају још само у књижевном језику, а у обичном говору замењују их прва два. (...) Ова замена почела је да се све више осећа и код модерних писаца" (ŠARE 1933: 64).

Треба навести чињеницу да су француски граматичари класификовали кондиционал у групу прошлих времена која захтевају слагање времена, а та његова карактеристика потиче из латинског језика у ком је грађен са индикативом имперфекта флагола *avoir* (DOZA 1937: 106).

2.1.1.ђ. Француска граматика за све разреде средњих школа (1937) Радоја Кнежевића, некадашњег француског ђака и потоњег београдског средњошколског наставника, била је својевремено изузетно цењена (STIKIĆ 2016). Кнежевић је излагао скоро на исти начин као претходни аутори:

„Ako je glagol glavne rečenice u nekom prošlom vremenu ili kondicionalu, u sporednoj rečenici se sadašnja i buduća radnja kazuju imperfektom, a prošla radnja (...):
Je voulais qu'il **sût** *tout.* Hteo sam da on zna sve.
Je voulais qu'il **chantât**. Hteo sam da on peva.
Je n'ai pas crû qu'il **vînt** *aujourd'hui.* Nisam verovao da će on doći danas.
(KNEŽEVIĆ 1937: 164)

Кнежевић је дефиницији придружио једну доста исцрпну напомену, коју анализирамо у следећем сегменту рада.

2.1.2. Експликативне напомене

Три аутора граматика намењених превасходно вишим разредима, односно вишем средњошколском циклусу, укључили су у излагање детаљна објашњења проблематике употребе субјунктива имперфекта. Реч је о напоменама датим најчешће у дну странице, као информативни и експликативни додатак.

2.1.2.а. Адамовићева напомена је имала више карактер истицања, јер се аутор фокусирао на утисак који је употреба имперфекта остављала код саговорника:

> „*Dis laissassiez et tu passeras. (Gyp)*.
> Ispravak od šale; jer tako se ne govori, ali pravilo traži da se tako piše, pa neki Francuzi misle da tako treba i govoriti, premda osjećaju da su ti oblici imperfekta konjuktiva neskladni, pa ih stoga i rijetko upotrebljavaju" (ADAMOVIĆ 1926: 227).

На први поглед је овакво тумачење упућивало на једну забавну ситуацију, али је њена суштинска порука препоручивала, уствари, врло пажљиву употребу субјунктива имперфекта како би се избегли нежељени комуникацијски моменти.

2.1.2.б. Милан Шаре је дао напомену која је била заснована на ставу тадашњих француских граматичара. Мада је дужином и експликативношћу превазилазила ниво знања француског језика прописаног наставним програмом, она је истовремено била веома корисна, поготово што је узела у обзир логику. Шаре је, наиме, подржао констатацију Леона Кледа (Léon Clédat), аутора чувеног дела *Grammaire raisonnée de la langue française*, о томе да граматичари не могу ништа да учине против језичких промена које сам народ ствара, те да таква дуготрајна употреба мења правила. У вези са тим је важно да се та промена не супротставља логици; на пример, значење „Je voulais qu'il vienne le lendemain" је исто тако јасно као „Je voulais qu'il vînt le lendemain". Има више логике да се футур у прошлости искаже презентом уместо имперфектом. Шаре је споменуо и случајеве када језичке промене нису засноване на логици, односно када је немогуће заменити *susse* обликом *sache* у реченици „Croyez-vous que je ne **susse** pas **hier** ce que vous vouliez faire". При томе је занимљива чињеница да ће народ пре жртвовати правило о употреби субјунктива како би избегао имперфекат, тако да би, мада неправилна, наведена реченица гласила: "Croyez-vous que je ne **savais** pas hier ce que vous vouliez faire" (ŠARE 1933: 64). Садржај ове напомене је, у сваком случају, задирао у суштину датог граматичког феномена нарочито важног и занимљивог на универзитетском нивоу учења и проучавања француског језика. То је, на пример, случај у граматици Француске академије, чији су аутори инсистирали на нијансама нарочитог значења субјунктива имперфекта зависног од индикатива презента (AKADEMI 1932: 220).

2.1.2.в. Када је реч о карактеристикама напомена у француској граматици Радоја Кнежевића, оне су биле ограничене на обавештења неопходна ученицима вишег циклуса, али без разматрања која би дубље задирала у дух француског језика:

> „Napomena. – U govornom jeziku se sve češće umesto imperfekta sibžonktiva upotrebljava prezent sibžonktiva. Naročito se izbegava imperfekt glagola I vrste (na ass..), sem 3. lica jednine. Nastupila je izvesna arhaizacija, zastarevanje toga vremena. U govornom jeziku čuje se ovako: *Il voulait **que je sache*** tout. Hteo je da znam sve. (Umesto «que je

susse»). – *Je voudrais que tu **chantes***. Hteo bih da ti pevaš. (Umesto «que tu chantasses») (KNEŽEVIĆ 1937: 164).

Овакав приступ је очигледно био прагматичан, јер је аутор водио рачуна о томе да прикаже језичка средства која су употребљавана у реалним ситуацијама комуникације, а што је ученике као будуће учеснике у комуникативним чиновима оспособљавало за адекватну усмену и писану комуникацију.

3. Закључна разматрања

Аутори анализираних школских граматика су пренели лингвистичка знања на мање-више коректан начин и у задовољавајућој мери. Неопходна дистинкција између писаног и говорног француског језика је, са опште тачке гледишта, била адекватно истакнута, нарочито питање нестајања већине облика имперфекта из говорног језика. Поједини аутори, превасходно они који су припремили граматике за виши средњошколски циклус, размотрили су дати граматички феномен у напоменама датим у дну странице, у оквиру којих су објаснили различите аспекте употребе субјунктива имперфекта, почевши од могућих тешкоћа током усмене комуникације, до чисто лингвистичких и филозофских тумачења. Анализирани сегменти су одражавали период нестајања субјунктива имперфекта из говорног језика, док о тадашњем писаном језику има ретких сведочанстава у граматикама Јулија Адамовића и Десанке Вујатовић. Међутим, хрватски аутор није прецизирао област у оквиру које се толерише замењивање имперфекта презентом, а српска ауторка није навела дистинкцију између службене и приватне кореспонденције. С друге стране, поједини облици субјунктива презента су још увек употребљавани у тадашњем говорном француском језику, пре свега глагол у 3. лицу сингулара који се не завршава консонантом, а што су само ретки аутори граматика истакли. Када је реч о детаљним информацијама које се односе на субјунктив имперфекта, узрок релативно различитих приступа аутора је двострук. Први је узраст ученика, полазника нижег средњошколског циклуса, који су били почетници у француском језику, и којима је требало пренети само основе у вези са грађењем и употребом субјунктива. Други узрок, за који претпостављамо да је имао нешто већи утицај, а који смо представили у уводном делу рада, јесте однос између стварне лингвистичке ситуације и граматичких норми, спорадично неусклађених, којих су се придржавале француске просветне власти и ауторитети. Не залазећи још дубље у проблематику литера-туре коју су консултовали југословенски аутори граматика, можемо закључити да је реч о једном транзицијском периоду субјунктива имперфекта, нарочито у домену писаног француског језика. Таква, релативно комплексна лингвистичка ситуација није могла бити транспонована без одређених дидактичких колебања односно варијација.

Цитирана литература

ADAMOVIĆ 1926: ADAMOVIĆ, Julije. *Francuska gramatika za više razrede srednjih škola s primjerima za vežbanje*. *Grammaire française, cours supérieur*. Osmo dotjerano izdanje – Huitième édition. Zagreb: Narodna knjižnica, 1926.

AKADEMI 1932: ACADÉMIE FRANÇAISE. *Grammaire de l'Académie française*. Paris: Firmin-Didot et C^{ieie}, 1932.

BAUMGARTNER 1929: BAUMGARTNER, Andreas. *Grammaire française (Französische grammatik für mittelschulen)*. 13 verbesserte Auflage. Zürich und Leipzig: Orell Füssli Verlag, 1929.

BERTON 1928: BERTHON, Henry Edward. *Grammaire française à l'usage des élèves anglais*. London & Toronto: J. M. Dent & Sons Limited, 1928.

BOŠ 1928: BAUCHE, Henri. *Le langage populaire* (Grammaire, syntaxe et dictionnaire du français tel qu'on le parle dans le peuple de Paris, avec tous les termes de l'argot usuel). 2nde édition, Paris: Payot, 1928.

BRAŠE, DISUŠE 1901: BRACHET, Auguste et Jean DUSSOUCHET. *Grammaire française complète* (à l'usage de l'enseignement secondaire des jeunes filles de l'enseignement moderne et de l'enseignement primaire supérieur). 9e édition refondue. Paris: Librairie Hachette et Cie, 1901.

BRINO 1936: BRUNOT, Ferdinand. *La Pensée et la Langue : méthode, principes et plan d'une théorie nouvelle du langage appliquée au français*. 3e édition. Paris: Masson et Cie, 1936.

DISUŠE 1925: DUSSOUCHET, Jean. *Cours primaire de Grammaire Française (Cours moyen Certificat d'études)*. 21e édition. Paris: Librairie Hachette, 1925.

DOZA 1937: DAUZAT, Albert. „Le fléchissement du passé simple et de l'imparfait du subjonctif". *Le Français moderne,* 2 (1937): 97–112.

GUGENEM 1934: GOUGENHEIM, Georges. „La syntaxe moderne". *Le Français moderne,* 1 (1934): 33–56.

HAMEL, ŠNEGANS 1910: HAMEL, A. et V. SCHNEEGANS. *Grammaire classique de la Langue française* (*Cours supérieur*). Paris: Eug. Delalain, 1910.

ILMAN 1938: ULMANN, Étienne. „Le passé défini et l'imparfait du subjonctif dans le théâtre contemporain". *Le Français moderne,* 4 (1938): 347–358.

KLEDA 1905: CLÉDAT, Léon. *Nouvelle grammaire historique du français*. 3e édition revue et corrigée. Paris: Garnier Frères, 1905.

KNEŽEVIĆ 1937: KNEŽEVIĆ, Radoje. *Francuska gramatika za srednje škole*. Beograd: Kreditna i pripomoćna zadruga Profesorskog društva, 1937.

MILON 1936: MILLON, Ch. „Le passé simple chez les romanciers et les dramaturges". *Le Français moderne,* 3 (1936): 239–248.

MINISTARSTVO 1920: Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS. *Srednjoškolski zbornik II*. Beograd, 1920. [orig.] Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Средњошколски зборник *II*. Београд, 1920.

MINISTARSTVO 1923: Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS. *Srednjoškolski zbornik III*. Beograd, 1923. [orig.] Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Средњошколски зборник *III*. Београд, 1923.

MINISTARSTVO 1927: Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS. *Srednjoškolski zbornik IV*. Beograd, 1927. [orig.] Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Средњошколски зборник *IV*. Београд, 1927.

PELA 2003: PELLAT, Jean-Christoph. „Les domaines de la description grammaticale". *Le français aujourd'hui,* t. 2, 141 (2003): 36–43. https://doi.org/10.3917/lfa.141.0036

POPOVIĆ 1928: POPOVIĆ, Metodije. *Francuska gramatika za niže razrede srednjih škola*. Beograd: Knjižarnica Svetozara Milojevića i Pavlovića, 1928. [orig.] ПОПОВИЋ, Методије. Француска граматика за ниже разреде средњих школа. Београд: Књижарница Светозара Милојевића и Павловића, 1928.

STIKIĆ 2012: STIKIĆ, Biljana. *Usvajanje stranog jezika u specifičnom kontekstu: francuski jezik i*

Srbi u Prvom svetskom ratu. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.

STIKIĆ 2016: STIKIĆ, Biljana. *Nastava francuskog jezika u Srbiji između dva svetska rata: didaktičko-metodički aspekat*. Novi Sad: Scienticum autorsko izdanje, 2016. [orig.] СТИКИЋ, Биљана. Настава француског језика у Србији између два светска рата:дидактичко-методички аспекат. Нови Сад: Scienticum ауторско издање, 2016.

ŠARE 1933: ŠARE, Milan. *Francuska gramatika: sintaksa i analiza za više razrede srednjih škola*. 3. izdanje. Beograd: Francusko-srpska knjižara A.M. Popović, 1933. [orig.] ШАРЕ, Милан. Француска граматика: синтакса и анализа за више разреде средњих школа. 3. издање. Београд: Француско-српска књижара А.М. Поповић, 1933.

ŠTURM 1930: ŠTURM, Fran. *Francoska vadnica, drugi letnik*. Druga izdaja. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1930.

VUJATOVIĆ 1939: VUJATOVIĆ, Desanka. *Francuska gramatika za niže razrede srednjih škola*. Beograd: Zadruga Profesorskog društva, 1939. [orig.] ВУЈАТОВИЋ, Десанка. Француска граматика за ниже разреде средњих школа. Београд: Задруга Професорског друштва, 1939.

VINKLER 1912: WINKLER, Émile. *La doctrine grammaticale française d'après Maupas et Oudin*. Halle: Verlag Max Niemeyer, 1912.

Biljana Stikić

LE SAVOIR SAVANT ET LE SAVOIR ENSEIGNÉ DANS L'APPRENTISSAGE DU FRANÇAIS EN YOUGOSLAVIE : IMPARFAIT DU SUBJONCTIF DANS LES GRAMMAIRES PÉDAGOGIQUES (1920-1939)

L'article porte sur la problématique de la disparition de l'imparfait du subjonctif, ainsi que sur la transposition didactique de ce phénomène dans les grammaires pédagogiques du français utilisées dans l'enseignement secondaire yougoslave entre deux guerres mondiales. La première partie de l'article concerne l'état des choses constaté par les linguistes français les plus estimés à l'époque, tels que Brunot, Dauzat, Clédat et Gougenheim, ainsi que l'attitude des autorités éducatives françaises à l'égard de l'emploi de l'imparfait du subjonctif. La seconde partie de cette étude appartient à l'analyse comparative des grammaires pédagogiques yougoslaves qui, à l'époque, étaient pourtant considérées comme manuels secondaires par rapport aux livres de lecture française. La transposition du savoir savant en question a été réalisée dans le cadre de définitions à savoir des phrases introductives explicatives sur la concordance des temps, lorsque le verbe de la principale était au passé. Ces définitions sont toujours suivies d'exemples d'illustration, et parfos reflètent une approche comparative vu la langue maternelle des élèves. Les auteurs yougoslaves introduisaient souvent des remarques complémentaires en tant qu'explications relatives à la langue française parlée et à l'emploi du présent du subjonctif au lieu de l'imparfait, toléré aussi en langue écrite. On peut conclure que la transposition du savoir savant était plus ou moins correcte et suffisante, notamment dans les cas où l'on soulignait des difficultés dans la communication orale entraînées par l'emploi de l'imparfait du subjonctif. Aussi, un tel phénomène linguistique ne pouvait pas être transposé sans une certaine hésitation didactique.

Mots-clés : imparfait du subjonctif, grammaires, transposition didactique

Оригинални научни рад
UDK 811.133.1`373.7
811.163.3`373.7
Примљен: 4. februara 2022.
Прихваћен: 9. marta 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.35

Joana M. Hadži-Lega Hristoska*
Université « Sts Cyrille et Méthode » de Skopje
Faculté de philologie « Blaže Koneski » - Skopje
Département de langues et littératures romanes

LA REPRÉSENTATION DE LA BOUCHE DANS LES UNITÉS PHRASÉOLOGIQUES FRANÇAISES, AROUMAINES ET MACÉDONIENNES**

Cet article se donne pour objectif d'étudier la représentation de la *bouche* en tant qu'organe de la parole en français, en aroumain et en macédonien. L'analyse portera sur un corpus d'unités phraséologiques articulées autour du lexème « bouche ». Ces unités phraséologiques, dont les dénominations sont nombreuses, établissent un lien entre la langue et la culture, voire la société en général, car leur caractère idiomatique et le mécanisme qui l'a créé sont propres à la collectivité qui les utilise et qui les transmet aux générations futures.

L'analyse sémantique du corpus recueilli, basée sur la méthode sémiologique proposée par Zvonko Nikodinovski (2011), permettra de constater les significations que chacune des langues étudiées attribue à ce référent détenant la place centrale dans le processus d'articulation de la parole. La confrontation interlinguistique de ces significations (mais également des formes qui les véhiculent) jettera de la lumière sur les représentations collectives visant le référent en question dans les trois langues, ainsi que sur les valeurs qui lui sont attribuées.

Mots-clés : analyse sémantique, bouche, unités phraséologiques, français, aroumain, macédonien, représentations collectives, territoire

1. Langue, territoire et représentations collectives

La langue en tant que système de signes est le miroir qui reflète le monde environnant. Le territoire où une langue est parlée constitue une partie intégrante de ce monde qui entoure le sujet parlant et représente un facteur important dans la construction de son identité.

Les représentations collectives portant sur le monde intérieur et extérieur se forgent au cours de la vie de toute communauté et sont étroitement liées au territoire en tant qu'espace géographique, chronologique, linguistique, culturel. La langue est justement le point où tout converge et s'amalgame, pour être transmis aux générations à venir et se voir conserver ainsi au fil du temps.

* joana_77_99@yahoo.com

** Cet article a été présenté à la 5e édition du Colloque international *Langue et territoire* qui s'est tenu du 14 au 17 juin 2021 à l'université Paul-Valéry Montpellier 3. Ce Colloque a été coorganisé par le Laboratoire DIPRALANG-EA 739 & Département d'Occitan, laboratoire LLACS, Université Paul-Valéry Montpellier 3 (France) et l'Observatoire de la langue française en Ontario (OLFO) et Département d'études françaises, Université Laurentienne, Sudbury (Canada).

L'objectif du présent article est d'étudier la représentation de la *bouche*, l'organe de la parole par excellence, en français, en aroumain et en macédonien. Cette étude sera réalisée à partir d'un corpus d'unités phraséologiques articulées autour du lexème *bouche* (*gură* en aroumain et *ycma* en macédonien), y compris d'autres lexèmes qui désignent cet organe par transfert métaphorique tels que *bec* ou *gueule*. Etant donné que les unités phraséologiques sont des structures propres à chaque langue dont la création a été dictée par les conditions de vies géographiques, historiques et sociales particulières, elles véhiculent, à travers un mécanisme idiomatique, une vision du monde unique, propre à la communauté linguistique qui en est le propriétaire. L'étude comparée de ce type d'unités nous permet de sortir du cadre purement linguistique et d'avoir une vue plus large sur les représentations collectives visant un référent particulier dans différentes cultures/langues, ainsi que sur les valeurs qui lui sont attribuées. L'analyse permettra également de voir si le territoire sur lequel les langues sont parlées joue un rôle important dans la manière dont la langue articule la réalité extralinguistique.

2. Phraséologie et unités phraséologiques

Les unités phraséologiques, qui apparaissent dans les travaux scientifiques sous un nombre impressionnant d'appellations (GONZÁLEZ REY 2002 : 47-49), constituent un domaine de la langue qui, depuis quelques décennies, attire de plus en plus l'attention de la pensée scientifique. La phraséologie, la discipline censée étudier de près ce type de constructions du point de vue structural et sémantique (dans une perspective unilingue ou contrastive), se heurte néanmoins à la question à savoir comment cerner avec précision son domaine d'intérêt. Suivant l'objectif traité dans les travaux scientifiques, on fait la distinction entre la phraséologie au sens étroit et au sens large du terme (GONZÁLEZ REY 2002 : 36-37). La première ne s'occupe que des structures idiomatiques et figées qui se réalisent syntaxiquement au sein d'une phrase, tandis que la seconde vise un ensemble hétérogène de constructions, allant des phrasèmes jusqu'aux proverbes, aux pragmatèmes etc. (HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2020 : 226).

3. L'aroumain

Nous estimons nécessaire d'expliquer certains faits relatifs à l'aroumain, dont les unités phraséologiques sont incluses dans le corpus trilingue. L'aroumain est un idiome d'origine latine et est parlé dans plusieurs pays balkaniques, tels la Macédoine du Nord, la Grèce, l'Albanie, la Serbie, la Bulgarie, la Roumanie. Il n'est pas facile à établir le nombre total de ses locuteurs, les chiffres variant selon les sources et les auteurs (FRIEDMAN 2001 : 36-37). Vu son emploi presque exclusif dans le domaine familial, ayant comme conséquence une perpétuelle baisse du nombre de personnes le connaissant, l'UNESCO range l'aroumain parmi les langues en danger (KAHL 2008 : 129). Le peuple aroumain ne s'est jamais créé un Etat-nation faute de circonstances historiques et politiques favorables et a toujours cohabité en parfaite harmonie avec les autres groupes ethniques dans les pays où il a été amené à vivre. Malgré son éparpillement géographique, l'aroumain a largement contribué au maintien de la conscience de ses locuteurs d'appartenir à une communauté linguistique toute particulière.

Dans le présent travail, l'aroumain servira de langue-pont entre le monde roman auquel il appartient génétiquement et le monde balkanique en tant qu'espace géographique et culturel qu'il partage avec le macédonien (HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2018 : 49).

4. Structure et particularités du corpus

Lors de la constitution du corpus trilingue qui fait l'objet de cette étude, nous avons adopté l'approche phraséologique plus large. Le corpus est donc composé d'unités phraséologiques hétéroclites et manifestant un certain degré de figement au niveau formel et sémantique : phrasèmes, proverbes, unités interactives, malédictions et bénédictions, que nous allons définir et illustrer avec un exemple tiré du corpus.

Selon Elisabeth Piirainen, les phrasèmes (ex. *avoir bec et ongles*) sont des unités multilexémiques « qui se situent entre le lexème et la phrase » (PIIRAINEN 2012 : 32), ce qui met l'accent sur leur nature syntagmatique qui s'actualise au sein d'une phrase. Le proverbe, en revanche, est une structure phrastique qui jouit d'une autonomie dans le cadre du discours et qui sert à exprimer une vérité universelle (PIIRAINEN 2012 : 39). L'étude des proverbes constitue un rapprochement de la perspective linguistique (plus précisément syntaxique, sémantique, stylistique) et de la sphère folklorique et par conséquent culturelle, ce qui fait d'eux un « élément de la description de cette culture » (CONENNA 1988 : 99) et « le point de rencontre de la langue et de la culture » (HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2015 : 471). Voici un exemple de proverbe provenant du corpus : *Ţi dzîţi caplu, aţea faţi gura* [ce que dit la tête, la bouche le fait]. Les unités interactives constituent une catégorie d'unités figées décrites et définies par le sémanticien Nikodinovski (2007 : 194), qui ont la particularité d'apparaître dans le cadre d'une situation d'interaction verbale. Elles se manifestent avec une force illocutoire marquée : *Не ти је зашила мајка ти устата* [ta mère ne t'a pas cousu la bouche]. Néanmoins, même si le contenu de l'unité interactive est le plus souvent centré sur l'interlocuteur, il peut parfois se référer à une tierce personne qui n'est pas forcément présente au moment de l'interaction verbale : *Уста има – јазик нема* [il a une bouche – il n'a pas de langue]. Enfin, les malédictions (*Да му се исуши устата* [que sa bouche se dessèche]) et les bénédictions (*От твоја уста во Божи уши* [de ta bouche aux oreilles de Dieu]) sont des unités pourvues d'une force magique susceptible de nuire ou d'assister la personne à laquelle elles sont adressées (KITEVSKI 1988 : 7).

L'élément que toutes ces unités ont en commun est la présence du lexème *bouche* (ou *bec* et *gueule*) détenant la place centrale dans le processus d'articulation de la parole. La bouche faisant partie du corps humain, ces unités phraséologiques relèvent d'un vaste ensemble d'unités dites somatiques, constituant environ 30% de la couche phraséologique d'une langue. Une analyse de la distribution des lexèmes désignant un organe du corps humain dans les unités phraséologiques du macédonien a montré que les organes de la parole, dont la bouche, figurent parmi les premiers 16 termes (de 61 au total) (VELJANOVSKA 2006 : 65), ce qui démontre leur productivité sémiologique considérable.

Les unités constituant le corpus ont toutes un caractère anthropomorphique, c'est-à-dire ont un sens figuré qui concerne uniquement la production verbale de l'homme. Des exemples comme *bouche de métro* sont donc exclus de l'analyse. Les unités phraséologiques appartiennent également à différentes périodes de la vie des langues en question et à différents registres de langue. De même, un certain nombre d'entre elles gardent des

particularités dialectales.

Un dernier élément qui concerne notamment les unités aroumaines et qui rend compliqué leur traitement, c'est tout d'abord le caractère non standardisé de l'alphabet aroumain et l'utilisation de graphèmes distincts dans les sources consultées (SARAMANDU 2003 : 87, KAHL 2008 : 135). Dans le souci de sauvegarder l'authenticité des exemples recueillis, nous avons décidé de ne pas recourir à une unification et de les garder telles quelles. En outre, l'absence de dictionnaires phraséologiques et la consultation de dictionnaires généraux (HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2018 : 48-49) implique la nécessité d'une catégorisation plus précise de ces unités qui sont généralement désignées comme « expressions ». Il est également nécessaire de faire une analyse minutieuse des formes données vu qu'elles sont souvent citées dans un contexte plus large (HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2017 : 93), ce qui demande l'articulation de la forme canonique de l'unité.

5. Méthodologie de travail

La méthodologie de travail utilisée s'inspire de la méthode sémiologique appliquée dans les recherches sémantiques proposée par Nikodinovski (2011). Cette méthode distingue cinq aspects de l'analyse : symbolique, sémiologique, sémantique, axiologique et rhétorique :

- l'aspect symbolique conçoit le référent en tant que symbole dans différentes cultures ;
- l'aspect sémiologique établit une classification des unités en fonction de la figure sémiologique définie comme la « relation qui sous-tend le sens figuré » (NIKODINOVSKI 2007: 237) ;
- l'aspect sémantique se penche sur la signification des unités apparaissant dans le cadre de chaque figure sémiologique ;
- l'aspect axiologique évalue la valeur référentielle des traits sémantiques dégagés par l'analyse ;
- l'aspect rhétorique vise la figure de style qui se trouve à la base de la figure sémiologique en question.

Dans la présente analyse nous retenons trois aspects : sémiologique, sémantique et axiologique. Les figures qui fondent l'aspect sémiologique sont l'anatomie et les fonctions de la bouche, créant différents traits sémiologiques comme grande bouche, bouche fermée etc. La signification des unités engendrée dans le cadre de chaque trait sémiologique est représentée par le trait sémantique. Celui-ci est suivi d'un chiffre entre parenthèses indiquant le nombre d'unités partageant la même signification, ainsi que des symboles +, – ou l'abréviation *ind*. qui explicitent sa valeur référentielle (positive, négative ou indéterminée).

Le corpus est constitué de 182 unités au total, dont 56 unités françaises, 37 unités aroumaines et 89 unités macédoniennes. Leur analyse est suivie de statistiques qui mettent en valeur certaines particularités considérées comme pertinentes pour l'objectif de ce travail.

6. Analyse sémiologique et sémantique des unités phraséologiques

6.1. Corpus français

1) Anatomie de la bouche
1.1) Forme de la bouche

- **La bouche arrondie → propos sages et mesurés (1) (+)** : (prov.) *Bouche en cœur au sage, cœur en bouche au fou* (Le Bouquet)
- **La bouche affilée → bavardage (1) (–)** : (phras.) *avoir le bec bien affilé* (Argot du corps)

1.2) Dimensions de la bouche

- **La grande bouche →**

- **dire ouvertement les choses (1) (+)** : (phras.) *ne pas faire la petite bouche* (Le Bouquet)
- **insincérité (1) (–)** : (phras.) *large de bouche et étroit de ceinture* (Le Bouquet)

2) Fonctions de la bouche
2.1) La bouche en général

- **La bouche en général →**

- **propos sages et mesurés (1) (+)** : (prov.) *Une bouche, et deux oreilles* (Base de proverbes, 107)
- **propos irréfléchis (1) (–)** : (prov.) *Qui a une bouche se trompe, qui a un nez se mouche* (Base de proverbes, 80)
- **bavardage (4) (–)** : (phras.) *être sur toutes les bouches* (Ashraf & Miannay) ; (phras.) *saint Jean bouche d'or* (Le Bouquet) ; (phras.) *bon bec* (Le Bouquet) ; (prov.) *Toutes bouches sont consœurs* (Base de proverbes, 3)
- **vulgarité (1) (–)** : (phras.) *se prendre de bec* (Le Bouquet)
- **pouvoir du mot (5) (ind.)** : (phras.) *avoir bec et ongles* (Le Bouquet) ; (phras.) *prendre quelqu'un par le bec* (Le Bouquet) ; (phras.) *faire le bec à quelqu'un* (Le Bouquet) ; (inter.) *Il est de bonne bouche, il a pris le poulet et la pondeuse* (Base de proverbes, 51) ; (prov.) *La bouche en peut plus que les bras* (Base de proverbes, 62)
- **taire une information (1) (ind.)** : (phras.) *avoir bon bec* (Le Bouquet)

2.2) Ouverture de la bouche

- **La bouche ouverte →**

- **sincérité (1) (+)** : (prov.) *La vérité parle par sa bouche* (Ashraf & Miannay)
- **discrétion (1) (+)** : (prov.) *En la bouche du discret, le public est secret* (Base de proverbes, 40)
- **propos malveillants (2) (–)** : (phras.) *se foutre de la gueule de quelqu'un* (Le Bouquet) ; (phras.) *un coup de bec* (Le Bouquet)

- **bavardage (1) (–)** : (phras.) *en avoir plein la bouche* (Rey & Chantreau)
- **vulgarité (2) (–)** : (phras.) *mots de gueule* (Le Bouquet) ; (phras.) *la gueule ouverte* (Le Bouquet)
- **pouvoir de l'argent sur la parole (1) (–)** : (prov.) *La bourse ouvre la bouche* (Base de proverbes, 63)
- **production verbale (4) (ind.)** : (phras.) *ouvrir la bouche* (Ashraf & Miannay) ; (phras.) *dire de bouche* (Le Bouquet) ; (phras.) *avoir quelque chose à la bouche* (Ashraf & Miannay) ; (phras.) *crier à pleine bouche* (Rey & Chantreau)

➢ **Le rapport bouche/cœur** →
- **sincérité (1) (+)** : (phras.) *avoir le cœur à la bouche* (Le Bouquet)
- **insincérité (2) (–)** : (prov.) *Bouche d'ange, cœur de démon* (Base de proverbes, 12) ; (prov.) *Chère de bouche souvent cœur ne touche* (Base de proverbes, 28)

➢ **Le rapport bouche/oreille** →
- **discrétion (1) (+)** : (phras.) *de bouche à oreille* (Rey & Chantreau)
- **commérages (1) (–)** : (phras.) *un bouche à oreille* (Rey & Chantreau)

➢ **Le mouvement excessif de la bouche → bavardage (8) (–)** : (phras.) *être fort en bouche* (Le Bouquet) ; (phras.) *gueule ferrée* (Le Bouquet) ; (inter.) *Sa bouche n'a pas de dimanche* (Francparler) ; (inter.) *La parole ne lui meurt pas dans la bouche* (Le Bouquet) ; (inter.) *Les paroles lui croissent à la bouche* (Le Bouquet) ; (inter.) *Elle ne faillira pas par le bec* (Le Bouquet) ; (inter.) *Il n'a pas le bec gelé* (Le Bouquet) ; (prov.) *Trop cracher dessèche la bouche* (Base de proverbes, 104)

2.3) Fermeture de la bouche

➢ **Quelque chose empêche l'activité de la bouche → difficulté d'élocution (1) (–)** : (phras.) *avoir de la bouillie dans la bouche* (Ashraf & Miannay)

➢ **La bouche fermée** →
- **propos sages et mesurés (3) (+)** : (prov.) *Dans une bouche close, il n'entre point de mouche* (Francparler) ; (prov.) *Qui garde sa bouche garde son âme* (Ripert) ; (prov.) *Gouverne ta bouche selon ta bourse* (Ripert)
- **obliger quelqu'un à se taire (4) (–)** : (phras.) *clore/fermer la bouche à quelqu'un* (Le Bouquet) ; (inter.) *Ta bouche !* (Ashraf & Miannay) ; (prov.) *Tourne sept fois ta langue dans ta bouche, avant que de parler* (Base de proverbes, 101) ; (prov.) *Fais de ta bouche une prison, pour mettre ta langue à la raison* (Base de proverbes, 47)
- **discrétion (1) (+)** : (phras.) *bouches closes* (Base de proverbes, 1)
- **absence de production verbale (5) (ind.)** : (phras.) *demeurer bouche cousue* (Ashraf & Miannay) ; (phras.) *ne pas ouvrir la bouche* (Hachette) ; (phras.) *avoir la gueule morte* (Le Bouquet) ; (phras.) *tenir/taire son bec* (Argot du corps) ; (phras.) *avoir bouche à court* (Base de proverbes, 7)

6.2. Corpus aroumain

1) Anatomie de la bouche
1.1) Dimensions de la bouche

➢ **La grande bouche → bavardage (1) (–)** : (phras.) *gura pãn di ureclji* [la bouche jusqu'aux oreilles] (Cuvata)

2) Fonctions de la bouche
2.1) La bouche en général

➢ **La bouche en général →**
- **propos bienveillants (5) (+)** : (phras.) *gurã di njeari* [bouche de miel] (Cuvata) ; (phras.) *gurã hrisusitã* [bouche d'or] (Cuvata) ; (phras.) *gurã di oai* [bouche d'agneau] (Cuvata) ; (phras.) *gurî tińisitî* [bouche honorable] (Saramandu) ; (bénéd.) *Gura s-ţî hrisuseascî* (que ta bouche soit dorée] (Saramandu)
- être vivant (1) (+) : (phras.) *pãnã-i cu gurã* [tant qu'on est avec bouche] (Cuvata)
- **propos malveillants (1) (–)** : (phras.) *gura fîrmacŭ* [bouche de poison] (Saramandu)
- **bavardage (1) (–)** : (prov.) *Multe mîn'i vluyisite, multe gurĭ kisusite* [beaucoup de mains bénies, beaucoup de bouches maudites] (Papahagi)
- **malhonnêteté (1) (–)** : (phras.) *nu-ari gurã s-greascã* [ne pas avoir de bouche pour parler] (Cuvata)
- **absence de production verbale (2) (ind.)** : (phras.) *nu are niţi ascukeat în gură* [ne pas avoir de salive dans la bouche] (Papahagi) ; (phras.) *nu-ari gură s'grească* [ne pas avoir de bouche pour parler] (Papahagi)
- **production verbale (3) (ind.)** : (phras.) cu gura-a lui [avec sa propre bouche] (Cuvata) ; (phras.) *apa l'i-neardze gura* [la bouche lui va comme l'eau] (Papahagi) ; (prov.) *Gură are zboru (limbă) n'oare* [il a une bouche, mais n'a pas de mot (langue)] (Polenaković : Turskite elementi)

2.2) Ouverture de la bouche

➢ **La bouche mi-ouverte → propos veules (1) (–)** : (phras.) *cu giumitati gurî* [avec la bouche mi-fermée] (Saramandu)

➢ **La bouche ouverte →**
- **propos bienveillants (2) (+)** : (phras.) *din gură amalumă scoate* [sortir de l'or de la bouche] (Polenaković : Turskite elementi) ; (phras.) *mărgăritări scoate di'n gură* [sortir des perles de la bouche] (Polenaković : Turskite elementi)
- **propos malveillants (1) (–)** : (phras.) *scoate fărmac din gură* [sortir du poison de la bouche] (Papahagi)
- **propos irréfléchis (1) (–)** : (phras.) *gura u-are dizgărdită* [sa bouche n'a pas de clôture] (Papahagi)
- **commérages (2) (–)** : (phras.) *pute ni scos din gurã* [ne jamais être sorti de la

bouche] (Cuvata) ; (phras.) *nu mi treaţe n gură* [ne pas me passer dans la bouche] (Papahagi)
- **production verbale (2) (ind.)** : (phras.) *cu gurã cãscatã* [avec une bouche bée] (Cuvata) ; (phras.) *grai di gurã* [parole de bouche] (Cuvata)

➢ **La bouche trop ouverte → bavardage (1) (–)** : (inter.) *U-adră gura pîn' di urecl'i* [il a fait la bouche jusqu'aux oreilles] (Saramandu)

➢ **Le rapport bouche/cœur → insincérité (1) (–)** : (prov.) *N gură n'eare ş' tu inimă heare* [du miel dans la bouche et du fiel dans le cœur] (Papahagi)

➢ **Le rapport bouche/oreille → production verbale (1) (ind.) :** (bénéd.) *Dit gura-a ta, tu ureacljea-al Dumidzã* [de ta bouche aux oreilles de Dieu] (Cuvata)

➢ **Le rapport bouche/tête →**
- **propos réfléchis (1) (+)** : (prov.) Ţi *dzîţi caplu, aţea faţi gura* [ce que dit la tête, la bouche le fait] (Saramandu)
- **propos irréfléchis (1) (–)** : (prov.) *Gura nu-ascultî ţi dzîţi caplu* [la bouche n'écoute pas ce que dit la tête] (Saramandu)

➢ **Le mouvement excessif de la bouche → bavardage (1) (–)** : (phras.) *îl'i si duţi gura ca moara* [sa bouche va comme un moulin] (Saramandu)

2.3) Fermeture de la bouche

➢ **Quelque chose empêche l'activité de la bouche → absence de production verbale (1) (ind.)** : (prov.) *Bagî mîşcîturî n-gurî ş-nu grea zborŭ* [mets une bouchée dans la bouche et ne dis pas le mot] (Saramandu)

➢ **La bouche fermée →**
- **obliger quelqu'un à se taire (4) (–)** : (maléd.) *Gura s-ţî cadî* [que ta bouche tombe] (Saramandu) ; (maléd.) *Mirahunî s-ţî hibî gura* [que ta bouche soit maudite] (Saramandu) ; (inter.) *Astupãts gura* [bouche-toi la bouche] (Ilie Ceara) ; (prov.) *nu pots s-li (ncl'idz) acats gurăle a duńaĭlor* [tu ne peux pas fermer les bouches des gens] (Polenaković : Turskite elementi)
- **absence de production verbale (2) (ind.)** : (inter.) *Nu scoase cuvendă din gură* [il n'a pas sorti de mot de la bouche] (Papahagi) ; (inter.) *Cu cleaştea nu-l'i scuteaĭ graĭă din gură* [tu ne lui sortais pas le mot de la bouche avec une pince] (Papahagi)

6.3. Corpus macédonien

1) Anatomie de la bouche
1.1) Dimensions de la bouche

➢ **La petite bouche → pouvoir du mot (1) (ind.)** : (prov.) *Устата е мала, ама брегој голта* [la bouche est petite, mais elle avale des rives] (Pop-Jovanovski, 3789)

2) Fonctions de la bouche
2.1) La bouche en général

➢ **La bouche en général →**

- **propos bienveillants (2) (+)** : (phras.) *блага/слатка/златна/медена уста* [bouche douce/sucrée/d'or/de miel] (Veljanovska) ; (prov.) *Меденaта уста железни враќе отворат* [la bouche de miel ouvre des portes de fer] (Kavaev, 1930)
- **propos malveillants (2) (–)** : (phras.) *лоша/погана уста* [bouche méchante/vilaine] (Veljanovska) ; (prov.) *Водата сѐ мијат, (а) само устата не можит (да ја измиет)* [l'eau lave tout, sauf la bouche] (Polenaković, 857)
- **bavardage (3) (–)** : (prov.) *Една уста, а две ръце чвек имат* [une bouche et deux mains a l'homme] (Kavaev, 836) ; (prov.) *Многу раце благословени, многу усти колнати* [beaucoup de mains bénies, beaucoup de bouches maudites] (Veljanovska) ; (prov.) *На едно лице две усти не бивaт* [sur le même visage, deux bouches ne tiennent pas] (Kitevski : Folklorni biseri)
- **pouvoir du mot (5) (ind.)** : (prov.) *Устата праит, устата расипуат* [la bouche fait, la bouche défait] (Cepenkov) ; (prov.) *Царската уста-остра сабја* [la bouche du roi – épée tranchante] (Cepenkov) ; (prov.) *Ако не артирисаш од работата, артирисај од устата* [si le travail ne t'apporte pas de bénéfice, que la bouche le fasse] (Cepenkov) ; (prov.) *Чоек чоеку помага и со пари, и со уста, и со нога* [l'homme aide un autre avec l'argent, la bouche, la jambe] (Cepenkov) ; (prov.) *Човеко е мил сос уста, сос уста е и мрзешен* [l'homme est à la fois attachant et déplaisant avec la bouche] (Penušliski : Maleševski folklor)
- **absence de production verbale (1) (ind.)** : (inter.) *Уста има – јазик нема* [il a une bouche – il n'a pas de langue] (Velkovska)
- **production verbale (1) (ind.)** : (phras.) *со уста* [avec bouche] (Veljanovska)

2.2) Ouverture de la bouche

➢ **La bouche mi-ouverte → propos veules (1) (–)** : (phras.) *со половина уста (зборува, каже)* [(parler, dire) avec la bouche mi-fermée] (Veljanovska)

➢ **La bouche ouverte →**

- **propos bienveillants (10) (+)** : (phras.) *мед му тече од устата* [du miel lui coule de la bouche] (Penušliski : Poslovici) ; (inter.) *Како алтани да имат во устана* [on dirait qu'il a des pièces d'or dans la bouche] (Kavaev, 1324) ; (inter.) *Ќе те носа в уста* [je te porterai dans la bouche] (Penušliski : Maleševski folklor) ; (phras.) *плуе во устата на змијата* [cracher dans la bouche du serpent] (Polenaković, 5020) ; (inter.) *Фали ме, усто, да не те раскинам* [loue-moi, bouche, sinon je te déchire] (Polenaković, 6604) ; (inter.) *Бисер блуа од устата си* [il vomit des perles de la bouche] (Polenaković, 511) ; (bénéd.) *Устата мед да ти јаде* [que ta bouche mange du miel] (Penušliski : Maleševski folklor) ; (bénéd.) *В устата да ти се пулет* [que l'on regarde ta bouche] (Penušliski : Poslovici) ; (bénéd.) *Уста ти пеела* [que ta bouche chante] (Kitevski : Folklorni biseri) ;

(bénéd.) *Да ти цутит устата* [que ta bouche fleurisse] (Kitevski : Folklorni biseri)

- **sincérité (1) (+)** : (prov.) *Штом излегуа од устата, тоа било и во мислата* [si cela sort de la bouche, c'est que cela était dans la pensée] (Polenaković, 6865)
- **propos malveillants (4) (–)** : (phras.) *со пена на устата (зборува)* [(parler) avec une bouche écumeuse] (Veljanovska) ; (phras.) *ја плакне устата (со некого)* [rincer la bouche (avec qqn)] (Veljanovska) ; (inter.) *Катран му течит од устана* [du goudron lui coule de la bouche] (Kavaev, 1400) ; (prov.) *Лошата уста сешчо мојт да речит* [la bouche méchante peut tout dire] (Kavaev, 1870)
- **propos irréfléchis (1) (–)** : (phras.) *нема перде на устата* [ne pas avoir de voile sur la bouche] (Veljanovska)
- **propos flatteurs (2) (–)** : (prov.) *Кој си нема пари в кесето, нека си има мед оф устата* [qui n'a pas d'argent dans la bourse, a du miel dans la bouche] (Polenaković, 3129) ; (prov.) *Борчлијата ја во устата мед нека има, ја со раката во џеб нека посига* [que le débiteur ait du miel dans la bouche, et la main dans la poche] (Cepenkov)
- **bavardage (2) (–)** : (inter.) *Му побегна зборот од уста* [le mot lui a échappé de la bouche] (Frazeološki rečnik) ; (prov.) *Колку з'би имат устата, на толку врати ќе ојт зборот* [autant de dents dans la bouche, autant de portes où le mot ira] (Polenaković, 3234)
- **obliger quelqu'un à parler (6) (–)** : (inter.) *Му ги вади зборовите од уста* [il lui sort les mots de la bouche] (Veljanovska) ; (inter.) *Зборувај, немаш кромид во устата* [Parle, tu n'as pas d'oignons dans la bouche] (Pop-Jovanovski, 692) ; (inter.) *Не ти је зашила мајка ти устата* [ta mère ne t'a pas cousu la bouche] (Kavaev, 2449) ; (inter.) *Ако ти се врзани р'џете, устата не ти е врзана* [si tes mains sont attachées, ta bouche n'est pas attachée] (Penušliski : Poslovici) ; (inter.) *Кажи, нема да ти се изеде устата* [dis, ta bouche ne se mangera pas] (RMJ) ; (inter.) *Не ќе ти се исушит устата, ако речиш/одговриш* [ta bouche ne se dessèchera pas si tu dis/réponds] (Kavaev, 2464)
- **reproche adressé à l'interlocuteur pour ses propos insolents (2) (–)** : (inter.) *Со која уста го рече тоа?* [avec quelle bouche as-tu dit cela ?] (RMJ) ; (inter.) *Зар уште имаш уста да зборуваш ?* [as-tu encore une bouche pour parler ?] (Veljanovska)
- **pouvoir du mot (1) (ind.)** : (prov.) *В царова уста има и огин и вода* [la bouche du roi a du feu et de l'eau] (Penušliski : Poslovici)
- **production verbale (4) (ind.)** : (phras.) *се готви уста да отвори* [s'apprêter à ouvrir la bouche] (Veljanovska) ; (inter.) *Ја отвори устата* [il a ouvert la bouche] (Veljanovska) ; (inter.) *Со уста еве ќе те канам* [voilà, c'est avec la bouche que je t'inviterai] (RMJ) ; (inter.) *В уста ми е (зборот)* [(le mot) est dans ma bouche] (RMJ)
- **impatience de dire quelque chose (1) (ind.)** : (phras.) *в уста му е* [c'est dans sa bouche] (Veljanovska)
- **dire des propos que l'autre a voulu dire (1) (ind.)** : (inter.) *Му го зеде зборот од уста* [il lui a pris le mot de la bouche] (Veljanovska)

➢ **La bouche trop ouverte → bavardage (3) (–)** : (phras.) *на сета уста* [de toute la bouche] (Veljanovska) ; (inter.) *Отворил една уста (до уши)* [il a ouvert la bouche (jusqu'aux oreilles)] (Veljanovska) ; (prov.) *Баба баи, устата је зјаи* [mamie cause, sa bouche est grande ouverte] (Cepenkov)

➢ **Le rapport bouche/cœur →**

- **sincérité (1) (+)** : (inter.) *Што му е на срце, тоа му е на уста* [ce qui se trouve dans son cœur, se trouve dans sa bouche] (Veljanovska)
- **insincérité (2) (–)** : (inter.) *Мед во устата, јад во срцето* [du miel dans la bouche, du fiel dans le cœur] (Pop-Jovanovski, 1802) ; (inter.) *Од уста мед и млеко, од срце зер и пелин* [de la bouche, miel et lait, du cœur poison et fiel] (Kavaev, 2737)

➢ **Le rapport bouche/oreille →**

- **propos malveillants (2) (–)** : (maléd.) *Од устата у пазувата* [de la bouche à l'aisselle] (Kitevski : Folklorni biseri) ; (bénéd. iron.) *От твоја уста у биволешки уши* [de ta bouche aux oreilles du bœuf] (Kitevski : Folklorni biseri)
- **production verbale (3) (ind.)** : (phras.) од уста до уво (de la bouche à l'oreille] (Veljanovska) ; (bénéd.) *От твоја уста во Божи уши* [de ta bouche aux oreilles de Dieu] (Kitevski : Folklorni biseri) ; (prov.) *Од уста в уста, на царо в уши* [de la bouche à la bouche, jusqu'aux oreilles du roi] (Cepenkov)

➢ **Le mouvement excessif de la bouche → bavardage (7) (–)** : (inter.) *Устата му фати пена/павлака* [sa bouche s'est remplie d'écume] (Veljanovska) ; (inter.) *Лаф уста си е* [sa bouche parle trop] (Polenaković, 3444) ; (inter.) *Устата ти дрнка като стара тиниќија* [ta bouche bavarde comme une vieille tôle] (Penušliski : Maleševski folklor) ; (inter.) *Не го вади од уста* [il ne le sort pas de la bouche] (Veljanovska) ; (prov.) *Устата е водејница, и без вода (и без ветар) мелит* [la bouche est un moulin, elle moud sans eau (ni vent)] (Kavaev, 3780) ; (prov.) *На сто вреќи ќе врзеш устите, ама на една жена не можеш* [tu attacheras les bouches de cent sacs, mais pas la bouche d'une femme] (Kitevski : Folklorni biseri) ; (prov.) *Човечките усти не се вреќа да и затниш* [les bouches humaines ne sont pas un sac qu'on peut fermer] (Kitevski : Folklorni biseri)

2.3) Fermeture de la bouche

➢ **Quelque chose empêche l'activité de la bouche → absence de production verbale (2) (ind.)** : (phras.) *не може да ги среди буквите во устата* [ne pas pouvoir ordonner les lettres dans la bouche] (Frazeološki rečnik) ; (prov.) *Мртва уста не зборува* [une bouche morte ne parle pas] (Pop-Jovanovski, 1892)

➢ **La bouche fermée →**

- **propos sages et mesurés (7) (+)** : (inter.) *Не зборувај лошо, не погани си ја устата* [ne dis pas de mal, ne te salis pas la bouche] (Pop-Jovanovski, 2162) ; (inter.) *Доста лавта, си ја пуштил устата како газот* [arrête de causer, tu as lâché ta bouche comme ton cul] (Pop-Jovanovski, 832) ; (prov.) *Наутро*

катинар на устата, навечер катинар на куќата [le matin un cadenas à la bouche, le soir un cadenas à la maison] (Kavaev, 2238) ; (prov.) *Којшто си ја пастри устата, тој си ја пастри душата* [qui se soigne la bouche, se soigne l'âme] (Veljanovska) ; (prov.) *Што ќе ти дојт до уста, из уста не пуштај го* [ce qui viendra à ta bouche, ne le lâche pas de la bouche] (Pop-Jovanovski, 4157) ; (prov.) *Појќе верви им на очите, одошчо на устите* [crois tes yeux plutôt que les bouches] (Kavaev, 2964) ; (prov.) *Едно нешчо шчо те прајт од умен будала, не клај го в уста* [ne mets pas dans la bouche ce qui t'abêtit] (Kavaev, 852)

- **obliger quelqu'un à se taire (6) (–)** : (inter.) *Затвори си ја устата!* [ferme ta bouche !] (RMJ) ; (inter.) *Му ја затна устата* [il lui a bouché la bouche] (Veljanovska) ; (inter.) *Врзат ле те за уста, ќе те водат като вол* [si on te lie la bouche, on te mènera comme un bœuf] (Penušliski : Maleševski folklor) ; (maléd.) *Да му се исуши устата* [que sa bouche se dessèche] (Kitevski : Folklorni biseri) ; (maléd.) *Да би му уста црвосала !* [que sa bouche attrape la vermine !] (Veljanovska) ; (maléd.) *Уста ти онемела* [que ta bouche devienne muette] (Kitevski : Kletva)
- **propos flatteurs (1) (–)** : (phras.) *си ја лепе устата* [se coller la bouche] (Peev : Frazeološkite izrazi)
- **absence de production verbale (4) (ind.)** : (phras.) *не му излегува збор од устата* [le mot ne sort pas de la bouche] (Frazeološki rečnik) ; (inter.) *Ја затвори устата* [il a fermé la bouche] (Veljanovska) ; (inter.) *Си ја прекаса устата* [il s'est mordu la bouche] (Veljanovska) ; (inter.) *Не ја отвори устата* [il n'a pas ouvert la bouche] (Veljanovska)

Table 1. *Nombre total de traits sémantiques et d'unités phraséologiques*

Corpus français	Corpus aroumain	Corpus macédonien
traits sémantiques 27 unités 56	traits sémantiques 23 unités 37	traits sémantiques 31 unités 89

Table 2. *Distribution des unités phraséologiques en fonction de leur nature*

Corpus français	Corpus aroumain	Corpus macédonien
phrasèmes : 33 proverbes : 16 unités interactives : 7 / : malédictions / : bénédictions	phrasèmes : 22 proverbes : 7 unités interactives : 4 malédictions : 2 bénédictions : 2	phrasèmes : 16 proverbes : 28 unités interactives : 35 malédictions : 4 bénédictions : 6

Table 3. *Présentation des valeurs référentielles des traits sémantiques*

	TRAITS SÉMANTIQUES					
VALEURS RÉFÉRENTIELLES	**FRANÇAIS**		**AROUMAIN**		**MACÉDONIEN**	
POSITIVE	**9**	1. propos sages et mesurés x3 2. dire ouvertement les choses 3 sincérité x2 4. discrétion x3	**4**	1. propos bienveillants x2 2. être vivant 3. propos réfléchis	**5**	1. propos bienveillants x2 2. sincérité x2 3. propos sages et mesurés
NÉGATIVE	**14**	1. bavardage x4 2. insincérité x2 3. propos irréfléchis 4. vulgarité x2 5. propos malveillants 6. pouvoir de l'argent sur la parole 7. commérages 8. difficulté d'élocution 9. obliger quelqu'un à se taire	**13**	1. bavardage x4 2. propos malveillants x2 3. malhonnêteté 4. propos veules 5. propos irréfléchis x2 6. commérages 7. insincérité 8. propos irréfléchis 9. obliger quelqu'un à se taire	**15**	1. propos malveillants x3 2. bavardage x4 3. propos veules 4. propos irréfléchis 5. propos flatteurs x2 6. obliger quelqu'un à parler 7. reproche adressé à l'interlocuteur pour ses propos insolents 8. insincérité 9. obliger quelqu'un à se taire
INDÉTERMINÉE	**4**	1. pouvoir du mot 2. taire une information 3. production verbale 4. absence de production verbale	**6**	1. absence de production verbale x3 2. production verbale x3	**11**	1. pouvoir du mot x3 2. absence de production verbale x3 3. production verbale x3 4. impatience de dire quelque chose 5. dire des propos que l'autre a voulu dire

L'analyse du corpus trilingue a fait ressortir plusieurs éléments importants à signaler. Tout d'abord, malgré les différences dans le nombre d'unités (le corpus macédonien étant le plus riche), le nombre de traits sémantiques reste similaire dans les trois langues, ce qui montre que la bouche en tant que référent a une productivité sémantique relativement équivalente. Pour ce qui est de la distribution des unités phraséologiques en fonction de leur nature, il convient de souligner l'absolue dominance des unités interactives dans le corpus macédonien, à la différence de leur nombre restreint dans les deux autres langues. Ceci pourrait représenter un indice sur la prédilection des locuteurs macédoniens pour ce type de structures apparaissant dans le cadre d'interactions verbales. Signalons de même la présence des malédictions et des bénédictions dans les corpus aroumain et macédonien, renvoyant aux croyances et au savoir-vivre particuliers de ces deux peuples balkaniques. Enfin, l'analyse des valeurs référentielles des traits sémantiques montre que la bouche en tant que référent implique un comportement verbal perçu comme négatif par les locuteurs des trois langues respectives.

7. En guise de conclusion

Le présent travail s'était donné comme objectif d'étudier l'image de la bouche dans trois communautés linguistiques différentes à travers un corpus d'unités phraséologiques.

L'analyse des traits sémiologiques et sémantiques résultant de la classification des unités a montré que chaque figure sémiologique est développée de manière particulière dans les trois langues, avec des similitudes et des différences, mais que la représentation du référent étudié est essentiellement négative. La convergence relative à la structure des corpus aroumain et macédonien, c'est-à-dire la présence de malédictions et de bénédictions pourrait être attribuée au mode de vie similaire lié à leur évolution sur le même territoire géographique.

Cette étude se joint à toutes celles qui démontrent le potentiel qu'ont les unités phraséologiques de marier langue et culture et de placer ainsi la langue dans un espace-temps où elle retrouve tout son sens.

Bibliographie

CONENNA 1988 : CONENNA, Mirella. « Sur un lexique-grammaire comparé de proverbes ». *Langages* n°90 (1988) : 99-116 (DOI : https://doi.org/10.3406/lgge.1988.1993).

FRIEDMAN 2001: FRIEDMAN, Victor A. « The Vlah Minority in Macedonia: Language, Identity, Dialectology, and Standardization ». *Slavica Helsingiensia* n°21 (ed. Juhani Nuorluoto, Martti Leiwo, Jussi Halla-aho) (2001) : 26–50.

GONZÁLEZ REY 2002: GONZÁLEZ REY, Isabel. *La phraséologie du français.* Toulouse : Presses Universitaires du Mirail, 2002.

HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2015 : HADŽI-LEGA HRISTOSKA, Joana. « Les proverbes dans la traduction (sur un corpus franco-macédonien) ». Zbornik od megjunarodnata jazična konferencija « Jazični i kulturni proniknuvanja niz preveduvanjeto i tolkuvanjeto » (Skopje, 26-28 septemvri 2012). Univerzitet « Sv. Kiril i Metodij », Filološki fakultet « Blaže Koneski », Skopje, 2015: 471-481. [orig.] Зборник од меѓународната јазична конференција „Јазични и културни проникнувања низ преведувањето и толкувањето“ (Скопје, 26-28 септември 2012). Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје, 2015: 471-481.

HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2017: HADŽI-LEGA HRISTOSKA, Joana. « L'image de Dieu et du diable dans la phraséologie aroumaine ». Actes du sixième colloque international de linguistique (Bucarest, 29-30 mai 2015) (éd. Maria Stanciu Istrate, Daniela Răuțu). Institut de Linguistique « Iorgu Iordan – Al. Rosetti » de l'Académie Roumaine, Bucarest, 2017 : 96-107.

HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2018: HADŽI-LEGA HRISTOSKA, Joana. « Entre balkanité et romanité: expressions phraséologiques aroumaines ». *La phraséologie contrastive* (dir. Olivier Soutet, Inès Sfar, Salah Mejri), Actes de la conférence de l'Europhras 2014: « La phraséologie: ressources, descriptions et traitements informatiques » (Paris, 10-12 septembre 2014). Paris, Honoré Champion, 2018 : 47-60.

HADŽI-LEGA HRISTOSKA 2020: HADŽI-LEGA HRISTOSKA, Joana. « La place de la phraséologie dans les méthodes de français langue étrangère ». *Analogii i interakcii vo romanističkite proučuvanja* (red. Elisaveta Popovska, kored. Snežana Petrova). Filološki fakultet « Blaže Koneski » – Skopje, Univerzitet « Sv. Kiril i Metodij » vo Skopje, 2020: 225-235. [orig.] *Аналогии и интеракции во романистичките проучувања* (ред. Елисавета Поповска, коред. Снежана Петрова). Филолошки факултет „Блаже Конески“ – Скопје, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, 2020: 225-235.

KAHL 2008: KAHL, Thede. « Does the Aromanian have a chance of survival? Some thoughts about the loss of language and language preservation ». *The Romance Balkans* (ed. Biljana Sikimić, Tijana Ašić). Srpska Akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, pose-

bna izdanja 103, 2008: 123-140.

KITEVSKI 1988: KITEVSKI, Marko. *Folklorni biseri.* Skopje : Makedonska kniga, 1988. [orig.] КИТЕВСКИ, Марко. *Фолклорни бисери*. Скопје: Македонска книга, 1988.

NIKODINOVSKI 2007 : NIKODINOVSKI, Zvonko. « Paremiskite edinici vo vtoro lice vo francuskiot i vo makedonskiot jazik ». *Semiologija na govorot i na jazikot*. Štip: 2-ri Avgust S, 2007: 193-203. [orig.] НИКОДИНОВСКИ, Звонко. „Паремиските единици во второ лице во францускиот и во македонскиот јазик". *Семиологија на говорот и на јазикот*. Штип: 2-ри Август С, 2007: 193-203.

NIKODINOVSKI 2011: NIKODINOVSKI, Zvonko. « Za edna semiološka metoda vo semantičkite istražuvanja ». *Godišen zbornik na Filološkiot fakultet « Blaže Koneski » – Skopje*, kniga 37, 2011: 119–132. [orig.] НИКОДИНОВСКИ, Звонко. „За една семиолошка метода во семантичките истражувања". *Годишен зборник на Филолошкиот факултет „Блаже Конески" - Скопје*, книга 37, 2011: 119-132.

PIIRAINEN 2012: PIIRAINEN, Elisabeth. *Widespread idioms in Europe and beyond*. New York: Peter Lang Publishing, 2012.

SARAMANDU 2003 : SARAMANDU, Nicolae. « Sisteme de scriere a aromânei ». *Studii aromâne şi meglenoromâne*. Constanţa, Ex Ponto, 2003 : 83-88.

VELJANOVSKA 2006 : VELJANOVSKA, Katerina. *Frazeološkite izrazi vo makedonskiot jazik (so osvrt na somatskata frazeologija)*. Kumanovo: Makedonska riznica, 2006. [orig.] ВЕЛЈАНОВСКА, Катерина: *Фразеолошките изрази во македонскиот јазик (со осврт на соматската фразеологија)*. Куманово : Македонска ризница, 2006.

Sources

Ashraf & Miannay = ASHRAF, Mahtab et Denis MIANNAY. *Dictionnaire des expressions idiomatiques*. Paris : Librairie générale française, 1998.

Base de proverbes = < *http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/proverbe_fr* > 15. 10. 2008.

Saramandu = CARAIANI, Nicolae Gh. et Nicolae SARAMANDU. *Folclor aromân grămustean*. Bucureşti : Editura Minerva, 1982.

Ceara = CEARA, A. Ilie. *Cola (Isturii dit bana armãneascã)*. Syracuse, NY: Editura cartea aromãnã, 2003.

Cepenkov = CEPENKOV, Marko K. *Makedonski narodni umotvorbi. Kniga osma: poslovici i pogovorki, gatanki, kletvi i blagoslovi*. Skopje: Makedonska kniga, 1972. [orig.] ЦЕПЕНКОВ, Марко К. *Македонски народни умотворби. Книга осма: Пословици и поговорки, гатанки, клетви и благослови*. Скопје: Македонска книга, 1972.

Cuvata = CUVATA, Dina. *Dictsionar armãnescu-machidunescu*. Skopje: Uniea ti culturã-a Armãnjlor dit Machidunii, Biblioteca natsionalã armãneascã « Constantin Belemace », 2006.

Frazeološki rečnik = DIMITROVSKI, Todor et Taško ŠIRILOV. *Frazeološki rečnik na makedonskiot jazik, tom prvi (A-J).* Skopje: Ogledalo, 2003. [orig.] ДИМИТРОВСКИ, Тодор и Ташко ШИРИЛОВ. *Фразеолошки речник на македонскиот јазик*, том први (А-Ј). Скопје: Огледало, 2003.

Pop-Jovanovski = DOMAZETOVSKI, Petko et Apostol POP-JOVANOVSKI. *Zrno po zrno – pogača, kamen po kamen – palata* (makedonski narodni poslovici i pogovorki). Višarica, Jablanica, 2002. [orig.] ДОМАЗЕТОВСКИ, Петко и Апостол ПОП-ЈОВАНОВСКИ. *Зрно по зрно – погача, камен по камен – палата* (македонски народни пословици и поговорки). Вишарица, Јабланица, 2002.

Le Bouquet = DUNETON, Claude. *Le Bouquet des expressions imagées: encyclopédie thématique*

des locutions figurées de la langue française. Paris : Seuil, 1990.

Francparler = < *www.francparler.com* > 15. 10. 2008.

Argot du corps = GREVERAND, Jean-Louis et Gérard. *Les portugaises ensablées, Dictionnaire de l'argot du corps*. Paris-Gembloux : Editions Duculot, 1987.

Hachette = *Dictionnaire Hachette*. Paris : Hachette Livres, 2002.

Kavaev = KAVAEV, Filip. *Narodni poslovici od Struga i Struško*. Skopje: Institut za makedonski jazik « Krste Misirkov », 1961. [orig.] КАВАЕВ, Филип. *Народни пословици од Струга и Струшко*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков", 1961.

Kitevski: Folklorni biseri = KITEVSKI, Marko. *Folklorni biseri*. Skopje: Makedonska kniga, 1988. [orig.] КИТЕВСКИ, Марко. *Фолклорни бисери*. Скопје: Македонска книга, 1988.

Kitevski: Kletva = KITEVSKI, Marko. *Na kletva lek nema* (kletvite vo makedonskoto narodno tvoreštvo). Skopje: Makedonska kniga, 1991. [orig.] КИТЕВСКИ, Марко. *На клетва лек нема* (клетвите во македонското народно творештво). Скопје: Македонска книга, 1991.

RMJ = KONESKI, Blaže (red.). *Rečnik na makedonskiot jazik* (so srpskohrvatski tolkuvanja), tom I-III. Skopje: Institut za makedonski jazik « Krste Misirkov », 1961-66. [orig.] КОНЕСКИ, Блаже (ред.). *Речник на македонскиот јазик* (со српскохрватски толкувања), том I-III. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков" 1961-66.

Papahagi = PAPAHAGI, Tache. *Dicţionarul dialectului aromân general şi etimologic. Dictionnaire aroumain (macédoroumain) général et étymologique*. Bucureşti, 1963. Bucureşti : Saramandu, N., Nevaci, M., 2013.

Peev: Frazeološkite izrazi = PEEV, Kosta. « Frazeološkite izrazi vo makedonskiot jazik ». *Makedonski jazik* XXIII (1972) **: 225-237.** [orig.] ПЕЕВ, Коста: „Фразеолошките изрази во македонскиот јазик". Македонски јазик XXIII (1972): 225-237.

Penušliski: Poslovici = PENUŠLISKI, Kiril. *Poslovici i gatanki*. Skopje: Makedonska kniga, 1969. [orig.] ПЕНУШЛИСКИ, Кирил. *Пословици и гатанки*. Скопје: Македонска книга, 1969.

Penušliski: Maleševski folklor = PENUŠLISKI, Kiril. *Maleševski folklor IV*. Skopje: Matica makedonska, 2005. [orig.] ПЕНУШЛИСКИ, Кирил. *Малешевски фолклор IV*. Скопје: Матица македонска, 2005.

Polenaković = POLENAKOVIĆ, Haralampie et Kiril PENUŠLISKI (red.). *Makedonski narodni umotvorbi. Tom IV, kniga 1: Poslovici*. Skopje: Kočo Racin, 1954. [orig.] ПОЛЕНАКОВИЌ, Харалампие и Кирил ПЕНУШЛИСКИ (ред.) *Македонски народни умотворби. Том IV, книга 1: Пословици*. Скопје: Кочо Рацин, 1954.

Polenaković: Turskite elementi = POLENAKOVIĆ, Haralampie. *Turskite elementi vo aromanskiot*. Zagreb, 1939. Skopje : Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2007. [orig.] ПОЛЕНАКОВИЌ, Харалампие. *Турските елементи во ароманскиот*. Загреб, 1939. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2007.

Rey & Chantreau = REY, Alain et Sophie CHANTREAU. *Dictionnaire des expressions et locutions figurées*. Paris : Dictionnaires Le Robert (bibl. « Les usuels du Robert »), 2003.

Ripert = RIPERT, Pierre. *Dictionnaire des maximes, dictons et proverbes français*. Vaux-en-Velin : Maxi-livres, 2001.

Veljanovska = VELJANOVSKA 2006 : VELJANOVSKA, Katerina. *Frazeološkite izrazi vo makedonskiot jazik (so osvrt na somatskata frazeologija)*. Kumanovo: Makedonska riznica, 2006. [orig.] ВЕЉАНОВСКА, Катерина: *Фразеолошките изрази во македонскиот јазик (со осврт на соматската фразеологија)*. Куманово : Македонска ризница, 2006.

Velkovska = VELKOVSKA, Snežana. *Beleški za makedonskata frazeologija*. Skopje: Institut za

makedonski jazik « Krste Misirkov », 2002. [orig.] ВЕЛКОВСКА, Снежана. *Белешки за македонската фразеологија*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2002.

Joana Hadži-Lega Hristoska

LA REPRÉSENTATION DE LA BOUCHE DANS LES UNITÉS PHRASÉOLOGIQUES FRANÇAISES, AROUMAINES ET MACÉDONIENNES

L'objectif du présent travail est d'étudier la représentation de la *bouche* en tant qu'organe de la parole en français, en aroumain et en macédonien, au moyen d'un corpus d'unités phraséologiques de nature diverse. L'analyse sémantique des unités du corpus a suivi la méthodologie proposée par Zvonko Nikodinovski, prévoyant plusieurs aspects, dont nous avons retenu les aspects sémiologique, sémantique et axiologique. La classification des unités et l'établissement des traits sémiologiques et sémantiques a permis de constater les significations et les valeurs que ce référent engendre dans les trois langues. La valeur référentielle négative est celle qui constitue le point de convergence général. De même, l'aroumain et le macédonien se rapprochent quant à la structure des corpus, ce qui implique un mode de vie similaire lié à leur évolution sur le même territoire géographique. Les unités phraséologiques ont démontré à nouveau leur potentiel d'unir langue et culture et de constituer le point de départ d'une analyse sémantique à multiples facettes.

Mots-clés : analyse sémantique, bouche, unités phraséologiques, français, aroumain, macédonien, représentations collectives, territoire

Originalni naučni rad
УДК 811.111`243(497.11)
Primljen: 31. marta 2022.
Prihvaćen: 15. aprila 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.36

Ema N. Živković*
University of Niš
Faculty of Philosophy
English Department

PRAGMATIC COMPETENCE OF ADVANCED SERBIAN EFL LEARNERS: A STUDY OF REFUSAL STRATEGIES**

The present study explores refusal strategies used by advanced Serbian EFL learners and compares them to refusal strategies produced by English and Serbian native speakers in a relevant study (ŽIVKOVIĆ 2021). The aim is to identify potential pragmatic difficulties learners might have as well as the potential transfer of pragmatic norms from their native language. The participants completed a written Discourse Completion Test which introduced twelve everyday situations to which the participants were expected to respond by making refusals to requests. The situations were generated based on different combinations of two sociological variables: social distance and power. The results showed that while the frequency of direct and indirect refusals was similar for all three groups of participants, there were some differences in terms of the frequency and content of particular strategies. For instance, the EFL learners tended to overuse statements of regret/apology. They also provided more family-oriented excuses and used explanations that were less specific than the ones produced by the English native speakers. Furthermore, they produced fewer expressions of willingness and gratitude/appreciation. Apart from describing similarities and differences between the participants' refusal strategies, the results also highlight the importance of incorporating pragmatics in EFL classrooms and working on learners' pragmatic competence even when it comes to high-proficiency learners.

Keywords: refusal, social distance, power, pragmatic transfer, Serbian EFL learners, English, Serbian

1. Introduction

This study presents the results of an investigation of speech act realization patterns in English as a foreign language (EFL). In particular, the goal of the study is to explore refusal strategies produced by advanced Serbian EFL learners and compare the results to the ones obtained in a cross-cultural study by Živković (2021), which involved native speakers of English (NE) and native speakers of Serbian (NS). Comparing the results of the two investigations allows us to examine similarities and differences between the refusal strategies of these three groups of participants and identify potential pragmatic difficulties Serbian EFL learners might experience, which in turn can contribute to developing appropriate teaching methods when it comes to this speech act.

The term 'speech act' is defined as the basic or minimal unit of discourse (SEAR-

* ema.zivkovic@filfak.ni.ac.rs

** Prepared as a part of the project English Studies in the Digital Age, conducted at the University of Niš–Faculty of Philosophy (No. 455/1-1-1-01).

LE 1969: 16). Speech acts, including refusals, are presumed to be universal since every language has a way of performing them, but not all languages refuse in the same way. In fact, research has shown that refusal strategies may vary across cultures and languages (e.g., BEEBE, TAKAHASHI et al. 1990; FÉLIX-BRASDEFER 2008; KWON 2004; NELSON, CARSON et al. 2002, among others). Since people tend to interpret the behavior of others based on their own values, failure to refuse appropriately can threaten the interpersonal relations of speakers in cross-cultural communication.

The knowledge of the socio-cultural rules that govern language use is referred to as pragmatic competence (MORKUS 2009: 28). It is reflected in how language learners produce and comprehend utterances in the target language with respect to a particular socio-cultural context. When EFL learners lack knowledge of English socio-cultural norms, as a result, they may transfer the rules and norms from their native language. This is referred to as pragmatic transfer, which can lead to failure in communication and may even end in misunderstanding or communication breakdown. This can result in EFL learners being labeled as 'insensitive, rude, or inept' (ALLAMI & NAEIMI 2011: 386). Therefore, pragmatic competence, which includes the way ELF learners produce and perceive refusals in different situations, represents an important issue that needs to be investigated.

The present study examines the types of refusal strategies that advanced Serbian EFL learners employ in request situations that require refusal using a written questionnaire taken from Živković (2021). The obtained results are compared to the ones reported in the mentioned study, which deals with refusals produced by NE and NS. This study is interested in addressing the following research questions:

1. What are the most common refusal strategies used by advanced Serbian EFL learners?
2. Are there any qualitative and quantitative differences between Serbian EFL learners and NE with regard to the refusal strategies they employ?
3. Are the refusal strategies used by Serbian EFL learners influenced by the following sociological variables: social distance between the interlocutors and power of the interlocutors?

The following section elaborates on the main theoretical concepts involved in the study and reviews the relevant literature. Section 3 presents the conducted experiment and provides details on the participants, instrument, and procedure. The results obtained through the quantitative and qualitative analysis of the data are presented and discussed in relation to the initial research questions in Section 4. Section 5 discusses some implications for teaching the speech act of refusal in an EFL classroom. The last section presents the conclusions of the study.

2. Theoretical background

2.1. Refusals

The speech act of refusal expresses a direct or indirect negative reply to an eliciting speech act, such as a request, an offer, an invitation, or a suggestion. It belongs to the category of commissives because it commits the refuser to (not) performing an action

(FÉLIX-BRASDEFER 2008: 42). Since refusals express a discrepancy between the communicative intentions of the interlocutors, they represent a linguistic challenge in a conversation (SIEBOLD & BUSCH 2015: 53).

Refusals have mostly been studied through the prism of the linguistic politeness theory proposed by Brown and Levinson (1987). The central concept in their theory is *face*, which is defined as 'the public self-image that every member [of a society] wants to claim for himself' (BROWN & LEVINSON 1987: 61). Two aspects of face are claimed to be universal, according to the theory. The first one is *positive face*, which represents the interlocutor's desire to be appreciated or approved of by using the strategies of solidarity and agreement. The second one is *negative face*, which represents freedom of action and freedom from imposition realized by being indirect, apologetic, and showing deference. Face is constantly at risk of being threatened by face-threatening acts in an interaction. According to Brown and Levinson, the seriousness of face-threatening acts can be calculated based on the following variables: the power of the interlocutors, the social distance between them, and the level of imposition of the act.

Refusal contradicts the interlocutor's expectations and thus threatens their positive face, so it is considered to be a high-risk face-threatening act. To avoid offending the interlocutor, refusals usually include various strategies and 'face-saving maneuvers to accommodate the noncompliance nature of the act' (GASS & HOUCK 1999: 2). Most studies focusing on refusals have tried to describe the most commonly employed linguistic expressions used to perform this speech act in different languages and the way these expressions are acquired, perceived and produced by non-native speakers.

2.2. Previous research

Refusals can be studied from a cross-cultural perspective, where the performance of native speakers of one language is compared to that of native speakers of other languages. Interlanguage studies, on the other hand, compare language learners' performance in the interlanguage to native speakers' performance. However, when investigating speech act realization in a foreign language, what also needs to be taken into consideration is the influence of the learners' native language and culture, which suggests that there is a strong link between interlanguage pragmatics studies and cross-cultural pragmatics research. The present study represents an example of the interlanguage approach since one of its goals is to compare the realization of refusals by EFL learners to the performance of NE, but it also takes into consideration the influence of the participants' native language and culture, since the results will be compared to the ones obtained for NS as well.

A major examination of refusals was undertaken by Beebe, Takahashi, and Uliss-Weltz (1990). They compared the refusal strategies produced by American English native speakers, Japanese native speakers, and Japanese EFL learners using a written Discourse Completion Test (DCT). The results of their study showed that the Japanese speakers' refusals were similar in both Japanese and English but different from the ones used by the American speakers, which was a signal of pragmatic transfer. Moreover, the status of the interlocutor was an important factor in the selection of refusal strategies by the Japanese participants, whereas the American participants were mostly influenced by another variable – the social distance from the interlocutor. A major contribution of this study was a

list of semantic formulas, which has become and remained the most influential taxonomy used in the majority of the research involving refusals, including the present one.

In another study, Chen (1996) investigated similarities and differences in the refusal strategies employed by American English native speakers and Chinese speakers of English. They found that in general, both groups avoided using direct refusal strategies. However, the native speakers were shown to use more expressions of regret when making refusals compared to the Chinese participants.

A number of studies on Arabic made a further contribution to the interlanguage investigation of refusals. Al-Issa (2003) investigated the transfer of socio-cultural norms in the refusal strategies produced by Jordanian EFL learners. The data was compared to the refusal strategies employed by English native speakers and Arabic native speakers. The results indicated that the transfer was reflected in the learners' choice and content of refusal strategies. In another study, Al-Kahtani (2005) compared the realization patterns of refusals employed by English native speakers and Arabic and Japanese speakers of English. The findings showed that there were differences in the frequency and content of refusals between the native and non-native speakers. However, it was also shown that in situations where the participants were expected to refuse a request, all three groups performed in the same way.

A study aimed at investigating whether pragmatic transfer was present in the refusals of Iranian EFL learners at different levels of proficiency was conducted by Keshavarz, Eslami, and Ghahraman (2006). This study showed that even refusals produced by learners at an advanced proficiency level still contained non-native pragmatic features. Another recent study involving the production of refusals by Iranian EFL learners was conducted by Allami and Naeimi (2011). They explored the influence of learners' language proficiency, the status of interlocutors, and types of eliciting acts on the production of refusal strategies. The results indicated pragmatic transfer among the learners. Furthermore, there was a positive correlation between the learners' proficiency and pragmatic transfer. In other words, the higher-proficiency learners tended to transfer more socio-cultural norms from their native language to English and made more pragmatic errors than the lower-proficiency learners.

To our knowledge, there are only two interlanguage studies involving Serbian EFL/ESP learners which investigate refusal strategies. The first one was carried out by Savić (2014), who explored the issues of politeness in Serbian advanced EFL learners' production and perception of three types of speech acts: requests, apologies, and refusals. The data collection method used was the closed role play. Despite the learners' overall proficiency, Savić concluded that the speech act of refusal presented considerable pragmalinguistic and sociopragmatic difficulties for the learners – far more than the other two speech acts examined. The second study was carried out by Halupka-Rešetar and Knežević (2016) and its goal was to determine the strategies that Serbian ESP learners used in the production of refusals depending on the social status of the interlocutors, as well as to investigate how different these strategies were from the ones used by English native speakers. The results showed that the learners used more direct refusal strategies than the native speakers. Furthermore, they did not employ as many expressions of gratitude or statements of positive opinion.

The present study aims to add to the current data on Serbian EFL learners' pragmatic competence by investigating the strategies employed by advanced Serbian EFL learners to carry out the complex speech act of refusal, with a focus on the sociological variables of distance and power. Responses of NE from a relevant cross-cultural study (ŽIVKOVIĆ 2021) were also reviewed to establish a set of baseline responses. In order to identify any potential instances of pragmatic transfer from the participants' native language, responses of NS from the same study were taken into consideration, which represents a novel contribution to a small number of studies on Serbian EFL learners' production of refusals. Hopefully, the results of the study provide valuable feedback for teaching the speech act of refusal in EFL classrooms.

3. Method

3.1. Participants

The study included twenty Serbian EFL learners (15 female and 5 male participants, age range = 22–25, average age = 23, SD = .93). The participants were 3rd and 4th-year students at the Department of English, Faculty of Philosophy in Niš, and they were at the advanced level of general linguistic competence in English - C1 according to the Common European Framework of Reference for Languages.

Twenty participants were selected to take part in this study in order to be able to compare the results with the ones obtained in the relevant cross-cultural investigation, which involved twenty native speakers of American English (14 female and 6 male participants, age range = 18–35, average age = 27.8, SD = 3.5) and twenty native speakers of Serbian (13 female and 7 male participants, age range = 18–29, average age = 23.4, SD = 2.6).

3.2. Instrument and stimuli

A written DCT used in this study was taken from Živković (2021: 284). Using this instrument for gathering research data offers numerous advantages, as it can be quickly administered to a large number of participants, no transcription is needed, and it is easy to assess (ALLAMI & NAEIMI 2011: 389). It also allows the researcher to control various variables, such as social distance and power, thus providing insight into some social factors affecting speech act production.

The DCT[3] used in this study was in the form of a questionnaire introducing twelve situations to which the participants were expected to respond by making refusals. Each situation included a short description specifying the context, the social distance between the interlocutor and the participant, and the power that the interlocutor had over the participant, followed by an incomplete dialogue. In each dialogue, the interlocutor made a request and the participants' task was to complete the dialogue by providing a refusal of the request. A complete list of the test items, which were pseudorandomized, is given in Appendix A.

The two variables which were manipulated in the experiment were social distance and power. Social distance is described as the horizontal dimension of the social relation-

3 The DCT was generated and administered using Google Forms, available at https://www.google.com/forms/about/.

ship between the interlocutors (SPENCER-OATEY 1996: 2). Distance is seen as the degree of familiarity based on the frequency of interaction with the interlocutor (ŽIVKOVIĆ 2021: 275). A familiar interlocutor is the one with whom one talks frequently, such as one's mother or a friend, while an unfamiliar interlocutor is the one with whom one does not have frequent interactions, such as an acquaintance. The second variable manipulated was power, which is described as the vertical dimension of the social relationship between the interlocutors (SPENCER-OATEY 1996: 2). Its sources can be status or rank, seniority, etc. This variable had three levels: high (e.g., a boss), equal (e.g., a friend), and low (e.g., an employee). For the combinations of the two variables used in constructing the situations in the DCT, see Appendix A.

3.3. Procedure

Before completing the DCT, the participants were instructed to read the descriptions of twelve situations containing dialogues and write a response in the blank space after each situation. They were told that there were no right or wrong answers and they were encouraged to respond quickly and not to analyze their responses carefully.

Once all the responses were gathered, the data were coded according to the taxonomy of refusals presented in Živković (2021), which in turn was largely based on the taxonomies proposed by Beebe, Takahashi, and Uliss-Weltz (1990) and Félix-Brasdefer (2008). The main units of analysis in the study were semantic formulas. A semantic formula is defined as 'a word, phrase, or sentence that meets a particular semantic criterion or strategy, any one or more of which can be used to perform the act in question' (COHEN 1996: 254). Semantic formulas were first divided into three major categories: direct refusals, indirect refusals, and adjuncts. Examples of direct refusals identified in the data were negative propositions such as 'No', 'I can't', 'That is not possible', etc. Indirect refusals included semantic formulas such as excuse/reason/explanation (e.g., 'I don't have enough money'), statements of regret/apology (e.g., 'Sorry'), postponement (e.g., 'You could come by my office tomorrow'), etc. The data also included adjuncts to refusals, defined as strategies that cannot function as refusals on their own, but contribute to mitigating refusals and can be considered supporting moves to the refusal head acts (BEEBE, TAKAHASHI et al. 1990: 57). These were, for instance, expressions of willingness (e.g., 'I would love to'), pause fillers/hesitators (e.g., 'Oh', 'Uh', 'Well'), etc. The participants usually produced several strategies within one response, which were then coded as separate semantic formulas.

4. Results and discussion

In order to answer the research questions set at the beginning of the study, the data were analyzed both quantitatively and qualitatively. The quantitative analysis relied on using SPSS Statistics 21.0. The qualitative analysis focused on examining the content of the refusal strategies provided by the participants. Overall, the EFL learners produced a similar number of strategies, i.e., semantic formulas, as the NE and the NS: 604 strategies were produced by the EFL learners, 636 by the NE, and 589 by the NS. The average number of strategies used by the EFL learners was 2.52 per item – only slightly lower than the average number of strategies produced by the NE: 2.65.

The first research question was concerned with the most common refusal strategies used by the participants. The frequencies of the three main types of strategies (direct refusals, indirect refusals, and adjuncts) were calculated. Table 1 presents the frequencies and percentages of the counted strategies. As expected, the EFL learners predominantly produced indirect refusals, just like the NE and the NS. The z-test for two proportions showed that the difference in the frequency of occurrence of direct and indirect refusals was significant for the EFL learners ($z = -21.67$, $p < .000$[4]). The same was already confirmed for the NE ($z = -21.14$, $p < .000$) and the NS ($z = -18.81$, $p < .000$) (ŽIVKOVIĆ 2021: 277).

Table 1. *Frequency and percentage of refusal strategies for the three groups of participants*

	NE		NS		EFL learners	
	Frequency	**Percentage**	**Frequency**	**Percentage**	**Frequency**	**Percentage**
Direct refusals	88	13.8	100	17.0	87	14.4
Indirect refusals	471	74.1	448	76.0	471	78.0
Adjuncts	77	12.1	41	7.0	46	7.6
Total	636	100.0	589	100.0	604	100.0

To answer the second research question regarding potential overall differences in the way the ELF learners and the native speakers employed refusal strategies, they were examined in more detail. The participants typically combined direct and indirect strategies in their responses, while adjuncts were used less frequently. As seen in Figure 1, the most popular indirect strategy used by the EFL learners was excuse/reason/explanation (228 semantic formulas in total). The same was already confirmed for the NE and the NS (ŽIVKOVIĆ 2021: 277). Since the function of this strategy is to reassure the interlocutor that they are still approved of but that there are some necessary reasons for the refusal (ALLAMI & NAEIMI 2011: 399), these results were expected. This semantic formula was used more frequently in contexts with interlocutors of higher and equal power than in contexts with interlocutors of lower power, which suggests that the refusal act was perceived as more face-threatening in those situations, so the participants mitigated its effect by providing more excuses. In several cases, this was the only strategy used by the EFL learners. For example, in (1), a participant refused a classmate's request to lend them their textbook (Item 4 in Appendix A). In (2), a participant refused a roommate's request to lend them some money to pay rent (Item 3 in Appendix A). In (3), a participant refused a student's request to further explain lecture points (Item 5 in Appendix A).

(1) EFL learner #1: I need the textbook to study.
(2) EFL learner #2: I don't have enough money.
(3) EFL learner #3: I have a meeting in five minutes.

4 Statistical significance is achieved for $p < .05$.

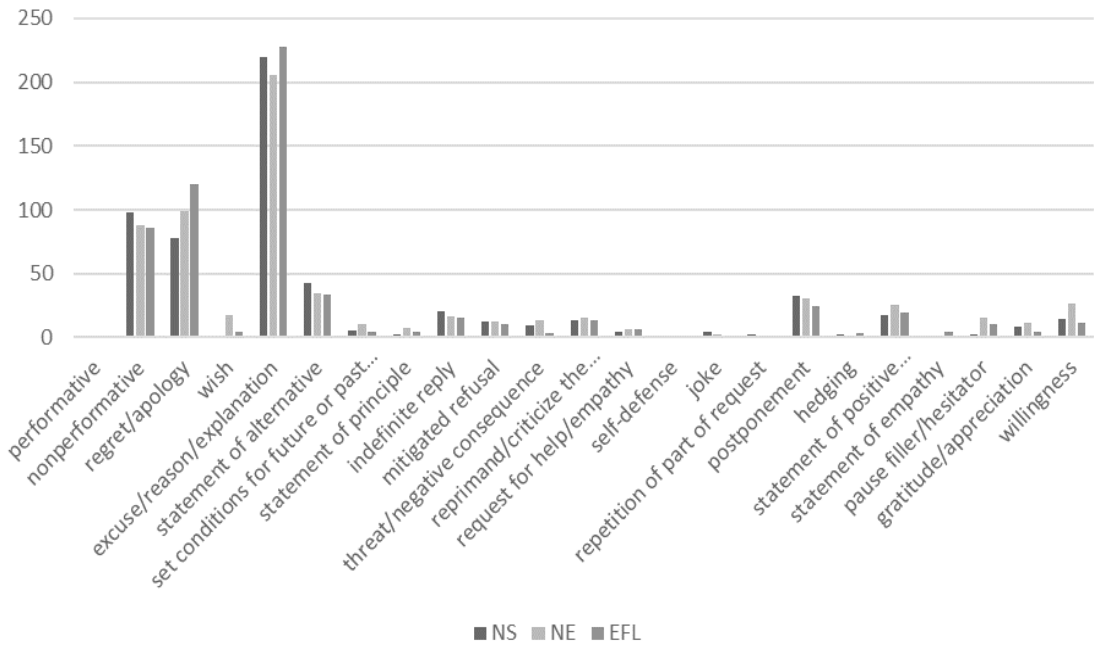

Figure 1. *Frequency of the refusal strategies used by the three groups of participants*

A closer inspection of the content of this strategy showed that the EFL learners, just like the NS, used more family-oriented reasons to mitigate their refusals than the NE. Some examples are given below in (4) and (5). This difference can be seen as a reflection of two different cultures. Namely, the US is regarded as a highly individualistic culture, where people are typically focused on individual goals, so it was expected that the NE would use more self-oriented reasons when mitigating their refusals. On the other hand, as Savić (2014: 241) notes, Serbia leans toward the collectivistic end of the continuum, so it can be assumed that the EFL learners relied on Serbian culture norms when employing refusal strategies and, as a result, more other-oriented reasons were identified in the EFL data.

(4) EFL learner #4: I promised my mother I will be home by midnight.
EFL learner #5: I already have plans with my family.
EFL learner #6: My father from Australia is coming and I need to pick him up at the airport.

(5) NS #1: Moram da žurim kući zbog deteta.
(I have to go home because of my child)
NS #2: Nadao sam se slobodnom vremenu koje bih proveo sa porodicom.
(I was hoping to spend some free time with my family)
NS #3: Kasnim na godišnjicu braka.
(I'm late for my anniversary)

Regarding the content of the excuse/reason/explanation refusal strategy, it should also be noted that the EFL learners were less specific and clear than the NE. Namely, the excuses provided by the NS were found to be generally clear, concrete, and specific, as in (6). On the other hand, excuses produced by the EFL learners were in general not very

elaborate and were often vague, as in (7). Similar observations were found in other studies dealing with the production of refusal by English native speakers and EFL learners (ALLAMI & NAEIMI 2011; BEEBE, TAKAHASHI et al. 1990; NELSON, CARSON et al. 2002), where differences in the quality of explanations and reasons were also identified.

(6) NE #1: I'm rushing right now for the 11:20 Amtrak train to Boston.
NE #2: This afternoon I'm having serious eye surgery and my eyes will be bandaged for a month.
NE #3: I have to buy a gift tomorrow, clean the house, and prepare food.

(7) EFL learner #7: I have other engagements right now.
EFL learner #8: I already have something arranged for today.
EFL learner #9: I already have some plans for tomorrow.

The second most frequently used strategy was an expression of regret/apology. The z-test for two proportions showed that the frequency of this semantic formula in the EFL data was significantly higher than in the NE data ($z = 1.98$, $p = .047$) and in the NS data ($z = 3.07$, $p = .002$). It can be assumed that the higher frequency of this strategy in the EFL data is a result of the overgeneralization of pragmatic norms due to a lack of pragmatic competence. Namely, the EFL learners might have been instructed that NE are very polite, which is why they might tend to overuse mitigating strategies such as regret/apology. This assumption can further be supported by the fact that the ELF learners used this strategy more frequently in situations where the interlocutor was of higher or equal power, i.e., in situations where the seriousness of the refusal act, in general, is perceived as higher.

While the frequency of indirect refusals was similar for all three groups of participants, there were still some differences that should be highlighted. For instance, the NE showed positive supportive facework by expressing a wish to comply with the interlocutor's request before refusing to do so significantly more frequently than the EFL learners ($z = 2.47$, $p = .006$). Given that the NS used this strategy only once, this could represent an example of the ELF learners' pragmatic transfer in target language use.

A similar observation can be made regarding adjuncts: the frequency of this strategy was significantly higher for the NE than the EFL learners ($z = 2.64$, $p = .008$). Figure 1 shows that this difference is especially reflected in the use of expressions of willingness. Namely, the NE used expressions such as *I would be happy to, I would love to,* etc., more frequently than the EFL learners. Again, it was shown that the NS used this strategy somewhat less frequently than the NE. Therefore, the EFL learners using this strategy less frequently than the NE could potentially be an occurrence of transferring pragmatic norms from their native language. A slightly bigger difference in the frequency of adjuncts is also observed in the use of statements of gratitude/appreciation: the EFL learners tended to use this strategy less frequently than the NE, which is in line with the results presented by Halupka-Rešetar and Knežević (2016). These differences could point to a lack of pragmatic competence. Serbian EFL learners may be perceived as potentially bad-mannered or rude when communicating with native speakers for not adhering to the pragmatic norms of English when performing refusals and failing to employ the expected face-saving strategies such as gratitude/appreciation or willingness to carry out the interlocutor's request.

The final research question referred to the influence of the sociological variables

of social distance and power on the participants' responses. The chi-square test for independence was conducted in order to answer this question. Social distance was first set as the independent variable with two levels: familiar and unfamiliar. The dependent variable was the frequency of the following refusal strategies: direct refusal, indirect refusal, and adjunct (see Table 2). The test showed that there was no significant association between the two variables in the EFL data ($X^2(2, 604) = 4.62$, $p = .099$), i.e., the EFL learners were not sensitive to the social distance between them and the interlocutor, as there were no statistically significant differences in the frequency of strategies they used based on this variable. The same was observed for the NE and the NS - there were no statistically significant differences in the frequency of refusal strategies they used based on this factor (ŽIVKOVIĆ 2021: 279).

Table 2. *Frequency of the refusal strategies produced by the EFL learners depending on the social distance variable*

		Refusal strategies recorded in the EFL data			Total
		Direct refusal	Indirect refusal	Adjunct	
Social distance	Familiar	44	229	32	305
	Unfamiliar	43	242	14	299
	Total	87	471	46	604

Power was then set as the independent variable with three levels: high, equal, and low. The dependent variable was the frequency of the type of refusal strategies employed by the participants (see Table 3). The test again showed that there was no significant association between the two variables in the EFL data ($X^2(4, 604) = 6.36$, $p = .173$), which means the EFL learners were not sensitive to the power of the interlocutor. An interesting observation can be made here. While the results showed that the NE were not sensitive to the power of the interlocutor (in line with Allami and Naeimi (2011)), for the NS power was a conditioning factor in the selection of refusal strategies (ŽIVKOVIĆ 2021: 280). Namely, a considerably bigger number of the NS opted for a direct refusal in contexts that included a subordinate interlocutor than in contexts where the interlocutor was of higher and equal power. The NS, therefore, perceived the situations with an interlocutor of lower power as less face-threatening and chose more direct strategies. However, given that there were no statistically significant differences in the frequency of refusal strategies for the EFL learners, it can be concluded that they took into account the differences in socio-cultural perceptions and expectations with respect to this sociological variable. This is reflected in the fact that they used more tentative and polite strategies as opposed to straightforward refusals when addressing a person of lower power in English in order to avoid the possibility of offending the interlocutor.

Table 3. *Frequency of the refusal strategies produced by the EFL learners depending on the power variable*

		Refusal strategies recorded in the EFL data			Total
		Direct refusal	Indirect refusal	Adjunct	
Power	High	28	152	12	192
	Equal	21	158	20	199
	Low	38	161	14	213
	Total	87	471	46	604

5. Implications for teaching

In order to communicate successfully with native speakers, ELF learners need more than just grammar knowledge. The ability to employ language appropriately and select suitable linguistic forms in certain socio-cultural contexts, i.e., pragmatic competence, is very important. One significant indicator of EFL learners' pragmatic competence is performing speech acts appropriately with respect to the given contextual factors. While it has been shown that high-proficiency learners, in general, tend to perform better than low-proficiency learners when it comes to speech acts (e.g., DALMAU & GOTOR 2007; MAESHIBA, YOSHINAGA et al. 1996; TROSBORG 1995), it is not necessarily the case that a learner of high grammatical proficiency will possess pragmatic competence at the same level of proficiency (BARDOVI-HARLIG 2001). In fact, some studies, including this one, have shown that even EFL learners who are at higher proficiency levels in terms of grammar show differences from English pragmatic norms (ALLAMI & NAEIMI 2011; KESHAVARZ, ESLAMI et al. 2006; TAKAHASHI 1996).

In the same situation, advanced EFL learners may use different speech acts from native speakers, or when the same speech acts are used, as in the present study, these may differ in other aspects, such as semantic formulas or content (BARDOVI-HARLIG 2001). For instance, while the ELF learners in this study opted mostly for indirect refusals, like the NE, the two groups differed in the frequency of some refusal strategies they employed. The EFL learners tended to overuse expressions of regret/apology while semantic formulas such as expressing a wish to comply with the interlocutor's request as well as expressions of gratitude/appreciation and expressions of willingness were underrepresented in the EFL data. Furthermore, the EFL learners and the NE differed in the content of their contribution. For example, when giving excuses and explanations, the NE provided more details and were specific, while the EFL learners' explanations and excuses were vague by the American norm. The EFL learners also tended to use more family-oriented reasons to support their refusal, seen as a reflection of Serbian culture. Such differences in expressing refusals might lead to pragmatic failure and misunderstanding or even conflicts of interaction with native speakers. Pragmatic errors can often be less tolerated by native speakers than grammatical errors and they may be perceived as bad manners rather than lack of pragmatic competence. To avoid this, it is crucial for EFL teachers to help learners enhance their ability to use the speech act of refusal appropriately in English in order to be pragmatically competent.

First of all, it is necessary to increase speech act input by providing authentic,

representative language to learners, especially given the fact that textbooks can often fail to provide realistic input (BARDOVI-HARLIG 2001: 25). For instance, it has been suggested that using authentic speech act data collected from movies and television programs provides learners with a wealth of information that can be analyzed for content and socio-cultural features (FERNÁNDEZ-GUERRA 2013; SHERMAN 2003; TANAKA 1997). What is great about authentic materials is that they provide context for teaching speech acts such as refusals, which is essential given that speech acts are context sensitive. Bardovi-Harlig also highlights the difficulty of providing relevant pragmatic input in academic encounters given the fact that teacher-student talk is an unequal status encounter, where the teacher is the higher-status speaker and in many situations does not provide a pragmatically appropriate model for the learners (2001: 24). Therefore, when teaching speech acts, it is often necessary to supplement teacher-fronted talk with student-student interaction to provide a broader range of models.

However, simple exposure to input is often insufficient for learners to develop pragmatic competence (ROSE 2005) and therefore, instruction in speech acts is necessary in order to develop EFL learners' ability to express more native-like speech acts (ISHIHARA 2004; KASPER 2001; TAKAHASHI 2001, 2010; USÓ-JUAN 2013). For instance, when it comes to refusals, teachers could point their EFL learners toward the more successful semantic formula and those which seem to be underrepresented according to the relevant research, as expressions of gratitude/appreciation and expressions of willingness in the present study. Teachers need to be aware, however, that sometimes instructional emphasis on one semantic formula over others may encourage overuse of the formula, as in the case of expressions of regret/apology in this study. Building awareness of speech acts should begin in the earliest days of learning English when learners are performing simple speech acts such as greeting and thanking and move towards more complex ones such as performing refusals with learners of higher levels.

6. Conclusion

The present study contributes to the existing literature on speech act research by investigating the ways that Serbian EFL learners produce refusals and comparing them to native English and Serbian production reported in Živković (2021), with a focus on variables such as social distance and power. The main goal was to answer the research questions set at the beginning of the study in order to explore where advanced Serbian EFL learners are likely to have pragmatic difficulties in the production of refusals. A summary of the analyzed data and findings is given below.

The first research question was concerned with the most common refusal strategies used by Serbian EFL learners. An analysis of the frequencies of the refusal strategies showed that the EFL learners used similar strategies with similar frequencies when making refusals compared to the NE and the NS. As expected, the results indicated that the participants reported significantly more indirect refusal strategies than direct ones, as they are considered to be less face-threatening. The two most frequently used indirect refusal strategies were excuse/reason/explanation and regret/apology.

The second question was related to the differences between EFL learners and NE in employing refusal strategies. It was shown that the EFL learners in this study tended to

use expressions of regret/apology more frequently and expressions of wishing to comply with the request less frequently than their American counterparts. A qualitative analysis also showed differences in the content of the excuse/reason/explanation strategies: the EFL learners tended to provide more family-oriented reasons and use less specific explanations. All of this suggests that, despite their overall proficiency, the learners still experienced some pragmatic difficulties regarding the production of refusals. After further comparing the participants' answers in terms of the frequency of semantic formulas, it was concluded that there were also some differences with respect to the use of adjuncts. Namely, this strategy was employed less frequently by the EFL learners than the NE, indicating a potential for pragmatic failure.

The final research question addressed the influence of social distance and power of the interlocutor on the participants' responses. The NE and EFL learners' refusal strategies were consistent in terms of frequency regardless of these two variables, while the NS were sensitive to the power variable, which is seen in the significantly higher percentage of direct refusals used when addressing an interlocutor of power than when addressing an interlocutor of equal or higher power. This suggests that the ELF learners took into account the differences in socio-cultural perceptions and expectations and used more tentative and polite strategies when addressing a subordinate interlocutor in English. Further investigation can show whether the two mentioned variables have any effects on the content and form of EFL learners' refusal strategies.

This paper also discussed the importance of including refusals as part of learners' pragmatic competence development in EFL classrooms. It is important to remember that in order to communicate successfully in another language, acquiring only grammatical knowledge is not enough. Learners also need to acquire different pragmatic and sociolinguistic rules by learning what is considered appropriate in English, which can reduce the potential for misunderstandings between speakers of different cultures. Therefore, it is up to EFL teachers to implement instruction in pragmatics and make contextualized, pragmatically appropriate input available to learners from the early stages of acquisition onward. In order to develop appropriate EFL teaching methods, however, more research is needed, focusing on determining the pragmatic competence of Serbian EFL learners with varied proficiency levels with regard to refusals.

References

AL-ISSA, Ahmad. "Sociocultural transfer in L2 speech behaviors: Evidence and motivating factors." *International Journal of Intercultural Relations* 27 (2003): 581–601. DOI: 10.1016/S0147-1767(03)00055-5

AL-KAHTANI, Saad Ali W. "Refusal realizations in three different cultures: A speech act theoretically-based cross-cultural study." *Journal of King Saud University* 18 (2005): 35–57.

ALLAMI, Hamid, and Amin NAEIMI. "A cross-linguistic study of refusals: an analysis of pragmatic competence development in Iranian EFL learners." *Journal of Pragmatics* 43 (2011): 385–406. DOI: 10.1016/j.pragma.2010.07.010

BARDOVI-HARLIG, Kathleen. "Evaluating the empirical evidence: Grounds for instruction in pragmatics?" *Pragmatics in Language Teaching*. Ed. Kenneth Rose, and Gabriele Kasper. Cambridge: Cambridge University Press. 2001. 13–32.

BEEBE, Leslie, M., Tomoko TAKAHASHI, and Robin ULISS-WELTZ. (1990). "Pragmatic trans-

fer in ESL refusals." *Developing Communication Competence in a Second Language*. Ed. Robin C. Scarcella, Elaine S. Andersen, and Stephen D. Krashen. New York: Newbury House. 1990. 55–73.

BROWN, Penelope, and Stephen C. LEVINSON. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

CHEN, Hongying. "Cross-cultural comparison of English and Chinese metapragmatics in refusal." Diss. Indiana University, 1996.

COHEN, Andrew. "Developing the ability to perform speech acts." *Studies in Second Language Acquisition* 18 (1996): 253–267. DOI: 10.1017/S027226310001490X

DALMAU, Maria Sabaté, and Hortènsia Curell GOTOR. "Form "sorry very much" to "I'm ever so sorry": Acquisitional patterns in L2 apologies by Catalan learners of English." *Intercultural Pragmatics* 4, 2 (2007): 287–315.

FÉLIX-BRASDEFER, J. César. *Politeness in Mexico and the United States: A Contrastive Study of the Realization and Perception of Refusals*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008.

FERNÁNDEZ-GUERRA, Ana B. "Using TV series as input source of refusals in the classroom." *Refusals in instructional contexts and beyond*. Ed. Otilia Marti-Arnandiz, and Patricia Salazar-Campillo. Amsterdam/New York: Rodopi. 2013. 5–22.

GASS, Susan, and Noël HOUCK. *Interlanguage Refusals: A Cross-cultural Study of Japanese–English*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1999.

HALUPKA-REŠETAR, Sabina, and Ljiljana KNEŽEVIĆ. "Refusals in the Production of Serbian ESP Learners." *Facta Universitatis, Series Linguistics and Literature* 14, 2 (2016): 103–116. DOI: 10.22190/FULL1602103H

ISHIHARA, Noriko. "Exploring the immediate and delayed effects of formal instruction: Teaching giving and responding to compliments." *Minne-WI TESOL* 21 (2004): 37–70.

KASPER, Gabriele. "Classroom research on interlanguage pragmatics." *Pragmatics in Language Teaching*. Ed. Kenneth R. Rose, and Gabriele Kasper. Cambridge: Cambridge University Press. 2001. 33–60.

KESHAVARZ, Mohammad Hossein, Zohreh Rasekh ESLAMI, and Vahid GHAHRAMAN. "Pragmatic transfer and Iranian EFL refusals: a cross-cultural perspective of Persian and English." *Pragmatics and Language Learning*. Ed. Kathleen Bardovi-Harlig, J César Félix-Brasdefer, and Alwiya Saleh Omar. University of Hawaii Press. 2006. 359–403.

KWON, Jihyun. "Expressing refusals in Korean and in American English." *Multilingua* 23 (2004): 339–364. DOI: 10.1515/mult.2004.23.4.339

MAESHIBA, Naoko, Naoko YOSHINAGA, Gabriele KASPER, and Steven ROSS. "Transfer and proficiency in interlanguage apologizing." *Speech acts across cultures*. Ed. Susan Gass, and Joyce Neu. Berlin: Mouton de Gruyter. 1996. 155–187.

MORKUS, Nader. "The realization of the speech act of refusal in Egyptian Arabic by American learners of Arabic as a foreign language." Diss. University of South Florida, 2009.

NELSON, Gayle L., Joan CARSON, Mahmoud AL BATAL, and Waguida EL BAKARY. "Cross-cultural pragmatics: strategy use in Egyptian Arabic and American English Refusals." *Applied Linguistics* 23 (2002): 163–189. DOI: 10.1093/applin/23.2.163

ROSE, Kenneth. "On the effects of instruction in second language pragmatics." *System* 33, 3 (2005): 385–399. DOI: 10.1016/j.system.2005.06.003

SAVIĆ, Milica. *Politeness through the Prism of Requests, Apologies and Refusals: A Case of Advanced EFL Learners*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014.

SEARLE, John. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

SHERMAN, Jane. *Using Authentic Video in the Language Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
SIEBOLD, Kathrin, and Hannah BUSCH. "(No) need for clarity – Facework in Spanish and German refusals." *Journal of Pragmatics* 75 (2015): 53–68. DOI: 10.1016/j.pragma.2014.10.006
SPENCER-OATEY, Helen. "Reconsidering power and distance." *Journal of Pragmatics* 26 (1996): 1–24. DOI: 10.1016/0378-2166(95)00047-X
TAKAHASHI, Satomi. "Pragmatic transferability." *Studies in Second Language Acquisition* 18 (1996): 189–223. DOI: 10.1017/S0272263100014881
TAKAHASHI, Satomi. "The role of input enhancement in developing pragmatic competence." *Pragmatics in Language Teaching*. Ed. Kenneth R. Rose, and Gabriele Kasper. Cambridge: Cambridge University Press. 2001. 171–199.
TAKAHASHI, Satomi. "The effect of pragmatic instruction on speech act performance." *Speech Act Performance. Theoretical, empirical and methodological issues*. Ed. Alicia Martínez Flor, and Esther Usó-Juan. Amsterdam: John Benjamins. 2010. 127–141.
TANAKA, Keiko. "Developing pragmatic competence: A learners-as-researchers approach." *TESOL Journal* 6, 3 (1997): 14–18.
TROSBORG, Anna. *Interlanguage pragmatics: Requests, complaints, and apologies*. New York: Mouton de Gruyter, 1995.
USÓ-JUAN, Esther. "Effects of metapragmatic instruction on EFL learners' production of refusals." *Refusals in instructional contexts and beyond*. Ed. Otilia Martí-Arnándiz, and Patricia Salazar-Campillo. Amsterdam/New York: Rodopi. 2013. 65–99.
ŽIVKOVIĆ, Ema. "Variation in refusal strategies produced by English and Serbian speakers." *Studia Neophilologica* 93, 3 (2021): 269–286. DOI: 10.1080/00393274.2020.1780939

Appendix A

Below is the DCT taken from Živković (2021: 284). The situations were generated based on different combinations of two variables: social distance between the interlocutor and the refuser, and power of the interlocutor. The social distance variable had two levels: familiar and unfamiliar. The power variable had three levels (relative to the interlocutor): high, equal, and low. The test items were pseudorandomized in the DCT.

Distance: unfamiliar; Power: high

1. You are a mid-level manager working for a large firm. One day, the CEO, who you have only met a couple of times, calls you into her office and asks you to organize the annual corporate dinner.

CEO: As you know, next month we're supposed to host the corporate dinner. I would like to take it up a notch this year and have a big event for all our international clients and partners and I would like you to organize everything. What do you say?

You: _____

CEO: Don't say 'no' immediately, take a few days to think about it.

2. You have been working in a bookstore for a few weeks. It has been a very busy week since it is the beginning of the school year. Tomorrow is your day off. Your boss asks to speak to you.

Boss: I know tomorrow's your day off, but you know how busy it gets these days

and I need several people to cover the morning shift. Can you come to work tomorrow?

You: _____

Boss: Well, I guess I'll have to find someone else.

Distance: unfamiliar; Power: equal

3. You are a college student and you have just moved into a new flat. Your roommate, who you do not know very well, cannot pay rent and wants to borrow money from you. However, you just feel that you cannot lend her money.

Roommate: Hey, I need to ask you for a favor. I don't think I can make rent this month. Can you lend me some money and I promise I'll pay you back as soon as I can?

You: _____

Roommate: No problem, I'll ask someone else then.

4. You are a college student and you have your first exam next week. One of your classmates, who you have not interacted with outside the class and who has frequently missed the class, asks to borrow your textbook. You feel that you cannot lend it to him.

Classmate: I can't find my textbook. I think I lost it somewhere. Can I borrow yours for a few days until I buy a new one?

You: _____

Classmate: OK, never mind.

Distance: unfamiliar; Power: low

5. You are a math professor at university. Some of the points you have made in your new class are unclear to one of your students. She approaches you after class and asks you for help, but you have prior engagements.

Student: Excuse me, but I'm afraid I didn't quite understand everything in today's lecture. Do you have time to explain it to me a bit more right now?

You: _____

Student: Oh, OK. No problem.

6. You are a manager of a restaurant. One day, one of the waiters, who you recently hired, asks to speak with you in private.

Waiter: I know I've only been working here for a couple of weeks, but I wanted to ask you if I could get a week off this month. I'm planning on travelling to Mexico with my girlfriend.

You: _____

Waiter: Well, I guess I'll have to postpone my vacation.

Distance: familiar; Power: high

7. You are a PhD student at university. Your supervisor, with whom you have close a relationship, asks you to help with moving her office after the class. However, you already have prior engagements.

Supervisor: Do you have some time today? I'm moving to a new office and it would be great if you could help.

You: _____

Supervisor: Too bad. I was hoping you could help me.

8. You are having a surprise birthday party for your mother tomorrow. Almost everything is ready for the party, when your father calls you to ask you something.

Father: I have a busy day tomorrow and I don't think I'll have time to pick up the cake from the bakery. Can you do it?

You: _____

Father: Then I'll try to finish work early and pick it up myself.

Distance: familiar; Power: equal

9. You are at your friend's birthday party. It is getting quite late, when your friend asks you for a favor.

Friend: Can you stay after the party and help me clean up?

You: _____

Friend: Too bad. It'll take me hours to clean up this mess by myself.

10. You are having lunch with your friend, who is a writer. She has recently finished writing her new novel and she would like you to read it before she sends it to the editor.

Friend: You have such good taste in books and I really appreciate your opinion, so could you take a look at this manuscript I've just finished writing? I'd love to hear your thoughts.

You: _____

Friend: Oh, OK. Then I'll have someone else read it before I send it to my editor.

Distance: familiar; Power: low

11. You are the vice president of a law firm. Your secretary, who you have been working with for the past 3 years, enters your office and asks to speak to you.

Secretary: As you know, I've been in the firm for three years. I really enjoy working here and no one has ever had any complaints about my work. I honestly feel that it's time I got an increase in pay.

You: _____

Secretary: Well, I'm afraid I'll have to look for another job then.

12. You are getting ready for your friend's birthday party and you are late. Your younger brother walks over. He has a homework assignment due tomorrow and he needs a favor. However, you cannot help him out.

Brother: I don't have a lot of time and I need to finish this assignment for tomorrow's class. I tried doing it on my own but it's useless. Can you help me?

You: _____

Brother: If you don't help me finish it, I'm telling Mom on you.

Appendix B

Below is presented the classification of refusals used in the study, taken from Živković (2021: 287) and largely based on the taxonomy developed by Beebe, Takahashi, and Uliss-Weltz (1990) and Félix-Brasdefer (2008).

Type	**Semantic formula**	**Example**
Direct refusal	Performative	*I refuse.*
	Nonperformative statement	1. *No*
		2. Negative willingness/ability: *I can't. I don't think so.*
Indirect refusal	Statement of regret/apology	*I'm sorry…; I apologize…; I feel terrible…*
	Wish	*I wish I could help you, but…*
	Excuse/reason/explanation	*I have prior engagements already.*
	Statement of alternative	*I need my book to study.* *Ask Mom or Dad for help.* *Perhaps another student could loan you their notes.*
	Set condition for future or past acceptance	*If you told me yesterday, then I might have had time to help you.*
	Statement of principle	*I don't lend money to people.*
	Mitigated refusal	*Unfortunately, …; Sadly,…*
	Attempt to dissuade the interlocutor	1. Threat or statement of negative consequences to the requester: *You do that and you can forget about coming back.*
		2. Reprimand or criticize the requester: *You should have started working on it sooner.*
		3. Request for help, empathy or assistance by dropping or holding the request: *Dad, I really need you to get that.*
		4. Self-defense: *I've done everything else.*
	Unspecific/indefinite reply	*I need to check my calendar and see my availability.*
	Avoidance	1. Joke
		2. Postponement: *Next time I got you. I am free next week if you can postpone it until then.*
		3. Hedging: *I'm not sure…*
Adjunct to refusal	Statement of positive opinion/ agreement	*All I want is you to succeed!* *Sounds like a nice idea, but…*
	Statement of empathy	*I realize you are in a difficult situation.*
	Pause fillers/hesitators	*uhh / well / oh / uhm*
	Gratitude/appreciation	*I appreciate you asking me to do this.*
	Willingness	*I'd love to, but…*

Ema Živković

PRAGMATIČKA KOMPETENCIJA STUDENATA ENGLESKOG JEZIKA NA NAPREDNOM NIVOU: PRODUKCIJA GOVORNOG ČINA ODBIJANJA

Rad se bavi produkcijom govornog čina odbijanja u stranom jeziku. Naime, u radu istražujemo strategije za odbijanje koje koriste srpski studenti engleskog jezika na naprednom nivou i upoređujemo ih sa strategijama za odbijanje izvornih govornika engleskog i srpskog koje je istraživala Živković (2021). Cilj rada je identifikacija potencijalnog transfera pragmatičkih normi iz maternjeg jezika pri upotrebi ovih strategija. Dvadeset ispitanika popunilo je test nadopunjavanja diskursa sa dvanaest zadataka u kojima se od ispitanika očekivalo da odbiju neki zahtev. U testu smo varirali varijablu društvene distance i varijablu društvene moći. Rezultati su pokazali da su sve tri grupe ispitanika u sličnoj meri koristile direktne i indirektne strategije za odbijanje, ali da postoje razlike u pogledu učestalosti i sadržaja pojedinih strategija. Na primer, pokazalo se da se studenti engleskog mnogo više izvinjavaju od izvornih govornika engleskog. Zatim, njihovi razlozi za odbijanje uglavnom su manje konkretni i jasni, a mnogo češće su i bazirani na porodičnim obavezama, što verovatno predstavlja pragmatički transfer iz maternjeg jezika. Takođe, studenti mnogo ređe koriste izraze zahvalnosti i uvažavanja. Osim što opisuju sličnosti i razlike između strategija ispitanika, rezultati ovog istraživanja takođe pokazuju koliko je važno raditi na pragmatičkoj kompetenciji učenika engleskog jezika, čak i kada su u pitanju studenti engleskog na visokom nivou znanja jezika.

Ključne reči: govorni čin odbijanja, društvena distanca, moć, pragmatički transfer, srpski studenti engleskog jezika, srpski jezik, engleski jezik

Pregledni naučni rad
UDK 378.147::811.133.1(497.11)
371.3::811.133.1(497.11)
Primljen: 31. marta 2022.
Prihvaćen: 14. aprila 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.37

Sofija B. Filipović*
Université de Niš
Faculté de philosophie**
Département de langue et littérature françaises

ANALYSE DES BESOINS DES ÉTUDIANTS SERBES DE LA LANGUE ET LITTÉRATURE FRANÇAISES PENDANT LA MOBILITÉ UNIVERSITAIRE EN FRANCE***[3]

Afin de mieux préparer les étudiants serbes de la Langue et littérature françaises pour une mobilité universitaire en France, nous proposons l'élaboration d'un programme de Français sur Objectif Universitaire (FOU). Cette formation dédiée à ceux souhaitant participer aux mobilités viserait à faciliter l'intégration dans une université française en développant les compétences des étudiants aux niveaux linguistique, méthodologique et socioculturel. Notre principal objectif était l'analyse des besoins dans le cadre du programme de Français sur Objectif Universitaire pour les étudiants serbophones participant aux échanges dans le but d'assurer une meilleure et plus rapide intégration dans le système des études supérieures en France. Une étude observationnelle des cours au centre de recherche *Grammatica* au sein de l'Université d'Artois a été effectuée, ainsi qu'une collecte des données sous la forme des documents authentiques. Nous avons mené des enquêtes auprès des professeurs de cette université qui ont partagé leurs expériences avec des étudiants serbes. Après avoir observé les situations de communication dans lesquelles se trouvent les étudiants étrangers, nous avons pu tirer des conclusions sur les besoins des étudiants serbes pendant une mobilité universitaire en France. Nous avons jugé que le programme d'études de la Langue et littérature françaises à l'Université de Niš fournit des connaissances nécessaires pour l'intégration dans une université française. Cependant, un cursus de Français sur Objectif Universitaire dédié aux étudiants qui postulent pour participer dans les programmes de mobilités universitaires en France pourrait renforcer leurs compétences langagières, culturelles et méthodologiques afin d'assurer de meilleurs résultats.

Mots clés : Français sur Objectif Universitaire, analyse des besoins, étudiants, serbophone, langue et littérature françaises

1. Introduction

En mois de mars 2021, le secteur d'Europe centrale et orientale de l'Agence Universitaire de la Francophonie (AUF) a lancé un appel à candidatures pour des séjours scientifiques de trois mois consécutifs dédié aux jeunes chercheurs, doctorants inscrits en

* sofija.filipovic@filfak.ni.ac.rs

** Cet article communique les résultats de l'étude effectuée grâce au soutien financier du Ministère de l'Éducation, de la Science et du Développement technologique de la République de Serbie (Contrat No 451-03-68/2022-14/200165).

*** L'étude a été réalisée dans le cadre du programme de mobilité doctorale pour l'année académique 2020-2021 financé par l'Agence universitaire de la Francophonie (AUF).

thèse dans une des universités qui font partie du réseau de l'AUF. Du 15 octobre au 13 décembre 2021, grâce à la Bourse de mobilité doctorale pour l'année académique 2020-2021 proposée par l'AUF, nous avons eu le plaisir d'effectuer notre stage au centre de recherche *Grammatica* au sein de l'Université d'Artois à Arras en France.

L'Université d'Artois est un établissement créé en 1992 sur le territoire des Hauts-de-France dans le département du Pas-de-Calais. L'université est implantée sur cinq villes : Béthune, Douai, Lens, Liévin et Arras où son siège est situé. Elle est composée de huit unités de formation et de recherche (UFR), parmi lesquelles l'UFR de Lettres et Arts où nous avons eu la chance de passer notre séjour scientifique de trois mois.

Chaque année, l'Université d'Artois accueille dans ses locaux des centaines d'étudiants étrangers grâce aux nombreux programmes d'échanges, conventions bilatérales et accords Erasmus. C'est grâce à ces différents programmes que l'Université de Niš et l'Université d'Artois ont réussi à entretenir des liens étroits. En effet, depuis 2012, plus de cinquante étudiants serbes et français ont passé au moins un semestre dans l'une des deux universités grâce aux différents accords qui lient les deux établissements. De plus, en 2022, un nouvel accord entre les universités a été signé sous la forme d'une convention de double diplôme de licence qui est censée commencer l'année académique 2022/2023. Cet accord permettra aux étudiants serbes de suivre les cours de licence de Lettres et de passer les examens à l'UFR de Lettres et Arts à l'Université d'Artois dans l'objectif d'obtenir un double diplôme franco-serbe dans le cadre de leurs études supérieures.

À part l'Université d'Artois, le Département de la langue et littérature françaises de l'Université de Niš travaille en étroite collaboration avec la Faculté des lettres et des langues de l'Université de Poitiers mais aussi avec l'INSPE de l'Université « Michel Montaigne » de Bordeaux ce qui permet à un grand nombre d'étudiants serbes de devenir temporairement étudiants en France.

Notre projet de recherche portait sur l'enseignement du français langue étrangère dans l'objectif de faciliter aux étudiants l'acquisition des compétences langagières, disciplinaires et méthodologiques nécessaires à la réussite de leurs études universitaires, c'est-à-dire sur l'étude de l'approche méthodologique du Français sur Objectif Universitaire (FOU). Nos objectifs principaux étaient d'observer les cours et d'analyser de différentes situations de communication possibles lors d'un échange universitaire dans le but de recueillir les données nécessaires pour l'élaboration d'un programme de formation de FOU. Les étudiants admis aux universités en France dans le cadre des programmes de mobilités académiques suivraient ces cours de FOU avant le début d'échange afin d'être mieux préparés pour les défis qu'une telle expérience apporte. Le programme consisterait à mettre en place des exemples de différentes situations de communications et linguistiques que les étudiants seront amenés à rencontrer durant leur échange. Ce programme permettrait également d'établir un contexte social, culturel et thématique afin de préparer au mieux les étudiants à acquérir des savoirs et des savoir-être afin de leur donner les clefs pour réussir au mieux leur intégration dans une université française. Ce matériel consacré au FOU viendrait compléter et soutenir leur formation de langue et de littérature françaises dans le but de faciliter leurs prises de contacts linguistiques et sociaux. À travers cette proposition et cette formation, les étudiants seraient mieux préparés pour réussir les différentes tâches qui leur seront assignées dans une université française afin d'obtenir de meilleurs résultats.

Le séjour doctoral au centre de recherche *Grammatica* et à l'Université d'Artois nous a permis d'effectuer une revue exhaustive de la littérature sur le FOU, ainsi que d'observer les cours du parcours Enseignement / FLE à l'UFR de Lettres et Arts. Cette étude observationnelle consistait en travail sur le terrain dans le but de collecter les données nécessaires pour la conception du programme FOU telles que les documents authentiques utilisés en cours, les témoignages des enseignants sur le travail des étudiants serbes qui participaient aux mobilités universitaires ces dernières années ainsi que nos propres remarques sur l'organisation des cours et l'analyse des besoins langagiers, culturels et méthodologiques nécessaires pour la réussite d'intégration dans le système d'études supérieures en France.

Nombreuses recherches portant sur l'analyse des besoins des étudiants allophones dans la méthodologie de FOU ont été effectuées justement par des professeurs de l'Université d'Artois en collaboration avec les collègues des autres universités françaises (GOES & MANGIANTE 2007 ; PARPETTE & MANGIANTE 2010 ; MANGIANTE & PARPETTE 2011). En ce qui concerne les publics bien précis, les besoins ont été analysés soit par rapport à la langue source, (BORDO 2016 ; HAFEZ 2016 ; SOUFLAS 2018 ; KROUNI 2020), soit par rapport au domaine des études (CARASS 2014 ; PARPETTE 2014 ; MANGIANTE & RAVIEZ 2015 ; PÉCHOUX & PLAUCHU 2016 ; SLEIMAN 2016 ; CAKELJIĆ 2018 ; HELALI 2020). Autant que l'auteur ne le sache, aucune recherche sur l'analyse des besoins dans le cadre de l'approche FOU pour le public des étudiants serbes en langue et littérature françaises n'est encore faite.

2. Français sur Objectif Universitaire

Le Français sur Objectif Universitaire (FOU) est une formation qui cherche à préparer les étudiants étrangers pour l'intégration dans une université française au niveau linguistique, méthodologique et socioculturel. L'approche du FOU est, en fait, un dérivé du FOS, Français sur Objectifs Spécifiques, pour lequel on trouve la définition suivante dans le *Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde* : « Le français sur objectifs spécifiques est né du souci d'adapter l'enseignement du FLE à des publics adultes souhaitant acquérir ou perfectionner des compétences en français pour une activité professionnelle ou des études supérieures. » (CUQ 2003 : 109). Pour citer les créateurs de cette approche méthodologique, MANGIANTE et PARPETTE expliquent le lien entre le FOU et le FOS :

> « Le FOU apparaît bien comme une déclinaison du FOS, dans son approche centrée sur la connaissance la plus poussée des besoins d'un public ciblé, dans son parti pris de considérer que la réussite du projet d'intégration universitaire nécessite une maîtrise linguistique autour de situations de communication spécifiques à la vie universitaire dans son ensemble. » (MANGIANTE, PARPETTE 2011 : 5)

BOUKHANNOUCHE définit le FOU en disant que : « C'est une spécialisation au sein du FOS visant à préparer des étudiants à suivre des études supérieures dont la langue d'enseignement est le français. » (BOUKHANNOUCHE 2012 : 165), puis l'auteure ajoute aussi que :

> « Le FOU qui est, en effet, l'application du FOS en milieu universitaire, donne une nouvelle dimension au français langue de communication scientifique, et vise à permettre aux étudiants universitaires d'acquérir des compétences langagières et méthodologiques nécessaires à la réussite de leurs études. » (BOUKHANNOUCHE 2017 : 105).

Le programme de FOU est censé permettre à l'étudiant d'acquérir le niveau des compétences de production et compréhension orale et écrite nécessaire pour la réussite des études dont la langue d'enseignement est le français. Le FOU représente une formation linguistique qui porte principalement sur la langue, la méthodologie et les aspects culturels et institutionnels (MANGIANTE, PARPETTE, 2011). En tant qu'une déclinaison du FOS, l'élaboration d'un programme passe par les mêmes étapes :

1) identification de demande – dans le cadre de partenariats, accords entre les établissements ou programme Erasmus+, il faut établir un besoin de former les étudiants pour le séjour au sein d'une université ;
2) analyse de besoins – il faut déterminer quels sont les compétences nécessaires pour la réussite en observant les situations de communication dans un contexte universitaire et en menant des enquêtes auprès les enseignants ;
3) collecte de donnés – il faut créer un corpus qui consiste des documents authentiques recueillis sur le terrain (enregistrements des cours, diaporamas, fiches d'exercice et corrigés, etc.) et des retours du personnel à l'université ;
4) analyse de donnés – il faut trier le matériel recueilli de façon à ce que l'on fasse un choix sur ce qui sera abordé dans le cadre du programme de l'enseignement de FOU ;
5) élaboration didactique – il faut fabriquer du matériel pédagogique qui sera utilisé pour mieux préparer les étudiants allophones à surmonter les difficultés de l'intégration dans une université francophone (MANGIANTE, PARPETTE, 2011).

Un programme de FOU aborde souvent trois groupes de situations importants pour les étudiants internationaux pendant leur mobilité dans une zone francophone (PARPETTE 2019) :

1) les discours de la classe – développer des compétences qui permettront aux étudiants d'accomplir les tâches telles que comprendre les cours magistraux et les travaux dirigés, prendre les notes et restituer les cours, rédiger un commentaire composé ou une dissertation, etc.
2) l'organisation universitaire – connaître l'organisation du système d'éducation supérieure en France et comprendre le contexte socioculturel, par exemple, savoir combien de temps dure la licence en France ou combien de sessions d'examens existent en une année académique, comprendre la grille de notation à la française, etc.
3) la vie en France – se familiariser avec les situations de la vie quotidienne en France comme les situations concernant le transport, le logement, les loisirs, etc.

Dans cette étude, nous n'allons aborder que les besoins concernant les situations des discours de la classe et l'organisation universitaire.

3. Mobilités à l'Université d'Artois

Le Département de la langue et littérature existe à la Faculté de Philosophie de l'Université de Niš depuis 2012. Les formations que le département propose sont la licence et les études de master. Par la suite, les étudiants peuvent faire les études doctorales de philologie, avec une orientation vers la langue et littérature françaises. Le programme d'études permet l'acquisition des connaissances théoriques et méthodologiques, scientifiques et professionnelles dans le domaine de la linguistique de la langue française, de la littérature, de la culture et de la méthodologie d'enseignement – didactique de la langue et de la littérature françaises. Le Département de la langue et littérature françaises réalise une coopération académique active sur le plan de l'éducation et de la recherche avec l'Université d'Artois en France, notamment avec l'UFR de Lettres et Arts. Grâce aux accords entre les deux universités, les étudiants serbes ont l'opportunité de participer aux échanges et de passer un semestre ou une année académique à l'Université d'Artois. Une nouvelle forme de partenariat entre les deux universités est le programme de double diplôme. Les étudiants serbes admis dans ce programme effectueront les deux premières années de Licence de Langue et littérature françaises dans leur université d'origine et puis ils effectueront le semestre 5 de la troisième année de Licence à l'Université d'Artois où ils suivront les enseignements de la Licence de Lettres. Les étudiants auront la possibilité de prolonger leur séjour à l'Université d'Artois jusqu'à la fin de l'année académique. Ce programme permettra aux étudiants sélectionnés d'y participer d'obtenir deux diplômes – le diplôme de Licence de Lettres parcours Enseignement / FLE délivré par l'Université d'Artois et le diplôme de Licence de Langue et littérature françaises délivré par l'Université de Niš. Pour assurer que les étudiants serbes obtiennent les meilleurs résultats lors de leur mobilité et qu'ils réussissent à s'intégrer dans le système universitaire français, nous proposons l'élaboration d'un programme de Français sur Objectif Universitaire pour les étudiants participant aux mobilités universitaires adapté aux besoins du public cible. C'est la raison pour laquelle nous avons choisi d'effectuer un stage d'observation des cours de troisième année de licence de Lettres, parcours Enseignement/FLE que les étudiants serbes participant au programme de double diplôme suivront.

4. Analyse des besoins

Pendant trois mois de séjour scientifique au centre de recherche *Grammatica* au sein de l'Université d'Artois, nos recherches ont porté sur l'analyse des besoins et la collecte de données qui nous serviront de base pour la formation linguistique de FOU. Grâce aux observations des cours et grâce aux retours des enseignants de l'Université d'Artois sur les difficultés que les étudiants étrangers, plus particulièrement les étudiants serbes, rencontrent lors de mobilités, nous avons tiré des conclusions sur les compétences langagières, méthodologiques et disciplinaires nécessaires pour la réussite de l'intégration dans l'université française.

4.1. Compréhension des cours magistraux (CM) et travaux dirigés (TD) en général

En général, les cours magistraux (CM) dans les universités en France ont lieu dans un amphithéâtre où l'enseignant, spécialiste dans son domaine, fait un discours autour d'un sujet. C'est souvent le moment où les étudiants prennent des notes théoriques et où il y a généralement très peu d'interactions entre eux et le professeur.

> « C'est à la fois un ensemble de données disciplinaires, de notions transmises, selon des postures discursives diverses, plus ou moins objectivées ou impliquées, avec des procédures d'accompagnement de type "dictée" ou au contraire commentaires, reformulations, illustrations, exemples, etc. destinées à les faire mieux appréhender, comprendre et retenir par les étudiants. » (MANGIANTE, PARPETTE 2011 : 78)

Les travaux dirigés (TD) impliquent souvent une ambiance plus conviviale, avec des étudiants répartis en plus petits groupes. Les travaux dirigés servent pour développer ce qui a été dit durant les cours magistraux et c'est également l'occasion de mettre en place des exercices, souvent sous la forme des exposés, qui permettent aux élèves de travailler sur un sujet en l'expliquant à l'oral et en répondant aux questions du professeur et des élèves à la fin de ce dernier.

4.1.1. Lexique de spécialité et métalangage

D'habitude, au début du semestre, les professeurs expliquent les modalités d'évaluation pour leur cursus dont la compréhension est essentielle pour la réussite. Il est donc indispensable de maîtriser le lexique concernant l'organisation du cursus et l'évaluation (par exemple, *le partiel*, *le contrôle continu*, *le dossier*, *la session de rattrapage, la moyenne*, *la semaine blanche*, etc.) et comprendre les différences entre le fonctionnement du système français comparé à celui que l'on a en Serbie puisque les modalités d'évaluation ne sont pas toujours les mêmes. Le travail sur l'organisation universitaire en France est essentiel. Les notions disciplinaires représentent la partie centrale de chaque cours, ce qui veut dire que la maîtrise du métalangage du domaine scientifique traité pendant le cursus est primordiale.

4.1.2. Prise des notes

Les professeurs décident quel type de supports ils en utiliseront pour aborder chaque unité du programme. Les supports utilisés jouent un rôle important dans la compréhension du cours. Les supports visuels tels que l'image, le graphique ou la carte facilitent la compréhension, cependant, le diaporama a ses avantages et ses inconvénients. Bien que la compréhension de ce qui vient d'être traité soit plus simple si elle passe par le code écrit, un diaporama avec beaucoup de texte qui ne représente pas de mots exacts que l'enseignant a énoncé rend le discours plus compliqué à suivre. L'étudiant doit à la fois lire ce qui est affiché sur les diapositives et écouter le professeur qui est en train de parler tout en prenant des notes. « Il est vain de prétendre tout noter, comme si les notes devaient être un enregistrement exhaustif de la moindre phrase. » (MANGIANTE, RAVIEZ 2015 : 52). Alors l'étudiant doit faire un effort pour distinguer ce qui est important à noter, mais comme MANGIANTE et RAVIEZ l'expliquent « Il n'est pas toujours aisé, pour l'étudiant,

de distinguer, dès l'écoute, les différentes phases du cours, ni même le degré de l'importance de ce qui est dit. » (MANGIANTE, RAVIEZ 2015 : 52). Nous avons remarqué que même les étudiants d'origine française ont des difficultés à décider ce qu'ils noteront dans le moment donné et que, dans le doute, ils écrivent tout ce qu'ils entendent automatiquement sans faire un tri d'informations. D'ailleurs, s'il y a beaucoup d'informations sur le diaporama, certains étudiants ne prendront en note que les éléments inscrits sur le diaporama sans prendre en compte le discours du professeur. Certains professeurs facilitent la tâche de prise des notes en écrivant au tableau les mots clés, d'autres dictent et répètent les définitions importantes à retenir ou parfois ils mettent l'accent sur ce qu'il faut apprendre en utilisant les expressions comme *c'est à retenir*, *faites attention*, *cela est important*, etc.

Un des problèmes de prise de notes est aussi la rapidité à laquelle on écrit. Pour optimiser sa vitesse, on peut recourir aux techniques telles que l'omission des articles, certains verbes ou adjectifs, l'utilisation des nominalisations, des infinitifs et des participes au lieu d'écrire des phrases entières, le développement de son propre système des abréviations, etc. Pour gagner du temps, CHANEL et PLAUCHU (2020) proposent aussi d'utiliser la transcription phonétique ou numérique et d'utiliser des flèches et symboles mathématiques. Chaque étudiant peut expérimenter avec différents procédés afin de trouver des stratégies qui lui conviennent le mieux. Il faut faire attention – peu importe la façon dont on a noté les idées principales, on doit toujours être capable de les comprendre et de restituer les phrases à partir de ce qu'on a écrit.

4.1.3. Organisation du cours

Chaque cours s'inscrit dans une progression dans l'ensemble du programme. L'organisation des cours reste régulière. Au début du cours, la majorité des professeurs de l'Université d'Artois font un rappel de ce qui était déjà abordé, puis ils annoncent ce qui sera traité pendant ce cours-là.

> « Rappeler ce qui a déjà été abordé est pour lui [l'enseignant] le moyen d'introduire de nouvelles problématiques ou d'approfondir celles qui ont été traitées lors des semaines précédentes. Laisser entendre celles qui vont l'être est tout aussi nécessaire : il ne s'agit pas seulement de piquer la curiosité, mais d'établir un lien entre toutes les parties du cours. » (MANGIANTE, RAVIEZ 2015 : 54)

Ensuite, la plus grande partie des séances que nous observions était consacrée à la découverte des différents aspects du sujet évoqué et enfin, les derniers moments du cours étaient réservés à l'annonce dont le professeur parlerait la séquence suivante. Souvent les enseignants gardaient la même structure du cours tout au long du semestre. « C'est en sachant distinguer les rappels, les reformulations, les digressions, les postures, etc. que l'étudiant pourra repérer les contenus à retenir. » (MANGIANTE, PARPETTE 2011 : 122). En maîtrisant les expressions pour faire un rappel (par exemple, *on a vu la dernière fois*, *on en a parlé*, *rappelez-vous*, etc.) ou une annonce (comme *la semaine prochaine on fait*, *le cours prochain on va continuer*, *la prochaine fois on passe à*…) l'étudiant allophone pourra plus efficacement se repérer dans la progression du cours. À la fin du cours, les enseignants faisaient un résumé de ce qui était évoqué ainsi que de proposer une conclusion dans le but d'aider les étudiants à relier les points les plus importants du cours. Les cours que les étu-

diants serbes suivent à l'Université de Niš sont souvent organisés de la même manière alors la méthodologie en soi ne doit pas leur poser des problèmes. Cependant, il est important de comprendre les expressions qui indiquent les rappels de ce qui avait été déjà abordé et les annonces des notions qui seront traitées afin de pouvoir suivre plus facilement les cours et optimiser la prise de notes.

4.1.4. Compréhension des consignes

Parfois la source d'erreur dans les réponses des étudiants étrangers réside dans le fait qu'ils n'ont pas compris ce qu'ils devaient faire. Comprendre les consignes est de la plus haute importance afin d'assurer la réussite. Les étudiants doivent absolument savoir ce qu'on attend d'eux quand on emploie le lexique qu'on utilise d'habitude pour expliquer ce qu'il faut faire dans différents types d'exercice (par exemple, les verbes comme *repérer*, *relever*, *classer*, *justifier*, *souligner*, *analyser*, *rédiger*, etc.).

> « Ces consignes d'examens sont explicites mais pas toujours explicitées : elles indiquent généralement ce qu'il faut faire mais rarement comment il convient de procéder car les étudiants sont censés avoir été sensibilisés à l'exercice dans une vie scolaire antérieure. » (MANGIANTE, PARPETTE 2011 : 124).

Après avoir observé les cours et avoir parlé avec les enseignants de l'Université d'Artois, nous sommes arrivé à la conclusion que les étudiants français ont un autre avantage comparé aux étudiants étrangers, mis à part la connaissance de sémantique des termes employés, et c'est le fait qu'ils connaissent déjà bien la forme d'exercices depuis le début des études. Grâce aux documents authentiques que nous avons pu récupérer durant notre stage, nous pourrions fabriquer des exercices de même structure afin de familiariser les étudiants serbes aux activités d'entraînement et d'évaluation qui les attendent à l'Université d'Artois.

4.1.5. Production orale

Le système éducatif en France vise à développer la pensée critique. Les étudiants en France sont encouragés à participer aux discussions, alors il est indispensable que les étudiants faisant partie du programme de mobilité maîtrisent les actes de parole qui leur permettront de prendre la parole pour donner leur opinion, justifier, argumenter et exprimer leur accord ou désaccord. Savoir poser des questions, demander des explications, demander à quelqu'un de répéter ou de reformuler la question, s'excuser si on a fait une faute ou si on ne connaît pas la réponse sont des notions nécessaires pour la réussite lors des études dans une universités francophone.

Pour la production orale dans un contexte universitaire, il est important de mentionner les exposés, un type d'exercice souvent pratiqué à l'Université d'Artois. « L'exposé oral sert d'abord à présenter un rapport, un projet ou à développer une réflexion, puis cette phase est suivie d'un moment de questions/réponses. » (CHANEL, PLAUCHU 2020 : 63). Les étudiants sont soumis à des questions du professeur et des autres étudiants. Ces questions auront plusieurs objectifs : tout d'abord, se rendre compte si l'étudiant est capable de s'exprimer devant un public de plusieurs personnes, ensuite, voir s'il maîtrise bien le sujet

qu'il a présenté et enfin, défendre son point de vue face aux questions du professeur et de donner des explications si les étudiants n'ont pas bien compris certains éléments de l'exposé. Pour bien présenter un exposé, les étudiants serbes doivent absolument maîtriser les connecteurs logiques et les propositions subordonnées pour qu'ils puissent organiser leurs idées et structurer la présentation orale. Il est donc important de travailler sur ces points afin de développer des compétences langagières nécessaires et préparer les étudiants à cet exercice complexe de prise de parole en public sur un thème donné.

4.2. Cours particuliers

Le programme d'études[4] en premier semestre de la troisième année de licence Lettres à l'Université d'Artois comprend treize cours organisés dans les unités d'enseignement *Littératures*, *Langue française*, *Langue étrangère* et *Ouvertures et parcours prépro*. Selon les objectifs de chaque cours, les besoins langagiers et méthodologiques peuvent varier.

4.2.1. Unité d'enseignement *Littératures*

Les cours de littérature à l'Université d'Artois, *Déchiffrer l'énigme du réel : crise de la représentation poétique au XIXe siècle* et *Robinsonnades : aux frontières de l'enfance et de la civilisation* sont bien évidemment organisés autour d'une thématique contrairement aux cours de littérature à l'Université de Niš qui sont regroupés autour des œuvres appartenant au même mouvement littéraire et artistique, par exemple *Littérature française du romantisme* ou *Littérature française du réalisme*[5] en troisième année de licence. Les œuvres littéraires qui font partie du corpus examiné en France n'appartiennent pas forcément à la même époque historique ou au même mouvement littéraire et par conséquent, selon les témoignages des professeurs, les étudiants ont du mal à placer l'œuvre littéraire dans une perspective chronologique et ils ignorent les tendances et les nouveautés que ce mouvement particulier apporte, ce qui rend l'analyse du texte plus difficile.

Les professeurs soulignent qu'il est important de connaître les caractéristiques des genres et des sous-genres littéraires (les caractéristiques communes aux textes du *genre théâtral*, par exemple, avec ses sous-genres – le *tragique*, le *comique*, etc.) ainsi que les caractéristiques des mouvements littéraires à travers les époques (par exemple, qu'est-ce qui le symbolisme a apporté de nouveau dans la littérature, quelles sont les différences entre la littérature du Baroque et celle du Classicisme, etc.). Le contexte historique, social et culturel aide aussi pour l'analyse d'une œuvre littéraire, ainsi que les détails de la biographie de l'auteur. Pour réussir les cours de littérature, il faut maîtriser le lexique de ce domaine, comme les termes concernant la structure d'une œuvre (*le vers*, *la strophe*, *la chapitre*, etc.) ou bien les figures de style (*la métaphore*, *l'anaphore*, *l'allitération*, etc.). La connaissance des valeurs des temps verbaux peut aider dans l'analyse des textes. Les étudiants doivent maîtriser aussi des formes verbales qu'on n'utilise qu'à l'écrit notamment dans les œuvres littéraires comme le passé simple ou le subjonctif du passé, de l'imparfait ou même du plus-que-parfait. En général, les étudiants serbes maîtrisent déjà toutes ces notions concernant

4 Le programme d'études est disponible en version électronique sur le site de l'Université d'Artois : http://lettres.univ-artois.fr/content/download/669/3019/file/Guide_des_etudes_Licence_LM_2122.pdf.

5 Le programme d'études est disponible en version électronique sur le site de la Faculté de Philosophie de l'Université de Niš : https://drive.google.com/drive/folders/1UMXGPttn36EXWz48YE0TvV_Ix8jOLldf.

la terminologie et les formes verbales grâce programme d'études de la langue et littérature françaises à l'Université de Niš, mais afin d'assurer une bonne compréhension des cours de littérature, il est important de revoir ces connaissances déjà acquis pour s'en rappeler car entre temps ils peuvent être oubliés.

Les cours de littérature sont basés sur le principe de « classe inversée ». La recherche des informations, la lecture de l'œuvre et la préparation d'une thématique à exposer sont faites à la maison pour pouvoir présenter son travail et organiser un débat autour du sujet pendant le cours (DUMONT 2016). Les étudiants se préparent pour les cours à la maison, font des lectures proposées par le professeur, travaillent sur les projets et pendant les cours ils présentent leur travail souvent sous la forme d'un exposé. On leur demande souvent de comparer les œuvres, de raconter l'intrigue, de décrire les personnages ou de résumer. Ils sont incités à poser des questions et participer aux discussions, alors ils doivent être capables d'exprimer leurs opinions, justifier et argumenter leurs idées.

Une des plus grandes difficultés pour les étudiants étrangers qui suivent les cours de littérature sont les écrits universitaires.

> « Les différents écrits produits par les étudiants constituent un ensemble très diversifié mais dont chaque catégorie répond à des exigences méthodologiques, à une codification d'écriture, à des règles de composition qui génèrent de véritables "genres" textuels. La connaissance et l'assimilation de ces règles de production constituent une compétence à la fois culturelle et méthodologique nécessaire aux étudiants tout au long de leur parcours académique. Le non-respect de certaines règles ou principes méthodologiques, qui peuvent doubler une fragilité linguistique, est souvent source d'échecs. » (MANGIANTE, PARPETTE 2011 : 123)

Les productions écrites qu'on trouve sur les examens de littérature sont caractéristiques pour l'éducation française – le commentaire composé et la dissertation. Les deux productions écrites représentent des exercices complexes qui demandent de la réflexion et des compétences de rédaction. MANGIANTE et RAVIEZ comparent les deux productions en disant que :

> « Le commentaire composé […] adopte un plan en trois grandes parties de trois sous-parties, avec introduction et conclusion. La différence est que la dissertation repose, par définition, sur une expansion argumentative permanente, alors que le commentaire ne sort pas du cadre même du texte. » (MANGIANTE, RAVIEZ 2015 : 130)

Le commentaire composé est une explication du texte donné, tandis que pour la dissertation il faut expliquer et argumenter en utilisant des exemples son opinion sur la question posée. On peut retrouver le commentaire composé lors des études littéraires en Serbie mais il n'a pas une forme stricte, tandis que la dissertation n'existe qu'en France. Les Français s'entraînent à faire ce type d'exercice depuis le lycée, alors que les étudiants étrangers rencontrent ce type d'activités pour la première fois pendant leur mobilité en France. Le plus grand problème pour les étudiants allophones est la structure de des productions écrites. Le commentaire composé et la dissertation sont structurés et codifiés avec moins de subjectivité et d'opinions personnels sur l'œuvre et plus de réflexion et critique objective. La maîtrise de ces deux formes des écrits universitaires est indispensable pour la réussite des épreuves de littérature, alors s'entraîner pour ce type de production écrite est d'une

importance capitale.

4.2.2. Unité d'enseignement *Langue française*

Au cinquième semestre des études de Lettres, parcours Enseignement/FLE à l'Université d'Artois, les étudiants suivent les cours de linguistique, grammaire et histoire de la langue. Pour le cursus de *Linguistique 5* on étudie la sémantique et la pragmatique, on découvre les rapports de sens et les phénomènes linguistiques tels que la synonymie, l'antonymie, le sens propre et le sens figuré, les hyperonymes et les hyponymes, etc. La maîtrise du métalangage est très importante pour la réussite de ce cours. Durant ce cours, les étudiants étrangers peuvent rencontrer quelques problèmes. Tout d'abord, les étudiants serbes peuvent être confrontés au manque de vocabulaire qui va rendre la compréhension de certains exemples utilisés par le professeur pour illustrer les différents phénomènes linguistiques plus complexes. Cela pourrait aussi les empêcher de participer à la discussion ou de fournir leurs propres exemples. Ensuite, les étudiants devront faire face aux différents registres de langue. En effet, pour suivre ce cours les étudiants sont censés connaître les caractéristiques des registres de langue afin de déterminer à quel registre l'expression donnée appartient, et, selon notre observation, cet exercice est souvent difficile à réaliser par les étudiants allophones, y compris les étudiants serbes qui parfois ne font pas la différence entre les registres.

Afin d'assurer la réussite pour le cours de *Grammaire 4*, la maîtrise du métalangage concernant les classes grammaticales des mots et les fonctions dans la phrase est indispensable. Les étudiants doivent aussi connaître la conjugaison et les valeurs des formes verbales. Selon les expériences des professeurs qui assurent les cours de grammaire à l'Universités d'Artois, les étudiants serbes ont un très bon niveau de grammaire, des connaissances précises et solides et ils montrent souvent de très bons résultats. Grâce aux cours de grammaire en première année de licence à l'Université de Niš où les notions de la nature et les fonctions sont abordées en détail, les étudiants serbes ont déjà de bonnes connaissances préalables pour les cours de grammaire.

Le programme du cours *Histoire de la langue 4* prévoit un travail sur l'étymologie des mots, la traduction des œuvres littéraires de l'ancien français en français contemporain et l'étude des notions grammaticales comme les déclinaisons et les conjugaisons en ancien français. Les difficultés pour réussir les partiels sont souvent liées au manque du vocabulaire en français pour pouvoir correctement traduire les textes. Un bon niveau de connaissance du système grammatical et du lexique en latin est un avantage pour les étudiants serbes. Une autre circonstance atténuante est que le corpus pour l'analyse syntaxique et la traduction vers le français contemporain consiste des œuvres littéraires du Moyen Âge que les étudiants serbes connaissant déjà, vu qu'ils ont lu et analysé la majorité des textes utilisés en première année de licence pendant les cours de *Littérature française du* Moyen Âge.

4.2.2. Unité d'enseignement *Ouvertures et parcours prépro*

Dans la dernière unité d'enseignement que nous allons mentionner dans cet article, on retrouve les cours sur la francophonie, la didactique des langues étrangères et l'informatique. Pour le cours qui a pour objectif la découverte de l'espace francophone, *Repré-*

sentations historiques et culturelles de la Francophonie, les étudiants approfondissent leurs connaissances sur plusieurs thèmes comme l'histoire, la géographie et surtout la culture des pays francophones mais aussi sur la situation linguistique que l'on peut trouver dans ces différents pays. Les étudiants travaillent sur la francophonie en s'appuyant sur divers supports pédagogiques comme des livres et textes littéraires, bandes dessinées et chansons. Tous ces éléments permettent aux étudiants de mieux comprendre la diversité culturelle que l'on trouve dans le monde francophone. Afin de mieux appréhender la difficulté des cours, on conseille fortement aux étudiants de se préparer pour les cours en effectuant des recherches sur le pays qui sera étudié. En effet, pour suivre les cours plus facilement, il est utile d'avoir déjà quelques connaissances préalables sur le pays dans le domaine de son histoire, son contexte politique et linguistique mais aussi sa culture. Du point de vue linguistique, les cours sont souvent construits autour des faits historiques et il est donc nécessaire de maîtriser les expressions pour exprimer le lien cause – conséquence, les constructions passives et impersonnelles ainsi que les dates et les nombres qui peuvent poser des problèmes aux étudiants serbes pour la prise de notes, notamment les formes composées qui peuvent être le total d'une addition, le produit d'une multiplication ou les deux.

Les cours de didactique comme *Initiation à la didactique des langues* et *Théorie de l'acquisition du langage* représentent une introduction à la didactique des langues étrangères et à l'acquisition du langage pour lesquelles il est important de connaître le lexique du domaine de didactique pour pouvoir comprendre l'évolution des méthodologies d'enseignement des langues à travers l'histoire et différents courants théoriques d'acquisition de la langue tels que le béhaviorisme, le constructivisme, etc. Le mode de travail souvent utilisé dans ce cours est l'exposé. Cet exposé correspond à un travail de recherche sur un sujet donné par l'enseignant où l'étudiant doit faire des références à une source mais aussi citer les auteurs qui lui ont permis de réaliser ce travail. Les étudiants serbes en troisième année ont déjà des connaissances dans le domaine de la didactique du français langue étrangère grâce aux cours de didactique qu'ils ont eu au préalable tout au long de leurs études du premier cycle, tandis que les étudiants français travaillent sur le domaine de la didactique en détail lors des études de master.

En ce qui concerne les cours du domaine d'informatique, *Maîtrise des écrits numériques 2* et *TICE*, l'essentiel est de connaître le lexique spécialisé qui est souvent emprunté à la langue anglaise, ce qui est une circonstance atténuante pour les étudiants serbes. Les étudiants acquièrent des connaissances informatiques et ils apprennent à utiliser les outils de Technologies de l'information et de la communication pour l'enseignement (TICE) pour la conception des cours d'enseignement du français. Il nous paraît comme une bonne idée d'intégrer plus de cours d'informatique et de TICE dans le programme d'études de langue et littérature à l'Universités de Niš.

4.2.3. Unité d'enseignement *Langue étrangère*

Enfin, en ce qui concerne les cours qui appartiennent à l'unité d'enseignement *Langue étrangère*, les étudiants peuvent choisir entre *Anglais*, *Allemand* et *Espagnol*. Puisqu'il ne s'agit pas de cours en français, nous n'avons pas analysé les besoins des étudiants serbes pour la raison que nos recherches se sont surtout concentrées dans les cours que les étudiants auront en français.

5. Conclusion

Finalement, nous tenons à remercier l'Agence Universitaire de la Francophonie et l'équipe enseignante de l'Université d'Artois ainsi que les membres du centre de recherche *Grammatica* pour cette expérience formatrice. Grâce aux observations des cours et l'aide des professeurs de l'Université d'Artois, nous avons réussi à faire une collecte de données sous la forme des documents authentiques (les enregistrements vidéo des cours, les textes, les images, les fiches de grammaire avec les exercices et les corrigés, etc.) Les professeurs ont côtoyé les étudiants serbes durant plusieurs années, ce qui leur a permis de nous faire un retour constructif sur les progrès que les étudiants font durant leur mobilité mais aussi d'expliquer les difficultés qu'ils rencontrent. Cette étude observationnelle et les entretiens avec l'équipe enseignante nous ont aidé à analyser les besoins langagiers et méthodologiques des étudiants serbes pour la réussite de l'intégration dans une l'université française. Nous avons tiré la conclusion que le programme d'études de la Langue et littérature françaises à l'Université de Niš prépare bien les étudiants pour une mobilité universitaire dans le sens où il leur offre une possibilité d'acquérir des connaissances solides dans les domaines de la grammaire, littérature et didactique des langues étrangères ce qui leur permet de suivre les cours et réussir les examens lors des échanges en France. On peut ajouter aussi qu'au niveau des compétences langagières, les étudiants serbes sont assez bien préparés pour passer un séjour en France en tant qu'étudiants en mobilité. Cependant, il y a de la place pour l'amélioration des résultats. Il serait utile de travailler plus sur les compétences méthodologiques nécessaires pour la réussite. Il faudrait d'abord commencer par un travail sur la compréhension de l'organisation du système et les responsabilités des étudiants et aborder les aspects socioculturels et méthodologiques du milieu universitaire en France. Ensuite, il serait essentiel de sensibiliser les étudiants serbes aux activités qu'ils rencontreront en France, aux consignes employés et à l'organisation des cours en créant des exercices de la même structure. Puis, les étudiants serbes devraient s'entraîner pour optimiser la prise de notes en français et pour réussir les productions écrites typiquement françaises telles que le commentaire composé et la dissertation, ainsi que la forme de la production orale souvent utilisée pendant les cours à l'Université d'Artois – l'exposé.

Enfin, nous pouvons conclure que cette étude observationnelle, la collecte de données authentiques et l'analyse des besoins des étudiants serbes de la langue et littérature françaises pendant la mobilité universitaire en France permettra la création d'une formation de Français sur Objectif Universitaire dédiée aux étudiants serbes du Département de la langue et littérature françaises de l'Université de Niš qui souhaitent participer aux échanges universitaires dans le but de s'intégrer plus facilement à l'environnement universitaire français et d'obtenir de meilleurs résultats.

Références bibliographiques

BOUKHANNOUCHE, Lamia. « Le FOS et son adaptation en milieu universitaire ». *Le langage et l'homme* n° (2017) : 103–114.

BOUKHANNOUCHE, Lamia. « Le français sur objectif universitaire ». *Amerika* n° 7 (2012) : 164–176. doi : https://doi.org/10.4000/amerika.3437

CHANEL 2020 : CHANEL, Armand et Vincent PLAUCHU. *Réussir ses études universitaires en*

France. Paris : Campus Ouvert, 2020.
CUQ 2003 : CUQ, Jean-Pierre. *Dictionnaire de didactique du français langue étrangère et seconde*. Paris : CLE International, 2003.
DUMONT 2016 : DUMONT, Ariane. *La pédagogie inversée: enseigner autrement dans le supérieur avec la classe inversée*. Bruxelles : De Boeck Supérieur, 2016.
MANGIANTE 2011 : MANGIANTE, Jean-Marc et Chantal PARPETTE. *Le français sur objectif universitaire*. Grenoble : PUG, 2011.
MANGIANTE 2015 : MANGIANTE, Jean-Marc et François RAVIEZ. *Réussir ses études littéraires en français*. Grenoble : PUG, 2015.
MANGIANTE, Jean-Marc et PARPETTE, Chantal. « Le Français sur Objectif Universitaire : de la maitrise linguistique aux compétences universitaires ». *Synergies Monde* nº 8 (2011) : 115–134.
PARPETTE 2019 : PARPETTE, Chantal. « *Le français sur objectif universitaire: quelles compétences pour les enseignants?* ». *Inovacije u nastavi* knj. XXXII, sv. 2 (2019) : 1–12. doi : 10.5937/inovacije1902001P.

Sitographie

Le programme d'études de Lettres à l'Université d'Artois : http://lettres.univ-artois.fr/content/download/669/3019/file/Guide_des_etudes_Licence_LM_2122.pdf.
Le programme d'études de la Langue et littérature françaises à Faculté de Philosophie de l'Université de Niš : https://drive.google.com/drive/folders/1UMXGPttn36EXWz48YE0T-vV_Ix8jOLldf.

Софија Б. Филиповић

АНАЛИЗА ПОТРЕБА СРПСКИХ СТУДЕНАТА ФРАНЦУСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ ПРИЛИКОМ АКАДЕМСКИХ МОБИЛНОСТИ У ФРАНЦУСКОЈ

Како би српски студенти Француског језика и књижевности били што боље припремљени за академске мобилности у Француској, дошли смо на идеју о изради програма Француског језика за универзитетске намене који би био посвећен студентима који желе да учествују у размена. Овакав програм би за циљ имао да олакша интеграцију у универзитетски систем у Француској развијањем вештина студената на лингвистичком, методолошком и социо-културолошком нивоу. Циљ истраживања је анализа потреба у оквиру програма Француског језика за универзитетске намене како бисмо обезбедили још успешније интегрисање српских студената у систем високог образовања у Француској. За време истраживачког боравка у Француској, имали смо прилику да присуствујемо часовима студијског програма Француског језика и књижевности на Универзитету Артоа. Прикупљање аутентичних докумената коришћених у настави, као и интервјуи са наставним особљем које је са нама поделило искуства која су имали са српским студентима који су ове и претходних година учествовали у академским мобилностима омогућили су да утврдимо која лингвистичка и методолошка знања су неопходна за оптималне резултате током студентских размена. У раду су анализиране опште компетенције неопходне за успешно праћење наставе на француском универзитету, као што су познавање стручне лексике, хватање бележака, уочавање структуре часа у виду обнављања онога што је већ обрађено и онога о чему ће тек бити речи и вештине усменог изражавања са циљем да се учествује у дискусији и аргументују одговори. Представљени су језички и методолошки аспекти за сваки блок предмета који улази у програм студија, почевши од предмета који припадају књижевности, преко предмета који се баве лингвистиком до предмета посвећених дидактици страних језика. На основу овога, изведен је закључак да знања која српски студенти усвоје захваљујући студијском програму Француски језик и књижевност на Универзитету у Нишу дају добру основу за интеграцију у француски систем високог образовања, те да би било корисно направити програм Француског језика за универзитетске намере за студенте који планирају да учествују у академским мобилностима у Француској како би могли да се остваре још бољи резултати.

Кључне речи: Француски језик за универзитетске намене, анализа потреба, студенти, говорници српског језика, француски језик и књижевност

Оригинални научни рад
УДК 811.133.1`243
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 1. маја 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.38

Неда М. Маенза*
Универзитет Сингидунум
Пословни факултет
Катедра за стране језике

УЗРОЦИ ПОТЕШКОЋА ПРИ УЧЕЊУ ФРАНЦУСКОГ КАО ДРУГОГ СТРАНОГ ЈЕЗИКА НА СЕКУНДАРНОМ И ТЕРЦИЈЕРНОМ НИВОУ ОБРАЗОВАЊА**

Учење страних језика заузима важно место како на глобалном тако и на васпитно-образовном пољу. Образовни систем наше земље је препознао битност учења страних језика, те поред матерњег, промовише знање најмање два језика, које појединца оспособљава да их користи у складу са својим потребама и интересовањима.

Теоријски оквир овог истраживања, кроз методу теоријске анализе и технику анализе садржаја релевантне литературе, усмерен је на усвајања страних језика, са посебним осврtом на изазове при учењу француског језика. У раду смо желели да нагласимо значај и утицај индивидуалних фактора попут посвећености раду и осећањима која преовлађују у процесу учења страних језика.

Циљ овог истраживања је испитати са каквим се потешкоћама сусрећу србофони ученици и студенти, који на секундарном и терцијерном нивоу образовања, уче француски, као други страни језик.

Кроз анализу одговора анкетног упитника и интерпретацију резултата спроведеног истраживања у којем је учествовало 250 испитаника, са гимназијског и факултетског нивоа образовања, долазимо до сазнања да су изазови при учењу француског језика проузрокаовани недовољним радом, минималним учењем и залагањем. Истраживање је потврдило да године учења француског језика ипак утичу на осећања која се побуђују: негативна осећања су заступљенија на почетном нивоу учења, док су позитивна на страни оних који су на напредном нивоу и дуже уче француски језик. Важан увид је да велику препреку и блокаду представља немогућност свакодневног коришћења француског језика.

Кључне речи: учење страних језика, француски језик, ученици, студенти, језичке потешкоће

1. Уводна разматрања

Учење страних језика је важан сегмент образовно-васпитног рада на свим нивоима образовања. Енглески језик, као први страни језик, већински је заступљен на нашим просторима, док се са изучавањем другог страног језика (француски је један од њих) почиње нешто касније. Језичка комуникативна компетенција француског, као другог страног језика, треба ученику да обезбеди коришћење језика тј.

* nmaenza@singidunum.ac.rs

** У раду су представљени резултати једног дела истраживања, спроведеног за потребе израде мастер рада под називом Изазови при учењу француског као другог страног језика према виђењу ученика и студената, одбрањеног на Факултету педагошких наука у Јагодини 15.12.2021.

једноставних језичких средстава у циљу вођења елементарне писане и усмене комуникације, преношења и разумевања информација и остварење интеракције у приватном, пословном и образовном контексту.

Избор страног језика зависи од многобројних фактора, а као најбитнији може се издвојити политичко-културни утицај земље чији се језик бира и нуди у настави. У основним и средњим школама на нашим просторима, у другој половини XX века па све до данас, енглески језик се значајно шири преузимајући водећу улогу у односу на француски, руски и немачки језик. У последњој деценији XX века, чак више од 50% школа на територији Србије својим ученицима нуди два страна језика, док су у свим гимназијама два страна језика обавезна (FILIPOVIĆ, VUČO i dr. 2006).

Кроз релевантна образовна документа великог пројекта реформе наставног програма под покровитељством Министарства просвете и науке Републике Србије 2000. године се указало да у нашој земљи постоји свест о важности учења страних језика: српски образовни систем захтева обавезно учење страног језика од првог разреда основног образовања, а од петог разреда се уводи и обавезан други страни језик. Из тога се може закључити да образовно законодавство и језичка политика образовног система Србије иду у корак са Европом и промовишу знање најмање два језика, поред матерњег, које појединца оспособљава да их користи у складу са својим потребама и интересовањима (VUČO i FILIPOVIĆ 2013).

Упркос напорима српског образовног система да промовише плурилингвизам, стручњаци истичу неке мане овом поимању. Као прво, чак више од 95% ђака у Србији као први страни језик учи енглески, што је разумљиво сагледавајући његову улогу и значај на глобалном светском нивоу, али се тиме неоправдано даје предност енглеском језику и не оставља се простора кључном раном развоју неког другог страног језика. Наиме, након престанка лингвистичког доба (које наступа од 10. до 12. године) улази се у стадијум фонетске инерције и све теже се имплементира, односно репродукује неки звук (фонем), јер опада физичка могућност артикулације звукова како се они могу чути. Реч је о проблему артикулације, а не о когнитивном проблему (PIVČEVIĆ 2018: 496). Као друго, сматра се да је другом страном језику додељен недовољан број часова који би омогућио ученицима да достигну предвиђени ниво A2, у складу са Заједничким референтним оквиром Савета Европе (COUNCIL OF EUROPE 2001).

Француски језик, који се у Србији углавном изучава као други страни језик, и данас је присутан на светској сцени и у савременом свету има велику важност. Суочавајући се са демотивисаним ученицима, као и измењеним наставним процесом, француски језик код наше ђачке и студентске популације почиње да губи статус корисног и употребљивог језика. Ова појава може бити у директној спрези са језичком политиком на нашим просторима која фаворизује и предност даје енглеском и немачком језику. Сва превирања на језичкој сцени рефлектују се на ученика: подстичу га или га обесхрабрују у процесу учења. Новије поимање је довело до промена у настави страних језика промовишући стицање културних компетенција за поштовање еманципованих вредности и подстицање толеранције, поштовања и отворености ка другима и подржавање интеркултуралне размене идеја и искустава:

„Интеркултурална способност да се успешно комуницира с особама из

других култура постепено се развија. Посебан аспект ове компетентности је интеркултурална осетљивост тј. опажање релевантних културалних разлика и развој позитивних осећања према њима" (PETROVIĆ 2019: 207-209).

2. Теоријски приступ раду

Предмет овог истраживања представљају ставови ученика/студената о потешкоћама при учењу и савладавању француског, као другог страног језика. Користећи методу теоријске анализе и технику анализе садржаја релевантне литературе, желимо да укажемо на теоријске оквире и досадашња истраживања на пољу усвајања страних језика, са посебним освртом на изазове при учењу француског језика. Лингвисти, од којих се као пионир у овој теорији издваја Крашен, подвлаче разлику између два процеса: учење (*learning*) и усвајање (*acquisition*) (KRAŠEN 1982). Процес учења одвија се свесно, експлицитно, у институционалном контексту, темељи се на облицима који преносе значење, а говорник који учи страни језик на тај начин развија способност граматичког просуђивања без икакве интуиције. Супротно учењу, усвајање језика темељи се на значењу и подразумева висок ниво језичког осећаја, тај процес је несвесан, имплицитан, у природном контексту, при чему поседујемо завидну граматичку интуицију (BAJRIĆ 2009: 137).

Треба истаћи појаве и околности када се страни језик учи с циљем стицања знања о језику, његовим облицима и формама, граматичком систему. Тада, у већини случајева, не долази до спонтане језичке употребе. Студенти који се примарно баве језиком (на нематичној територији) стичу знање о језику, књижевности, култури и цивилизацији народа чији се језик изучава. За разлику од ученика/студената који језик уче у матично говорној земљи под сасвим другачијим светлом, акценат је на комуникативном аспекту, с циљем да се говорник што лакше и брже инфилтрира у друштво и нову социјалну средину. Ово потврђују и истраживања о времену проведеном у инсотранству на циљаном говорном подручју као једном од најјачих варијабли за боље познавање језика (KINGINDŽER 2008). Контакт са новим језиком и културом може имати импликације на ученике и утицати на интеграцију са циљаним језиком и културом (GARDNER 2010).

Приликом учења страног језика ученици/студенти користе различите стратегије као алат који им помаже да самостално утичу на учинковитост, ефективност и ефикасност учења страног језика. Поред стратегија учења и уз њихову улогу у овладавању језиком, треба додати стил учења, став према учењу, мотивацију и страх од језика који ученик доживљава (BOŽINOVIĆ i PERIĆ 2012). Неки значајни фактори имају утицај на мотивацију ученика и директно су повезани са часом и наставом страног језика, а посебно желимо да издвојимо анксиозност. Најпре је неопходно напоменути да психолози праве разлику између анксиозности изазване на часовима стрних језика и анксиозности уопште, која се сматра сталном цртом личности једног појединца. Анксиозност на часовима страних језика (*foreign language classroom anxiety*) јесте стање када појединац доживљава блокаде на часовима страног језика (иако у другим ситуацијама и за време других предмета у школи такав проблем се не дешава) или заборавља граматичка правила и све научено током теста, јер је врло нервозан (HORVIC, HORVIC i dr. 1986: 126). Студија наведених аутора је даље пока-

зала да је анксиозност ученика усмерена на две језичке вештине: вештину слушања и разумевања, као и вештину говорења тј. усменог изражавања. Овоме треба додати и усмено одговарање на питања на страном језику, а посебно усмено испитивање тј. усмени део испита. Ученици који показују висок ниво анксиозности углавном користе различите граматичке структуре и комуникацијске стратегије, имају проблем са перцепцијом звукова и разумевањем наставника. Оно што ученике највише плаши на часу је излагање пред целим разредом/пред осталим колегама. Анксиозни ученици на часу страног језика су мишљења да је боље да ништа не кажу уколико нису способни да то правилно изговоре.

Као најзначајнији извори анксиозности наводе се ниско самопоштовање и компетитивност. Компетитивност може изазвати анксиозност код ученика на часу страног језика уколико се он пореди са осталим ученицима на часу, у учионици или са својом идеалном визијом о себи самом. Поред тога, истраживање показује да велика и нереална очекивања ученика при учењу страних језика у великој мери могу да допринесу анксиозности. Ученици сматрају да је најважније имати одличан изговор и акценат, да су две године довољне да би се течно и флуентно говорио страни језик – што указује на висок ниво њихових очекивања (JUNG 1991: 427-428). Такође се истиче да наставници у великој мери утичу на појаву анксиозности код ученика, као и чињеницу да су одговорни за атмосферу која влада на часу у учионици. Према Гарднеру (2010), анксиозност је научена емоционална реакција и последица је поновљених негативних искустава на часу страног језика. Треба напоменути да анксиозност, осим негативних, може проузроковати и позитивне ефекте при учењу страног језика – може повећати мотивацију код ученика (GARDNER 2010) и допринети напредовању и побољшању резултата у учењу.

Француски језик се доживљава као леп, али тежак језик. Посебно га слависти дефинишу као тежак страни језик. Интересантно је поменути да такво виђење ипак представља субјективан дојам: не постоје лаки и тешки или једноставни и сложени језици, такво етикетирање и подела представљају „субјективан дојам, јер тешко да говорник може бити објективан“ (JAGUELO 1988: 134).

Досадашња истраживања су показала да су изазови при учењу француског језика проузрокаовани недовољним радом и посвећености, као и грешкама различитог узрока и природе. Посебно треба истаћи међујезички утицај који настаје услед интерференције са матерњим језиком или са другим страним језиком који се уче. Издвајају се специфичне потешкоће при учењу француског језика: 1) *Изговор француског језика* који се у великој мери разликује од матерњег српског језика. Проблематиком изговора француских гласова код полазника са подручја Балкана посебно се бавио Петар Губерина (2010). Француски језик познаје назале и карактеристичне феномене као што су елизија, повезивање и хомофонија, управо ове појаве задају муке србофоним говорницима. Затим, интересантно је поменути и хиперкорекцију – повезивање речи (феномен карактеристичан за француски језик) тамо где то није потребно (PIVČEVIĆ 2018). У усменом излагању, потешкоће се јављају на нивоу прозодије, како интонације тако и акцентуације (RAKIĆ 2014); 2) *Изазови са вокабуларом* француског језика се јављају на нивоу интерференције, не само са матерњим језиком већ и са енглеским. Реч је о ненамерним и несвесним асоцијацијама

и интерференцијама, које понекад могу помоћи, али у неким ситуацијама и одмажу. Посебно ако узмемо у обзир појаву „лажних пријатеља“ (*les faux amis)*. Према дефиницији то је пар француских и енглеских речи које су по форми сличне, али имају у потпуности или делимично различито значење (OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY) и 3) *Граматика* – проблеми синтаксичке природе, те се као највећи изазов издваја употреба члана, избор рода именица, затим слагање рода и броја именица и придева, слагање партиципа прошлог, употреба субјунктива. Неке од наведених феномена наш матерњи српски језик не познаје (постојање и употреба члана и субјунктива) што нас логично и доводи до закључка да србофоним ученицима није лако да се повежу, интегришу и до краја у потпуности разумеју њихову сврху и употребу. Већина осталих наведених појава постоје у српском језику, али се реализују на другачији начин и другачијим језичким средствима, па њихово упоређивање и компаративна анализа би помогли у бољем усвајању француских синтаксичких појава.

Бајрић (2009) у својим истраживањима долази до закључка да потешкоће постоје у усменом изражавању проузрокаване недовољном вежбом и одабиром неадекватних метода при савладавању француског изговора, вокабулара, граматике, али и неискоришћеним знањима из матерњег језика које може бити од непроцењиве вредности.

Посебно треба поменути рад Маје Пивчевић (2018) у којем је приказано виђење изворних говорника француског језика, кроз извештаје, у виду спољашњег вредновања наставног процеса, као и студената француског језика са подручја Балкана, а у циљу доприноса настави француског језика на нашим просторима. Закључак је да најчешћи проблеми са којима се сусрећу студенти француског језика, управо су француски изговор, вокабулар, граматика, а као последица тога произилазе потешкоће при усменом изражавању. Примедба која је дата односи се на недовољно вежбање и одабир непримерених и неадекватних метода.

Све нам указује да је неопходно истражити са каквим се потешкоћама сусрећу србофони ученици/студенти при учењу француског, као другог страног језика, на секундарном и терцијерном образовном нивоу. Такво истраживање може допринети васпитно-образовној пракси и изнедрити нови пут како умањити отпор, а повећати мотивацију при учењу овог романског језика.

3. Методологија истраживања

Учење француског језика захтева континуиран рад, редован контакт, практичну примену и вежбу, уложено време, као и солидну мотивацију. Многи ученици/студенти немају довољно времена да му се посвете или нису спремни на такву врсту труда и напора, па наилазе на потешкоће у савладавању овог језика. Такође често се сусрећемо са појавом да је ученицима/студентима веће пасивно од активног знања – употребна вредност наученог је мала. Стога, циљ ове студије је сазнавање узрока који ученицима/студентима изазивају потешкоће, препреке и нелагодности током процеса учења француског, као другог страног језика.

Поставили смо два истраживачка задатка, која гласе:

1. Испитати да ли ученици/студенти довољно и редовно вежбају и да ли су

довољно посвећени учењу француског језика.
2. Испитати да ли ученици/студенти имају страх да направе грешку и шта их блокира да говоре француски језик.

У складу са формулисаним задацима, постављене су хипотезе овог истраживања:

1. Претпоставља се да ученици/студенти нису довољно посвећени учењу, вежбању и примењивању француског језика.
2. Претпоставља се да ученици/студенти осећају нелагодност, мањак самопоуздања и несигурност у знању када треба да говоре на француском језику.

За потребе овог истраживања, а како би се дошло до прецизнијих података, дефинисане су једна зависна и три независне варијабле. Зависну варијаблу представљају ставови ученика/студената о потешкоћама при учењу француског као другог страног језика. Независне варијабле смо дефинисали у три категорије: 1) ниво образовања, образовна институција: гимназија или факултет; 2) године учења и претходно искуство и 3) обавезни или изборни предмет.

Узорак истраживања обухвата 250 испитаника на територији Србије и представљају га ученици Прве и Друге крагујевачке гимназије у Крагујевцу и студенти Универзитета Сингидунум у Београду. Реч је о намерном узорку и тај узорак чини 186 гимназијалаца, што представља 74,4% укупног броја испитаника, и 64 студента односно 25,6% укупне испитивачке популације. Када је реч о другој независној варијабли, која се односи на године учења француског као другог страног језика, процентуална структура од 250 испитаника и 100% валидног узорка истраживања је следећа: 16% испитаника је француски тек почело да учи или учи мање од четири године, 19,6% га учи већ дужи низ година од осам до дванаест, док 64,4% овај језик изучава од четири до осам година свог школовања. Када говоримо о трећој независној варијабли: да ли је француски језик испитаницима обавезан или изборни предмет, валидан узорак истраживања распоређен је на следећи начин: 51,6% испитаника се изјаснило да им је то обавезан предмет који морају да похађају према плану и програму и у понуди је избора другог страног језика у образовној институцији коју похађају, док се 48,4% испитаника изјаснило да им је француски изборни предмет, да су га од осталих других страних језика који се изучавају у школи или на факултету, сами бирали.

За потребе овог истраживања примењене су метода теоријске анализе и дескриптивна метода. Метода теоријске анализе коришћена је кроз теоријски део рада. У истраживању, за потребе методолошког дела рада, дескриптивну методу смо користили у прикупљању, обради, опису и интерпретацији резултата истраживања. Када је о техникама реч, у теоријском делу рада коришћена је техника анализе садржаја. Техником анкетирања испитани су ставови ученика/студената о потешкоћама са којима се сусрећу током учења француског као другог страног језика. С обзиром на начин прикупљања података, ово истраживање је емпиријског карактера.

Од инструмената у овом истраживању коришћен је упитник под називом Анкетни упитник о ставовима ученика/студената о потешкоћама при учењу француског језика. Овај инструмент је посебно креиран у сврху овог емпиријског ис-

траживања. Анкета се састоји из две целине. Питања су отвореног, затвореног и комбинованог типа. У првом делу, питања се односе на независне варијабле овог истраживања, дакле, на опште податке о узорку; док се у другој целини налазе питања која се односе на сагледавање ставова ученика/студената о потешкоћама на које наилазе током учења француског као другог страног језика. У другом делу упитника испитујемо зависну варијаблу и он садржи више целина у складу са постављеним задацима истраживања.

Прва два питања упитника се односе на први истраживачки задатак и испитују ставове ученика/студената о редовности и довољној посвећености учењу француског језика. Треће и четврто питање анкете упућују на други задатак истраживања и теже да открију ставове испитаника о бојазни, страху, нелагодности и блокади при коришћењу француског језика.

Ученици/студенти, испитаници ове студије, упитник су попуњавали онлајн. Упитник је дистрибуиран путем мејла или путем друштвених мрежа. Испитаницима је загарантовано да је истраживање анонимно и да ће се користити искључиво у научноистраживачку сврху. Након онлајн попуњеног упитника, резултати су сумирани и извршена је обрада добијених података.

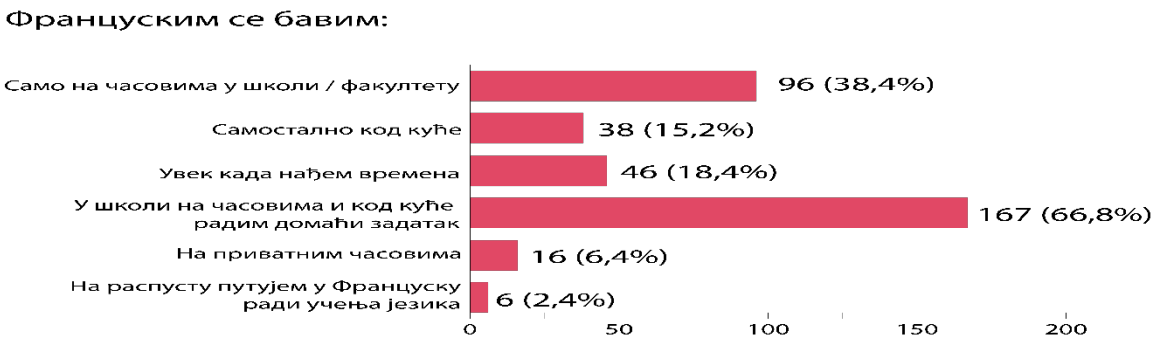
Сви добијени подаци обрађени су у SPSS 20.0 (*IBM Corp. Released 2011. IBM SPSS Statistics for Windows, Version 20.0 Armonk, NY: IBM Corp*.) софтверском пакету. У овој студији коришћене су дескриптивне и аналитичке статистичке методе. Подаци добијени упитником обрађени су квалитативно – анализирањем одговора испитаника. Поред коришћења статистичких параметара: величина узорка N, фреквенција (f) и проценти (%), употребили смо и статистичку технику за укрштање варијабли *Crosstabs* да бисмо видели специфичности одговора укрштањем зависне и независне варијабле, дакле, ради утврђивање разлике у одговору гимназијалаца и студената, као за дистинкцију и битности фактора колико дуго се језик изучава и да ли је он обавезан или изборни предмет. Од аналитичких статистичких метода коришћени су тестови разлике и то непараметријски: Пирсонов хи-квадрат тест и Фишеров тест тачне вероватноће.

Резултати истраживања представљени су и интерпретирани текстуалним путем, као и уз помоћ статистичких табела и графичким приказом. Графикон је подесан начин којим се „исказују квалитативни и квантитативни резултати и односи о проучаваним појавама" (MAKSIMOVIĆ i OSMANOVIĆ 2020: 72).

4. Анализа и интерпретација резултата истраживања

4.1. Први исртаживачки задатак

У истраживању се најпре кренуло од испитивања ставова ученика/студената о довољној посвећености француском језику и редовном учењу и вежбању циљаног језика. Стога, прва два питања анкетног упитника теже да испитују гимназијалце и студенте када и у којим приликама, као и колико су често/редовно у контакту са француским језиком.

Графички приказ 1. *Посвећеност учењу француског језика*

Путем Графикона 1 приказани су одговори испитаника на прво питање које је креирано тако да испитаници имају могућност вишеструког избора. На основу анализираних одговора можемо закључити да велика већина гимназијалаца и студената, чак 66,8% учесника анкете се другим страним језиком, у нашем случају француским, бави једино у школи/на факултету током часова и радећи домаћи задатак код куће. Француским језиком, само на часовима, бави се 38,4% испитаника, не придајући времена ни простора већем улагању и труду. Свега 6,4% испитаника француски утврђује и додатно вежба на приватним часовима – што нам сигнализира да ђацима нису неопходна допунска објашњења, да градиво успевају да науче самостално и да је рад са наставницима/професорима у школи или на факултету довољан и задовољавајући. Интересантан је податак да 15,2% испитаника практикује да се самостално бави овим романским језиком, што указује на посебне афинитете и симпатије према овом језику и вољи да се он добро савлада. Чињеница да се 18,4% од укупног броја испитаника окупира учењем овог језика увек када за то нађе време, показује нам да се гимназијалци и студенти опредељују да своје слободно време користе усавршавајући француски језик. Нажалост, свега 2,4% испитаника има прилику да језик усавршава на изворном говорном подручју, што представља најбољи и најадекватнији начин учења страног језика и интеграције са језиком. Свега шест од укупно 250 испитаника има могућност да језик усавршава на наменски организованим путовањима ради учења језика у Француској или некој од франкофоних земаља.

Како бисмо јасније увидели да ли је значајно битна разлика у посвећености учењу француског језика, наш узорак смо посматрали у односу на независну варијаблу да ли је испитаницима француски језик обавезан или изборни предмет у школи односно на факултету.

Табела 1. *Посвећеност учењу француског језика у односу на то да ли је предмет обавезан или изборни*

Француским језиком се бавим		**Француски језик као предмет**				p
		изборни		**обавезни**		
		N	%	N	%	
само на часовима у школи / на факултету	не	75	62,0%	79	61,2%	0.904 [a]
	да	46	38,0%	50	38,8%	
самостално код куће	не	103	85,1%	109	84,5%	0.890 [a]
	да	18	14,9%	20	15,5%	
увек када за то нађем времена	не	92	76,0%	112	86,8%	0.028 [a]
	да	29	**24,0%**	17	**13,2%**	
у школи на часовима и код куће радим домаћи задатак	не	42	34,7%	41	31,8%	0.623 [a]
	да	79	65,3%	88	68,2%	
на приватним часовима	не	115	95,0%	119	92,2%	0.367 [a]
	да	6	5,0%	10	7,8%	
на распусту путујем у Француску ради учења језика	не	118	97,5%	126	97,7%	1.000 [b]
	да	3	2,5%	3	2,3%	

[a] Пирсонов хи-квадрат тест [b] Фишеров тест тачне вероватноће

Дистрибуција одговора у односу на то да ли је француски испитаницима обавезан или изборни предмет и посвећеност учењу циљаног језика, указује да је посвећеност језику веома слична, без обзира на то да ли је француски језик испитаницима изборни или обавезни предмет. Међутим, постоји евидентно већи проценат ученика/студената који се француским језиком баве *увек када за то нађу времена* у групи испитаника којима је то изборни предмет. Ова разлика је статистички значајна и износи p=0,028.

Графички приказ 2. *Редовност у учењу француског језика*

Графикон 2 нам демонстрира редовност учења и вежбања француског језика код средњошколске и студентске популације. Можемо да уочимо да су наше претпоставке тачне и да се и гимназијалци и студенти француском језику посвећују једино пред тест, контролни или писмени задатак односно пред колоквијум и испит – чак 47,2% укупног броја испитаника, док 20,4% учесника анкете се изјашњава да се другим страним језиком бави искључиво на настави и самом наставном процесу на часовима и предавањима – што представља минимум ангажовања и давања значаја учењу страног језика и упућује на јасну немогућност напредовања и прављења помака у савладавању неког страног језика. За 29,2% испитаника је потврђено да се француским баве неколико пута недељно, мимо часова у школи. Свега 3,2% од укупног броја испитаника практикује и фреквентно свакога дана се посвети учењу, вежбању и усавршавању овог романског језика.

Табела 2. *Редовност учења француског језика у односу на то да ли је предмет обавезан или изборни*

			Учесталост вежбања француског језика				укупно
			пар пута недељно	**пред тест**	**само на часовима**	**сваког дана**	
Француски језик	**изборни**	N	41	50	28	2	121
		%	33,9%	41,3%	23,1%	1,7%	100,0%
	обавезан	N	32	68	23	6	129
		%	24,8%	52,7%	17,8%	4,7%	100,0%
Укупно		N	73	118	51	8	250
		%	29,2%	47,2%	20,4%	3,2%	100,0%

Ако сагледамо Табелу 2, уочавамо да постоји сличност у дистрибуцији одговора испитаника којима је француски језик изборни или обавезни предмет, са малим разликама у одређеним категоријама. Статистичком анализом, Фишеровим тестом тачне вероватноће није добијена статистички значајна разлика између испитиваних група према учесталости учења и вежбања француског језика (Fisher's Exact test p=0,108).

Резимирајући одговоре на прва два питања, можемо да констатујемо да је прва хипотеза овог истраживања у потпуности тачна: испитаници, гимназијалци и

студенти, нису довољно посвећени нити редовни у учењу и вежбању француског језика, те нам се јасно ставља до знања зашто већина средњошколаца и студената има реалних потешкоћа у овладавању и усвајању француског језика и представља велики доказ зашто је већини средњошколаца и студената тешко да савладају и напредују у овладавању овог романског језика. Позитиван закључак је да се више и увек када за то нађу времена, француским језиком баве испитаници који су својевољно изабрали да уче овај други страни језик. Редовност у вежбању и усавршавању овог језика значајно не варира и готово је иста код испитаника који су француски језик добили као обавезан предмет и оних који су својом вољом одабрали да га изучавају.

4.2. Други истраживачки задатак

Наша студија се наставља сазнавањем односа ученика/студената према француском језику и осећајима који им тај језик буди када треба конкретно да га употребе и сврсисходно користе, да ли се јавља мањак самопоуздања и несигурност у знању када треба да говоре на француском језику, постоји ли бојазан или нелагодност да направе грешку и да ли имају блокаду када користе француски језик. Треће и четврто питање анкетног упитника су конципирани по принципу вишеструког избора, али и уз могућност отвореног типа одговора, како би испитаници могли да пруже и неко своје додатно опажање и искуство. Оба питања упућују на други истраживачки задатак и теже да открију ставове испитаника о томе како се осећају када треба да се служе француским језиком и шта је то што их спречава или чак блокира да проговоре и уопште користе овај језик.

Графички приказ 3. *Приказ осећања док се користи француски језик*

Кроз Графикон 3 примећујемо позитивну чињеницу да се 62,4% испитаника труди колико год може да пренесе информацију и да се споразуме – што је охрабрујућа чињеница, будући да основна сврха учења страног језика и јесте да се успостави комуникација, да се саговорник разуме и да му се пренесе информација, идеја, мисао. Не треба пренебрегнути податак да негативна осећања преовлађују у покушају испитаника да се користе француским језиком, као на пример: бојим се да ћу направити грешку (чак 125 испитаника, што представља половину од укупног броја испитаника), стрепим да ће ми се саговорник или околина смејати (36 испитаника),

страхујем да ћу се осрамотити (49), чак 52 испитаника се стиди и осећа се нелагодно када треба да користи француски језик. Позитивни осећаји су изражени у мањој мери: свега 23 испитаника се радује када треба да говори на француском, али је подстицајан и мотивишући податак да 95 (38%) испитаника воли када их саговорник исправи уколико се почини грешка – што представља здраворазумско размишљање које подржава да је природно грешити, да то није трагичан и тескобан тренутак и да се исправка зарад правилног учења или коришћења не доживљава као критика, већ као подршка и смерница ка напредовању.

Интересантни и искрени су искази које су испитаници дали у отвореној форми овог задатка: да имају трему, „уплашим се и замуцам и не знам да кажем ни како се зовем", да се никада чак и не потруде да пробају да изговоре нешто на француском, јер не знају или да знају само нешто основно попут добар дан и довиђења. Битно је поменути исказ да „све разумем, али имам осећај да немам довољан вокабулар да бих се споразумела", што нам јасно показује да је пасивно знање знатно веће од активног и да не постоји употребна вредност наученог. Позитиван је и исказ „трудим се да бар звучи као француски", што нам указује да постоји воља и жеља да се француски изговор дотера и усаврши.

Да бисмо јасније и дубље појаснили како се гимназијалци и студенти осећају када се користе француским језиком и када треба да се усмено изразе на овом страном језику, прибегли смо поређењу у односу на независну варијаблу која се тиче периода односно година учења француског језика.

Табела 3. *Доминантна осећања док се говори француски у односу на године учења*

Када треба да причам француски		**Године учења француског језика**						p вредност
		0 – 4		**4 – 8**		**8 – 12**		
		N	%	N	%	N	%	
Бојим се да ћу направити грешку	не	15	37,5%	88	54,7%	22	44,9%	0,110 [a]
	да	25	62,5%	73	45,3%	27	55,1%	
Стрепим да ће ми се саговорник / околина смејати	не	30	75,0%	142	88,2%	42	85,7%	0,104 [a]
	да	10	25,0%	19	11,8%	7	14,3%	
Стидим се и осећам се нелагодно	не	27	67,5%	130	80,7%	41	83,7%	0,125 [a]
	да	13	32,5%	31	19,3%	8	16,3%	
Страхујем да ћу се осрамотити	не	30	75,0%	132	82,0%	39	79,6%	0,601 [a]
	да	10	25,0%	29	18,0%	10	20,4%	
Радујем се	не	39	97,5%	146	90,7%	42	85,7%	0,161 [b]
	да	1	2,5%	15	9,3%	7	14,3%	
Трудим се колико год могу да пренесем информацију / да се споразумем	не	21	52,5%	56	34,8%	17	34,7%	0,105 [a]
	да	19	47,5%	105	65,2%	32	65,3%	
Волим да ме саговорник исправи када погрешим	не	28	70,0%	101	62,7%	26	53,1%	0,248 [a]
	да	12	30,0%	60	37,3%	23	46,9%	
Нешто друго (наведите шта)	не	40	100,0%	161	100,0%	49	100,0%	-
	да	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	

Испитаници подељени према годинама учења француског језика у односу осећања и изазова са којима се сусрећу када треба да комуницирају на француском показују дистрибутивне разлике у одређеним сегментима, али без статистичке значајности у сваком од питања. Наиме, евидентно се већи проценат негативних осећања попут страха, бојазни, стрепње и стида појављује у категорији испитаника који француски уче мање од 4 године, дакле код почетника; док су позитивна осећања као радост и усхићеност, али и труд и воља који се уложе да се са саговорником разговара, као и прихватање исправке на правилан и здрав начин, у већем проценту присутни код оних испитаника који француски језик уче дуже, више од 8 година. Ипак, величина узорка и велики број категорија представљају ограничавајући фактор ове анализе, па је изостала и статистичка значајност, тамо где је евидентно могла постојати.

Графички приказ 4. *Приказ фактора који отежавају коришћење француског језика*

Графички приказ 4 нам открива шта је то што ученике/студенте спречава или чак блокира да флуентно и лагодно користе француски језик. Ово питање је такође формулисано у виду вишеструког избора, од понуђених одговора, испитаници су могли да бирају више одговора, имали су могућност и да додају свој посебан став у форми отвореног исказа. Оно што они наводе као основни узрок који их спречава да користе и говоре француски језик је недовољно знање. За ову опцију се одлучило 57,2% испитаника, што је више од половине укупног броја учесника анкете. Велики број испитаника 46,8%, тврди да их управо немогућност свакодневног коришћења француског језика и спречава и блокира да га проговоре и фамилијаризују се са њим, што и представља велики изазов будући да је енглески језик заживео у свим сферама њиховог живота. Знатан број испитаника 23,6% потврђује да су мањак самопоуздања и страх главни фактори који им не дозвољавају да се слободно изразе на француском језику. Занимљив је податак да се код 31 испитаника јавља уверење „не смем да погрешим" – уверење да се у свему мора бити савршен и да је боље ништа не казати, него погрешити. Одређен број испитаника (32) искрено констатује да је незнање то које је главни разлог зашто не користе француски језик у комуникацији. Охрабрујући је исказ једног испитаника да не постоје никакве препреке које га спутавају да се служи француским језиком. Поменућемо и искрен исказ једног гимназијалца, којим слободно можемо да етикетирамо и остале његове вршњаке, „моја лења и неодговорна глава".

Анализирајући одговоре испитаника можемо закључити да је друга хипотеза ове студије да ученици/студенти осећају нелагодност, бојазан, мањак самопоуздања када се користе француским језиком делимично тачна. Корисно је сазнање да је више од половине испитаника свесно да је недовољно знање главни камен спотицања. Испитаници су се изјаснили да воле када их саговорник исправи, што значи да схватују корисност исправке која им помаже. Неизоставно је напоменути да се већина испитаника не одлучује да говори на француском због свести коју имају о недовољном знању или чак незнању француског језика. Овај истраживачки задатак нам је потврдио да године учења француског језика ипак утичу на осећања која се побуђују: негативна осећања (бојазан, страх, нелагодност, мањак самопоуздања) заступљенија су на почетном нивоу учења, док позитивна (радост, усхићеност, воља) на страни су оних који су на напредном нивоу и дуже уче француски језик. Битан је податак, који провејава код скоро половине укупног броја испитаника, да велику препреку и блокаду представља управо немогућност свакодневног коришћења француског језика. Ова чињеница представља реалан фактор зашто се многи не усуђују да проговоре на овом страном језику, јер немају прилику када то да ураде нити да дозволе да им овај језик постане близак, пријемчив и приступачан у свакодневној комуникацији.

5. Закључна разматрања

Неоспорно можемо констатовати да препреке приликом учења француског језика су проузроковане недовољним радом и минималном посвећености. Најизраженије потешкоће постоје у усменом изражавању изазване непотпуном вежбом и одабиром неадекватних метода при савладавању француског изговора, вокабулара, граматике.

Педагошке импликације које се намећу из ове студије и дају смернице за даље подучавање и стил преношења знања француског језика су вишеструке и сигнификантне. Чињеница да се ученици и студенти довољно не ангажују у учењу и вежбању француског језика, наводи нас да, ми као наставници и преносиоци како знања тако и мотивације, откријемо адекватан начин и метод. Наша препорука би била да се активности и вежбе интензивирају на ваннаставном нивоу и кроз ванкурикуларне активности. Постоји велики број смислених језичких апликација и подкаста (посебно су се издвојили *Duolingo*, *HelloTalk*, *Babbel* и *Français facile*) који су у 21. веку и те како доступни и не изискују додатне новчане трошкове, а доступни су увек и свуда. Будући да је језик жива творевина у коју је потребно улагати и континуирано јој се посветити, краће језичке активности, у трајању од 10 до 15 минута, на свакодневном нивоу и мимо наставног процеса у школи или на факултету, ученицима би поспешило знање и зближило их са циљаним другим страним језиком, али и умањило осећај нелагоде и бојазни. Наставници страних језика треба да искористе играчки карактер многих актуелних језичких апликација и подстакну ученике да их користе индивидуално или као заједнички рад у групама. Гамификација може да одигра кључну улогу при утврђивању и обнављању задатака који се ученицима не допадају или им из неког разлога стварају потешкоће. Играње речима и такмичарски дух могу да подстакну процес учења и учине га лакшим и пријатнијим, а педаго-

шки ефекат би се огледао и у практичним активностима усклађеним са наставним јединицама самог курикулума.

Истраживањима је потврђено да време проведено у иностранству на циљаном говорном подручју је један од најјачих фактора за боље познавање језика. Уколико то околности у којима живимо, можда, физички и не дозвољавају, користећи нове технологије и интернет, врло лако можемо да се повежемо са изворним говорницима и говорним окружењем циљаног језика, те ступимо у комуникацију како бисмо схватили употребну и практичну вредност свега онога што учимо. Ученике и студенте треба упутити на онлајн виртуелне радионице, вебинаре и сусрете, као и на алате који ће им приближити француски језик и омогућити да постане део њихове свакодневице.

Мишљења смо да је неопходно наставити са истраживањима из ове области како би се у потпуности разумели фактори који стварају потешкоће при овладавању француским језиком, али уопштено гледајући, било којим страним језиком који се изучава. Неопходно је сагледати и чиниоце који омогућавају приближавање и лакше одвијање процеса учења, самим тим и сврсисходније и плодоносније усвајање циљаног страног језика. Једно од будућих истраживања би могло да буде лонгитудиналног типа. Спроводило би се у дужем временском периоду с циљем да се детаљније испитају и прате исходи интензивиране ваннаставне активности и да ли и какав ефекат оне пружају. Препорука би била спровести и истраживање које би се бавило корелацијом и упоређивањем постигнућа ученика и студената који су се бавили ваннаставним активностима наспрам оних који то нису.

Учење страних језика представља битан феномен како на образовном тако и на општем, глобалном нивоу. Матерњи језик је важан део идентитета сваког појединца и утиче на мишљење и перцепцију света. Језик са културом представља нераздвојиву карику сваког од нас. Али контакт са новим језиком и новом културом може имати импликације и утицати на интеграцију са циљаним језиком и културом. Самостално залагање и ученика и наставника, може допринети побољшању самог наставног и ваннаставног процеса и бољем освешћивању себе и других, своје и друге, различите културе – што би резултирало да се други језик, нематерњи, више не доживљава као страни. Стога, можемо да закључимо да се учење страних језика не везује само за школско, образовно доба, на сва три нивоа, већ представља и треба да послужи за целоживотно учење, усавршавање и напредовање.

Цитирана литература

BAJRIĆ 2009: BAJRIĆ, Samir. *Linguistique, cognition et didactique: principes et exercices de linguistique-didactique*. Paris: PUPS, 2009.

BOŽINOVIĆ i PERIĆ 2012: BOŽINOVIĆ, Nikolina i Barbara PERIĆ. „Upotreba strategija učenja u odnosu na znanje i razinu učenja stranog jezika". *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*, knj. 19, br. 2 (2012): str. 115-135.

COUNCIL OF EUROPE 2001: COUNCIL OF EUROPE. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment.* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

FILIPOVIĆ, VUČO i dr. 2006: FILIPOVIĆ, Jelena i Julijana VUČO, Ljiljana ĐURIĆ. „Rano učenje

stranih jezika u Srbiji: od pilot modela do nastave stranih jezika za sve". *Inovacije u nastavi,* knj. 19, br. 2 (2006): str. 113-124. [orig.] ФИЛИПОВИЋ, Јелена и Јулијана ВУЧО, Љиљана ЂУРИЋ (2006). „Рано учење страних језика у Србији: од пилот модела до наставе страних језика за све". *Иновације у настави*, књ. 19, бр. 2 (2006): стр. 113-124.

GARDNER 2010: GARDNER, Robert. *Motivation and second language acquisition: the socio-educational model.* New York: Peter Lang, 2010.

GUBERINA 2010: GUBERINA, Petar. *Govor i čovjek : verbotonalni sistem*. Zagreb: Suvag ArTresor naklada, 2010.

HORVIC, HORVIC i dr. 1986: HORWITZ, Elaine and Michael HORWITZ, Joann COPE. „Foreign Language Classroom Anxiety". *The Modern Language Journal*, vol.70, no. 2, 1986, pp. 125-132.

JAGUELO 1988: YAGUELLO, Marina. *Catalogue des idées reçues sur la langue*. Paris: Editions du Seuil, 1988.

JUNG 1991: YOUNG, Dolly Jesusita. „Creating a Low-Anxiety Classroom Environment: What Does Language Anxiety Research Suggest?". *The Modern Language Journal*, vol.75, no. 4, 1991, pp. 426-439.

KINGINDŽER 2008: KINGINGER, Celeste. „Language learning in study abroad: case studies of Americans in France". *Modern Language Journal*, vol. 92, no. S1, 2008. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2008.00821.x >. 02.05.2021.

KRAŠEN 1982: KRASHEN, Stephen. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press, 1982.

MAKSIMOVIĆ i OSMANOVIĆ 2020: MAKSIMOVIĆ, Jelena i Jelena OSMANOVIĆ. *Statistički testovi u pedagoškim istraživanjima*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2020. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Јелена и Јелена ОСМАНОВИЋ. *Статистички тестови у педагошким истраживањима*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2020.

OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY: „FAUX AMIS". Oxford Advanced Learner's Dictionary. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/false-friend>. 24.04.2021.

PETROVIĆ 2019: PETROVIĆ, Danijela S. *Umešnost komuniciranja, Teorijski i praktični aspekti*. Beograd: CLIO, 2019. [orig.] ПЕТРОВИЋ, Данијела С. *Умешност комуницирања, Теоријски и практични аспекти*. Београд: CLIO, 2019.

PIVČEVIĆ 2018: PIVČEVIĆ, Maja. „Iskustva lektora stažista u nastavi francuskog jezika na Sveučilištu u Zadru". *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VII/1* (2018): str. 493-503.

RAKIĆ 2014: RAKIĆ, Branko. *Ritam i intonacija u francuskom jeziku. Predlog modela za korigovanje grešaka na polju prozodije francuskog jezika kod srbofonih studenata* (doktorska disertacija). Beograd: Filološki fakultet, 2014.

VUČO i FILIPOVIĆ 2013: VUČO, Julijana i Jelena FILIPOVIĆ. „Serbian roadmap toward European plurilingualism". *Actualizaciones en Comunicacion Social Centro de Linguistica Aplicada: Santiago de Cuba.* <https://www.academia.edu/4024929/Serbian_roadmap_toward_European_plurilingualism>. 28.04.2021.

Neda Maenza

SETBACKS UNDERLYING LEARNING FRENCH AS A SECOND FOREIGN LANGUAGE AT THE SECONDARY AND TERTIARY LEVEL OF EDUCATION

Learning foreign languages is nowadays highly ranked both, within the global and educational level. The educational system of our country has recognized the importance of foreign languages learning, and in addition to the mother tongue, it promotes knowledge of at least two languages, which enables individuals to use them in accordance with their needs and interests.

In this paper, we wanted to emphasize and draw attention to the importance and influence of individual factors like commitment and feelings that arose in the process of learning foreign languages.

The aim of this research is to examine the difficulties encountered by Serbophone pupils and students, who at the secondary and tertiary level of education, learn French as a second foreign language, and through pedagogical implications to contribute to educational practice.

Through the analysis of the answers to the questionnaire and the interpretation of the results of the research in which 250 respondents from high school and university level participated, we come to know that the challenges in learning French are caused by insufficient work, minimal learning and commitment. The research confirmed that the years of learning French still affect the feelings that are aroused: negative feelings are more present at the initial level of learning, while positive ones are on the side of those who are at an advanced level and learn French longer. An important insight is that a great obstacle and blockade is the impossibility of using the French language on a daily basis.

Keywords: foreign languages learning, French language, pupils, students, language difficulties

Оригинални научни рад
УДК 371.3:811.14`06`243
Примљен: 5. фебруара 2022.
Прихваћен: 6. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.39

Маја Г. Баћић Ћосић*[1*]
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за неохеленске студије

О НЕКИМ ПРЕДЛОЗИМА У ГРАМАТИКАМА И ПРИРУЧНИЦИМА ЗА УЧЕЊЕ САВРЕМЕНОГ ГРЧКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

У раду се анализира семантика предлога који у *савременом* грчком језику синтаксички одговарају акузативу, а користе се и уз генитив и номинатив. Предлози, као адеклинабилна врста речи имају ограничено лексичко значење, те се не могу употребљавати самостално, већ своје конкретно значење добијају у оквиру падежне синтагме. Будући да *савремени* грчки језик одликују четири падежа (номинатив, генитив, акузатив и вокатив), фокус овог рада биће на приказу предлога карактеристичних за употребу са акузативом, а који могу бити употребљени и са номинативом и генитивом. Најзад, анализом примера ексцерпираних из граматика и приручника за учење *савременог* грчког као страног који се користе у настави на Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета БУ настојимо да укажемо на основне карактеристике одређених предлога и њихов значај у *савременом* грчком језику.

Кључне речи: савремени грчки језик, предлози, предлошко-падежне конструкције, семантика

1. Увод

Усвајање предлога другог/страног језика представља изузетно комплексну област у настави страних језика, с обзиром на то да они могу условити појаву како несигурности, тако и негативног трансфера са Ј1 на циљни. Исказивање просторних, месних, временских и других односа није идентично у свим језицима, односно реализује се под различитим синтаксичко-семантичким условима, а конкретније различитим предлошко-падежним конструкцијама. Додатно, полисемија појединих предлога, као и различите могућности њихове употребе доприносе отежавању усвајања и њихове употребе у Ј2.

С тим у вези, од посебног је значаја посветити пажњу испитивању ове области, те указати на особености предлога, како би и стицање језичке комуникативне компетенције на Ј2 било олакшано, иако су предлози, како запажа Кликовац (KLIKOVAC 2006: 21), по традицији маргинално истраживачко подручје, које већи значај добија тек у оквиру когнитивне лингвистике[2]. Свакако, „укрштање семантич-

* maja.bacic@fil.bg.ac.rs

2 Основни постулат ове гране лингвистике јесте да се језик мора проучавати као неодвојиви сегмнет свих когнитивних способности појединца (перцепције, меморије и пажње), будући да језик као

ких и синтаксичких димензија предлога представља интересантан феномен, будући да их управо наведена карактеристика чини когнитивно захтевним када је реч о њиховом усвајању. Како би се одређена предлошко-падежна конструкција могла перципирати на прави начин неопходно је знати на какав однос предлог упућује (време, место, узрок, циљ, средство, друштво, сврха итд), као и на који начин именица која следи дефинише значење у контексту целокупне синтаксичке структуре" (SAVIĆ, ANĐELKOVIĆ 2004: 416).

С обзиром на чињеницу да савремени грчки језик разликује четири падежа - номинатив, генитив, акузатив и вокатив, за разлику од класичног грчког[3], који је поседовао и датив, управо предлози у овом језику, у различитим ситуацијама, имају главну улогу приликом конструисања великог броја односа у исказима, прецизирајући, притом, значења падежних облика.

Тежиште овог рада, дакле, биће на приказу семантике појединих предлога који синтаксички одговарају акузативу у *савременом* грчком језику, а који се употребљавају и са номинативом и генитивом. Конкретније, приказом наведених предлога, тј. дефинисањем њихових значења, заснованом на анализи примера ексцерпираних из граматика и приручника за учење савременог грчког језика као страног који се користе у настави на Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета БУ на првој и другој години ОАС, тј, нивоима А1, А2 и Б1 у складу са ЗЕОЈ-ем, настојаћемо да укажемо на њихове значењске структуре, те на она места која студентима овог језика као страног могу бити проблематична.

2. Дефинисање предлога и о природи предлошког значења

Предлози представљају непунозначне, полисемичне, помоћне речи које своје значење заокружују у оквиру падежних синтагми, те се не могу посматрати као самостални реченични конституиенти. Како се у литератури наводи (TRIJANDAFILIDIS 1995: 236; TZARTZANOS 1946: 162; STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2011: 133; STEVANOVIĆ 1986: 379; KLIKOVAC 2006: 19; KRIJEZI 2012: 3; DIRVEN 1993: 73; CIOCIU-MUR 2008: 133), предлози се, традиционално, могу дефинисати као адеклинабилна врста речи која стоји испред падежних облика самосталних речи, те указује на различите релације у које оне ступају. Сличну дефиницију предлаже и Бугарски (BUGARSKI 1996: 13), посматрајући предлоге као релационе речи које „именице или њихове еквиваленте доводе у однос према појединим реченичним елементима или целим реченицама".

Дефинишући предлоге, поједини страни аутори (ARTS 2011: 74-77; KARTER, MEK KARTI 2006) више пажње посвећују конкретизацији наведених релација. Према њиховим тврдњама, предлози се употребљавају ради исказивања просторне везе (било дословне, било пренесеног значења) између два или више ентитета, затим временске везе између два догађаја, али и ради изражавања различитих релација апстрактног типа. Уколико се посматрају из традиционалне лингвистичке перспек-

систем није аутономан, у супротности са становиштем генеративне граматике Чомског (KROFT, KRUZ 2004).

3 Под термином класични грчки језик подразумевамо атички дијалекат који је у употреби био у Атини у периоду 5-4. века п.н.е.

тиве, будући да чине једну релативно малу групу речи у односу на све остале, могу бити убројани и у затворену, тј. граматичку или функционалну класу речи. Ипак, ова група речи, иако сачињена од релативно ограниченог броја чланова (будући да не постоје продуктивни морфолошки процеси који би у великој мери довели до формирања нових предлога), може имати различите синтаксичке функције и семантичке улоге (AKSIĆ 2017: 13-14; LAJONS 1995; HADLSTON & PULUM 2002; SENDIZIJER 2006: 2). Додатно, треба истаћи и да се од осталих врста речи предлози разликују и по томе што их не карактерише време или број, али и због чињенице да се „детерминатори не могу наћи у позицији њиховог комплемента" (AKSIĆ 2017: 14).

Како су предлози релационе речи, те како се њихова примарна улога тиче означавања односа падежних облика самосталних речи према другима у синтагми и реченици, потребно је имати увида и у наведене односе. Стога, Тејлор (TEJLOR 1993: 153) истиче да се у оквиру когнитивне лингвистике наведени однос посматра као асиметричан, будући да је једна компонента одабрана да буде у првом плану, док друга има улогу позадине, односно, референтне тачке. Дајући ближа појашњења у вези са наведеним Тејлоровим ставом Кликовац се позива на Талмијеву тврдњу (TALMI 1983: 232; у: KLIKOVAC 2007: 19-20) засновану на принципима гешталт психологије, чији је фокус на проучавању односа између фигуре (енг. *figure*) и основе (енг. *ground*)[4] односно трајектора и оријентира, како их назива Лејкоф (LEJKOF 1987), или објекта локализације и локализатора, према ставу Кликовац (KLIKOVAC 2006: 20). Наиме, овде је фигура замишљена као мала, покретна и геометријски једноставнија (неретко као тачка), али и изразитија, док се на просторној сцени и у свести јавља касније. С друге стране, основа је већа, фиксирана, геометријски сложена, смештена у други план, али и раније постојећа како на сцени, тако и у свести. Конкретније, фигура представља тему у информативној структури исказа, док реч која је означава представља субјекат. Додатно, она реч која означава основу следи за предлогом, па из тог разлога и сама просторна сцена мора бити асиметрична.

Иако се, дакле, и у домаћој и у страној литератури може наћи незанемарљив број дефиниција предлога, треба имати на уму да прецизно одређивање предлошких значења није једноставно, будући да једна дефиниција не може одговарати свим значењима која они могу добити различитим употребама, док се, неретко, „предлог мора дефинисати самим собом"(KLIKOVAC 2006: 7). Свакако, ове појаве се не односе само на предлоге, али су код њих у односу на друге врсте речи видљивије (KLIKOVAC 2006: 7). Ипак, уколико се тежи дефинисању њихових значења на најопштији начин може се рећи да предлози првенствено означвају просторну релацију између трајектора, оријентира и низа просторних референата (ZVARTS, VINTER 2000)[5]. Додатно, не треба заборавити ни да су предлози полисемичне речи, те да се из тог разлога у оквиру когнитивне лингвистике анализирају као речи чија су значења спојена конкретним значењским мрежама, те се, притом, сматрају независним од контекста, односно, похрањеним у семантичкој меморији локутора (AKSIĆ 2017:

4 Уместо појмова фигура и основа, односно, трајектир и оријентир, у литератури се могу срести и следећи: референт (referent) и релатум (relatum) (MILER, DŽONSON-LERD 1976) и примарни објекат (primary object) и секундарни објекат (secondary object) (TALMI 1983).

5 Даничић (DANIČIĆ 1858; у: KLIKOVAC 2006:9), такође указује на то да је просторно значење предлога и њихово основно значење.

19). С тим у вези, будући да су две основне физичке манифестације света с којима се човек среће предмети (тродимензионални ентитети) и материја (ентитети променљивог облика) (KLIKOVAC 2006: 41-43)[6], не треба заборавити да су управо предлози ти који приликом преношења поруке неретко указују на њено конкретно значење.

3. Општа класификација предлога

Како запажа Сен Дизијер (SEN DIZIJER 2006: 2) „морфеме или афикси у појединим језицима света[7] уместо предлога одређују односе међу реченичним конституентима, што указује на то да предлози имају специфичну улогу у целокупном лингвистичком механизму". С тим у вези аутор предлаже класификацију ове врсте речи базирану на њиховој широј улози. Другим речима, указује на то да се на предлоге може гледати не само као на функционалну синтаксичку категорију, будући да су они неизоставни део предлошко-падежних конструкција и која је хијерархијски доминантнија у односу на именицу, већ као и на семантички везивни елемент између два ентитета (једног који претходи и другог који следи). Најзад, Сен Дизијер напомиње да се предлози могу посматрати и у својству лексичке категорије која импицира и категоријални (ниво структуре) и семантички одабир (ниво семантичког ограничења) (SEN DIZIJER 2006: 2).

Међутим, поједини страни аутори (KLOUZ 1975; LINDSTORMBERG 2010) се залажу за нешто конкретнију класификацију предлога, засновану на специфичним факторима, који се тичу било домена њихове употребе било њихових морфолошких особености. Тако, према подели коју предлаже Клоуз (KLOUZ 1975: 1-32), предлози се могу поделити на оне који означавају спацијалне, темпоралне и остале односе. С друге стране, према новијој Линдстормберговој класификацији (LINDSTORMBERG 2010: 4), предлози се, уопштено, деле на основу порекла, транзитивности, периода усвајања и учесталости употребе, док се на основу сематичких критеријума деле према:

1. геометријском значењу (енг. *geometrical meaning*), које се односи искључиво на просторне релације, односно удаљеност између трајектора и оријентира;
2. функционалном значењу (енг. *functional meaning*), које означава физички распоред ентитета, али и интеракцију појединца са спољним светом;
3. улози (енг. *role*).

Бавећи се истраживањима на тему семантике предлога, Квирк и др. (KVIRK, GRINBAUM i dr. 1985) говоре о њиховој семантичкој разноврсности, групишући их у две базичне категорије, прву која се односи на дословна просторна и временска значења предлога, и другу, која обухвата пренесена. Другим речима, сви предлози се у складу са наведеном категоризацијом деле на оне који означавају:

1. спацијалне релације (позиција у одређеној тачки или кретање у одређеном правцу);
2. темпоралне релације (временски тренутак, период, трајање);

6 Више о томе в. KLIKOVAC 2006:41-46.

7 Попут нпр. јапанског.

3. каузалност и сврху (узрок, разлог, мотив, циљ);
4. средство (начин, инструмент);
5. друштво;
6. подршку и супротност, и
7. друга предлошка значења (изузимање, додавање, негативни услов). (KVIRK, GRINBAUM i dr. 1985; у: AKSIĆ 2017:22).

Посматрајући предлоге са морфолошке тачке гледишта, Станојчић и Поповић (STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2011) их деле на праве, тј. немотивисане речи и мотивисане. Немотивисани предлози представљају једну фонему или скуп више њих које поседују све карактеристике лексеме, док мотивисани, односно, неправи предлози, јесу они који су постали од других врста речи (STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2011: 134). Међутим, наведени аутори додају да су функционално, као морфосинтаксичке речи, сви предлози једнаки.

3.1. Уопштено о предлозима у појединим граматикама савременог грчког језика

Када је реч о некој општој класификацији предлога у савременом грчком језику, једна од основних подела јеста она коју је предложио Тзартзанос (TZARTZANOS 1946: 162-163). Ослањајући се на улогу коју они имају у реченицама и синтагмама аутор у грчком језику предлаже поделу на праве и неправе. У складу са овом традиционалном поделом, у праве се убрајају сви они који стоје уз именске речи, али и учествују у творби сложеница, попут нпр. предлога παρά/упркос, мимо: παρά τον νόμο/упркос закону, παράνομος, παραβαίνω[8]. Другој категорији припадају они који стоје искључиво уз именске речи или прилоге, док не могу учествовати у творби сложеница, попут предлога χωρίς/без, μέχρι/до и сл. Прва категорија предлога потиче још из прото-индоевропског језика, где су првобитно имали улогу прилога, која је временом, процесом граматикализације[9], измењена у *post-verbum* (LURAGI 2006: 1). За разлику од Тзартзаноса, Тријандафилидис (TRIJANDAFILIDIS 1995: 236) предлаже поделу предлога засновану на њиховим морфолошким карактеристикама, те их дели на:

1. једносложне (με, σε, για, ως, προς);
2. двосложне (κατά, μετά, παρά, αντί, από, χωρίς, δίχως) и
3. тросложне (ίσαμε).

Међутим, поред поделе на једносложне и двосложне, засноване на морфолошким критеријумима, аутор истиче и посебну групу античких (грч. απαρχαιωμένες), чији су представници сви они предлози задржани из класичног грчког језика, а који се користе у формалном и академском дискурсу и стереотипним изразима (попут нпр. δια, εκ/εξ, εν, επί, προ, υπέρ, υπό, περί...). На сличан начин предлоге кла-

8 Сви главни предлози у савременом грчком су једносложни или двосложни, док предлози који припадају другој наведеној категорији могу бити двосложни или вишесложни, примећује исти аутор (TZARTZANOS, 1946:162-163).

9 Под овим термином подразумева се процес током којег појединi језички елементи постају граматичке речи, али и на који начин настају и развијају се граматичке конструкције. Више о томе в. HOPER & TROGOT, 1993.

сификују и Демири-Продомиду и Камариану-Василиу (DEMIRI-PRODROMIDU, KAMARIANU-VASILIU 2002: 375), наглашавајући да предлози у *савременом* грчком језику могу бити једносложни, двосложни и антички. Дакле, класификације наведених аутора првенствено су засноване на морфолошким особеностима ове групе речи, док само делимично спомињу класификацију предлога базирану на њиховом пореклу. Ипак, прецизнијом поделом овог типа баве се Хатзисавидис и Хатзисавиду у граматици новијег датума[10] (HATZISAVIDIS, HATZISAVIDU 2016). Конкретније, поред античких, односно учених предлога (грч. λόγιες προθέσεις), како их називају, у њиховој граматици може се срести и категорија заједничких предлога (грч. κοινές προθέσεις), попут από/од, για/за, δίχως/без, ως/до, με/са и сл. У последњу групу убрајају се сви они који, према наведеним ауторима, имају изразито фреквентну употребу, поготово у свакодневном, неформалном дискурсу.

Поред основне поделе предлога, Тријандафилидис (TRIJANDAFILIDIS 1995: 237) запажа њихову једну веома битну карактеристику у *савременом* грчком, а која се тиче њихове функције. Другим речима, поред тога што предлози у грчком изражавају различите релације, велики број њих (нпр. μετά/након, προς/ка, κατά/према...) учествује и у синтези глагола и именских речи као прва компонента (нпр. μεταφέρω/пренети, προσθέτω/додати, καταθέτω/уложити). Такође, интересантно је запазити да у савременом грчком поједини предлози могу бити употребљавани и прилошки или као речце, док неретко предлозима могу бити еквивалентни и поједини прилози уз које, као друга компонента, стоје предлози με/са, σε/*у* или από/од. Конкретније, такви се предлози називају сложеним (нпр. μέσα σε/унутар, έξω από/изван) (HATZISAVIDIS, HATZISAVIDU 2016; TRIJANDAFILIDIS 1995: 237; TZARTZANOS 1946: 162)[11].

4. Методологија истраживања

С обзиром на чињеницу да у настави *савременог* грчког језика као страног на Катедри за неохеленске студије настава предлога представља битну целину, циљ нашег рада јесте пружање приказа семантике оних предлога који се обрађују на првој и другој години основних академских студија, а конкретније на нивоима А1, А2 и Б1 у складу са ЗЕОЈ-ем. Пошто граматике које се користе у настави и које одговарају курикулумом дефинисаним исходима првенствено предлажу класификацију базирану на њиховим морфолошким особеностима, а затим и пореклу, битно је истаћи и поделу у складу са њиховим синтаксичким особинама. На овакву класификацију предлога утицала је чињеница да их студенти неохеленистике на почетним нивоима учења усвајају првенствено на основу њихових синтаксичких особености, односно, делећи их на оне који се употребљавају пре свега уз акузатив, а затим и генитив и номинатив. Управо из наведеног разлога, питање не само синтаксе, већ и семантике и прагматике предлога јесте изразито сложено, будући да овај ограничен број лексема има улогу да означи велики број односа (било у физичкој, било у ап-

10 Реч је о граматици Γραμματική Νέας Ελληνικής Γλώσσας Α΄, Β΄, Γ΄Γυμνασίου.

11 Слична појава запажа се и у српском језику где десупстантивни предлози (попут нпр. врх, осим, место, до) могу бити употребљени и уз прилоге са темпоралним значењем (од јуче, до синоћ...) (STEVANOVIĆ 1986: 379; DRAGIĆEVIĆ 2012).

стрaктној сфери).

Граматике *савременог* грчког језика које су послужиле као корпус (TRIJANDAFILIDIS 1995; CIOCIJU-MUR 2008; HATZISAVIDIS, HATZISAVIDU 2016; TZARTZANOS 1946)[12], било старијег, било новијег датума, као и уџбеник за учење савременог грчког језика као страног (DEMIRI-PRODROMIDU, KAMARIANU-VASILIU 2002)[13], не посвећују много пажње настави предлога, те их класификују на начине који су претходно истакнути. Но, будући да су предлози високо полисемичне речи, да поједини предлози имају идиосинкратичне особине, али и да учествују у грађењу великог броја фраза, метафоре и метонимије, приликом анализирања тежиште смо ставили на њихову употребу у конкретним ситуацијама, као и на питање евентуалне промене значења предлошко-падежних конструкција приликом употребе одређених предлога с различитим падежима. Детаљније, фокус овог рада јесте на приказу семантике оних предлога који синтаксички одговарају акузативу, а који у одређеним ситуацијама могу творити предлошко-падежне конструкције и са номинативом и са генитивом.

4.1 Предлози који творе предлошко-падежне конструкције у акузативу и номинативу[14]

С обзиром на чињеницу да се предлози користе с циљем повезивања именских речи с другим реченичним члановима, потребно је имати у виду да ће они у флективним језицима одређивати и падеж у којем ће се друга компонента односа наћи. С тим у вези, предлози који се у *савременом* грчком језику синтаксичко-семантички слажу с акузативом јесу предлози από/од, са, из, με/са, σε/*у*, на, код, για/за, *αντί/уместо, παρά/упркос, мимо, ίσαμε/око, πριν/пре, σαν/као, ως/ μέχρι/до, χωρίς / δίχως/без, κατά/према, за, επί/на, προς/ка, али* и *одређен број сложених предлога* и *предлошких израза* (*μετά από, πριν από* и *сл*). *Предлозима опште употребе сматрају се* από/од, са, *из* με/са, σε/*у, на, код* и για/за, будући да се они користе најчешће у дискурсу, како формалном тако и неформалном, те да их одликује разноврсност употребе. *Два основна* и *најфреквентија предлога који се могу употребљавати* и у *акузативу* и у *номинативу јесу предлози* από и για. *Када је реч* о *номинативу*, *занимљиво је приметити да се ипак уочавају поједине ситуације када предлози творе конструкције* и с *наведеним падежом*[15], *иако употреба предлога* у *номиналној флексији није карактеристична за савремени грчки језик.*

Конкретније, предлог από на српски језик неретко преводимо предлозима од,

12 Истичемо да смо и поред наведених граматика пажњу посветили и неколиким примерима које пружа речник Стандардног савременог грчког језика (Λεξικό της κοινής νεοελληνικής) аутора Манолиса Тријандафилидиса, који се налази у електронском облику на платформи Πύλη για την ελληνική γλώσσα [https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=&sin=all], *будући да се и он, као једнојезични, користи у настави савременог грчког језика.*

13 Реч је о делу уџбеника у коме је дат сажет табеларни прикат најважнијих граматичких партија.

14 Иако номинатив у савременом грчком јесте N1, генитив N2, акузатив N3 и вокатив N4, истичемо да студенти у складу са курикулумом након номинатива и вокатива усвајају акузатив, а најзад и генитив, имајући у виду фреквентност њихове употребе, али и морфолошка својства.

15 У номинативу се могу наћи и предлози карактеристични за математичке операције, попут *συν/плус, πλην/минус, μείον/минус и διά/кроз. Но, потребно је нагласити да се наведене конструкције, у складу са курикулумом усвајају на другој години ОАС, односно на Б1 нивоу ЗЕОЈ-а.*

из или са. *Ипак, његова значења могу бити вишеструка, пошто веза између трајектора и оријентира, односно значење на које он указује може бити првенствено полазна тачка* (1), *а затим* и *порекло* (2), *узрок* (3), *компарација* (4), *материјал* (5), *узрок* (6), *односно агенс пасивне реченице* (7), *док се* с *именском речи* у *номинативу овај предлог користи* с *циљем означавања полазне тачке* (8):

(1) Το αεροπλάνο φεύγει <u>από</u> *το αεροδρόμιο. Авион креће* <u>са</u> *аеродрома.*
(2) Είμαι <u>από</u> *την Αθήνα. Ја сам* <u>из</u> *Атине.*
(3) *Κοκκίνισε* <u>από</u> *τον ήλιο. Поцрвенео је* <u>од</u> *сунца.*
(4) Είναι πιο καλός <u>από</u> *εσένα. Бољи је* <u>од</u> *тебе.*
(5) Αυτό το δαχτυλίδι είναι <u>από</u> *χρυσό. Овај прстен је* <u>од</u> *злата.*
(6) Η έκθεση διοργανώθηκε <u>από</u> *το Πανεπιστήμιο. Изложба је организована* <u>од</u> *стране Универзитета.*
(7) *Πονάει το κεφάλι μου* <u>από</u> *το πολύ κρασί. Боли ме глава* <u>од</u> *много вина.*
(8) <u>Από</u> *μικρός ήθελα να γίνω γιατρός.* <u>Од</u> *малена сам желео да постанем лекар.*

Ослањајући се на наведене примере можемо приметити да значења предлога από, било да се употребљава уз акузатив, било уз номинатив, у највећој мери доиста одговарају значењу предлога од, са и из у српском језику. Када је реч о означавању полазне тачке у исказима (1) и (8), примећујемо да шире значење на које указује από у наведена два исказа заиста јесте полазна тачка. Но, уколико се детаљније анализирају ова два примера, може се уочити да веза између трајектора и оријентира у наведеним исказима није идентична, те да самим тим употреба акузатива, односно номинатива, не упућује на идентично значење, већ је уз последњи падеж реч о апстрактнијем удаљавању. Дакле, уз номинатив се овај предлог може употребити када се тежи исказивању периода почетка вршења одређене радње (9), али и измене својстава агенса (10):

(9) *Τέτοια ζωή κάνει* <u>από</u> *νέος. Такав живот води* <u>од</u> *младости.*
(10) <u>Από</u> *καθηγητής έγινε υπουργός.* <u>Од</u> *професора постао је министар.*

Детаљније, када је реч о употреби наведеног предлога уз номинатив, запажамо да он, ипак, задржава своје основно, шире, значење, те дајемо даљи позитивни допринос хипотези коју је изнео Дирвен (DIRVEN 1993) у вези с овом темом, а која указује на то да предлози и када означавају апстрактнију везу задражвају своје основно, спацијално значење. Такође, уколико би се у наведеним ситуацијама предлог από употребио уз акузатив, занимљиво је приметити да би била измењена и сама значења исказа, која би, иако би се превела на српски истим предлогом од, првенствено указивала на припадност, односно, порекло:

(9.1): <u>Από</u> *τον νέο έμαθα τι έγινε. -* <u>Од</u> *младића сам сазнао шта се десило.*
(10.1): <u>Από</u> *τον καθηγητή πήρα ένα βιβλίο. -* <u>Од</u> *професора сам добио једну књигу.*

Попут предлога από и предлог για може бити полисемичан, те се с акузативом користи ради *исказивања циља* (11), *трајања* (12), *узрока* (13) *правца* (14),

вредности (15) *или замене* (16), *а с номинативом како би се указало на циљ* (17):

(11) *Αυτό το δώρο είναι για σένα. Овај поклон је за тебе.*
(12) Θα πάω στην Ρόδο *για δύο βδομάδες. - Ићи ћу на Родос на две недеље.*
(13) Λυπήθηκα *για την αποτυχία σας. - Жао ми је због вашег неуспеха.*
(14) Ξεκινήσαμε *για το Βελιγράδι. Пошли смо за Београд.*
(15) *Πούλησα το σπίτι για λίγα λεφτά. Продао сам кућу за мало новца.*
(16) *Θα έρθω εγώ για σένα. Ићи ћу ја уместо тебе.*
(17) *Δυστυχώς, αυτός δεν είναι κατάλληλος υποψήφιος για διευθυντής. Нажалост, он није одговарајући кандидат за место директора.*

Но, занимљиво је приметити да према речнику савременог грчког језика[16] употреба овог предлога уз номинатив може указивати и на неистинито представљање (17.1) и ситуацију (17.2). Имајући у виду исказе који следе можемо закључити да је употреба предлога για уз један од наведена два падежа јасно дефинисана и разграничена. Детаљније, употреба για уз номинатив ограничена је на конкретне ситуације, које, за разлику од претходног предлога, нису подударне с његовим ширим значењем које добија употребом с акузативом.

(17.1) *Εμφανίστηκε για νοικοκύρης του σπιτιού. Појавио се као домаћин куће.* (*иако није*)
(17.2) *Περνιέται για έξυπνος. Пролази као паметан.* (*иако није*)

4.2. Предлози који творе предлошко-падежне конструкције у акузативу и генитиву

Будући да генитив представља падеж који у савременом грчком језику карактерише фреквентна употреба у академском дискурсу (HATZISAVAS 1992; ANASTASIJADI-SIMEONIDI 2003: 29), већина предлога који се уз њега употребљавају јесу античког порекла (*попут нпр. άνευ, υπέρ, εκ/εξ, υπό...*). Међутим, неки од предлога који се могу употребљавати уз именске речи у акузативу и генитиву јесу предлози από, μετά, κατά, επί, υπό и προς.

Предлог από, као што смо већ истакли јесте предлог који има веома широку употребу, те, поред акузатива и номинатива, битну функцију има и уз генитив. Наиме, уколико локутор наведени предлог настоји употребити с овим падежом, веза између ентитета у исказу указиваће првенствено на поседовање (18):

(18) *Έρχομαι από του Γιάννη. Долазим од Јаниса.*

Ипак, потребно је нагласити да се искази овог типа могу назвати елиптичним будући да се подразумева постојање одређене лексеме између предлога и именске речи која следи. Углавном, реч је о именици το σπίτι/кућа, која се неретко избегава ради језичке економије у неформалном дискурсу, тако да би пун исказ гласио Έρχομαι από το σπίτι του Γιάννη/Долазим од Јанисове куће. Додатно, употреба пре-

16 Речник Стандардног савременог грчког језика (Λεξικό της κοινής νεοελληνικής) на платформи *Πύλη για την ελληνική γλώσσα* [https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B3%CE%B9%CE%B1&dq]

длога από уз генитив карактеристична је у окамењеним фразама којима се исказује прилошко значење темпоралности (19), начина (20) и позивања на одређене ставове (21):

(19) *Αυτή είναι μια υφιστάμενη* από μακρού *χρόνου θέση. Ово је одавно установљено место.*
(20) *Σου εύχομαι ό,τι καλύτερο από καρδιάς. Желим ти све најлепше од срца.*
(21) *Από φιλοσοφικής απόψεως αυτό δεν είναι δυνατό. С филозофског становишта ово није могуће.*

Слично предлогу από и предлог μετά се уз генитив може употребљавати искључиво у окамењеним фразама, карактеристичним за висок стил изражавања, те академски и формални дискурс. У тим ситуацијама овај предлог најчешће се изједначава с исказом (μαζί) με/заједно са, те упућује на начин (22), док уз акузатив има временску конотацију (23):

(22) *Μετά χαράς θα έρθω να σας δω. Врло радо ћу доћи да вас видим.*
(*Με χαρά θα έρθω να σας δω / С радошћу ћу доћи да вас видим*)
(23) *Σας περιμένουμε μετά τα Χριστούγεννα. Чекамо вас после Божића.*

Када је реч о предлогу κατά, он се употребљава уз одређени члан, те уз акузатив најчешће означава правац (24), темпоралност (25) и истицање одређеног лица (26). Насупрот томе, уколико се употребљава уз генитив овај предлог упућује на противљење (27):

(24) Το μπαλκόνι βλέπει *κατά τη θάλασσα. Балкон гледа на море.*
(25) Έφτασε *κατά τις 6. Стигао је око 6 сати.*
(26) *Κατά τον Πρωθυπουργό, η χώρα βρίσκεται σε κρίση. Према премијеру, земља се налази у кризи.*
(27) *Οι Έλληνες πολεμούσαν κατά των Περσών. Грци су ратовали против Персијанаца.*

С друге стране, предлог επί[17], који припада групи античких предлога, с акузативом се користи како би се исказао временски период (28) или као компонента петрифициране фразе ως επί το πλείστον/у већини случајева, док употреба уз генитив указује на означавање циља (29):

(28) *Επί ώρες τραγουδούσε. Сатима је певао.*
(29) *Μίλησε επί του θέματος. Говорио је о теми.*

Када је реч о предлогу υπό, он уз акузатив упућује на спацијално значење (30),

17 С обзиром на то да предлог επί потиче из класичног грчког језика, и у савременом задржава неке од својих основних карактеристика. У оквиру опсежног истраживања које је спровела Родригез Сомолинос (RODRIGEZ SOMOLINOS 2013), а чији је фокус на значењу предлога ἐπί у класичном грчком, ауторка истиче да је његово основно значење на нечему, изнад, на површини нечега, које се огледа и у значењу појединих сложених глагола, попут επιγράφω/насловити, израдити натпис. Више о томе в. RODRIGEZ SOMOLINOS, 2013.

док уз генитив указује на агенс (31):

(30) *Είναι υπό την προστασία τους. Под њиховом је заштитом.*
(31) *Η συμφωνία υπογράφηκε υπό του δικηγόρου. Споразум је потписан од стране адвоката.*

Интересантна је и употреба предлога προς с акузативом и генитивом. Наиме, док с акузативом упућује на прилошка значења, и то углавном на спацијална (32), темпорална (33), али и на циљ (34), с генитивом се користи искључиво у фразама које се користе у свакодневном дискурсу, попут нпр. προς Θεού/за име Бога.

(32) *Πηγαίνουμε προς το βουνό. Идемо ка планини.*
(33) Τ*ους περιμένουμε προς το μεσημέρι. Очекујемо их око поднева.*
(34) *Ενεργεί πάντα προς όφελός του. Увек ради за своју корист.*

5. Закључна разматрања

Предлози у савременом грчком језику се јављају у оквиру предлошко-падежних конструкција и изражавају различите односе, остварајући их и прецизирајући их истовремено. Можемо закључити да су предлози и у савременом грчком језику високо полисемичне речи чије значење неретко зависи не само од синтаксичких услова, већ и од прагматике. Уколико пажљивије погледамо, примећујемо да, у односу на остале наведене у овом раду, предлози από и για, а у нешто мањој мери и κατά, имају доминантну улогу. Наиме, ови предлози поседују могућност да творе највећи број предлошко-падежних конструкција стављајући, притом, тежиште на исказивање различитих релација. Из тог разлога, предлози у савременом грчком језику немају само важну улогу у реализацији падежа, већ и у ефикасном преношењу информације, те вршењу комуникације.

Ослањајући се на претходно изнете податке у вези са оним предлозима који се могу поред акузатива користити и уз генитив, можемо запазити да је семантика предлога μετά, επί, υπό, προς и κατά јасно дефинисана њиховом употребом уз један од наведена два падежа. Детаљније, уколико се користе с генитивом, у великом броју случајева реч је о окамењеним фразама које се користе у конкретним ситуацијама (у великој мери карактеристичним за академски и формални дискурс), захваљујући, пре свега, групи античких предлога који су се као такви задржали и у савременом грчком, те чија је употреба конкретизована.

Но, другачија је ситуација када се ради о употреби предлога уз номинатив, а конкретније о предлозима από и για, који су изразито полисемични чак и када се употребљавају уз акузатив, падеж уз који примарно и стоје. Тако, уколико локутор настоји да их употреби уз номинатив треба првенствено бити информисан о измени њиховог значења, које, понекад, нема јасно одређене границе (попут нпр. исказивања полазне тачке с предлогом από). Из тог разлога, приликом њихове употребе али и током излагања инпуту, ненативни говорник савременог грчког који се први пут сусреће с наведеним конструкцијама мора поседовати више информација о поруци која се преноси, како би исту могао перципирати на исправан начин. То

посебно важи за предлог από, који учествује у творби предлошко-падежних конструкција са сва три наведена падежа, иако проблематична може бити и употреба предлога για. Овде првенствено подразумевамо његову улогу у творби конструкција у номиналној флексији, са којом се студенти савременог грчког срећу на Б1 нивоу у складу са ЗЕОЈ-ем, будући да таква појава није карактеристична за Ј1.

Предлози у савременом грчком језику, дакле, доиста представљају комплексно, али и маргинално истраживачко подручје коме је потребно посветити више пажње. С тим у вези, мишљења смо да би нека будућа истраживања требало да укључе и емпиријски део, како би се добио бољи увид у реалне проблеме са којима се сусрећу студенти овог језика као страног а који се тичу не само употребе наведених предлога у истакнутим предлошко-падежним конструкцијама, већ и потенцијалне појаве негативног трансфера са Ј1, с циљем симплификовања целокупног процеса усвајања савременог грчког језика као страног.

Цитирана литература

ARTS 2011: AARTS, Bas. *Oxford Modern English Grammar*. Oxford: OUP, 2011.

AKSIĆ 2017: AKSIĆ, Katarina. Semantika i pragmatika predloga u savremenom engleskom jeziku. Neobjavljena doktorska disertacija. Kragujevac: FILUM, 2017. [orig.] АКСИЋ, Катарина. Семантика *и* прагматика предлога *у* савременом енглеском језику. Необјављена докторска дисертација. Крагујевац: ФИЛУМ, 2017.

ANASTASIJADI-SIMEONIDI 2003: ANASTASIADI-SIMEONIDI, Anastasia. „I morphologiki domi tis neas ellinikis kai i didaktiki tis". *Glossologia* 15 (2003) str 25–34. [orig.] ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, Αναστασία. „Η μορφολογική δομή της νέας ελληνικής και η διδακτική της". *Γλωσσολογία* 15 (2003) σ. 25–34.

KARTER, MEK KARTI 2006: CARTER, Ronald, Michael MCCARTHY. *Cambridge Grammar of English: a comprehensive guide: spoken and written English: grammar and usage*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

KLOUZ 1975: CLOSE, R.A. *Prepositions*. London: Longman Group Limited, 1975.

KROFT, KRUZ 2004: CROFT, William, Adam CRUSE. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: CUP, 2004.

DIRVEN 1993: DIRVEN, Rene. „Dividing up physical and mental space into conceptual categories by means of English prepositions". In: Zelinsky-Wibbelt, Cornelia (ed.) *The semantics of prepositions*. (str. 73–99). Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 1993.

DRAGIĆEVIĆ 2012: DRAGIĆEVIĆM Rajna, *Tvorbeno-semantička analiza desupstantivnih predoga u srpskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet, 2012. [orig.] ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. (2012). Творбено-семантичка анализа десупстантивних предлога *у* српском језику. Београд: Филолошки факултет.

HOPER, TROGOT 1993: HOPPER, Paul, Elizabeth TRAUGOTT *Grammaticalization*. Cambridge: CUP, 1993

HADLSTON, PULUM 2002: HUDDLESTON, Rodney, Goeffrey PULLUM. *The Cambridge Grammar of the English Language.* Cambridge: CUP, 2002.

KLIKOVAC 2006: KLIKOVAC, Duška. *Semantika predloga.* Beograd: Filološki fakultet, 2006.

KRIJEZI 2012: KRIJEZI, Merima. *Značenje predloga u albanskom i srpskom jeziku*. Neobjavljena doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet, 2012.

LEJKOF 1987: LAKOFF, George. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

LINDSTROMBERG 2010: LINDSTROMBERG, SETH. *English Prepositions Explained*. Amsterdam: John Benjamins, 2010.

LURAGI 2006: LURAGHI, Silvia. „Greek prepositions: patterns of polysemization and semantic bleaching". In: Crespo, Emilio, Jesus de la Villa et al. (ed.) *Word Classes and Related Topics* (str. 487–499). Peeters: Louvainla-Neuve, 2006.

LAJONS 1995: LYONS, John. *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge: CUP, 1995.

MILER, DŽONSON-LERD 1976: MILLER, George, Philip JOHNSON-LAIRD. *Language and Perception*. Cambridge: CUP, 1976.

KVIRK, GRINBAUM i dr. 1985: QUIRK, Randolph, Sidney GREENBAUM et al. *A Comprehensive grammar of the English language*. London: Longman, 1985.

RODRIGEZ SOMOLINOS 2013: RODRIGUEZ SOMOLINOS, Helena. „What does ἐπί really mean? Contact and dimensionality of the landmark as basic semantic categories in the locative prepositional phrases with ἐπί". *Journal of Latin Linguistics (JOLL)* 12(2) (2013) str.199–230.

SEN-DIZIJER 2006: SAINT-DIZIER, Patrick. *Syntax and Semantics of Prepositions*. Dordrecht: Springer, 2006.

SAVIĆ, ANĐELKOVIĆ 2004: SAVIĆ, Maja, Darinka ANĐELKOVIĆ. „The Acquisition of Prepositions in Serbian: Factors and Mechanisms of Development". *Psihologija* 37 (4) (2004) str. 415–450.

STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2011: STANOJČIĆ Živojin i Ljubomir POPOVIĆ. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2011. [orig.] СТАНОЈЧИЋ, Живојин и Љубомир ПОПОВИЋ. Граматика српског језика. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2011.

STEVANOVIĆ 1986: STEVANOVIĆ, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Beograd: Naučna knjiga, 1986. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, Михаило. Савремени српскохрватски језик. Београд: Научна књига, 1986.

TALMI 1983: TALMY, Leonard. „How language structures space". In: Acredolo, Linda, Pick Herbert (ed.) *Spatial Orientation: Theory, Research and Application* (str. 225–282). New York: Plenum Press, 1983.

TEJLOR 1993: TAYLOR, John. (1993). „Prepositions: patterns of polysemization and strategies of disambiguation". In: Zelinski-Wibbelt *(ed.), *The Semantics of Prepositions: From Mental Processing to Natural Language Processing* (str. 151-175). Boston: De Gruyter Mouton, 2011.

TZARTZANOS 1946: TZARTZANOS, Achileas. Neoelliniki Syntaxis (tis Kinis Dimotikis). Athens: OESV, 1946. [orig.] ΤΖΑΑΡΤΖΑΝΟΣ, Αχιλλέας. Νεοελληνική Σύνταξις (της Κοινής Δημοτικής). Αθήνα: ΟΕΣΒ, 1946.

HATZISAVAS 1992: HATZISAVAS, Andreas. „To vasiko leksilogio tis ellinikis". U: Klairis, Christos (ur.) *Proceedings of International Symposium on the Modern Greek Language* (str. 71–88). Atina: OEDV, 1992: [orig.] ΧΑΤΖΗΣΑΒΑΣ, Ανδρέας. „Το βασικό λεξιλόγιο της ελληνικής". Στα: Κλαίρης, Χρήστος *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για τη Σύγχρονη Ελληνική Γλώσσα* (σ. 71–88). Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1992.

ZVARTS, VINTER 2000: ZWARTS, Joost, Yoad WINTER. „Vector Space Semantics: A model-theoretic analysis of locative prepositions". *Journal of Logic, Language and Information* 9 (2000) str. 169–211.

Интернет извори

TRIJANDAFILIDIS, Manolis. *Leksiko tis koinis ellinikis*. <https://www.greek-language.

gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/> 31.09.2021. [orig.] Τριανδαφυλλίδης, Μανόλης. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. <https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/> 31.09.2021.

Извори

DEMIRI-PRODROMIDU, KAMARIANU-VASILIU 2002: DEMIRI-PRODROMIDU, Eleni, Roula KAMARIANU-VASILIU. *Nea ellinika gia metanastes, palinnostountes, prosfyges kai ksenous B epipedo «kai kali epityhia»***.** Atina: ΜΕΤΑΙΗΜΙΟ, 2002. [orig.] ΔΕΜΙΡΗ-ΠΡΟΔΡΟΜΙΔΟΥ, Ελένη, Ρούλα ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΥ-ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ. *Νέα ελληνικά για μετανάστες, παλιννοστούντες, πρόσφυγες και ξένους Β' επίπεδο «... και καλή επιτυχία» Αθήνα:* ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, 2002.

TRIJANDAFILIDIS 1995: TRIJANDAFILIDIS, Manolis. *Mala novogrčka gramatika.* Preveo i priredio Zoran Mutić. Tesalonika: Institut za novogrčke studije Aristotelovog univerziteta, 1995. [orig.] ТРИЈАНДАФИЛИДИС, Манолис. *Мала новогрчка граматика.* Превео и приредио Зоран Мутић. Тесалоника: Институт за новогрчке студије Аристотеловог универзитета, 1995.

CIOCIU-MUR 2008: TSIOTSIOU-MOORE, Maria. *Vasiki Grammatiki tis Ellinikis Glossas gia anglofonous.* Thessaloniki: University Studio Press, 2008. [orig.] TSIOTSIOU-MOORE, Maria. Βασική Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας για αγγλόφωνους. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2008.

HATZISAVIDIS, HATZISAVIDU 2016: HATZISAVIDIS, Sofronis, Athanasia HATZISAVIDU. *Grammatiki Neas Ellinikis Glossas A, B, C Gymnasiou*. Atina: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, 2016. [orig.] ΧΑΤΖΙΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σωφρόνης, Αθανασία ΧΑΤΖΙΣΑΒΒΙΔΟΥ.). Γραμματική Νέας Ελληνικής Γλώσσας Α', Β', Γ' Γυμνασίου. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, 2016.

Maja Baćić Ćosić

ABOUT CERTAIN PREPOSITIONS IN GRAMMAR HANDBOOKS OF MODERN GREEK AND TEXTBOOKS FOR LEARNING MODERN GREEK AS A FOREIGN LANGUAGE

The paper analyzes the semantics of prepositions that syntactically correspond to the accusative case in the Modern Greek language and that are also used with genitive and nominative cases. Prepositions, as indeclinable words, have limited lexical meaning and cannot stand alone, but they may govern one or more cases. Since Modern Greek language has four cases (nominative, genitive, accusative and vocative), the focus of this paper will be on the analysis of prepositions used with the accusative case and that at the same time can be also used with both nominative and genitive case. Finally, by analyzing examples from the grammar handbooks and textbooks for learning Modern Greek as a foreign language used at the Department of Modern Greek studies at the Faculty of Philology, University of Belgrade, we try to point out the basic characteristics of certain propositions and their significance in the Modern Greek language.

Keywords: modern greek language, prepositions, cases and prepositions, semantics

Прегледни рад
УДК 811.161.1`366.593
811.163.41`366.593
Примљен: 5. фебруара 2022.
Прихваћен: 6. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.40

Виолета П. Џонић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за руски језик и књижевност

АЛТЕРНАТИВНЕ МОГУЋНОСТИ ЗА ИЗРАЖАВАЊЕ ИМПЕРАТИВНОСТИ У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Језик, као неисцрпан извор информација, не престаје да подстиче на истраживање језичких проблема. Циљ овог рада је да се истраже императивне форме и значења у руском и српском језику и да се покаже које су све језичке могућности за исказивање императивног значења. У раду се користе контрастивни и дескриптивни метод.

Ослањајући се на основно значење императива «захтев да се радња изврши», посматрано је императивно значење на три нивоа. Најпре, полазећи од основне форме императива, анализа је показала да постоје и друге морфолошке форме, као што су: инфинитив, перфекат, просто будуће време (у руском језику), као и различите синтаксичке конструкције за његово исказивање. На другом нивоу пошло се од двојаког приступа у значењу императива: 1. изражавање «благе форме», тј. некатегоричног значења императива и 2. изражавање категоричног значења императива. И најзад, на трећем нивоу разматрана је употреба поменутих значења везаних за стилски обележену употребу која уоквирује нашу анализу феномена императива у руском и српском језику.

Кључне речи: императив, руски језик, српски језик, значење категоричности, категорија глаголског вида.

С обзиром на то да је императив у оба језика, а посебно у руском, специфична морфолошка категорија која се одликује посебном употребом и значењем захваљујући различитим морфолошки формама и синтаксичким конструкцијама, анализа се спроводи у три фазе: најпре се спроводи анализа морфолошких категорија, као што су инфинитив, перфекат, просто будуће време и потенцијал у руском језику, затим се анализирају разноврсне синтаксичке конструкције, које се, на основу значења, деле на две групе: 1. некатегорично значење императива, његове учтиве, «благе форме» и 2. категорично значење императива, и у трећој фази се све сагледавају кроз стилску употребу. На тај начин долази се до веома важног прегледа категорија и форми у оба језика и значајних резултата да је императив у руском језику облик који је знатно богатији начинима на које се изражава, значењима и могућностима употребе, него што је то у српском језику.

Корпус који се користи су граматике руског језика (у поређењу са српским), збирка приповедака «Белкинове приче» А.С. Пушкина у преводу Б. Ковачевића као и роман «Обломов» И.А. Гончарова у преводу М. Глишића на српски језик.

* violeta.dzonic@filfak.ni.ac.rs

1. Морфолошке форме императива

Побуда ка извршењу радње од стране говорног лица може да се односи пре свега на саговорника; зато је природно што је основна форма императива форма 2. лица једнине или множине. Форме заповедног начина се карактеришу у говору посебном, типичном за њих интонацијом, с нијансама наредбе, опомене, молбе, зависно од ситуације. (Академијина граматика, 1980: 490)

Формално не постоји форма за 1. лице једнине императива. Ипак, проф. М. Стевановић сматра да «заповест може да се изриче самом себи обликом 1. лица једнине презента с везником да: да идем. А те врсте заповест може се изрицати и осталим лицима и онима, дакле, за које имамо праве облике императива.» (Стевановић, 1986: 337).

Искази са императивом по правилу се упућују неком лицу, ређе другом живом бићу (животињи), или нечем неживом што се схвата персонификовано, као што је случај у поезији, нпр.

Храни меня, мой талисман... (Пушкин)

Чувај ме, амајлијо моја... (Пипер, 2005: 183, 184)

Основни облици заповедног начина и у руском језику и у српском језику су веома разноврсни, а посебно у руском језику и то: у 2. лицу једнине где имају три форме, захваљујући тројакој флексији, као и у 3. лицу једнине и множине и у 1. лицу множине, где се императив образује помоћу разноврсних творбених речци. Међутим, како предмет овог рада није грађење императива у поменута два језика, само се спомињу најважније карактеристике, али се зато настоји да се та творбена разноликост императива и у руском и у српском језику илуструје бројним примерима са различитим облицима императива, издвојеним у процесу анализе наведеног корпуса, као и да се укаже на сличности и разлике у формирању облика императива у анализираним језицима.[2]

„Постой, однако ж." (А. Пушкин, 1964: 314)

„Али чекај, ипак." (Пушкин, 1956: 199)

– Ну, да нужды нет: подай сюда, я начерно напишу, а Алексеев ужо перепишет. (И. Гончаров, 2002: 112)

– Него, што му драго: дај овамо, ја ћу саставити, а Алексејев ће већ преписати. (Гончаров, 1952: 114)

– Ну, сколько ж это будет всего, считай – говорил Илья Ильич и сам начал считать. (И. Гончаров, 2002: 113)

– Па колико ће то бити свега, израчунај! – рече Иља Иљић, па и сам поче рачунати. (Гончаров, 1952: 116)

„Так если ты меня любишь, сбегай туда поскорей и положи в дупло вот это кольцо, да смотри же, что никто тебя не видал."

„Онда ако ме волиш, трчи одмах тамо и спусти се у дупљу, ево, овај прстен, али пази да те нико не види».

2 У руском језику «**-ь**» је флексија за грађење 2. лица једнине коју српски језик нема. Јединствена форма која се у овом лицу користи са тврдим сугласником на крају је ляг (од глагола лечь).

(Пушкин, 1956: 281) (А. Пушкин, 1964: 367)

– Принеси, что есть. Да как это не было? – Донеси шта има. Али како то да није остало?
(А. Гончаров, 2002: 109) (Гончаров, 1952: 111)

– Ну-ка подними! – с насмешкой говорил Илья Ильич. – Что ж ты? За чем дело стало? неш?
(А. Гончаров, 2002: 110)

– Дела[3], дигни! – рече Иља Иљић подсмевајући му се. – Што не диг- Што ти смета?
(Гончаров, 1952: 112)

„Встань Маша, стыдно!“
(А. Пушкин, 1964: 238)

„Устани, Маша, како те није стид?“
(Пушкин, 1956: 77)

„Не церемонься, батюшка, – ответил тот глухо, – ступай себе вперёд; указывай гостям дорогу!“
(А. Пушкин, 1964: 254)

„Не цифрај се, бањушка, – одговори му овај потмуло – хајде ти само напред, показуј гостима пут.“
(Пушкин, 1956: 104)

„Ей, Дуня! – закричал смотритель, – поставь самовар, да сходи за сливками.”
(А. Пушкин, 1964: 258)

„Ej, Дуња, – повика управник, – постави самовар, па иди по павлаку.”
(Пушкин, 1956: 111)

– Ну, ты никогда этак не кончишь, – сказал Илья Ильич,– поди-ка к себе, а счеты подай мне завтра да позаботься о бумаге и чернилах...
(А. Гончаров, 2002: 114)

– Па ти тако нећеш никад свршити! – рече Иља Иљић. – Иди, а рачуне ми донеси сутра и постарај се за хартију и мастило...
(Гончаров, 1952: 116)

„Скажите[4], правду ли муж говорит?“
(А. Пушкин, 1964: 238)

„Реците ми да ли мој муж говори истину? «
(Пушкин, 1956: 77)

„Не старайтесь лишить меня последнего утешения: мисль, что бы вы согласились сделать мое счастье, если бы ...“
(А. Пушкин, 1964: 248)

„Немојте да ме лишавате последње утехе: помисао да бисте ви пристали да ме учините срећном, када би ...“
(Пушкин, 1956: 93)

„Начнём сызнова, кинем жребий кому стрелять первому.“
(А. Пушкин, 1964: 238)

„Да почнемо поново; хајде да ***бацамо*** коцку ко ће први да гађа.“
(Пушкин, 1956: 76)

„Но возвратимся к добрим, ненародовским помещикам и посмотрим что-то у

„Него да се ми вратимо нашим добрим ненародовским спахијама и

3 Речца *дела* је архаична, а употребљена је у значењу речце *хајде*. О употреби ове речце са формам императива као еквивалентима руских подстицајних речци, нпр.: *-ка, -же* се нећемо бавити у овом раду, јер оне не учествују у грађењу императивних форми, али се употребљавају, посебно, у говорном језику.

4 Употреба постфикса **-те** у учтивом говору је обавезна. (Марojевић, 1983: 198-199)

них делается.“ да видимо шта се код њих дешава.“
(А. Пушкин, 1964: 244) (Пушкин, 1956: 87)

У руском језику речца *давай(те)* може бити употребљена самостално, дакле без глагола, и у том случају, такође, има значење императива у значењу подстицања, бодрења: Идемо! (Веома често се она користи у спортском окружењу, на утакмицама и сл.)

2. Употреба других глаголских облика у значењу императива

Значења императива се могу изразити на морфолошком и синтаксичком плану[5].

2.1 Употреба других морфолошких облика у значењу императива

а) Значење императива у руском језику може се изразити инфинитивом. Инфинитивом се исказује најстрожа заповест: Сесть! – Седи! Седите! За српски језик није карактеристична употреба инфинитива у значењу императива, али је карактеристична форма прошлог или садашњег времена са речцом *да*, којом се такође изражава најстрожа заповест: Да си села! Да сте сели! „Одмах да ми пронађеш тога што се дрзнуо да са мном разговара да га научим памети“ (Пушкин, 1956: 225)
.

б) Значење императива у руском језику се може изразити обликом множине прошлог времена, али за српски језик није карактеристична оваква употреба перфекта. Облик множине прошлог времена употребљава се у разговорном језику само од неких глагола:

Пошли! Хајдемо! Пођимо! (пешке)
Поехали! Хајдемо! Пођимо! (превозним средством).

в) Значење императива у руском језику може се изразити обликом простог будућег времена:

Завтра пойдёшь раньше! Сутра крени раније! или Сутра ћеш кренути раније!

Као и у претходна два случаја, формом простог будућег времена се исказује категорична заповест. У српском језику би еквивалент овој форми била форма заповедног начина или, као у руском језику, форма футура, који има значење изразите категоричности.

На овом месту желимо да истакнемо да смо наишли на један интересантан случај. Понекад форма 1. л. множине императива у руском језику у зависности од контекста, посебно у текстовима научног стила, може имати осим значења императива и значење 1. л. множине простог будућег времена. Исту еквиваленцију има и у српском језику. Такав је пример:

5 Будући да се одређена императивна значења односе на облике и конструкције не у свом основном значењу, наглашавамо да су у већини случајева праћена узвичном интонацијом.

Рассмотрим то положение. Размотрићемо (размотримо) ову констатацију.
(Богдановић, 2005: 58) (прев. аут.)

г) Значење императива у руском језику се може изразити обликом сложеног будућег времена:

Будем писать! Пишимо!
Будем работать! Радимо!

Категоричност није изражена, а императивност се изражава узвичном интонацијом.

д) Значење императива у руском језику се може изразити обликом кондиционала, такође, са значењем категоричности:

Подождали бы ещё немного! Сачекајте још мало!
(Пипер, 2005: 187) (прев. аут)

Кондиционал се понекад користи у императивној улози, и то када се ради о опрезној, учтивој жељи, молби и сл. Рецимо:

Посидели бы еще! Кад бисте још мало поседели
(Могли бисте још мало поседети)

Случајеви под г) и д) нису карактеристичне императивне форме за српски језик.

2.2 Синтаксичке конструкције у императивном значењу

а) Значење императива у руском језику се може изразити обликом инфинитивне реченице:

Молчать! Ћути! Ћутите!
Встать! Устани! Устаните!
Завтра всем быть здесь! Сутра да сви будете овде! или Сутра да сте сви овде!

Безличне реченице овога типа означавају категоричну наредбу. (Мароје-вић, 1983: 310)

За српски језик није карактеристична употреба инфинитивне реченице у овом значењу.

б) Значење императива у руском језику се може изразити обликом личне реченице са обликом прошлог времена и речцом *чтобы* са значењем категоричне наредбе:

Чтобы завтра же вернул старое меню! Да си сутра вратио стари мени! или («Кухиња»)[6]

6 Оваква реченична конструкција је карактеристичнија за разговорни стил. Пример је преузет из руске серије «Кухиња».

Да сутра вратиш стари мени!

(прев. аут.)

Прва варијанта превода на српски језик исказује изразитију категоричност. То су конструкције с речцом да и перфектом или презентом. У српском језику постоје сличне императивне конструкције одричног типа са одричном формом немој и одричном формом помоћног глагола јесам и перфектом глагола: Немој да ниси научио стихове! (прим. аут.) или са презентом глагола и одричном речцом не: Немој да не научиш сихове! (прим. аут.) Категоричност је посебно изражена.

3. Специфичност употребе глаголског вида код императивног значења категоричности

а) Императив од неких глагола несвршеног вида употребљава се за исказивање учтиве молбе. У српском језику у овом случају се употребљава императив глагола свршеног вида, што је значајна разлика:

Заходите к нам!	Свратите код нас!
Проходите в комнату, пожалуйста.	Уђите у собу, молим вас.
Садитесь**!**	Седите!

Већу категоричност исказују облици императива свршених глагола: Зайдите! Пройдите! Сядьте! (Марojевић, 1983: 199) Тако би наведени примери у руском језику изражавали не љубазан, него веома груб позив, док у српском језику императив свршених глагола нема изражену категоричност. Категоричност на српском језику изражава се у оваквим случајевима употребом глагола несвршеног вида: Улазите! Пролазите! Седајте!

б) Посебну врсту реченица у руском језику представљају упитно-одричне реченице са формом простог будућег времена и некатегоричним значењем, тј. учтивом формом, иако је у њима употребљен глагол свршеног вида:

Вы не скажете, где находится театр?	Да ли би сте ми рекли где се налази позориште?
(прим. аут.)	(прев. аут)

У српском језику се користи упитна кондиционална реченица, такође, са израженим значењем љубазности или учтиве молбе.

4. Императивне форме са пренесеним значењем

Посебну врсту ирealних реченица чине оне које немају везник, а предикат им је изражен императивом. На српски језик оне се преводе као да су са везником *если бы* и немају структуру карактеристичну за српски језик. Уп.:

Напиши он задание, он бы получил хорошую отметку.	Да је написао задатак, добио би добру оцену.

Овакве реченице могу се односити на прошлост (да је написао), будућност

(кад би написао), а такође и на садашњост, односно контекст указује на то о каквом се значењу ради:

Будь на моём месте, ты бы сделал то же самое.	Да си на моме месту, ти би исто урадио (Кад би био на мом месту, ти би исто урадио).
Напиши *я* письмо, он обрадовался бы.[7]	Када бих написао писмо, он би се обрадовао. (Тошовић, 1988: 401)
Знай я ремесло – жил бы в городе!	Да знам занат, живео бих у граду. (Тошовић, 1988: 342, 343)

Као што се види из примера у српском језику, оне најчешће имају структуру и значење условне реченице.

5. Закључна разматрања

Анализа облика императивних форми и значења у руском и српском језику је показала велико богатство морфолошких и синтаксичких средстава у оба језика, а посебно у руском, у којем се користе различите могућности за изражавање императивног значења. Посебно је много алтернативних морфолошких форми и синтаксичких конструкција са значењем категоричности, почев од инфинитива, преко прошлог времена и потенцијала до будућег времена у руском језику. У српском језику у највећем броју наведених значења из руског језика одговара форма императива, а степен категоричности је везан за контекст. Веома значајна разлика постоји у степену категоричности наредбе употребом глагола свршеног или несвршеног вида: у руском употреба свршеног вида често указује на повећану категоричност, док се у српском језику у истој ситуацији користи глагол несвршеног вида, и обрнуто: руски глагол несвршеног вида указује на учтивост, а у српском се у истој ситуацији користи глагол свршеног вида. Ово запажање врло је важно за оне који уче руски или српски као страни језик.

Сматрамо да ова анализа на нешто другачији начин, преко систематичног прегледа алтернативних форми и значења, свакако, употпуњује и продубљује знања о императиву у оба језика и даје могућности за даља истраживања.

Цитирана литература

Маројевић Р. Граматика руског језика Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1983.
Пипер П. Граматика руског језика у поређењу са српском, Београд: «Завет», 2005.
Русская грамматика. Академия наук СССР – Институт русского языка, Под. ред. Ю. Шведовой, том 1, Москва: Изд. «Наука», 1980.
Стевановић М. Савремени српскохрватски језик, Београд: «Научна књига», 1986.

7 У овом и наредном примеру занимљива је употреба облика другог лица једнине императива у значењу првог лица, што се потврђује личном заменицом *я*.

Тошовић Б. Руска граматика у поређењу са српскохрватском, Сарајево: «Свјетлост», 1988.

Извори

Богдановић С. Руски језик (за студенте учитељског факултета). Врање: Универзитет у Нишу – Учитељски факултет у Врању, 2005.

Гончаров И. А. Обломов (роман в четырёх частях), Москва: «ЭКСМО», 2002.

Гончаров И. А. Обломов (роман у четири дела), прев. М. Глишић, Београд: «Култура», 1952.

Пушкин, А. С. Сочинения, Том третий (Повести покойного Ивана Петровича Белкина; Рославлев; Дубровский), Москва: Изд. „ Художественная литература», 1964.

Пушкин, А. С. Приповетке (Приповетке покојнога Ивана Петровића Белкина; Рослављев; Дубровски), прев. Божидар Ковачевић, Београд: „Култура“, 1956.

Виолета Джонич

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ВЫРАЖЕНИЯ ИМПЕРАТИВНОСТИ В РУССКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ

Постоянно меняясь, язык требует с нас разные подходы исследования. В настоящей статье исследуются возможности высказывания императивных форм и значений в русском и сербском языках. При этом мы пользовались сравнительным и дескриптивным методами исследования.

Исходя из основного значения императива «требование осуществить действие», мы исследовали формы и значения императива на трёх уровнях: на морфологическом, так как императив может выражаться формами инфинитива, прошедшего времени, даже формой будущего времени. Эти формы используются в случаях более категоричного требования совершить действие. Некоторые синтаксические конструкции также являются возможностями для выражения императива и могут иметь как категоричное, так и некатегоричное значение, что представляет собой второй уровень исследования. И наконец, все представленные формы и значения могут употребляться в рамках определённого стиля. Таким образом автор дал обзор подходящих грамматических форм и конструкций для выражения императивного значения в русском и сербском языках.

Ключевые слова: императив, русский язык, сербский язык, значение категоричности, категория глагольного вида

Оригинални научни рад
УДК 94(497.11)»1389»
821.163.41.09:398
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 1. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.41

Ирина Антанасиевич*
Белградский университет,
филологический факультет,
кафедра славистики

ГЕОМИФОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК ЕДИНАЯ ЭСТЕТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА (НА ПРИМЕРЕ МИФА О КОСОВОМ ПОЛЕ)**

Предметом этого исследования является изложение некоторой концептуальной схемы, разработанной для исследования геоомифологического пространства как единой системы, обладающей специфическими эстетическими критериями.

Геомифологическое пространство необходимо рассматривать как не только в перспективе- как живое, социальное и психологическое явление, но и в ретроспективе – как цикличнo возобновляющийся эстетичекий феномен. С развитием современной цивилизации человечество столкнулось со множеством проблем, как с новыми, порожденными в нынешнем столетии, так и со старыми, оставшимися нам в наследство от предыдущих поколений. Одной из таких «вечных» проблем является проблема архетипного сознания и таких стереотипов памяти, которые тем более интересены, если накладываются на реальное географическое пространство. Таким образом мифологическое сознание (поле Косовской битвы) в счетании с реальной географией (Косово поля) создает особую эстетическую позицию, которая активно начинает участвовать в создании "национальной духовности", используя для этого специфические эстетические механизмы.

Ключевые слова: геомифология, геомифологическое пространство, геопоетика, косовский миф, мифологическое клише

Исследование геомифологических пространств, подобных косовскому – задача сложная, и мы в своей статье лишь зададим общий вектор, который позволит нам начать анализ пространства, которое бытует не только как зона – мифологический концепт, но и представляет собой географическое пространство с четко очерченными границами как политическими, так и как социологическими, и культурологическими). Данное, ныне разделенное на несколько мифов, – сербский, турецкий, албанский, – пространство все же представляет собой единую систему, влияющую на культурные модели людей, живущих здесь, и тем самым формирует их этнический и духовный профиль. Таким образом, пространство Косова поля, существующее в реальном мире, является одновременно и сакральным пространством, поскольку задает формат бытия. Данный миф, сохраняя архаические смыслы, прорывается в современную культуру и политику, обретая новые толкования и оформляя национальную идентичность всех народов, живущих на его территории.

* antiira@mail.ru
** Исследование осуществлено в рамках Программы фундаментальных исследований НИУ ВШЭ.

Подобное конструирование пространства не уникально и почти всегда присуще тем пограничным, исторически «сложным» пространствам, которые время от времени становятся «горячими точками» этнических (религиозных, государственных и пр.) конфликтов.

В принципе, любое пространство является не только географической, но и культурной системой координат, формирующей определенные образы, которые щедро используются культурой.

Сакральность Косово и Метохии не только выражена в серии мифов, легенд и преданий, связанных с этой территорией, в россыпи пословиц и поговорок, отсылающих нас к мифу, и в ряде конфликтов, начинающихся с расхождения толкования о косовском мифе и его принадлежности, но тесно связана с самой географией пространства, – причем реального, чьи святые места культивируются и интерпретируются на свой лад в различных этносах и религиях.

Данное пространство необходимо рассматривать как не только в ретроспективе, – как бытующий когда-то комплекс легенд и верований, но и перспективе, – как циклично возобновляющийся феномен: как живое, социальное и психологическое, а также политическое явление. С развитием современной цивилизации человечество перерабатывает мифы, перекраивает их и интегрирует в новый, необходимый на данном этапе развития, контекст. «Косовский миф» – это и исторический концепт, который несколько раз в истории перелицовывался и трансформировался, в зависимости от геополитической необходимости, и культурное пространство, которое воспринималось как место, где ковалась «духовность нации», и географическое пространство, чьи топонимы свидетельствуют об исторической битве на Косовом поле и тем самым воспринимаются как маркеры места славы. Это главные мифологические точки – локусы, которые являются не только локусами мифологического цикла о Косовом поле, но и бытуют поныне как реальные географические точки. Причем эти географические точки, преломляясь через восприятие сербов и албанцев, создают свои отдельные, хотя и в основе общие, мифологические клише.

Мифологическое клише - это цельная система, где заранее заданы образы-архетипы, отношения между ними, сюжетные линии и тип оценок. Следование мифологическому клише означает, что мифологема перешла в метафору, то есть в несколько другую, отличную от мифологемы дискурсивную систему. Согласно представлениям М. Фуко, формация дискурса обеспечивает возможность его развития и, в конечном счете, замены одной дискурсивной формации на другую. Причиной этого является наличие разрывов в дискурсе и попытки их заполнения в ходе осуществления дискурсивных практик.

Заполнения же создают свой миф, свой сакральный комплекс взглядов, где стереотип имеет роль элементарной единицы в системе мифов, каждый из которых имеет значимость лишь в сравнении с другими стереотипами. Данная постановка вопроса, если ее наложить на восприятие географического пространства Косово поля дает интересные результаты и показывает насколько специфичной мощной мифологической энергией обладают нарративы, сформированные около одного локуса и со временем получившие общенациональный характер, т.е. превратившиеся в артефакт.

В случае с исследуемым пространством можно выделить несколько важных точек, которые мы постараемся описать, прежде всего, с точки зрения их реального расположения на местности и, тем самым, сделаем попытку объяснить их бытование и в виде мифологического клише:

-Косово поле - поле битвы
-Место погибели князя Лазаря
-Место , где убили Милоша Обилича[3]
-Мавзолей султана Мурата (Мурад I Гази-Хункяр) или Муратово турбе (иногда тулбе или тубе)
- Байрактарев мазвзолей (турбе) или же Газиместан мавзолей
-Самодржа
-Бабин Мост

Само Косово Поле как место битвы в настоящее время ограничивается пространством, центр которого для каждого из народов, использующий косовский миф, будет различным. Для сербов центром пространства является памятник Косовским героям. Для турецкого мифа центром будет могила султана Мурата (Муратово турбе или мавзолей), находящаяся в километре от памятника по направлению к селу Лазарево. По сути, центром места битвы считается место, где легенда свела всех ее участников, поскольку место смерти султана Мурата одновременно обозначено как место гибели Милоша Обилича. Более широкое пространство Поля определяют границы между рекой Ситница, горами Грмеч и Голеш (именно за нее по преданию, отступил Вук Бранкович), рекой Самодржа и потоком Бутовац (иногда можно встретить местное деление на пространство Раваниште (т. е. равнину) и Широкое поле. О Широком поле пишет в своих путевых заметках А.Гильфердинг, располагая его между Ситницей и горой Голеш (GILFERDING 1856: 198)

Рис.1 Косово поле, 6 мая 1913 года[4]

Все поселки вокруг поля битвы в период после 1913 года (возвращение Ко-

3 Существуют версии имени Кобилич, Билаш Кобила, Кобили, Копилич(в значении бастард) и пр.
4 Фотография Auguste Léon из музея Le musée départemental Albert-Kahn инвентарный номер A 1 896

сово и Метохии в состав Сербии) получили названия, связанные с легендой: Лазарево, Обилич, Девять Юговичей и пр. Таким образом, пространство, стало активно сакрализироваться, и косовский миф, и до этого бытовавший в народной памяти и объединявший вокруг себя сербов, начал формировать и пространство, изменяя его и подчиняя мифу.

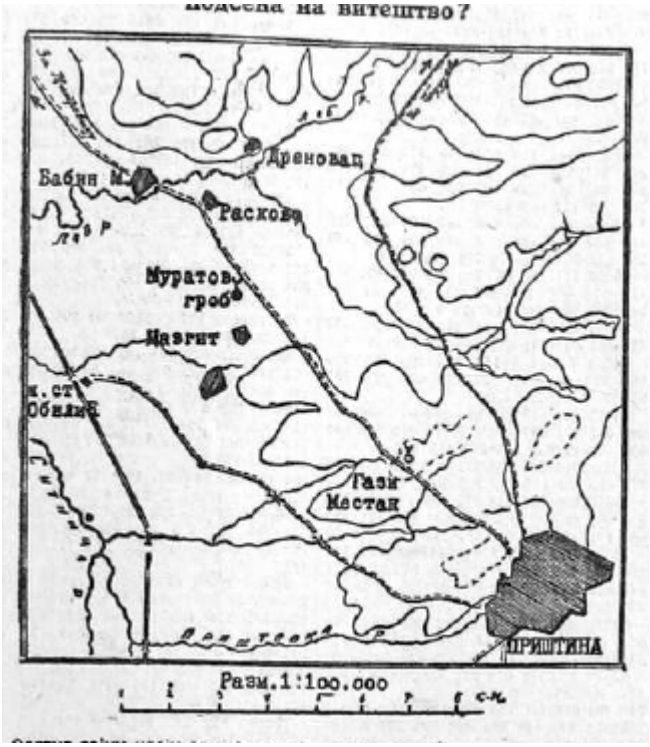

Рис. 2 Карта поля битвы[5]

До 1953 года центром Косово поля как места битвы считался памятник, который иногда называют Косовский крест или столб. В настоящее время это небольшой мраморный столб, установленный рядом с памятником Косовским героям в 1989 году. Как выглядел первоначальный памятник мы не знаем, но опираясь на описания, сохранившиеся в травелогах, можем предположить, что он представлял собой крестовый столб, который являлся персонификацией косовских героев и от их имени обращался к прохожему. Подобные крестовые столбы- особые виды столбов с записями были характерны для XIV - XV века, когда столб и был создан. Запись на кресте[6] приписывается сыну и наследнику князя Лазаря — Стефану Лазаревичу, а сам крест/столб был поставлен на поле Косово в 1402 году после Ангорской битвы (битвы при Анкаре).

5 «Правда», 1929, 24.11, Београд

6 Полный текст приводится в приложении к статье

Рис. 3 Крестовой столб с записью, село Горня-Битина, Косово и Метохия[7]

Рис. 4 Нынешний вид Косовского мемориального столба

7 Запись, по которой мельница, лес, луг и поле переходят во владение церкви Св. Георгия

Центр битвы, таким образом, всегда обозначался именно как место гибели всех ее основных героев, причем и в сербской, и в турецкой, и в албанской традициях, все они, несмотря на свою этническую и религиозную принадлежность были гази, т.е. герои. Поэтому это место чаще всего и называют Газиместан. А к имени погибшего султана Мурата добавляют титул Гази.

До 1924 года пространство Газиместана представляло собой четыре сакральные точки — каменный столб, место убийства и захоронения султана Мурата, место смерти Милоша Обилича и место погубления князя Лазаря. В 1924 году по инициативе офицеров 22-ого пехотного полка воздвигнут скромный трехметровый памятник с крестом и надписью на памятнике: «Героям, павшим за крест Господень, свободу и право своего народа 1389 — 1912 гг. благодарные потомки, граждане и солдаты города Приштина, 1924 год». (VREME 1924)

В 1929 году белградская газета «Правда» пишет о проекте создания на месте битвы на Косовом поле ...стадиона на 40. тыс мест. Журналист под псевдонимом Локси уверен, что стадион и Косово поле объединяет идея рыцарского турнира и говорит о том, что рыцарство войны и спорта наиболее верно выражает идея стадиона, который собираются построить на месте Газиместана. (PRAVDA 1929)

Планировал воздвигнуть на Газиместане храм Видовдана и установить тем самым новую религию - «религию царя Лазаря» (MEŠTROVIC 1919: 273-275) и самый известный югославский скульптор Иван Мештрович. Он даже делает скульптуры косовских героев, которые собирают в то время награды на выставках в Вене, Риме, Лондоне, Венеции, Великобритании (ныне они , как и модель храма хранятся в Национальном музее в городе Крушевац).

В 1953 году по проекту архитектора Александра Дероко все пространство Газиместана перестраивается, приводится в согласие с бытующим мифом: воздвигается высокий (25 метров) памятник Косовским героями[8], который, в память о потерянном царстве представляет собой средневековую башню. Идея проекта появилась еще в 20-е годы, когда во время правления короля Александра Первого Карагеоргиевича, создаваемая им страна, вливая новое вино в старые меха, меняла и наполняла новыми смыслами старые сакральные пространственные точки: тогда был разрушен средневековый город Жрнов на горе Авала близ Белграда и воздвигнут памятник Неизвестному солдату, тогда же возникли проекты, которые осуществились уже в социалистической Югославии — строительство нового мавзолея Петра Петровича Негоша в Цетине и музеефикация пространства Косово поля.

Рис. 5 Памятник Косовским героям

8 Был взорван и частично пострадал в 1999 году

В принципе, особое значение это место стало приобретать еще во время правления династии Обренович, когда широко в 1889 году праздновалось 500-летие Косовского боя. Но особое развитие и политизация косовского мифа, который до этого жил в народе и не использовался политической элитой, происходит в период 20-х годов и далее используется всеми политиками как в королевской, так и в социалистической и постсоциалистической Югославии: например, митинг на Газиместане в честь 600- летия битвы в 1989 году стал моментом, приведшим к власти Слободана Милошевича. Косово поле — именно его географический центр окончательно становится сакральным местом силы и памяти, а события после 1999 года добавили старому мифу и элементы современного мученичества, окончательно связав средневековов сербское небесное войско, как иногда называют павших здесь воинов с нынешними сербами и нынешними жертвами, погибшими за цельность и единство страны.

Само пространство косовской равнины предполагало и включение в нее церкви Самодржа, которая важна как храм, где перед боем войска князя Лазаря приняли причастие; как мемориал: считается, что именно там похоронены сербы, погибшие на Косовом поле; и как место исторической памяти, именно в церкви находился перед сражением главный штаб сербов. В 1932 году старая церковьбыла разрушена (на самом деле первоначальная церковь, вернее монастырский комплекс Самодржи не сохранился, о чем пишет в 1891 году в своих воспоминаниях сербский вице-консул Теодор Станкович, посетивший эти места и упоминавший о том, что все албанские дома в окрестностях Самодржи построены из ее камня, а на месте церкви находится водяная мельница), а на ее месте опять же по проекту архитектора Александра Дероко и его коллеги Петра Поповича[9] построена новая мраморная церковь к которой, опять же в согласии с легендой, пристроены три гробницы.

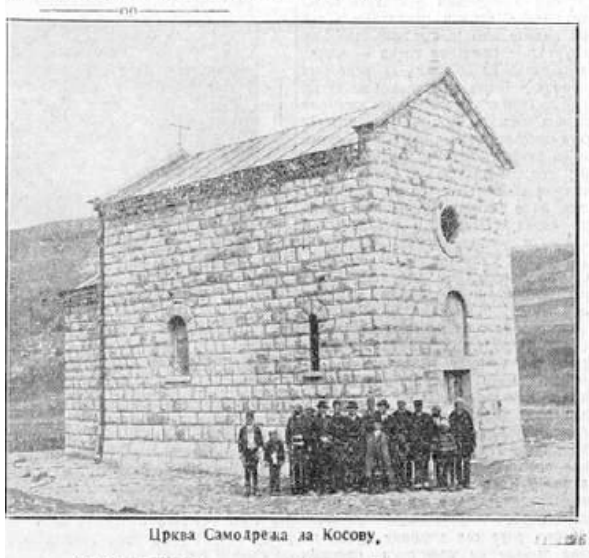

Рис. 6 Церковь Самодржа[10]

9 Расписал церковь известный художник Живорад Настасиевич. К сожалению, фрески и сама церковь сильно пострадали во время албанских протестов 1981 года, а после событий 1999 года церковь полностью запущена и превращена в свалку мусора

10 Фотография «Правда», 1932, 29.06. Београд

Рис. 7 Нынешнее состояние церкви

Кроме нее, еще одна церковь на пространстве Косово поля определяется как место захоронения погибших в битве сербов — это церковь Покрова Пресвятой Богородицы в селе Бабин-Мост, которая воздвигнута в 1927 году на месте храма-мавзолея. Идея строительства храма, по преданию, принадлежит самой княгине Милице, жене князя Лазаря. Первоначальный храм-мавзолей был разрушен, а в 1927 году сохранившаяся алтарная часть встроена в структуру нового храма. Продолжая развивать косовский миф как феномен, соединяющий героическое прошлое с недавним прошлым и тем самым объединяя в одно средневековую Сербию и современное в то время государство, в 1940 году туда переносятся останки солдат, погибших в Великой войне, которые упокоение находят в стенах храма.

Рис. 8 Крест и таблица на церкви в селе Бабин-Мост

Местом захоронения погибших в битве турецких воинов определяют пространство территории Мазгит, где когда-то находилось большое (протяженностью более километра) турецкое кладбище. Об этом пишет А. Гильфердинг, описывая, что большое количество турецких могил располагалось на пространстве возле мавзолея Байрактра, расположенного на расстоянии в полкилометра от места гибели султана Мурата. Причем же, как пишет Гильфердинг, их смерть приписывается Милошу Обиличу, который в одиночку побил огромное количество турок. (GILFERDING 1856: 198)

Мавзолей Байрактара (так называемое Байрактарево или Газиместан турбе) — могила одного из (Гильфердинг пишет о Синане-паше, иногда героя называют просто Гази, т.е герой, иногда называют визирем, который погиб от руки Бошко Юговича, одного из братьев Юговичей), приближенных Мурата, который остался в легенде байрактаром — знаменосцем, включена ныне в состав мемориального комплекса Мавзолея Мурата и обновлена в 2012 году Министерством культуры Турции, а ежегодно к Мавзолею Мурата и Мавзолею Байрактара совершается хадж, который совпадает с Сербским паломническим шествием на Видовдан, т. е. 28 июня (15 по ст. стиля) день Св. Вида — день Косовской битвы.

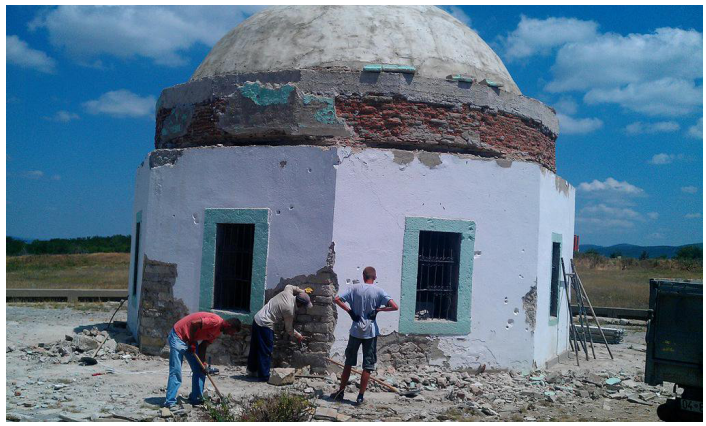

Рис. 9 Мавзолей Байрактара (до реконструкции)

Когда же речь идет о месте захоронения султана Мурата, то это мавзолей поставленный на месте гибели султана, стены которого повторяют направление шатра, распятого над умирающим Муратом (по мнению некоторых историков, для того, чтобы скрыть тело умирающего султана и, тем самым, избежать панику). Имя султана Мурата и Милоша Обилича в рамках косовского мифа очень близко связаны, и подвиг их, таким образом, некоторым обазом уравнивается. Особенно сильно это чувствуется в турецком тексте мифа, где оба они — герои, гази, и одновременно оба шахиды, то есть жертвы, сознательно идущие на мученическую смерть. Об этом свидетельствует и надпись на стене мавзолея султана Мурата (в самом мавзолее хранятся сердце и внутренности султана, а само тело забальзамировано и перенесено в Бурсу), которая в переводе на сербский гласит: «Чувени великан из Лазареве војске неверник Милош Кобилић налазећи се као рањеник међу изгинулим борцима у тренутку када је љубио руку султанову извуче из рукава прикривен отровни

ханџар те распори султана и учини га шехидом[11]..» (TOMIĆ 1913: 120) Впрочем со всех сторон герои косовского мифа представлены как герои и одновременно мученики. И литература чутко откликается на народный миф: например в драме Матие Бана «Царь Лазарь или гибель Косово», 1858 г. (BAN 1867) умирающий султан Мурат говорит Милошу Обиличу - «Я восхищаюсь тобой!» и тот ему отвечает «И мне жаль, поверь, что такой царь гибнет».

Рис. 10 Мавзолей султана Мурата

Рис. 11. Первоначальный саркофаг султана Мурата

Соединение этих двух участников битвы видно и в легенде, до сих пор

11 Первод: Знаменитый великий человек из армии Лазаря, неверный Милош Кобилич, притворившись раненым среди павших бойцов в тот момент, когда он целовал руку султану, вытащил из рукава спрятанный ядовитый кинжал, распоро живот султана и сделал его швхидом.

бытующей в Косово и породившей сюжет поэмы «Дустурнаме» Энвери, которая была написана в 1465 году и которая рассказывает, что Милош Бан (так его зовут в поэме) был приближенным султана, которого тот очень уважал, но позже он крестился и покинул султана. Поэтому султан поверил ему, когда тот сказал, что хочет вернуться в ислам и приблизил его к себе (INALCIK 2000). Данная легенда сформировала и версию об албанском происхождении Милоша, которую активно используют албанцы, особенно в период после 1999 года. Вообще, албанская эпическая традиция восхищается подвигом Милоша Обилича: итальянская журналистка Ана ди Лелио записала восемь албанских песен (скорее восемь вариантов одной песни, которую записывали в свое время и В. Чайканович, и Г. Елезович) (ELEZOVIĆ 1923: 54-67; ČAJKANOVIĆ 1923: 68-77), где так или иначе упоминается Милош Обилич (князя Лазаря нет ни в одной албанской песне о Косово Поле) (DI LELIO 2010), что, впрочем не мешало им переименовать поселок Обилич, находящийся недалеко от места битвы в поселок Кастриоти- взяв родовое имя своего самого известного национального героя Скендербега — Георгия или же Джураджа Кастриоти.

Рис. 12. Установленный в поселке Облич и снесенный албанцами в 1999 году памятник Милошу Обиличу

О месте захоронения Милоша Облича ходят легенды, рассказывающие , что похоронен он возле Мурата, а его правая рука, та, которая вспорола живот султану , висела над гробом султана у изголовья. Существуют версия, что гроб его находится в месте, называемом Милошева-Баня или Баниште. По преданию здесь Милош принял омовение перед боем. Рядом с этим селом находится место, которое называют Юнаков Гроб, т.е. Гроб героя. По воспоминаниям Панты Сречковича (SREČKOVIĆ 1876: 58) туда приходили беременные -и сербки, и албанки, молясь, чтобы роды были легкими, а дети — крепкими. Особенно действенным считается провести ночь на каменной плите, что дает гарантию рождения сына. Божидар

Ковачевич, описывая уже упомянутую албанскую песню о Косовском бое, говорит о селе Салабане как месте захоронения Милоша Обилича. Туда он, по легенде, пришел сам, держа в руках свою отрубленную голову, и только тогда упал мертвым (KOVAČEVIĆ 1924: 5). В албанских селах Косово говорится и о Дренице как месте захоронения Милоша Обилича, а Рамуш Харадинай, один из крупных политиков нынешноего Косово, один из военных руковоителей ОАК - Армии Освобождения Косово в 2016 году предложил воздвигнуть рядом с памятником на Газиместане еще один памятник — погибшим в Косовской битве албанцам.(BLIC 2016)

Милош Обилич и Мурат связаны в косовском мифе в единый узел, что видно и на местности. Так например, возле Муратового турбе лежат три камня, которые по преданиям показывают места, где дважды Милош Обилич чуть не сбежал от янычар и место, где они его настигли и убили (варианты — где вскочил на коня, где его догнали и где он упал с коня и был убит). Местом связанным по легендам с пленением Милоша Обилича, который по преданию успел сбежать после убийства султана Мурата, считают и селение Бабин-Мост. Существует легенда, которую пересказывает и А. Гильфердинг (GILFERDING 1856: 198), что Милош успел сбежать, но его выдала некая баба (Панта Сречкович упоминает ее имя — Милена и даже пишет, что сохранилось Миленино турбе, т. е. возведенный после ее смерти мавзолей). Она же выдала и тайну, как снять доспехи с Обилича, за что ей он, раскидав стражников откусил нос, поэтому место на самом деле должно называться Бабин-нос. Место же, где сняли доспехи с князя, т.е расковали его, находится неподалеку и называется Расков. (SREČKOVIĆ 1876: 58)

Культ князя Лазаря, который также выступает героем и мучеников, в геопространстве Косово поля выражен разнообразно. Это не только Самодржа — место присяги, но и уже упомянутое село Бабин-Мост, где обозначено место пленения князя. По описанию Милоша С. Миливоевича[12] это поляна возле двух высоких брестов, где черкесы, находившиеся на службе султана, догнали и пленили Лазаря. А этом же месте- неподалеку от двух брестов находится колодец, куда по преданию и брошена голова казненного князя Лазаря.

Если говорить о месте пленения, то в легендах косовских черкесов (потомки переселившихся в Косово во времена турецкого правления, подданных султана[13]) местом пленения также называют правый берег реки Лаб. Место пленения князя Лазаря часто упоминают и как место его погубления. Янко Шафарик записывает легенду[14], что князя пленили на погубили на месте, где сейчас стоит церковь Пресвятой Богородицы в селе Бабин-Мост. И именно поэтому княгиня Милица и дала приказание выстроить храм- мавзолей. На месте погубления стоял мраморный столб. Монахи в селе Бабин-мост несколько лет тому назад нашли мраморную плиту в реке Лаб и считают, что именно она и есть мраморный памятник, стоящий на месте погубления князя.

12 Милош Миливојевић, Путопис дела Праве Старе Србије“ II део, Београд, 1872, стр.52

13 В 1998 году массово покинули Косово, и приняв российского гражданство, переселились в Адыгею

14 J. Шафарик, Извјестије о путовању по Сербији 1846. године, Београд

Рис. 13 Мраморный памятник, который считается памятником, стоящим на месте погубления князя Лазаря

Тело князя сначала было похоронено в приштинской церкви св. Георгия: более детальное описание места мы находим в путевом очерке Милоша Миливоевича, который описывает что церковь эта находилась к югу от нынешней церкви по направлению к парку(тогда лесу) Грмия или же к району Источик св. Геория (Джурджанова водица) в квартале, называемом «Семь трубок табака» (Седам лула) (MILIVOJEVIĆ 1872: 52). Через два года в 1391 (или через год, в 1390 году) году тело князя перенесено в монастырь Раваницу возле города Чуприя. В истории мощи несколько раз меняли место пребывания (причиной служили войны): довольно долгое время мощи бьи в монастыре в Сентендре (нынешняя Венгрия), затем в сремском монастыре Врдник, который также получил название Раваница, в Соборной церкви в Белграде, а в 1988 году перенесены в монастырь Раваница возле Чуприи, где и покоятся ныне.

Существует легенда, что князь Лазарь был похоронен в Грачанице, и легенда эта была такой сильной, что во время реконструкции храма в 1897 году в южном пределе была установлена табличка, что здесь находилось первое место упокоения князя.

Панта Сречкович упоминает о том, что сушествует и албанская легенда о Лазаревом мавзолее, т. е. Лазаревом турбе. Место это недалеко от уже упоминаемого место захоронения Милоша Обилича и интересно, что описание полностью схоже с мавзолеем султана Мурата: «… это было здание из белого мрамора с двумя гробами, которые стоят там и в головах гробов и в ногах есть столбики. В мавзолее этом не зажигают ни свечи, ни кадила, а в нем вечная тишина и вечный мрак. А на вопрос кто там лежит получим ответ, что лежат в этих гробах царь гяурский Лазарь и его стегоноша- знаменосец». (SREČKOVIĆ 1876: 58)

Когда же речь идет о голове князя Лазаря, то наиболее частыми и вошедшими в народную поэзию являются две легенды: 1. легенда о том, что голова князя была послана в Стамбул и до сих пор находится там и в Сербии не будет счастья,

пока голову не составят с телом[15] и 2. легенда о том, что голова была брошена в колодец (версия, ее спрятал (в сене) молодой турок, чья мать была сербкой, а потом, чтобы голову не склевали вороны, кинул в колодец)[16], а после сорока лет ее нашли путешественники, желающие освежиться и испить воды и голова сама полетела и составилась с телом[17] (KARADŽIĆ 1845). Мощи князя дважды исследовались специалистами (в 1952 года — д-р Леонтий Павлович и в 1988 году д-р Срболюб Живанович) и оба раза в рапортах описывается, что голова князя, хоть и отделена от тела, находится рядом с ним и что череп на его пробит каким-то острым орудием.

Как мы видим, легенды, которые фокусируются возле личностей главных героев битвы, встроены в географическое пространство, которое, таким образом становится геомифологическим пространством, где легенды и предания живут и овеществляются в памятниках и локальных маркерах: источниках, колодцах, камнях).

Приложение

«Надпись на Косовском столпе» Стефана Лазаревича (1402)

Человек, ты, ступивший на сербскую землю,
неважно, пришелец ты или местный,
неважно, кто ты и что ты,
Ты, когда придёшь на это поле,
которое зовётся Косово,
увидишь его, усеянное мёртвыми костями,
и с ним окаменевшую природу,
меня, в виде креста, словно знамя,
увидишь, как посреди поля стою гордо.
Не пройди мимо и не отвернись как от чего-то
неважного и ничтожного,
Но, пожалуйста, подойди ко мне ближе, о, друг мой,
И рассмотри слова, что тебе хочу сказать,
И тогда поймёшь, почему,
И как и зачем я стою здесь,
Потому что я говорю истину,
Ничего не утаивая,
Я говорю по существу, о том, что здесь случилось.
Здесь когда-то был великий самодержец,
Чудо земное и правитель сербский,
По имени Лазар, князь великий,
Набожности непоколебимый столп,

15 Версия, которая излагается и в русской версии страницы Википедии о князе Лазаре: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лазарь_Хребелянович

16 Песня « Обретение главы князя Лазаря» записана Вуком Караджичем . См.

17 Легенда о чудесном обретении главы князя несомненно носит в себе элементы легенды об обретении главы Иоанна Крестителя (усекновение, сокрытие, обретение и возвращение в церковь) о чем написано несколько исследований. См. Соња Петровић, Обретеније главе кнеза Лазара у светлу култа светог кнеза , Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, год. 6, Београд 2011, 149-181

Светлого разума пучина и глубина мудрости,
Огненный ум и защитник несчастных,
Кормилец голодавших и радость нищих,
Милость и утешение скорбящих,
Почитавший волю Христа,
Которой следовал по воле собственной
И со всем своим бесчисленным множеством,
Находящимся под его рукою.
Мужи добрые, мужи храбрые,
Мужи воистину, на словах и на деле,
Блиставшие, словно сияющие звёзды,
Как земля, пестрящая цветами,
Одетые в золото и каменьями драгоценными украшенные,
Множество коней избранных и золотом осёдланных,
Дивны и прекрасны их всадники.
Всеплеменитых и славных,
Словно добрый пастырь и защитник
Мудро приводящий духовного ягненка
Умереть во имя Христа
И принять мучения венец
И обрести вечную славу.
И так дружно великое, бесчисленное множество
Вместе с добрый великим господином,
Доброю душою и верой непоколебимой,
Словно к красным палатам и ароматным яствам,
На врага устремилось.
И поразив истинного змея,
И умертвив дикого зверя и великого противника
И ненасытного ада пожирателя,
Амурата и его сына,
род аспидов и змей,
щенков львиных и василисковых,
а с ними и многих других.
О, чудеса судеб Божьих,
Схвачен был храбрый страдалец,
Безнаказанными руками безбожников
И конец мучений он принимает спокойно
И становится мучеником Христовым
Великий князь Лазарь.
Заколол его не кто иной, о, друг мой,
Как сын Амуратов, убийца, собственноручно,
И всё рассказанное случилось
В лето 6897, индикта 12, месяца 15, во вторник,
А час был шестой или седьмой,

Не знаю, но Бог знает. (Перевод Екатерина Пехова)

Цитирана литература

BAN 1867: Ban, Matija: „Car Lazar ili Propast na Kosovu: Tragedija u 5 razdjela“, Dubrovnik: Zabavnik Narodne štionice dubrovačke za godinu 1867 (Split: Brzotiskom Antuna Zannoni, (1866). стр. 25-144

BLIC 2016: «Blic» 2016., 26.06., Belgrad [orig.]«Блиц» 2016 г, 26.06., Белград

ČAJKANOVIĆ 1923: Čajkanović, Veselin. Jedna arnautska varijanta o boju na Kosovu, Arhiv za arbanašku starinu, jezik i etnologiju, kn.1, sv.1-2, 1923, s.68-77) [orig.] Веселин Чајкановић Једна арнаутска варијанта о бoју на Косову, Архив за арбанашку старину, језик и етнологију, кн.1, св.1-2, 1923, с.68-77)

GILFERDING 1856: A. Gilferding «Bosnія i Gercegovina i Staraя Serbія», 1856, SPB, s. 198 [orig.] А. Гильфердинг «Босния и Герцеговина и Старая Сербия», 1856, СПБ, с. 198

DI LELIO 2010: di Lelio, Ana. Bitka na Kosovu u albanskom epu, Biblioteka HH veka, Beograd, 2010 [orig.]Ана ди Лелио, Битка на Косову у албанском епу, Библиотека XX века, Београд, 2010

ELEZOVIĆ 1923: Elezović, Gliša. Motivi prve arnautske pesme o boju na Kosovu, Arhiv za arbanašku starinu, jezik i etnologiju, kn.1, sv.1-2, 1923, s . 54-67 [orig.]Глиша Елезовић, Мотиви прве арнаутске песме о бoју на Косову, Архив за арбанашку старину, језик и етнологију, кн.1, св.1-2, 1923, с . 54-67

INALCIK 2000: Inalcık H., Kosovo: six siècles de mémoires croisées:Institut national des langues et civilisations orientales, 2000. — Vol. 2, no. 10

KARADŽIĆ 1845: Karadžić,Vuk. Pjesme junačke najstarije, knjiga druga 1845. [orig.]Вук Караџић,Пјесме јуначке најстарије, књига друга 1845.

KOVAČEVIĆ 1924: Kovačević, Božidar . Jedna arnautska pesma o boju na Kosovu, Vreme, 16 januara 1924. g, Beograd, s.5 [orig.]Божидар Ковачевић, Једна арнаутска песма о бoју на Косову, Време, 16 јануара 1924. г, Београд, с.5

MEŠTROVIC 1919: Meštrovic,Ivan.Ideja Vidovdanskog hrama, Savremenik, lipanj, br.4, Zagreb,1919, s.273-275

MILIVIJEVIĆ 1872: Milivojević, Miloš. Putopis dela Prave Stare Srbije“ II deo, Beograd, 1872, str.52 [orig.]Милош Миливојевић, Путопис дела Праве Старе Србије“ II део, Београд, 1872, стр.52

SREČKOVIĆ 1876: Srečković, Panta. Kosovo, Srbadija, 1876, sv,2, s. 58 [orig.]Панта Сречковић, Косово, Србадија, 1876, св,2, с. 58

TOMIĆ 1913: Tomić, Jaša. Rat na Kosovu i Staroj Srbiji, Novi Sad, 1913 s. 120 [orig.]Јаша Томић, Рат на Косову и Старој Србији, Нови Сад, 1913 с. 120

VREME 1924: «Vreme», 1924, 29.06, Beograd [orig.]«Време», 1924, 29.06, Београд

PRAVDA 1929: «Pravda», 1929, 24.11., Beograd [orig.]«Правда», 1929, 24.11., Београд

Ирина Антанасијевић

ГЕОМИТОЛОШКИ ПРОСТОР КАО ЈЕДИНСТВЕНИ ЕСТЕТСКИ СИСТЕМ (НА ПРИМЕРУ МИТА О КОСОВУ ПОЉУ)

Предмет овог рада је представљање одређене концептуалне шеме прављене за проучавање геомитолошког простора као јединственог система са специфичним естетским критеријумима. Рад подразумева развијање концепта у поређењу са локусом геомитолошки простор, који се анализира не само у перспективи – као живи, друштвени и психолошки феномен, већ и у ретроспективи – као циклично обновљени естетски феномен. Са развојем модерне цивилизације, човечанство се суочило са многим проблемима, како са новим, насталим у садашњем веку, тако и са старим који су нам остављени у наслеђе од претходних генерација. Један од ових „вечитих" проблема је проблем архетипске свести и таквих стереотипа сећања, који су утолико занимљивији ако се њих спојимо са реалним географским простором. Такво сагледавање митолошке свести у споју са реалном географијом ствара посебну естетску позицију, која активно почиње да учествује у стварању „националне духовности", која за то користи специфичне митолошке механизме.

Кључне речи: геомитологија, геомитолошки простор, геопоетика, косовски мит, митолошки клише

Оригинални научни рад
УДК 811.111'276.6
Примљен: 2. новембра 2021.
Прихваћен: 14. фебруара 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.42

Катарина М. Ивановић*
Универзитет у Новом Саду
Технички факултет „Михајло Пупин“, Зрењанин
Катедра за основне и примењене науке

ПОЗНАВАЊЕ ЖАНРА И ПРАГМАТИЧКА КОМПЕТЕНЦИЈА У НАСТАВИ ПИСАЊА КРОЗ АНАЛИЗУ ПРИЈАВЕ ЗА ПОСАО

У овом раду се врши анализа пријава за посао које су написане у оквиру курса енглеског језика струке, са циљем да се утврди степен усвојености организационог и прагматичког знања студената Информационих технологија. Пријава за посао је изабрана као жанр који карактеришу јасна структура и формалне конвенције, а притом представља документ који ће студенти писати у пракси, након завршетка студија. Развијање прагматичке компетенције је неизоставни елемент наставе енглеског језика струке, стога што употреба језичких средстава мора бити усклађена са комуникативним циљевима и комуникативном ситуацијама које су специфичне за одређену професију. На корпусу који се састоји од 46 пријава за посао је спроведена квантитативна и квалитативна, дескриптивна, анализа. С обзиром на висок проценат примера у којима су пронађене грешке, добијени резултати несумњиво указују на потребу детаљније анализе жанра и развијања прагматичке компетенције у оквиру наставе писања енглеског језика струке. Сматрамо да је ово могуће постићи коришћењем аутентичних материјала на циљном језику, фокусирањем на оне жанрове који ће студентима користити у пракси, као и бављењем оним језичким елементима који доприносе формалном, учтивом и мање директном изражавању.

Кључне речи: пријава за посао, жанр, прагматичка компетенција, настава писања, енглески језик струке

1. Увод

Питања која су уско везана за развој вештине писања неизворних говорника су, поред познавања граматике и вокабулара, познавање карактеристика регистра, жанра, теме, културе и слично (TARDI 2009). Сматрајући да успешан развој вештине писања не зависи искључиво од исправне употребе граматичких правила страног језика, предмет овог истраживања нису биле граматичке грешке, већ оне које се тичу структуре текста и прагматичке компетенције.

Анализа је спроведена на корпусу од 46 пријава за посао написаних у оквиру предмета Енглески језик 3, који представља курс енглеског језика струке за студенте Информационих технологија на Техничком факултету „Михајло Пупин“ у Зрењанину. Пријава за посао, то јест пропратно писмо, је разматрана будући да представља жанр који је обавезни део силабуса у оквиру наставе енглеског језика струке и има јасно дефинисане карактеристике.

* katarina.ivanovic@tfzr.rs

2. Енглески језик струке

Енглески језик струке, то јест енглески за посебне намене (енг. *ESP – English for Specific Purposes*), се фокусира на употребу енглеског језика у оквиру одређене професије и има за циљ да оспособи ученике да користе вокабулар и језичке обрасце који су карактеристични за одређену струку (BUGARSKI 1988; DŽONS i PRAJS-MAKADO 2001). Према Бугарском (1988: 21), специфична терминологија јесте најзначајнија карактеристика језика струке, међутим, селекција и дистрибуција језичких средстава у оквиру језика струке свакако укључује фонолошко-графолошки, синтаксички, текстуални, стилистички, прагматички и социолингвистички план.

Једну од класификација енглеског језика за посебне намене су дали Дадли Еванс (Dudley-Evans) и Сеинт Џон (St. John) (1998). Према њиховом моделу, енглески језик за посебне намене се може поделити на енглески за академске намене (енг. *EAP - English for Academic Purposes*) и енглески за стручне намене (енг. *EOP – English for Occupational Purposes*). У оквиру наведених главних категорија се може издвојити велики број поткатегорија.

Настава енглеског језика струке је прилагођена специфичним потребама ученика и акценат се ставља на савладавање и употребу стручне терминологије и формалних језичких средстава у писаној и усменој комуникацији (DADLI- EVANS i SENT DŽON 1998; DŽONS i PRAJS-MAKADO 2001). Поред језичке, веома је значајан развој *комуникативне компетенције* код ученика. Уопштено говорећи, комуникативна компетенција представља способност комуникације, при томе обухватајући писани и говорни дискурс, као и све четири језичке вештине (OKSFORD 1990: 7).

3. Вештина писања у оквиру језика струке

Сматра се да је писањем, као једном од продуктивних језичких вештина, најтеже овладати (DŽONS 2003; KANAL i SVEJN 1980). Писање на страном језику је нарочито комплексно зато што писац располаже ограниченим познавањем вокабулара и граматичких образаца циљног језика. Поред тога, неопходно је организовати идеје у сврсисходну целину, уз поштовање садржајних, контекстуалних и социокултурних аспеката.

Канал (Canale) и Свејн (Swain) (1980: 29) наводе следеће компоненте писања на страном језику: 1) граматичка знања, која подразумевају способност коришћења граматичких правила, вокабулара и механике циљног језика, 2) социолингвистичка знања, која омогућавају ученицима да писање прилагоде различитим темама, жанру, публици и циљу који теже да постигну, 3) дискурсна знања, која подразумавају кохерентно и кохезивно организоване текстове и 4) стратешка знања, која подразумевају коришћење стратегија како би се унапредила вештина писања на страном језику.

Истраживања у вези са вештином писања у оквиру језика струке су углавном спровођена како би се утврдиле граматичке и лексичке грешке које ученици најчешће праве, то јест, у питању су истраживања која се базирају на анализи гре-

шака (нпр. ČARAPIĆ 2012; SAVALMEH 2013 и ZAFAR 2016). Такође је значајна група истраживања чији аутори заговарају становиште да настави вештине писања у оквиру енглеског језика струке треба приступити из перспективе теорије *жанра* (енг. *genre*) (BATIJA 1993; SVEJLZ 1990, 2004; HAJLEND 2003). Свејлз (Swales) (1990: 50) је жанр дефинисао као групу комуникативних догађаја чији учесници имају одређени комуникативни циљ који су прихватили чланови матичне дискурзивне заједнице. Приступ језику струке који се заснива на анализи жанра се бави оним лексичким и граматичким карактеристикама одређеног жанра које га одвајају од осталих. Жанровски приступ у настави језика струке омогућава ученицима да језик уче у специјализованом контексту. Анализе које се ослањају на жанровски приступ у настави писања језика струке садрже педагошке импликације за подучавање вештине писања управо кроз подучавање жанрова карактеристичних за одређену професију (нпр. BATIJA 1999; HENRI i ROUZBERI 2001; HAJLEND 2003; DŽONS 2003).

4. Пријава за посао као жанр

Хенри (Henry) и Роузбери (Roseberry) (2001) дефинишу пријаву за посао као жанр чији комуникативни циљ је да кандидату обезбеди разговор за посао, тако што ће у најбољем светлу приказати релевантне особине кандидата. Корфилд (Corfield) (2009) даје сличну дефиницију, истичући да пријава за посао, пре свега, садржи информације о нечијим вештинама и радном искуству и тиме предочава зашто је неко одговарајући кандидат за посао.

Утврђени став[2] (енг. *move*) представља фазу у оквиру одређеног жанра и сваки од њих има сопствену комуникативну сврху која доприноси комуникативној сврси читавог жанра. Свејлз (2004) сматра да су утврђени ставови дискурсне јединице које имају кохерентну комуникативну функцију. Хенри и Роузбери (2001) дефинишу утврђени став као сегмент текста који је сачињен од лингвистичких елемената који му дају уједначеност и указују на дискурсне карактеристике. Уобичајени начин проучавања различитих жанрова је управо кроз њихове структурне елементе – утврђене ставове. За потребе овог рада, предлажемо да се уместо термина *утврђени став* користи *део* или *сегмент*.

Више истраживача се бавило пријавом за посао као жанром. Батија (Bhatia) (1993: 49) је поредио промотивна и пропратна писма, а као закључак његове анализе се намеће став о сличности у структури ових писама. Батија (1993) сматра да пропратно писмо садржи следеће утврђене ставове: 1) успостављање поверења, 2) представљање кандидатуре, 3) подстицај, 4) прилагање докумената, 5) употребу тактике притиска, 6) тражење одговора и 7) учтив завршетак. Као значајну издвајамо и анализу чији аутори су Хенри и Роузбери (2001). Поменути истраживачи су творци анализе која се бави структуром овог жанра, а заснива се на богатом корпусу. Хенри и Роузбери (2001) предлажу нешто комплекснију структуру пропратног писма, то јест, пријаве за посао, наводећи као њене неизоставне делове: 1) обраћање, 2) навођење извора информације о конкурсу, 3) исказивање интересовања, 4) навођење разлога за пријављивање, 5) навођење информације о томе када је кандидат слободан, 6) представљање кандидатуре, 7) питања о природи посла, 8) навођење особа

2 Наведени превод термина move налазимо код Игора Лакића (1999).

које су дале препоруку кандидату, 9) прилагање докумената, 10) учтив завршетак, 11) поздрав на крају.

Заре-ее (ZARE-EE 2008) је извршио поређење пропратних писама која су писали студенти подељени у две групе – у првој су били они који су познавали карактеристике жанра, док их студенти друге групе нису познавали. Крајњи закључак је да су студенти прве групе добили знатно више оцене. Слично истраживање су спровели Мирзаи и Алиабади (MIRZAI i ALIABADI 2013), уз посебан осврт на утицај исправки које су студенти добили од наставника.

5. Прагматичка компетенција и прагматичка грешка

Како би постигли одређени ниво комуникативне компетенције, као опште способности говорника да користи језик, ученици морају имати *језичко знање* - познавање вокабулара и граматичких структура, али им је неопходно и *прагматичко знање* (BAKMAN 1990; ELIS 1994; SAVINJON 2002). Прагматичко знање подразумева знање о томе какво језичко понашање је адекватно у одређеној ситуацији, имајући у виду комуникативни циљ (ELIS 1994). Дакле, поред познавања одређених језичких облика, потребно је да ученици умеју да препознају у каквом друштвеном контексту се извесни облици користе и да прилагоде своје језичко понашање ситуацији, саговорнику, комуникативном циљу и слично.

Према многим ауторима (BAKMAN 1990; SAVINJON 2002; ZENG i HUANG 2010), комуникативна компетенција обухвата *прагматичку компетенцију*, то јест, она је њен суштински важан сегмент. Прагматичка компетенција се дефинише као способност особе која учи страни језик да тај језик користи у складу са прагматичким правилима која важе за одрасле изворне говорнике истог језика (NUREDIN 2008: 280). Прагматичка компетенција представља важан елемент наше анализе зато што су студенти имали јасно дефинисан задатак и комуникативни циљ који намећу употребу формалних израза и конвенција типичних за писање пословних писама, у овом случају, пропратног писма у склопу пријаве за посао.

Томас (Thomas) (1983: 22) дефинише *прагматичку грешку* (енг. *pragmatic failure*) као неспособност неизворног говорника да језик користи на одговарајући начин у одређеном контексту, као и неразумевање намере саговорника. Танг (Tang) (2013) сматра да је проучавање прагматичких грешака важна тема за интеркултурну комуникацију. Он објашњава да овај феномен настаје услед неспособности говорника да употребу језика прилагоди различитим факторима комуникативног контекста. Танг (2013) истиче да су наставници енглеског као страног језика усредсређени на граматику и вокабулар, док употреба језика која је прилагођена ситуацији и саговорницима остаје занемарена.

Прагматичке грешке се могу поделити на *прагматичко-језичке* и *социопрагматичке* (TOMAS 1983). Прагматичко-језичке грешке се односе на употребу неадекватних језичких облика услед језичког трансфера из матерњег језика, нпр. дословног превода из матерњег језика и слично. Социопрагматичке грешке настају услед различитог схватања учтивости, неадекватне употребе говорних чинова[3] и у

3 Под говорним чином се подразумева исказ којим се, у одређеним околностима, постиже жељено дејство (JUL 1996: 47).

великој мери се заснивају на културолошким разликама којих говорници нису свесни (TOMAS 1983; TRAN 2006). Социопрагматичке грешке могу имати далекосежне последице. Особе које праве овакву врсту грешака у комуникацији остављају лош утисак на примаоца поруке, делују неучтиво и могу доћи у ситуацију да не остваре комуникативни циљ.

Постоје различита истраживања која се баве прагматичком компетенцијом студената који уче енглески језик као језик за посебне намене. Примера ради, Халупка-Решетар (2013, 2014) је анализирала употребу језика кроз различите говорне чинове (као што су извињење, тражење услуге, давање комплимента) код студената на нивоу знања Б1–Б2, док је Савић (2013) обрађивала сличну тематику код студената на нешто вишем нивоу знања. Халупка-Решетар (2013) тврди да постоје разлике у употреби говорних чинова нематерњих говорника у односу на матерње или се говорни чинови у потпуности изостављају код нематерњих говорника, студената у овом случају. Чен (Chen) (2010) је аутор контрастивне анализе у којој се пореди употреба епистемичних модала у текстовима које су писали изворни и неизворни говорници енглеског језика. Његови налази указују на знатно мању учесталост употребе епистемичних облика у писаном дискурсу неизворних говорника.

Општи закључак оваквих истраживања јесте да прагматичка компетенција студената заостаје за њиховом језичком компетенцијом, те је неопходно подићи свест о важности прагматичке компетенције како би се избегле непријатне ситуације у комуникацији.

6. Употреба ограда

За прагматички аспект вештине писања у оквиру језика струке, као и прагматичку компетенцију уопште, значајна је употреба *ограда* (енг. *hedges*). Браун (Brown) и Левинсон (Levinson) (1987) су анализирали употребу ограда како би описали *принцип учтивости*[4] (енг. *politeness principle*). Браун и Левинсон (1987) наводе да је ограда реч, партикула или цела фраза којом се модификује ниво припадности предиката или именичке фразе одређеном скупу, указујући на то да је припадност делимична или истинита само на одређени начин. Многи аутори (BRAUN i LEVINSON 1987; FREJZER 2010; LEJKOF 1973; TANG 2013 и други) сматрају да неизворни говорници, без обзира на флуентност и граматички правилну употребу језика, могу да делују неучтиво, арогантно или увредљиво уколико не користе ограде на адекватан начин. Са друге стране, погрешно тумачење ограда које користе изворни говорници може довести до неспоразума у комуникацији.

Постоји велики број класификација ограда према различитим критеријумима. Овде се нећемо бавити њиховом класификацијом, већ ћемо навести конкретне граматичке и лексичке облике који се најчешће користе у оквиру писања на енглеском као језику струке (FREJZER 2010). Као ограде се могу користити (1) прилози и придеви – *approximately*, *generally*, *roughly*… (2) модални глаголи – *might*, *can*, *would*, *could*…, (3) модални придеви – *possible*, *probable*, *likely*…, (4) модални прилози – *perhaps*, *apparently*, *possibly*, *presumably*…, (5) модалне именице – *assumption*,

4 Учтивост се испољава кроз говорне чинове и има за циљ избегавање конфликтних ситуација, то јест, очување хармоничних односа међу саговорницима (BRAUN i LEVINSON 1987).

suggestion, *estimate*…, (6) уводне фразе – *I believe*, *to our knowledge*, *in our opinion*, *we feel that*…. (7) епистемични глаголи – *seem*, *appear*, *suggest*, *assume*…, (8) трајни облици глагола – *I am hoping*, *I am looking forward to*… и многи други облици.

7. Истраживање

Ово истраживање је спроведено почетком летњег семестра академске 2019/2020. године на корпусу који сачињавају пропратна писма, то јест пријаве за посао које су написали студенти треће године смера Информационе технологије на Техничком факултету „Михајло Пупин" у Зрењанину. У истраживању је учествовало 46 студената, а задатак који је студентима постављен је био да напишу пријаву за посао, дужине до двадесет реченица.

Студенти су на једном од предавања били упознати са правилима писања пропратног писма, а на следећем часу су добили наведени задатак. Под правилима писања подразумевамо да су добили инструкције у смислу тога који су то обавезни делови пропратног писма, као и која језичка средства је примерено користити у овом типу писма. Студенти су такође имали прилику да прочитају и са наставником анализирају неколико примера сличних писама које су написали изворни говорници. Циљ задатка је био да напишу пријаву за посао којом се јављају на унапред постављен оглас, близак њиховој будућој струци. Дијагностичким тестом је утврђено да су сви студенти на нивоу Б2 знања енглеског језика.

Прегледано је и анализирано свих 46 написаних пријава, а у фокусу анализе су биле грешке у структури писма, као и прагматичке грешке. Напомињемо да су уочене и грешке у домену правописа, граматике и употребе вокабулара, али их у овом истраживању нисмо разматрали. Узимајући у обзир анализу чији аутори су Канал и Свејн (1980), компоненте писања којима се бавимо у овом истраживању јесу дискурсна и социолингвистичка знања. Дискурсна знања проверавамо кроз анализу грешака у структури пропратног писма, док социолингвистичка знања проверавамо кроз анализу прагматичких грешака.

У оквиру сваке од ових категорија грешака, најпре наводимо укупан број радова у којима смо пронашли грешке, а затим их детаљније квалитативно анализирамо. Такође наводимо предлоге за кориговање неких од идентификованих грешака.

8. Резултати и дискусија

8.1. Грешке у структури пријаве за посао

Под структуром пропратног писма подразумевамо обавезне делове које пропратно писмо, у овом случају пријава за посао, треба да садржи. На предавањима која су се тицала писања пропратног писма, уз извесну модификацију анализе чији је аутор Батија (1993), као неизоставне сегменте смо навели: (1) обраћање, (2) навођење радног места за које се кандидат пријављује и извор информације о слободном радном месту, (3) представљање кандидата (навођење података о образовању, релевантним вештинама, личним карактеристикама), (4) позивање на документа која се прилажу уз пријаву, (5) исказивање захвалности и (6) поздрав на крају писма.

Под грешкама у структури пропратног писма подразумевамо изостављање појединих сегмената пропратног писма, као и погрешан редослед сегмената. Грешке у структури писма указују на ниво дискурсног знања, то јест, способност писања текста који има логичан след и целовитост.

Добијени резултати овог дела анализе су приказани у Табели 1.

Табела 1 – *Грешке у структури пропратног писма*

Грешке у структури пропратног писма			
Укупан број писама у којима је уочена грешка	30 (65%)	Изостављање сегмената	18 (34%)
		Погрешан редослед сегмената	6 (13%)
		Обе врсте грешака	6 (13%)

Грешке у структури пропратног писма смо уочили у 30 пропратних писама (65%), од укупно 46. При томе, у 18 пропратних писама (34% од укупног броја) је дошло до изостављања једног или више сегмената, док је погрешан редослед сегмената присутан у свега шест писама (13% од укупног броја). У свих шест писама са погрешним редоследом сегмената јавља се и изостављање неког од њих.

Анализом писама у којима постоји изостављање неког од сегмената, примећујемо да је у већини (87,5%) изостављен део који се односи на извор информације о слободном радном месту. У приближно 70% писама у којима је уочена грешка у структури, недостаје пети сегмент, то јест, исказивање захвалности потенцијалном послодавцу. Спорадично се јавља, у свега два писма, потпуно изостављање поздрава на крају пропратног писма. У истом броју писама је изостављен четврти сегмент, којим се кандидат осврће на остала документа која прилаже. Од 16 писама у којима је дошло до изостављања сегмената, у три писма је број изостављених сегмената већи од једног.

У писмима која имају погрешан редослед сегмената (уз додатно изостављање неког од њих) налазимо три код којих је други сегмент наведен након представљања кандидата, док је у преостала три писма четврти сегмент наведен пре трећег, то јест, студенти су најпре навели документа која прилажу, а затим послодавцу дали информације о себи.

Сматрамо да су се грешке у структури писама јавиле стога што студенти нису благовремено проучили који су то делови које пропратно писмо, једноставне структуре, треба да садржи. У свим писмима су наведене информације о кандидату (трећи сегмент), што несумњиво указује на то да су студенти овај сегмент сматрали најважнијим. Међутим, изостављање експлицитног навођења радног места и извора информације се може сматрати великим пропустом, посебно имајући у виду да компаније често оглашавају већи број слободних радних позиција. На овај начин остаје недоречено за коју позицију се кандидат конкретно пријављује.

Изостављање исказивања захвалности се такође може сматрати озбиљним недостатком, с обзиром на то да кандидат оставља утисак неучтиве особе која не

поштује конвенције писања пословног писма. Овде се може поставити питање из ког разлога је овај сегмент изостављен, то јест, да ли се ради о непознавању уобичајених делова пријаве за посао, што би представљало мањкавост дискурсног знања или о недостатку одговарајућих језичких средстава којима би се захвалност могла исказати на енглеском језику, што би се могло класификовати као мањкавост социолингвистичког знања.

8.2. Прагматичке грешке

Анализа прагматичких грешака указује на ниво социолингвистичког знања студената. Прагматичким грешкама у пропратним писмима која смо разматрали сматрамо оне које се односе на неформалну употребу језика и недовољно учтиво, превише директно, изражавање.

Најупадљивије грешке у пропратним писмима су оне које се односе на неадекватан регистар и одлика су недовољно развијеног социопрагматичког знања. Наиме, у писмима овог типа је очекивано и општеприхваћено коришћење формалног језика. Дакле, постоје формалне конвенције које се посебно огледају у начину на који се кандидат обраћа на почетку и поздравља на крају писма. Све грешке које смо сврстали у категорију прагматичких се могу поделити на: 1) грешке у обраћању на почетку писма, 2) грешке у поздрављању на крају писма, 3) коришћење неформалног језика у осталим деловима текста.

Добијени резултати овог дела анализе су приказани у Табели 2.

Табела 2 – *Прагматичке грешке*

Прагматичке грешке	
Грешке у обраћању на почетку	28 (61%)
Грешке у обраћању на крају	15 (37,5%)
Коришћење неформалног језика у осталим деловима писма	40 (87%)

У 40 писама (око 87% од укупног броја) наилазимо на употребу неформалног језика, при чему се у 28 (61%) писама јавља погрешан начин обраћања на почетку текста. С обзиром на то да се кандидат обраћа непознатој особи, очекивани, формални начин обраћања на енглеском језику је - *Dear Sir/Madam*. У највећем проценту примера (78% од укупног броја писама у којима постоји ова грешка) смо наишли на грешку насталу услед негативног трансфера, односно директног превода са матерњег, српског језика (*Поштовани*) – **Respected Sir/Madam*. Овакву грешку сматрамо прагматичко-језичком.

Други тип грешке у обраћању, заступљен у знатно мањем проценту примера, се односио на употребу неформалних израза на енглеском језику (**Hello*, **Hi*). Једно писмо је започето изразом **Good Afternoon*, који је такође неприхватљив у овом контексту. Ови примери илуструју социопрагматичке грешке.

У поздрављању на крају пропратног писма је уочено 15 грешака (37,5% од укупног броја писама у којима се јавља употреба неформалног језика). Уместо употребе формалних израза (нпр. *Yours faithfully*), студенти су користили поздраве по-

пут **Good bye*, **Best*, **Regards*, које сматрамо непримереним у датом контексту.

У осталим сегментима писама такође смо наишли на примере употребе неодговарајућих израза, што очитује прагматичко-језичко знање студената. У свих 40 писама у којима смо идентификовали прагматичке грешке, неке од њих се налазе у сегментима текста који нису искључиво обраћање на почетку и крају.

Овде ћемо навести најупечатљивије примере који илуструју пронађене прагматичке грешке и прокоментарисати их:

(1) *I want a job in your company.*
(2) *I expect you will call me soon.*
(3) *I am the best candidate for you.*
(4) *My qualifications are ideal for this position.*
(5) *Call me if you want to.*
(6) *Thanks a lot.*
(7) *Thanks for your time.*
(8) *Hope to see you soon.*
(9) *Can't wait to hear from you.*

Сматрамо да је у примеру (1) непримерено коришћење глагола *want*, будући да он има наредбоносни призвук. Уместо овог облика, у датом контексту је примереније користити израз *would like to*. Слично је и у примеру (2), глагол *expect* звучи превише директно и могао би се заменити глаголом *hope*.

Кандидат који користи исказ под бројем (3) ризикује да остави утисак препотентне и наметљиве особе. Овде је неопходно коришћење ограда којима се ублажава одређена тврдња. Ограђивање се, у овом случају, може постићи уводном фразом *I believe that* или *In my opinion*, као и додатним ублажавањем ове тврдње помоћу употребе модалног глагола *might* и придева *adequate* или *suitable* уместо *best*. Пример број (4) може да се протумачи на исти начин. Дакле, стиче се утисак да је кандидат арогантан, стога је и у овом примеру пожељно користити неку врсту ограде. Рецимо, исказ се може модификовати адекватним модалним или епистемичним глаголима. Употреба епистемичних модала је, према истраживању чији аутор је Чен (2010), знатно ређа у писаном дискурсу код неизворних говорника енглеског језика, у поређењу са изворним говорницима, што показују и наши налази.

Пример (5) очитује низак ниво прагматичке компетенције зато што је у императиву, то јест, реченична структура није својствена формалном дискурсу, а нарочито не жанру о којем је овде реч. Поред тога, као формалнији облици, *inform* и *contact* су одговарајућа замена за глагол *call*.

Примери (6) и (7) представљају исказивање захвалности. Међутим, облик *thanks* је неформалан. Уобичајени начин исказивања захвалности у формалном регистру је помоћу фраза *Thank you for taking me into consideration*, *I appreciate your time and effort* и слично. Дакле, говорни чин захваљивања у датом контексту није исказан на адекватан начин, а до сличног закључка у својој анализи долази и Халупка-Решетар (2013).

У примерима (8) и (9) су употребљене неформалне фразе уместо којих се уобичајено користи *I am looking forward to hearing from you soon*. У примеру (9) по-

стоји и додатни доказ мањка прагматичко-језичког знања – употреба скраћеног облика глагола и негативне партикуле.

Главни узрок прагматичких грешака у делу који се односи на погрешно обраћање на почетку и крају пропратног писма је недовољно познавање наведеног жанра, као и недовољно познавање регистра употребљених речи и импликација коришћених граматичких структура. Постоје јасне конвенције које се тичу формалног обраћања у писмима на енглеском језику, али их је велики број студената занемарио. Додатним узроком овог типа грешака сматрамо негативни трансфер из матерњег језика. Студенти су буквално преводили формални начин обраћања на српском језику и тако направили прагматичко-језичку грешку.

Сматрамо да су примери који илуструју прагматичке грешке у осталим деловима текста превише директни, те је неопходан неки вид дистанцирања особе која пише пријаву за посао. Ово се може постићи употребом различих типова ограда или лексема са еквивалентним значењем које припадају формалном регистру. Треба имати у виду да се особа која пише и особа која прима писмо не налазе у истом положају, особа која се пријављује за посао је инфериорна, стога је неопходно да језик писма буде мање директан, а више формалан и учтив. Из овог разлога је неприхватљиво користити исказе који су овде наведени (примери (1)–(9)), већ је сваки од њих потребно модификовати како би се оставио што бољи утисак на послодавца и остварио крајњи циљ, а то је евентуални позив на разговор за посао и добијање ангажовања.

9. Закључак

Посматрајући резултате овог истраживања скромног обима, можемо да закључимо да је неопходно више пажње посветити развоју дискурсног и социолингвистичког знања у оквиру наставе писања енглеског језика за посебне намене, са циљем да се подигне ниво прагматичке компетенције студената. Овде ћемо навести предлоге који се тичу примене ових резултата у настави, то јест начина на који се уочене грешке могу систематично исправљати.

Узимајући у обзир проценат пријава за посао у којима су идентификоване грешке у структури (65%), јавља се потреба за детаљнијим упознавањем студената са обавезним деловима пропратног писма, као и другим жанровима попут радне биографије, пословних мејлова, извештаја и слично. Треба имати у виду да је пропратно писмо неопходно писати и на матерњем језику, те се на настави енглеског језика струке може извршити упоредна анализа пропратног писма на српском и енглеском језику. При томе, треба скренути пажњу студентима да поштују конвенције које се тичу сваког језика појединачно, односно да избегавају директне преводе са свог матерњег језика.

Мањкавости у домену прагматичке компетенције се очитују у резултатима другог дела анализе. Упркос томе што су студенти били на релативно високом нивоу знања енглеског језика, овај тип грешака смо уочили у високом проценту примера – 87%. Грешке се јављају услед директних превода са матерњег језика, као и недовољног познавања језичких средстава којима се искази могу учинити формалнијим, то јест, мање директним и учтивијим. У примерима које смо издвојили као

неадекватне се не уочавају граматичке или лексичке грешке, већ искључиво грешке прагматичке природе. Оваква употреба језичких средстава оставља негативан утисак на примаоца поруке, то јест, кандидат се представља у лошем светлу – делује арогантно, неучтиво, превише директно.

Сматрамо да је неопходно студентима предочити начине на које се користе различити типови ограда у енглеском језику. Примера ради, ограђивање се може постићи адекватним модалним глаголима, трајним глаголским облицима, епистемичним глаголима, уводним фразама, итд. Управо се помоћу ових облика постиже ефекат учтивости и формалног изражавања. Коришћење оваквих средстава иде у прилог постизању коначног комуникативног циља, а то је, у овом случају, да кандидат буде препознат као потенцијални запослени.

Добијени резултати несумњиво указују на важност развијања прагматичке компетенције приликом подучавања енглеског језика струке, као и важност развијања вештине писања на енглеском језику. Сматрамо да се ниво прагматичке компетенције у настави вештине писања може подићи што већим излагањем студената циљном језику и коришћењем аутентичних материјала. Притом, од суштинске је важности ставити акценат на писање оних докумената, то јест жанрова, који ће студентима бити потребни у пракси, након завршетка студија.

Цитирана литература

BAKMAN 1990: BACHMAN, Lyle, F. *Fundamental Considerations in Language Testing*. Oxford, England: Oxford University Press, 1990.

BATIJA 1993: BHATIA, Vijay, K. *Analysing genre: Language use in professional settings*. New York: Longman, 1993.

BATIJA 1999: BHATIA, Vijay. K. 'Disciplinary Variation in Business English'. In M. Hewings & C. Nickerson (eds.) *Business English: Research into Practice*. London: Longman (1999): 129-143.

BRAUN i LEVINSON 1987: BROWN, Penelope and LEVINSON, Stephen, C. *Politeness: some universals in language use*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

BUGARSKI 1988: BUGARSKI, Ranko. „Jezik struke kao lingvistička i pedagoška kategorija". U J. Kovačević (ur.), *Nastava stranog jezika kao jezika struke u srednjem, višem i visokom obrazovanju*. Čačak: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije (1988): 20-26.

ČARAPIĆ 2012: ČARAPIĆ, Dragana. „Analiza leksičkih grešaka u esejima studenata". U Slavica Perović (ur.) *Mi o jeziku, jezik o nama – Zbornik radova sa druge konferencije Društva za primijenjenu lingvistiku*. Društvo za primijenjenu lingvistiku Crne Gore (2012): 191-199.

ČEN 2010: CHEN, Hsin, I. 'Contrastive learner corpus analysis of epistemic modality and interlanguage pragmatic competence in L2 writing'. *Journal of Second Language Acquisition and Teaching*, vol. 17. The University of Arizona (2010): 27-51.

DADLI- EVANS i SENT DŽON 1998: DUDLEY-EVANS, Tony and ST. JOHN, Maggie Jo. *Developments in English for Specific Purposes. A multi-disciplinary approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

DŽONS 2003: JOHNS, Ann. 'Genre and ESL/EFL composition instruction'. In B. Kroll (ed.) *Exploring the Dynamics of Second Language Writing*. New York: Cambridge University Press.

DŽONS i PRAJS-MAKADO 2001: JOHNS, Ann and PRICE-MACHADO, Donna. ESP: Tailoring courses to students' needs – And to the outside world. In M. Celce-Murcia (Ed.), *Teaching English as a second or foreign language*. Thomson learning: Heinle and Heinle (2001):

43-55.

ELIS 1994: ELLIS, Rod. *The study of second language acquisition.* Oxford: Oxford University Press, 1994.

FREJZER 2010: FRASER, Bruce. 'Pragmatic Competence: The Case of Hedging'. In G. Kaltehbuck, W. Mihatsch and S. Schneider (eds.) *New Approaches to Hedging*. Emerald Group Publishing Limited, 2010.

HAJLEND 2003: HYLAND, Ken. 'Genre-based pedagogies: A social response to process'. *Journal of Second Language Writing, 12(1)* (2003): 17-29. DOI 10.1016/S1060-3743(02)00124-8

HALUPKA-REŠETAR 2013: HALUPKA-REŠETAR, Sabina. „Ispitivanje pragmatičke kompetencije studenata engleskog jezika struke". U Nadežda Silaški i Tatjana Đurović (ur.) *Aktuelne teme engleskog jezika nauke i struke u Srbiji*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu (2013): 215-230.

HALUPKA-REŠETAR 2014: HALUPKA-REŠETAR, Sabina. 'Request modification in the pragmatic production of intermediate ESP learners'. *ESP Today*, *Vol. 2 (1)*, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet (2014): 29-47.

HENRI i ROUZBERI 2001: HENRY, Alex and ROSEBERRY, Robert L. 'A narrow-angled corpus analysis of moves and strategies of the genre: 'Letter of Application". *English for Specific Purposes*, *20 (2)* (2001): 153-167. DOI 10.1016/SO889-4906(99)00037-X

JUL 1996: YULE, George. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

KANAL i SVEJN 1980: CANALE Michael and SWAIN, Merrill. 'Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing'. *Applied Linguistics, 1* (1980): 1–47. DOI 10.1093/applin/1.1.1

KORFILD 2009: CORFIELD, Rebecca. *Preparing the perfect job application*. London: Kogan Page Limited, 2009.

LAKIĆ 1999: LAKIĆ, Igor. *Analiza žanra: diskurs jezika struke*. Institut za strane jezike: Univerzitet Crne Gore, 1999.

LEJKOF 1973: LAKOFF, George. 'The logic of politeness: or minding your p's and q's'. *Papers from the Nineth Regional Meeting*, Chicago Linguistic Society (1973): 292-305.

MIRZAI i ALIABADI 2013: MIRZAI, Mostafa and ALIABADI, Reza Bozorg. 'Direct and indirect written corrective feedback in the context of genre-based instruction on job application letter writing'. *Journal of Writing Research 5(2)* (2013): 191-213.

NUREDIN 2008: NUREDDEEN, Fatima Abdurahman. 'Cross Cultural pragmatics: Apology strategies in Sudanese Arabic'. *Journal of Pragmatics 40(2)* (2008): 279-306.

OKSFORD 1990: OXFORD, Rebecca L. *Language learning strategies: What every teacher should know*. New York: Newbury House, 1990.

SAVALMEH 2013: SAWALMEH, Murad Hassan Mohammed. 'Error Analysis of Written English Essays: The case of Students of the Preparatory Year Program in Saudi Arabia'. *English for Specific Purposes World, 40 (14)* (2013): 1-17.

SAVINJON 2002: SAVIGNON, Sandra J. 'Communicative language teaching: Linguistic theory and classroom practice'. In S. J. Savignon (Ed.), *Interpreting communicative language teaching: Contexts and concerns in teacher education*. New Haven, CT: Yale University Press (2002): 1-27.

SAVIĆ 2013: SAVIĆ, Milica. *Politeness as an element of advanced Serbian EFL students' communicative competence*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, 2013.

SVEJLZ 1990: SWALES, John. *Genre analysis: English in academic and research settings*. New York: Cambridge University Press, 1990.

SVEJLZ 2004: SWALES, John. *Research genres: Explorations and applications*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

TANG 2013: TANG, Jingwei. 'Analysis of Pragmatic Failure from the Perspective of Adaptation'. *Cross Cultural Communication, 9* (2). CS Canada (2013): 75-79. DOI 10.3968/j.ccc.1923670020130903.3095

TARDI 2009: TARDY, Christine. *Building Genre Knowledge: Second Language Writing*. West Lafayette: Parlor Press, 2009.

TOMAS 1983: THOMAS, Jenny. 'Cross-cultural pragmatic failure'. *Applied Linguistics, 4* (1983): 20-39. DOI 10.1093/APPLIN/4.2.91

TRAN 2006: TRAN, Giao Quynh. *The Nature and Conditions of Pragmatic and Discourse Transfer Investigated through Naturalized Role-play*. Muenchen:Lincom, 2006.

ZAFAR 2016: ZAFAR, Ameena. 'Error analysis: A tool to improve English skills of undergraduate students'. *Procedia – Social and Bihevioral Sciences, 217* (2016): 697-705. DOI 10.1016/j.sbspro.2016.02.122

ZARE 2008: ZARE-EE, Abbas. 'The Effects of Teaching Genre Moves on EFL Learners' Performance in Letter Writing'. Pazhuhesh-e Zabanha-ye Khareji, 49 (Special Issue) (2008): 43-64.

ZENG i HUANG 2010: ZHENG, Lihui and HUANG, Jianbin. 'A study of Chinese EFL learners' pragmatic failure and the implications for College English teaching'. *Polyglossia, 18* (2010): 41-54.

Katarina Ivanović

GENRE KNOWLEDGE AND PRAGMATIC COMPETENCE IN WRITING INSTRUCTION THROUGH JOB APPLICATION LETTER ANALYSIS

This paper analyses job application letters written within the course of English for Specific Purposes, with an aim to determine students' organizational and pragmatic knowledge. Job application letter was chosen due to the fact that it represents a genre with clear structure and formal conventions in addition to the fact that it is a document students are going to write in real-life situations, after their graduation. Development of pragmatic competence is a necessary element of ESP teaching since the use of linguistic forms needs to be in accordance with communicative goals and communicative situations which are specific for a certain profession. Quantitative and qualitative, descriptive analysis was performed on the corpus of 46 job application letters written by students of Information Technologies. Having in mind high percentage of letters in which mistakes were identified, the results undoubtedly indicate the need for a more detailed genre analysis and pragmatic competence development within ESP writing instruction. We believe that this may be accomplished by the use of authentic materials in target langugage, focusing on the genres which will be useful to students in real-life situations, as well as dealing with linguistic elements that contribute to a more formal, polite and indirect language use.

Keywords: job application letter, genre, pragmatic competence, writing instruction, English for Specific Purposes

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА / CONTRIBUTIONS AND ORIGINAL MATERIAL

Научна грађа
УДК 821.163.41-2
Примљен: 18. децембра 2021.
Прихваћен: 11. фебруара 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.43

Александар С. Пејчић*
Институт за књижевност и уметност**
Београд

РУКОПИС КОМЕДИЈЕ *ШТЕФИЦА ФИЛМСКА ЗВЕЗДА* БРАНЕ ЦВЕТКОВИЋА

У раду је приређен и критички прокоментарисан рукопис једночинке/комедије *Штефица филмска звезда* Бране Цветковића. Његова биографија и библиографија допуњена је новим сазнањима. Указано је на историјат рукописа и на рад „Браниног позоришта". Издвојене су поетичке особености његове комедиографије и укратко анализирана комедија, с нагласком на аспекте модерности.

Кључне речи: Брана Цветковић, „Бранино позориште", комедија, једночинка, модерна драма

Бранислав Брана Ђ. Цветковић (1875–1942) свестрани позоришни и књижевни стваралац остао је неправедно занемарен у историји српске књижевности[3]. Историја позоришта (STOJKOVIĆ 2016: 28–31) посвећује му већу пажњу у домену практичарске делатности: први школовани сценограф (дипломирао на сликарској академији у Минхену), карактерни комички глумац и редитељ, оснивач првог хумористичког позоришта „Орфеум"[4], затим, управник Народног позоришта у Скопљу (1921–1922) и Српског народног позоришта у Новом Саду (1922–1923). Био је уз Бранислава Нушића најпопуларнији српски хумориста до Другог светског рата. Све своје радове и позоришне програме потписивао је само надимком: Брана и искључиво су га тако ословљавали и у позоришним и у књижевним круговима. Чак су и писма, која је добијао увек адресована са: Брана, без исписивања презимена. Међутим, његово богато и разноврсно књижевно стваралаштво остало је скрајнуто и заборављено, изузев поезије за децу.

Осим што је основао и водио, као управник, редитељ и глумац, с прекидима, три деценије први српски „Орфеум", убрзо преименован у – „Бранино позориште" (1899–1914, 1926–1929), писао је драме и комедије, режирао и израђивао

* sasa.pejcic@yahoo.com

** Рад је настао као резултат потпројектног задатка *Изабрана дела Бране Цветковића*, научног одељења *Српска књижевност и културна самосвест* Института за књижевност и уметност.

3 У историјама српске књижевности Ј. Скерлића (1967), Ј. Деретића (2002), као и П. Палавестре (2013) простор су добили и мање значајни писци, а Брана Цветковић се ни не наводи.

4 Концепцију свог Орфеума (гр. Orpheús) преузео је по угледу на немачке дворане за музичко забавне и варијететске програме. „Ово прво водвиљско хумористичко-сатиричко позориште отворено је 20. августа 1899. у сали хотела 'Булевар', где се сада налази биоскоп 'Балкан', и радило је пуних петнаест година, дајући представе сваки дан. Обновљено је 10. јула 1926. а трајало до јесени 1929. године." (ODAVIĆ 1992: 13)

сценографију, уз пратеће административне позоришне послове. Као први српски школовани сценограф, израђивао је сценографију и за потребе Народног позоришта. Писао је приповетке, фељтоне из београдског живота, сатиричну, љубавну, родољубиву, ратну поезију и поезију за децу, затим епиграме, афоризме, загонетке у стиху, позоришну критику, преводио драме, песме, приповетке, цртао карикатуре, илустрације, компоновао музику за потребе сцене (обично за стиховане рапорте). Свој ликовни дар потврђивао је и као аутор карикатура за своје листове, књиге и листове за децу, посебно на страницама *Политике*. Још као ученик реалке покренуо је и уређивао руком писане листове *Ђаво* и *Церекало*. Био је покретач и главни уредник и сарадник веома запаженог, и са временске дистанце вредновано, веома доброг хумористичког листа *Сатир* (1902–1903), о чему је Жарко Рошуљ (ROŠULJ 2017: 124) више пута похвално писао.

Истраживање биографије Бране Цветковића наилази на две озбиљне потешкоће. У лексиконима и краћим биографијама (CVETKOVIĆ 1961: 329; JOVANOVIĆ 1972: 469; STOJANOVIĆ 1973: 37: JOVANOVIĆ 2013: 1053; STOJKOVIĆ 2016: 28), наилази се на различите податке о години (1874, 1875) и месту рођења (Књажевац и Карановац/Краљево), једино није споран датум. Сачувана је само Цветковићева војна књижица, као и својеручни запис чланова домаћинстава његове куће у Хиландарској улици. У запису о станарима (CVETKOVIĆ b: 1), поред свог и имена супруге Каје, забележио је датуме и године рођења, па се сазнаје да је рођен 8/20. новембра 1975. године. Исти је датум уписан и у војној књижици (CVETKOVIĆ a 1917: 2). Наилази се затим и на податак да је рођен у варошици Новом Хану (Краљево село од 1894, Минићево од 1945.), код Књажевца (JOVIĆ 2001: 45), где му је у том периоду службовао отац, у срескоj власти. Али тиме нису још све непозанице разрешене. Отац му је у тим годинама чешће мењао службу селећи се од Пожаревца до Књажевца, па опет у Пожаревац (1873–1876).

Брана Цветковић потиче из чиновничке породице; његов отац Ђорђе био је срески судија, а у пензију је отишао као председник београдског суда. Мајка Љубица (рођ. Протић) родом је из Пожаревца (STOJANOVIĆ 1973: 37). Имао је старије сестре Даринку, Лепосаву и Смиљку, и браћу Добривоја и Душана, такође и сестру Десанку, која је као дете преминула. Брат Добривоје био је официр, пуковник српске војске, и такође се огледао у поезији.

Уочи Српско-турског рата (1876), Ђорђе Цветковић се са породицом најпре склања у Пожаревац, где привремено добија службу у суду, да би се крајем 1976, у зиму, настанио у Београду, купивши кућу на Палилули, у Хиландарској бр. 30 (по каснијој регулацији и нумерацији, бр. 34).

У Балканским ратовима Брана је учествовао као другопозивац, додељен санитетском одељењу, а по избијању Великог рата остао је у Београду све до трагичног слома у јесен 1915. Изузев времена студија у Минхену, и изгнанства на Крфу, краћег службовања у Скопљу и Новом Саду, детињство и цео живот провео је на Палилули.

Био је средње висине, развијеног торзоа, тамно смеђе косе. Будући да је рано ћелавио, стално је носио качкете (STOJANOVIĆ 1973: 38; JOVANOVIĆ-STOIMIROVIĆ 1998: 275). Понекад плаховит, био је ретко хуман, добродушан, привржен пријатељ, посебно наклоњен деци. Преминуо је након теже болести јетре у

својој кући у Хиландарској, тада, бр. 34, 20. новембра 1942. године, на свој рођендан (по новом календару) у шездесет седмој години, дан уочи своје крсне славе, Светог Аранђела.

За живота је штампао неколико џепних књижица, писаних за програм свог позоришта: песме и поетски дуети *Кроз Београд: тамо-амо ал' никога не вређамо I–II* (1900), песме и дует сцене *Шегрт Ћира, Рака и Лака* (1901), сатиричну поему *Стаклена менажерија на Калемегдану* (1902), соло сцену *Бирајте ме за председника општине* (1904); потом три књиге изабраних приповедака (*Бранине приче I–III*, 1907), избор фељтона *Кроз Београд: двадесет шетњи* (1907), затим пародију *Артиљерија рустикана* (1907) и две пригодне лирске драме *Истра* (1920) и *Тамо далеко* (1925), а напослетку и избор песама за децу *Брана за децу у слици и речи* (1934).

У Музеју позоришне уметности Србије, у рукописној заоставштини, чувају се: комедије и драме (оригинали и преводи), песме, затим, исечци текстова из периодике (приповетке, фељтони, анегдоте), нотна грађа, цртежи, слике, сценографске скице, улазнице за позориште, писма, дописнице и поједина лична документа. Највећи део његовог веома обимног и разноврсног књижевног рада остао је расут по периодичним публикацијама и посебно у рукописима, у којима је највише драма и, за потребе програма позоришта, сатиричних песама, како их је он назвао: *рапорта*. Због тога и не треба да чуди закључак, до ког сам дошао исцрпним истраживањем, да би његова сабрана дела обухватила око четрдесет томова.

Његов просечни радни дан текао је овако: писање или превођење једночинке, ређе драме, затим соло сцена/монодрама, дуета; писање рапорта (духовитог поетског коментара београдске свакодневице), израда сценографије за представу, припрема костима, режирање или само држање пробе уочи представе, припрема позоришног програма, одлазак у штампарију због плаката; писање епиграма, приповедака, афоризама до касно у ноћ. Такав ритам рада захтевао је и мањак сна (најдуже шест сати). У једном интервјуу крајем 1928. године, у последњем периоду рада позоришта, кад је сцену поново преселио код „Славије", да ту и нехотице прекине са радом већ у јесен 1929, Цветковић је описао свој несвакидашњи распоред дневних активности. Истакавши да се најпре бави књиговодством, у касним вечерњим сатима (приходи, расходи, плате, хонорари, порез и друге дажбине), па тек онда позоришним и књижевним радом до раног јутра или чак поднева.

> „Па онда пишем за своје позориште или вршим поделу улога, састављам репертоар, спремам нотице за новине; прегледам листове и тражим погодне догађаје за мој рапорт... и тако ме ухвати подне" (ANONIM b 1928: 6).

Од обнављања позоришта па све до преласка у салу „Славије", у децембру 1928, извео је приближно осамсто представа (реч је о целокупном програму), у којима је играо у седамсто различитих улога, а то је, како је сâм израчунао, изискивало пет хиљада и шест стотина пресвлачења и маскирања (ANONIM b 1928: 6).

Да би данашњи читалац имао у виду о каквом је радном елану реч, довољно је навести да је само током 1909. године, поред других књижевних текстова, за новине *Правда* написао 341 епиграм. Његови епиграми иду у ред најбољих краћих лирских форми у српској књижевности.

„Бранино позориште" („Орфеум") званично је почело са радом 20. августа 1899. године у хотелу „Булевар" Ђорђа Пашоне[5]. Трупу је потом преселио у салу кафане „Таково"[6], а затим 1907. прелази у салу хотела „Коларац"[7]. Потом се 1910. враћа у салу кафане „Таково", коју ће после две сезоне напустити и уочи Балканских ратова, 1912. прелази у хотел „Славија"[8]. Са те позорнице је раздрагано пренео вест да је Србија објавила рат Турској. Исто тако, са позорнице у хотелу „Славија" саопштио је да је Аустроугарска објавила рат Србији. Представа није било током Великог рата, па све до јула 1926.

Свака промена локала, односно хотела, морала је бити одобрена од власти, морао је претходно писати молбе Управи града, а рад позоришта надгледали су и чланови кварта, те су му лако могли и одузети дозволу за рад. Због тога је сатира у комедијама нужно била суптилнија, обазривија према извршној, нарочито највишој власти.

Програм „Браниног позоришта", у главним потезима, био је следећи: две до три једночинке и/или вишечинска комедија или мелодрама, па соло и дует сцене, Кајине народне песме, рапорт на актуалне друштвено-политичке догађаје, извођен на познате мелодије или на Бранине композиције. Део програма у почетку је био и стиховани дует *Кроз Београд тамо – амо, ал' никога не врећамо*. Представе су се изводиле готово свакодневно, с тим што је програм био сличан, односно није свако вече извођена нова драма (претежно комедија, ређе драме и мелодраме). Програм је мењан недељно.

О начину управљања позориштем, уопште о руковођењу, оставио је у својој бележници поучну, данас преко потребну, максиму:

> „Не заборави да је позорница морална установа и зато се опходи са глумицама као са дамама, а са глумцима као са џентлменима – онда ћеш бити у стању да управљаш и циркусом бува." (CVETKOVIĆ c: 4)

5 Зграда и данас постоји, на углу улица Македонске и Браће Југовића, у једном делу је до скоро био чувени биоскоп „Балкан". Сазидан је између 1867. и 1870. Саградио га је богати трговац Ђорђе Пашона, родом из Македоније. Првобитно је изграђен део до Македонске улице, а касније и други део, ка Браћи Југовића у коме је деценијама био биоскоп „Балкан". Хотел је 1909. преименован у „Опера", када је у његовој сали отворена прва опера. У великој сали одржан је велики митинг против анексије БиХ (ĐURIĆ-ZAMOLO 1988: 17–20).

6 Кафана се налазила на Теразијама у Краља Милана бр. 29. у непосредној близини хотела „Париз". Сагрђена је 1858, а почетком 20. века је преправљена и проширена када је била хотел са пивницом (ĐURIĆ-ZAMOLO 1988: 142).

7 „Хотел се налазио у великој кући Илије Милосављевића Колараца на углу Трга и Македонске улице, бр. 1" (ĐURIĆ-ZAMOLO 1988: 130), на месту данашњег тржног центра између Народног позоришта, биоскопа Балкан и Дома војске. Имање код Стамбол капије Коларац је купио од Томе Вучића Перишића и подигао зграду 1858. Страдала је у немачком бомбардовању 6. априла 1941. Један о закупаца кафане био је и чувени индустријалац Ђорђе Вајферт.

8 Хотел се налазио преко пута данашњег хотела „Славија", на углу улица Светога Саве и Булевара ослобођења. Сагрђен је између 1882. и 1888. године. И он је страдао током нацистичког бомбардовања 6. априла 1941. У призмељу је имао салу за приредбе, кафану и трпезарију. „Сала је имала позорницу налик на позорницу Народног позоришта, са пластично обојеном декорацијом. У сали је био патосан под и у њој су били столови за којима се седело и служило пиће за време представа" (ĐURIĆ-ZAMOLO 1988: 68–69).

Цео програм био је нешто несвакидашње за тадашњи Београд, али и цело српство. У европском театру, тј. приватним позориштима, такође нема пандана. О том живом позоришном програму, широком избору актуалних тема у хумористичко-сатиричкој обради, али и о томе како су читаве породице долазиле из унутрашњости да виде то чудо, то „Бранино позориште", драгоцене податке оставио је и Станислав Винавер (VINAVER 2015: 530–531).

Занимљиво је да се он никад није представљао као драмски писац или комедиограф, него: или као глумац или директор позоришта или као новинар. Ни други га нису тако литерарно препознавали. Међутим, у рукописној заоставштини пронашао сам сто тридесет седам драмских текстова, од којих су неколицина рукописне редакције појединих комедија. Реч је о три вишечинске комедије и једној двочинској лирској драми, преостало су једночинке, дуо сцене, као и соло сцене/монодраме. И то није сва сачувана грађа. Недостаје неколико веома популарних комедија. Међу њима и један од његових првих текстова – вишечинска драма *Ухваћен хајдук Бркић*, играна и под насловом *Хајдук Бркић*, у нишком *Синђелићу*[9]. Он је и преводио и посрбљавао драме других аутора, али и радио слободније драматизације (*Краљевић Марко по други пут међу Србима*, Р. Домановића, *Ивкова слава*, С. Сремца, *Хајдук Станко*, Ј. Веселиновића), као и прераде настајале по мотивима других драмских текстова (*Кајмакчалан*, према *L'incognita* – Непозната, Дарија Никодемија). И данас је по чувењу позната Цветковићева пародија *Артиљерија рустикана* на Маскањијеву оперу *Каваљерија рустикана*, која је била убедљиво најизвођенија комедија у његовом позоришту. Јасно је дакле да имамо посла и са веома плодним драмским писцем, пре свега комедиографом.

Од многобројних драмских текстова које је написао, не треба ни очекивати да су сви подједнаког естетског домета, али њих четрдесетак (у већини једночинке) несумњиво завређују пуну истраживачку пажњу. Жанровски се кретао између водвиља, комедије ситуације и комедија нарави и карактера. Код њега немамо изражен вербални хумор, као што је то случај код Нушића, чију комедиографију обележава и језичко-стилска разноврсност вербално-ситуационе комике. Код Цветковића радња је подређена заплету и често наглом поентирајућем расплету. Тематски, његове комедије су прилично разноврсне, богатије, опет у односу на Нушића. Сатира у комедијама је суптилнија, али и тада смела, убојита. Довољно је указати да, када је официрска организација одговорна за смрт последњих Обреновића, преименована у „Црна рука", била на врхунцу моћи, када се и глава могла изгубити због напада на њу, Цветковић је 1911. написао запажену и провокативну комедију у три чина *Црна рука*. Поред честих љубавних тема (покушаји просидбе, брањена љубав), издвајају се и теме: спиритизма, школовања, становања, понашања на дањама, технолошког напретка, протекционизма, сукоба са Аустроугарском, помодарства, отуђења/изрођавања, стицања новца, жудње за влашћу итд. Готово да није било ни једне појаве модерног живота, а да је он није комедиографски обрадио. Кад је реч о ликовима, највише су му привлачни били типови неспретних паланчана, губитника, неуспешних, неостварених личности из света чиновништва, алапача, али и различити ти-

9 Било би вишеструко корисно кад би се пронашла и та драма, бар њен препис ако је аутограф изгубљен.

пови преваранта, помодара, тврдица, и нарочито полусвет површно образованих.

Уз уобичајене комичке технике (забуна у личности, грудва снега, укрштање низова, лутка на концу), у његовој комедиографији нарочито је чест алогизам у току радње, а вербални хумор је ситуационо условљен и зависан од тока заплета. Иако је био међу том млађом групом београдских глумаца која се залагала за реалистички стил глуме, прилагођен комичком изразу, Цветковић је у одређеним случајевима одступао од реалистичке технике у писању комедија. Ту мислим на коришћење *говора у страну* и *говора за себе*, као и на монологе. Та помоћна драматуршка средства, епског усмерења, била су присутна и у раном периоду стваралаштва код Нушића. Она су карактеристична за комедију од њених почетака (Аристофан, Менандар, Плаут) и присутна у европској комедиографији до 20. века, чак и код неких европских реалиста. Тим драмским средствима једноставније се и непосредније гледалац/читалац упућује у радњу, у мисли и намере лика. Цветковић је те поступке задржавао, имајући у виду и техничке могућности (импровизоване сцене у салама хотела), али и зато јер су му погодовали за једноставније постизање смехотворних учинака, и за непосреднији контакт са публиком, као прилика да се глумац на сцени солистички искаже.

Има оцена, поготово савременика, да је Брана био мајстор малих форми (JOVANOVIĆ-STOIMIROVIĆ 1998: 69–70; VINAVER 530–531), то је свакако неупитно, али и да његове дуже комедије нису успевале, па да је зато чешће/највише писао једночинке (CVETKOVIĆ 1961: 329–333). Када се, рецимо, прочитају комедије у три чина *Кад нас прошлост изненади* или *Црна рука*, не можемо се сложити са тим закључком. Чешће је писао једночинке, у првом реду, због богатог и разноврсног програма свог позоришта. Осим тога и зато, јер је неупоредиво лакше и брже спремити представу од краће комедије (техничке и извођачке условности).

Посебно место припада овде изабраној и приређеној комедији *Штефица филмска звезда*, која театрализује феномен обожавања идола/звезда из јавног живота. Комедија својом оригиналношћу, односно необичном драмском причом, а посебно расплетом, призива из савременог читалачког искуства модерну и авангардну драму.

Радња се развија око женског лика, глумице Штефице. Цветковић је, треба на овом месту рећи, узео да комедиографски обради стварни лик Хрватице Штефице Видачић (1909–2002). Она је била најпре изабрана за мис Краљевине СХС 1926, а наредне године и за мис Европе. Била је у центру пажње фоторепортера, новинара, и других обожавалаца попут чувених филмских глумица. Након победа на конкурсима лепоте, постала је занимљива филмским продуцентима и редитељима. Прво је, те 1927. године, покушала у Холивуду, али није имала успеха. Потом је играла у немачким и чешким филмовима, али ни у њима није остварила запажење улоге. Према сведочењу савременика, многи мушкарци су патили за њом, неки су извршили и самоубиство, многи се пропили.

Цветковић је овом комедијом сатирички у први план извукао две појаве савременог живота: (1) успон филмске индустрије, обожавање филмских глумаца, које је прелазило у хистерију, како од стране новинара тако и од стране публике, и (2) бесциљност живота савременика, који компезацију за различите своје неуспехе

налазе у опседнутошћу туђим животом, што је тад добило изопачене размере. И код српских реалиста с краја 19. и почетка 20. века, честе су теме и мотиви оговарања и непристојне љубопитљивости, што је последица бављења другим личностима, њиховим животима, али то је тада, у још стабилној патријархалној култури предратне Србије, ипак било контролисано. Цветковић овом комедијом хумористичко-сатирички прецизно означава те нагле промене, нове друштвене тенденције, које се све више удаљавају од традиционалог патријархалног морала.

Сада имамо посла са трагикомедијом. У хотелу су Штефица и бивши Министар, који се крију од јавности. Сазнавши да је ту филмска звезда, редом долазе Биоскопција, Репортер, Глумац и Перка аматерка, али и Жандар, који тражи лопова и верује да се крије са глумицом, и сваки лик нешто очекује од тог, за њега, судбоносног тренутка. Кад их Келнер обмане да је филмска звезда већ напустила хотел, неочекивано и ирационално, један по један обожавалац изврши самоубиство, осим Жандарма, јер је у међувремену остао без оружја. Штефица се појављује тек у расплету кад је из хотела/са позорнице изводи Министар. Претходно, само при крају 7. појаве, протури своју обнажену ногу кроз завесу, свесно манипулишући обожаваоцима.

Простор радње је подељен на два дела: испред и иза завесе. Цветковић се вешто поиграва сценографијом, јер у том случају простор скривене радње није „негде тамо", „далеко", већ ту, близу ликова и гледалаца, и самим тим активно и синхроно утиче на сценску радњу. Неочекиваност реакције ликова: очајање, емфаза, ирационалност, алогизам (приметна и у појединим очекивањима од Штефице) у расплету добија апсурдни лик какав смо навикли да гледамо/читамо код, рецимо, Јонеска. Поготово у светлу последње реплике комедије, када Келнер зове послужитеља и каже му, показујући на лешеве: „Почисти ово ђубре!" Ту се нагло спушта завеса, чиме се посебно провоцира реакција гледалаца (не може се рећи и читалаца, јер их Цветковић није имао у виду) оним што су видели, и што се завршава без икаквог додатног сценског појашњења.

Структурно, заплет је заснован на покушајима тих пет активних ликова да дођу до Штефице, која би могла да задовољи њихове тренутне жеље (снимање филма, брак, интервју, фотографисање, препорука за улогу), насупрот њима је лик (бившег) Министра који жели да се ослободи тих обожавалаца и да његов боравак у хотелу са Штефицом остане тајна за јавност. Келнеру је поверна улога посредника, активног помагача и манипулатора. Заснована на једној доминантној ситуацији, радња трагикомедије иде за тим да је осветли из различитих углова и да је фабуларно потпуно исцрпи. Иако је експозиција реалистички стилизована, заводећи читаоца да ће гледати једну од типичних реалистичких сатира на представнике власти, који се скривају са љубавницама по хотелима, Цветковић у кратким потезима, у пар реплика, изневерава то очекивање. Да ће се пратити необична радња, јасно је већ након појаве новинског репортера. Одатле се нижу мале ситуације, које се апсурдношћу удаљавају од реалистичке слике света. На делу је иновативно укрштање два, у Бергсоновом одређењу, честа комичка поступка: грудве снега (2004: 70–72) и лутке на концу (69–70). Гомилање и увећавање апсурдних жеља огољава личности/карактере, који делају као марионете, чиме се, што је за комику од пресудне важности,

обезбеђује емоционално удаљавање гледалаца/читалаца од сценског тока, односно отежава се саживљавање са ликовима и њиховим патњама. У томе се такође препознаје сродност са драмом апсурда у којој немамо посла са традиционално конципираним карактерима.

Премијерно је изведена у његовом позоришту 19. 9. 1927. Позоришни програм, од 19. септембра 1927. године био је следећи: *Штефица филмска звезда*, *Отело*, комедија из глумачког живота, *Јуриш на удовицу*, комедија, соло и дуо сцене: *Лекина правила*, *Удовац и удовица*, *Газда и кирајџија*, *Редуцирани муж*, песма *Слабо, богами* и *Бранин рапорт* (ANONIM. a 1927: 7).

У својим рукописима (оригинали, преводи, драматизације, прераде), који су били намењени искључиво позорници, односно глумцима, он је увек у заглављу, испод наслова, потписивао аутора (себе или писца оригинала). Тај манир је задржао и на плакатима представа. Има неких сачуваних плаката где се не наводи име аутора, или због штампарског пропуста или због (тада) општепознатости изворног дела. (У програму је било и доста немачких и француских водвиља, такође и пољских, чешких, мађарских комедија.) У случају овде изабране трагикомедије, једночинке, *Штефица филмска звезда*, имамо исти идентификациони податак: „написао Брана".

Рукопис трагикомедије има 9 страница и као додатак 2 странице „сценаријума", а на посебном листу забележен је списак реквизита. Трагикомедија је писана на хартији на квадратиће формата А4, плавим пенкалом, читким писаним словима. На првој страници рукописа, где је дат списак лица, Цветковић је увек наводио и глумачку поделу, а такође је и на корице рукописа лепио исечак са плаката, који је био мањег формата, поготово онај, који је доносио засебне податке о свакој представи. Испод списка лица, глумачке поделе[10], увек је давао и нацрт сцене/сценографску конструкцију (цртежи простора, распореда предмета, суфлерског места), а у додатку, на првом следећем листу, после драмског текста, наводио је списак реквизита. Била је то, једноставније речено, његова књига режије, са свим потребним подацима за представу. Такав је случај и са овим текстом, осим што нема других библиографских података, изузев године праизведбе. Неретко се, што је и овде случај, разликовало жанровско одређење комедије у рукопису од оног на плакату. Некад је то последица и ауторове свесне промене, а некад и техничких могућности (одређен простор није дозвољавао опширнији текст). Следећа разлика између прве странице и паката је у подели улога. Првобитна подела разликовала би се на каснијим репризама, и то код споредних улога, зависно од ангажовања других глумаца[11]. У *Штефици* је било промена само у улогама Репортера, Перке и Пикола. Насловну улогу увек је тумачила млада, лепа и веома добра глумица Народног позоришта Лилика Лили Јовановић (1901–1968). Осим ње, као гост, у улози Перке наступила је и даровита комичарка Народног позоришта Софија Харитоновић (1882–1973).

Већина његових комедија, такође и ова, имала је и тзв. сценаријум, како га је он жанровски класификовао. Реч је о одломку састављеном од кључних реплика, којима се резимира радња. Коришћен је као подсетник глумцима током припреме и

10 Неретко је себи додељивао упечатљиве, готово увек главне улоге. У *Штефици*, играо је Келнера.

11 Иако је имао неколико сталних чланова свог позоришта, често је ангажовао и глумце Народног позоришта. Код њега су често гостовали: Богобој Руцовић, Чича Илија Станојевић и чувена Жанка Стокић.

играња представе, а био је погодан и за „скраћено", извођење.

Рукописе својих драмских текстова, без обзира да ли су оригинали или преводи, прераде, драматизације, увек је датирао. Некад су ти подаци непотпуни, само година, а некад су исцрпни (дан, месец, година и временски период писања и завршетка), а није ретко да је на последњој страници наводио када је и где је први пут игран текст (сала хотела), као и поједине репризе. У случају каснијих редакција рукописа, обично би ставио само годину настанка. То је случај и са *Штефицом*. Овде није написао када је настала ова редакција, већ само година изворне редакције (1927). Забуну ствара, о чему сам у коментару писао, тај модел фотоапарата из 1935. године, јер није накнадно уписан, већ испрва, што јасно указује на ближе време настанка ове редакције. Наравно, може се, с малом вероватноћом, узети у обзир и евентуално поигравање футуристичким мотивима. С обзиром на то да је своје позориште затворио почетком новембра 1929. године, да касније није наступао, изузев у пар наврата пригодним путем (једном и због снимања грамофонских плоча, тј. свог позоришног програма), није јасно који је био повод настанка ове, испоставља се, коначне и једине сачуване редакције. Могуће је да је настала за потребе неког путујућег позоришта у другој половини тридестих година. Можемо само нагађати о разлозима накнадних исправки. Према подацима из Цветковићевог „Програма позоришта" (CVETKOVIĆ č 1929: 67), представа је играна само те јесени 1927. године, и до новембра изведена је 14 пута, што је сврстава у ред извођенијих.

Основни текст свих комедија и драма писао је, како би и требало, дворедно: у првом реду, на средини име лика, а у новом реду реплика; исто је и са секундарним текстом/дидаскалијама, такође издвојеним у нови ред, изван заграде. Дидаскалије унутар реплике стављао је у заграде. Оне које које се тичу неме радње/сценског кретања, радње уопште, стављане су у заграду и писане поред имена лика, на средини странице, као и у случају репличког текста. То је промењено у овде приређеном тексту. – Име је припојено дидаскалијском тексту и стављено у нови ред. Такође, морало се одустати од наведеног начина писања основног/репличког текста, због уштеде простора.

Рукопис трагикомедије *Штефица филмска звезда* не може се узети као чистопис (чист препис коначне редакције, без измена). У овој редакцији, првобитне измене током преписа/стварања последњег/коначног облика писао је плавим пенкалом, а млађе/новије варијанте забележио је графитном оловком. Тако се и посредством употребе/коришћене писаљке јасно разлучују нивои стварања/дораде текста (старије и млађе измене и допуне). Присутне су промене делова реплика, њихових лексема и синтагми. Цветковић је имао обичај да поједине делове реченица/реплика мења тако што би најпре детаљно прецртао претходни облик, а онда би искројио парче хартије и на њему написао коначну варијанту и брижљиво залепио тај комадић на месту напуштене варијанте. Такав је случај на почетку треће појаве кад Репортер набраја имена тада веома популарних филмских глумица. И тзв. штриховања, драматуршко-редитељска скраћивања такође се морају узимати у обзир приликом критичког избора коначне редакције. Будући да текст није штампан, једина његова ауторизација била је та сценска/позоришна. Преправке је вршио плавим пенкалом, допуне графитном оловком, а за штриховања и наглашавања делова тек-

ста, користио је зелену графитну оловку. Само је једну допуну забележио зеленом графитном оловком, на почетку последње 8. појаве, као додатак дидаскалији (означавање тренутка сценског кретања). Поједине делове реплика прецртавао је више пута, те их остављао у многим случајевима нечитљивим. Цветковић је нарочито једно место у првој појави (разговор Келнера и Министра) овлаш једном линијом прецртао, скратио, тако што је повукао косу линију, тј. коректорски знак изостављања/избацивања, да би сажео и убрзао радњу, што сам прокоментарисао у фусноти. Поједине дидаскалије је подвукао такође зеленом бојицом, желећи да тиме нагласи та сценска збивања, кретања.

Што се тиче правописа, код Цветковића нема значајнијих одступања. Правописне одлике текста у складу су са ранијом нормом, која се битније разликовала од данашње у гласовним променама (једначење сугласника по звучности) и у писању прилога (нпр. *од како*) и зависних реченица, што се запажа у овом рукопису. У тим случајевима правопис текста усаглашен је са владајућом нормом. Правилно је обележавао вокактив, користио апостроф на местима испуштених вокала, одвојено је писао речце: *не* и *да ли*. Паузу у говору ликова обележавао је трима тачкама, али нагли прекид говора (упадица) обележавао је цртом, што сам задржао, као стилску карактеристику.

Своје приређивачко-критичке коментаре и објашњења дао сам у фуснотама испод основног текста трагикомедије, ради једноставнијег читалачког праћења. Интервенције, тачније пређашње варијанте, ставио сам у угласту заграду [], а свој текст у курзив. Коначна, последња варијанта речи, синтагме у основном тексту стављена је у угласту заграду, а у фусноти описан је положај нове/дописане речи, при чему је претходна варијанта стављена такође у угласту заграду.

ШТЕФИЦА, ФИЛМСКА ЗВЕЗДА

Филмска сцена, пуна мена – четри лица усмрћена[12]

ЛИЦА:

ГОСПОДИН МИНИСТАР
ШТЕФИЦА
КЕЛНЕР
БИОСКОПЦИЈА
РЕПОРТЕР
ПАТАШОН, глумац
ЖАНДРАМ
ПЕРКА, аматерка[13]
ПИКОЛО

Догађа се у једном хотелу.

12 *Поднаслов са плаката узет је као коначна варијанта жанровског одређења. У рукопису, поднаслов гласи:* Један филм који говори, силно трепери и трагично завршује. *Није прецртан.*
13 *У рукопису на првом месту је идентификација, па лично име лика:* Аматерка Перка. *На плакату представе је обрнуто, и то је уважено као коначна варијанта.*

Предсобље једног хотела, лепо удешено: стубови са цвећем, плетене столице – баштенске. У дну врата са завесама, улаз у засебно одељење. Лево и десно врата. Лустер упаљен. Време – после поноћи.

I ПОЈАВА

Позорница је празна. Иза завесе на средњим вратима чује се куцкање чаша и Штефицин смеј, па онда звоно електрично. Келнер уђе на десна врата са кофицом за хлађење вина – флаша црна у кофи. Келнер је у фраку или смокингу. Прође завеси на средњим вратима, клања се и пита.

КЕЛНЕР: Молим, господине министре?

МИНИСТАР, *иза завесе, на средини, мало љутито одговора:* Па јесам ли вам казао да ме не зовете –

КЕЛНЕР: Пардон, господине министре, заборавио сам –

МИНИСТАР, *као горе*: Заборавио?! – Не смете да заборавите!

КЕЛНЕР, *вадећи флашу*: Жели ли господин мин... да ја отворим?

МИНИСТАР: Дајте овамо! – Оставите ту! Кад ми устребате, звонићу.

КЕЛНЕР, *уносећи кофицу унутра*: Разумем, господине мин... (*Поправља се.*) Минералне воде, треба ли?

МИНИСТАР: Не.

Келнер излази.

МИНИСТАР, *изнутра*: Чујеш?

КЕЛНЕР: Молим, господине министре?

МИНИСТАР, *љутито изиђе са средине; мало је загрејан од пића*: Хоћете ли једном упамтити да ме тако не зовете? Сад нисам више то! Сад сам бивши! Разумете ли?

КЕЛНЕР: Разумем.

[][14]

МИНИСТАР: И још нешто. Ви свакако познајете ову даму?

КЕЛНЕР: Како не бих знао Штефицу?

МИНИСТАР, *поправља га*: Госпођицу Штефицу.

КЕЛНЕР: Да. Госпођицу Штефицу... Слушао сам о њој...

МИНИСТАР: И многи су други такође слушали и чули да је данас допутовала. Сва-

14 *Цветковић је на овом месту прецртао две реплике, које појашњавају статус Министра; извесно због тога да би касније добио на комичком учинку приликом нових и другачијих ословљавања од стране Келнера:* [МИНИСТАР: Обичан гост. Рецимо секретар! Разумете ли? / КЕЛНЕР: Разумем, господине мин – (Поправи се.) секретаре!]

како да ће желети да је виде и говоре са њом...

КЕЛНЕР: То [се разуме.][15]

МИНИСТАР: Али у том случају ви знате шта ћете радити?

КЕЛНЕР: Већ сам урадио.

МИНИСТАР: Шта сте урадили?

КЕЛНЕР: Па, саслушао сам све, који желе да виде ту нову филмску звезду, која, истина, још не светли, али...

МИНИСТАР: Па ко је то питао за њу?

КЕЛНЕР: Један сопственик домаћег филма, један репортер, једна [аматерка][16], која [скупља фотографије][17], један глумац и један жандарм...

МИНИСТАР: Шта? Зар толико? Па шта би хтели?

КЕЛНЕР: Хоће да је виде и говоре са њом.

МИНИСТАР: А ви сте их свакако испратили?

КЕЛНЕР: Нисам могао, господине мин... секретаре!

МИНИСТАР: Па зар сад посете? Знају ли они које је доба ноћи?

КЕЛНЕР: Знају. А знају и да се звезде ноћу виде.

МИНИСТАР: Какве звезде?!

КЕЛНЕР: И небеске и земаљске, а нарочито филмске.

МИНИСТАР: Е, ову звезду неће видети! – Јесте ли разумели?

КЕЛНЕР: Разумео сам ја, али они неће то да разуму!

МИНИСТАР, *бесно*: Па где је та руља?

КЕЛНЕР: Ту су некуд – чекају...

МИНИСТАР: Па кажите им нека дођу сутра!

КЕЛНЕР: Казао сам им.

МИНИСТАР: Па?

КЕЛНЕР: Па они кажу да морају још ноћас да говоре са њом!

МИНИСТАР: Онда зовите портира, нек их избаци!

КЕЛНЕР: Мало је један портир.

МИНИСТАР: Зовите сву послугу!

КЕЛНЕР: Начиниће се скандал...

МИНИСТАР: Па и ово је скандал да сам опседнут као у рату!... Ви морате нешто измислити, да их уклоните...

КЕЛНЕР: Измислио сам ја –

МИНИСТАР: Шта?

КЕЛНЕР: Да јавите полицији да пошʼље десетак жандарма...

---

15 *Дописано плавим пенкалом у продужетку поред прецртане синтагме* [је сигурно].

16 *Дописано графитном оловком изнад прецртаног облика* [списатељка].

17 *Дописано графитном оловком изнад прецртане синтагме* [саставља филмове].

МИНИСТАР: А, то никако! Нећу да се зна да сам овде...

КЕЛНЕР: Тако је. И не треба да се зна...

МИНИСТАР: Него, знате л' шта? Удесићете да ја некако непримећен одем одавде са госпођицом. Ако то изведете, као што треба, нећу вас заборавити...

Оде средином кроз завесе.

КЕЛНЕР: Покушаћу, господине ми – митрополите!

Прилази до завеса.

II ПОЈАВА

Келнер, па Биоскопција

КЕЛНЕР, *звирнуо мало кроз завесе*: Јао, јао, јао! – Ногице!... Ногице!... Ногице!... Две ногице и обадве чак на столу!... Због тих ногу изгубићу главу!

Звоно иза завесе.

КЕЛНЕР, *притрчи завесама и мало их одшкрине*: Молим?

Министар нешто мрмља.

КЕЛНЕР: Не бријте! Све ће бити! (*Ступа напред.*) Комбинезон, комбинезон... сладак – кратак... Јао!... Облесавићу!

Пође да изиђе на десна врата, ал' се судари са Биоскопцијом.

БИОСКОПЦИЈА, *улети на десна врата и судара се са келнером*: Не могу више да чекам! – Где је?

КЕЛНЕР, *задржава га*: Стан'те! Куда ћете?

БИОСКОПЦИЈА: Морам још ноћас да се погодим са њом, за један мали филм, сто метара...

КЕЛНЕР: [Ни сто сантиметара не прилазите!][18]

БИОСКОПЦИЈА: Али ту је и мој и њен добитак. Зарадићемо хиљаде! Чак, штавише, ја сам готов и на другу ствар...

КЕЛНЕР: Коју ствар?

БИОСКОПЦИЈА: Имам три жене...

КЕЛНЕР: Да нисте Турчин?

БИОСКОПЦИЈА: Нисам! – Али имам три жене; са две сам се развео, а са трећом не живим. Сад би' се женио по четврти пут, са овом звездом! – Зато ме пустите к њој! Ја лудујем за њом...

КЕЛНЕР, *гурајући га на десна врата*: Лудујте, али тамо напољу! [Јер овде већ и ја лудујем...][19]

Изгура га.

18 *Дописано плавим пенкалом у продужетку након прецртане реченице* [Ни корака овамо!].

19 *Дописано плавим пенкалом у продужетку поред прецртане реченице* [Овамо не].

III ПОЈАВА
Исти, Репортер

РЕПОРТЕР, *упадне слева, Келнеру*: Па је ли ти, лажовчино! Докле ћу да чекам? – Одмах ме пријави! Ја сам о њој написао већ цео чланак. Назвао сам је и Пола Негри[20] и Мери Пикфорд[21] и Норма Талманџ[22] и][23] Глорија Свансон[24] и Лиа де Пути[25], али ми је потребно још нешто. Хоћу да ми она лично каже шта употребљава за зубе. „Одол" или „Кушаковића каладонт"?

КЕЛНЕР: Па то није важно...

РЕПОРТЕР: Још како је важно. На то чекају у штампарији... Још само то фали, па да се лист штампа...

КЕЛНЕР: Па шта вам ја могу?

РЕПОРТЕР: Пустите ме к њој. Јер иначе губим место!... Све зависи од [тог][26] питања: „Одол" или „Кушаковић"?

КЕЛНЕР: Па метните и „Одол" и „Кушаковића".

IV ПОЈАВА
Исти, Глумац

ГЛУМАЦ, *уђе здесна, ужасно мршав, Келнеру*: Пардон!

КЕЛНЕР: И овај!...

ГЛУМАЦ: Зашто ме не јавите њој?! Реците јој само: Паташон! Иначе, Ташко Патковић, филмски глумац. Сетиће се она мене. Јер, кад је она била цвећарка, ја сам био трговачки помоћник до радње њеног газде. Ја сам онда нешто вредио, а она ништа; сад сам ја ништа, а она нешто...

РЕПОРТЕР: Ама то нема никакве везе!...

ГЛУМАЦ: Има! – Јер и ја сам се посветио филму! Видите да сам фотоген, али још

20 *Пола Негри (1897–1987), популарна америчка филмска глумица пољског порекла. Право име: Барбара Аполонија Халупцова.*

21 *Мери Пикфорд (1892–1979), америчко-канадска филмска глумица, и продуцент. Највеће улоге остварила у немом филму. Једна од најпопуларнијих глумица у Америци и Европи.*

22 *Норма Талманџ (1894–1957), америчка филмска глумица и продуцент. На врхунцу славе била је двадесетих година 20. века.*

23 *Искројено и залепљено парче папира на коме је написан овај део реченице, преко детаљно прецртане претходне варијанте.*

24 *Глорија Свансон (1899–1983), америчка филмска глумица. Једна од водећих глумица у времену немог филма.*

25 *Лиа де Пути (1897–1931), мађарска позоришна и филмска глумица. Једна од најпопуларнијих глумица немог филма, уочи појаве звучног филма.*

26 *Дописано преко првобитне варијанте* [та два].

није израђен филм Суворинових[27] гладница, где би' ја играо главну улогу. Јер ја гладујем већ годину дана...

КЕЛНЕР: Е, па онда шта тражите? – Хлеб вам није потребан...

ГЛУМАЦ: Али ја не гладујем што хоћу, него што морам...

V ПОЈАВА
Исти, Жандарм

ЖАНДРАМ, *уђе слева, Келнеру*: У име закона, последњи пут ти кажем да тога тамо –

КЕЛНЕР: Али, браћо, људи, другови! Шта хоћете од мене? Штефица је –

ЖАНДРАМ: Не питам те за Штефицу, него за њенога пратиоца, брицу Сапунџића, кога тражи полиција...

КЕЛНЕР: То те је неко насапунио! Нема овде никакав брица! Није ни потребан, ми се сви сами бријемо!

ЖАНДРАМ: Батали ти то! Видео сам ја њега кад се овде ушуњао заједно са њом... Неће ми више умаћи!... Је ли овамо? (*Пође завеси.*)

КЕЛНЕР, *задржи га*: Не! Не шали се главом!... Кад би знао ко је тамо...

VI ПОЈАВА
Исти, Перка

Перка упадне здесна, носи ручни фотографски апарат и једну повећу флашу на којој је апотекарски знак отрова. Јакно викне.

ПЕРКА: Видите ли мој ноћни фотографски апарат? – „Кодак", модел: године 1935[28]. Снима ноћу, при месечини и у потпуној помрчини! – Отворите завесу да снимим нову звезду!

КЕЛНЕР: Али, то није могуће! Јер та звезда –

ПЕРКА, *прекине му реч*:

27 *Алексеј Суворин (1862–193?), имењак и син познатог руског новинара, издавача, писца и дисидента; филозоф по образовању, био је уредник руског листа* Новое время (1886–1904)*; бавио се алтернативном медицином. Након бољшевичке револуције, 1920. године пребегао у Краљевину СХС. У Загребу 1923. године објавио књигу* Моја метода лечења гладовањем (Београд 1928[2])*, која се разликовала од, до тада, сличних метода, посебним начином суздржавања од хране, одређеним трајањем, и узимањем одговарајућих намирница након тог периода. Држао предавања, због чега је долазио у сукоб са лекарима; био и на суду. Касније прешао у Француску, у којој је извршио знатан утицај на њихове лекаре, који су усвојили његову методу гладовања у медицинске сврхе. На овом месту Цветковић се поспрдно односи према тој методи лечења кад користи синтагму: „Суворинове гладнице".*

28 *Овај део реплике, који се тиче године модела фотоапарата, није мењан. Испред, мало изнад, дописана је реч: године. У наставку је била реченица која је прецртана до нечитљивости, препознаје се:* год... отворите завесу да ухватим снимак. *На основу тога, закључује се да је реч о препису, који је настао или 1935. године или вероватније годину касније.*

Јер та звезда филмског неба
Мени треба!
Звезде снимам
И већ имам
Многе жене
Из арене и са сцене –
Наге, као одевене,
Све су оне већ код мене.
Али, али, али, али,
Још ми само она фали!
Ако сад њу не ухватим,
Ја њу грдно да се патим
И – свашта ће бити затим!...

КЕЛНЕР, *бришући зној*: Немам када да се млатим! – Кратко и јасно, кажем вам: Штефица је –

VII ПОЈАВА

Исти, Биоскопција, па Штефицина нога

БИОСКОПЦИЈА, упадне слева, дрекне: Ах!

Сви се пригушено тргну и растуре.

БИОСКОПЦИЈА, *очајно*: Она неће бити моја!... Она је ту са другим!... (*Пође завеси.*)

КЕЛНЕР, *заустави га*: Стан'те!

Сви у исто време.

РЕПОРТЕР: Избаците га напоље!

ПЕРКА: Шта хоће тај?!

ГЛУМАЦ: Умрећу гладан!

ЖАНДАРМ: У име закона, мир!

БИОСКОПЦИЈА, *са јуначким патосом*: Нека ме нико не дотиче, коме је живот мио! (*Раскопча прслук.*) Ево мојих груди! Удрите ме ножем у срце, али ме не гоните од њених врата!

КЕЛНЕР: Али, забога, не дерите се толико!

БИОСКОПЦИЈА: Нећете ме уплашити, пријатељу! Ја сам решен да умрем ако она не буде моја!

КЕЛНЕР: Умрите, ал' без ларме!...

БИОСКОПЦИЈА: Али пре но што умрем, морам је видети још једном!

ГЛУМАЦ: И ја!

РЕПОРТЕР: И ја!

ПЕРКА: И ја! – Јер, видите ли ову флашу? То је цијанкали[29] ако нисте знали! Отроваћу се ако је не фотографирам још ноћас!...

ЖАНДРАМ, *вадећи тесак*: Пробошћу се ако ми умакне брица!

КЕЛНЕР, *очајно се обраћа свима*: Али, забога, чујте ме! – Шта вреди да вас пустим унутра кад...

ПЕРКА: Кад? (*Сви заједно дрекну.*)

РЕПОРТЕР: Шта: „кад"?

ГЛУМАЦ: Како?

ЖАНДРАМ: Зашто?

КЕЛНЕР: Кад Штефица више није ту –

ПЕРКА: Шта-а-а?! (*Сви готово у исто време.*)

ГЛУМАЦ: А-а!?

РЕПОРТЕР: Није ту?!

ЖАНДРАМ: А брица!?

КЕЛНЕР: Отпутовала је пре двадесет минута! –

РЕПОРЕТЕР: А „Одол"? А „Кушаковић"?... Лист. – Штампарија. – Мој положај! Не могу то преживети! (*Зграби Жандаров нож и прободе се; пада мртав.*) О-д-о-л...

ГЛУМАЦ: Зар да умрем од глади!? Не! – Боље овако –

Истргне Жандармов револвер и убије се.

ПЕРКА, *пренераженa*: Смрт или – лудило?

Сруши се у столицу и лудачки укочено гледа испред себе.

БИОСКОПЦИЈА, *очајан*: О-о-о-! Отишла и однела ми живот!... Ту ћу умрети, где сам чекао да је видим, да видим њено једно парченце – врх од њене ножице...

Штефица протури кроз завесу своју ногу и кокетно креће њом. Разуме се, мора иза завесе стати на сто да би нога била високо.

БИОСКОПЦИЈА, *кад види ногу*: Ах! – Сад могу умрети!

Извади нож из Репортерових груди и прободе се, сруши и умре.

ЖАНДРАМ: Па то значи да је и брица ту? – Излази, битанго!

КЕЛНЕР, *брзо му запушава уста шаком*: Пази шта говориш!

ЖАНДРАМ, *бесно*: Пусти ме ил' ћу те –

КЕЛНЕР, *вукући Жандарма напред*: Унутра је министар...

ЖАНДРАМ: Министар?!

У исто време.

МИНИСТАР, *изнутра виче*: Келнер!

КЕЛНЕР: Молим, господине министре?

29 *Убитачан отров: цијанид.*

Појури према завеси.

МИНИСТАР, *изнутра*: Јесте ли већ једном разјурили ту руљу?

ЖАНДРАМ, *кад чује Министров глас, запрепасти се*: Министар! А ја му рекао да је битанга!

КЕЛНЕР, *ушепртљи се шта да ради и у забуни виче*: Одмах, одмах, господине министре!

Сети се, и чаршавима са столова покрије мртве.

ЖАНДРАМ: Убићу се!

Хоће да узме револвер из футроле и види да га нема.

КЕЛНЕР, *пошто их је покрио*: Пут је слободан, господине министре!

Жандарм, кад није нашао револвер, хвата руком да извуче тесак, ал' и њега нема; понавља то, док не наиђе Министар, а онда у забуни укрути се и салутира и тако остаје до краја.

VIII ПОЈАВА

Исти, Министар, Штефица

МИНИСТАР, *излазећи, даје руку Штефици*: Хајд'мо, душице!

Штефица га узима под руку и са њим пређе преко бине и изиђу на десна врата. [Кад прође][30], Перка, која је досад једнако укочено као луда гледала напред, сад је разрогаченим очима пратила појаву и одлазак Министра и Штефице, и кад они оду, тихо пита Келнера.

ПЕРКА: Која је та?

КЕЛНЕР, *багателно*: Штефица.

ПЕРКА, *скочи*: Ах! Она! (*Зграби флашу и испија је – и јаукне.*) Ах!

Па се стропошта и умре.

КЕЛНЕР, *виче на лева врата*: Пиколо!

ПИКОЛО, *уђе слева*: Молим?

КЕЛНЕР: Почисти ово ђубре!

Пиколо хвата Перку за ноге.

ЗАВЕСА

30 *Дописано, са леве стране, укосо, зеленом бојицом. Синтагму сам ставио на почетак текста дидаскалије.*

Цитирана литература

ANONIM. a. 1927: ANONIM. a. „Pozorište Brana: Večeras nov program". *Vreme*, 19. 9. 1927: 7. [orig.] Аноним. а, Позориште Брана: Вечерас нов програм. *Време*, 19. 9. 1927: 7.

ANONIM. b. 1928: ANONIM. b. „Brana kod 'Slavije'. Jedan neobičan rekord: Upravnik pozorišta i glumac koji se za dve godine maskirao i oblačio pet hiljada šest stotina puta". *Politika* 17. 12. 1928: 6. [orig.] Аноним. б, „Брана код 'Славије'. Један необичан рекорд: Управник позоришта и глумац који се за две године маскирао и облачио пет хиљада шест стотина пута". *Политика* 17. децембар 1928: Београд.

BERGSON 2004: BERGSON, Anri. *O smehu*. Prev. Srećko Džamonja. Novi Sad: Vega media, 2004.

CVETKOVIĆ a 1917: CVETKOVIĆ a. *Vojna knjižica*. Rukopisna zaostavština Brane Cvetkovića. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, sig. / Dokumenta, 1917. [orig.] Цветковић, Брана. *Војна књижица*, Рукописна заоставштина Бране Цветковића, Београд: Музеј позоришне уметности Србије, сиг. / Документа, 1917.

CVETKOVIĆ b: *Zapis o stanarima*. Rukopisna zaostavština Brane Cvetkovića. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, sig. / Razno 6, god.? [orig.] Цветковић, Брана. *Запис о станарима*. Рукописна заоставштина Бране Цветковића, Београд: Музеј позоришне уметности Србије, сиг. / Разно 6, год.?

CVETKOVIĆ c: *Zapisi o glumačkoj umetnosti*, Rukopisna zaostavština Brane Cvetkovića. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, sig. / Razbo, dokumenta 6, god. ? [orig.] *Записи о глумачкој уметности*, Рукописна заоставштина Бране Цветковића. Београд: Музеј позоришне уметности Србије, сиг. / Разно, документа 6, год.?

CVETKOVIĆ č 1929. CVETKOVIĆ, Brana. *Programi pozorišta 1926–1929*. Rukopisna zaostavština Brane Cvetkovića. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, sig./, Razno 4, 1929. [orig.] Цветковић, Брана. *Програми позоришта 1926–1929*. Рукописна заоставштина Бране Цветковића, Београд: Музеј позоришне уметности Србије, сиг. /, Разно 4, 1929.

CVETKOVIĆ 1961: CVETKOVIĆ V. Sava. „Brana – tvorac vedrog i satiričnog pozorišta u nas". *Zbornik priloga istoriji jugoslovenskih pozorišta*. Ur. Luka Dotlić. Novi Sad: Srspsko narodno pozorište, 1961. [orig.] Цветковић, В. Сава. „Брана – творац ведрог и сатиричног позоришта у нас". *Зборник прилога историји југословенских позоришта*. Ур. Лука Дотлић. Нови Сад: Српско народно позориште: 1961.

ĐURIĆ-ZAMOLO 1988: ĐURIĆ-ZAMOLO, Divna. *Hoteli i kafane XIX veka u Beogradu*. Beograd: Muzej grada Beograda, 1988. [orig.] Ђурић-Замоло, Дивна, *Хотели и кафане XIX века у Београду*. Београд: Музеј града Београда, 1988.

JOVANOVIĆ 1972: JOVANOVIĆ, P. Živorad. „Cvetković, Branislav K." *Leksikon pisaca Jugoslavije*. I, A–Dž. Novi Sad: Matica srpska, 1972.

JOVANOVIĆ-STOIMIROVIĆ 1998: JOVANOVIĆ-STOIMIROVIĆ, Milan. *Portreti prema živim modelima*. Novi Sad: Matica srpska, 1998. [orig.] Јовановић-Стоимировић, Милан, *Портрети према живим моделима*, Нови Сад: Матица српска 1998.

JOVANOVIĆ 2013: JOVANOVIĆ V. Raško. „Branislav Brana Cvetković". *Leksikon drame i pozorišta*. Beograd: Prosveta, 2013. [orig.] Јовановић В. Рашко, „Бранислав Брана Цветковић", *Лексикон драме и позоришта*, Београд: Просвета 2013.

JOVIĆ 2001: JOVIĆ, A. Nebojša. „Glumac, slikar, scenograf: Branilsav Brana Cvetković (1875–1942)". *Razvitak*, br. 205–206. Zaječar: 2001. [orig.] Јовић, А. Небојша. „Глумац, сликар, сценограф: Бранислав Брана Цветковић (1875–1942)". *Развитак*, бр. 205–206: Зајечар, 2001.

ODAVIĆ 1992. ODAVIĆ, Mirjana. *Brana Cvetković (1875–1942)*. Beograd: Muzej pozorišne

umetnosti Srbije, 1992. [orig.] Одавић, Мирјана. *Брана Цветковић (1875–1942)*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије, 1992.

ROŠULJ 2017: ROŠULJ, Žarko. *Leksikon srpske šaljive periodike (1830–1918)*. Novi Sad: Beograd: Matica srpska : Institut za književnost i umetnost, 2017. [orig.] Рошуљ, Жарко. *Лексикон српске шаљиве периодике (1830–1918)*. Нови Сад, Београд: Матица српска : Институт за књижевност и уметност, 2017.

STOJANOVIĆ 1973: STOJANOVIĆ, Milenko. „Brana Cvetković". *Likovi starog Požarevca*. Požarevac: „Braničevo" 1973. [orig.] Стојановић, Миленко. „Брана Цветковић". *Ликови старог Пожаревца*. Пожаревац: „Браничево",1973.

STOJKOVIĆ 2016: STOJKOVIĆ, Borivoje. *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba III*. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, 2016. [orig.] Стојковић, Боривоје. *Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба III*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије, 2016.

VINAVER 2015: VINAVER, Stanislav. „Brana orfeumdžija", *Bog i čovek na pozornici*. Dela, knj. 11. Prir. Gojko Tešić. Beograd: Službeni glasnik, 2015. [orig.] Винавер, Станислав. „Брана Орфеумџија", *Бог и човек на позорници*. Дела (прир. Гојко Тешић), књ. 11. Београд: Службени гласник, 2015.

Извори

CVETKOVIĆ ć 1927: Cvetković, Brana. *Štefica filmska zvezda*, Rukopisna zaostavština Brane Cvetkovića. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti Srbije, sig. P5423, 1927. [orig.] *Штефица филмска звезда*, Рукописна заоставштина Бране Цветковића, Београд: Музеј позоришне уметности Србије, сиг. P5423, 1927.

DERETIĆ, Jovan. *Istorija srpske književnosti*. Beograd: Prosveta, 2002. [orig.] Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд:просвета, 2002.

DIMIĆ, N. Velimir. „Izgubili smo Branu Cvetkovića". *Srpski narod*, 12. 12. 1942: 12. [orig.] Димић, Н. Велимир. „Изгубили смо Брану Цветковића". *Српски народ*, 12. 12. 1942: 12

GEC, Jovan. „Branislav Cvetković – Brana". Srpska scena, 1. 12. 1942: 7 [orig.] Гец, Јован. „Бранислав Цветковић – Брана". *Српска сцена*, 7. 12. 1942: 7.

IVANIĆ, Dušan. *Osnovi tekstologije*. Beograd: Narodna knjiga, 2001. [orig.] Иванић, Душан. *Основи текстологије*. Београд: Народна књига, 2001.

JAKOVLJEVIĆ, Milica (Mir-Jam). „Pozorište smeha i sevdaha: Brana i njegova 12. Katica". *Balkan*, 27. 11. 1927: 1–2. [orig.] Јаковљевић, Милица (Мир-Јам). „Позориште смеха и севдаха: Брана и његова 12. Катица". *Балкан*, 27. 11. 1927: 1–2.

KONSTATINOVIĆ, Branka. „Brana Cvetković – svestrani talenat". Novo vreme, 16–17. 4. 1 9 4 4 : 6. [orig.] Константиновић, Бранка. „Брана Цветковић – свестрани таленат". *Ново време*, 16–17. 4. 1944: 6.

PALAVESTRA, Predrag. *Istorija moderne srpske književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, 2013. [orig.] Палавестра, Предраг. *Историја модерне српске књижевности*. Службени гласник: Београд 2013.

SKERLIĆ, Jovan. Istorija nove srpske književnosti. Beograd: Prosveta,1967. [orig.] Скерлић, Јован. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Просвета, 1967.

ŽIVOTIĆ, Dušan. *Moje uspomene*. Beograd : Novi Sad: Muzej pozorišne umetnosti Srbije : Pozorišni muzej Vojvodine, 1992. [orig.] Животић, Душан. *Моје успомене*. Београд : Нови Сад: Музеј позоришне уметности Србије : Позоришни музеј Војводине, 1992.

ŽIVULOVIĆ, Žika. „Sto godina od Braninog 'Orfeuma': Čovek koji je zasmejavao celu Srbiju". *Politika*, 13. 11. 1999: 28. [orig.] Живуловић, Жика. „Сто година од Браниног 'Орфеума':

Човек који је засмејавао целу Србију". *Политика*, 13. 11. 1999: 28.

Aleksandar S. Pejčić

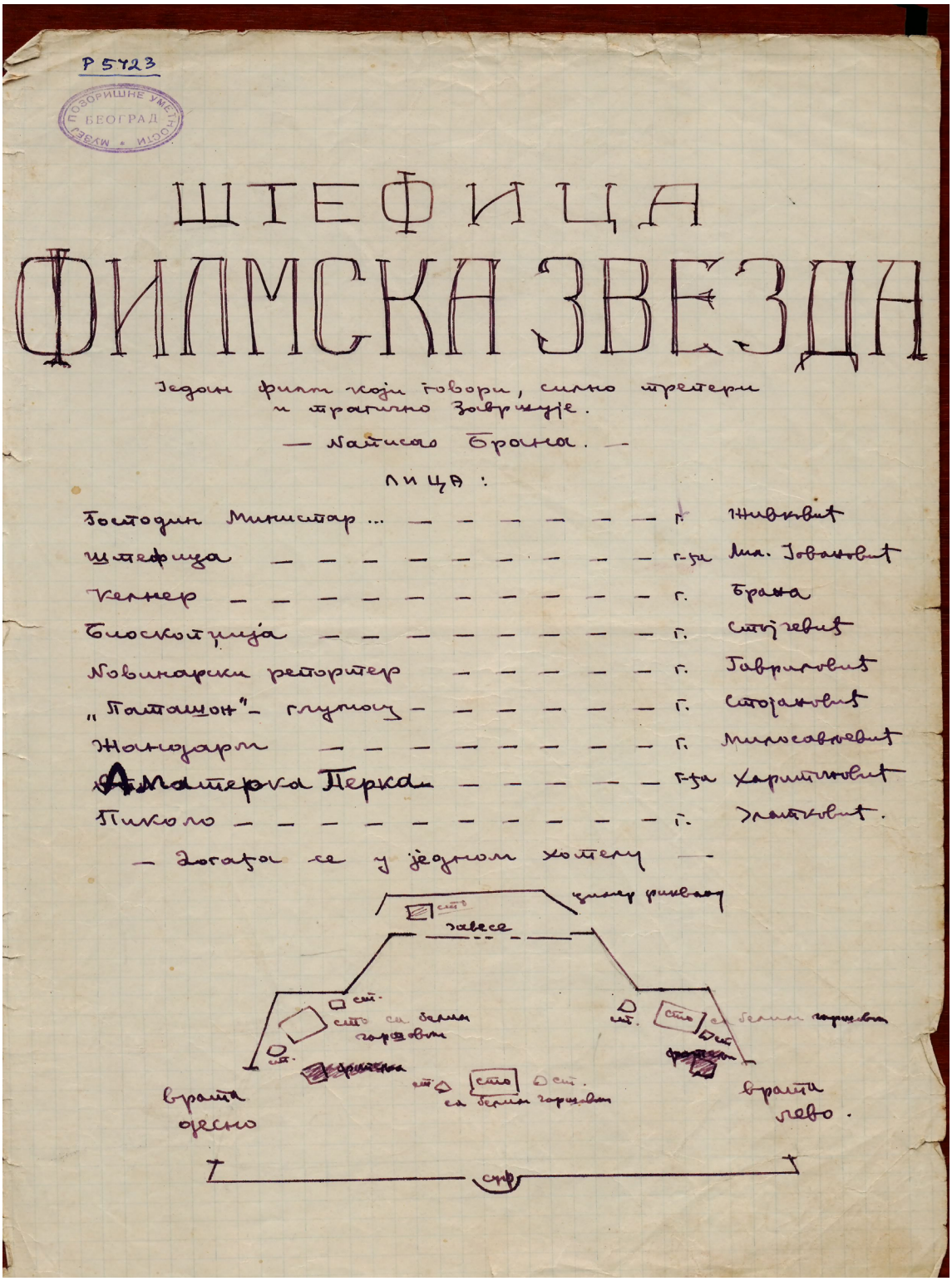
MANUSCRIPT OF KOMEDY *STEFICA MOVIE STAR*

The work has been prepared and critically commentedon the manuscript of one-act / comedy *Stefica is the film star* of Brana Cvetkovic. His biography and bibliography have been supplemented with new knowledges.The history of the manuscript is pointed out and the work of Brana's theater is described.The poetic features of his comedy were singled out and the comedy was briefly analyzed, with an emphasis on aspects of modernity.

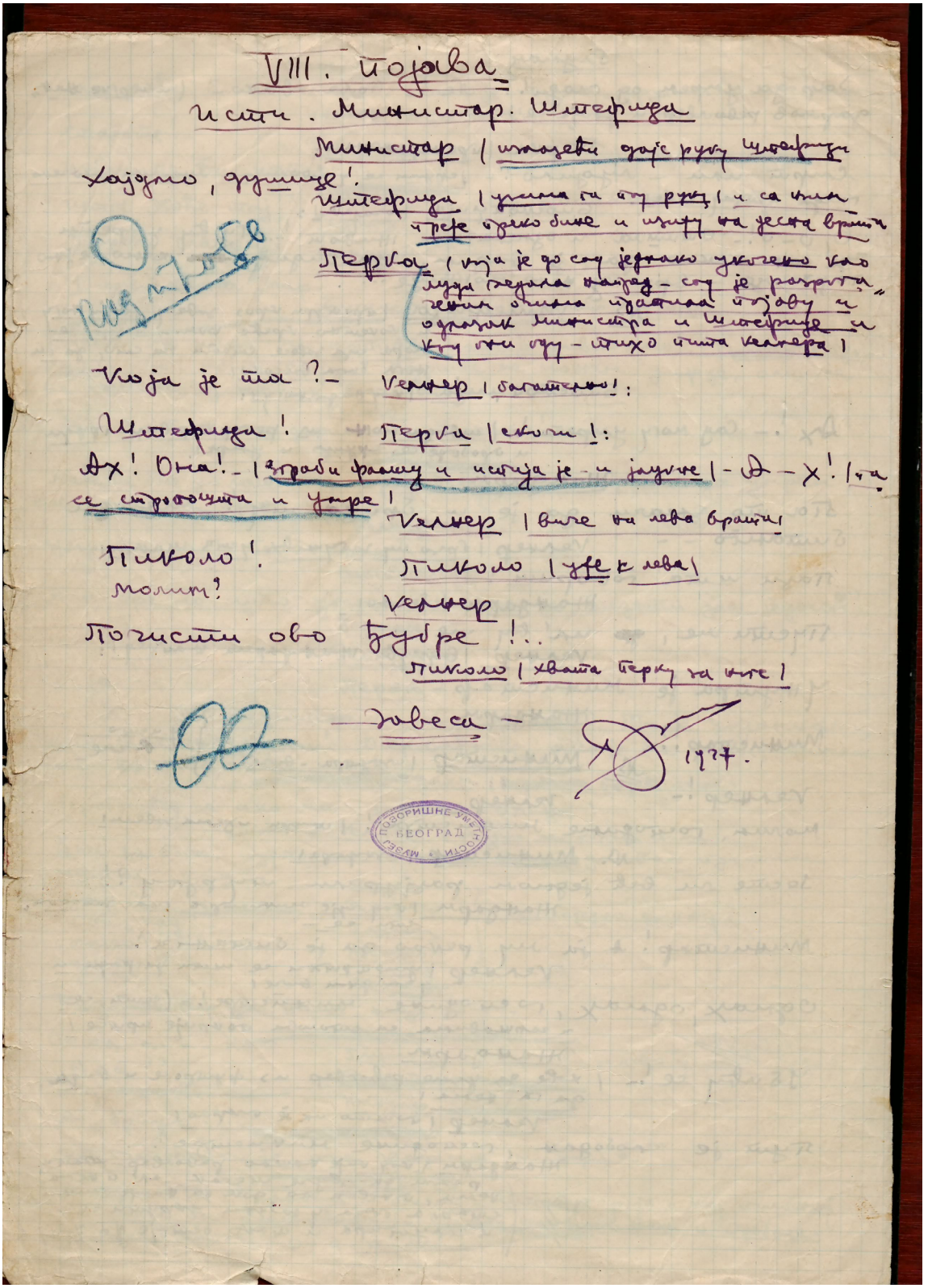
Key words: Brana Cvetkovic, Brana's theater, comedy, one-act, modern drama

Прилози

Скен прве странице рукописа

Скен последње странице рукописа

ПРИКАЗИ /
BOOK REVIEWS

Научна критика
УДК 821.163.41.09-3 Ђорђевић В.(049.32)
Примљен: 13. јануара 2022.
Прихваћен: 21. јануара 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.44

ИНОВАТИВАН ПРИСТУП ПРОЗНОМ ДЈЕЛУ ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА

Љиљана Костић, *Прозно дело Владана Ђорђевића,* Посебна издања / Српска академија наука и уметности, књ. 700, Одељење језика и књижевности, књ. 60, Београд, 2021.

Монографска студија *Прозно дело Владана Ђорђевића*, ауторке проф. др Љиљане Костић, објављена је у издању САНУ у оквиру цјеловитог обиљежавања деведесет година од смрти Владана Ђорђевића. Основна верзија рукописа настала је између 2010. и 2013. године у оквиру израде докторске дисертације која је под називом *Прозно дело Владана Ђорђевића*, одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 18. децембра 2013. године пред комисијом у саставу: проф. др Сава Дамјанов (ментор), проф. др Горан Максимовић (предсједник комисије), доц. др Радослав Ераковић (члан), доц. др Драгана Вукићевић (члан). Појединии фрагменти те основне верзије рукописа, уз одговарајуће прераде, објављени су у часописима и зборницима, у складу са уређивачким и техничким стандардима тих публикација. Захваљујући томе прошли су кроз озбиљну додатну рецензентску провјеру и верификацију.

Указујемо на библиографске информације о томе: „Књижевноисторијски и дидактички аспекти путописа Владана Ђорђевића“, *Зборник радова Педагошког факултета у Ужицу*, год. 15, број 14, Ужице, 2012, с. 149-162; „Приватни живот у *Успоменама* Владана Ђорђевића”, *Од науке до наставе*, зборник радова, Филозофски факултет Ниш, 2012, стр. 315–328; „Портрети савременика у мемоарима Владана Ђорђевића“, *Липар*, год. 15, бр. 3, Крагујевац, 2014, стр. 195–209; „*Кочина крајина* – историјски роман Владана Ђорђевића“, *Philologia Mediana*, год. VII, бр. 7, Ниш, 2015, стр. 145–159; “*Успомене* Владана Ђорђевића као извор за проучавање културних прилика у Србији у 19. веку“, *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, год. XI, Филолошки факултет Београд, 2016, стр. 145–160; „*Цар Душан* – историјски роман Владана Ђорђевића“, *Наслеђе*, год. XIV, бр. 36, Крагујевац, 2017, стр. 171–182; „Краљ Милан у књижевном делу Владана Ђорђевића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 67, св. 2, Нови Сад, 2019, стр. 449–462.

За ово издање рукопис је у цјелини прерађен, тако да је значајно измијењен и осавремењен у односу на ону основну верзију (2010-2013) и уобличен је у јединствену монографску студију за потребе истраживања цјелокупног рада Владана Ђорђевића из области медицине, књижевности и политике, у оквиру дјелатности САНУ у 2021. години и у складу са стандардима САНУ за припрему рукописа за штампу.

Несумњиво је да можемо данас тврдити како је књижевник и политичар

Владан Ђорђевић (1844-1930) био један од неприкосновених књижевних и политичких ауторитета обреновићевске Србије, а његов вишедеценијски утицај у области књижевности, културе, медицине и науке, друштвеног живота и политике, оставио је дубок траг у јавном животу Србије на крају 19. и на почетку 20. вијека. Као што је познато, Ђорђевић је рођен у Београду, на Ваведење, 21. новембра (4. децембра) 1844. године, у породици цинцарског поријекла која се доселила у Београд 20-тих година 19. вијека. Крштено име Ипократ као великошколац замијенио је под утицајем Ђуре Даничића у српско име Владан и то ново име користио је досљедно до краја живота. Отац Ђорђе био је апотекар, мајка Марија била је из београдске трговачке породице Леко. Основну школу је започео у родном граду, а након мајчине ране смрти и пресељења са породицом окончао је у Сарајеву, гдје је нарочито снажно утицао на њега истакнути српски учитељ Александар Шушкаловић. Послије повратка у Београд, завршио је гимназију, гдје му је старији друг био Стојан Новаковић. Школовање на Лицеју завршио је у Београду, заједно са Јосифом Панчићем, а затим је као државни стипендиста студирао медицину у Бечу (1863-1869). Као студент постао је члан српског ђачког друштва *Зора*, а затим је био један од покретача Уједињене омладине српске (1866), био је њихов секретар и члан Главног одбора, те представник "омладинаца" на Свесловенском конгресу у Москви (1867). По окончању основних студија, на Универзитетској хируршкој клиници у Бечу слушао је предавања из хирургије и акушерства (1869-1871). Током Француско-пруског рата на њемачком бојишту усавршавао се у ратној хирургији (1870). По окончавању студија добио је титулу доктора хирургије, а затим и магистра акушерства. У Бечу је живио са Паулином Бихнер, у ванбрачној заједници су добили двоје дјеце, а вјенчали су се тек по доласку у Београд (1871). Запослио се као војни љекар, а затим је убрзо постао шеф хирургије у Војној болници, професор у Војној академији (1874-1875), те дворски љекар књаза Милана (1872-1878). Основао је Српско лекарско друштво (1872), а био је његов секретар (1872-1874), потпредседник (1886-1889) и председник (1890-1891). Учествовао је у оснивању Српског друштва црвеног крста (1876) и сл. Био је члан Српског ученог друштва (1869), те дописни (1888) и редовни члан Српске Краљевске академије наука (1892). Почасни доктор наука Београдског универзитета постао је 1925. године. Упокојио се у Бадену код Беча, 31. августа 1930. године.

Управо наведена чињеница, која је била подстицај за САНУ да обиљежи јубилеј 90 година од упокојења Владана Ђорђевића, подстакла је реализацију читавог низа активности везаних за изучавање и систематизацију његовог књижевног и научног рада. У склопу тих активности, као што смо на почетку овога текста то нагласили, припремљена је за објављивање монографска студија *Прозно дело Владана Ђорђевића*, аутора др Љиљане Костић, професора књижевности на Педагошком факултету у Ужицу Универзитета у Крагујевцу. Књига садржи сљедећа поглавља: „Предговор", „Књижевнокритичка рецепција дела Владана Ђорђевића", „Почеци књижевног рада", „Ђорђевићеви погледи на књижевност, културу и науку", „Приповетке (Романтична приповетка, Ка реалистичкој приповеци, Преведена приповетка, Ликови, Композиција, Стилске особености)", „Путописи", „Историјски романи (Кочина крајина, Цар Душан, Композиција, стил и језик)", „Дворски романи (Цар Душан и краљ Милан као антиподи)", „Мемори – успомене (Приватни живот, Кул-

турне скице, Београд и Беч, Портрети, Успомене као историјски извор, Стилске одлике)", „Закључак", „Литература".

Познато је да је Ђорђевићева блискост са српским двором допринијела напуштању његових гимназијских и студентских "омладинских идеала" и окретању политичком конзервативизму, што је нарочито дошло до изражаја послије приступања Српској напредној странци (1883). Ђорђевић је као политичар значајно допринио реформи здравствених институција, школства, судства, пореског система, опремању војске, изградњи жељезница, цјелокупној привредној реформи земље и сл. Обављао је функцију министра просвете и црквених дела и министра народне привреде у влади Николе Христића (1888-89). Напредњаке је напустио 1889. године. Након абдикације краља Милана отишао је у дипломатију, био је посланик у Атини (1891-1893) и Цариграду (1894-1897). Вратио се у земљу да би постао председник владе и министар иностраних дела (1897-1900), а због изразито аутократске политике тај период је у опозиционим круговима називан "црном владавштином". Након противљења вјеридби краља Александра са Драгом Машин и оставке кабинета, био је лишен свих војних чинова и пензије, тако да се након тога преселио у Беч (1900-1905). Послије повратка у Србију (1905), враћена му је пензија, али је убрзо био осуђен на шест мјесеци затвора због наводног одавања државних тајни у мемоарском дјелу *Крај једне династије I-III* (1905-1906). Након изласка на слободу повукао се из јавног живота и посветио се књижевном раду. О самом суђењу и утамничењу написао је књигу *Министар у апсу* (1909). Послије аустријске анексије Босне и Херцеговине (1908), опредијелио се за афирмисање русофилских идеја. Под његовим уредништвом објављена је *Плава књига о српском питању* (1909). У току Првог свјетског рата био је интерниран у Аустрију (1916-1918). Послије преране смрти најстаријег сина Милана, а већ нарушеног здравља, преселио се у Беч (1921), гдје је остао све до краја живота.

Књижевни рад започео је као гимназијалац. Прву приповијетку "Пушчана зрна" објавио је у *Српским новинама* (1860), а затим је написао трагедију *Љубоје Жупан* коју је извело Дилетантско позориште у Великој пивари (1861). Историјски роман *Кочина крајина* објавио је 1863. године, а затим и три књиге *Путничких црта* (Београд, 1865; Крагујевац, 1869. и 1874). Драму *Народ и великаши* објавио је 1868. године. Ово дјело је у новије доба прештампано у едицији "Драмска баштина" Музеја Позоришне уметности Србије, у редакцији Душана Михаиловића (коло VIII, књига 2, Београд, 2001). Приповијетке је објавио под насловом *Скупљене приповетке Владана Ђорђевића 1-3* (Београд, 1872, Панчево, 1879). Историјски роман *Цар Душан I-III* започет је 1875. године, а завршен тек 1919. године. Написао је укупно шест књига мемоарских *Успомена*. Прву је објавио у Новом Саду (1927), док се друга, трећа, четврта и пета налазе у РОМС-у, а шеста под насловом *Министар у ропству (моја старост*), налази се у Архиву Србије. Тренутно је у изради приређивање поменутих Ђорђевићевих мемоарских рукописа који ће бити одштампани у издавачкој дјелатности САНУ. Бројне прилоге (приповијетке, путописе, романе и драме, критике, мемоарску прозу, преводе са њемачког, француског, руског и новогрчког језика, чланке из медицине, политике, дипломатије, природних наука), објављивао је у водећим листовима и часописима свога времена (*Српске новине, Видовдан, Све-*

товид, Даница, Матица, Босанска вила, Јавор, Летопис Матице српске и сл.).

Између бројних стручних књига издвајамо *Народну медицину у Срба* (Нови Сад, 1872), *Историју српског војног санитета* (Београд, 1879, 1881). Истакао се као покретач и уредник једног од најзначајнијих часописа епохе српског реализма *Отаџбина* (1875, 1880-1883, 1887-1892). Међу објављеним мемоарским списима, посебну пажњу и данас привлаче књиге: *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877, 1878. год.* (Београд, 1907), *Историја Српско-бугарског рата 1885. год.* (Београд, 1908), *Министар у апсу* (Београд, 1909). Касније су оне једним дијелом прештампане и у књизи под приређивачким насловом *Успомене*, у Нолитовој едицији "Мемоари, дневници, аутобиографије" 1988. године.

У истраживању Љиљане Костић долази до цјеловите интерпретације прозног дјела Владана Ђорђевића, прије свега приповједака и историјских романа, као и путописа и мемоарске прозе. Међу приповиједткама посебно су типолошки сагледане романтичне приповијетке, а затим су обухваћене и приповијетке са елементима реалистичке поетике, као и бројне преведене приповијетке. При томе је посебна аналитичка пажња усмјерена на јунаке, композицију, као и стилске особености Ђорђевићевог приповиједања.

У оквиру аналитичког увода Љиљана Костић је направила и потпун осврт на досадашњу рецепцију Ђорђевићевог дјела. Указала је на ране критичаре Милана Кујунџића Абердара, Стојана Новаковића, Светозара Марковића, Стевана В. Поповића, Драгутина Илића, Ђуру Шурмина и друге, који су углавном позитивно писали о Владану Ђорђевићу и његовом дјелу. Указала је на негативан Скерлићев критички став о књижевном дјелу Владана Ђорђевића, као и одсуство интересовања књижевне критике за то дјело у више наредних деценија. Тек знатно касније, крајем 20. и у првој деценији 21. века, у спорадичним радовима или фрагментима већих студија појављује се име Владана Ђорђевића као писца који је допринио обликовању српске књижевности (Душан Иванић, Предраг Протић, Татјана Јовићевић и сл.). Међутим, упадљиво је већи број аутора који су углавном прихватали ставове својих претходника у негативном вредновању Ђорђевићевог књижевног рада (Јован Деретић, Милисав Савић, Михајло Пантић, Милорад Најдановић, Живомир Младеновић и др.). Библиографске референце у енциклопедијама углавном су маркирале Ђорђевићево политичко ангажовање као најзначајнију област рада, док су његов књижевни и реформаторски рад остајали у сјенци ревносног служења Обреновићима. Тако је општеприхваћени писац *Кочине крајине* и идеолог Уједињене омладине српске, који је у својој приповеци *Газда Милић и славна комисија*, путопису *Студеница* и драми *Народ и великаши* антиципирао главне теме српске реалистичке књижевности, а затим и запажени уредник *Отаџбине* као једног од најзначајнијих књижевних гласила у Србији у 19. вијеку, углавном био скрајнут и заборављен.

Љиљана Костић указује и на савремене покушаје љекара да рехабилитују оснивача „Српског лекарског друштва" и првог почасног доктора Медицинског факултета, а томе су се придружили и историчари. Нарочито је издвојено исцрпно истраживање Сузане Рајић о Ђорђевићевом животу и политичком раду (*Владан Ђорђевић*: *биографија поузданог обреновићевца*, 2007), које је доказало колико

је неправде учињено овом српском политичару, некритичким прихватањем неких ранијих преоштрих оцјена његовог рада. Све то је у великој мјери показало пуно оправдање наглашене потребе да се Ђорђевићев књижевни рад наново сагледа и критички превреднује, те да му се пронађе једно другачије и свакако заслуженије мјесто у историји српске књижевности.

Приповједачки рад Владана Ђорђевића, у интерпретацији Љиљане Костић сагледан је из двије поетичке перспективе. Прву обухватају романтичарске приповијетке у којима је тематизовао средњовјековну прошлост („Вукана", „Невери", „Јединица" и сл.), као и раздобље устаничке Србије из почетних деценија 19. вијека („Хлеб и со", „Хајдукова мајка", „Вера у Србина", „Побратими", „Гавран", „Капетан Вељко", „Роса", „Кита цвећа" и сл.). Другу поетичку перспективу чине реалистичке приповијетке у којима је тематизована слика друштвеног живота савремене Србије („Ћир Таса", „Како се човек заљубљује", „Газда Милић и славна комисија" и сл.).

У поглављу посвећеном интерпретацији Ђорђевићевих романа посебно су издвојени историјски романи *Кочина крајина* и *Цар Душан*, *Голгота* и роман *У фронт* са аналитичким усмјерењем на тумачење композиције, стила и језика. Љиљана Костић наглашава да се у роману *Кочина крајина* препознају рефлекси усмено утврђене народне историје и формула преузетих из усменог предања и хроника, које се укрштају са романескним фикциналним казивањем. За разлику од овог романа, у *Цару Душану*, Ђорђевић се служио богатом историографском литературом о владавини српског цара, тако да је за фикционалну причу остало веома мало простора. На многим мјестима романескно казивање прекидано је ауторовим интервенцијама. Наспрам приче и излагања догађаја, Ђорђевић је наступао као коментатор који исцрпно објашњава како је дошао до неког податка, коментарише вјеродостојност коришћене грађе, објашњава поступке владара и доводи их у везу са савременим збивањима. Такви облици метанаративности испољени у пренаглашеним ауторским коментарима, као и обраћањима читаоцима и усмјеравањима њихове пажње, практично су присутни кроз текст читавог романа.

Са друге стране, аналитички су посебно издвојени „дворски романи": *Голгота, силазак са престола* (1909), као и *У фронт* (1913), у којем је сагледана личност и владавина Милана Обреновића. Први роман се окончава Милановим силаском са престола, а други роман *У фронт* приказује живот Милана Обреновића у егзилу у трећој години након силаска са престола. У издвојеном аналитичком сегменту Љиљана Костић је урадила компарацију ликова цара Душана и краља Милана као антипода.

Мада је у томе гајио највеће књижевне претензије, јасно је да се Ђорђевић као писац историјских романа истакао највише као фактограф, као историчар и добар познавалац српске прошлости, а мање као романсијер са развијеном имагинацијом и способношћу да умјетничким средствима дочара једно доба, што је у цјелини гледано била општа слабост овог жанра у српској књижевности 19. вијека (Ј. Игњатовић, С. Новаковић, Ч. Мијатовић). У том смислу је као што смо указали нарочито карактеристичан Ђорђевићев тротомни роман *Цар Душан*, посвећен приказивању двадесетогодишње владавине Стефана Душана, у којем је огромна историјска документација у потпуности маргинализовала романескно причање, тако да

је ово дјело навођено као примјер "једног од ћорсокака у које је био запао српски историјски роман 19. века" (Ј. Деретић).

Монографска студија Љиљане Костић потврђује да у данашњем времену највише пажње заслужује Ђорђевићева мемоарска и путописна књижевност. У интерпретацији *Мемоара* Љиљана Костић је усмјерила пажњу на аспекте јавног живота и културног идентитета, а остварила је то кроз приказивање приватности, културних манифестација, кроз приказе градског живота у Београду и Бечу, кроз портрете бројних савремника, међу којима издвајамо краља Милана и краља Александра Обреновића, као и бројне професоре, писце и научнике: од сарајевског учитеља Александра Шушкаловића, преко Стојана Новаковића и Јосифа Панчића, па све до Чедомиља Мијатовића и Милана Јовановића Морског и сл. Посебно је указано на вриједност Ђорђевићевих мемоарских успомена као непосредног историјског извора имајући у виду његову улогу у политичком животу Србије на крају 19. и на почетку 20. вијека.

У поглављу посвећеном интерпретацији путописне прозе Владана Ђорђевића, обухваћене су књиге које су биле објављене под јединственим насловом *Путничке црте* у Државној штампарији у Београду 1865, 1869, 1874. године, као и два путописа која су објављена изван ових књига: „На броду Софија" (*Јавор*, 1874) и „Једна ноћ у Атинама" (*Отаџбина,* 1892). Указано је на жанровске карактеристике именоване у облику поднаслова (путничка црта, путничка новела), на фрагментарност и поучни карактер путописних текстова, а затим и на слику домаћег и страног свијета у тим путописним цртама (Трст, Крагујевац и Студеница, Цариград, Букурешт, Атина, и Чешко-Саска Швајцарска). Посебно је указано на приказивање простора и људи, те непосредених доживљаја са тих описаних путовања, као што је указано и на историјске реминисценције и подсјећање на важне догађаје који су се одиграли у прошлости тих крајева.

Монографска студија *Прозно дело Владана Ђорђевића*, ауторке проф. др Љиљане Костић, представља иновативан и креативан приступ обимном и жанровски разноврсном прозном дјелу овога писца. Из тога су проистекли добри савремени увиди, тумачења, компарације и вредновања, који ће без сумње изнова подстаћи читалачка и научна интересовања за прозно дјело и личност Владана Ђорђевића. Све би то требало да значајно допринесе новим читањима и тумачењима, синтезама и упоређивањима, вредновањима, као и издањима овога неправедно скрајнутог, а несумњиво значајног писца српске књижевности.

Горан М. Максимовић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Одсек за србистику

* goran.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

Научна критика
УДК 821.163.41.09„18/19“(049.32)
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 5. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.45

СЛИКА: ИСТОРИЈСКО–ПОЕТИЧКО И ГЕНОЛОШКО ЧИТАЊЕ

(Ана С. Живковић, *Слика у српском реализму: историјскопоетичка студија*, Крагујевац: Филолошко–уметнички факултет, 2019)

Монографија Слика у српском реализму: историјскопоетичка студија ауторке др Ане Живковић тринаеста је по реду публикација Библиотеке „Црвена линија” чији је издавач Филолошко–уметнички факултет у Крагујевцу. Настала је прерадом рукописа докторске дисертације под називом „Слика – жанр српске реалистичке прозе“ коју је ауторка одбранила на истом факултету 2018. године. Монографија се састоји из шест тематско–истраживачких целина, обједињених Предговором и Закључком: 1. Увод: Жанр слике и мимезис, 2. Статус слике у науци о књижевности, 3. Настанак реалистичке слике, 4. Конституисање слике као форме српске реалистичке прозе, 5. Слике из сеоског живота: основни модел жанра, 6. Перспективе слике на крају епохе српског реализма. Критички апарат садржи библиографију изворне и секундарне литературе и биобиблиографске податке о ауторки. Већ је оваквом концепцијом поглавља и њиховим распоредом указано на то да су прве две целине превасходно посвећене теоријској елаборацији основног истраживачког задатка, док је претежни део монографије оријентисан у правцу историјскопоетичких разматрања жанра слике у српској реалистичкој књижевности.

Синхрона перспектива која отвара проблематику теоријске контекстуализације, упућује на релацију слике са мимезисом као парадигматским обрасцем реализма. Полазећи од тезе да „жанровски идентитет слике умногоме зависи од различитих интерпретативних приступа и значењских трансформација мимезиса”, ауторка доноси кратки синтетички преглед схватања мимезиса и појмова који су били у ближој и даљој релацији са њим, као што су: копија, стварност, вероватно, референца, фотографија, слика, конвенција. Закључком да се „однос жанра слике према референци, може [се] поистоветити са односом целокупне књижевности према категорији стварног”, потцртава се континуитет вишевековног спора између стварности и фикције као оне линије традиције која ће омеђити и теоријски увод у жанровска обележја слике.

Да истраживачки контекст не нуди једноставнија решења ни када се пређе у простор јаснијих књижевноисторијских граница, ауторка показује у другом поглављу у коме се разматра статус слике у српској књижевнонаучној традицији. Од раног препознавања статичности мотива и дефабулативности, као пресудних чинилаца диференцирања слике и приповетке као књижевне врсте, преко указивања на својства перспективе и дистанце код критичара реалистичке епохе, ауторка указује на чињеницу да се појава поджанровског појма „црта“ у српској литератури друге половине деветнаестог века поклапа са првом фазом развоја европских реалистич-

ких жанрова, који су наклоњени физиолошкој методологији проучавања живота. Плурализам интерпретативних и критичких становишта резултирао је и разликама у погледу дистинктивних црта жанра: портрет, или оквирна комуникативна ситуација, сказ, приближавање лирској идили, прича с пута, нека су од обележја која иду у прилог жанровском опису слике и њеног разликовања од сродних жанрова, кратке приче и црте. Ауторкино опредељење да за полазиште у генолошком опису слике узме референтне текстове Душана Иванића („Слика – међужанровска ознака у српској књижевности епохе реализма", 1990), и Драгише Живковића („Термин 'слика' код српских приповедача у XIX веку") био је притом добар истраживачки путоказ ка ширем аналитичко-синтетичком увиду у овај жанр и његове кључне тематске, структуралне, идеолошке и реторичке аспекте.

У средишњем и најобимнијем делу монографије ауторка се фокусира на књижевност српског реализма, од 1860. године до почетка 20. века узимајући у разматрање жанр слике код већег броја писаца тог периода (Јаков Игњатовић, Милорад Поповић Шапчанин, Ђура Јакшић, Милан Ђ. Милићевић, Јанко Веселиновић, Илија Вукићевић, Светолик Ранковић, Симо Матавуљ, Стеван Сремац, Радоје Домановић). Пратећи концепцију развоја жанра слике и његових модификација, А. Живковић се посебно задржава на делу Јакова Игњатовића, односно приповеци „Једна женидба" као (прото)примеру конституисања датог жанра, пратећи потом генезу слике кроз аксиолошке варијанте, фељтоне и сатире, преко слике свакодневнице (миметички модел), до фантастике и пародије на крају реалистичке епохе. Притом нису испуштене из вида и шире компаративне везе слике са фолклорном традицијом, сликарством, физиолошким жанровима. Управо је ова компаративна анализа отварала перспективу читања трансжанровских обележја слике као ширег интерпретативног контекста.

Након Игњатовића, посебна пажња је посвећена оним писцима чија су дела означила даљи правац развоја жанровских обележја слике. Знаци овог процеса уочени су у протореалистичким приповеткама Милорада Поповића Шапчанина чије је још увек недовољно морфолошки диференциране слике пратила и нова аксиолошка конфигурација слике света. Помак у правцу даље жанровске диференцијације, превасходно на идеолошком и стилско–језичком плану, ауторка разматра у фељтонистичко–сатиричним сликама Ђуре Јакшића показујући притом сложени динамизам међужанровских релација које су биле карактеристичне за рану фазу српског реализма. Посебно овде треба истаћи запажања о Јакшићевим формално–стилским решењима у сликама са ратном тематиком: нпр., промењену улогу оквира и превладавање конвенционалних решења у погледу перспективизације приказаног света. Поетички квалитети Јакшићеве прозне слике детаљније су анализирани и у светлу постклασичне наратологије, на чији се интерпретативни методолошки потенцијал, свакако, могло рачунати и приликом тумачења осталих извора.

Репрезентативним делом које стабилизује жанр слике ауторка с правом сматра слике Јанка Веселиновића чијом је анализом указано на њихову међузависност са поетиком „свакодневне приче" као једним од важних дистинктивних маркера реалистичке поетике. Овако конципирано истраживачко тежиште природно је водило ка анализи реторичких аспеката слике, чему је у целини посвећено јед-

но поглавље рада. Даљим проучавањем слике као друштвено–симболичног чина отворена су додатна питања њеног трасжанровског преозначавања између идиле и утопије, на једној страни, односно, слике и цртице, на другој. Тумачењем слика у делу Светолика Ранковића, Светозара Ћоровића и Илије Вукићевића начињен је и помак ка новој еволутивној фази жанра који ауторка лоцира хронолошки с краја деветнаестог века, а типолошки унутар фантастичких жанрова. Монографија се стога завршава описом преображаја слике који је разматран и на идеолошком, и на морфолошком, и на стилско–реторичком плану; док је у делу Радоја Домановића посебно апострофиран виртуелни наратив, поступак који ће се показати парадигматично модернистичким, у Сремчевој прози ауторка је препознала очите назнаке разградње жанра слике у правцу њеног пародијског преозначавања. Модеран концепт жанра „као поља неравнотеже“ омогућио је притом и својеврсно методолошко померање – „од књижевне историје ка рецепцији – од жанра као структуре ка жанру као моделу читања”.

Иако је у поднаслову монографије указано на њено примарно историјскопоетичко усмерење, А. Живковић је критичким приступом истраживачкој теми наречену оријентацију проширила поуздано се крећући у простору терминолошких, методолошких и генолошких питања. Стога Слика у српском реализму: историјскопоетичка студија, не само да представља прву значајну синтезу поетике жанра слике у српској науци о књижевности, већ је и значајан прилог савременим токовима генолошких истраживања, и уз то важна референца, како за будуће истраживаче и проучаваоце српске реалистичке књижевности, тако и за ширу академску и стручну јавност.

Снежана М. Милосављевић Милић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

* snezana.milosavljevic.milic@filfak.ni.ac.rs

Научна критика
УДК 371.3::81'243(049.32)
Примљен: 23. фебруара 2022.
Прихваћен: 5. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.46

ПОЛИФУНКЦИОНАЛНОСТ КЊИЖЕВНОГ ТЕКСТА У НАСТАВИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА

(Vesna Simović, *Književnost u nastavi stranog jezika* [Elektronski izvor], Niš: Filozofski fakultet, 2021)

Монографија *Књижевност у настави страног језика* заснована је на обимном истраживању спроведеном у току рада на докторској дисертацији у којој се ауторка Весна Симовић бавила улогом књижевног текста у савременој настави француског као страног језика и анализом савремених уџбеника француског језика домаћих и француских аутора. Отуда су у теоријском делу рада као извори употребљени радови превасходно француских глотодидактичара, док су примери који су у књизи навођени преузети из савремених уџбеника за учење француског језика као страног. Иако је у фокусу настава француског језика, у наслову публикације стоји опште одређење „настава страног језика", што је оправдано чињеницом да су увиди, експликације и закључци изнети у студији универзалног карактера, тј. могу се применити на наставу било ког страног језика.

Монографију чине четири истраживачке целине: 1. УВОД, 2. КЊИЖЕВНОСТ У НАСТАВИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА: ДИЈАХРОНИЈСКИ ПРЕГЛЕД, 3. КЊИЖЕВНОСТ У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА, 4. ЗАКЉУЧАК, а ту су и попис употребљених извора и референтне литературе, као и прилози.

На самом почетку УВОДА ауторка указује на чињеницу да је књижевни текст одувек присутан у настави француског/страног језика, али да су се његово место и значај у том контексту мењали кроз време, у зависности од прокламованих циљева учења и доминантних наставнометодолошких приступа карактеристичних за одређене периоде. Тако се у традиционалној граматичко-преводној методи књижевни текст користио за стицање и оснаживање језичко-граматичке и лексичке компетенције, док је у савременој глотодидактици његова заступљеност и примена много шира – он је ту присутан као одговарајући предложак за готово све комуникативне, рецептивне и продуктивне, усмене и писане активности. У контексту (пожељне) примене комуникативне методе, употреба књижевног текста омогућава стварање аутентичних комуникативних ситуација, чиме се ученици додатно мотивишу за рад и учење језика. Значајан је и за развој интеркултуралне компетенције ученика, на чему се инсистира у савременој настави језика. Поред тога, уметничке вредности књижевног текста захваљујући којима се код ученика развијају навике читања из задовољства и због естетског ужитка представљају квалитет који се не сме занемарити, јер га не поседују други аутентични документи који се користе у настави страног језика. Ауторка све ове савремене глотодидактичке и културолошке

концепте инкорпорира у своја гледишта и ставове које у књизи износи и заступа.

Друго поглавље доноси дијахронијски преглед заступљености књижевног текста у настави страног језика. Сагледани су његово место и улога у различитим методичко-методолошким приступима и правцима: традиционалној, директној, аудио-оралној и структурно-глобално аудио-визуелној (СГАВ) методи, као и у комуникативном приступу. Посебна пажња с разлогом је посвећена месту које је књижевном тексту дато у *Заједничком европском оквиру за живе језике*, јер је овај документ Савета Европе референтни оквир за ауторе савремених уџбеника страних језика. Њиме се истиче значај књижевног текста / књижевности за неговање вишејезичног и плурикултурног приступа на коме се данас у европском културно-образовном контексту инсистира.

Најразвијенији и у функционалном смислу највреднији део књиге представља трећа целина, у којој се ауторка бави статусом и начинима присуства и употребе књижевног текста у савременој настави француског и других страних језика. Поглавље отвара део о полисемичности књижевног текста који се развија у правцу указивања на значај оних приступа који узимају у обзир литерарност као особину која представља дистинктивно обележје књижевног у односу на друге (нефикцијске) врсте текстова, такође присутне у настави страних језика. Бавећи се, потом, питањем аутентичности књижевног текста у наставним околностима, ауторка разматра његов (подразумевајући) културолошки значај, као и чињеницу да, чиме год да се бави, књижевни текст не застарева, тј. увек је актуелан. Све то чини га пожељним средством у настави, а од способности и методичких компетенција наставника зависи у којој мери ће његове предности бити активиране и функционално употребљене. У том смислу, значајни су критеријуми према којима се врши избор текстова за коришћење у настави страних језика. Ослањајући се на увиде аутора који су се тим питањем бавили, В. Симовић наводи следеће смернице: језичка и методичка адекватност текста, његов мотивацијски капацитет, заинтересованост ученика, разумевање (које води бартовљевском задовољству у тексту), предност интегралних дела у односу на одломак, занимљивих и „признатих". Имајући у виду мноштво функција књижевних и других текстова у настави француског језика, ауторка посебно скреће пажњу на ону коју сматра примарном, а то је функција предлошка за рецептивне и продуктивне језичке вештине.

Четврти део истог поглавља, у коме се разматра значај књижевног текста за развијање језичке комуникативне компетенције, функционално се грана и раслојава на више потпоглавља, чиме се постиже целовитост сагледавања овог важног аспекта наставне употребе књижевног текста. Обрађена је улога књижевног текста у развијању фонетско-фонолошких, лексичких и граматичких компетенција ученика. Посебно је занимљиво указивање на значај адекватне примене песама француских песника у настави језика: „Сматрамо да би оптимално коришћење поезије у настави било оно које повезује фонетско-фонолошке феномене француског језика са литерарношћу као одликом књижевног текста" (51). Примери такве употребе одломака песама В. Игоа, А. Рембоа и П. Верлена постоје у појединим уџбеницима за учење француског језика. Ово је значајно, јер ученици имају могућност да увиде непосредну везу између језичких елемената и ефеката које они остварују у тексту; то их уводи

у свет књижевности, оспособљава за читање и размишљање о прочитаном тексту, али и о самом језику којим се уметнички текст реализује.

У оквиру дела поглавља које се бави односом књижевног текста и вештине читања у настави страног језика разматрани су модели читања, могуће тешкоће при читању и стратегије за успешно читање. Различити модели читања омогућавају конструисање значења, односно долажење до смисла текста (семазиолошки, ономазиолошки и интерактивни модел). Проблем у достизању овог важног циља када се бавимо књижевним текстом у настави могу бити ученичка ограничена лингвистичка знања, непознавање стратегија читања, али и различити узроци и дистрактори афективне природе. Зато је експликација и познавање стратегија успешног читања од изузетног значаја за наставу страног језика. „Настава читања треба ученика да води у откривању смисла текста тако што ће га наводити да користи стечена знања, да примењује читалачке стратегије, различите врсте читања зависно од својих потреба и врста текста који чита" (63-64). Разматране су, потом, појединачне стратегије које ауторка сматра важним: глобални приступ тексту (Софи Моаран), интерактивно читање (Франсин Сикирел), читање по моделу Изабеле Грика.

На проблематику читања надовезују се, логично, и питања вештине писања и вештине говора, којима ауторка такође посвећује потребну пажњу. Позивајући се на ставове релевантних глотодидактичара, она се, између осталог, залаже за већу заступљеност различитих видова креативног писања у настави страног језика, јер то доводи до аутентичне комуникације на часу, а има и изразит васпитни и мотивациони значај за ученике, због својеврсне демистификације чина писања. Истовремено, књижевни текст (као „језик у активној употреби") буди код ученика потребу да нешто кажу, да прокоментаришу и комуницирају, па његова употреба увек може представљати добар подстицај за усмено изражавање.

Имајући у виду чињеницу да интеркултуралност представља један од темељних принципа савремене наставе, последњи сегмент трећег поглавља посвећен је питању развијања и неговања интеркултуралних компетенција ученика путем наставе страног језика. Књижевни текст овде је сагледаван као наставни материјал који „кроз језички израз културе која га је изнедрила, омогућава увиђање њених специфичности и поређење циљне културе са изворном културом ученика, са сврхом превазилажења предрасуда, развијања толеранције и прихватања Другог и другачијег" (5). У овом смислу, циљ наставе страног језика, али и наставе уопште, требало би да буде не само прихватање стране културе равноправно са сопственом, већ и схватање да је сопствена култура богата и вредна подједнако као и страна.

У ЗАКЉУЧКУ се ауторка још једном осврће на најважније поставке до којих се претходно дошло у појединачним поглављима, чиме се додатно наглашавају важни принципи и методичка становишта која се тичу статуса и функције књижевног текста у настави страног језика. Она би се, у најкраћем, могла свести на закључак да књижевни текст који одговара нивоу ученикових познавања језика и његовом интересовању и чије је присуство у настави подржано одговарајућим активностима, може подстаћи ученика на комуникацију на страном језику, чиме се остварује основни циљ наставе, тј. учења страног језика. Такође, употреба књижевног текста у овој настави омогућава активацију трансфера знања из других области, унапређи-

вање општих компетенција ученика, развијање његове свести о сопственом учењу; оспособљава ученика за самостални, ваншколски рад, подстиче интересовање за француску/страну књижевност, самостално читање и креативно писање. Све наведено омогућава остваривање комплексних и вишеструких циљева наставе француског као страног језика.

*

Пред нама је књига изразите практичне вредности, чији се квалитет, поред осталог, огледа и у јасно профилисаном научно-стручном становишту ауторке и излагању које је, стога, систематично, прегледно и прецизно. Обим појединачних поглавља и рукописа у целини адекватно је одмерен; књига је добро структуирана, чита се лако, а притом је врло информативна, богата мноштвом корисних и занимљивих фуснота. Ауторка се, овим рукописом, профилише као врстан језички стручњак, компетентан методичар, али и поштовалац и познавалац књижевности, свестан свих вредности ове уметности саме по себи, као и значаја који она може имати у настави страних језика, под условом да се у раду примењује адекватна научно-стручна методологија.

Имајући у виду све истакнуте особености и квалитете монографије *Књижевност у настави страног језика*, можемо да закључимо да је реч о релевантној студији чију ће употребну вредност препознати различити учесници наставног процеса – наставници, аутори уџбеника, студенти и истраживачи, односно сви заинтересовани за теоријска и практична питања наставе страног језика, а посебно статуса књижевности у тој настави.

Снежана В. Божић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

* snezana.bozic@filfak.ni.ac.rs

Научна критика
УДК 821.163.41.09 Киш Д.(049.32)
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 18. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.47

НУЛТА ДИСЦИПЛИНА *ДАНИЛА КИША* ИЛИ *ЕСЕЈИЗАЦИЈА КАО ИНТЕГРАЛНИ ПРОЦЕС*

(др Мирјана Бечејски, „*Нулта дисциплина*" *Данила Киша*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић / Institute for Serbian Sulture Prishtina – Leposavic, 2020)

Др Мирјана Бечејски је 2020. године научној јавности али и широј читалачкој публици, поштоваоцима стваралаштва Данила Киша, представила синтезу свог дугогодишњег истраживања наведеног ствараоца са књижевнотеоријског аспекта, као значајног теоретичара есеја, и у поетичком кључу, као канонског писца српске књижевности и ствараоца признатог у домену опште књижевности. Заправо, реч је о двострукој синтези, при чему је прва формирана у виду докторске дисертације под насловом *Есејистика Данила Киша*, одбрањене 2015. године на Филозофском факултету у Нишу, док друга, у виду монографије о којој говоримо, представља продубљена истраживања одређених тема и проблема назначених у докторској дисертацији, а подробно спроведених потоњим огледима „Прометејске идеје у делу Данила Киша", „Данило Киш и гностицизам", „Варијације на средњоевропске теме Данила Киша", „Данило Киш и руски формализам. Приповетка 'Ципеле' у контексту теорије очуђења Виктора Шкловског", „Данило Киш и стереотипи: национализам и евроцентризам", „Парабаза у *Часу анатомије* Данила Киша" и компаративним тумачењима у текстовима „Киш и Монтењ" и „Есејисте Сретен Марић и Данило Киш". И у овој монографији налазимо импликације наставка истраживања стваралаштва Данила Киша, што најбоље сведочи о изузетном познавању не само дела Данила Киша, већ и савремених теоријско-методолошких поставки, али и рецепције Кишовог укупног стваралаштва на дијахронијском и синхронијском плану. У контексту научног рада др Мирјане Бечејски, научна монографија „*Нулта дисциплина*" *Данила Киша* је хронолошки друга, публикована седам година након прве научне монографије *Земаљски и небески знаци* (2013), такође у издању Института за српску културу Приштина – Лепосавић, а у ширем контексту, реч је о трећој монографији др Мирјане Бечејски (у припреми је њена научна монографија *Неки стварни и могући* светови у којој ауторка значајну пажњу посвећује и Данилу Кишу, тумачећи га са аспекта когнитивнонаратолошких теорија и савремених теорија читања). Важан је податак да је монографија др Бечејски настала у оквиру научноистраживачког рада НИО по уговору склопљеном са Министарством просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Због ширине захвата грађе, дубине тумачења означених проблема, вишеструке контекстуализације стваралаштва Данила Киша и вишегодишње рецепције „заметка" монографије (докторске дисертације) у научним круговима и шире, монографију ћемо представити са три аспекта: 1. У контексту теорије есеја у науци о књижевности; 2. У

књижевноисторијској и књижевнонаучној рецепцији стваралаштва Данила Киша; 3. У контексту монографија *интегралног приступа*.

Методолошки „речит" наслов који нисмо мењали ни у наслову приказа, на најбољи начин одражава ауторикуно двоструко позвавање теорије есеја: као књижевно-научне врсте, и у контексту поетике Данила Киша. Наслов је, како ауторка истиче у предговору који је важан и са методолошког аспекта, и усмерен „двоструко кодираном" читаоцу – информисаном, и оном који, џојсовски речено, болује од *идеалне несанице* – перманентне жеље за новим теоријским и поетичким (са)знањима, дат према Епштејновој синтагми „нулта дисциплина" која представља „поетику есеја у малом" у контексту стваралаца Кишовог сензибилитета, који сматрају „да је промишљање уметности неодвојиво од ње саме и есеј негују као и уметничку прозу" (13). Кишова поетика есеја сагледана је кроз двоструки контекст: књижевнотеоријски и интегрални стваралачки. У уводном делу монографија ауторка полази од „оквира и хипотеза" интегралног тумачења стваралаштва Данила Киша, којем, у дотадашњој рецепцији, недостаје промишљање „есејизације нарације и наративизације есејистичке прозе": „Сложен есејистички опус Д. Киша у сагласју је с његовим белетристичким делом (и у квантитативном смислу), с тим да он обухвата шири круг тема. Да би се утврдила природа и функција њихове повезаности, неопходно је проучити естетску функцију два наизглед супротна процеса: есејизацију нарације и наративизацију есејистичке прозе. Коегзистенција уметничких и дискурзивних форми у њему може се објаснити управо есејизацијом, јер је есеј 'интелектуална песма' (Lukač 1973: 55) и 'наджанровски систем' (Епштејн 1997)." (22) Префикс *над-* у значењу *наднационални* и *наджанровски* мисао је водиља ауторкиног интегралног тумачења стваралаштва Данила Киша. Појам стваралаштва адекватно одражава и ауторкино *виђење* Кишовог доприноса књижевности и науци о књижевности, и ауторкин метод стваралачког теоријског промишљања у основи комплексне поетике Данила Киша и подједнако комплексне теорије есеја и мимо Кишовог опуса.

У уводним одељцима монографије ауторка примењује метод новог историзма, пратећи паралеле и укрштаје генезе Кишове поетичке мисли о есеју кроз књижевнонаучни и књижевни аспект. Уједно, ови делови монографије допринос су канонизацији кишовског есеја као значајне поџанровске одреднице са формалног, садржинског и вредносног аспекта: „Верујемо да су Кишова мерила светска у свим поменутим областима, јер ако се стварна вредност једног писца може мерити дубином његове мисли изражене у књижевним формама и присуством његових идеја у будућем развоју литературе, дијалектичка веза белетристике и есејистике Данила Киша и данас налази упориште и високо признање у европској и светској књижевности – тим јединим књижевним оквирима које је признавао." (28)

Друго поглавље научне монографије др Мирјане Бечејски, под насловом „Пролегомена за теорију есеја (подв. МБЂ)", јесте наставак интердисциплинарног проучавања есејистике Данила Киша. Кроз више одељака који и насловима одражавају есенцију Кишове поетике есеја („Есеј и његова форма (Поглед на дијахронију)", „Супстанцијална теорија есеја и Киш као есејист", „Есејизација као интегративни процес у књижевном делу Данила Киша (прилог релацијској

теорији есеја)", даје прво аргументовано полазиште за „Периодизацију есеја Данила Киша" што представља значајан искорак и у самој теорији есеја. Важно је истаћи и ауторкин проблемски, а интегративни приступ релационој теорији есеја у контексту Кишовог стваралаштва; ауторка је у овом одељку укрстила више аспеката теорије есеја и дијахронијске релације на више равни (културолошкој, друштвеној, књижевноисторијској, књижевнотеоријској, филозофској – естетичкој и др.): есеј и по-етику, есеј и мит (тј. есему), есејизацију и есејизам, есејизацију поезије, есејизацију романа, есејизацију приче и циклизоване збирке прича, есеј и *систем* (књижевне критике и теоријског промишљања есеја) и есејизацију разговора.

Средишњи део ове научне монографије организован је према предложеном периодизацијском принципу Кишове есејистике. У одељку посвећеном раној есејистици (1957–1971), ауторка је са књижевнотеоријске позиције проматрала Кишове есеје „у ужем смислу" и у „ширем смислу", јасно истичући, образлажући и поетички тумачећи Кишов порив за нивелисањем граница свог *стваралаштва* – књижевноуметничког и књижевно-научног. У овом одељку тумачени су Кишови аутопоетички и аутобиографски есеји „које карактерише изразита наративизација, односно поетизација" (91), есеји посвећени поезији и превођењу поезије, есеји посвећени прози, есеји посвећени по-етичким и културолошким темама, есеји посвећени ликовним уметностима, есејизоване критичке форме (прикази, рецензије, чланци, два интервјуа из 1956. године). Методолошко полазиште ове анализе је компаративно, што се често може уочити и кроз „корелационе и контекстуалне" наслове (уп. „*Сопствена соба* Данила Киша", 92–104, „Поезија је 'перманентна револуција', 105–28. стр. и сл.). Након подробне анализе овог периода Кишовог есејистичког промишљања, обележеног тематски широким корпусом књижевних, књижевно-научних, друштвених, филозофских и религијских тема, Бечејски закључује да „Паралелна критика евроцентризма и национализма, схватање књижевне традиције, приповедна инстанца, металепса остају трајне Кишове есејистичке опсесије и, као што смо већ нагласили, теме које ће интензивно и дубоко промишљати у годинама које следе, те елаборирати у зрелој есејистици." (166)

Период Кишове зреле есејистике (1971–1983), како уочава Бечејски, у знаку је „одбране прозе"; ово је и наслов четвртог поглавља монографије о којој говоримо. Мисао водиља Кишовог стваралаштва овог периода, уједно (методолошка) мисао водиља ауторкиног истраживања овог корпуса јесте „Заокупља ме вечни проблем форме…" (171). Највећи део овог поглавља посвећен је Кишовим есејима о „(ауто) по-етици" (171). У одељку „Књижевност је теоријска делатност (Есеји посвећени теоријским проблемима прозе)" ауторка закључује да је Киш теорију и поетику есеја и књижевности увезао и имплицитно, савременим наратолошким истраживањима и применом тих поступака, стилским поступцима набрајања („једним од кључних средстава које писац употребљава у сврху сажимања поетике", 221), поређењима, методом „ироничног лиризма" (220) и др. Кишов метод у огледима о поезији и превођењу поезије Бечејски појашњава синтагмом (и уједно методолошким поступком) „изобра по сродству" (224). У имплицитној поетици Данила Киша у низу огледа зрелог периода, Бечејски (228–230) истиче његову минуциозност у анализи, поступак *in medias res*, филозофију гностицизма као призму сагледавања

поезије, негирање психоаналитичког метода и др. Кишове есеје посвећене другим уметностима Бечејски тумачи кроз „аутопоетичка учитавања", при чему ова синтагма нема негативну књижевнотеоријску конотацију, већ афирмативну – (са) стваралачку: „Примењујући у литерарном описивању 'сликарски' поступак који је усвојио из технике 'новог романа' и преплићући реалну и виртуелну стварност на начин на који су то чинили писци магичног реализма, Киш ствара нове вербо-визуелне, а увођењем звука чак и вербо-воко-визуелне призоре (опсесија В. Радовановића)." (237) Књижевни разговори настали у зрелом периоду откривају „доба сумње" овог стваралаца, при чему други члан синтагме такође има позитивно значење деконструкције и ревалоризације као перманентног *доба* промишљања стваралаца Кишовог типа.

Пето поглавље монографије, „Час анатомије" (255–311) са методолошког аспекта представља *mise-en-abyme* и монографије др Мирјане Бечејски, и КИшовог стваралачког и интерпретативног поступка. Иако наведени есеј Данила Киша спада у највише проучаване текстове, дубина његовог значења је оно што перманентно измиче истраживачима. Бечејски је и у овом сегменту Кишовог стваралаштва указала на његова нова (у његовој и нашој савремености иновативна) методошка упоришта (в. одељак „'Парабаза' Данила Киша", 266–275. стр.).

Кишову есејистику у периоду 1983–1989. године Бечејски тумачи као париски период, при чему и ова синтагма у пренесеном значењу упућује на неке од Кишових поетичких одредница (продубљивање запажања о разликама, деридијанско *виђење* текста, проблем идентитета и сл.).

„Закључна разматрања" уз синтезу интегралног тумачења и *vice versa* – тумачења интегралног стваралаштва Данила Киша кроз есејистику као жанр, метод, мисао/идеју Кишовог приступа књижевности – животу – филозофији, доносе и Кишову вишеструку контекстуализацију у књижевном и књижевно-научном контексту, у националним и светским оквирима, као и вредновање Кишове есејистике (387–392). У маниру Кишовог поступка, Бечејски последње поглавље посвећује синтези Кишовог стваралаштва кроз концепт *нулте дисциплине*, где је есеј исходиште (извор и делта).

„*Нулта дисциплина*" *Данила Киша* од свог изворног облика, докторске дисертације, па до проширеног монографског издања припада ретким студијама интегралног проучавања књижевног и књижевно-научног дела Данила Киша; она је иницирала даљу рецепцију Кишове есејистике кроз огледе публиковане у периодици и/или зборницима; монографија о Кишовој есејистици је *ново полазиште* и многим афирмисаним тумачима Кишове прозе. Пре свега, монографија „*Нулта дисциплина*" *Данила Киша* је у методолошком и стилском погледу, те у кишовски задатим *оквирима дело* у сваком смислу *достојно* његове поетике.

Доц. др Мирјана Бојанић Ћирковић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

* mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

Научна критика
УДК 821.163.41.09 Драинац Р. (049.32)
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 19. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.48

ТОПЛИЦА КАО СИМБОЛИЧКИ ТОПОС ДРАИНЧЕВОГ СТВАРАЛАШТВА

(Мирјана Бојанић Ћирковић, *Топлица у делу Рада Драинца*, Ниш – Прокупље, Филозофски факултет – Народна библиотека „Раде Драинац", 2021)

Од 2019. године и организације научног скупа под називом *Књижевно дело Рада Драинца – ново читање*, реализованог у сарадњи тадашњег Департмана за српску и компаративну књижевност Филозофског факултета Универзитета у Нишу, Огранка САНУ у Нишу и Народне библиотеке „Раде Драинац" у Прокупљу, који је резултовао публиковањем истоименог зборника научних радова у оквиру пројекта Књижевна и језичка прошлост и садашњост на простору југоисточне Србије при Огранку САНУ у Нишу, чији је руководилац проф. др Горан Максимовић, можемо говорити о својеврсном повратку укупном Драинчевом опусу. Као пример новог и интегралног тумачења дела Рада Драинца можемо навести и монографију *Топлица у делу Рада Драинца* доц. др Мирјане Бојанић Ћирковић, такође публиковану као резултат истраживања на пројекту *Књижевна прошлост и садашњост на простору југоисточне Србије* (бр. 0-19-18, руководилац проф. др Горан Максимовић).

Монографија аутора доц. др Мирјане Бојанић Ћирковић броји 215 страна и обухвата следећа поглавља: *Топлица као тематски оквир Драинчевог стваралаштва* (9– 11), *Топлица у поезији Рада Драинца* (11–39), *Топлица у Драинчевој прози* (39–51), *Топлица као место поетичког укрштаја путописа Григорија Божовића и Рада Драинца* (51–77), *Модри простори Рада Драинца и Милоша Црњанског* (77–97), *Ивановићев Драинац* (97–121), *Топлица Драинцу* (121–145), *Драинац о Топлици* (145–191). Након последњег поглавља следе *Библиографија* (191–203) и *Индекс појмова* (203–215). Сама структура монографије, као и називи поглавља, сведоче да се дуго и темељно радило на публикацији рукописа и да су њиме обухваћени сви битни моменти у стваралаштву великог песника.

Монографијом *Топлица у делу Рада Драинца* аутор се враћа Драинчевом географском простору, Топлици, налазећи у њему не само завичајну нит песниковог стваралаштва, већ извор његове укупне поетике – поетске, прозне, књижевно-научне. Истраживање чији је резултат поменута научна монографија корене има у истоименом раду реферисаном на научном скупу о новом читању дела Рада Драинца. Инспиративна и недовољно истражена тема у науци о књижевности – тачније, у књижевноисторијским прегледима стваралаштва Рада Драинца – инспирисала је аутора да своје истраживање прошири и на недовољно истражен Драинчев прозни опус, на његове књижевно-научне текстове, пре свега путописе. Истраживање је спроведено кроз неколико етапа које су уједно постале тематске целине монографије о којој је реч: тумачење топоса Топлице у поезији Рада Драинца, тематизацију Топлице

у Драинчевој прози, сагледавање Топлице као места поетичког укрштаја путописа Григорија Божовића и Рада Драинца, семантизацију модрих простора Рада Драинца и Милоша Црњанског, којима припадају и Драинчев мотив топличког неба, и Црњанскови париски (и суматраистичко) небески и небесни простори, обликовање Драинчевог лика у есејима Ивана Ивановића, преданог проучаваоца дела песника – бунтовника, фактографских података о прослављању и афирмацији Драинчевог стваралаштва у култури Топличког округа (Прокупљу, Блацу, Куршумлији, Житорађи) кроз књижевне манифестације, књижевне награде, литерарне конкурсе, научне скупове и др. Последња трећина монографије сачињена је из фрагмената Драинчевих књижевноуметничких текстова о Топлици у дословном и пренесеном значењу, груписаних кроз топониме Топлице. Овај сегмент монографије представља својеврсну збирку тематски изабраних текстова Рада Драинца, корисну за даља истраживања. По схеми научне монографије, и *Топлица у делу Рада Драинца* садржи опширан списак библиографских одредница и индекс појмова, тачније *Појмовник* чија је организациона јединица мотив и симболика Топлице у стваралаштву Рада Драинца.

У односу на традицију тумачења дела Рада Драинца у нашој науци о књижевности, монографија *Топлица у делу Рада Драинца* доноси и естетско вредновање и превредновање одређених, у Драинчевом опусу помало маргинализованих песничких збирки као што су *Модри смех*, *Афродитин врт*, али и ново читање *Даха земље* и њено издвајање као Драинчеве естетски најуспелије песничке збирке о Топлици. Тумачење поезије Рада Драинца у овој монографији отвара се огледом *Топлица као тематски оквир Драинчевог стваралаштва* у којем аутор, аналитичко-синтетичким методама долази до закључка да је Топлица у делу Рада Драинца виђена ванрегионално и често конкретизована кроз семантички комплексне мотиве родне земље, груде и неба. Потом, у уводним огледима ове монографије оцртава се поетика боја у стваралаштву Рада Драинца, уско повезана са његовим стваралачким обликовањем мотива, хронотопа и симбола Толице. У поетизацији Топлице у Драинчевој поезији, како аутор закључује, преовладавају плава (светлоплава, модра и љубичаста), зелена и црвена боја, што је истакнуто и поднасловима другог огледа монографије (*Модра Топлица*, *Дах зелене Топлице*). Важан закључак овог дела могографије је следећи: „И много пре *Даха земље*, у раним песмама објављиваним у периоду 1919–1920. године, Драинац ће признати/(раз) открити да су стихови о Топлици ’вернији но он сам, данас потпуно изобличен.'' (25)

Топлица је у Драинчевој прози сагледана у контексту романескног, приповедачког, есејистичког и путописног стваралаштва, кроз следеће целине: *Расветљење преображаја*, *Исповест из сеоске собе*, *Лирске минијатуре Шпанског зида*, *Драинчево путописање Топлице*. Новим увидима у дело Рада Драинца можемо окарактерисати оглед о поетичком укрштају овог писца са Григоријем Божовићем у контексту поетике путописа о Топлици. Путописни укрштај овде је сагледан кроз намере путописаца Топлице, форму и стил, метафору пута, хронотоп, јунаке, поларизацију Топлице кроз *старо* и *ново*, са закључком да је у делу обојице писаца Топлица „земља малог човека епске ширине'' (66).

Поетички укрштај Рада Драинца и Милоша Црњанског, такође на фону путописа, доприноси дубљем и јаснијем разумевању поетике боја у делима (углавном путописима) наведених писаца и у ширем контексту авангардних књижевних праваца. Овај оглед сачињен је из одељака *Просторне релације модрог у делу Милоша Црњанског и Рада Драинца*, *Модри рубови*, *Модри звук*, *Модри смех*, *Метафизичко и сакрално модро* и *Модри завичај*.

Оглед *Ивановићев Драинац* је, с једне стране, омаж Ивану Ивановићу као значајном проучаваоцу дела Рада Драинца, а с друге, пример уроњеног тумачења Ивановићевог дела, делимично кроз донкихотски синдром. Поднаслов *Раде Драинац – од инспирације до симбола* представља најречитији сегмент у погледу развоја Драинчевог лика у Ивановићевој есејистици. Синтеза овог истраживања представљена је у одељку *Есејизирани Драинац*, где је указано на Ивановићево умеће (али и инструментализацију) обликовања Драинчевог лика кроз књижевну, друштвену, културну, политичку и идеолошку призму.

Одељак *Топлица Драинцу* значајно је сведочанство о савременом односу Топличана и образовних и културних установа у овом округу према најзначајнијем завичајном ствараоцу. Како аутор истиче, у трагању за релевантним информацијама о генези манифестације „Драинчеви књижевни сусрети'', као и књижевне награде „Драинац'', од велике помоћи била је сарадња са уредником монографије, уједно директором Народне библиотеке „Раде Драинац'' у Прокупљу.

Имајући у виду све наведене чињенице можемо закључити да монографија под насловом *Топлица у делу Рада Драинца* аутора доц. др Мирјане Бојанић Ћирковић представља велики допринос науци о књижевности и проучавању дела Рада Драинца: у питању је драгоцена публикација која ће потоњим генерацијама и проучаваоцима Драинчевог дела бити вредан документ у изучавању опуса овог најзначајнијег песника Топлице (*Овде је небо моје, овде је љубљена Топлица!*). Монографија о Топлици у делу Рада Драинца, која и хипокористиком у наслову чува топличког Драинца и Драинца Топличанина, значајна је не само у окружном оквиру ка коме је тематски усмерена, већ и на пољу савремене рецепције Драинчевог стваралаштва, али и у контексту актуелних студија о топонимима и поетици боја.

Нина Љ. Судимац*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

* nina.sudimac@filfak.ni.ac.rs

Научна критика
УДК 821.163.41.09 Поповић Р. (049.32)
Примљен: 23. фебруара 2022.
Прихваћен: 5. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.49

И ПРИПОВЕСТ И ПОВЕСТ: ПРИВАТНА ИСТОРИЈА ЧИТАЊА РАНКА ПОПОВИЋА*

(Ранко Поповић, *Очитавање душе*, *Кратка приватна повијест читања*, Бања Лука: Центар за српске студије; Београд: Српска књижевна задруга, 2021, 357 стр.)

Студија *Очитавање душе* Ранка Поповића објављена је 2021. године у издаваштву Центра за српске студије из Бања Луке и Српске књижевне задруге из Београда. Састоји се од 24 поглавља (9–335), након којих следи *Именик писаца и других умјетника, преводилаца и усмених казивача, и оних који нису ништа од тога, али су се нашли међу корицама ове књиге* (337–357). Студија се завршава белешкама о писцу (353–354) и наведеним *Садржајем* (355–357).

Уводно поглавље *Зашто баш читање и откуд повијест као приповијест* (9–16) заправо је интимно и скоро лирско исповедно обраћање Р. Поповића. Скривена и намерна потка уводног поглавља апелативно и отрежњујуће делује по будућег читаоца ове студије. Наиме, заведеност богатим животним и читалачким искуством које Поповић најпре подвлачи, читаоца аутоматски узнемирује. Пре било каквог даљег уплитања у *Очитавање душе* – читалац мора себи да постави питање: јесам ли ја читалац? Ако јесам, какав сам ја то читалац, каквог је квалитета моје читање? Да ли поседујем сензибилитет и читалачку страст о којој аутор говори? Другим речима, Поповић већ у уводном тексту даје упозорење о читаоцу као таквом – о претпоставкама читаоца као таквог, указујући да је читалац вид духовне категорије. Тиме постаје јасно да интенције читаоца у процесу читања не само ове студије, него и књижевности уопште, морају бити много дубље, динамичније и одговорније. Говорећи о неопходности и важности читања, Поповић указује на типске разлике међу читаоцима – у првом реду, на разлике између читаоца и оних који то нису. „Читаоци страсници", како и сам каже, јесу читаоци изражене читалачке страсти која разоткрива моћи и домете читања.

Да наслов *Очитавање душе* у себи крије својеврсну игру речи, сугерише и сам аутор: ова *при*повијест заправо је повијест која је вероватно нетачна у чињенично-временском редоследу, али је она „нада положена у један префикс с којим ће несумњиво постати, каква-таква приповијест" (16). Сада већ дискурзивно најављено, студија се од приповести отвара ка повести, односно ка Поповићевој приватној историји читања.

На основу наредног поглавља, насловљеног *Мутно доба усмености. Бабин читач и прве идеолошке лекције* (17–28) постаје јасно какав је ефекат имало рано

* Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/ 200198).

детињство, слушање и читање Бећировићеве *Женидбе бега Љубовића* – једине лектире раног детињства – на младог Поповића. Од изузетне важности по (садашњу и будућу) читалачку перцепцију за аутора је имала баба Роса „старовременска жена, истинско биће усмене цивилизације", са епским осећањем литературе (19). Поповић, наиме детерминише своје читалачке темеље, своје темеље читалачке рецепције (одн. страсти), указујући на снагу утицаја који је остварила усмена књижевност у младалачким годинама, али и на јачину којом је баба Роса својим суптилним идеолошким „раскринкавањима" детерминисала потоња Поповићева разматрања не само књижевности, него и света као таквог. Говорећи о својим школским данима, првим песничким подухватима и такмичењима, аутор даје увид у приватну лектиру детињег доба нижући имена познатих и мање познатих писаца. О томе како су са „пробраном школском лектиром рано […] почеле да се мијешају, и то крајње неселективно, којекакве друге публикације: новине, ревије, стрипови, љубавни викенд романи…" (29) Поповић говори у наредном поглављу *Ваннаставне активности и десете ствари* (29–35) Поред *Чика*, *Илустроване Политике*, *Света*, *Политикиног Забавника*, сарајевског *Свијета*, загребачке *Арене* и многе друг(ачи)е литературе, стрипови „кримићи, љубићи и каубојци читали су се на кило" (32). Обухватајући и период касних пубертетских дана, аутор у поглављу *Средњошколско доба – читање и ерос. Ремарк из теткине библиотеке. Либеро Макрони и велики талас лирике* (36–45) говори о поласку у Трећу сарајевску гимназију *Браћа Рибар*, где је дошло до ширења не само урбаних хоризоната, већ и до ширења Поповићевог библиотечког круга захваљујући гимназијској библиотеци. Врстан средњошколски ученик истанчаног читалачког сензибилитета, говори и о новооткривеној библиотеци званој *Хасан Кикић*, смештеној на обали Миљацке. Својих катарзичних момената проведених у библиотеци, а потом у *Позоришној кафани*, Поповић се радо сећа уз речи: „Литература ме је већ обузела до мјере јаког уплива у свакодневну стварност и већ је снажно започело оно што би се могло назвати надмоћношћу измаштаног над живљеним." (38). Од класичне школске литературе, аутор коментарише свој полетни и емотивно упечатљиви прелаз ка Ремарку, Слободану Марковићу (прим. аут. Либеру Макрону), Раичковићу, М. Антићу, П. Зупцу, С. Мандићу, К. Симоновом, Б. В. Радићевићу, итд.

Поглавље *Из раних јада у сивомаслинасте дане* (46–53) изнова задире у приватну сферу живота проговором о мајчиној смрти, о позиву у јединицу, у Скопље, и о својим војничким данима; „Та једногодишња епизода мог живота и нема много везе са читањем, бар оним у класичном смислу, али је по много чему непрескочива. Тамо сам, биће, и сазрио, али то онда још нисам знао." (48). Већ наредним поглављем *Студије, професори, пријатељи, књиге и штошта поводом њих* (54–63), Поповић чини отклон од сумрачних призора војних дана упућујући читаоца на догодовштине приликом студирања на Филозофском факултету. О искуствима са најеминентнијим професорима тадашњег, али и садашњег доба, као што су Радован Вучковић, Зденко Лешић, Ксенија Милошевић, Бранко Милановић, Љубомир Зуковић, Никола Кољевић, Светозар Кољевић, Новица Петковић, али и о новостеченим познанствима и свом куму, Жељку Ґрујићу, аутор говори у овом поглављу. Период који је предмет ауторовог излагања, период је уживања у „тешкој", захтевној и ви-

сокој литератури: у првом реду, реч је о Д. Ћосићу, А. Исаковићу, Б. М. Михизу, Д. Михаиловићу, Д. Медаковићу, М. Поповићу, Б. Пекићу, Ф. М. Достојевском, С. Селенићу, М. Марковом, Д. Ненадићу, С. В. Јанковић, Ж. Павловићу, Тишми, Шекспиру, Сервантесу, Рилкеу, Пастернаку, Каверину, Елиоту, Кавафију, Пиранделу, Његошу, Андрићу, Црњанском, Десници, Селимовићу, Кишу и многим, многим другима. Период након свршених студија, односно период постдипломских студија у Београду, Ранко Поповић предочава у наредном поглављу *Године институтског читања – спорт, гастрономија и књиге. Моји најлуђи романи* (64–73). Поменута прекретница за Поповића је подразумевала неопходни окрет ка, не тако вољеној, стручној, књижевнотеоријској литератури. Прва прочитана књига те врсте била је *Поетика жртвеног обреда* Миодрага Павловића на коју се надовезала *У знаку Молоха* Јована Јанићијевића – и управо су те књиге Поповића упутиле на класике антрополошке мисли какви су Фрејзер, Диркем, Малиновски, Клод Леви Строс, Нортроп Фрај, Бахтин. Шкловски, Баура, Хуго Фридрих, Успенски. Плодоносна искуства Поповића као сарадника на Институту за књижевност у Сарајеву најпре су резултирала Поповићевом првом озбиљном студијом: реч је о магистарском раду *Пјеснички облици у дјелу Алексе Шантића.* О институтском периоду читања, Поповић ће рећи: „кад све саберем, најдрагоценије из тих година било је пројектно бављење старим листовима и часописима, које сам тад доживљавао као библиографску муку и присилу, а тек много послије постао свјестан о каквим је величанственим ризницама знања ријеч." (68). О утицају који су на њега имале „четири најлуђе књиге са којима сам се у животу сусрео и за којима сам накнадно посезао ко зна колико пута" (69): *Мајстор и Маргарита* М. Булгакова, *Погледај дом свој, анђеле* Т. Вулф, *Сто година самоће* Г. Г. Маркеса и *Деца Поноћи* С. Рушдија, Ранко Поповић нешто више говори у овом поглављу. Кроз шта је све прошао приликом ратних дешавања – где је читање било немогуће, о сусрету са *Романом о Лондону* Милоша Црњанског, аутор указује у поглављу насловљеном *О рату и читању, сасвим кратко, и још краће о Приједору. Читалац сопствених књига* (74–80). У овом поглављу читалац може дознати како је Поповић своју прву књигу објавио са четрдесет и пет година, али и како је текао процес израде докторске дисертације. Наредно поглавље *Изнуђени наставак – један мртав пријатељ у тексту* (81–89) Ранко Поповић посветио је покојном пријатељу, Тиху Илијашевићу.

Посебну пажњу својој породици – и унуцуима и прецима – Поповић посвећује у поглављу насловљеном *Моји мали иветићи и жвињанска читања* (90–96), док сугерише о савременом читалачком штиву коме се препушта: Поповић, не тако одушевљен, чита Жене Буковског, белетристички роман Џоџо Мојес *Док нисам срела тебе*, Вирџинију Вулф, Жозеа Сарамага, затим се препушта Лаушевићевој затворској исповести *Година прође, дан никад*. Неретко, Поповић је и читалац православне духовне литературе, те уистину изненађује дијапазон његових читалачких домета који подразумевају свеопште, темељито и разноврсно познавање дијаметрално супротних и разностраних токова књижевности. Коју реч више о Боки Которској, Херцег Новом, Андрићу, Црњанском, Бранку Лазаревићу, а посебно о његовом *Дневнику једнога никога*, аутор излаже у поглављу *Накнадно читање Херцег Новог и дневника једног његовог необичног житеља* (97–109). Осврtом на *Исповијести*

Светог Августина на почетку поглавља *Tolle, lege! – о писмима једне несрећне жене којој је читање значило живот* (110–119), Поповић проговара о Аријадни Ефрон (1912–1975), кћерци Сергеја Ефрона и песникиње Марине Цветајеве. Указујући на биографске податке из живота Ефронових, уз трагичну смрт Марине Цветајеве, аутор проговара о судбини преживеле Аријадне која је шеснаест година провела у сибирском прогонству. Наиме, Поповић предочава садржину писама између Аријадне и Пастернака, садржину преписке која је трајала девет година, од августа 1948. до августа 1957. године. У овом поглављу читалац дознаје занимљиви податак о Пастернаковом *Доктору Живаго* (који је добио Нобелову награду, а коју ће Пастернак морати да одбије). Управо је Аријадна Ефрон била та која је романсијеру помагала у изграђивању садржинске и наративне структуре. Између осталог, говорећи о Аријадни Ефрон, аутор указује на трагичност њеног положаја: „Сликарка која није имала времена ни прилике да слика, и списатељица из које су остала само њена писма. Ефронова је сав свој силни, готово еруптивни дар усмјерила на једино што јој је још остало – на читање." (114).

У поглављу *Послови и дани* (120–133), Поповић дефинише читање, писање и текст као такве:

> „И у најужем и у најширем значењу читање је толико растегљив појам да се њиме без остатка могу покрити и култура и егзистенција уједно, а ни временских ограничења нема: може се до миле воље копати по прошлости, залијетати у некакву претпостављену будућност, или утркивати с брзоодлазећом садашњости. Све је ту до вјештине списатеља, до његове моћи да изатка компактан и колико-толико занимљив текст, или оствари конзистентан дискурс, како би рекли преучени и готово по правилу досадни постмодернисти. Упоређивање списатељског заната с ткалачким вишеструко је природно, поготово што, етимолошки, *текст* заиста представља *ткање*." (120)

Другим речима, Поповић на свом примеру указује на престанак постојања границе између обавезног и необавезног читања – у домену ауторове перцепције и рецепције, свако књижевно дело поседује извесно знање и потенцијал, свако прочитано књижевно дело лично је богатство читаоца. Између осталог, ово поглавље тематизује и Поповићево читање књиге Вере Црвенчанин *Скендерова трајања*, уз сегменте у којима говори о писању предговора за Ћопићеву *Башту сљезове боје*, *Дневник о Чарнојевићу* и *Роман о Лондону* Милоша Црњанског и Његошеву *Лучу микрокозма*. Читалац дознаје и о Поповићевом значајном подухвату приређивања јубиларног петотомног издања Ћопићевих дела, али и за бројне друге читалачке и стваралачке подухвате којима се у свом животном веку бавио и којима се још увек бави. На поменуте теме, уз разлиставање читалачке историје, надовезује се и наредно поглавље *Accumbe, lege! – О начинима, ситуацијама и предметима читања* (134–147).

Има дана и кафана – трагом једног носталгичног сећања (148–172), поглавље започето личним доживљајима и виђењима „коронарног доба", отвара се изнова ка садашњости и тренутним књижевним преокупацијама. Уз реминисценције на своју „приватну кафанску митологију", Поповић проговара и о „историји српске боемије" која је великим делом и историја српске књижевности. Спомињући нека

од највећих имена српске књижевности и њихова књижевна остварења, аутор проговара о многобројним песмама насталим или потеклим из кафане. Након што ће поглавље *Шта душа памти и обноћ снује – о првом српском роману у стиховима* (173–187) посветити свом пријатељу *Пјеснику*, Ђорђу Сладоју, следи поглавље *Кад је о ријечима ријеч – рјечници као куће ријечи и храмови завјетних дарова* (188–204). Очитано већ из самог наслова, Ранко Поповић говори о лексикографским јединицама које поседује, користи и поштује. Посебна пажња посвећена је Павићевом *Хазарском речнику*, „роману-лексикону у 100.000 хиљада речи", уз осврт на сведочанство Милисава Савића поводом првог сусрета са структуром и садржином *Речника*, али проговара и о *Српском рјечнику* Вука Стефановића Караџића. Такође, сличне лексикографско-уметничке подухвате Поповић примећује и код Мира Вуксановића у његовој *Семољ трилогији* (*Семољ гора*, *Семољ земља*, *Семољ људи*), код Ђорђа Нешића у делу *Лук и вода*, као и код Миодрага Раичевића (Равијојло Кликовац) у сатирички изразито ангажованом *Дукљанском рјечнику*.

Предсказањима, односно оним пророчким у књижевности, Поповић се бави у поглављу *Говорити на сва уста – о ријечима злогуких пророчких казивања* (205–221). Аутор најпре скреће пажњу на српску класичну литературу, посебно наводећи народну епску поезију која је оставила читав низ сведочанстава о „прозорљивцима" (207). Поред снова – главних весника будућности, будућност може бити читана по небеским приликама баш као приликом појаве Игумана Стефана у *Горском вијенцу* П. П. Његоша, или може бити читана из књига инџијела, као код Филипа Вишњића у *Почетку буне против дахија*. Осим тога, Поповић говори о (књижевним) примерима богонадахнутих пророка и народних видовњака, указујући и на разлику између те две крајности коју је Бојан Јовановић посебно истакао у својој антрополошкој студији *Изречено и проречено или о предсказањима кременских видовњака*. У наредном поглављу *Како исписати живот – о аутобиографским и сличним списма* (222–240), Поповић истиче вредност и садржину аутобиографске књиге Стевана Раичковића *Један могући живот*, проговарајући и о аутобиографском у књизи *Живот и прикључења* Доситеја Обрадовићм, као и о аутобиографском у *Коментарима уз Лирику Итаке* Милоша Црњанског. Том низу тумачења прикључује се и *Аутобиографија* Бранислава Нушића, поједина Ћопићева дела и двотомна *Аутобиографија о другима* Бориславa Михајловича Михиза. О вези књижевности и кухиње, односно нешто више о траварима, куварима, лекарима, видарима, биљкама и лековитим травама у књижевности на основу, како аутор каже наше „етнографске класике" Радована Казимировића, Ранко Поповић говори у наредном поглављу, двадесетом по реду, *Cura te ipsum! – љекарије, траварије, куварије* (241–260), док се у следећем, нешто дужем поглављу *Времена и обичаји – из народа у народ* (261–281) аутор изнова враћа теми народног живота и обичаја сугеришући на важност релација између етнографије и етнологије:

> „Етнографија није исто што и етнологија, у стриктно научном смислу, али етнографи су готово по правилу и етнолози, јер чињенице сабране у непосредним теренским истраживањима обично сами накнадно систематизују у једну научно уређену цјелину. Обје ове сестринске научне дисциплине имају много додирних тачака са фолклористиком и антропологијом, тако да их је тешко раздвајати у чи-

стом облику, што уосталом није ни упутно." (261)

Наведени цитат заправо је илустрација самог аутора, који се кроз своју студију *Очитавање душе* на тренутке указује и као етнограф и етнолог, али и као књижевник, научник, антрополог, биограф… Елем, Поповић у овом поглављу указује на рад и постигнућа истакнутих познаваоца народног живота и обичаја: у првом реду, говори о Вуку Караџићу, Вуку Поповићу, Вуку Врчевићу, Виду Вулетићу Вукасовићу, игуману Дионисију Миковићу, архимандриту Јоаникију Памучини, протојерејју Николи Беговићу и многим другима. Као најзначајнијег познаваоца пре Јована Цвијића, Поповић истиче деду Милана Ракића – Милана Ђ. Милићевића о чијим подухватима аутор детаљно говори. Већ нешто касније, наводи Поповић, након Милићевића, надолази нараштај универзитетски школованих истраживача народног живота међу којима се рађају у српској науци први фолклористи, антропогеографи и антрополози. Предводник поменутог нараштаја јесте најутицајнији Јован Цвијић, док аутор подробније описује рад Симе Тројановића, Тихомира Р. Ђорђевића, Светозара Томића, Јована Ердељановића, Веселина Чајкановића, Јевте Дедијера, Тихомира Ђорђевића и осталих.

Поповићева констатација у поглављу *Класици и смрт* (282–301) да „прича о литератури једноставно није могућа без онога што је остваривано на њеним врховима" (282) наговештава саму садржину текста. Ранко Поповић отвара тему великог наратива смрти кроз анализирање књижевника. На индивидуално виђење смрти дато кроз призму Десничиног јунака романа *Прољећа Ивана Галеба*, аутор се надовезује говорећи о Црњансковом Вуку Исаковичу, Рјепнину, Нађи. Затим, метафизику смрти Поповић наставља тумачењем Селимовићевог Ахмеда Нурудина из романа *Дервиш и смрт*, потом чини осврт на Бранка Ћопића и П. П. Његоша не остављајући скрајнутог и Иву Андрића. Међутим, као што је то већ указивано, Поповићево познавање литературе и књижевности као такве није сведено на искључиво националне оквире – Поповић је и врсни познавалац светских токова писане речи, те проговара и о *Ену о Гилгамешу*, Дантеу, Шекспиру, Достојевском, Гогољу. Више о светским токовима, конкретније о Русима и руским токовима књижевности, аутор излаже у наредном, претпоследњем поглављу *У души распети – Мершовски и руски литерарни генији* (302–321).

Последње поглавље студије *Очитавање душе* насловљено је *Currente calmo – са Књигом над књигама* (322–336) и у њему Ранко Поповић предочава свој однос према филозофској и теолошкој литератури – у првом реду, однос према *Библији*. Од теолошке литературе, аутор најпре издваја *Књигу над књигама* за коју сетно каже да му није жао што је се неће за живота начитати и дочитати, колико му је жао што ју је касно открио, али издваја и Давидове псалме и *Књигу Проповедникову*. Чини се да је на научну перцепцију Р. Поповића изразито утицало промишљање у библијском духовно-наративном склопу, будући да аутор указује и говори о „неслућеним хоризонтима" интерпретација које су покренуте читањем *Великог код(екса)* Нортропа Фраја и упознавањем са Фрајевим архетипским тумачењима. Своју студију, аутор завршава интимном исповешћу о свом читању, времену, годинама, унуцима, деди – о моћи којом је студија започета са намером да буде завршена у осмом поглављу –

али се – на основу читања и због читања – утростручила доспевши до 24 поглавља.

Научно посматрано, ако се рачуна да се једна студија/монографија стриктно мора састојати од научних текстова, радова, елабората – погрешна је то рачуница. *Очитавање душе* пример је како једна студија може бити скројена најпре од реалних, животних поглавља која посредно обилују научним приступом књижевности. Другим речима, животна поглавља Ранка Поповића сведена на 24 *текста*, неодвојива су од (читања) књижевности – она јесу, у литерарном смислу, посебна књижевност за себе. Мултидисциплинарни познавалац књижевности, уметности, музике, позоришта, етнологије, етнографије, антропологије, Ранко Поповић, својом студијом *Очитавање душе,* пружа увид у генезу сопствене читалачке историје, односно историје читања, али и увид у генезу сопственог живота. Несумњиво, Поповићева читалачка историја само је привидно заокружена овом студијом, будући да је на основу само поменутих, а тренутно неанализираних дела светске и националне књижевности јасно закључити да је Поповићева читалачка историја несумњиво много обимнија и пространија.

Александра В. Чебашек*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за проучавање језика и књижевности

* aleksandra.cebasek@filum.kg.ac.rs

Научна критика
УДК 821.163.41.09 Андрић И. (049.32)
Примљен: 23. фебруара 2022.
Прихваћен: 5. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.50

АНДРИЋЕВА ПРИЧА ОД КОНВЕНЦИЈЕ ДО ТРАНСЦЕДЕНЦИЈЕ

Снежана Милосављевић Милић, *Хоризонти приче: Андрићева поетичка тежишта*, Андрићев институт, Андрићград – Вишеград, 2021.

Када се поведе реч о савременом значењу неког феномена, појма или одреднице, пожељно је кренути етимолошки, са подсећањем да је *etymon* чувар првобитног и увек присутног смисла. Исправност оваквог опредељења потврђује и залажење у значење речи „хоризонт" (гр. *ὁρίζων*; лат. *horizōn*). Било да она ближе одређује (а)перспективизам, простор (не)видљив са одређеног места, видик, видо*круг*, досезање погледа до линије спајања неба и Земље, ширину, ниво, границу допирања људског сазнања, искуства или интереса... Већ наговештено семантичко разноличје и фигуративни потенцијал овог појма потврђују његове дијалошке манифестације и својствен релационизам. У својој новој књизи *Хоризонти приче: Андрићева поетичка тежишта*, ауторка Снежана Милосављевић Милић хоризонт удружује са „причом", добро знаним (ауто)поетичким топосом прозе Иве Андрића, не би ли указала на њене широке распоне, и исто такве Андрићеве хоризонте.

„Феноменологија светлости у Андрићевој прози" као прво поглавље монографије, уместо позивања на непосредне изворе и документе (што је често био случај када се писало о односу филозофије и дела овог писца), доноси ново читање Андрићеве ране, рефлексивно-медитативне прозе. Оно најпре иде трагом феноменолошких парадигми које су се понављале и повезивале ауторе једне епохе, ширећи се потом и ка савременијим новофеноменолошким увидима. Анализа Андрићевих прича показује како овај писац исказима заоденутим у уметничку форму испољава и преноси дух времена, са нарочитим осврtом на његов прелаз са симболистичке на нову, *феноменолошку* фазу. Паралалено са мотивом сунца и феноменом светлости, као оних елемената који ће код Андрића постати једно од основних (ауто)поетичких места и егзистенцијалних симбола, прате се ритмизација и симболизација приче. Тумачење приповедачких поступака, поетско-прозне реторике, аутобиографске подлоге, идеолошке, психолошке и емоционалне манифестације ликова ране Андрићеве прозе, прати усредсређеност на иманентно-поетичке линије, затим на жанровска и идејна опредељења чији се континуитет може следити и у каснијим делима овог писца. Промишљање Андрићевог речитог путовања ка сунцу обухвата наглашене етичке, естетске, епистемолошке димензије светлости, приповедачки занос јунака, њихов пут ка спознаји истинитог, лепог и доброг. Соларном линијом се надаље прати мотив сећања, иначе незаобилазан топос феноменолошке мисли, при чему се одсутно разматра као заборављено и изнова (пр)о)живљено, кроз осветљени хоризонт сећања. Неприступачно сунце у Андрићевој прози уме да шаље наговештаје и измешта ликове из стварности, дарује (при)видом и раскошним осећањима, али,

варљиво, оно нипошто не обећава слободу. У тој његовој раскошној варљивости С. Милосављевић Милић открива богати световни имагинаријум опсена и светлих фантазијских светова, где се све опажено више „наслућује него јасно види".

У сценама светлости које читаоце уводе у фантазије јунака, ауторка препознаје Андрићево умеће да њихову истакнуту чулну хиперсензитивност удружи са модернистичким неоромантичарским рефлексом о квалитету (а)перцептивних перспектива. Поред наведеног, увиди у Андрићеву естетику светлости обухватају и поетику језе. Њена заслепљујућа, исцрпљујућа светлост има лице корелата испражњеног перцептивног хоризонта који доноси искуство сублимисане (без)телесности и (симболичке) смрти. Усмеравањем анализе ка феноменима бића и небића упућује се на пишчева залажења у мистику и ониризам, заступљеност аветињских фигура и амбивалентних ликова, на интересовање за перцептивне, конвенционално необјашњиве феномене, лиминалне просторе и искуства на међи стварног и нестварног. У овом контексту приказује се функција виртуелних наратива у причама које поништавају „актуелно" као „стварност нижег реда". До ње ликови долазе „служећи се још чулима, али не више за чулни свет". Тематизација просветљеног стваралачког заноса као вида естетизације и литераризације искуства у Андрићевим приповеткама такође је део ове „трансцендирајуће" перспективе. Полазећи од поменутог обележја Андрићеве поетичке и филозофске визије о односу човека и историје, С. Милосављевљевић Милић изнова разматра сложени однос поетског језика, стварности и неизрециве димензије искуства. На трагу осветљавања односа историчности и универзалности, ауторка затвара уводно поглавље, отварајући нове хоризонте Андрићевој *сунчаној прози*.

Предмет студије „Опис приче – Андрићева поетика парафразе" јесу познати топоси стваралаштава Иве Андрића – мотиви приче и причања. Крећући се унутар теоријских оквира поетике и реторике парафразе, потом репрезентологије, наратологије и лингвостилистике, ауторка приступа парафрази као фигури парадигматичној за поступаке којима Андрић уводи наведене мотиве. Уводни део ове темељне студије доноси дијахронијски и интердисциплинарни преглед поетике парафразе од античке реторике, семиотичке теорије Умберта Ека, преко неоесенцијалистичког удаљавања од крајњег релативизма, до савремених лингвостилистичких истраживања где се парафраза проучава превасходно у контексту теорије метафоре. Полазећи од мишљења да је фигуративност инхерентно својство језика, С. Милосављевић Милић види парафразу као фигуру-парадигму сваке приче, иманентну процесу рецепције, али и самој природи текста. Кроз његов интерпретативни потенцијал ауторка заправо показује да се уопштено књижевности – „делатности генерисања смисла", може приступити као својеврсној парафрази. У тексту што следи приступа се разматрању односа управног говора и *мимезиса* у књижевноуметничком исказу, као и маркирању недостатака општеусвојене теоријске дихотомије *мимезе* и *дијегезе* у науци о књижевности. Напослетку, тумачећи Андрићеве приповетке о односу језика и сазнања, говора и писма, значења и смисла речи, ауторка даје потврдан одговор на питање: да ли парафраза данас уопште заслужује пажњу интерпретатора и „можда другачију књижевнотеоријску, стилистичку и наратолошку елаборацију"?

У контексту једне од димензија парафразе (конституисања потоњег, од-

носом према претходном) приказан је и Андрићев активан однос према усменој, фолклорној и реалистичкој традицији. Након изложених сведочанстава о поетичким сусретима који прерастају сам догађај приповедања, уследиће закључак да је сам наратив о причању Андрић развијао кроз пет модела и пет константи жанра приповетке са двоструким улазом, у зависности од начина увођења приче другог. Преко издвојених модела сагледава се и амбигвитет Андрићеве поетике парафразе. У њој су препознати и издвојени следећи топоси ове фигуре: тематски топоси приче, топос итерабилности, топос протежности и неограничености приче, топос неизрецивости и семантичке презасићености, жанровски топоси приче, топос игре и светлости.

Осврћући се на логику одношења парафразе према садржини и форми претходеће приче, С. Милосављевић Милић прати природу њене смисаоне усмерености. Након упућивања на видове преформулисања приче сазнајемо у којој мери она одређује свог аутора и како њена наличја у поетици Иве Андрића проналазе гласноговорнике или верне слушаоце. Промишљајући топосе тражења и размене приче, ауторка залази и у карактеризацију њених учесника. Анализа ликова у Андрићевим приповеткама са унутрашњим приповедачем-казивачем је фокусирана на наративне идентитете јунака–приповедача које писац не конфигурише њиховом улогом у догађајима, већ оним шта и како говоре. Парафраза је сагледана као идентитетско обележје великих приповедача, а у њеном светлу је приказана и веза између приче и оног ко је говори, са нарочитим освртом на фигуру наследника приче и статус „алтероприповедача". Сходно своме позиву и природи, они различито испољавају бреме приче, јављајући се у њеном својству као повучени уметници, лакрдијаши или весељаци. Тумачење ликова обухвата незаобилазни феномен лажи – испољен на приповедачима стваралачког порива, у виду безазлене приповедне порочности Андрићевих митомана, или крупних злоупотреба приче од стране нарцисоидних, патолошких лажова. Студијом се предочавају својеврсне метаморфозе приче, хаотичност и трагизам оних хиперсензитивних, високоосвешћених ликова који могу да виде и осећају скривене истине и неистине других, као и збуњеност јунака пред питањем: да ли мислима живе *своје* или *туђе* животе? Не занемарује се ни мрачна страна приче, њена двовидност и утемељеност у супротним принципима, злу и добру. Отуда се демонско и божанско у Андрићевим приповеткама ауторки показују као „комплементарне опозиције која за причу постаје суштинска". У причи се може нестати и заборавити, што потврђује још једно њено, *locus amoenus* лице. Као опонент соларном аспекту приче, у Андрићевим јунацима се испољавају неописиви осећаји немоћи, карактеристични за тренутке њихове занемелости. Управо у оваквим, вербално непоновљивим садржајима, С. Милосављевић Милић проналази смисаону апликативност парафразе, залазећи у наративну садржајност недореченог и следећи говор атмосфере: етеричне, тактилне и звучне метаморфозе приче. Интересовање за начелно неухватљиве аспекте Андрићевих прича, које лебде негде „између неба и земље", аморфне и без јасних граница, доводеле су ауторку до закључка да овог писца не интересује толико лингвистички феномен приче, колико њене метафизичке манифестације.

У деловима посвећиним метаморфозама приче, појава варијантности се

тумачи као узрок њене хетерогености, али и као обједињујуће својство. Оно нам открива да сви Андрићеви приповедачи и све њихове приче, упркос формалној, тематској и садржинској разлици, у нечему важном ипак личе једни на друге. На овом месту долази до изражаја пишчево умеће да помоћу мисаоно-стилских игара, причу о „причи" заодене семантиком различитих жанрова. Заједно са Андрићевом причом и ова нас прича о њој враћа на свој почетак (јер јој краја нема), чинећи од нас неизбежне повратнике у жанр управо онда када помишљамо да смо се форме ослободили, приближени самој суштини приче. Мисао о повратништву сугерише и ауторка, онда када читаоца своје и Андрићеве приче ненаметљиво уверава да је укључивање у форму (жанр) уједно и цена сваког искључивања.

Наредна студија („Неисцрпност прича *Проклете авлије*") придружује се богатој рецепцији Андрићевог романа који већ дуго привлачи пажњу и интригира својом сложеношћу. Реч је о *Проклетој авлији* и њеним причама, чији су потенцијал и несагледивост протумачени кроз феномене неисцрпности и виртуелности. Схватање причања и вишеструких приповедача *Проклете авлије,* круцијални за поетику овог дела, произашло је из неколико савремених теоријских концепата: ауторкине „виртуелне приче", „света приче" Д. Хермана и теорије „урањања" М.-Л. Рајан. Након запажања да је овај Андрићев роман обележен својеврсним парадоксом – одсуством приче, или њеном редукцијом на парафразу, „одсуству" се не приступа као непостојању или поништавању приче, већ као њеном фрагментарном, парафрастичком, виртуелном наличју.

Одмотавајући *Проклету авлију* нит по нит, С. Милосављевић Милић следи Андрићева изузетна формално-садржајна уоквиравања. Иза свог оквира, унутрашњост романа одражава исту цикличност – нит приче. То значи да они који су причу чули, видели, доживели, читали, у *Проклетој авлији* причу и преносе. У овом контексту, неодређеност, непрецизност и нелинеарност фра-Петрове приче постаје поетички оквир који назначава природу осталих, уметнутих прича и њихових виртуелизација. Анализа затим иде трагом Ћамилове приче без реда и краја, са увидима у рецептивни одговор на њу, говор жанра (као једне од форми, манифестације приче) и губљење у њему. Док приповедача Заима налазимо растрзаног између истине и лажи, за Хаима је дар приповедања повезан са урођеном и несвакидашњом проницљивошћу. Да је причање понекад благодет, а још чешће бреме, Андрић показује судбином јунака чија изузетност произлази из способности да залази у мисли и жеље других људи. Хаимов трагизам заснован је на његовој предодређености да приповеда о туђим животима, што његову причу, у односу на остале нараторе *Проклете авлије*, чини најкомплекснијом. Осврт на два колективна приповедача – безимене становнике Авлије и Смирне, потврђује живот приче у свеколиком многогласју – карактерном, тематском, идеолошком, световном. Поновљено интересовање за нараторе *Проклете авлије* потврђује да све приче њених ликова превазилазе искључиво психолошку мотивацију. Оне, наиме, нису само симптоми патолошких стања, већ наличја приче саме.

Студија „Слика уметника у роману *Омер-паша Латас*" предочава Андрићеву визију уметника у контексту историјскопоетичке традиције. Усредсређена на функције историографске аутентичности и интертекстуалности, ова анализа пока-

зује у којој мери је поглавља о сликару Карасу („То што се зове сликар", „Слика", „Саида и Карас") могуће читати у аутопоетичком кључу. Ауторка, најпре, упућује на оне аспекте Андрићеве слике уметника које рефлектују поетичку и филозофску парадигму из првих деценија двадесетог века. Уочена Андрићева феноменолошка потрага за суштином и онтолошким језгром уметничког дела у роману *Омер-паша Латас*, аргументована је ставовима изнетим у пишчевом аутопоетичком спису *Разговор са Гојом*.

Читање наведених поглавља са ликом сликара Вјекослава Караса иде трагом алегорезе, фокусиране на њихове средишње теме: реч је о феномену уметности, уметниковој улози у свету и његовој вези са уметничким делом. Анализом Карасовог лика показује се како у њему Андрић сажима и укршта различите вишевековне концепције уметничког стварања: од митолошке и античке теорије, преко средњовековних и ренесансних замисли, позитивистичке теорије мимезе, све до модернистичке скепсе. Осврћући се на метафоре удвајања у портрету пашиног лика, ауторка запажа ефектан динамизам који фигуру његовог творца преображава од врача до вештака. Било да се исходиште уметности проналази у демонском или божанском принципу, да се ради о ниподаштавњу уметности или дивљењу помешаним са страхом... Нејасноћа и неразумљивост откривају се као подједнако својствене како теоријској, тако и поетској мисли о *надахнућу* и уметнички испољеној визији. Са овим долази и закључак да је тематизацијом архетипских концепата уметника и визијом Омер-паше Латаса, Андрић умногоме превазишао историјску и реалистичко-психолошку мотивацију трагичног јунака. Попут Карасовог портрета, широки домети овог Андрићевог дела опстају као сведочанство о линији назирања невидљивих истина, сусретањем стварности и фикције.

У наставку књиге, природу и вишеструку сврховитост виртуелних наратива у роману *Травничка хроника* ауторка показује на примеру наративних негација. У томе се ослања на промишљања феномена негативног као аспекта кохезије и тоталитета бића у филозофији Мориса Мерло-Понтија, потом и на филозофију могућег у делу Жила Делеза и Михаила Епштејна. Позивајући се на ставове М. Мерло-Понтија о пуноћи негираног коме се освешћењем додељује позитивност и нека врста бића, студија „Наративне негације у *Травничкој хроници*" показује како се на романескним јунацима манифестује Андрићева проницљивост и способност уочавања широког распона феномена негативног. Анализом се истичу виртуозна и функционална нијансирања негација Андрићеве поетике привида и противречности, њихов удео у изградњи ликова и хронотопа романа. Иако се негативним у Андрићевом роману наизглед само пориче актуелно, док се ликови препуштају обмани и/или привиду, амбивалентност предочених негативитета одражена је у тематизованој свеприсутној растрзаности између стварног и имагинарног, бића и ничега, негације и афирмације. Позиционирањем Давиловог живота у нестварно и његовог не-живота у стварности Андрић, наиме, интензивира и градира аспекте виртуелног у роману чинећи његов „семантички домен" још амбивалентнијим. Сенке негација уочене су и у оним деловима романа где приповедачи, гоњени страхом, својом причом упућују на нешто *друго*, на оно што *није*. У њима је виртуелно присутно као зазирање од велике истине или страх од правог израза и сусрета са апсолутним од-

суством, које је и *све* и *ништа*.

Студија „У потрази за архипричом" доноси тумачење Андрићеве поетике у контексту модернистичког интереса за архетип и фолклорну традицију, разматрајући сложене релације између „песника", „ловца" и „речи" у приповеци „Лов на тетреба". Како обично бива код Андрића, ова на први поглед сасвим једноставна прича показаће сву своју сложеност у процесу примењеног интерпретативног уоквиравања. Функција миметичког уоквиравања и стварносне потпоре приче сагледана је преко активираних архетипских, фолклорних и орнитомитолошких тематско–сижејних образаца, као и интертекстуалног оквира усменог жанра и меморате. Продубљивањем архетипске и митопоетске вертикале семантике лова, пропраћен је процес жанровског преозначавања ове приче. Њиме је постигнута богата симболизација значења, паралелном употребом сижејно-мотивског контекста ловачке приче и поступака који се опиру таквом, генеричком уоквиравању. Иако је тетреб био важан чинилац претходна два типа уоквиравања, његова најважнија функција остварује се тек на нивоу на коме се активира митопоетски и фолклорни слој приче. Предочавајући овај ниво, ауторка тематизује посредничку улогу птице у фолклорном предању, однос искуственог и сакралног, Витомирово екстатично искуство и општу атмосферу мистике у приповеци „Лов на тетреба". Завршни осврт на симболички одлазак у сан и епилошки део (поновно помињање ловаца на тетребе који се буде и крећу ка свом циљу) сугерише утихнуће, али не и окончање приче.

У последњој студији *Зими, кад прича утихне* ауторка се фокусира на Андрићев циклус прича о сељаку Витомиру који чине приповетке „Сан и јава под Грабићем", „Зими", „Коса" и „Лов на тетреба". Анализа процеса циклизације прати развој појединачних делова у формалну и/или семантичку структуру приповедног циклуса, као и начине којима појединачно постају обједињујуће својство. Циклус нам се открива као амбивалнетна, целовита и фрагментарна творевина, са неизбежном тензијом у погледу јединства и различитости. Поред наведеног, истакнуте циклусне везе унутар Андрићевог опуса читаоцу откривају како писац вешто користи атмосферички потенцијал зиме да повеже приповетке са различитим сижеима, хронотопима и групама ликова.

У овом Андрићевом циклусу „зима није само годишње доба, или је то најмање". Књижевни топоси везани за зимски пејзаж (претрнулост, студен, хладноћа, одузетост, тишина, заслепљујућа белина, слаба светлост, смраченост и сл.), сагледани су пре свега, кроз њихово снажно дејство на јунаке. Зимски пејзаж је, најпре, одређен кроз симболички паралелизам између природе и људске егзистенције, чиме се показује како се говор предела претвара у човекову причу. Отуда одсуство животног (природног) витализма значи и другу страну приче – њено изостајање тамо где представља смисао живота. Семантиком зиме се продубљује и искуство оностраног јер нови доживљаји приповедача-јунака у овом циклусу сведоче о другачијим граничним осећањима који омогућавају продоре у непознато. Снажно урањање у зимски пејзаж за Витомира има тежину суочавања са тишином као језовитом димензијом вечности, а на њену симболизацију упућује се увидима у фигуративно преозначавање – метафору одузетости и ћутње. Ћутња природе као пандан одсуству слушалаца и симптом приповедачеве немоћи, једнака је изостанаку животне

реакције. Управо тада Витомирова, као и свака друга прича, поприма своје најстрашније наличје постајући зов у празно.

Мада је очито да монографија *Хоризонти приче: Андрићева поетичка тежишта* није настајала мимо књижевнонаучних претензија, држећи се јединства свог предмета и научног приступа од прве до завршне странице, она је, пре свега, резултат проницљивих увида у феномен приче и инспиративних сусрета са њеним чуварима. Као таква, ова књига је и елоквенција феноменолошких и егзистенцијалних мисаоних разматрања, због чега њени домети превазилазе строга научнокњижевна интересовања. И заиста, није нимало чудно што нова књига Снежане Милосављевић Милић читаоца суочава са скривалачким, стваралачким и заштитничким својствима приче саме, откривајући човеков живот кроз чежњива наслућивања и ишчекивања слободе. У том подухвату ауторка је, уосталом, ишла трагом Андрићевих речи и прича, крећући се од личног до универзалног, од конвенције до трансценденције.

Јелена З. Милић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за српску и компаративну књижевност

* jelenamilic018@gmail.com

Научна критика
УДК 811.163.41'276.6:32(049.32)
Примљен: 26. марта 2022.
Прихваћен: 31. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.51

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧКА АНАЛИЗА РЕКЛАМНО-ПРОПАГАНДНОГ ЖАНРА У СРПСКОМ ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ

(Светлана Слијепчевић Бјеливук, *Рекламно-пропагандни жанр у српском политичком дискурсу*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2021)

Књига Светлане Слијепчевић Бјеливук *Рекламно-пропагандни жанр у српском политичком дискурсу* изашла је из штампе крајем 2021. године. Објављена је у склопу едиције „Монографије", која сабира монографске публикације сарадника Института за српски језик САНУ. Настала је на темељима докторске дисертације *Језичко-стилске одлике рекламно-пропагандног жанра у политичком дискурсу*, одбрањене маја 2016. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду, која је за потребе овог издања проширена и допуњена, како у теоријском, тако и у истраживачком делу, са циљем да пружи свеобухватан поглед на језичке и стилске одлике рекламно-пропагандних политичких текстова насталих на српском језику у тродеценијском периоду од 1990. до 2020. Монографију су рецензирали проф. др Милош Ковачевић, проф. др Марина Николић и проф. др Страхиња Степанов. У наставку прилога доносимо осврт на њен садржај, усредсређујући се на главне резултате и закључке, те на шири значај ове студије за будућа проучавања српског политичког дискурса из угла прагмалингвистике и критичке анализе дискурса.

Структурно гледано, књига се састоји из девет главних поглавља и више потпоглавља: 1. „Увод" (9–12); 2. „Циљеви, хипотезе и корпус истраживања" (13–14); 3. „Преглед значајних лингвистичких истраживања" (15–40); 4. „Преглед значајних нелингвистичких истраживања" (41–50); 5. „Теоријско-методолошки оквир" (51–54); 6. „Језичко-стилске карактеристике плаката" (55–123); 7. „Језичко-стилске карактеристике летака" (124–188); 8. „Језичко-стилске карактеристике видео-спотова" (189–216); 9. Закључак (217–224). Након ових поглавља следе „Извори, речници, веб-сајтови" (225–226); „Цитирана литература" (227–237); резимеи на енглеском (239–240) и руском језику (241–242); „Регистар појмова" (243–245); „Именски регистар" (246–248) и белешка „О аутору" (249).

Како сазнајемо у одељцима „Увод" (9–12) и „Циљеви, хипотезе и корпус истраживања" (13–14), предмет ове студије јесу језичка и стилска обележја рекламно-пропагандног жанра у српском политичком дискурсу. У питању је интердисциплинарно, холистичко и вишеаспектно истраживање, које има своје теоријско-методолошко исходиште у критичкој анализи дискурса и темељним прагмалингвистичким теоријама. У њиховој основи налази се испитивање језика кроз призму интенционалности, односно манифестне или латентне намере говорног лица да постигне жељену промену (перлокутивни ефекат) у ванјезичкој стварности употребом пажљиво

бираних језичких и стилских средстава, подстичући на тај начин саговорника (или шири аудиторијум) на дел(ов)ање. У складу с тиме, језик се у оквиру рекламно-пропагандног жанра политичког дискурса доживљава као главно оруђе за постизање политичких циљева. Премда је особеностима српског политичког дискурса досад посвећено више радова и монографија, ауторка увиђа да већина претходних истраживања на овим просторима има упориште у друштвеним наукама, првенствено у социологији, комуникологији и политикологији, док се лингвистичка анализа дискурса овим питањима бавила углавном успутно, а неретко и једнодимензионално, што за последицу има непостојање општег теоријско-методолошког оквира погодног за систематско проучавање језичких одлика политичког дискурса на материјалу српског језика. Рекламно-пропагандни жанр обухвата најшири скуп говорних, писаних, визуелних и симболичких видова изражавања ставова, убеђења и намера представника политичких странака или струја, који се користе ради остварења победе или што бољег резултата на изборима. Будући да овај облик јавног дискурса има највећу заступљеност током предизборних кампања, језичка грађа ексцерпирана је из званичног рекламно-пропагандног материјала домаћих политичких странака у периоду од 1990, године у којој су постављени темељи демократског, вишестраначког политичког система у нашој земљи, до 2020. Тако постављена студија нужно је интердисциплинарног и еклектичног карактера. Како је одабир језичких средстава у овом жанру вишеструко условљен друштвено-политичким, временским и просторним оквиром, поред лингвостилистичких критеријума, додатно се примењују различити ванјезички параметри и теоријско-методолошке поставке других друштвено-хуманистичких наука, чиме се омогућује целовито испитивање убеђивачких и манипулативних техника. Када је реч о спецификацији корпуса, грађа обухвата плакате, најстарији и најрепрезентативнији облик датог жанра политичког дискурса, затим летке и, напослетку, видео-спотове, чији убрзани развој у последњој деценији диктира све масовнија употреба интернета и друштвених мрежа. Језичка анализа текстова спроводи се на темељима полиаспектног приступа, који обједињује лексички, фразеолошки, граматички, стилистички, те интертекстуални ниво. Циљеви студије укључују ближе теоријско одређење самог рекламно-пропагандног жанра и његових граница према другим облицима политичког дискурса, чиме се отвара пут за прецизнију поделу и систематизацију лингвистичких испитивања политичког дискурса. Ова студија полази од хипотезе да је одабир језичко-стилских средстава унутар рекламно-пропагандног жанра политичког дискурса превасходно подређен манипулативној и персуазивној функцији, док комуникацијска функција остаје у другом плану.

Треће поглавље (15–40) доноси општи преглед релевантних страних и домаћих лингвистичких истраживања. Премда се извесно занимање за особености политичког дискурса констатује још у античкој реторичкој традицији, ауторка запажа да се испитивању сложених међуодноса на релацији *језик–друштво–политика* систематски приступа тек неколико деценија уназад, и то напоредо с великим помацима остварeним у области критичке анализе дискурса. Преглед литературе сведочи о изазовима успостављања поткласификација политичког дискурса и потешкоћама које се јављају приликом прецизнијег одређења (међу)односа политичког

дискурса и других видова јавног дискурса, што је последица њиховог непрестаног прожимања. Говорећи о проблемима поделе политичког дискурса, С. Слијепчевић Бјеливук подвлачи могућност успешне примене теорије прототипа, према којој се прототипични представник одређене категорије сматра њеним централним и најрепрезентативнијим чланом, док се удаљенији представници сматрају периферним и мање типичним. Посматран у том светлу, политички дискурс може се поделити на три примарна нивоа – централни политички дискурс, примарни периферни дискурс и секундарни периферни дискурс, саткан од свакодневних разговора грађана о најширим политичким темама, укључујући и различите видове комуникације посредством интернета. Дати типови политичког дискурса суштински се разликују по степену формалности. Будући да су његови актери чланови политичких странака и других званичних политичких организација, централни политички дискурс одликује институционализованост. Примарни периферни политички дискурс (новинске и медијске куће) поставља се као посредник између два најудаљенија пола политичког дискурса – централног и секундарног периферног. Треће поглавље додатно пружа свеобухватан преглед значајних страних и сербокроатистичких истраживања о манипулацији и персуазији, суштинским одликама рекламно-пропагандног жанра, минуциозно анализирајући њихова етимолошка значења, речничке дефиниције, као и најзначајније језичке стратегије, које се очитавају на лексичком, граматичком, текстуалном, интертекстуалном и стилском плану. Преглед релевантне литературе указује и на снажно садејство вербалних и невербалних чинилаца, с обзиром на то да сви саставни елементи утичу на грађење значења текста. Наредно, четврто поглавље доноси увид у релевантна нелингвистичка истраживања (41–50), потврђујући значај целовитог испитивања одлика предизборне јавне комуникације из угла политиколошких, медијских, маркетиншких, психолошких и комуниколошких студија.

Када је реч о теоријско-методолошком утемељењу (51–54), ово истраживање представља спој традиционалних лингвостилистичких приступа и новијих, изразито интердисциплинарних праваца. Иако је тежиште на испитивању језичких и стилских стратегија уобичајених у склопу рекламно-пропагандног жанра политичког дискурса, у обзир се узимају и елементи невербалне комуникације, попут анализе сликовних и звучних решења, која служе као ослонац и допуна вербалним стратегијама. Теоријски еклектизам условљава и одабир методологије, засноване на комбинацији формалнолингвистичког аналитичког и дескриптивног приступа с једне стране, и критичке анализе дискурса, с друге. Међутим, како је ово истраживање превасходно лингвостилистичко, у њему се предност даје што објективнијем тумачењу доминантних језичких и стилских обележја политичког дискурса, и то кроз призму традиционалних нивоа језичке анализе. Субјективну анализу ауторка примењује када је то неопходно за разумевање опште поруке текста. Плурализам метода условљен је непостојањем општег теоријско-методолошког оквира лингвистичке анализе политичког дискурса. Плакати, леци и видео-спотови описују се са лексичког, фразеолошког и текстуалнолингвистичког аспекта, док се интертекстуалне везе превасходно испитују у текстовима летака. Јединствености тако постављене анализе доприноси испитивање нелингвистичких елемената, неодвојивих од вербалног кода.

Шесто поглавље, насловљено „Језичко-стилске карактеристике плаката“ (55–123), читаоцима пружа поглед на лексичка, фразеолошка, граматичка, стилска и екстралингвистичка (визуелна) својства плаката, најрепрезентативнијег типа текстова у оквиру рекламно-пропагандног жанра политичког дискурса. Кроз призму критичке анализе дискурса и традиционалних метода лингвистичке анализе, указује се на манипулативни и персуазивни потенцијал најфреквентнијих лексичких, фразеолошких и граматичких јединица у одабраном корпусу, с посебним осврtом на улогу и значај стилских механизама и сликовних решења којима се служе аутори плаката ради привлачења што већег броја гласача. Специфичност овог поглавља чини преглед терминолошких питања и проблема везаних за употребу блиских, али не потпуно истозначних појмова *слоган*, *парола*, *крилатица*, *мото*, *девиза*, *гесло* и *лозинка*, којима се именују језички кодирани сегменти плаката. На основу увида у лексикографску обраду ових лексема у речницима општег и специјализованог типа, као и на темељима досадашњих анализа у релевантним лингвистичким и нелингвистичким студијама, ауторка закључује да се за именовање језичких порука у политичким плакатима у домаћој литератури највише користи термин (*политички*) *слоган*. Такође, истраживање сведочи о значају испитивања међуодноса основног слогана, којим се експлицира суштинска порука изборне кампање, и помоћног, којим се појашњава и додатно елаборира садржај основног. Посебан тип слогана јесте контраслоган. Будући да се надовезује на поруку постојећег слогана конкурентске политичке партије, истовремено му се супротстављајући (уп. слоган *Србија за Тадића* и контраслоган *Николић за Србију*), његова анализа темељи се на интертекстуалном читању. Пододељак „Лексичке карактеристике слогана“ указује на сугестивни и убеђивачки карактер најфреквентнијих лексичких јединица у одабраној грађи. Ауторка запажа да су властите и апстрактне именице посебно погодне за различите механизме полисемије – метафорске и метонимијске трансформације, чиме се убедљивије постижу жељени персуазивни и манипулативни циљеви. Посебну учесталост има лексема *Србија*, која се посредством механизама метафоре, метонимије и персонификације концептуализује као људско биће које мисли, осећа, пати, радује се и бори (уп. *Вратимо памет Србији*; *Договор са Србијом*; *Србијо*! *Главу горе*!; *Србијо, пробуди се*!; *Срећа за Србију*). Анализа примера сведочи о раширеној употреби ратне и борбене лексике (*безбедност*, *одбрана*, *победа*, *рат*, *сигурност*, *слобода* и сл.), при чему се предизборна трка поистовећује с битком, политичари с војсковођама, а народ, тј. гласачи с мобилисаним војницима. Поред учесталости специфичних именица, придева и глагола, пажњу завређује употреба заменица, у првом реду личних заменица за прво лице једнине и прво лице множине, те придевских *наш* и *сав*. Ове форичке (упућивачке) јединице могу се односити на различите ентитете. Тако лична заменица за прво лице множине има две вредности – ексклузивну (*ми* = политичка партија) и инклузивну (*ми* = политичка странка / власт + народ / бирачи), чија је улога да умањи јаз између власти и бирачког тела, истовремено повећавајући њихову блискост (уп. *Ми држимо реч*; *Ништа о нама без нас*). Исти модел примењује се при анализи општих именичких и придевских заменица с неодређеном референцијом (уп. *Ми побеђујемо, сви добијају*; *Сви за Србију*; *У име свих нас Дачић*). Посебан пододељак посвећен је употреби фразеологизама, устаљених поли-

лексемних спојева речи који обухватају, између осталог, и најшири скуп клишеизираних израза, максима, пословица, афоризама и сл. Анализа открива три примарна вида употребе фразеологизама у склопу овог поджанра: 1) дословно преузимање фразеолошке јединице (нпр. *Како сејеш, тако ћеш и пожњети*); 2) актуализацију и реконтекстуализацију, при чему се поједини делови устаљених лексичких спојева преузимају и доводе у везу са новим лексичким компонентама, задржавајући ипак алузију на општепознате фразеологизме (уп. *Чисти рачуни, а не опрани лопови* (избори 2007) и *чист рачун – дуга љубав*); 3) трансформацију посредством специфичних језичких средстава, попут замене лексема, сажимања изворног фразеологизма, употребе другачијих морфосинтаксичких облика и сл. (уп. слоган *Ни лево, ни десно* и фразеологизам *лево и десно* „на све стране"). На плану граматичких обележја слогана, увид у грађу сведочи о израженој учесталости предлошко-падежне конструкције *за* + именска реч или синтагма у акузативу (*Визија за Србију*; *За нашу децу*; *За сигурну будућност*). Поред акузативних облика, раширена је употреба вокатива, којим се успоставља блиски контакт са реципијентима поруке слогана (гласачима), који су по правилу у множинском облику заједничких именица (уп. СОЦИЈАЛИСТИ! МЛАДИ! РАДНИЦИ! НЕЗАПОСЛЕНИ! ЗЕМЉОРАДНИЦИ! […]). Ауторка долази до закључка да се манипулативни и персуазивни циљеви такође могу успешно постићи употребом датива, чије је једно од темељних семантичких обележја директивност, која се овде експлицира као метафоричка усмереност ка одређеној циљној групи или читавом народу (уп. *Служимо народу*). С друге стране, на пољу анализе глаголских облика уочава се заступљеност императива и презента. Императив се типично јавља у облику првог лица множине (уп. *Вратимо пријатеље, смех, наду Србији. // Гласајмо за боље.*), док је презент транспонован у будућност (уп. *МИ побеђујемо СВИ добијају*; *Морамо боље*). Коначно, аутори слогана често се одлучују за употребу непредикативних исказа, најчешће састављених од именичке синтагме, чиме се задовољавају критеријуми концизности и лапидарности израза, суштинских обележја слогана у плакатима (уп. *Председник обичних људи*; *Добра вест // Победа за Србију*). Стилска анализа слогана открива да су најчешће заступљене реторичке фигуре кумулација, метафора, метонимија и персонификација, затим негација и литота, те фонетско-фонолошке фигуре понављања (асонанца, алитерација, таутологија) и рима. Неретко се јавља и здружена употреба двеју или више стилских фигура у оквиру истог слогана (уп. *Србија се сагињати неће*; *Јул је кул*). Премда је студија превасходно усредсређена на анализу језичких и стилских одлика слогана, нису занемарени ни визуелни елементи плаката, чиме се подвлачи важност испитивања сложених међуодноса вербалних и невербалних елемената плаката, који су комплементарни и, најчешће, смисаоно и контекстуално условљени.

Седмо поглавље посвећено је анализи језичких и стилских својстава летака (124–188). Најпре се предлаже осврт на историјат употребе политичких летака на европском тлу и на нашим просторима, а затим и увид у терминолошка питања и проблеме везане за ближе одређење овог поджанра, с нагласком на откривању сличности и разлика у значењским вредностима лексеме *летак* и других, делимично синонимних терминолошких решења (уп. *флајер*, *памфлет*, *брошура*). Преглед грађе открива да су леци код нас ретко коришћени у предизборним кампањама све

до 1997. године, те да њихова употреба доживљава процват у периоду између 2000. и 2017. У том раздобљу често су служили као средство промовисања предизборних програма политичких партија и као посебан вид информисања грађана. Међутим, у претходним годинама леци постепено уступају место видео-спотовима, чији вртоглави развој условљава масовно коришћење интернета и друштвених мрежа. На основу увида у текстовни и сликовни садржај летака, ауторка издваја чак десет подврста: летак-плакат, летак-контекст, летак-извештај, летак-захтев, летак-биографију, летак-програм, летак-тему, летак-обраћање, летак-најаву и мешовити тип. Њихове језичке и стилске одлике детаљно се испитују у склопу одговарајућих пододељака, спровођењем темељите анализе на лексичком, фразеолошком, стилском, текстуалном и интертекстуалном плану, чему се придружује и анализа невербалног кода (графичко уређење текста, фотографије, боје и симболи). Први подтип, леци-плакати задржавају форму и садржај класичних плаката, с тим што су мањих димензија и знатно погоднији за умножавање. Визуелне одлике летака-контекста у највећој мери чувају изглед плаката, док је њихов језички код богатији и увек контекстуално укључен, што додатно изискује исцрпну анализу на надреченичном плану, укључујући интертекстуални ниво и шири ванјезички, друштвено-политички контекст. С обзиром на сложенији текстовни садржај, леци-контексти служе за конкретизацију и додатно образлагање идеја изложених у слоганима. Лексички ниво одликују једноставност и прилагођеност широким народним масама, док је на граматичком плану структура реченице такође упрошћена. У служби доминантних морфосинтаксичких обележја јављају се елипсе, глаголи у облицима презента и футура, као и генерализована употреба ексклузивног *ми* (*ми* = политичка партија, власт / опозиција). Стилогеност израза постиже се помоћу различитих реторичких средстава, у првом реду персонификације, фигура понављања, градације и контраста. На визуелном плану, показано је да се кључни делови текста наглашавају великим словима, комбиновањем фонтова или специфичним преломом текста (уп. НАШИ ЗАХТЕВИ СУ ЈАСНИ // 1. Цела Србија, једна изборна јединица. […]). Структурно знатно разгранатији тип летака представљају леци-извештаји, који се јављају било у виду таксативног навођења политичког програма странке, било у облику развијенијег текста аргументативног типа, најчешће с циљем девалоризације политичких противника, односно спровођења антикампање. Анализа језичког материјала открива да леци-извештаји често преузимају графичко уређење од интерних пословних докумената, карактеристичних за административни стил. Онеобичавање се у њима постиже применом стилски и регистарски обележене лексике, најчешће са негативном конотацијом. Тиме се додатно истичу лоше стране досадашњих активности и резултата опонената, а сопствене идеје и програми истовремено индиректно представљају као (једини) пут ка бољој будућности. Таксативно навођење и антикампањски карактер обележје су и летака-захтева, чија је основна комуникативна функција захтевање, а затим и придобијање што већег броја гласача. Лексика са негативном конотацијом примарно се користи за истицање незадовољавајућих резултата владајуће странке, али и афирмације сопствених ставова. Стилогеност почива на употреби метафоре, градације, контраста и фигура понављања. Леци-биографије представљају спој фактографских података о пословном, политичком и личном животу кандидата и идеа-

листичких, поетизованих описа, брижљиво осмишљених са циљем стварања култа личности и глорификације политичког актера. У складу с основном комуникативном функцијом и намером, ауторка примећује да долази до прожимања објективног начина изношења података и субјективног описа личности кандидата, што се на лексичком плану манифестује мешањем лексике специфичне за административни стил и форми разговорног, али и поетског карактера. Као посебно занимљиво, издваја се поређење летка-биографије и хагиографије, са којом дели бројне структурне, тематске и концептуалне одлике. Летак-програм својствен је тек оформљеним политичким странкама, а његова основна функција јесте обавештавање грађана о главним тачкама политичког програма и циљевима. Овај тип летка углавном преузима структуру законодавно-правних докумената административног стила, што се на језичком плану испољава употребом схематизованих, кондензованих реченичних конструкција и канцеларијских термина, прожетих разговорном лексиком. Један од ређих типова летака јесу леци-теме, везани за специфичан друштвено-политички контекст и у потпуности подређени једној ужој теми (нпр. леци-теме коришћени пре Уставног референдума 2006. године). Леци-обраћања заснивају се на складу између фамилијарног и званичног, спонтаног и изрежираног говора. Употребом вокатива у њима се остварује апелативна функција, док се глаголски облици у императиву користе као моћно средство за привлачење пажње бирачког тела (*Драги пријатељу, освести се! Мућни главом и стави прст на чело. […]*). У језичком и стилском погледу, леци-најаве један су од најсиромашнијих подтипова. Саставни делови овог рекламно-пропагандног материјала укључују основне информације о месту и времену одржавања политичког митинга, главни изборни слоган и незаобилазне визуелне елементе (фотографија кандидата, лого странке и сл.). Напослетку, мешовити тип летака представља хибридни спој двеју или више подврста, те се у њему могу препознати изразито оригиналне комбинације разноврсних језичких и стилских средстава. Преглед грађе сугерише да су леци све мање заступљени, о чему сведочи податак да су готово у потпуности одсутни у предизборној кампањи из 2020.

Услед премештања политичког комуницирања на друштвене мреже, портале и друге платформе за проток информација, све већи значај добијају видео-спотови, чије су језичке и стилске одлике предмет осмог поглавља (189–216). Анализа литературе показује да су политички видео-спотови ретко били предмет лингвистичких проучавања. Највећи број студија тог типа настао је у склопу истраживања политичког маркетинга. Корпус за ово истраживање укључује скоро две стотине предизборних видео-спотова доступних путем платформе Јутјуб, насталих између 1990. и 2020. У осврту на опште одлике, дефиниције и поделе видео-спотова, ауторка даје синтезу досадашњих лингвистичких и нелингвистичких истраживања, истичући да овај поджанр одликује садејство језичког и нејезичког кода, што имплицира да је вербални садржај неопходно посматрати у односу на визуелни и аудитивни код, и обратно. Као посебно индикативна, истиче се чињеница да је више од трећине видео-спотова обухваћених корпусом настало за потребе предизборне кампање из 2017. године, те да овај вид оглашавања несумњиво постаје примарни начин допирања до гласача и остварења манипулативних, персуазивних и агитативних

циљева. Ауторка видео-спотове дели у две основне врсте – дијалошке, чији су репрезентативни примери интервјуи и играни спотови, и монолошке, у које примарно спадају обраћања и, у нешто мањој мери, песме и биографије кандидата. Налик лецима, у склопу овог поджанра може се издвојити и мешовити тип. Видео-спотови погодни су и за спровођење антикампање. Наиме, неретко се јављају као реакција на рекламно-пропагандни материјал који је претходно пласирала противничка партија, што условљава неопходност њиховог унакрсног, интертекстуалног проматрања. Основни комуникативни циљ овог поджанра јесте привлачење пажње гласача, док се секундарни циљеви везују за постизање манипулативних и персуазивних ефеката. За сценографију бирају се уобичајена, свакодневна места окупљања људи (природа, урбани простори, тргови, средства јавног превоза). Дух свакодневнице у потпуности се преноси на језички ниво, условљавајући употребу лексике својствене разговорном стилу (нпр. жаргонизми, вулгаризми, експресивно обојена лексика, фразеологизми народног карактера). Граматичка структура реченице такође прати тенденцију упрошћавања – од падежних облика посебно су заступљени акузатив (са предлогом *за*) и вокатив, а од глаголских времена императив и презент за будућност, којим се сугерише увереност у успех на надолазећим изборима. Стилски ефекти постижу се помоћу метонимијских и метафорских трансформација, фигура набрајања и риме, а често и посредством ироније, сарказма и пародије.

Књига *Рекламно-пропагандни жанр у српском политичком дискурсу* поставља се као узорна референца за будућа лингвостилистичка и интердисциплинарна истраживања критичке анализе дискурса на српском говорном подручју. У питању је дубинска, теоријски и методолошки доследно спроведена анализа којом се допуњују постојеће празнине у области критичке анализе политичког дискурса на материјалу српског језика. Имајући у виду непостојање јединственог теоријског оквира, али и општеприхваћене поделе рекламно-пропагандног жанра политичког дискурса и његових поджанрова, посебна вредност ове публикације огледа се у целовитој систематизацији и темељној обради језичких и стилских техника на којима почивају персуазивност, манипулативност и сугестивност. Напослетку, с обзиром на њену интердисциплинарну подлогу и теоријски изузетно потковану и уверљиву научну аргументацију, може се закључити да монографија *Рекламно-пропагандни жанр у српском политичком дискурсу* Светлане Слијепчевић Бјеливук представља изузетно вредан допринос не само лингвистичким, већ и нелингвистичким изучавањима политичког и јавног дискурса на овим просторима.

Анђела Д. Васиљевић*
Институт за српски језик САНУ**
Одсек за стандардни језик

* andjela.vasiljevic.ue@gmail.com
** Овај текст финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2022-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

Научна критика
УДК 821.163.41.09 Бојовић Д.(049.32)
Примљен: 26. марта 2022.
Прихваћен: 31. марта 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.52

ЈЕДИНА СВЕТЛОСТ КОЈА СЕ НИЈЕ СРЕЛА СА ТАМОМ ИВИЦЕ ЖИВКОВИЋА

Живковић, Ивица. *Једина светлост која се није срела са тамом: Богословски допринос професора Драгише Бојовића*. Ниш: Међународни центар за православне студије, 2020.

У издању Међународног центра за православне студије у Нишу (2020) објављена је стручна монографија Ивице Живковића *Једина светлост која се није срела са тамом: Богословски допринос Драгише Бојовића*, која представља значајан допринос како у погледу Бојовићевог професионалног ангажмана и бављења науком тако и у домену даљег расветљавања проблема који се тичу славистике, српске црквене књижевности и теологије. С обзиром на чињеницу да аутор није имао претходнике на чије би се дело могао надовезати током писања, када је у питању богословски допринос Драгише Бојовића, утолико је ова монографија значајнија и успелија, јер представља реализацију оригиналне идеје, првобитно замишљене као приказ једне књиге, и значи не само први направљени корак, него и јасну смерницу на новооткривеном путу. Аутор своје дело обликује захваљујући књигама, многобројним радовима и интервјуима Драгише Бојовића, али се позива и на своја лична сећања, односно на оно што је сам чуо и видео, те издвојено поткрепљује коментарима. Монографија је прилагођена како за научна истраживања тако и за едукацију читалаца о бољем упознавању са животом и делом Драгише Бојовића, светски признатог професора и историчара књижевности, чије је све научне и стручне квалификације због ограничења рада готово немогуће набројати.

Монографија се састоји од 247 страна стандардног формата, од којих је 229 страница основног текста, а остатак чине списак литературе и коришћених извора. Поред „Предговора" и кратке биографије аутора, књига је подељена на пет поглавља. Изузев поменутих елемената, захваљујући којима је дело добило свој коначни облик, треба напоменути да студија подразумева и употребу огледа и разноврсних дела из књижевне историје, књижевне теорије, филозофије, али и дела која се баве проблемима теолошких питања. Тако се из приложеног списка литературе истичу радови Радмиле Маринковић, Атанасија Јевтића, Наташе Половине, Александра Наумова, Николе Радојчића, Александре Костић Тмушић и др. Најзначајнији део свакако представљају цитирани делови из проучаваних извора, односно коментари и сведочење аутора око којих се монографија образује.

На самом почетку, који чине „Предговор" и „Уводне напомене", сазнајемо разлоге и мотиве аутора, али и потешкоће са којима се сусретао, а које су га утврдиле у одабиру и писању теме. Такође, аутор жели да подстакне интересовање за сагледавање значаја сопствене студије, иако је акценат усмерен на допринос Драгише Бојовића, чији је опус обиман, али не и коначан, јер његово бављење науком и свим осталим активностима траје континуирано и трајаће и убудуће.

Други део ове књиге, како сам његов назив наговештава, говори о „Професионалном и јавном ангажману проф. Драгише Бојовића", који је налик опусу - подједнако разноврстан и садржајан. Ослањајући се на Бојовићеве исказе, аутор подсећа ко су животни узори (Димитрије Кантакузин и Григорије Божовић) и констатује да би се његово залагање „за политичку и културну консолидацију нације мање могло оквалификовати као 'националистичко', а више као 'идентитетско'" (ЖИВКОВИЋ 2020: 27), не заборављајући да помене неопходност одлучног и јавног реаговања против сваке могуће штетне последице, у чему Бојовић види обавезу свих припадника одређене нације. Тако, незадовољан чињеницом да су црквени садржаји недовољно заступљени у васпитно-образовном систему на свим нивоима, „Бојовић поуздано тврди да за афирмацију културног блага није потребан велики новац", већ „боља организованост и већа одговорност" (2020: 43), али као сваки прави научник не зауставља се само на идентификацији проблема, него тражи и нуди могућа решења.

Трећи најважнији и најобимнији део студије („Богословски садржај у делима Драгише Бојовића") подељен је на четири поглавља, од којих три говоре о „великим богословским темама", а то су: есхатологија, софиологија и теологија љубави. У оквиру ове три теме појединачно се говори о одређеним мотивима, у чије се разматрање проф. Бојовић током истраживачког рада упуштао, и њих је очекивано много, иако постоје два појма која су највише завређивала његову пажњу, а један од њих јесте (вишња, Божја) *Премудрост*. Први направљени корак у том смеру догодио се још 2007. године када је објављен прилог под називом *Доментијанова свест о светости поезије*, а након само две године Драгиша Бојовић је мишљења да је „теологија стваралаштва неодвојива од јеванђелске мисли; 'Не живи човек о самом хлебу, но о свакој речи која излази из уста Божјих' (Мт. 4. 4)", и истиче да је „примат духовне хране један од најважнијих мотива средњовековне књижевности, који се, са другим сличним мотивима, слива ка кључном мотиву Трпезе Премудрости". Други кључни мотив, који је уопште битно обележио српску црквену књижевност јесте *Љубав* и Бојовић јој придаје толико значај да на једном месту тврди како је „немогуће замислити хришћанску књижевност без овог мотива", а на другом, оно што нам поручује и наслов саме монографије - да је „љубав једина светлост која се није срела са тамом". Последње поглавље трећег дела („г. Нова поља интересовања") разматра даље планове Драгише Бојовића о евентуалним новим пољима интересовања, усмеравајући пажњу на оно што је по његовом мишљењу још увек недовољно истражено, као што је то, на пример, случај са присуством химнографских текстова у житијној књижевности.

Четврти и претпоследњи део студије („Драгиша Бојовић на мапи актуелне српске теологије"), пре дела који је резервисан за закључна разматрања, бави се испитивањем стила и језика српске црквене књижевности, али са посебним осврtом на утицај који је она извршила на језик и стил проф. Драгише Бојовића, кога по сведочењу аутора иначе одликује неуобичајена смелост говора, те се тако у „његовим писаним речима и јавном говору даје наслутити колику важност он, у поређењу са хладним приступом појединих научника, срачунатим на принцип објективности, придаје говору душе" (ЖИВКОВИЋ 2020: 163). То је само једна од констатација због

које се професор Бојовић с разлогом убраја у ретке теолошки образоване филологе. Аутор кроз читав текст подсећа на значај одабране теме и изражава наду да ће његова студија имати одзива у научном свету, али и да ће можда баш она бити посредник актуелној српској теологији која би након њеног читања имала јаснији увид колики значај имају Бојовићеви научни радови, на обострано задовољство, јер по његовим речима „сваки наш допринос живи у дијалогу који се никада не завршава" (2020: 172). Такође, аутор не пропушта прилику да се и овде надовеже на поље даљих интересовања, те, после свега предоченог читаоцу (након појединачног представљања свих важнијих дисциплина, великих тема, појмова и мотива у вези са српском црквеном књижевношћу и истицањем њиховог свепрожимајућег јединства на крају), предлаже места која се у раду проф. Бојовића могу даље размотрити, али никако не због потенцијалних мањкавости, него напротив, због велике могућности које бављење овом облашћу собом нуди и непрестано отвара.

Завршница монографије („Закључак") представља сумирање свега изреченог у кратким цртама и аутор, враћајући се на наслов монографије, подсећа на оно о чему је први проф. Бојовић говорио, поставши свестан, „да између литургијског славословља, на једној, и богословља, на другој страни, нема разлике ни одстојања, већ да они чине једну нераскидиву целину" (2020: 228–229), а да човек затечен међу њима бива обасјан тајанственом светлошћу, која, у том случају, не успева да нађе пут до људских слабости, односно таме.

Монографију Ивице Живковића *Једина светлост која се није срела са тамом : Богословски допринос Драгише Бојовића*, одликује, пре свега, иновативност, оригиналност, систематичност, приступачност, објективност, прецизност и јасноћа у предочавању чињеница, али и успомена, које никако нису засењене ореолом пријатељства или колегијалности, иако би једна таква врста односа иначе изазвала подозрење оних који су у сваком тренутку спремни да суде бавећи се површним, а без озбиљнијег залажења у садржај књиге која је пред нама. Аутор за коначни изглед монографије, поред коришћене разноврсне литературе и огледа, треба да захвали себи и сопственим закључцима, посредством којих је успео да прикаже вредност Бојовићевог дела и потенцијалном читаоцу помогне да разуме његов богословски допринос, али и пружи кључ, који би га, налик експерименту, могао провести истим стазама и који би га, на тај начин, можда могао довести до сличних резултата и доношења сопствене оцене. Успелост монографије *Једина светлост која се није срела са тамом : Богословски допринос Драгише Бојовића* налазимо и у чињеници да она не нуди коначне судове него оставља места даљем проучавању у истом смеру или допуњавању изнетог неким другим оригиналним искуствима и запажањима. Изнети су ставови, који не затварају извесна поглавља или теме, него напротив, пружају помоћ и смернице за наставак започетог пута, чији се значај и трајање сасвим сигурно назиру и у далекој будућности.

Сара Р. Јекић*
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

* sara.jekic@pr.ac.rs

Научна критика
УДК 930.85(497.5)"1800/1880"(049.32)
Примљен: 31. марта 2022.
Прихваћен: 15. априла 2022.
doi: 10.46630/phm.14.2022.53

ДУБРОВАЧКЕ СЛИКЕ И ПРИЛИКЕ: У ПОТРАЗИ ЗА АУТЕНТИЧНИМ БЕРСОМ

Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike 1800–1880 I–II,* Zadužbina Vladete Jerotića, Domus editoria Ars Libri, Beograd, 2021.

Најважније културно-историјско дело истакнутог задарског археолога и дубровачког писца Јосипа Берсе *Дубровачке слике и прилике 1800–1880* добило је своје прво српско издање у два тома, које је за штампу приредила др Јелена С. Младеновић, доценткиња на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Као производ Берсиног вишедеценијског културолошког рада, ова студија је задржала статус вредног сведочанства и свестраног приказа дубровачког друштва и живота у пострепубликанском периоду Града. Стално интересовање културне јавности и континуитет рецепције, коју ово култно дело до данас одржава, није само заслуга његовог значаја за шири контекст културне историје дубровачког 19. века, већ и сасвим енигматичног пута кроз који је овај рукопис пролазио од свог настанка, преко постхумног публиковања девет година након пишчеве смрти, до данас.

Најновије издање Берсиног текста вишеструко је значајно. Прва публикација коју је 1941. године приредио Тиас Мортићија појавила се у издању Матице хрватске у Загребу, након чега ово дело добија још два издања 2002. године, захваљујући припређивачком раду Стјепана Ћосића (Дубровник: Матица хрватска) и Људевита Крмпотића (Хановер – Чаковец: Хрватски Записник). За разлику од ових издања, која су, заправо, претиске првог (међусобно се не разликују), ово је другачије – приређено је по последњој ауторизованој верзији Берсиног текста, потврђеној потписом његове сестре Данице Берсе из 1956. године. У Даничином запису цитираном у приређивачким напоменама на крају књиге наводи се да текст изражава последњу ауторову вољу и садржи исправке унете властитом руком аутора. Ново издање ове студије пренето је, како се у поговору и наглашава, са настојањем да се у што већој мери поштује последња Берсина воља и са тенденцијом да се текст (553 скениране А4 стране машинописа куцаног латиничним писмом) публикује аутентично, у што изворнијем облику, са очуваним језичким и стилским карактеристикама оригинала.

Ново издање, дакле, осим што „аутору враћа његов последњи глас" (BERSA 2020: 380) доноси нам увид у одступања од ауторове последње жеље и, уједно, одступање од последње овлашћене верзије текста, чиме се обелодањују све интервенције које су, мимо ауторове воље, у прво издање унете од стране тадашњег приређивача и рецензената. На неке од ових исправки већ је указано у ранијој студији Ј. Младеновић посвећеној компаративном проучавању Берсиног чланка објављеног у *Срп-*

ском књижевном гласнику и истог текста који је накнадно интегрисан и објављен у књизи *Дубровачке слике и прилике (1800–1880)* из 2002. године, али, у том тренутку, без података о аутографу. Приступ оригиналном Берсином тексту омогућио је публиковање новог издања које, уз поштовање последње ауторизоване верзије, аутентичног језика и стила, истовремено чува и садржајну и семантичку целовитост Берсине студије, чиме се штити и идеја очувања дубровачког културног идентитета ван политичких претензија и националног раздора, на чему је аутор у више наврата и сам инсистирао.

Структурна организација дела урађена је, за разлику од првог издања, по изворној Берсиној замисли – књига је подељена на 18 поглавља са додатним уводним делом који носи наслов „Čitaocu". На основу историјске и биографске фактографске грађе, (коју С. Ћосић подробно анализира у предговору претходног издања), истраживања тајних архивских списа (поменутих у предговору првог приређивача) али и личних успомена из ауторове младости, ово издање доноси нам обимнију и потпунију верзију Берсиног текста сачињеног од драгоцених мемоарско-анегдотских описа, који чине прави „калеидоскоп дубровачког живота" (BERSA 2020: 359). Од политичких догађаја, промене историјске и културне климе која долази са укидањем Републике, преко сликања интелектуалног живота и уметничких токова, етнографских аспеката тадашње дубровачке културе, односно целокупног дубровачког социјалног амбијента, књига је пренела до сада најкомплетнију и најаутентичнију Берсину визију дубровачке културне историје 19. века.

Уз изворни Берсин текст, поговор на крају књиге садржи и осврт на значај његове студије о Дубровнику, али и на специфичности Берсиног наративног поступка. Комбинацијом фактографске грађе и литерарно интонираних описа Берса обликује текст о дубровачком животу и друштву који, осим културно-историјске, поседује и посебну литерарну вредност. Књижевно обликовање текста је најуочљивије у аутобиографским и анегдотским сегментима, који су у поговору издвојени и анализирани како би показали јасно видљиву уметничку димензију дела. Посебно је значајан део текста који на основу Берсиних приватних и пословних преписки објављених 2003. године у књизи Људевита Крмпотића *Neprilike Josipa Berse oko Dubrovačkih slika i prilika u svijetlu njegove književne zaostavštine* реконструише живот овог рукописа у хрватској и српској културној средини, као и процес који текст пролази све до његовог коначног, постхумног публиковања 1941 године. Увид у токове његове рецепције, односно у измене које су од Берсе потраживане од стране првих рецензената, али и у истрајне ауторове напоре за очувањем изворности ове студије, његово противљење мењању ортографије, језика и лексичких одредница, битан је, како за исправно поимање Берсиног националног става и осећања, тако и за питање аутентичности дубровачког идентитета, који аутор својом примарном стваралачком интенцијом жели да профилише.

Имајући у виду припадност Јосипа Берсе покрету Срба католика који је интензивно деловао у последњим деценијама 19. века, као и Берсине политичке принципе и идејне оријентире изречене у анализираним преписка, упоредним анализирањем двеју доступних верзија текста јасно се може указати на тенденциозност корекција извршених у првој верзији *Дубровачких слика и прилика*, унетих без ауто-

ровог пристанка. Њима се у одређеној мери нарушава целовитост Берсиног погледа на дубровачку културу и њен самосвојни културни идентитет. У садржајном али и семантичком погледу, ново издање је обимније и садржи раније избачене делове рукописа, међу којима су се нашли и они који помињу српске писце, или у неким другим сегментима чувају везу са српском културном баштином. Измене које су у односу на пронађени аутограф унете у ово издање подразумевају минималне приређивачке интервенције детаљно побројане на крају књиге – прилагођавање писања појединих речи актуелним правописним конвенцијама (са циљем лакшег читања) и корекција текста у складу са оригиналним, ручно унетим ауторовим коментарима. Доследним поштовањем ауторове садржајне, формалне и идејне концепције дела очувана је изворност текста који је приређен. Заслуга је приређивачице што данас, 80 година након публиковања прве књиге, имамо прилике да читамо издање које прати пуну аутентичност Берсине визије о Дубровнику и његову љубав према прошлости и култури овог града.

Христина Љ. Аксентијевић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

* hristina.aksentijevic@filfak.ni.ac.rs

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА

Др Александар Костадиновић
Др Александра Јанић
Др Ана Живковић
Др Ана Коцић Станковић
Др Андреја Марић
Др Анка Рађеновић
Др Биљана Солеша
Др Бојан Чолак
Др Бранимир Станковић
Др Бранислав Ивановић
Др Вања Манић Матић
Др Велимир Илић
Др Вера Ћевриз Нишић
Др Весна Симовић
Др Вишња Вишњевац
Др Владан Бартула
Др Владан Павловић
Др Владимир Ђурић
Др Војкан Стојичић
Др Дејан Марковић
Др Дејан Милутиновић
Др Ивана Палибрк
Др Драгана Машовић
Др Душан Живковић
Др Душан Стаменковић
Др Душко Певуља
Др Елисавета Поповска
Др Ема Миљковић-Петровић
Др Жељка Пржуљ
Др Иван Јовановић
Др Ивана Вилић
Др Ивана Митић
Др Ирена Арсић
Др Ирина Антанасијевић
Др Јасмина Ђорђевић
Др Јелена Арсенијевић Митрић
Др Јелена Јаћовић
Др Јелена Лепојевић
Др Јелена Младеновић
Др Јелена Стошић
Др Јордана Марковић
Др Маја Анђелковић
Др Маја Кујунџић
Др Маргарита Велевска
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Марија Стефановић
Др Марина Ђукић Мирзајанц
Др Милена Каличанин
Др Милица Живковић
Др Милица Радуловић
Др Милица Ћуковић
Др Мирјана Бечејски
Др Мирјана Бојанић Ћирковић
Др Мирјана Илић
Др Мирјана Лукић
Др Наташа Половина
Др Наташа Тучев
Др Ненад Благојевић
Др Никола Бјелић
Др Николета Момчиловић
Др Нина Манојловић
Др Нина Судимац
Др Огњен Куртеш
Др Петар Пенда
Др Радана Лукајић
Др Радмила Бодрич
Др Савка Благојевић
Др Сања Ђуровић
Др Сања Игњатовић
Др Селена Станковић
Др Сергеј Мацура
Др Снежана Божић
Др Снежана Милосављевић Милић

Др Страхиња Степанов
Др Тамара Костић Пахноглу
Др Татјана Пауновић
Др Татјана Трајковић
Др Часлав Николић

Reviewed by:

Aleksandar Kostadinović PhD
Aleksandra Janić PhD
Ana Živković PhD
Ana Kocić Stanković PhD
Andreja Marić PhD
Anka Rađenović PhD
Biljana Soleša PhD
Bojan Čolak PhD
Branimir Stanković PhD
Branislav Ivanović PhD
Vanja Manić Matić PhD
Velimir Ilić PhD
Vera Ćevriz Nišić PhD
Vesna Simović PhD
Višnja Višnjevac PhD
Vladan Bartula PhD
Vladan Pavlović PhD
Vladimir Đurić PhD
Vojkan Stojičić PhD
Dejan Marković PhD
Dejan Milutinović PhD
Ivana Palibrk PhD
Dragana Mašović PhD
Dušan Živković PhD
Dušan Stamenković PhD
Duško Pevulja PhD
Elisaveta Popovska PhD
Ema Miljković-Petrović PhD
Željka Pržulj PhD
Ivan Jovanović PhD
Ivana Vilić PhD
Ivana Mitić PhD
Irena Arsić PhD
Irina Antanasijević PhD
Jasmina Đorđević PhD
Jelena Arsenijević Mitrić
Jelena Jaćović PhD
Jelena Lepojević PhD
Jelena Mladenović PhD
Jelena Stošić PhD
Jordana Marković PhD
Maja Anđelković PhD
Maja Kujundžić PhD
Margarita Velevska PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović PhD
Marija Stefanović PhD
Marina Đukić Mirzajanc PhD
Milena Kaličanin PhD
Milica Živković PhD
Milica Radulović PhD
Milica Ćuković PhD
Mirjana Bečejski PhD
Mirjana Bojanić Ćirković PhD
Mirjana Ilić PhD
Mirjana Lukić PhD
Nataša Polovina PhD
Nataša Tučev PhD
Nenad Blagojević PhD
Nikola Bjelić PhD
Nikoleta Momčilović PhD
Nina Manojlović PhD
Nina Sudimac PhD
Ognjen Kurteš PhD
Petar Penda PhD
Radana Lukajić PhD
Radmila BodričPhD
Savka Blagojević PhD
Sanja Đurović PhD
Sanja Ignjatović PhD
Selena Stanković PhD
Sergej Macura PhD
Snežana Božić PhD
Snežana Milosavljević Milić PhD
Strahinja Stepanov PhD
Tamara Kostić Pahnoglu PhD

Tatjana Paunović PhD
Tatjana Trajković PhD
Časlav Nikolić PhD

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Philologia Mediana* објављује оригиналне радове из свих области истраживања књижевности (књижевна историја, теорија књижевности, методологија проучавања књижевности, компаративистика), и језика, грађу и приказе. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у часопису *Philologia Mediana.* Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе потребно је да буде наведен у подбелешци (фусноти) која је бројем везана за наслов самог рада.

Радови се објављују првенствено на српском језику (ћирилицом), али и на енглеском, француском, руском и немачком језику. Рукопис мора бити правописно, граматички и стилски коректан. У часопису *Philologia Mediana* за радове на српском језику примењује се *Правопис српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). Поред правописних норми утврђених тим правописом аутори би требало да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег:

1. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је публикација која се цитира објављена, било да је реч о оригиналу или о преводу.
2. Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Уколико се цитира преведени рад, треба у одговарајућој напомени навести библиографске податке о оригиналу.
3. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима *Правописа српскога језика*, а када се страно име први пут наведе, у загради се даје изворно писање, осим ако је име широко познато (нпр. Ноам Чомски), или се изворно пише исто као у српском (нпр. Филип Ф. Фортунатов).
4. У уметнутим библиографским скраћеницама (парентезама) презиме аутора наводи се верзалом, и то искључиво латиницом. Пример: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Цитати из примарне (изворне) литературе морају бити наведени (и) на језику оригинала.
6. Цитати из секундарне литературе на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику или у преводу, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања.

Рукопис мора имати следеће елементе: а) име, средње слово, презиме, назив установе у којој је аутор запослен, б) наслов рада, в) сажетак, г) кључне речи, д) текст рада, ђ) литературу и изворе, е) резиме, ж) прилоге. **Редослед елемената мора се поштовати**.

7. **Име, средње слово и презиме аутора** у студијама и чланцима штампају се изнад наслова уз леву маргину, а у приказима испод текста уз десну маргину, курзивом. Имена и презимена домаћих аутора увек се наводе у оригиналном облику, независно од језика рада. Назив и седиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена, средњег слова и презимена аутора. Називи сложених организација би требало да одражавају хијерархију њихове структуре (на пример: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за србистику). Ако је аутора више, мора се назначити из које установе потиче сваки од наведених аутора. Функција и звање аутора се не наводе.
8. **Службена адреса и/или електронска адреса аутора** даје се у подбелешци, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм, наводи се у посебној подбелешци, која је двема звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.
9. **Наслов (и поднаслов) рада пишу се верзалом на средини странице.** Требало би да што верније и сажетије изражава садржај рада. У интересу је аутора **да се користе речи прикладне за индексирање и претраживање**. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се наслову дода поднаслов.
10. **У апстракту (сажетку)**, који мора да буде на језику на којем је написан и рад, потребно је сажето представити проблем, циљ, методологију и резултате научног истраживања. Препоручује се да сажетак има од 100 до 250 речи. Сажетак мора да се налази испод наслова рада, без ознаке *Сажетак*, и то тако да му је лева маргина увучена 1,5 цм у односу на основни текст (тј. једнако увучена као први ред основног текста).
11. **Кључне речи** су термини или изрази којима се указује на целокупну проблематику истраживања, а не може их бити више од десет. Препоручљиво је одређивати их са ослонцем на стручне терминолошке речнике, **а у интересу је аутора да учесталост кључних речи (с обзиром на могућност лакшег претраживања) буде што већа**. Кључне речи дају се на језику на којем је написан сажетак, те на језику на којем је написан резиме рада (без тачке на крају низа!). Кључне речи се наводе испод сажетка и испод резимеа са одговарајућом ознаком *Кључне речи*, односно *Keywords* и сл., и то тако да им је лева маргина уравната с левом маргином сажетка, односно резимеа.
12. **Библиографска парентеза**, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене заграде, презимена аутора, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице

са које је цитат преузет и затворене заграде; пример: (IVIĆ 1986: 128) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. — 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик.* — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

- Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих ставља се црта, на пример: (IVIĆ 1986: 128–130) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. — 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик.* Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду одвајају се запетом; пример: (IVIĆ 1986: 128, 130) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик.* — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

13. Уколико је реч о страном аутору, презиме је потребно транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Marfi за Murphy, а транскрипцију је потребно извршити и у парентези, нпр. (MARFI 1974: 95) за библиографску јединицу: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
14. Када се у раду помиње више студија које је један аутор публиковао исте године, у парентези је потребно одговарајућим (малим) абецедним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради; пример: (MARFI 1974b: 12).
15. **Уколико библиографски извор има више аутора**, у парентези се наводе презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **i dr.**: (IVIĆ, KLAJN i dr. 2007) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle i Ivan KLAJN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. Beograd: Beogradska knjiga, 2007. [orig.] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН, Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник.* Београд: Београдска књига, 2007.
16. **У парентези није потребно наводити презиме аутора** ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран; пример: „Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из те области срочио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века".
17. Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду **треба одвојити тачком и запетом**; пример: (BELIĆ 1958; STEVANOVIĆ 1968).

18. Називи табела исписују се изнад табела (на средини странице), и то на следећи начин:

Табела 1 (**болд**). *Табеларни приказ* (*курзив*)

19. Називи графичких приказа, дијаграма и сл. исписују се непосредно испод објекта (на средини странице), и то на следећи начин:

Графички приказ 1 (**болд**). *Графички приказ приказ* (*курзив*)

20. Подбелешке (подножне напомене, фусноте), обележене арапским цифрама (иза правописног знака, без тачке или заграде) дају се при дну странице у којој се налази део текста на који се подбелешка односи. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења и сл. Подбелешке се не користе за навођење библиографских извора цитата или парафраза датих у основном тексту, будући да за то служе библиографске парентезе, које су повезане с пописом литературе и извора датих на крају рада, **олакшавају праћење цитираности у научним часописима**.
21. Цитирана литература даје се у засебном одељку насловљеном „Цитирана литература" (без наводника!). Референце се наводе латиницом и исписују на доследан начин, абецедним редоследом. Референце изворно публиковане ћирилицом или неким другим писмом морају се након обавезног латиничног облика (у који се такве референце морају транслитеровати), према у даљем тексту наведеним примерима, са назнаком [orig.], навести у свом оригиналном облику. У том одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се латиницом по абецедном реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту (погледати тачку 12). Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за 1,5 цм употребом тзв. „виseћег" параграфа (опција Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indendation > Hanging 1,5 цм).
22. Свака библиографска јединица представља засебан пасус који је организован на различите начине у зависности од врсте цитираног извора. У *Philologia Mediana* у библиографском опису цитиране литературе примењује се MLA начин библиографског цитирања (*Modern Language Association − Works cited*), с том модификацијом што се наслов посебне публикације наводи курзивом.

Примере таквог начина библиографског цитирања погледајте у наставку упутства.

Монографска публикација

PREZIME, ime autora i ime i PREZIME drugog autora. *Naslov knjige*. Podatak o imenu prevodioca, priređivača, ili nekoj drugoj vrsti autorstva. Podatak o izdanju ili broju tomova. Mesto izdavanja: Izdavač, godina izdavanja. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора и име и ПРЕЗИМЕ другог аутора. *Наслов књиге.* Податак о имену преводиоца, приређивача, или некој другој врсти ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: Издавач, година издавања.

Пример:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Knj. 1. – 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] *Белић, Александар. О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.*

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Izbor i predgovor Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] Милетић, Светозар. *О српском питању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

Фототипско издање

PREZIME, ime autora. *Naslov knjige*. Mesto prvog izdanja, godina prvog izdanja. Mesto ponovljenog, fototipskog izdanja: Izdavač, godina reprint izdanja. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиге.* Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: Издавач, година репринт издања.

Пример:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak književski*. Venecija 1810. Inđija: Narodna biblioteka „Dr Đorđe Natošević", 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књижески.* Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић", 2003.

Секундарно ауторство

У часопису *Philologia Mediana* зборници научних радова се описују према имену уредника или приређивача.

PREZIME, ime urednika (ili priređivača). *Naslov dela*. Mesto izdavanja: Izdavač, godina izdavanja. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име уредника (или приређивача). *Наслов дела.* Место издавања: Издавач, година издавања.

Пример:

RADOVANOVIĆ, Milorad (ur.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

Рукописна грађа

PREZIME, ime autora. *Naslov rukopisa* (ako postoji ili ako je u nauci dobio opšteprihvaćeno ime). Mesto nastanka: Institucija u kojoj se nalazi, signatura, godina nastanka. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка: Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Пример:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] НИКОЛИЋ, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а—3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској публикацији

Прилог у часопису

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta u publikaciji". *Naslov časopisa* broj sveske ili toma (godina, ili potpun datum): strane na kojima se tekst nalazi. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста у публикацији". *Наслов часописа* број свеске или тома (година, или потпун датум): стране на којима се текст налази.

Пример:

RIBNIKAR, Jara. „Nova stara priča". *Letopis Matice srpske*, knj. 473, sv. 3 (mart 2004): str. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича". *Летопис Матице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265–269.

Прилог у новинама

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta". *Naslov novina* datum: broj strana. [orig.] Презиме, име аутора. „Наслов текста". *Наслов новина* датум: број страна.

Пример:

KLJAKIĆ, Slobodan. „Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera". *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера". *Политика* 21. 12. 2004: 5.

Монографска публикација доступна на интернету

PREZIME, ime autora. *Naslov knjige*. <adresa sa interneta>. Datum preuzimanja. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиге.* <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. N. *Augmented Books*, *knowledge and culture.* <http://www.isoc. org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.> 02. 02. 2002.

Прилог у серијској публикацији доступан на интернету

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta". *Naslov periodične publikacije*. Datum periodične publikacije. Ime baze podataka. Datum preuzimanja. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста". *Наслов периодичне публикације.* Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

TOIT, A. „Teaching Info-preneurship: students' perspective". *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан на интернету

„Naziv odrednice". Naslov enciklonedije. <adresa sa Interneta>. Datum preuzimanja. [orig.] „Назив одреднице". *Наслов енциклопедије.* <адреса са Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

„WILDE, Oscar". *Enciklopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

23. Извори се дају под насловом *Извори* у засебном одељку после одељка *Цитирана литература* на истим принципима библиографског описа који се примењује у одељку *Цитирана литература*.

24. У оквиру одељка *Цитирана литература* парентезе се разрешавају тако што на самом почетку стоје презиме(на) и година из парентезе у истом облику у ком су дати у парентези. Наводимо примере за текстове написане на српском језику – ћирилицом, латиницом и на енглеском језику, при чему се презимена ређају абецедним редом.

Пример:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora.* Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања.* Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkley: University

*Напомена: На исти начин разрешавају се парентезе у одељку *Извори*.

25. **Уколико цитирани чланак има DOI број, обавезно мора бити наведен.**

26. Резиме не би требало да прелази 10% дужине текста. Потребно је да буде на једном од светских језика (енглеском, руском, немачком, француском). Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, потребно је да напише резиме на језику на којем је написан и рад, а уредништво часописа

Philologia Mediana ће обезбедити превод. Уколико је рад написан на страном језику, резиме мора бити написан и на српском језику. Уколико аутор није у могућности да обезбеди резиме на српском језику, потребно је да напише резиме на језику на којем је написан рад, а уредништво ће обезбедити превод резимеа на српски језик.

27. Текст рада за *Philologia Mediana* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 цм), с маргинама од 2,5 цм, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 цм, и без размака између редова. Текст је потребно писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 типографских тачака, а сажетак, кључне речи и подножне напомене словима величине 10 типографских тачака. Обим текста: за огледе, прилоге и расправе до 46000 словних знакова (са размаком); за приказе до 18000 словних знакова (са размаком).

Штампане рукописе треба слати путем званичног веб-сајта часописа (www.philologiamediana.com) и путем имејла на две адресе (обавезно обе!): philologiamediana@filfak.ni.ac.rs и aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Уколико је ауторима једноставније, рукопис могу само послати на наведене адресе, а Уредништво ће радове поставити на платформу. Електронска верзија рукописа шаље се у .doc(x) формату. Уколико аутор(и) у свом раду користи посебне фонтове, у обавези је/су да их достави/-е уз рад.

Уредништво часописа Philologia Mediana

INSTRUCTIONS FOR THE PUBLICATION OF PAPERS

Philologia Mediana publishes original articles from all the fields of literature studies (literature history, theory of literature, methodology of the study of literature, comparative literature) and language studies, research and book reviews. Papers that are already published or offered for publication in a different journal cannot be accepted for publication in *Philologia Mediana.* In case the article was presented at a conference (under the same or a similar title), a special footnote, preferably at the bottom of the first page, should be offered stating the exact details regarding the oral presentation of the paper.

The papers are primarily published in Serbian (Cyrillic), but also in English, Russian, German or French. The paper has to be orthographically, grammatically and stylistically correct. In *Philologia Mediana*, the authors who publish their papers in Serbian should respect the rules of *Pravopis srpskoga jezika* by Mitar Pešikan, Jovan Jerković and Mato Pižurica (Matica Srpska: Novi Sad 2010). Apart from the orthographic norms regulated in the previously mentioned publication, the authors should consider the following:

1. Publication titles (monographs, proceedings, journals, vocabularies, etc.) mentioned in the paper should be given in italics in the language and script of the publication, including both the original text and its translation.
2. It is highly recommended to quote the original text and script. If the quote comes from the translated version of the paper, a special footnote should be offered stating the bibliographical data of the original text.
3. Foreign names are to be transcribed (adjusted to Serbian) according to the rules of *Pravopis srpskoga jezika*; in case a foreign name is quoted for the first time, the brackets should contain the original transcription of the name, except in cases when the name is widely known (for example, Noam Chomsky) or if the original version is the same as in Serbian (for example, Filip F. Fortunatov).
4. In the embedded bibliographical abbreviations (parentheses), the author's surname should be given in capital letters, using exclusively the Latin script. For example: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Quotations from primary (source) literature must also be given in the original language.
6. Citations from secondary literature in a foreign language, depending on the function that they serve, can be given in either their original or translated form; however, a consistent method should be selected and maintained throughout the text.

The paper must contain the following elements: a) name, middle letter, surname, affiliation, b) the title of the paper, c) abstract, d) key words, e) the text of the paper, f) bibliography and sources, g) summary, h) appendix. **The order of the given elements should be respected.**

7. **The author's name, middle letter and surname** are to be given above the title by the left margin in articles; in book reviews, they should be given beneath the text, by the right margin, in italics. The names and surnames of the domestic authors are to be given in its original form, regardless of the language of the paper. The author's affiliation is to be given beneath the author's name, middle letter and surname. Complex organizations should reflect the hierarchy of their structure (for example, University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbian and Comparative Literature Department). In case there are more authors, the affiliation of each of the authors should be specified. The author's function and academic title are not to be given.
8. **The author's official or e-mail address** is to be given in a footnote, with an asterisk attached to the author's surname. In case of more authors, only the address of the first author should be given. The title and number of the project within which the article was written, as well as the name of the institution which financed the project, are to be stated in a separate footnote, with two asterisks attached to the author's affiliated institution.
9. **The title (and subtitle) are written with capital letters, centered**. The title of the paper should concisely reflect the content of the paper. It is in the author's own interest **to use the words in the title which are appropriate for indexing and internet search**. If such words are not given in the title, it is desirable to add a subtitle.
10. **The abstract,** which has to be in the language of the paper itself, should concisely present the problem, aim, methodology and results of the scientific research. It is recommended that the abstract should contain 100 – 250 words. The abstract has to be located beneath the title of the paper, with no special title such as *Abstract*, with the left margin indented by 1.5 cm in relation to the text of the paper (that is, in parallel with the first line of the text of the paper).
11. **Key words** are terms or expressions that point to the overall research issues and are limited to ten. It is highly recommended to specify them by relying on special terminological vocabularies, **and it is in the author's own best interest to have more high frequency key words (as that enables an easier internet search).** Key words are to be given in the language that corresponds to the language of the abstract and summary of the paper (without a full stop!). They are to be stated beneath the abstract and beneath the summary with an appropriate title such as *Ključne reči* or *Keywords*, with the left margin parallel to the left margin of the abstract or the summary
12. **Bibliographical parentheses**, as embedded abbreviations within the text that point to the complete bibliographical entry of the quoted work, are to be given at the end of the paper and should contain an open bracket, author's surname, year of publication, page(s) of the citation and closed bracket, for example (IVIĆ 1986: 128) for the bibliographical unit IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик.* — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

- If several related pages are quoted from the same source, numbers of the first and the last quoted page should be given, connected with a dash, for example (IVIĆ 1986: 128—130), for the bibliographical unit: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik* – 2. izd. Beograd:Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик.* Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- If several unrelated pages are quoted from the same source, the pages should be separated by a comma, for example: (IVIĆ 1986:128, 130), for the bibliographical unit: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik – 2. izd*. Beograd:Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик.* — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

13. If foreign authors are quoted their last name should be transcribed into the language of the text itself, for example Marfi for Murphy, with the transcription given in parenthesis, for example (MURPHY 1974: 95) for the bibliographical unit: MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
14. If several studies published by the same author in the same year are quoted, it is necessary to precisely state the specific bibliographical entry using a (lower case) alphabet letter in the parenthesis itself, for example (MURPHY 1974b: 12)
15. **In the case that a bibliographical source has more than one author**, the surnames of the first two authors are to be given in the parentheses, while the surnames of the other authors are replaced with the abbreviation et al. (IVIĆ, KLAJN et al. 2007) for the bibliographical entry: IVIĆ, Pavle i Ivan KLJAN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. 4. izd. Beograd: Beogradska knjiga, 2007. [orig.] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН, Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник.* Београд: Београдска књига, 2007.
16. **It is not necessary to give the author's surname** in the parentheses if the context clearly points to the author quoted or paraphrased, for example: "According to Murphy's research (1974: 207), the first treatise from this field was written by the Benedictine Monk Alberik from Monte Casino in the second half of the XI century."
17. If the works of two or more authors are being referred to, information regarding each subsequent work should **be given and separated by a semicolon**, for example (BELIĆ 1958; STEVANOVIĆ 1968).
18. Names of tables are given above the table itself (in the middle of the page) in the following way:

Table 1 (**bold**). *Table description* (*italics*)

19. Names of graphical representations, diagrams etc. are given just below the object itself (center page), in the following way:

Graphical representation (**bold**). *Graphical representation description* (*italics*)

20. The footnotes, marked by Arabian numbers (after a punctuation mark, without brackets or a full stop) are to be given at the bottom of the page where the text they refer to is located. They can contain less important details, additional explanations, etc. They are not to be used for the quotation of the bibliographical sources or their paraphrases given in the paper, since bibliographical parentheses serve this function, which, by being related to the bibliography list at the end of the paper, **makes the whole process of tracking the citation in the scientific journals easier.**
21. The cited literature is to be given in a separate section entitled "Works cited" (no quotation marks!). The bibliohraphical units are to be given in Serbian Latin, and are to be given in a consistent way, in alphabetical order. The bibliographical units originally published in Serbian Cyrillic or in some other script, after being given in an obligatory Serbian Latin script (to which such bibliographical units are to be transliterated), have to be given in their original script in the further text and given examples, with a mark [orig.]. That section is to be used to resolve the bibliohraphical parentheses which are given in their shortened form in the text. The bibliographical units (references), are to be given in Serbian Latin in alphabetical order based on the surname of the first or the only author as it is given in the parenthesis in the text (see point 12). If the description of the bibliographical unit contains a few lines, all lines except the first one are to be indented 1.5 cm to the right, using the so-called *hanging* paragraph (option Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indentation > Hanging 1.5 cm).
22. Each bibliographical unit presents a separate paragraph organized in different ways, depending on the type of the quoted source. The bibliographical description of the quoted literature in Philologia Mediana is based on MLA style (Modern Language Association Style – Works Cited), with one slight modification – the title of the particular publication is to be given in italics.

Monographic publication

SURNAME, name of the author, and name and surname of the second author. *Title*. Translator, editor, or other kind of authorship. Volume. Place of publication: publisher, year of publication. [orig.]

Example:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Book 1. – 2. edit. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] *БЕЛИЋ, Александар. О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.*

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Selection and preface Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] МИЛЕТИЋ, Светозар. *О српском питању.* Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

Phototype publication:

SURNAME, name of the author. *Title*. Place of the first publication, year of the first publication. Place of the phototype publication: Publisher, reprint year. [orig.]

Example:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak knjižeski*. Venecija 1810. Inđija: Narodna biblioteka "Dr Đorđe Natošević", 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књижески.* Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић", 2003.

Secondary Authorship

In Philologia Mediana, the proceedings are to be quoted by their compiler or editor.

SURNAME, name (editor or compiler). *Title*. Place of publication: publisher, year. [orig.]

Example:

RADOVANOVIĆ, Milorad (ed.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века.* Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

Manuscripts

SURNAME, name of the author. *Manuscript title* (in case it exists or if it is widely accepted in science). Place: Institution, signature, year. [orig.]

Example:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Archive SANU in Beograd, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] Николић, Јован. *Песмарица.* Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Manuscripts are to be quoted according to foliation (for example 2a -3b), and not according to pagination, except in the cases when the manuscript has its pagination.

Contributions in serial publications

Contribution in a journal

SURNAME, name of the author. "Title of the publication." *Title of the journal* vol., issue (year or complete date): pages. [orig.]

Example:

RIBNIKAR, Jara. "Nova stara priča." *Letopis Matice srpske*, book. 473, issue 3 (mart 2004): p. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича". *Летопис Матице српске,* књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265269.

Contribution in papers

SURNAME, name of the author. "Title of the text." *Title of the papers* date: number of pages. [orig.]

Example:

KLJAKIĆ, Slobodan. "Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera." *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера". *Политика* 21. 12. 2004: 5.

Monographic online publication

SURNAME, name of the author. *Title of the book.* <Internet address>. Date of downloading. [orig.]

Example:

WELTMAN, K. N. Augmented Books, knowledge and culture. <http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.> 02. 02. 2002.

Serial online publication

SURNAME, name of the author. "Title of the text." *Title of the periodical publication.* Date of the periodical publication. Database name. Date of downloading. [orig.]

Example:

TOIT, A. "Teaching Info-preneurship: students' perspective." ASLIB Proceedings February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Online encyclopedia publication

"Title." *Title of the encyclopedia*. <Internet address>. Date of downloading. [orig.]

Example:

"Wilde, Oscar." Enciklopedia Americana. <…> 15. 12. 2008.

23. Sources are to be given in a separate section entitled Sources after the section Works Cited, and all the rules valid for the section Works Cited, are to be applied here as well.
24. In the Works Cited section, parentheses are to be given as follows: the surname(s) of the author(s) and the year listed in parenthesis in the same form as given in bibliography. Please, see the following example for texts written in Serbian – Serbian Cyrillic, Serbian Latin, and English, where surnames are listed alphabetically.

Example:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora.* Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања.* Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkley: University of California Press, 1974.

*NB: The parentheses are to be given in the same manner in the Sources section.

25. **If the cited article has a DOI number, it must be listed.**
26. The summary should not exceed 10% of the text's length. It has to be written in one of the world's languages (English, Russian, German, French). If the author is not able to provide a proper translation, the summary should be written in the language that the original paper is written in, and the Editorial Board of Philologia Mediana will be in charge of providing the translation. If the paper is written in a foreign language, the summary should be written in Serbian, as well. If the author is not able to provide a proper translation in Serbian, the summary should be written in the language that the original paper is written in, and the Editorial Board of Philologia Mediana will be in charge of providing the Serbian translation.
27. The text of the paper for Philologia Mediana requests A4 form (21 x 29,5 cm), with 2.5 cm margins, 1.5 cm indentation of the first row of the new paragraph, and no spacing between the lines. Times New Roman is the required font, 12pt letters, while the abstract, key words and footnotes are to be given in 10pt letter size. The text's length: for studies, articles and papers up to 46000 characters; for book reviews up to 18000 characters

Printed papers should be sent using the official website of the magazine (www.philologiamediana.com) and via e-mail to the following two addresses (it is obligatory to send the paper to both of these addresses!) philologiamediana@filfak.ni.ac.rs and aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Should the authors find it more convenient, the

papers can be only sent to the given e-mail addresses, and the Editorial Board will upload the papers to the website. The electronic version of the paper is to be sent in doc(x) format. In case the author(s) use special fonts in their papers, they have to send the fonts together with the paper.

Philologia Mediana Editorial Board

INSTRUCTIONS AUX AUTEURS POUR LA RÉDACTION DU MANUSCRIT

1. La revue *Philologia Mediana* publie des articles originaux de tous les domaines des recherches littéraires (histoire, théorie et méthodologie littéraire, littérature générale et comparée) et linguistiques, ainsi que les rapports de recherche et comptes rendus. Les travaux déjà publiés ou soumis à la publication dans une autre revue ne seront pas acceptés pour la publication dans la *Philologia Mediana*.

Les auteurs sont priés d'appliquer impérativement les règles suivantes :

a) les titres des publications spécifiques (monographies, actes de colloque, revues, dictionnaires, etc.), abordés dans le document, sont mis en italique dans la langue et la lettre de la publication citée, que ce soit l'original ou la traduction ;

b) de préférence, la citation se fait du texte original en lettre originale. Si l'on cite un ouvrage traduit, il est nécessaire d'en indiquer dans la note en bas de page les données bibliographiques dans l'original ;

c) à l'intérieur des parenthèses bibliographiques se trouvant dans le corps du texte, le nom de l'auteur est cité uniquement en forme et en lettre du présent document, par ex. (PETROVIĆ 1986) ;

d) les citations de la littérature primaire doivent être en forme et en lettre du présent document ainsi que dans la langue originale ;

e) les citations de la littérature secondaire dans la langue étrangère peuvent être dans la langue originale ou traduites en langue du texte, mais une fois la langue choisie, elle est à citer de manière conséquente.

2. Le manuscrit doit contenir les éléments suivants : a) prénom de l'auteur, lettre initiale du prénom du père ou de la mère, nom de l'auteur, nom de l'institution où l'auteur travaille et/ou le nom/le nombre du groupe de recherche ou du laboratoire dans le cadre duquel l'auteur travaille, b) titre du manuscrit, c) résumé en français, d) mots-clés, e) texte du manuscrit, f) littérature et sources consultées, g) résumé en serbe (pour les auteurs non serbophones, le résumé sera traduit en serbe par le Comité de rédaction), h) annexes. **Cette disposition des éléments doit être respectée.**

3. Prénom de l'auteur, lettre initiale du prénom du père ou de la mère et nom de l'auteur sont imprimés au-dessus du titre près de la marge gauche dans les recherches et les articles. Les noms des auteurs sont cités en forme originale, n'importe la langue du manuscrit. Le titre et le siège de l'institution où l'auteur travaille prennent place au-dessous du nom, de la lettre initiale du prénom du père ou de la mère et du prénom de l'auteur. Les titres des organisations composées devraient refléter la hiérarchie de leur structure (par ex. Université de Niš, Faculté de Philosophie, Département de langue et littérature françaises). S'il y a plusieurs auteurs, il faut annoter l'institution de chacun.

La fonction et le titre de l'auteur ne doivent pas être cités. L'adresse officielle ou/et électronique de l'auteur est donnée en bas de la première page et elle est liée

d'un astérisque au nom de l'auteur. S'ils sont plusieurs, on donne l'adresse du premier auteur. Le titre et le numéro du projet scientifique ou du groupe de recherche ou du laboratoire, à savoir du programme en cadre duquel l'article a apparu, ainsi que le titre de l'institution finançant le projet ou le programme, sont donnés dans la note en bas de page et elle est liée de deux astérisques au titre de l'institution où l'auteur travaille.

4. **Le titre** du manuscrit doit refléter au plus précis et au plus concis le contenu du manuscrit. **C'est dans l'intérêt de l'auteur d'utiliser les mots conformes à l'indexation et à la recherche.** S'il n'y en a pas de tels mots, il est souhaitable de rajouter au titre un sous-titre. **Le titre et le sous-titre sont imprimés au milieu de la page, en lettres majuscules.**
5. **Dans le résumé**, qui est écrit en français, il faut dégager en bref le problème, le but, la méthodologie et les résultats de la recherche scientifique. De préférence, le résumé contient entre 100 et 250 mots. Il prend place au-dessous du titre du manuscrit, sans indice « résumé », de sorte que la marge gauche est mise à la ligne 1,5 cm par rapport au corps du texte (c'est-à-dire elle est ajustée à la première ligne du corps du texte).
6. Les mots-clés sont termes et expressions désignant la problématique entière de la recherche et ils sont 10 au maximum. Il est vivement recommandé de définir les mots-clés en considérant des dictionnaires de spécialité terminologiques et **c'est dans l'intérêt de l'auteur que leur fréquence soit la plus grande possible afin de faciliter le processus de la recherche**. Les mots-clés écrits en français sont mis au-dessous du résumé avec l'indice *Mots-clés*. Les mots-clés rédigés en serbe se trouvent au-dessous du résumé en serbe à la fin de l'article avec l'indice *Кључне речи* ; pour les auteurs non serbophones, le résumé et les mots-clés seront traduits en serbe par le Comité de rédaction. Les mots-clés sont mis de sorte que la marge gauche est ajustée à celle du résumé et sans point à la fin de la suite.
7. **La parenthèse bibliographique** est une abréviation insérée dans le corps du texte référant à la donnée bibliographique complète de l'œuvre citée qui se trouve à la fin du texte. Elle est composée de la parenthèse ouverte, du nom de l'auteur, de l'année de parution de l'œuvre citée, du numéro de la page citée et de la parenthèse fermée. Par ex. (BARTHES 1973 : 67) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

Si plusieurs pages voisines d'un ouvrage sont citées, il faut mettre les numéros référant la première et la dernière page citée, avec un tiret entre les deux. Par ex. (BARTHES 1973 : 67–69) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

Si plusieurs pages non voisines d'un ouvrage sont citées, le numéro référant les pages citées sont séparés d'une virgule. Par ex. (BARTHES 1973 : 67, 69) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

S'il s'agit d'un auteur étranger, il est nécessaire de transcrire son nom dans la langue du manuscrit, par ex. Bakhtine pour Бахти́н, et la transcription se donne

également dans les parenthèses, par ex. (BAKHTINE 1978 : 123) pour la donnée bibliographique BAKHTINE, Mikhaïl. M. *Esthétique et théorie du roman.* Paris : Gallimard, 1978.

Si on cite plusieurs études d'un auteur publiées la même année, il est à préciser dans la parenthèse, en mettant une lettre correspondante, de quelle donnée bibliographique de la liste finale il s'agit. Par ex. (BAKHTINE 1978a : 123).

Au cas où la source bibliographique a plus de deux auteurs, dans la parenthèse sont cités les noms des deux premiers auteurs, les noms des autres étant remplacés par l'abréviation *et al.* : (BARTHES, KAYSER *et al*. 1977) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland et Wolfgang KAYSER, Wayne C. BOOTH, Philippe HAMON. *Poétique du récit*. Paris : Éditions du Seuil, 1977.

S'il est évident du contexte qui est l'auteur cité ou paraphrasé, le nom de l'auteur n'est pas cité dans la parenthèse. Par ex. Selon la théorie du texte de Barthes (1973 : 123), tout texte est intertexte, un tissu nouveau de citations révolues.

Si dans la parenthèse on renvoie aux ouvrages de plusieurs auteurs, les données de chacun sont séparées par un point-virgule. Par ex. (BARTHES 1973 ; TODOROV 1968).

Noms des tables sont imprimés directement au-dessus des tables (au milieu de la page) de la façon suivante :

Table 1 (**gras**). *Présentation tabulaire* (*italique*)

Noms des présentations graphiques, diagrammes, etc. sont imprimés directement sous l'objet (au milieu de la page) de la façon suivante :

Présentation graphique (**gras**). *Présentation graphique* (*italique*)

8. **Les notes** sont marquées en chiffres arabes sans point ni parenthèse et elles prennent place en bas de la page où se trouve la partie du texte à laquelle la note renvoie. Les notes ne contiennent qu'un texte supplémentaire (commentaire) qui contribue à la meilleure compréhension du sujet abordé. Les références bibliographiques ne seront pas citées dans les notes en bas de page étant donné que les parenthèses bibliographiques en servent. Étant liées à la littérature (bibliographie) et aux sources citées à la fin de l'article,

les parenthèses bibliographiques facilitent à suivre la citation dans les revues scientifiques.

9. **La bibliographie** est donnée dans un paragraphe à part intitulé *Bibliographie*. Dans ce paragraphe les parenthèses bibliographiques, mises en abrégé au corps du texte, sont déchiffrées. Les données bibliographiques (les références) sont citées de manière alphabétique suivant le nom du premier ou de l'unique auteur cité dans la parenthèse (voir numéro 11). Si la donnée bibliographique contient plusieurs lignes, elles sont toutes ajustées de 1,5 cm à droite, excepté la première, en appliquant le soi-disant paragraphe « suspendu » (hanging).

Chaque donnée bibliographique doit être écrite en lettre latine, suivie de la donnée identique mais en lettre originale le cas échéant. Exemple pour une donnée écrite en lettre cyrillique :

STEVANOVIĆ 1986 : STEVANOVIĆ, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik. Gramatički sistemi i književnojezička norma II. Sintaksa*. Beograd: Naučna knjiga, 1986. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма II. Синтакса*. Београд: Научна књига, 1986.

Exemple pour plusieurs auteurs :

PIPER, ANTONIĆ et al. 2005 : PIPER, Predrag i Ivana ANTONIĆ, Vladislava RUŽIĆ, Sreto TANASIĆ, Ljudmila POPOVIĆ, Branko TOŠOVIĆ. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska, 2005. [orig.] ПИПЕР, Предраг и Ивана АНТОНИЋ, Владислава РУЖИЋ, Срето ТАНАСИЋ, Људмила ПОПОВИЋ, Бранко ТОШОВИЋ. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005.

Chaque donnée bibliographique est un paragraphe à part organisé de manières différentes vu le type de la source citée. *Philologia Mediana* a adopté la manière MLA de la citation bibliographique (*Modern Languagee Association's Style – Works cised*) avec telle modification que les titres des publications séparées sont mis en italique.

Exemples d'une telle citation :

Pour une monographie :

NOM, prénom de l'auteur et prénom et NOM du second auteur. *Titre du livre*. Donnée sur le nom du traducteur, du rédacteur ou d'autres auteurs le cas échéant. Donnée sur l'édition ou le nombre de tomes. Lieu de l'édition : Éditeur, année de parution.

Exemples :

BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

LAMARTINE, Alphonse. *Voyage en Orient*. Édition présentée, établie et annotée par Sophie Basch. Paris : Gallimard, 2011.

DUCROT, Oswald et Tzvetan TODOROV. *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris : Seuil, 1972.

Édition phototype :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du livre*. Lieu de la première édition, année de parution de la première édition. Lieu de la réédition phototype : éditeur, année de parution de la réédition.

Exemple :

DIMITRIYÉVITCH, Yéléna Y. *Une vision*. Paris, 1936. Beograd : Ana Stjelja, 2016.

Paternité secondaire :

Les *Actes du Colloque* sont désignés suivant le nom du directeur ou rédacteur en chef. NOM, prénom du directeur ou rédacteur. *Titre du livre*. Lieu de l'édition : Éditeur, année de parution.

Exemple :

STANKOVIĆ, Selena et Nermin VUČELJ (dir.). *Les Études françaises aujourd'hui (2015) : Tradition et modernité*. Niš : Faculté de Philosophie, 2016.

Manuscrits :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du manuscrit* (s'il existe ou s'il est déjà intitulé et notoire dans la science). Lieu d'apparition : Institution où il se trouve, signature, année de parution.

Exemple :

DIMITRIYÉVITCH, Yéléna Y. *Au soleil couchant*. Beograd : Bibliothèque nationale de Serbie, sign. P 544, 1926–1932.

Les manuscrits sont cités suivant la foliation (ex. 2a–3b) et non la pagination, sauf si le manuscrit est déjà numéroté.

Contributions dans la périodique *:*

Contribution dans une revue :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte dans la revue ». *Titre de la revue* numéro du cahier ou du tome (l'année ou la date complète) : pages que le texte contient.

Exemple :

ĐURIĆ, Vladimir. « L'évolution d'un symbole : le 'cygne' dans la poésie de Sully Prudhomme, Baudelaire et Mallarmé ». *Philologia Mediana* nº 10 (2018) : 349–362.

Contribution dans les journaux :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte ». *Titre des journaux* date : numéro(s) de(s) page(s).

Exemple :
KRISTEVA, Julia. « Le Polylogue ». *Le Monde* 25. 11. 1976 : 8.

Pour citer les documents téléchargés de l'internet *:*

Monographie disponible en ligne :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du livre*. <adresse du site internet>. Date du téléchargement.

Exemple :
VELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture*. <http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.> 02. 02. 2002.

Contribution dans le périodique disponible en ligne :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte ». *Titre de la publication périodique*. Date de la publication périodique. Titre de la base de données. Date du téléchargement.

Exemple :
TOIT, A. « Teaching Info-preneurship: students' perspective. » *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Contribution dans une encyclopédie disponible en ligne :

« Titre de l'entrée ». *Titre de l'encyclopédie*. <adresse du site internet>. Date du téléchargement.

Exemple : « Wilde, Oscar. » *Encyclopédie Larousse*. <http://www.larousse.fr/encyclopedie/rechercher?q=wilde%2C+oscar&t=> 15. 12. 2008.

10. **Les sources** sont données sous titre *Sources* dans le paragraphe séparé suivant celui de la Bibliographie et respectant les mêmes principes de citation appliqués dans la *Bibliographie*.
11. Dans le paragraphe *Bibliographie* les parenthèses sont déchiffrées de sorte que le nom de l'auteur et l'année de parution sont placés en tête et en même forme qui a été déjà citée dans la parenthèse dans le corps du texte :

BAKHTINE 1978 : BAKHTINE, Mikhaïl. M. *Esthétique et théorie du roman.* Paris : Gallimard, 1978. MYRPHY 1974 : MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages : A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley : University of California Press, 1974.

* Les parenthèses s'écrivent de la même manière dans le paragraphe *Sources*.

12. Si l'article cité a un numéro DOI, il doit être répertorié.

13. Le résumé à la fin ne doit pas dépasser 10% de longueur du texte et il est rédigé en serbe. Si l'auteur n'est pas en état de le rédiger en serbe, il peut le faire dans la langue de l'article et c'est le Comité de rédaction qui en fera la traduction.
14. Le corps du texte est rédigé de manière électronique, sous format du papier A4 (21 x 29,5 cm) aux marges 2,5 cm, avec le retrait de première ligne du nouveau paragraphe de 1,5 cm et sans interligne (interlinéa : Single). Le texte doit être au style Times New Roman, taille 12 pt, alors que le résumé, les mots-clés et les notes en bas de page sont à la taille 10 pt. Longueur du texte : l'ensemble du manuscrit comprendra 46000 signes maximum, espaces comprises ; pour les comptes rendus 18000 signes maximum, espaces comprises.

Les manuscrits sont à envoyer à deux adresses suivantes: philologiamediana@filfak.ni.ac.rs et aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. La version électronique du manuscrit doit être en format .doc(x). Si des polices de caractères spéciales ont été utilisées dans le texte, il est nécessaire de les fournir avec le texte.

Comité de rédaction de *Philologia Mediana*

ИНСТРУКЦИЯ АВТОРАМ ПО ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

Журнал под названием *Philologia Mediana* публикует оригинальные работы из всех областях исследования литературы (истории литературы, теории литературы, методологии изучения литературы, сопоставительные связи), языка и других лингвистических материалов. Доклады, которые уже были опубликованы или предложены для публикации в другом издании, не могут быть принятыми к публикации в *Philologia Mediana*. Если работа была представлена на научной конференции в виде устного сообщения (с таким или схожим названием), это должно быть указано в отдельной сноске, как правило, в нижней части первой страницы статьи.

Статьи публикуются на сербском литературном языке, на кириллице, а кроме того, и на английском, французском, русском или немецком языках. Рукопись должна быть оформлена в соответсвии с орфографическими правилами, в грамматическом и стилистическом плане корректной. В данном журнале, относительно работ на сербском языке применяются нормы *Орфографии сербского языка* Митра Пешикана, Йована Ерковича и Мата Пижурицы (Матица сербская: Новый Сад 2010). Наряду с установленными правилами правописания, авторы в процессе подготовки рукописи к печати должны придерживаться и следующего:

1. Названия отдельных публикаций (монографий, сборников, журналов, словарей и т.д.), упомянутых в статье, выделяются курсивом в языке и на письме, в котором цитируемая публикация опубликована, будь то в оригинале или в переводе.
2. Является желательным цитирование по оригинальному тексту и письме. Если цитируется переведенная работа, то необходимо сделать соответствующую пометку и в ней указать библиографические сведения об оригинале.
3. Иностранные имена транскрибируются (в соответствии с нормами сербского языка) согласно правил *Орфографии сербского языка*, а когда иностранное имя впервые указывается, в скобках дается оригинальная запись, кроме случаев когда имя широко известно (например, Ноам Чомски), либо пишется так же, как и на сербском (например, Филип Ф. Фортунатов).
4. Во внутритекстовых библиографических ссылках в сокращенном виде (парантезах) фамилия автора указывается в первоначальном виде и письме, исключительно латинскими буквами. Пример: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Цитаты из первичной литературы должны быть приведены (и) на языке оригинала.
6. Цитаты из работ на иностранном языке, в зависимости от функции которую выполняют, можно привести на языке оригинала или в переводе, но надо последовательно придерживаться выбранного способа цитирования.

Рукопись должна иметь следующие элементы: а) имя, отчество, фамилия, название учреждения, в котором работает автор, б) название работы, в) абстракт, г) ключевые слова, д) текст работы, е) литературу и ссылки, ж) резюме, з) приложения. **Последовательность расположения этих элементов должна соблюдаться**.

7. **Имя, отчество и фамилия автора** в исследованиях и статьях печатается над заголовком на левом поле, а в обзорах ниже текста работы на правом поле, выделены курсивом. Имена и фамилии местных авторов всегда упоминаются в первоначальном виде, независимо от языка работы. Название и адрес учреждения, в котором работает автор печатается ниже имени, отчества и фамилии автора. Сложные названия учреждений надо писать, учитывая иерархическую структуру их элементов (например: Университет в Нише, Философский факультет, Кафедра сербского языка). Если работа является соавторской, следует отметить названия учреждений в которых работает каждый из авторов. Ученая степень и позиция автора не указываются.
8. **Официальный адрес и / или адрес электронной почты автора** дается постранично, ссылкой в виде звездочки, связанной с фамилией автора. Если авторов более одного, указывается только адрес первого автора. Название и номер проекта, или название программы, в рамках которой статья возникла, и название учреждения, которое финансирует проект или программу, указываются в виде отдельной ссылки, двумя звездочками связанной с названием учреждения, в котором работает автор.
9. **Заглавие (и подзаголовок) доклада пишется в середине страницы.** Оно должно наиболее точно и сжато отражать содержание работы. В интересе авторов пользоваться словами, пригодными для обозначения и поиска. Если такие слова отсутствуют в заглавии, желательно добавить к заглавии подзаголовок.
10. **В аннотации**, которая должна быть написана на языке доклада, необходимо сжато изложить проблемы, цели, методологию и результаты научного исследования. Рекомендуется объем аннотации от 100 до 250 слов. Аннотация ставится под заглавием доклада, без обозначения *Аннотация*, следующим образом: отступ левого поля составляет 1,5 см по отношению к главному тексту (т. е., поле соответствует отступу первой строки главного текста).
11. Ключевые слова являются терминами или выражениями, указывающими на всю проблематику исследования, и не следует приводить их более десяти. Рекомендуется определять их с опорой на специальные терминологические словари**, и в интересе авторов подобрать ключевые слова с как можно большей частотностью (в соответствии с возможностью более удобного поиска).** Ключевые слова приводятся на языке, на котором написана аннотации, и на

языке на котором написано резюме доклада (без точки в конце строки!) Ключевые слова приводятся под аннотацией и под резюме соответствующим обозначением *Ключевые слова*, т.е. *Keywords* и т.п., таким образом, что их левое поле выровняется с левым полем аннотации, т.е., резюме.

12. Библиографические указатели, как вложенные сокращения в тексте, направляющие на полные библиографические данные о цитирующемся произведении, которые приводятся в конце доклада, состоят из раскрытой скобки, фамилии автора, года публикования цитирующейся работы, а также и номера страницы на которой размещен цитируемый текст, и закрытой скобки; пример: (IVIĆ 1986: 128) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
    - Если цитируются несколько соседних страниц одного и того же произведения, приводятся номера, относящиеся к первой и последней цитирующейся странице, и между ними ставится дефис, например: (IVIĆ 1986: 128—130), для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
    - Если цитируются две или больше не соседних страниц той же статьи, цифры относящиеся к соответствующим страницам отделяются запятой, пример: (IVIĆ 1986:128, 130) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
13. Если речь идет об иностранном авторе, фамилию вне скобок нужно транскрибировать на язык, на котором основной текст статьи, например Marfi za Murphy, но транскрипцию нужно сделать и в парантезе, напр. (MARFI 1974: 95) для библиографической единицы: MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages*: *A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
14. Когда в работе упоминается несколько статей, опубликованных автором в одном и том же году, в парантезе соответствующей (строчной) буквой нужно уточнить, о какой библиографической ссылке из целостного списка литературы, идет речь; пример: (MARFI 1974b: 12).
15. Если библиографический источник имеет несколько авторов, в скобках приводятся фамилии первых двух авторов, а вместо фамилий остальных авторов надо писать и др.: (IVIĆ, KLAJN i dr. 2007) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle i Ivan KLAJN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. Beograd:

Beogradska knjiga, 2007. [orig] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН, Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник*.

или парафразируются; пример: „По исследованию Мерфи (1974: 207), первый сохранившийся трактат из данной области написал бенедиктинец Алберик из Монте Касино во второй половине XI века".

17. Если в скобках указывается на работы двух или более авторов, данные о всех последующих статьях **нужно отделять точкой с запятой**; пример: (BELIĆ 1958; STEVANOVIĆ 1968).
18. Названия таблиц пишутся выше них (в середине страницы), следующим образом:

Таблица 1 (**болд**). *Табличный вид* (*курсив*)

19. Названия графических изображений, диаграмм и сл. пишутся ниже объекта (в середине страницы), следующим образом:

Графическое изображение 1 (**болд**). *Графическое изображение изображение* (*курзив*)

20. Подстрочные сноски, обозначенные арабскими цифрами (после знака препинания, без точки или скобки), даются в конце страницы, на которой находится часть текста, к которой сноска относится. В них приводятся менее важные информации, дополнительные объяснения и т.п. Сноски не используются для подачи библиографических источников цитат или парафраз, которые даются в основном тексте, так как этому служат парантезы, ссылки, посредством которых, **становится более легко следить за цитатами в научных журналах**.
21. Цитируемая литература приводится в отдельной части, озаглавленной как „Цитируемая литература" (без ковычек!). Библиографические единицы (ссылки) приводятся последовательно в алфавитном порядке латиницей. Ссылки, первоначально опубликованные кириллицей или другим шрифтом, должны быть приведены в их оригинальном виде,

после необходимого латинского формата. В этом разделе описываются внутритекстовые библиографические ссылки, в работе приведённые в сокращённой форме. Библиографические единицы (ссылки) приводятся в алфавитном порядке или латиницей по фамилии первого или единственного автора, упомянутой в ссылке в тексте (смотрите точку 12). Если описание библиографической единицы занимает несколько строк, все строки, кроме первой сдвигаются вправо на 1,5 см, образовывая так называемый „висящий"параграф (раздел Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indendation > Hanging 1,5 цм).

22. Каждая библиографическая единица представляет собой абзац, организованный по-разному, в зависимости от вида цитируемого источника. В *Philologia Mediana* в библиографическом описании цитируемой литературы применяется стиль библиографического цитирования MLA (Modern Language Association's Style – Works cited), с тем отличием, что заглавие отдельной публикации приводится курсивом.

Монография

ФАМИЛИЯ, имя автора, имя и ФАМИЛИЯ соавтора. *Название книги*. Сведения о переводчике, составителе или каком-либо другом виде авторства. Сведения об издании или количестве томов. Место издания: издатель, год издания. [orig] ФАМИЛИЯ, имя автора, имя и ФАМИЛИЯ соавтора. *Название книги*. Сведения о переводчике, составителе или каком-либо другом виде авторства. Сведения об издании или количестве томов. Место издания: издатель, год издания.

Пример:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Knj. 1. – 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] *БЕЛИЋ, Александар. О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.*

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Izbor i predgovor Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] МИЛЕТИЋ, Светозар. *О српском питању.* Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

Фототипическое издание

ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Место первого издания, год первого издания. Место повторного, фототипического издания: издатель, год репринтного издания. [orig] ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Место первого издания, год первого издания. Место повторного, фототипического издания: издатель, год репринтного издания.

Пример:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak književski*. Venecija 1810. Inđija: Narodna biblioteka „Dr Đorđe Natošević", 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књижески.* Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић", 2003.

Вторичное авторство

В журнале *Philologia Mediana* сборники научных работ описываются по имени редактора или составителя.

ФАМИЛИЯ, имя редактора (или составителя). *Название работы*. Место издания: издательство, год издания. [orig] ФАМИЛИЯ, имя редактора (или составителя). *Название работы*. Место издания: издательство, год издания.

Пример:

RADOVANOVIĆ, Milorad (ur.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века.* Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

Рукописный материал

ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название рукописи* (если имеется, или если она получила название, признанное в научных кругах). Место создания: учреждение, в котором она находится, сигнатура, год создания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название рукописи* (если имеется, или если она получила название, признанное в научных кругах). Место создания: учреждение, в котором она находится, сигнатура, год создания.

Пример:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] НИКОЛИЋ, Јован. *Песмарица.* Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи цитируются посредством фолиации (например, 2а–3б), а не посредством пагинации, исключая случаи, когда рукопись пагинирована.

Научная статья в периодической публикации

Научная статья опубликованная в сборнике

ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи." Название сборника, номер тетради или тома (год, или полная дата): первая и последняя страницы статьи. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи." Название сборника, номер тетради или тома (год, или полная дата): первая и последняя страницы статьи.

Пример:

RIBNIKAR, Jara. „Nova stara priča". *Letopis Matice srpske*, knj. 473, sv. 3 (mart 2004): str. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича". *Летопис Матице српске,* књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265–269.

Научная статья опубликованная в газетах

ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи”. *Название газеты* дата: количество страниц. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи”. *Название газеты* дата: количество страниц.

Пример:

KLJAKIĆ, Slobodan. „Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera”. *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера”. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

Монография доступна онлайн

ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Дата скачивания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Дата скачивания/доступа.

Пример:

VELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture.* <http://www.isoc. org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.> 02. 02. 2002.

Научная статья в периодической публикации доступна онлайн

ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название текста”. *Название периодической публикации.* Дата периодической публикации. Название базы данных. Дата скачивания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название текста”. *Название периодической публикации.* Дата периодической публикации. Название базы данных. Дата скачивания.

Пример:

Toit, A. „Teaching Info-preneurship: students’ perspective”. *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Научная статья в энциклопедии доступна онлайн

„Название словарной статьи”. Название энциклопедии. Дата скачивания. [orig.] „Название словарной статьи”. Название энциклопедии. Дата скачивания.

Пример:

„Wilde, Oscar”. *Enciklopedia Americana.* <...> 15. 12. 2008.

23. Список источников дается в отдельном заголовке под названием *Источники* после заголовка *Список цитированной литературы*, теми же принципами библиографического описания, применяемыми в заголовке *Список цитированной литературы*.
24. В разделе *Список цитированной литературы* парантезы обясняются так, чти в начале стоит фамилия(и) и год из парантезы в том же виде, в каком они представлены в парантезе. Приводим примеры текстов написанных на сербском языке кириллицей, латиницей и

на английском языке, причем фамилии приводятся по алфавитном порядку.

Пример:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora.* Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања.* Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkley: University of California Press, 1974.

*Примечание: Тем же образом обясняются и парантезы в разделе *Источники*.

25. **Если статья в номере DOI, она будет в репертуаре.**
26. Резюме должно иметь объем не более 10% самой статьи и быть составлено на одном из мировых языках (английском, русском, немецком, французском). Если автор не может обеспечить качественный перевод, то он должен написать резюме на языке статьи, а редакция *Philologia Mediana* обеспечит перевод. Если статья написана на иностранном языке, резюме должно быть написано и на сербском языке. Если у автора нет возможности обеспечить качественный перевод, то он должен написать резюме на языке статьи, а редакция обеспечит превод на сербский язык.
27. Файл, содержащий текст статьи, за сборник *Philologia Mediana* должен быть подготовлен в редакторе *Microsoft Word* на бумаге размера A4 (21 x 29,5 цм), поля: по 2,5 цм с каждой стороны, с отступами первых строк абзацев на 1.5 см, без промежутков между колонками. Текст должен набираться шрифтом Times New Roman, 12 пунктов, а ключевые слова и сноски 10 пунктов. Объем текста: обзоры, статьи, доклады не более 46000 знаков (с промежутками); прикази не более 18000 знаков (с промежутками).

Напечатанную рукопись направлять по адресу официального веб-сайта журнала (www.philologiamediana.com) и направлением по двумя адресам (обязательно!): philologiamediana@filfak.ni.ac.rs и aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Если авторам удобнее, могут просто отправить статьи по приведенным адресам, а Редакция поставит их на платформу. Электронная версия статьи отправляется в форме .doc(x). Если авторы пользуются особым видом шрифта, тогда должны добавить их к статье.

Редакция журнала *Philologia Mediana*

PHILOLOGIA MEDIANA

Journal of Philological Studies
Faculty of Philosophy, University of Niš
Niš, XIV/14 (2022)

Published by
Faculty of Philosophy University of Niš
Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher
Natalija Jovanović, full profesor, Dean, Faculty of Philosophy

Proofreading
Authors

Prepress
Aleksandar M. Novaković

Journal cover
Darko Jovanović

Format
17 x 24 cm

Print
SCERO PRINT

Print run
50

ISSN 1821-3332

PHILOLOGIA MEDIANA

Часопис за филолошке науке
Филозофског факултета Универзитета у Нишу
Ниш, XIV/14 (2022)

Издавач
Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Ниш, Ћирила и Методија 2

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура / коректура
Ауторска

Прелом
Александар М. Новаковић

Корице
Дарко Јовановић

Формат
17 x 24 cm

Штампа
SCERO PRINT

Тираж
50 примерака

ISSN 1821-3332

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

82

PHILOLOGIA Mediana : часопис за филолошке науке

=journal of Philological Studies / главни уредник

Горан Максимовић. - Год. 1, бр. 1 (2009)- . - Ниш

: Филозофски факултет, 2009- (Ниш : Scero print). - 24 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму

: Philologia Mediana (Online) = ISSN 2620-2794

ISSN 1821-3332 = Philologia Mediana

COBISS.SR-ID 171242508